

ГІСТОРЫЯ РАСІІ

ад Сярэднявечча да сучаснасці

Нарысы

Мінск

2018

1. ПАЧАТКІ РАСІЙСКОЙ ГІСТОРЫІ

1.1. Уводзіны. Пісаць гісторыю любой імперыі досыць цяжка, бо аўтар сутыкаецца з рознымі міфамі, якія стагоддзямі трывала ляжалі ў падмурку светапогляду большасці насельніцтва імперыі. Расія не з'яўляецца выняткам, пагатоў цяпер назіраецца чарговы ўздым хвалі імперскай ідэалогіі.

Таму ўпершыню ў беларускай гістарыяграфіі мы зрабілі спробу выкласці гісторыю Расіі па-беларуску і з беларускага гледзішча на працэсы гістарычнага развіцця нашага ўсходняга суседа.

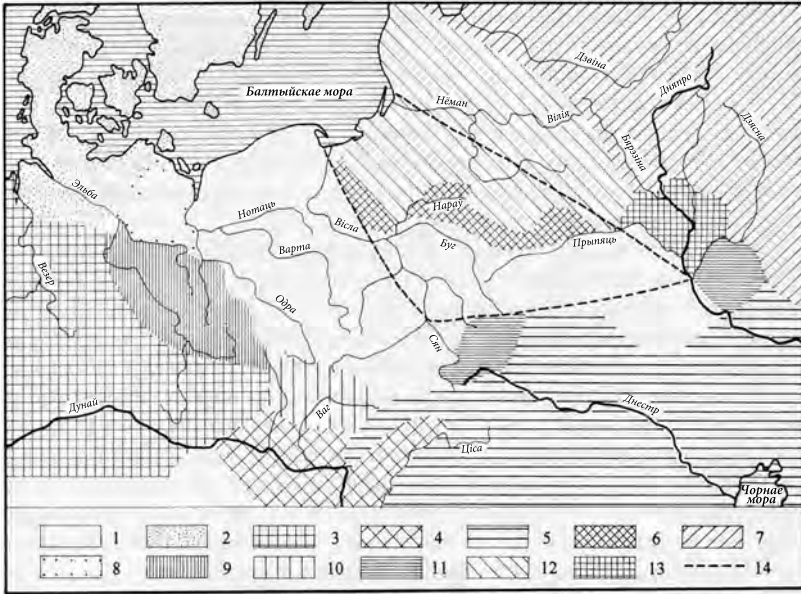
У нашай кнізе шмат імён і прозвішчаў. Чытачу няма неабходнасці запамінаць іх усе. Але мы цудоўна разумеем, што любую гісторыю робяць асобы. І гэта не толькі кіраўнікі дзяржавы ды палкаводцы, але і выбітныя грамадскія дзеячы, навукоўцы, пісьменнікі, мастакі, архітэктары, скульптары, кампазітары, акторы, а таксама і тыя звычайныя людзі, якія, напрыклад, пакінулі нашчадкам свае неацэнныя ўспаміны пра ўласныя трыумфы і пакуты.

Асноўныя паняцці і тэрміны з расійскай гісторыі, спісы рэкамендаванай літаратуры, якія падаюцца намі ў канцы кожнага раздзела, павінны разглядацца як дадатак да асноўнага тэксту кнігі.

1.2. Пачаткі гісторыі велікарускага народа. Фактычна гісторыя Расіі і сучаснага велікарускага народа пачынаецца з XII ст., калі ён пачаў складацца на тэрыторыі Уладзіміра-Суздальскага княства. Менавіта тут, на землях, якія насялялі фіна-угры, балты і славяне-вяцічы, у 1147 г., паводле версіі Іпацьеўскага летапісу (іншыя найбольш старадаўнія летапісы пра гэта не згадваюць), адзін з князёў вышэйзгаданай усходнеславянскай дзяржавы Юрый Далгарукі і заснаваў горад *Маскву*, будучую сталіцу Расійскай дзяржавы.

Гісторыю славянскага элемента будучага велікарускага народа можна пачаць са з'яўлення згадак пра славян у розных аўтараў. Шэраг

Рассяленне славян і іх суседзяў у I тыс. да н. э. (паводле В. Хэнсаль)

Крыніца: Labuda, G. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych. Poznań: PTPN-BSCORUS, 1999, s. 18

Умоўныя пазнакі на карце: 1 – праславянскія плямёны; 2 – праагерманскія плямёны; 3 – пратакельцкія плямёны; 4 – венета-ілірыйскія плямёны; 5 – праафракійскія плямёны; 6 – пратабалцкія плямёны; 7 – пратаўгра-фінскія плямёны; *зоны ўзае ма пра нікнёння плямён:* 8 – праславянскіх і праагерманскіх; 9 – праславянскіх і пратакельцкіх; 10 – праславянскіх і венета-ілірыйскіх; 11 – праславянскіх і праафракійскіх; 12 – праславянскіх і пратабалцкіх; 13 – праславянскіх і пратаўгра-фінскіх; 14 – мяжа гіпатэтычнага ядра балтаславянскай племянной супольнасці каля 2000 г. да н. э.

даследчыкаў лічыць, што праславянскія плямёны яшчэ ў I тыс. да н. э. засялялі некаторыя тэрыторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Польскі археолаг Вітальд Хэнсаль у 1984 г. апублікаваў карту, якая адлюстроўвае рассяленне праславян і іх суседзяў у той далёкі ад нас час (гл. *вышэй*).

У пісьмовых крыніцах славяне пачынаюць згадвацца ўжо з VI ст. н. э., хутчэй за ўсё, як *склавіны*, або *склавы*. Аўтары VI ст. лічыліх сваякамі *антаў* і пісалі, што славяне жылі на левым беразе Ніжняга Дуная і далей на поўнач да вярхоўя Віслы.

У часы Юс тыніяна I славяне пачалі свае набегі на Балканскія правінцыі Візантыі. Некаторыя з іх служылі ў візантыйскай войску. У другой палове VI ст. частка славян была заваявана *аварамі*.

З VII ст. славяне вядомыя на паўднёвым беразе Балтыйскага мора, на Эльбе, каля Альпаў і на Балканах. Пэўную частку славян у 688 г. імператар Візантыі Юстыніян II перасяліў у Малую Азію. У VII ст. фарміруюцца першыя дзяржаўныя ўтварэнні: сярод іх, напрыклад, група славянскіх плямён на чале з франконскім купцом Сэма ўтварыла *дзяржаву Сэма*, якая паспяхова ваявала з аварамі.

Пасля 670 г. частка славян з Ніжняга Дуная ўвайшла ў склад Балгарскага царства. Некаторыя славянскія плямёны ад 730-х гадоў плацілі даніну хазарам. Пры канцы VIII – на пачатку IX ст. славянства ўтварыла лімагутную дзяржаву – *Вялікую Маравію*, з якой звязана дзейнасць прапаведнікаў і першых перакладчыкаў Бібліі на славянскую (старамакедонскую) мову Кірыла і Мяфодзія.

Паступова славянскія плямёны занялі значныя тэрыторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы і падзяліліся на паўднёвых, заходніх і ўсходніх славян.

1.3. Усходнія славяне ў VII–VIII стст. У VII ст. пачалося вялікае рассяленне славян на зямлях балтаў і фіна-уграў. Славяне рухаліся па берагах вялікіх рэк, сяліліся там і як вынік – асімілявалі мясцовыя насельніцтва. Перайшоўшы цераз Прыпяць, славянскія плямёны накіраваліся ўверх па Дняпры і па цячэнні Дзвіны ў напрамку да Балтыйскага мора. Самым вялікім і моцным племенем, нават племянным саюзам, былі *крывічы*. Першая хваля крывічоў заняла цэнтральную і паўночную Беларусь і разам з мясцовымі балтамі стварыла *археалагічную культуру доўгіх курганоў*. Доўгія курганы – гэта месца пахавання вялікай патрыярхальнай сям’і. Кожны курган мае некалькі пахаванняў. Пры раскопках такіх курганоў акрамя славянскіх рэчаў знаходзяць і балцкія, што сведчыць аб змяшаным насельніцтве адпаведных тэрыторый. Другая хваля крывічоў у VIII–IX стст. заняла ўсё Верхняе Падняпроўе, басейн Заходняй Дзвіны і нават дасягнула Верхняй Волгі (раён Цвяры) і Чудскага возера. Паўднёвую частку Беларуса сялілі *дрыгавы*. У VIII ст. на тэрыторыю Беларусі з Захаду (сучасная Польшча) прыйшлі *радзімічы*. Яны рассяліліся ў басейне ракі

Сож. Іх пахавальны абрад вельмі адрозніваўся ад суседзяў, бо яны не мелі курганоў, а попел нябожчыкаў з рэчамі клалі ў гліняныя гаршкі (урны) і ставілі іх, як св едчыць летапісец, на прыдарожных слупах. Побач з ра дзі мі ча жылі *севяране* (басейн ракі Дзісны). На поўдні Беларусі недалёка ад паселішчаў дрыгавічоў жылі *валыняне* і *драўляне*.

На тэрыторыі Цэнтральнай Украіны жылі *паляне*, якія мелі беспасярэднія кантакты з качэўнікамі, а на фіна-ўгорскіх землях з’явіліся *ільменскія славяне*, якія прыйшлі разам з радзімічамі з тэрыторыі Польшчы.

Менавіта вяцічы (назва племені, хутчэй за ўсё, паходзіць ад імя родапачынальніка – *Вяткі*) сталі продкамі значнай часткі сённяшніх *велікаросаў* і занялі тэрыторыю сучаснай Маскоўскай, Калужскай, Тульскай, Арлоўскай і іншых суседніх абласцей сучаснай Цэнтральнай Расіі. Паводле археалагічных звестак, яны прыйшлі з тэрыторыі левага берага Дняпра і, магчыма, з вярхоўя Днястра (а яшчэ раней – з басейна Віслы). У VIII ст. вяцічы занялі басейн ракі Акі і плацілі даніну Хазары.

Варта адзначыць, што в цячы спачатку не ўваходзілі ў склад Кіеўскай Русі і, наогул, варожа ставіліся да кіеўскіх князёў. Першы раз яны м усілі плаціць даніну князю Святаславу, аднак неўзабаве ад гэтага адмовіліся. У 981 г. князь Уладзімір перамог вяцічаў і зноў прымусіў іх вып лачваць даніну, але праз год в цячы яшчэ р аз паўсталі і да канца XI ст. захоўвалі пэўную палітычную незалежнасць. Паселішча вяцічаў археолагі знайшлі і на тэрыторыі сучаснага Маскоўскага Крамля.

Першапачаткова іх жытлом былі зямлянкі (4×4 м), абкладзеныя знутры дрэвам. Над зямлёю былі драўляныя сцены з двухсхільным дахам. Пазней з’явіліся зрубавыя хаты, часам двухпавярховыя, аздобленыя драўлянай разьбой.

Займаліся вяцічы паляваннем, земляробствам, жывёлагадоўляй і бортніцтвам. Доўгі час яны былі язычнікамі і не прымалі хрысціянства. Так, на пачатку XII ст. яны з абілі хрысціянскага місіянера Кукушу Пячорскага. Этнічнай рысай культуры вяцічаў лічацца сямілопасцевыя жаночыя скроневыя колцы, а таксама шыйныя грыўні. У басейне Масквы-ракі ёсць шмат курганных могільнікаў вяцічаў з абрадам крэмацыі.

У VIII ст. усе ўсходнеславянскія плямёны мелі шчыльныя кантакты з варагамі і разам з імі рабілі ваенныя набегі на Візантыю. У сярэдзіне IX ст. варажскія *конунгі* (князі) рознымі шляхамі прыйшлі да ўлады ў першых усходнеславянскіх гарадах: Ладазе, Ноўгарадзе, Полацку, Тураве, Белавозеры, Растове, а крыху пазней – у Кіеве.

Славяне прынеслі з сабою на выкі ляднага і ворнага земляробства і жывёлагадоўлі. Яны таксама актыўна займаліся паляваннем, рыбалоўствам, бортніцтвам, кавальскай справай і здабычай жалеза. Будучы язычнікамі, яны сваіх памерлых спальвалі на вогнішчы, а іх парэшткі хавалі ў курганах. Кожны саюз плямён меў свае этнічныя прыкметы, якія выразна выяўлялі сябе ў элементах жаночага адзення і ўпрыгожанняў. Дзеля па кланення шма тлікім багам славяне мелі адпаведныя месцы – свяцілішчы, ці капішчы: там гарэў свяшчэнны агонь і прыносіліся ахвяры. Кіравалі рытуальнымі абрадамі спецыяльныя людзі – *вешчунны*.

1.4. Крыніцы сярэднявечнай гісторыі. Для вывучэння гісторыі Расіі вельмі каштоўнымі з'яўляюцца *археалагічныя крыніцы*. Найбольш значную працу па выяўленні каштоўных помнікаў матэрыяльнай культуры народаў, якія насяляюць сучасную Расію, правялі археолагі Іван Забелін, Васіль Радлаў, Аляксандр Берцье-Дэлагард, Аляксей Увараў, Аляксандр Андрыянаў, Міхаіл Артамонаў, Мікалай Аўэрбах, Уладзімір Аборын, Марыя Абрамава, Данііл Аўдусін, Леанід Аляксееў, Георгій Аўраменка, От а Бадэр, Дзмітрый Беразавец, Аляксандр Брусаў, Канстанцін Грыневіч, Васіль Даўжанок, Павел Дзмітрыеў, Лідзія Еўцяхова, Барыс Жукаў, Барыс Латынін, Іван Ляпушкін, Няз Мажыгаў, Аляксандр Мілер, Мікалай Мерперт, Павел Рапапорт, Барыс Рыбакоў, Алена Рыздзёўская, Мікалай Рэпнікаў, Аляксандр Спіцын, Валянцін Сядоў, Міхаіл Таліцкі, Пётр Траццякоў, Валерый Чарняцоў, Якаў Шэр, Гарун Юсупаў, Валянцін Янін ды інш. Трэба мець на ўвазе, што сярод названых даследчыкаў ёсць і тыя, хто зрабіў адкрыцці ў галіне *палеаграфіі*.

Пісьмовыя крыніцы маюць велізарнае значэнне ў гістарычных даследаваннях – асабліва даследаваннях палітычнай і ваеннай гісторыі, гісторыі культуры розных краін і народаў. Для тых, хто займаецца гісторыяй усходніх славян, асабліва важнае вывучэнне *летанісаў*.

Расійскія, беларускія і ўкраінскія навукоўцы на працягу больш як 160 гадоў падрыхтавалі і выдалі *Поўны збор рускіх летапісаў*, з якога выйшлі 43 тамы (некаторыя перавыдаваліся па некалькі разоў).

«*Аповесць мінулых летаў*» (царкоўна-сл. «Повѣсть вѣрмянныхъ лѣтъ», далей: ПВЛ) – самая важная крыніца па гісторыі Старажытнай Русі і, бадай, самая супярэчлівая. Некаторыя даследчыкі прапануюць ставіцца да яе як да зборніка легендаў і паданняў, іншыя працягваюць вывучаць, знаходзячы новыя факты з гісторыі Русі, трэція (з большага археолагі) спрабуюць звязаць тапаграфічную і этнанімічную інфармацыю з «Аповесці» з вынікамі археалагічных пошукаў, але гэта далёка не заўсёды атрымліваецца зрабіць. Актуальным пытаннем застаецца праблема суаднясення ПВЛ з шэрагам іншых гістарычных крыніц.

«Аповесць мінулых летаў» мае свае спецыфічныя характэрныя вядомыя сёння навуцы летапісных зводах. Яна стваралася на мяжы XI–XII стст. і мае кампільватыўны характар. ПВЛ складаецца з дзвюх частак. Першая – касмаганічная – апісвае станаўленне «рускага народа» і «рускай» дзяржавы, выводзячы іх генеалогію ад Ноя і яго сыноў. Складаючы першую частку ПВЛ, летапісец апіраўся галоўным чынам на добра вядомую візантыйскую «Хроніку» Георгія Амартола, складзеную ў IX ст. і дапісаную ў сярэдзіне X ст. нейкім Сімяонам Лагафетам. У першай частцы няма ані дат, ані фактаў: яна больш легендарная, былінна-міфічная, і служыць пэўнай мэце – тлумачэнню і замацаванню незалежнасці незадоўга перад гэтым заснаванай рускай праваслаўнай царквы. Гэта досыць лагічна, бо аўтар аповесці – манах Кіева-Пячэрскага манастыра Нестар. Адпаведным чынам, ён тлумачыць гісторыю Русі зыходзячы з хрысціянскай парадигмы.

Аб фарміраванні славян як этнас у нас даведваемся не з гэтай крыніцы, якая ў першых радках паведамляе нам, што будзе распавядаць пра тое, «адкуль ёсць пайшла руская зямля», а, хутчэй, з хронікі гота Ярдана, які жыў у VI ст. н. э. Дзіўным выглядае тое, што Нестару пра гэтага Ярдана нічога невядома. Прынамсі, ніякіх запазычанняў або суаднясенняў з гэтай хронікай у тэксце ПВЛ няма. Некаторыя даследчыкі таксама адзначаюць пэўныя відавочныя «цёмныя месцы» Нестаравага летапісу. Напрыклад, пад 1037 годам у ім раптам гаворыцца пра тое, што князь Яраслаў Мудры... заснаваў горад Кіеў.

Пры канцы тэксту выяўляецца, дарэчы, што ПВЛ напісаны з усім не манахам Нестарам, а ігуменам Міхайлаўскага манастыра ў Кіеве нейкім Сільвестрам. Гісторыкі высветлілі, што гэты самы Сільвестр жыў ужо за часамі князя Уладзіміра Манамаха – г. зн. больш як праз 200 гадоў пасля таго, як Нестар памёр.

Сучасныя гісторыкі найчасцей прапануюць разглядаць «Аповесць мінулых летаў» менавіта як аповесць – г. зн. літаратурны жанр, а як да гістарычнай крыніцы ставіцца да яе крытычна, з пэўнай дыстанцыяй.

Іншымі аўтарытэтнымі крыніцамі па сярэднявечнай гісторыі Русі лічацца, у прыватнасці, *Іпацьеўскі летапіс*, *Лаўрэнцьеўскі летапіс*, *Першы Наўгародскі летапіс*, *Радзівілаўскі летапіс*, *Цвярскі летапіс*. Трэба адзначыць, што згаданая намі ПВЛ дайшла да нас у складзе Лаўрэнцьеўскага, Іпацьеўскага і Радзівілаўскага летапісаў.

Лаўрэнцьеўскі летапісны звод быў створаны ўжо ў XIV ст. пэўным манахам Лаўрэнціем на замову вялікага князя суздальска-ніжагародскага Дзмітрыя Канстанцінавіча, але першапачатковы тэкст мог быць складзены пры ўладзімірска-цвярскім князю Міхаіле Яраславічу ў першыя гады існавання Залатой Арды. Тэкст летапісу даведзены да 1305 г. і мае ў сабе шэраг супярэчнасцяў у аповедах пра тыя самыя падзеі.

У Іпацьеўскі летапіс, з якога сёння вядомыя сем розных спісаў, увайшлі таксама *Кіеўскі летапіс*, у якім апавядаецца пра падзеі ад 1119 да 1200 г.; *Галіцка-Валынскі летапіс* (1201–1292). Даследчыкі бачаць у тэксце Іпацьеўскага летапісу шэраг пазнейшых дадаткаў, якія істотна змянілі тэкст дакумента.

Першы Наўгародскі летапіс – найстаражытнейшы летапіс Наўгародскай зямлі. У двух зводах дакумента гаворка ідзе не толькі пра мясцовыя падзеі, пачынаючы з X ст., але і пра падзеі, што адбываліся на іншых усходнеславянскіх і суседніх з імі землях.

Радзівілаўскі летапіс, які вылучаецца не толькі па драбязным тэкстам, але і шматлікімі (больш за 600) каляровымі малюнкамі-ілюстрацыямі, да XVII ст. належаў літоўска-беларускім магнатам Радзівілам, потым па трапіў у прускі Кёнігсберг, а дкуль у якасці ваеннага трафея быў вывезены ў Санкт-Пецярбург.

У названых ды іншых летапісах утрымліваюцца сапраўды каштоўныя звесткі пра гісторыю земляў сучаснай Расіі, а таксама

суседніх краін, а ле, на жа ль, не ўсе гэтыя л етапісы да йшлі да нас у поўным, несказаным выглядзе. «Рэдагаванне» в ерсій расійскай гісторыі адбылося падчас уладарання імператрыцы Кацярыны II пры канцы XVIII ст. і прадоўжылася пры пазнейшых імператарах. Імператрыца асабіста займалася складзенай для яе «Гісторыяй Расіі», сама пільна вывучала пры гэтым гістарычныя дакументы, аддаючы распараджэнні, магчыма, і на знішчэнне пэўных крыніц ды напісанне фальшывак. Неабходнасць глабальнай фальсіфікацыі гісторыі менавіта ў гэты час вызначалася захопам Вялікага Княства Літоўскага і Заходняй Русі (Украіны) у выніку падзелаў Рэчы Паспалітай. Сярод палітычных задач такіх дзеянняў імператрыцы бачацца наступныя:

1) любым спосабам абгрунтаваць набыццё гэтых, чужых для Расіі, тэрыторый;

2) дзеля з адужэння нацыянальна-вызваленчай барацьбы беларусаў і ўкраінцаў прыдумаць міф пра тое, што яны нібыта заўсёды марылі апынуцца пад уладай Расіі.

Трэба зазначыць, што яшчэ да прыходу да ўлады Кацярыны II у Расіі былі створаны фундаментальныя гістарычныя працы, сярод якіх найбольш значнае месца займала «Гісторыя Расіі з найстаражытнейшых часоў», на пісаная расійскім гісторыкам, географам і дзяржаўным дзеячам Васіліем Тацішчавым. Сучасныя гісторыкі адзначаюць, што Тацішчаў мог мець доступ да летапісных крыніц (у тым ліку да загадкава страчанага Полацкага летапісу), якія яшчэ не трапілі на царскія вочы.

Цікавай крыніцай вывучэння штодзённага жыцця і побыту жыхароў сярэднявечных усходнеславянскіх, у тым ліку ў цяперашніх расійскіх, земляў з'яўляюцца *берасцяныя граматы*. Найбольш такіх грамат на сённяшні дзень знойдзена ў Вялікім Ноўгарадзе, значна меншая колькасць – у Старой Русе, Таржку, Смаленску, Пскове, адзінкі – у іншых гарадах.

Да іншых пісьмовых крыніц расійскай сярэднявечнай гісторыі належаць помнікі *дзелавай пісьмовасці*, якіх захавалася не так шмат: так, з усяго XII ст. нам вядомыя сёння толькі восем такіх актаў. Для рэканструкцыі мінулага могуць быць выкарыстаны таксама рознага кшталту ілюстрацыйны матэрыял, помнікі фальклору і мастацкай літаратуры.

2. КІЕЎСКАЯ РУСЬ І СУЧАСНАЯ РАСІЯ

2.1. Узнікненне Кіеўскай Русі. У VIII і асабліва ў IX ст. у жыцці ўсходніх славян адбываюцца істотныя змены: гісторыкі вядуць гаворку пра гэтак званы варажскі ўплыў. Варагі, на думку шэрагу аўтараў, паспрыялі з авяршэнню працэсу фарміравання першых дзяржаўных утварэнняў усходніх славян – княстваў, дапамаглі стварыць з дапамогай сваіх лідараў-конунгаў і іх баявых дружын апарат княжацкай улады, які адпавядаў тагачасным умовам.

На пачатку IX ст. зямлі ўсходніх славян і іх суседзяў балтаў і фіна-уграў з аляжалі ад трох моцных палітычных і эканамічных уплываў. Паўднёвыя і ўсходнія тэрыторыі (у тым ліку і беларускае Пасожжа) былі даннікамі *Хазарскага каганата*, а таксама знаходзіліся ў залежнасці ад Візантыі, якая валодала паўднёвым Крымам. Паўночныя і заходнія зямлі ўсходніх славян трапілі ў зону палітычных інтарэсаў варагаў (нарманаў). Баявыя аграды славян на чале з нарманскімі дружынамі пачалі называцца «русамі» або «руссю» і рабіць набегі на Візантыю.

Пачаткам утварэння будучай дзяржавы – Кіеўскай Русі – лічаць 862 год, калі два славянскія племені, ільменскія славяне і паўночныя крывічы, а таксама два фінскія племені, *чудзь* і *весь*, запрасілі варага ў якасці свайго кіраўніка. На гэтак заапрашэнне з-за мора ўго рад *Старую Ладагу* з дружынай прыбыў паўлегендарны конунг (князь) *Рурык*, які пазней перабраўся ў Ноўгарад. Ён зрабіўся правадыром ільменскіх славян, часткі крывічоў, весі і чудзі, а пазней далучыў да Ноўгарада фінскія плямёны *меру* і *мураму*. Ён жа заснаваў *дынастыю Рурыкавічаў*, якая, паводле сцвярджэння расійскіх гісторыкаў, «кіравала Расіяй» з 862 па 1598 г. Рурык стаяў на чале Наўгародскага княства з 862 па 879 г. Пахаваны на беразе Ладажскага возера (ваколіцы горада Прыазёрска цяперашняй Ленінградскай вобласці).

Б. Чорыкаў. Рурык, Трувар і Сінеус прымаюць славянскіх паслоў, якія запрасілі іх на княжанне

Б. Чорыкаў. Ахвярапрынашэнне Рурыка. 862 г.

жаўнасці, хоць да гэт ага сцв ярджэння можна ставіцца вельмі крытычна. Цікава, што г орад Полацк вядомы таксама з 862 г., але ў дзяржаву Рурыка ён не ўваходзіў і меў уласнага князя. Такім чынам,

У цяперашні час Ладага (Старая Ладага) лічыцца самым старажытным гарадскім паселішчам Расіі, заснаваным, паводле арыхалагічных звестак, да 753 г. Раскопкі паказалі, што Ладага была заснавана скандынавамі – магчыма, жыхарамі вострава Готланда. У 760-х гг. паселішча было разбурана славянамі, якія прыйшлі сюды пазней за варагаў і пасяліліся на гэтым месцы. У 830-х гг. Ладагу захапілі варагі пад кіраўніцтвам конунга свеяў *Эйрыка*. Ладага стала буйным цэнтрам гандлю і рамёстваў. Тут вырабляліся шклянныя пацеркі, якія выконвалі функцыю грошай. Да 786 г. адносіцца першы скары аб арабскіх дырхемаў. У 780-х гг. Ладага атрымала першы ўмацаваны сталіца, куды ў 862 г. і прыехаў Рурык. Цяпер існуе версія, што Ладага – першая сталіца Русі, дзе княжыў Рурык з 862 па 864 г.

У 2003 г. сучасная Расія афіцыйна святкавала 1250-годдзе Старой Ладагі як «старажытнай сталіцы Паўночнай Русі».

Большасць сучасных расійскіх гісторыкаў лічыць 862 год пунктам адліку расійскай дзяр-

і мы, як і нашы суседзі, можам лічыць 862 год пунктам адліку нашай беларускай дзяржаўнасці, бо Полацкае княства часова ўвайшло ў Кіеўскую дзяржаву толькі пры канцы X ст.

Трэба адзначыць, што ў IX ст. племянны саюз крывічоў ужо быў падзелены на тры вялікія групы: *полацкія* крывічы (палачане), *смаленскія* крывічы і *пскоўскія* крывічы. Як мяр куюцца, Рурыка запрашалі на княжа нне да сяб е толькі пскоўскія крывічы, сябры і саюзнікі і льменскіх славян (Ноўгарада). Полацкія і смаленскія крывічы ў дзяржаву Рурыка ніколі не ўваходзілі.

У расійскай гісторыі існуюць некалькі версій стварэння Рускай дзяржавы, звязанай з прыходам на княжа нне Рурыка. У XVIII ст. з дапамогай нямецкіх навукоўцаў, якія працавалі ў Расіі, створана *нарманская* тэорыя. Паводле яе, Руская (старажытнаруская) дзяржава была заснавана варагамі, або нарманамі. Словам *ruotsi* фінскія плямёны на зывалі в оінаў-весьляроў на ска ндынаўскіх ла ддзях. Менавіта такія адмыслоўцы стваралі баявыя дружныны вікінгаў (варагаў). Гэтая версія паходжання назвы «русь» на сёння лічыцца найбольш верагоднай.

З XVIII ст. існавалі і вучоныя-*антынарманісты* на чале з Міхайлам Ламаносавым, якія сцвярджалі, што славяне самі стварылі сваю дзяржаву, а варагі вялікай ролі тут не адыгрывалі. У СССР, у часы Сталіна, у сярэдзіне XX ст., была распрацаваная канцэпцыя існавання асобнай «старажытнаруская» народнасці, якая жыла ў дзяржаве з назвай «Старажытная, або «Кіеўская», Русь». Галоўным прыхільнікам антынарманскай тэорыі ў СССР быў згаданы намі савецкі археолаг, акадэмік Барыс Рыбакоў, які, дарэчы, сваю навуковую кар’еру пачынаў у Беларусі. Сучасны расійскі гісторык Віктар Паранін вылучыў новую, «карэльскую» тэорыю паходжання Кіеўскай Русі. Ён лічыць, што першая дзяржава ўсходніх славян у VI–VIII стст. існавала на тэрыторыі Карэльскага перашыйка (на поўнач ад Санкт-Пецярбурга). На яго думку, гэтае месца і ёсць востраў *Рус*, які згадваецца ў візантыйскіх, арабскіх і іншых пісьмовых крыніцах. Сталіцай гэтага дзяржаўнага ўтварэння была *Старая Ладага*, дзе і жыў яго правадыр (*хакан*). Менавіта сюды і прыйшоў легендарны Рурык. Адначасова з дзяржавай Рурыка і Полацкай дзяржавай у 30–40-х гг. IX ст. існавала таксама дзяржава палян на Сярэднім Дняпры са сталіцай у Кіеве. Паводле

адной з гістарычных версій, Кіеў быў на той час цэнтрам Хазарскага каганата і меў назву *Самватас*. Вядомыя два князі-варагі, якія ў 864 г. захапілі Кіеў. Іх звалі Аскольд і Дзёр. Паміж Ноўгарадам і Кіевам узнік канфлікт за магчымасць кантраляваць гандлёвы шлях з варагаў у грэкі. На гэтым шляху было яшчэ адно княства крывічоў – *Смаленскае*. У IX ст. тут узнікаюць першыя гарадскія паселішчы. Гэта *Гнездава* на Дняпры, а пазней і Смаленск (12 км на ўсход ад Гнездава). Некаторыя даследчыкі лічаць, што насельнікі Гнездава якраз і перасяліліся пазней на месца Смаленска. Вакол Гнездава знаходзіцца вялізны курганны могільнік. Раскопкі выявілі ўнікальныя ўпрыгожанні, што на лежалі славянам, варагам і фіна-уграм. Аднак на пачатку IX ст. значная частка жыхароў па кідае Гнездава, і на першае месца выходзіць Смаленск, які ў першыню згадваецца ў летапісе пад 863 г. У тым самым годзе князі Аскольд і Дзёр спрабавалі захапіць Смаленск, але не здолелі гэта зрабіць.

Пасля смерці Рурыка ў 879 г. кіраваць Ноўгарадам пачаў яго сваяк Алег, які быў апекуном малага сына Рурыка – Ігара. У 882 г. ён захапіў Смаленск, потым падманам авалодаў Кіевам, а кіеўскіх князёў пазабіваў. Такім чынам, у яго руках знаходзіўся ўвесь шлях з варагаў у грэкі, а дакладней яго дняпроўская частка. Потым Алег прымусіў драўлян і севяран плаціць яму даніну і вызваліў беларускае племя радзімічаў ад хазарскай даніны. Так пад яго кіраўніцтвам у Еўропе ўзнікла новая вялікая дзяржава, якая пазней у гістарычнай навуцы атрымала назву *Кіеўская Русь*. Напачатку ў яе ўваходзілі кіеўскія, смаленскія і наўгародскія тэрыторыі, якія насялялі саюзы плямёнаў.

Сучасныя ўкраінскія гісторыкі, між іншым, лічаць Кіеўскую Русь свайой, а не Рускай (Расійскай) дзяржавай, а яе заснавальніка Рурыка – не абавязкова варагам, а магчыма, і заходнім славянінам (венедам). Родавы знак (татэм) Рурыка, выява сокала, які падае на сваю здабычу, – сэння дзяржаўны сімвал Украіны і выглядае як трызубец. Ёсць падставы разглядаць Кіеў у якасці месца канчатковага ўмацавання дынастыі Рурыкавічаў, якая пазней падпарадкавае сабе ўласна расійскія землі.

Так ці інакш, гісторыя Кіеўскай Русі мае толькі апасродкаванае дачыненне да гісторыі сучаснай Расіі, а Уладзіміра-Суздальская і Маскоўская Русь шмат у чым належаць да іншай дзяржаватворчай традыцыі.

2.2. Кіеўская Русь у X–XI стст. У 907 г. Алег, сабраўшы вялікае войска (каля 80 тыс. з розных славянскіх і фінскіх плямён), пайшоў на Канстанцінопаль, які славяне называлі *Царград*. Візантыя, каб заключыць мір, мусіла заплаціць вялікую кантрыбуцыю: 12 грыўняў на кожнага ваяра і даніну князям-васалам Алега. Наступная дамова была заключана ў 911 г.: згодна з ёй кіеўскія купцы атрымалі права гандляваць у Візантыі.

Другі паход Алега быў накіраваны на Усход. У 909–910 гг. кіеўскае войска на 500 караблях паднялося ўверх па Доне, потым праз волак трапіла спачатку ў Волгу, а пасля і ў Каспійскае мора. З нарабаваным майном захопнікі вярталіся ў Кіеў, але па дарозе на іх напалі хазары і разбілі в ойскі Алега. Пасля яго смерці вялікім князем стаў Ігар (912–945). Тым часам супраць улады Кіева паўсталі драўляне, і Ігар, перамогшы, абклаў іх у трая большай данінай. Потым тры гады Ігар ваяваў з племенем *улічаў*, разбіў іх і захапіў іх сталіцу, горад *Перасечань*. У 941 г. войска Ігара напала на Візантыю, але візантыйскі флот дзякуючы «грэцкаму агню» спаліў большасць караблёў на паднікаў. У 944 г. паход на Візантыю паўтарыўся, і была заключана новая дамова.

Кіеў пагадзіўся не пускаць балгараў у Крым, дзе былі візантыйскія калоніі, і не нападаць на іх. У 943 г. кіеўскія войскі зноў напалі на берагі Каспійскага мора. Яны захапілі горад Дэрбент і некалькі іншых гарадоў.

Паколькі Ігар абклаў вялікай данінай драўлян, яны ў 945 г. узнялі паўстанне і забілі яго. Кіраваць дзяржавай пачала Ігарава жонка Вольга, якая жорстка з адудыла паўстанне, прычым уся драўлянская знаць была забітая.

Пазней Вольга наведала Канстанцінопаль і мела асабістую сустрэчу з імператарам Канстанцінам Парфірародным. У 959 г. пасольства Вольгі на-

Б. Чорыкаў. Мір з грэкамі. 944 г.

Б. Чорыкаў. Хрышчэнне Вольгі

кі ра в ла сяд а германскага ім-
пе ра та ра Атона I. У 961 г. у Кіеў
у адказ прыехала нямецкая дэле-
гацыя на чале з біскупам Адаль-
бертам, якая х ацела ахрысціць
жы х роў Кіеў скай Русі паводле
заходняга абраду. Але Вольга
прыняла хрыс ці ятва ў яго
ўсходняй версіі, бо с аюз з Ві-
зантыйяй для яе быў важнейшы.

У 965 г. кіеўскім князем стаў
сын Іг ара і Вольгі Святаслаў,
першы ўсход не славянскі князь
са славянскім імем, які ў 964 г.
пры му сёў племя вя ці чў плаціць
яму да ні ъ. Па юль кіраней вя-

цічы плацілі даніну хазарам, у 965 г. войскі кіеўскага князя на палі
на Хазарскую дзяржаву. Спачатку яны з ахапілі горад Саркел і на
гэтым месцы па ставілі крэпасць Белую Вежу, потым узялі горад
Тмутаракань на Тамані. У 968 г. на Кіеў напалі качэўнікі-печанегі,
але захапіць яго не здолелі. У 969 г. войскі Святаслава знішчылі га-
лоўныя на то й час хазарскія гарады Семендэр і Ітыль. Хазарская
дзяржава, якая с трымлівала орды качэўнікаў, была знішчана. Пад
мурамі Кіева апынуліся печанегі, якія перарэзалі гандлёвыя шляхі
на арабскі Усход. Яны не раз рабілі засады і на дняпроўскім шляху
ў Візантыю. У 967 г. імператар Візантыі прапанаваў Ігару напасці на
Балгарыю – моцнага ворага імперыі.

У 968 г. в ялікае в ойска Кіева ўварвалася ў Балгарыю, разбіла
войскі балгараў і захапіла шмат гарадоў. Святаслаў зрабіў сваёй базай
горад *Пераяславец-на-Дунаі* і нават х ацеў перанесці туды с таліцу
з Кіева. У гэты час вялікае войска печанегаў узяло ў аблогу Кіеў, дзе
была княгіня Вольга з малой дружынай, але захапіць яго не здоле-
ла. У 969 г. Святаслаў уступіў у саюз з балгарамі супраць Візантыі.
Аб'яднанае войска разбіла аграды візантыйцаў, захапіла Македонію
і часткова Фракію. У 971 г. новае войска Візантыі разам з балгарскім
царом Барысам II пайшло на войска Святаслава, і апошні мусіў пад-

пісаць з Візантыяй дамову аб міры. Святаслаў вяртаўся з войскам на р адзіму, але па дар озе яго ўвесну 972 г. забілі печанегі. Кіеўскі пас ад з аняў с тарэйшы сын Святаслава князь Яр аполк (973–980). Меншыя сыны Св ятаслава з гэтым не пагадзіліся і па чалівайну з Яраполкам.

У гэтай барацьбе перамог наў і род скі князь Уладзімір, які з найманай варажскай дружнай захапіў Полацкую дзяржаву, што не ўваходзіла ў Кіеўскую Русь, гвалтам узяў за жонку полацкую князю Рагнеду, а потым захапіў Кіеў і забіў Яраполка. Яго ўлада доўжылася з 980 па 1015 г. Спачатку новы князь у 981 г. абклаў данінай вяцічаў, у 983 – яцвягаў, а ў 984 г. – радзімічаў. Такім чынам, пры канцы X ст. беларускія землі часова трапілі ў склад Кіеўскай дзяржавы.

У 988 г. Уладзімір правёў адміністрацыйную рэформу. Былі ліквідаваны мясцовыя «племенныя» княжанні, дзяржаву падзялілі на вобласці вакол вялікіх гарадоў. Замест мясцовых князёў у самыя буйныя гарады кіеўскі князь прызначыў сваіх сыноў, а ў меншыя – сваіх пасаднікаў. На межах краіны Уладзімір пабудоваў новыя гарады і цвярдзіні. Такім чынам уся ўлада ў краіне апынулася ў руках аднаго князя га роду. Уладзімір пачаў прыводзіць рэформы

Б. Чорыкаў. Яраполк дакарае Свенельда за забойства брата

Б. Чорыкаў. Замах Рагнеды на Уладзіміра

і ў галіне ідэалогіі. Афіцыйнай рэлігіяй Кіеўскай Русі раней было язычніцтва. Кожнае племя мела сваіх мясцовых багоў, а агульнага пантэону для ўсёй краіны не было. Уладзімір вырашыў з гэтым раза брацца.

У Кіеве на пагорку паблізу свайго палаца князь аздобіў капішча ідаламі-выявамі на ча ле з Перуном, богам маланкі і грому. Аднак неўзабаве ў 988 г. Уладзімір прыняў хрысціянства ўсходняга абраду, запазычыўшы яго ў Візантыі. Паўсюль ідалы былі зрынутыя, на іх месцы пачалі будаваць спачатку драўляныя, а потым і мураваныя цэрквы. У 989–996 гг. у Кіеве бы ла пас таўлена першая мураваная царква – *Дзесяцінная*. Яе пабудавалі візантыйскія (ма гчыма, і балгарскія) дойдцы.

Грэцкія дойдцы былі знакамітыя ва ўсім хрысціянскім свеце. Яны прынеслі на Русь ужо распрацаваную сістэму *крыжова-купальнага храма*. У аснове яе – квадрат, падзелены чатырма слупамі, прычым прамавугольныя секцыі, што дапасоўваюцца да падкупальнай прасторы, утвараюць архітэктурны крыж.

Храм змяніў уяўленне пра сусвет, які раней успрымаўся ў даволі абстрактных структурах: кола, сіметрыя, дрэва жыцця і г. д., стаўшы яго сімвалічным цэнтрам, што ўвасабляўся ў алтары. Адпаведна з гэтым размяркоўваліся ўсе часткі храма. Ніжняя суадносілася з Зямлёю, верхняя прастора – з Небам, Неба падзялялася на «ніжняе» і «верхняе».

Новае светаўспрымманне прынесла гістарычнае ў сведамленне часу. Вядома, гэта адбілася і на развіцці архітэктурны. Чатыры фасады

храма мелі свой пачатак, сярэдзіну і канец. Адпаведна літургіі іх напрамак развіваўся з захаду на ўсход. Заходняя частка (нартэкс) сімвалізавала зямлю, цэнтральная (кар абель, або неф) – бачнае неба, усходняя (алтар) – трон бога. Складаная сімваліка абу мовіла такі ж складаны архітэктурны вобраз Дзесяціннай царквы: разгалінаваная трохнефавая частка, кругавыя галерэі, шматлікія галовы з купаламі.

У першай палове XI ст. пры сын е

Дзесяцінная царква ў Кіеве.
Українская манета 1996 г.

Уладзіміра Яраславе Мудрым быў узведзены галоўны храм Кіеўскай Русі – *Сафійскі сабор*, які павінен быў увасабляць моц і веліч дзяржавы, стаць не толькі культавым, але і культурна-палітычным цэнтрам Кіева. Але пасля смерці Яраслава адзінства і магутнасць дзяржавы пахіснулася.

Разам з уздымам эканамічнага і культурнага жыцця ў асобных княствах, далёкіх ад Кіева, пачалося мураванае будаўніцтва.

Першыя мураваныя храмы, падобныя да Кіеўскай Сафіі, якія таксама атрымалі назву «Сафія», былі пабудаваны ў Ноўгародзе і Полацку ў сярэдзіне XI ст. Гэтак наўгародцы і палачане параўноўвалі сябе з Канстанцінопалем і хацелі падкрэсліць сваю незалежнасць ад Кіева, давесці, што іх гарады нічым не горшыя.

Аднак хрысціянства сярод усходніх славян і суседскіх балцкіх і фіна-ўгорскіх народаў, асабліва на вёсцы, распаўсюджвалася вельмі павольна. Пра гэта сведчаць і змены ў пахавальным абрадзе. Славяне-язычнікі сваіх нябожчыкаў спальвалі на вогнішчы, а потым клалі парэшткі ў гліняныя гаршкі-урны і закопвалі ў курганах. Пад уплывам хрысціянства абрад крэмацыі выйшаў з ужытку, але курганы, куды клалі цела памерлага з наборам розных рэчаў, існавалі да пачатку XIII ст. У аддаленых ад гарадоў мясцінах людзі яшчэ ў XIV–XV стст., і нават пазней, прыносілі ахвяры мясцовым багам і іх ідалам, святым камяням, крыніцам і дрэвам.

Сацыяльны склад насельніцтва Кіеўскай Русі быў досыць разнастайны. Вышэйшы слой, *баяры*, паступова сфарміраваўся, з аднаго боку, з нашчадкаў племянных уладароў, а з другога – з найбольш уплывовых княскіх дружыннікаў, сярод якіх ад пачатку значнае месца займалі тыя самыя варагі. Князі са сваімі дружынамі жылі ва ўласна горадзе, за ўмацаванымі сценамі якога знаходзіўся *пасад*. Княская дружына не толькі ўдзельнічала ў войнах, але і выпраўлялася на *палюддзе*, збор даніны з насельніцтва, які ад часу княжання Вольгі праводзіўся ў адмысловых цэнтрах сельскіх абшчын, званых *пагостамі*.

Да сярэдняга слою можна аднесці асноўную масу (шагавых) княжацкіх дружыннікаў і сярэдняе гарадское купецтва.

Ніжэйшы слой насельніцтва Кіеўскай Русі складаўся ў асноўным з сялян-смердаў, становішча якіх увесь час пагаршалася, у выніку чаго з іх выдзяляліся катэгорыі ў той ці іншай меры залежных сялян –

закупы, блізкія да іх *радовічы*, урэшце самыя бяспраўныя, *чэлядзь і халопы*. Сяляне-вольнаадпушчанікі, тыя, што выйшлі з абшчыны, а таксама халопы, якія выкупіліся, называліся *ізгоймі*.

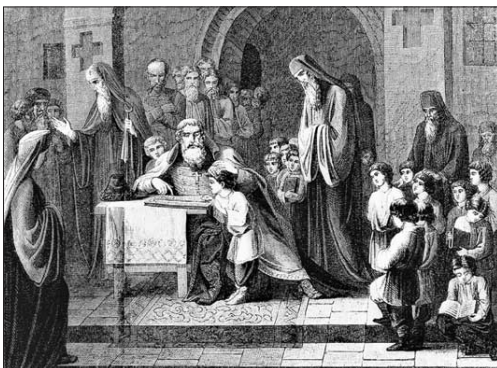
Важна падкрэсліць, што і баяры, і княскія дружыннікі, і купецтва, і смерды былі свабоднымі людзьмі і фармальна мелі аднолькавыя правы.

Паралельна са свецкім грамадствам існавала таксама значная супольнасць *царкоўных людзей*, якія падпарадкоўваліся царкоўным уладыкам-іерархам.

У 1014 г. Ноўгарад перастаў плаціць да ніну Кіеву, і Уладзімір у 1015 г. пачаў рыхтаваць войска дзеля паходу на Ноўгарад, а ле неўзабаве раптоўна памёр. Уладу пераняў яго старэйшы сын Святаполк. Каб у мацаваць свае пазіцыі, ён з абіў тых свайх братаў і выступіў супраць наўгародскага князя Яраслава. Але ў бітве пры Любечы ў 1016 г. яго войска было разбіта наўгародцамі пры ўдзеле варажскіх наёмнікаў, сам Святаполк уцёк у Польшчу, а Яраслаў (Мудры) заняў кіеўскі пасад. Святаполк разам з польскім каралём Баляславам Харобрым выступіў супраць войскаў Яраслава і ў 1018 г. разбіў іх на Заходнім Бугу. Яраслаў вярнуўся ў Ноўгарад, а Святаполк з Баляславам – у Кіеў. Аднак Яраслаў з новым наўгародскім войскам у бітве на рацэ Альце каля Пераяслава ў 1019 г. разбіў Святаполка і яго хаўруснікаў-печанегаў. Полацкі князь Брочыслаў, які аднавіў незалежнасць ад Кіева, у 1021 г. напав на Ноўгарад і разрабаваў яго. Аднак на сем дзён яго дружыну нагналі кіяўляне і прымусілі вярнуць нарабаванае. У 1023 г. супраць Яраслава выступіў яго брат Мсціслаў Тмутараканскі. У 1024 г. пад Чарнігавам Мсціслаў разбіў дружыну Яраслава, і апошні прызнаў уладу Мсціслава ў Чарнігаве. Але пасля смерці Мсціслава ў 1036 г. Яраслаў Мудры зноў стаў адзіным кіраўніком Кіеўскай Русі. У 1051 г. упершыню мітрапалітам у Кіеве стаў не грэк, а мясцовы святар Іларыён.

Гісторыкі лічаць, што менавіта Іларыён адзін з першых у XI ст. пачаў ужываць тэрмін «рускі народ». Яшчэ раней ужо ўжываўся палітонім «руская зямля». Аднак гэты тэрмін тады не меў ніякага дачынення да сённяшняй Расіі. Гэта была тэрыторыя Сярэдняга Падняпроўя, дзе ўжо распаўсюдзілася хрысціянства і існавалі цэнтры епархій: Чарнігаў, Белгарад, Юр'еў-на-Роціці кава, што першая рэзідэнцыямі трапалі ў

была не ў Кіеве, а ў горадзе *Пе ра я стлі-Рускім* (з 991 па 1037 г.), і толькі потым яна была перанесеная ў Кіеў, дзе заставалася да канца XIII ст. Вёска стала хрысціянскай не раней за XIII ст., ка лі канчаткова змя нў ся пахавальны абрад і зніклі курганныя мо гіь ні кі. Асаб лі в моцна трымаліся некаторыя дахрысціянскія звыч кіякраз на тэ ры то рні сён няш няйРасіі.

Б. Чорыкаў. Яраслаў Мудры
вучыць дзяцей

Яраслаў Мудры падчас свайго княжання ў Кіеве вызначыўся тым, што зацвердзіў першы звод права Кіеўскай Русі пад назвай «*Руская праўда*» (1016 г.?), а таксама тым, што засноўваў школы, у якіх дзяцей вучылі чытаць і пісаць.

У 1054 г. князь Яраслаў памёр, і дзяржаву падзялілі паміж яго сынамі і пляменнікамі.

Вялікім кіеўскім князем стаў старэйшы сын Яраслава і Інггерды Шведскай Ізяслаў, але ён не змог адзіна кіраваць вялікай краінай. Уладу ён усею падзяліў з двума братамі – Святаславам (чарнігаўскі князь) і Усеваладам (пераяслаўскі князь). Гэты тры умвірт супольна кіраваў 15 гадоў. У 1068 г. на дзяржаву напалі цюркі-полаўцы, якія на той самай раэц Альце разбілі аб'яднанае войска братаў, пасля чаго тры умвірт распаўся. У дзяржаве пачаліся міжусобныя войны, у якіх удзельнічалі

Б. Чорыкаў. Вялікі князь Ізяслаў

Б. Чорыкаў. Запавет Уладзіміра Манамаха дзецям. 1125 г.

і польскія войскі разам з полаўцамі. У выніку кіеўскі сталец пасля Ізяслава заняў Святаслаў, потым Усевалад, а пазней зноў Ізяслаў, які загінуў у 1078 г.

Пры канцы XI ст. на кіеўскі трон узышоў сын князя Усевалада – Уладзімір Манамах. Ён пачаў праводзіць сумесныя з’езды князёў (снемы), на якіх абмяркоўвалі пытанні як знешняй, так і ўнутранай палітыкі. Самым важным стаў снем у Любечы, які адбыўся ў 1097 г. Там фактычна быў зафіксаваны падзел Кіеўскай Русі на асобныя самастойныя кня-

ствы, якімі паводле спадчыннага права кіравалі мясцовыя князі. Князі дамовіліся не нападаць адзін на аднаго і разам ваяваць з полаўцамі. Аднак гэтае рашэнне не было рэалізаванае, і канфлікты паміж князямі працягваліся. У 1100 і 1103 гг. адбыліся яшчэ два з’езды-смены, дзе вырашаліся тыя ж пытанні, што і ў Любечы. Апошні ўздым Кіеўскай дзяржавы адбыўся пры ўладзе вышэйпамянёнага Уладзіміра Манамаха (1113–1125) і яго сына Мсціслава Вялікага (1125–1132). Яны паспяхова трымалі ўладу і ўдала ваявалі з самастойнай Полацкай дзяржавай. Так, у 1119 г. у Глеба Мінскага адабралі яго ўдзельнае княства, а потым князь Мсціслаў адолеў і полацкіх князёў ды выслаў іх у Візантыю.

Пасля смерці князя Мсціслава ў 1132 г. Кіеўская дзяржава канчаткова распалася на асобныя самастойныя княствы-землі. Аднак мясцовыя князі, з выняткам полацкіх, увесь час змагаліся паміж сабою за ўладу ў Кіеве, дзеля таго каб хоць бы фармальна называцца вялікімі кіеўскімі князямі.

2.3. Пачаткі ўласна расійскай дзяржаўнасці. Уладзіміра-Судальская зямля. Доўгі час міжрэччэ Волгі і Акі было заселенае рознымі фіна-ўгорскімі плямёнамі. Так, на Волзе жыло згаданае намі раней племя мера, а на Ацэ – мурома, з якога паходзіць былінны

рускі асілак Ілля Мурамец. Славянскае насельніцтва там было спачатку нешматлікім і жыло ў гарадскіх паселішчах. Выхадцы з Ноўгарада ў X–XI стст. заснавалі тут гарады Белавозера, Растоў і Суздаль. Пазней узніклі гарады Мурам, Уладзімір і Яраслаўль. Да канца XI ст. гэтыя землі былі глухой правінцыяй Кіеўскай Русі.

Першае княства на тэрыторыі сучаснай Расіі ўзнікла з цэнтрам у Суздаль. Гэты горад упершыню згадваецца ў летапісе пад 1024 г. у сувязі з паўстаннем там язычніка ў (валхваў). А неўзабаве пасля Любецкага з'езда першым тут пачаў княжыць сын Манаха Юрый Далічавіч, што дало пачатак фактычнаму ўладаранню ў Суздальскай зямлі кіеўскіх намеснікаў з дынастыі Рюрыкавічаў.

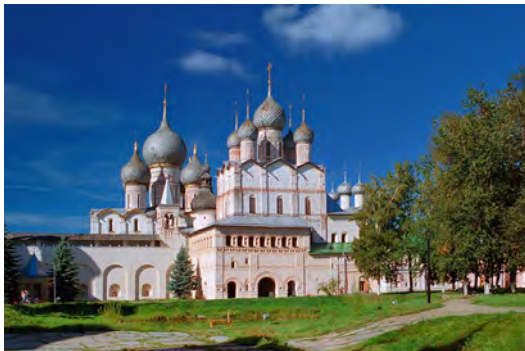
На пачатку XII ст. (да 1157 г.) Суздаль быў сталіцай *Растова-Суздальскага княства*. З сярэдзіны XIII ст. самастойнасць Суздальскага княства была адноўлена. Ад пачатку XIV ст. Суздаль – сталіца *Суздальска-Ніжагародскага княства*. Толькі ў 1392 г. горад быў далучаны да Вялікага княства Маскоўскага. У XVI ст. Суздаль – адзін з рэлігійных цэнтраў Масковіі, дзе існавала 11 манастыроў. Захаваліся *Суздальскі крэمل* з трыма храмамі XVI–XVIII стст., пяць манастырскіх архітэктурных ансамбляў, гандлёвыя рады XIX ст. і шматлікія цэрквы ў розных месцах горада.

З 862 г. існуе горад *Растоў*, які знаходзіцца на беразе возера Нера. Гэта адзін з цэнтраў *Растова-Суздальскай зямлі*, які пазней належаў уладзіміра-суздальскім князям. Іпацьеўскі летапіс пад 1151 г. называе яго цэнтрам асобнага *Растоўскага княства*. Першымі насельнікамі

© Фота: Шейхх, 2014

Званіца ў Суздальскім крэмлі

Успенскі сабор і царква ў Растове Вялікім

і Рускі (славянскі) – з хрысціянскай царквой.

Першы мураваны храм у горадзе пабудаваны ў 1160 г. (існаваў да пажару 1204 г.). У 1207 г. зноў было ўтворана самастойнае Растоўскае княства на чале з сынам князя Усевалада Канстанцінам, які ў 1214–1231 гг. нанова адбудаваў былы *Успенскі сабор*. На той час горад меў плошчу больш за 1000 га, княскі і епіскапскі двары, больш за 15 храмаў і некалькі манастыроў.

У 1237 г. Растоў не аказаў супраціву войскам хана Батыя і таму не быў разбураны. Пасля 1328 г. княства ўжо залежала ад Масквы і канчаткова далучылася да яе ў 1473–1474 гг. Растоў у XVI–XVII стст. стаў буйным рэлігійным цэнтрам Маскоўскай дзяржавы, з 1589 г. – цэнтрам мітраполіі. У другой палове XVII ст. тут будуець крэмель, шмаглікія гарадскія і прыгарадныя манастыры. На плошчы паблізу Успенскага сабора пабудавалі ўнікальную званіцу з вялікімі тысячапудовымі званамі. Першы суздальскі князь, зг аданы раней Юрый Далгарукі заснаваў гарады *Пераяслаў-Залескі*, *Юр’еў-Польскі* а таксама, магчыма, *Кастраму* і Маскву. Масква паўстала ў 1147 г. на землях, дзе жылі вяцічы, а яшчэ раней – фіна-ўгорскае племя *мяшчэра* і балцкае – *голядзь*. Спачатку гэта было невялікае ўмацаванае паселішча на Маскве-рацэ, але ўжо на мяжы XII–XIII стст. Масква – даволі вялікі горад Уладзіміра-Суздальскага княства.

Значную ролю ў стварэнні вялікай дзяржавы на гэтых з емлях адыграў князь Ан дрэй Багалюбскі, сын Юрыя Далгарукага. Ён заснаваў новыя гарады – *Цвер* і *Галіч-Мерскі*. Колькасць славян на

гэтых з емлях і стотна павялічылася, бо гэта былі ўцекачы з поўдня, якія моцна цярпелі ад набегаў полаўцаў.

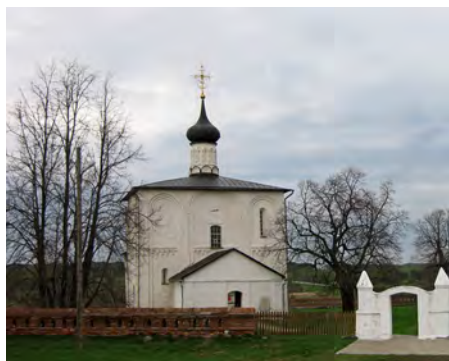
Ішла а ктыўная асіміляцыя і хрысціянізацыя мясцовых фіна-ўгорскіх плямён, на іх аснове па чаў складацца *вельікарускі народ*, які цяпер называецца проста рускім. Ворных угоддзяў тут было мала, большасць зямляў займаў густы лес. Мясцовыя жыхары а ктыўна з аймаліся бортніцтвам, паляваннем, шылі вопратку, выраблялі лыка і мачала. Гарадоў было мала, але існавала шмат невялікіх пасёлкаў.

Асноўныя шляхі праходзілі па рэках. У адрозненне ад іншых зямляў у Суздальскім княстве, а потым і ва Уладзіміра-Суздальскім уся зямля належала князю, а гарадскога веча фактычна не было. Князь Юрый дзеля будаўніцтва мураваных храмаў запрасіў майстроў з Галіча: яны з мясцовага белага каменю пабудавалі сабор у *Пераяславе-Залескім і царкву Барыса і Глеба ў Кідэкшы пад Суздалем*. Царква ў Кідэкшы – гэта першы белакаменны храм на тэрыторыі княства, які датуецца 1152 г.

Сын Юрыя ад палавецкай князёўны Андрэй быў моцным і вядомым палітыкам і дыпламатам. Ён апіраўся на простых гарадскіх *на сяд сміх людзей* і з іх дапамогай нарэшце разабраўся з растуўскімі і суздальскімі багатымі. Яго вайска нават захапілі і разабравалі Кіеў, але Андрэй

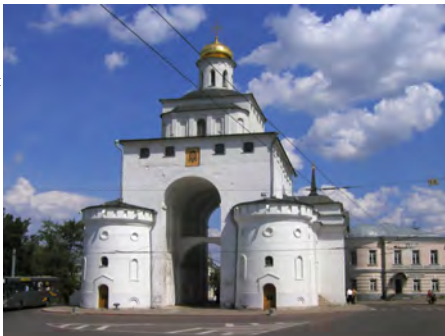

Б. Чорыкаў. Вялікі князь Андрэй (Багальюбскі). Вайна з полаўцамі

Царква Барыса і Глеба ў Кідэкшы пад Суздалем

© Дад Фор

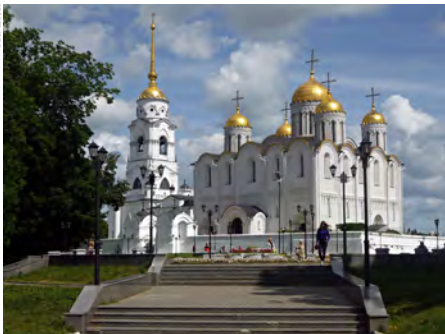
Залатыя вароты ва Уладзіміры

дзякуючы князю Андрэю Багальобскаму, горад стаў не толькі цэнтрам княства, але і па чаў на зываць сябе сталіцай былой Кіеўскай Русі. У 1299 г. сюды пераехаў на сгалае жыхарства кіеўскі мітрапаліт Максім.

Горад быў умацаваны в аламі і драўлянымі сценамі, г алоўны ўваход у яго быў зроблены цераз мураваную вежу-браму, пабудаваную ў 1164 г. Вежа атрымала назву *Залатыя вароты Уладзіміра*.

На супрацьлеглым канцы горада стаялі такія ж магутныя і белакаменныя *Срэбныя вароты*. У цэнтры горада быў узведзены ўласны *Успенскі сабор* (1158–1161). На яго будоўлю князь Андрэй выдаткаваў дзясятую частку ўсіх сваіх прыбыткаў. У саборы знаходзілася славетная ікона *Уладзімірскай Маці Божай*, вывезеная з Візантыі.

На запрашэнне Андрэя Багальобскага прыехалі нямецкія майстры з імперыі Фрыдрыха Барбаросы, якія дасканалы валодалі майстэрствам разьбы па камені. У сваёй загараднай рэзідэнцыі, сяле Багальобаве, князь Андрэй пабудоваў храм *Раства Багародзіцы і мураваны палац*. У 1166 г. за 1 км ад Багальобава была ўзвездзена царква *Пакрова-на-Нярэ*.

Успенскі сабор ва Уладзіміры

Царква пас таўлена на *мураваным* цокалі вышын ёй 4 м і выдатна глядзіцца ў пойме лугавіны.

У часы ўладарання наступнага князя, Усевалада, брата Андрэя, які атрымаў мянушку «*Вялікае Гняздо*», Уладзіміра-Суздальская зямля дасягае свайго найбольшага росквіту. Пры ім ва Уладзіміры пабудаваны *Дзмітрыеўскі сабор* (1194–1197). Храмы Уладзіміра ды іншых гарадоў княства вылучаюцца сваёй унікальнай белакаменнай разьбою. У 1230–1234 гг. паўстаў апошні храм Уладзіміра-Суздальскай архітэктурнай школы – *Георгіеўскі сабор у Юр’еве-Польскім*. Улада апіралася тут на сярэдніх і малых землеўласнікаў, якія за сваю службу атрымлівалі зямлю разам з сёламі і сялянамі. Буйныя землеўласнікі валодалі вотчынамі.

Аднак узімку 1238 г. войскі хана *Батэя* захапілі Уладзімір. Дзясяткі іншых гарадоў, у тым ліку Масква, былі абрабаваныя і спаленыя. Тысячы людзей трапілі ў палон, загінулі ўнікальныя помнікі культуры і мастацтва.

Характэрным для *літаратуры* паўночна-ўсходнеславянскіх княстваў выглядае створанае прыкладна ў пачатку XIII ст. у Суздальскай зямлі «*Маленне Данііла Заточніка*». Для яго аўтара адзінае светлае месца на зямлі – княжацкі двор (канкрэтна маецца на ўвазе суздальска-пераяслаўскі князь Яр аслаў Усеваладавіч). Толькі на міласць князя, якая на ват захінае сабою міласць Боскую, ускладае свае надзеі раб божы Данііл. Без княскай увагі чалавек – адно маленькая травінка пад плотам, над якім і сонца не зазьяе, і дождж не пройдзе...

Так у Масковіі фарміраваўся культ адзінага, набліжанага да Бога, уладара – культ, наступствы якога, на наш погляд, не пераадоленыя і дагэтуль.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Барабан – архітэктурны тэрмін, які азначае верхнюю частку сакральнага будынка, якая абапіраецца на муры і слупы і трымае купал.

Баяры – знаць, найвышэйшы слой сярэднявечнага землеўласніцкага грамадства, у тым ліку ва ўсходнеславянскіх княствах.

Вотчына – зям ельны на дзел, а трыманы ў спадчынную ў ласнасць.

Пры пэўных умовах князь мог яго забраць назад.

Даніна – рэгулярны пабор з падпарадкаванага племені або народа.

Закупы – людзі, якія ўзялі ў землеўласніка пазыку («купу») грашмыма або таварамі і абавязаны адпрацоўваць у апошняга, пакуль не вернуць купы.

Изгой – чалавек, пазбаўлены сацыяльнага статусу (халоп, адпушчаны на волю без зямлі).

Князь – правадыр племя, саюза плямён; пазней кіраўнік дзяржавы ва ўсходніх славян.

Крыжова-купальны храм – архітэктурны тэрмін, азначае тып к ультавай пабудовы (у разрэзе ў форме роўнанакцовага крыжа), якая канструкцыйна ск ладаецца з чатырох в ертыкальных а пораў, на якія абапіраюцца купал і барабан.

Пагосты – вызначаныя князем месцы збору даніны.

Палюддзе – штогадовы аб'езд князя з дружынай падуладных ім земляў з мэтай збору даніны і кармлення.

Пасад – частка горада за ўмацаванымі сценамі (мурамі).

Пасадскія людзі – гараджане.

Племя – від этнічнай супольнасці і сацыяльнай арганізацыі людзей; у эпоху сталага Сярэднявечча мела сваю структуру самакіравання (агульны сход, нарады родавых старэйшын, вайсковыя і грамадскія правадыры).

Удзелы – тэрыторыі, якімі валодалі прадстаўнікі княскага роду.

«**Уроки**» – фіксаваны памер даніны або праца, якую трэба было выканаць да пэўнага тэрміну.

Халопы – ка тэгорыя з алежнага нас ельніцтва, якая знахо дзілася ў поўнай залежнасці ад свайго гаспадара.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

Археология Украинской ССР: в 3 т. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / под ред. И. И. Артеменко. Киев: Наукова думка, 1986. 757 с.

Галушко, К. Український націоналізм. Київ: ви д. А БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 129 с.

- Грушевский, Мих. Иллюстрированная история Украины. С приложениями и дополнениями. Донецк: «ПКФ» «БАО», 2011. С. 21–118.
- История Киева: в 3 т., 4 кн. Т. 1: Древний и средневековый Киев. Киев: Наукова думка, 1982. 407 с.
- Крип'якевич, І. П. Історія України. Львів: Світ, 1990. С. 33–71.
- Орғиш, В. П. Древняя Русь: образование Киевского государства и введение христианства / под ред. Е. М. Бабосова. Минск: Наука и техника, 1988. 150 с.
- Петрухин, В. Я. Начало этнокультурной и истории Руси IX–XI вв. Смоленск: Русич; Москва: Гнозис, 1995. 320 с.
- Седов, В. В. Славяне в раннем Средневековье. Москва: Наука, 1995. 416 с.
- Темушев, С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции. Минск: БГУ, 2008. 158 с.
- Темушев, С. Н. Образование Древнерусского государства. 3-е изд., перераб. Москва: Квадрига, 2017. 352 с.
- Трусаў, А. Гісторыя сярэднявечнай Еўропы (V–XV стагоддзі). Выд. 2-е, папр. Мінск: Выд. Зміцер Колас, 2017. С. 26–30, 66–67.
- Шахматов, А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энцикл. славянской филологии / под ред. орд. Акад. И. В. Ягича (Вып. 11.1). Петроград: Типогр. Императ. Академии наук, 1915. 421 с.
- Vačić, J. Slav: The Origin and the Meaning of the Ethnonym // Slovene Studies. 1987. # 9/1–2. P. 33–41.
- Franklin, S. Greek in Kievan Rus // Dumbarton Oaks Papers. Vol. 46. Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan, 1992. P. 69–81.
- Martin, J. Medieval Russia, 980–1584. 2nd ed. Cambridge University Press, 2012. P. 1–148.

3. НАЎГАРОДСКАЯ РУСЬ

3.1. Узнікненне Наўгародскай рэспублікі. Старажытны Ноўгарад стаяў на абодвух берагах ракі *Волхава* за 4 км ад упадзення яе ў возера Ільмень. У летапісах горад упершыню згадваецца пад 859 г. у сувязі з паданнем аб па кліканні ў горад князя Рурыка. Археологі лічаць, што магчымай яго рэзідэнцыяй было гарадзішча, якое знаходзіцца на правым беразе Волхава, за 3 км на поўдзень ад сучаснага Ноўгарада. Самыя старажытныя пласты ў горадзе, добра вывучаныя археолагамі, датуюцца пачаткам X ст. Першая драўляная грэбля-маставая і сталая забудова гарадскіх вуліц адносяцца да 40-х гг. X ст. Ужо ў X ст. горад складаўся з трох кв арталаў (канцоў), якія мелі назвы Славенскі, Людзін і Нярэўскі. У творы візантыйскага імператара Канстанціна «Аб кіраванні дзяржавай», напісаным у 948–952 гг., ёсць звесткі пра Ноўгарад. Згадваюць пра яго і скандынаўскія сагі (пад назвай Хольмгард). Сучасныя даследчыкі лічаць, што першыя славянскія пасяленцы з’явіліся на гэтай зямлі з захаду, і не пазней за IX ст. тут пачаў складвацца асаблівы *наўгародскі дыялект*, які спалучаў у сабе рысы заходне- і ўсходнеславянскіх гаворак.

Ужо ў X ст. горад займаў даволі вялікую тэрыторыю і быў значным рамесна-гандлёвым цэнтрам. Археологі знайшлі тут шмат манет усходняга паходжання, што сведчыць пра тагачасныя актыўныя гандлёвыя сувязі месцічаў. Каля горада, там, дзе Волхаў выцякае з возера Ільмень, знаходзіцца пагорак Пярынь, дзе было капішча бога Перуна. У 1951–1952 гг. яно было раскапана археолагамі пад кіраўніцтвам Валянціна Сядова.

У цэнтры капішча была круглая пляцоўка дыяметрам 21 м, абмежаваная ровам шырынёй да 7 м і глыбінёй больш за 1 м. У цэнтры пляцоўкі знайшлі яму ад драўлянага слупа дыяметрам 0,6 м. Тут стаяў стод Перуна, які ў 988 г. ссеклі ды скінулі ў Волхаў. Перад ідалам быў ахвярнік – кола, выкладзенае з камянёў. Роў, выкапаны вакол

Сафійскі сабор у Вялікім Ноўгарадзе

© Фота Алена Грусана

капішча, меў звонку восем акруглых выступаў, таму зверху капішча нагадвала вялікую кветку з васьмю пялёсткамі. У кожным з іх гарэў ахвярны агонь – яго запальвалі падчас святаў.

У XII–XIII стст., па сутнасці, склаўся вядомы цяпер гістарычны цэнтр Ноўгарада. На пагорку, на левым беразе Волхава, знаходзіўся ўмацаваны дзярэнец (*крэмль*), на якім у 1045–1050 гг. пабудавалі згаданы ўжо намі Сафійскі сабор, распісаны ўнікальнымі фрэскамі. Зразумела, чаму гэтая частка горада называлася Сафійскай старою.

З Ноўгарадам звязана тв орчасць а дметнага іка напісца Алі сея

Фрэска з Сафійскага сабора ў Ноўгарадзе

© Фота Алена Грусана

Вежа
Наўгародскага крамля

Алісей Грэчын (?).
Спас Нерукатворны, XII ст.

Грэчына (яго мянушка сведчыць, хутчэй за ўсё, пра яго візантыйскае паходжанне), які працаваў там на мяжы XII і XIII стст.

На правым беразе ракі знаходзілася Гандлёвая старана з *Торгам* і *Яраславым дварышчам*, дзе збіралася гарадское веча. На пачатку XI ст. абедзве часткі горада злучылі драўляным мостам. Горад быў забудаваны дву хпавярховымі драўлянымі дамамі. Лю дзі жылі на высокім другім паверсе, які абапіраўся на слупы. На першым паверсе былі склады, тут трымалі птушак і дробную рагатую жывёлу. Дамы былі аздоблены разьбою, а вокны мелі шыбы, зробленыя са слюды. Горад меў драўляны водаправод і драўляныя грэблі-маставыя. Археолагі вызначылі, што з X па XVI ст. маставыя налічвалі 30 драўляных ярусаў, напластаваных адзін на адным.

3.2. Абвяшчэнне незалежнасці Ноўгарада. Да другой чвэрці XII ст. Наўгародская зямля належала кіеўскаму князю, які пасылаў туды княжыць або сына, або бліжэйшага сваяка. З 1126 г. наўгародцы пачалі выбіраць *пасадніка* – прадстаўніка горада перад князем, а потым і *тысяцкага* – кіраўніка мясцовага апалчэння. У 1136 г. наўгародцы адмовіліся падпарадкоўвацца вялікаму кіеўскаму князю і абвясцілі незалежнасць свайго дзяржавы, якую да канца XV ст. яны з гонарам называлі «Гаспадар Вялікі Ноўгарад». Межы дзяржавы даходзілі аж да Белага мора і астравоў у Ледавітым акіяне. Ад 1156 г.

наўгародцы на вечы з ліку мясцовага духавенства выбіралі свайго епіскапа. Дзеля кіравання войскам (дружынай) яны запрашалі *служылага князя*, якому за службу добра плацілі, але ў любы момант маглі звольніць з гэтай пасады. Ад час оў Яраслава Мудрага князі жылі ў цэнтры горада, на ўжо згаданым Яраславым дварышчы. Пасля 1136 г. князям было забаронена жыць у горадзе, а на месцы, дзе стаяў іхні палац, зрабілі плошчу для гарадскога веча. Археологі вызначылі, што вечавая плошча ўяўляла сабою суцэльны драўляны мост; ён рэгулярна падмятаўся і быў чысты. На гэтай плошчы збіраліся тысячы чалавек.

Гарадскім судом кіравалі служылы князь і пасадык – так з часам пачаў называцца выбраны кіраўнік дзяржавы. Горад дзяліўся на *сотні*. Кожная сотня мела сваё мясцовае веча і выбарнага кіраўніка – соцкага. У сваю чаргу сотня дзялілася на *вуліцы*, якімі кіравалі вуліцкія старасты. Вялікія кварталы горада – канцы, якія складаліся з сотняў і вуліц, мелі канчанскага старасту, канчанскае веча і канчанскую ўправу.

Агульнае веча збіраў князь, тысячкі або пасадык. Пра гэта званілі ў *вечавы зван*. На веча запрашаліся прадстаўнікі з Пскова і Ладагі – гарадоў, якія ўваходзілі ў Наўгародскую дзяржаву

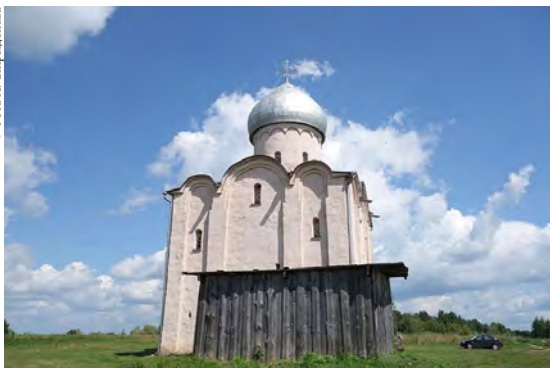
Ноўгарад быў багатым горадам дзякуючы развітым тут гандлю і рамёствам. Мёд, воск, футра наўгародскія купцы вывозілі на прадаж у Скандынавію, Нямеччыну, Францыю. Адтуль прывозілі каштоўныя металы, віны, сукно, зброю. Фактычна Вялікі Ноўгарад уваходзіў у Ганзейскі саюз, меў свой гандлёвы цэнтр на востраве Готландзе. Вельмі моцным тут быў ліхвярскі капітал.

Першым наўгародскім гарадным манастыром лічаць

© Фота Алена Прусава

Георгиеўскі сабор Юр'евага манастыра (Ноўгарад)

Царква
Спаса-на-Нярэдзіцы

Юр'еў. Там у 1119 г. пабудавалі *Георгіеўскі сабор*, які з ахаваўся да нашых дзён.

З сярэдзіны XII ст. складваецца самастойная *наўгародская будаўнічая школа*. Наўгародскія дойдлы будавалі невялікія чатырохслупавыя храмы. Іх замоўцамі былі багатыя баяры або жыхары асобных канцоў ці вуліц. Храмы будавалі з мясцовага вапняку, а інтэр'еры распісвалі фрэскамі. Сярэдзіна іх вылучаецца ўнікальным храмам *Спаса-на-Нярэдзіцы* (1198–1199).

Царква Раства Багародзіцы
ў Пярэньскім скіце (Ноўгарад)

Адметнымі помнікамі наўгародскай архітэктуры сталі пабудаваныя, як мяркуецца, пры канцы XII або на пачатку XIII ст. *царква Раства Багародзіцы ў Пярэньскім скіце і царква Пярэньскіх Пятніцы* (першапачатковая пабудова ў 1207 г.).

Яшчэ ў другой палове XII ст. дзве мураваныя царквы былі пабудаваны ў Ладазе, якая належала Ноўгароду. Унікальныя фрэскавыя роспісы царквы Спаса-на-Нярэдзіцы, некаторых іншых на ўгародскіх храмах, а таксама *царква св. Георгія ў Ладазе* сведчаць аб існаванні самастойнай наўгародскай мастацкай школы ма-

© Алігера

Храм Міколы-на-Ліпне
ў Ноўгарадзе

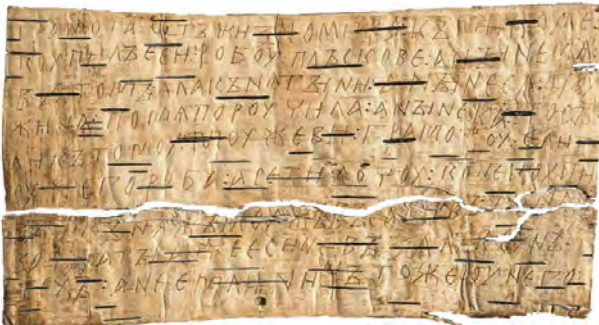
© Фото Анжел Друсала

Царква Параскевы-Пятніцы
ў Ноўгарадзе, XIII–XVI стст.

нументальнага жывапісу. Аднак пасля 1240 г. мураванае будаўніцтва ў Ноўгарадзе спыняецца і аднаўляецца толькі пры канцы XIII ст. Першай пасля 1292 г. пабудавалі царкву *Міколы-на-Ліпне*, потым – царкву *Фёдара Страцілата на Шчыркове* (1292–1295).

У 1951 г. археолагі знайшлі ў Ноўгарадзе першую *берасцяную грамату* на грэблі-маставой XIV ст. Агулам такіх грамат знойдзена ўжо болей за тысячу – і не толькі ў Ноўгарадзе, але і ў іншых гарадах.

Берасцяныя граматы ёсць і ў Беларусі. Гэта сведчыць пра тое, што зыхары ўсходнеславянскіх гарадоў, прастыя рамеснікі ці купцы,

© Яфімовіч

Берасцяная
грамата
з Ноўгарада,
XII ст.

умелі чытаць і пісаць і, пачынаючы з XII ст., выкарыстоўвалі для пісьма бяросту.

Ноўгарад быў таксама значным цэнтрам сярэднявечнай *музычнай культуры*. Яшчэ ў XII ст. сярод вядомых майстроў царкоўных спеваў згадваўся імя ма наха Кірыка, які выяві ў сябе не толькі знаўцам пеўчага майстэрства, але і адным з самых адукаваных людзей свайго часу.

3.3. Пскоў. Другім паводле велічыні і значэння горадам, які да XIV ст. уваходзіў у Наўгарадскую зямлю, быў Пскоў, заснаваны крывічамі. На тэрыторыі сённяшняй Пскоўскай вобласці крывічы з'явіліся ў VII–VIII стст. і дайшлі ажно да паўднёвых берагоў Чудскага возера. Яны ўвесь час кантактавалі з мясцовымі фіна-ўгорскімі плямёнамі і таму склалі асобную групу пскоўскіх крывічоў. Упершыню пскоўскія крывічы згадваюцца ў «Аповесці мінулых летаў» пад 859 г. у сувязі з іх сумесным паходам на Візантыю ў складзе войска кіеўскіх князёў Алега і Ігара. Пад 862 г. у летапісе згадваюцца горад Ізборск і вараг Трувар, які пасяліўся сярод пскоўскіх крывічоў на

гарадзішчы, на званым у яго гонар Труваравым.

Пазней, у 1329 г., у Ізборску будуецца мураваная цвярдзня, што дайшла да нашых дзён. Пры канцы XIV – напачатку XV ст. Ізборск меў пасады і гарадскімогільнік.

У VIII ст. на высокай скале ў сутоцы рэк Вялікай ды Пскавы якраз і ўзнікла гарадское паселішча пад назвай Пскоў. Археалагі знайшлі ў гэтай частцы горада шматлікія рэшткі дахрысціянскіхавярнікаў. Яны мелі авальную форму, былі складзеныя з чыстага рачнога пяску і абкладзеныя

Трувараў крыж у Ізборску

Крэпасць
у Ізборску,
XIV–XV стст.

© Фота Аляга Грешана

па перыметры каменнымі плітамі. Побач ляжа лішкі леты коней, прынесеных у ахвяру. Гэта сведчыць пра тое, што горад быў буйным рэлігійным цэнтрам на крывіцкіх землях.

Першы раз у летапісе Пскоў згадваецца пад 903 г. Ад X ст. ён знаходзіўся ў складзе Кіеўскай Русі, а з XII ст. належаў Наўгародскай дзяржаве. У 1240 г. горад захапілі лівонскія (інфлянцкія) рыцары, але двума гадамі пазней яго вызвалілі войскі наўгародскага князя Аляксандра Неўскага.

Самая старажытная частка горада – *дзядзінец*. Спачатку ён меў драўляныя, а потым (з XIII ст.) мураваныя ўмацаванні і атрымаў назву *Пскоўскі крэмль*, або *Кром*. У плане гэта – няправільны шматграннік, абнесены мурамі з вежамі, якія складзены з вапняковых пліт шэрага

Плоская вежа
Пскоўскага
крамля

© Sachiv

колеру. У сярэдзіне XIII ст. пскоўцы зрабілі мураваную паўднёвую частку сцяны Крома. Мур выходзіць на раку Вялікую, адкуль пачынаюцца ўмацаванні іншых гарадскіх кварталаў.

Раскапаная археолагамі рэшткі першых дамоў гараджан уяўлялі сабою паўзямлянкі чатырохвугольнай формы памерам 3×3,5 м, заглыбленыя ў зямлю на 30–40 см. Сцены пабудовы абмазаныя глінай, жытло ацяплялася вогнішчам, абкладзеным камянямі.

Пры канцы XII ст. за рэчкай Вялікай, на адлегласці 1,5 км ад дзядзінца, быў пабудаваны першы мураваны *Спаса-Мірожскі сабор*. Храм выкананы ў тэхніцы мяшанай муроўкі, дзе чаргаваліся рады тонкай цэгля-плінфы і каменных пліт. Сабор быў распісаны ўнікальнымі фрэскамі. Яшчэ адзін прыгожы сабор – *Раства Багародзіцы* – быў пабудаваны ў 1310 г. у Снегагорскім манастыры. Храм быў складзены з каменных пліт і меў прыгожы фрэскавы роспіс.

3.4. Культура Ноўгарада і Пскова ў XIV–XV стст. Адносна земляў суседніх «рускіх» княстваў наўгародская і пскоўская культура ажно да паглынання абедзвюх земляў Масквою перажывала ўздым. Гэта, зрэшты, дазволіла Маскоўскай дзяржаве перамяніць пэўныя дасягненні дэмакратычных баярскіх рэспублік. З прычыны свайго грамадскага ўладкавання ў гэты час наўгародцы і пскоўцы не будуць у вялікіх (як Навгародская Сафія) храмаў, хоць па-ранейшаму ўжываюць распрацаваныя архітэктурныя тыпы. Меншыя памеры будынкаў дык туюць воля і магчымасці замоўцы – не князя, а купецкай грамады, а дваведных «канцоў» у гарадах. У Ноўгарадзе захоўваецца структура 4-слупавага аднагаловага храма, колькасць апсід скарачаецца з трох да адной. Асаблівасцю афармлення фасадаў робіцца тэхнолагічнае завяршэнне з павышанай цэнтральнай часткай замест пазакамарнага (якое клалася непасрэдна па ўзроўні скляпенняў кожнага аб'ёму інтэр'ера). Барабан і завяршэнне муроў дэкараваныя сціплымі паяскамі дэкаратыўных выгбачак (арачак). Самі мурны набываюць выразную суровую моц: да муроўкі з цэгля, чаргаванай з каменем, дадаюцца груба абчасаныя вапняковыя пліты.

У XIV–XV стст. склаўся класічны тып багата адобленага наўгародскага храма. У якасці адобы рабілі выступы на фасадах (лапаткі),

розныя нішы, бр оўкі, па ўвалікі і дэ ка р тьў ньякрыжы. Для будаўніцтва выкарыстоўвалі тоўстую брусковую цэглу. Да самых выдатных храмаў гэтай эпохі належаць: цэрква Успення на Волатавым полі (1352), Фёдаўрацкі лата на Руцкі (1360–1361), Пятра і Паўла на Слаўне (1367), Спа-на-Ільіне (1374), Раства на могілках (1381–1382), Пятра і Паўлаў Кажаўніках (1406), Уласа на Воласавай вуліцы (1407), Іванана-Апока (1453), Два націціці Апосталёў на Пропасях (1454), Дзмітрыя Салунскага на Слаўка (1462), Увярэння Фамы на Мячыне (1463), Сімянаў Зверына-Пакрыўскі манастыры (1467).

Археологі раскапалі рэшткі гарадскіх умацаванняў, пабудаваных у 1335 г. Таўшчыня муру складала каля 3 м. У тым жа годзе быў пабудаваны Наўгародскі родскікрэмль, які захаваўся да нашых дзён. Вышыня яго муру, абкладзеных цэглай, у межах 8–10 м; таўшчыня ўнізе – да 4 м. У XV ст. пабудаваны Наўгародскай Сафіі пабудаваны ансамбль двараўдыкі (епіскапату) Ноўгародскай Градаўтайпалатай: яна мае вялікую залу, перакрытую дэкаратыўныміскляпенямі. У пацэзбіраўсярадапаноў, дзілісяпрыёмы для замежных паслоў і знакамітых гасцей. Побач са стаіць дэзорная вежа Часазвоня, пабудаваная ў 1443 г.

© Photo J. Radko

Царква Спаса-на-Ільіне ў Ноўгарадзе

© Фото Антон Трушев

Наўгародскі родскікрэмль. Часазвоня.

Феафан Грэк. Тройца
(з роспісу царквы Спаса-на-Ільіне)

сцен храмаў вяртаюцца лапаткі, што па ўсёй вышыні разбіваюць кожны фасад на 3 паасобныя сегменты і паўкалонкі на апсідах (згаданыя царквы Спаса-на-Ільіне, царква Пятра і Паўла ў Кажэўніках). На падкапальных барабанах унікаюць дадатковыя ярусы арачак, убранства паступова робіцца больш святочным. Асаблівую цікавасць выклікаюць ужо згаданыя пабудовы: узведзеная наўгародцамі разам з нямецкімі майстрамі Гранавітая палата (1433), у зор сувязяў з Еўропай і прататып маскоўскай Гранавітай палаты – з нервовымі скляпеннямі і іншымі элементамі паўночнай готыкі, а таксама Часазвоня (1443) – ці не першы выпадак выкарыстання на Русі шатровага завяршэння. Якраз у Гранавітай палате ў 1478 г. была абвешчана грамата Івана III аб пазбаўленні горада незалежнасці.

Нямала жыхароў Ноўгарада на той час былі пісьменнымі, адукаванымі людзьмі, пра што сведчаць тыя ж берасцяныя граматы, якія пераважна датуюцца XIV ст. Літары на бяроству наносілі касцяным вастрыём. Граматы напісаны прастай размоўнай мовай і распавядаюць пра штодзённае жыццё наўгародцаў.

У 20–30-х гг. XV ст. наўгародцы заснавалі славуты *Салавецкі манастыр* на астравах у Белым моры.

Пачынаючы ад XIII ст. у Ноўгарадзе існаваў культ Міколы Цудатворца, а ў XV ст. склалася наўгародская школа іканісты. Для яе характэрныя выявы св. Георгія-гераможцы. У 70-х гг. XIV ст. *Феафан Грэк*, які прыехаў сюды з Візантыі, распісаў фрэскамі згаданую вышэй царкву Спаса-на-Ільіне.

Паводле знакамітага расійскага даследчыка Ігара Грабара, «ідэал наўгародца – сіла, і яго прыажаць – прыажаць сілы». Паступова дадэкарацыі

Гранавітая
палата
Ноўгарада

Росквіт Пскова пачаўся ў XIII ст. Пра гэта сведчаць яго абарончыя збудаванні. У XIII ст. да Крома быў прыбудаваны яшчэ адзін умацаваны гарадскі квартал, які агрымаў назву *Даўмонтаў горад*. На працягу XIV–XV стст. тут узвялі шэсць мураваных храмаў і мураваныя палаты. Археолагі знайшлі рэшткі гэтых бу дынкаў, а таксама сляды с таражытных вуліц, вымашчаных драўлянымі плахамі на лагах. Шырыня іх вагалася ад 3 да 3,15 м; абалстаялі платы з абчасаных бярэнаў дыяметрам ад 8 да 12 см. Быў знойдзены і драўляны водаправод у выглядзе т руб, што ск ладаліся з двух жолабаў, аб юр ну тыхбяро-стай. Месцічы жылі ў драўляных хатах плошчай на 20–25 кв. м.

У 1309 г. будууюць трэцяе кола гарадскіх муроў, і з’яўляецца ўмацаваны Сярэдні горад. Пры канцы XIV – на пачатку XV ст. гарадскія муры дабудавалі і павялічылі іх т аўшчыню да 4 м, а таксама зрабілі 6 вежаў з байніцамі.

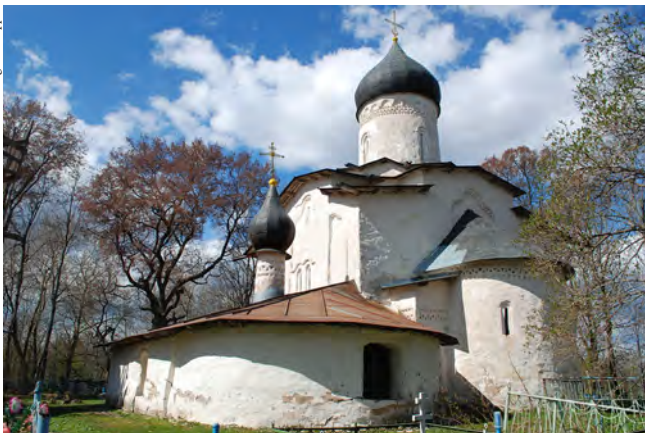
Пскоў, абарончая вежа

У другой палове XIV ст. узводзіцца новы мураваны сабор Святой Тройцы, 20 мураваных храмаў у розных частках горада (напрыклад, сабор Раства Багародзіцы Снетагорскага манастыра, 1311) і цацвёртае кола гарадскіх муроў, абнесенае глыбокім ровам. Асобны раён горада называўся Запскоўскім і знаходзіўся на другім беразе ракі Пскавы.

З XIV ст. складалася самастойная пскоўская будаўнічая школа, якая адрознівалася ад наўгародскай. Пскоўскія дойліды стварылі аднакупальную, трохапсідную кубічную кампазіцыю храма, а таксама асобны тып бесслупавага храма з сістэмай прыступкавых скляпенняў. Роўныя пабеленыя сцены падзялялі плоскімі лапаткамі на тры часткі з паўкруглымі аркамі-выгбамі (з акамарамі) у завяршэнні храма. У якасці прыкладу найлепшых дасягненняў тагачаснага пскоўскага дойлідства можна назваць царквы Васілія з Горкі (1413), Успення з Паромення (1444), Казьмы і Дзям'яна з Прымосця і Міхаіла Архангела на Іарадзішчы (абодва – 1462), Успення ў Мялётаве (1461–1462), Мікіты Гусятніка (1470), Георгія з Узвозу (1494). Адной з адметных рысаў шэрагу храмаў пскоўскай школы былі высокія шматпалётныя званіцы.

У XIV–XV стст. расквітнела і пскоўская школа жыванісу. Творы пскоўскіх майстроў вылучаюцца па вышанай экспрэсіяй у образах, падкрэсленасцю блікаў і выразнасцю мазка пэндзля. Гэта фрэскі вышэйзгаданых сабора Раства Багародзіцы і царквы Успення. Да

© Sergeant Pepper

Царква
Успення
ў Мялётаве

другой паловы XIV ст. належаць унікальныя абразы *Сабор Маці Божай і Параскева Пятніца, Варвара і Ульяна*.

У XV ст. будуюцца славыты *Пскоў ся-Пячорскі* манастыр у мяс цова сціПячоры, які вы конваў абарончую функцыю. У 1473 г. па будава лі першую пад зэм ную пячорную *Успенскую ц аркву*. У XVI ст. вакол манастыра ўзнікае пасад; яго разам з манастыром абнеслі м урам з дзевяццю вежамі. Уваход веў цераз *Святыя вароты* з вежай. Падземныя пячоры мелі даўжыню блізу 200 м. У XVI ст. у манастыры зрабілі шмат пралётную дву х'ярусную вежу-званіцу з га дзін ні кам.

У XVI–XVII стст. тут узвялі 4 царквы, якія дайшлі да нашых дзён.

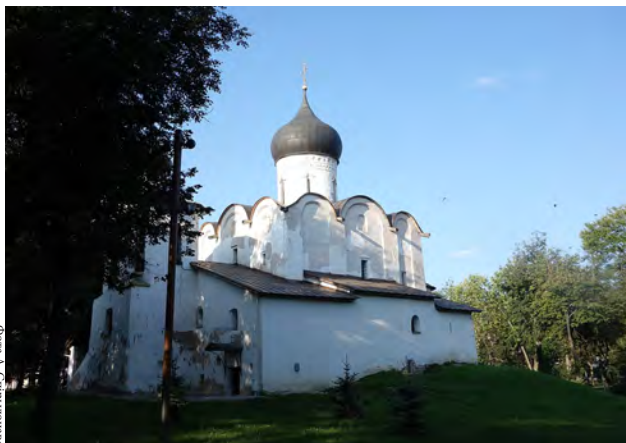
У 1465 г. паўстае пятае кола гарадскіх муроў Пскова. Горад дзяліўся на сем канцоў, з іх два – у Запскоўі. Канцы падзяляліся на сотні. За межамі горада з'явіліся рамесныя слабоды. У цэнтрах канцоў, або слабод, пачалі будаваць храмы, якія адначасова былі складамі зброі.

У XVI ст. гарадскія муры мелі даўжыню 9 км і 37 вежаў (самы вялікі на то й час м ураваны крэмель); асабліва вылучалася *вежа Грымячая*, пабудаваная ў 1524 г. Пскоўскае культывае до ілідства мела свае асаблівасці. Таксама невялікія і ўзведзеныя з выкарыстаннем вапняковых пліт (як у Ноўгарадзе, ад якога Пскоў адасобіўся ў 1348 г.) храмы маюць больш прыземістыя прапорцыі. Асаблівасцю з'яўлялася завяршэнне асноўнага аб'ёму шматлопасцевымі аркамі і васьмісхільным дахамым пакрыццём. Разам з дадатковымі прыбудовамі вакол муроў у ніжнім ярусе гэта ўтварала прыціснутую да зямлі і блізкую да пірамідальнай агульную кампазіцыю. Барабаны аднагаловых цэркваў дэкаравалі паяскі трох- і чатырохкутных паглыбленняў (*царква Васілія-на-Горцы*, 1413).

Параскева Пятніца, Варвара і Ульяна.
Пскоўскі абраз

Царква
Васіля-на-Горцы
ў Пскове

Фота А. Сірэньоніна

Пскоўскай а дметнасцю было ўзвядзенне пры храмах асобных званіц з некалькімі арочнымі пралётамі (царква *Богаяўлення на Занскоўі*, 1496 г.), а таксама ўнікальная на Русі дэкарацыя сцен мураўлёнымі цёмна-зялёнымі кафлямі.

3.5. Далейшы лёс Наўгародскай Русі. XIV ст. было эпохай чарговага росквіту Наўгародскай дзяржавы. Уся тэрыторыя краіны дзялілася на пяціны і воласці. Поблізу Фінскага заліва была Водзьская пяціна, бо там жыло фінскае племя *водзь*. Паміж рэкамі Мста і Лавачь знаходзілася Дзярэўская пяціна, а на рацэ Шалоні – Шалонская. Поблізу Цвяры была Бежацкая пяціна. На поўначы была вобласць Завалочча, або Дзвінская зямля; побач Пермская зямля, Югра (Урал) і Пячора. Да сярэдзіны XIV ст. у Наўгародскую дзяржаву на правах аўтаноміі ўваходзіў Пскоў, а лепотым ён набыў самастойнасць. Іншымі гарадамі Наўгародскай зямлі былі Ладага, Волак-Ламскі, Вялікія Лукі, Таржок, Ржэў і Вятка.

Да 1354 г. у Ноўгарадзе быў адзін пасадынік, аднак потым з'явілася калегія пасадынікаў з шасці чалавек. Кіравалі краінай па чарзе – і кожны толькі адзін год. У 1417 г. калегія ўжо мела да 12 чалавек, а з 1423 г. – да 24. З іх кола прызначаўся пасадынік толькі на паўгода кіравання, і таму паступова пачаў выспяваць крызіс дзяржаўнай улады. Ад 1420 г. Ноўгарад меў свае манеты з выявай святой Сафіі. Гербам горада ў XV ст. стала выява вечавай ступені (прыступка-

вае з будаванне, трыбуна веча), а таксама, уздоўж яе, выява жазла пасаdnіка.

Насельніцтва краіны складалася з эліты – баяраў, «жытніх людзей» – буйных землеўласнікаў, дробных баяраў і купцоў. Асноўная маса месцічаў – гэта дробныя рамеснікі (*чорныя людзі*). У вёсках жылі сяляне – *палоўнікі* на прыватных баярскіх землях і *смерды* – на дзяржаўных. Былі яшчэ і сяляне-земцы; яны мелі ўласную зямлю, але апрацоўвалі яе разам з суседзямі, грамадою. Некаторыя гараджане мелі сваю зямлю за горадам, і таму іх звалі «лутшымі» людзьмі. Самых знатных баяраў у Ноўгарадзе было блізу 50 чалавек. Фактычна яны разам з епіскапамі (большасць з якіх мела, хутчэй за ўсё, грэцкае паходжанне) і кіравалі краінай.

У 1471 г. у Ноўгарадзе ўзнікла хрысціянская плынь («ерась») «жидовствующих», якая пазней пашыралася і ў Маскве. Гэтыя вернікі не прызнавалі Святой Тройцы, не лічылі богам Ісуса Хрыста, не прызнавалі святога крыжа, не верылі ў Багародзіцу і святых і чакалі прыходу Месіі. Доўгі час яны дзейнічалі патаемна, але потым, праз 15 гадоў, гэта стала вядомым. Супраць ерэтыкоў выступіў Іосіф Волацкі і напісаў на гэты конт адмысловую кнігу «Просветитель». На царкоўным саборы 1503 г. згаданую плынь забаранілі, а яе лі да рў спа ліліжыўцом.

Паступова палітычнае жыццё і сі стэ ма кіравання ў Наў іа рудскай рэспубліцы пачалі сутыкацца з усё большымі праблемамі.

Заняпад Наўгародскай рэспублікі с таў вынікам на йперш неспрыяльнай знешнепалітычнай кан'юнктуры. Мангола-татарская навала і пазнейшая экспансія маскоўскіх князёў, якая рабілася, нагуральна, з ведама ўладароў Залатой Арды, моцна па да ра лі дэмакратычны лад Ноўгарада і суседніх з ім паўночных княстваў Русі.

Б. Чорыкаў. Замірэнне наўгародцаў. 1335 г.

Пасля таго як маскоўскі князь Іван III пачаў называць Ноўгарад сваёй в отчынай, на ўгародцы выр ашылі пр асіць да памогі ў ВКЛ. Складлася антымаскоўская партыя на ча ле з удавой на ўгародскага пасадніка Марфай Барэцкай і яе сынамі. У 1470 г. на ўгародцы запрасілі на пасаду службылага князя Міхайлу Амелькавіча, праўнука Альгерда. У 1471 г. урад краіны накіраваў да вялікага літоўскага князя Казіміра паслоў з просьбаю далучыць Наўгародскую зямлю да ВКЛ на правах аўтаноміі. Гэта вельмі не спадабалася Маскве – яна пачала вайну і на рацэ Шалоні разбіла вялікае, але слабое з вайсковага гледзішча войска наўгародцаў на ча ле з сынам Марфы Дзмітрыем Барэцкім. Маскоўцы з абілі некалькі дзясяткаў тысяч ча лавек, некаторых забралі ў палон.

Наўгародская эліта была часткова знішчана фізічна, часткова адпраўленая ў маскоўскія турмы. Усю іх маёмасць забраў маскоўскі князь. Такім чынам, у 1478–1479 гг. Наўгародская рэспубліка канчаткова спыніла сваё існаванне.

3.6. Пскоўская рэспубліка. Пскоўская дзяржава была невялікай і займала тэрыторыю ўздоўж рэк Вялікая і Нарова. З поўдня на поўнач яна мела даўжыню каля 300 км і шырыню блізу 100 км. Акрамя рэк Пскоўская зямля мела і два буйныя возеры – Чудскае і Пскоўскае.

Найвышэйшым органам улады было народнае веча, якое выбірала спачатку аднаго, а ад 1420 г. двух пасаднікаў, а таксама канчанскіх старастаў і соцкіх. Існавала *ўрадавая рада* на ча ле з запрошаным (найманым) князем, які кіраваў баявой дружнай і служыў за грошы (*корм*). Была таксама судовая калегія – *гаспода*, у якую ўваходзілі выбарныя чальцы з ліку баяраў.

Пскоўскае грамадства складалася з баяраў (якія не былі там вельмі багатымі), купцоў, рамеснікаў і вольных сялян, якіх звалі *земцамі* або *сябрамі*. Бедныя сяляне бралі зямлю ў арэнду і называліся *ізорнікамі*. Халопаў тут не было.

Вялікі ўнёсак у атрыманне Псковам незалежнасці ад Ноўгарада зрабіў князь *Даўмонт*. Гэты нальшчанскі князь у 1263 г. з абіў Міндоўга, заснавальніка ВКЛ, і ў 1265 г. з дружнай колькасцю 300 чалавек уцёк у Пскоў, ратуючыся ад войска сына Міндоўга – Вой-

шалка. У 1266 г. ён прыняў хрысціянства, імя Цімафей і быў абраны пскоўскім князем. Доўгі час Даўмонт ваяваў з крыжакамі, а таксама з Полацкам, забіўшы нават полацкага князя Гердзенья. Пасля смерці князя кананізавалі як святога Цімафея – абаронцу Пскова, а яго меч пачаў лічыцца сімвалам незалежнасці.

У часы Гедыміна Пскоў хацеў канчаткова вызваліцца з-пад залежнасці ад Ноўгарада, таму яго адносіны з ВКЛ значна палепшыліся. Актыўна дапамагаў пскоўцам зяць Гедыміна Давыд Гарадзенскі. Калі крыжакі ў 1323 г. узялі ў аблогу Пскоў, ён адагнаў іх ад горада і знішчыў сценабітныя машыны крыжакоў.

У 1341 г. пскоўцы звярнуліся па падтрымку да Альгерда, і ён прышоў ім на дапамогу разам з Кейстутам. Сын Альгерда Андрэй быў ахрышчаны і стаў пскоўскім князем (1342–1345). Яго намеснікам быў таксама вяхадзец з ВКЛ – Юрый Вітаўтавіч. У 1342 г. падчас абароны Пскова ад рук крыжакоў з агінуў сын полацкага князя Воіна – Любка.

У 1348 г., пасля падпісання з Ноўгарадам *Болатайўскай дамовы*, Пскоўская дзяржава канчаткова стала незалежнай. Аднак духоўная ўлада засталася ў руках наўгародскага ўладыкі, які раз у тры гады прыязджаў у Пскоў і здзяйсняў царкоўны суд.

У XV ст. эканоміка Пскова знаходзілася на ўздыме. Сяляне вырошчвалі жыта, пшаніцу, авёс, ячмень. На гарадах збіралі добрыя ўраджаі рэпы, цыбулі і капусты. Пскоўскі лён актыўна вывозіўся ў краіны Прыбалтыкі. Плённа развівалася рыбалоўства, вырабляліся вялікія кіялодкі – *учаны*. Славіліся і мясцовыя рамеснікі: яны шылі адзенне, апрацоўвалі металы і скуры, выраблялі солад і малолі зерне на муку. Пскоўскіх муляроў запрашалі на працу ў Масковію ды іншыя краіны Усходняй Еўропы. У Пскове квітнеў выраб званоў. Актыўна развіваўся гандаль з суседзямі – Цвярской дзяржавай, Ноўгарадам, Рязанню, ВКЛ і з нямецкімі краінамі. Ад 1424 г. Пскоў наладзіў чаканку ўласнай сярэбранай манеты з выявай рысы – герба горада.

У XV ст. Пскоў паступова пачаў прыводзіць прамаскоўскую палітыку, спадзеючыся такім чынам захаваць сваю незалежнасць. Ён падтрымліваў Масковію ў войнах з Ноўгарадам і ВКЛ, асабліва падчас вайны 1500–1503 гг. Але гэта не дапамагло пскоўцам, бо Масковія не хацела мець сярод сваіх сяброў незалежную рэспубліку.

13 студзеня 1510 г. маскоўскае войска ўвайшло ў Пскоў, быў спушчаны са званіцы вечавы звон – сімвал волі і незалежнасці. 300 самых багатых сем'яў пскоўскіх баяраў і купцоў маскоўскія ўладары адправілі ў высылку – прычым дазвалялі ўзяць з сабою толькі тое, што ў іх было на цэле. Таму на дзяцей надзявалі па 2–3 футры, хавалі залатыя манеты ў жаночую бялізну.

Захаваліся пскоўскія летапісы XIV–XVII стст. колькасцю 25 спісаў. Найбольш цікавы – летапісны збор 1450–1460-х гг., які складаўся пры Траецкім манастыры.

З катастрофай Ноўгарада і Пскова на мяжы XV –XVI стст., як мяркуе вядомы амерыканскі даследчык Рычард Пайпс, са стратай альтэрнатыўных магчымасцяў – кодэксу індывідуальнага чалавека, павагі да прыватнай уласнасці і закона – шляхі развіцця будучай расійскай цывілізацыі (культуры) аж да XXI ст. разыходзяцца з Еўропай.

3.7. Вялікае княства Цвярское. Гэта была ўнікальная дзяржава, на тэрыторыі якой бярэ пачатак найбуйнейшая рака Еўропы Волга і велізарным сапфірам блішчыць возера Селігер. Узнікла гэтая краіна на землях, заселеных смаленскімі крывічамі, у XIII ст. і праіснавала амаль да канца XV ст.

Горад Цвер узнік у XII ст. і спачатку належаў Ноўгараду, а з 1209 г. перайшоў пад уладу Уладзіміра-Суздальскага княства. Яго росквіт прыпадае на XIII–XV стст., калі ён стаў буйным культурным і рамесным цэнтрам. Цвярскія купцы гандлявалі з гарадамі Прыбалтыкі і Каўказа, Блізкага Усходу і Сярэдняй Азіі. Найбольш вядомы сярод іх – Афанасій Нікіцін, які ў 1466–1472 гг. стаў першым вядомым нам еўрапейцам, што здэйсніў вандроўку ў Індыю. Гэта быў адукаваны чалавек: ён валоў арабскай, татарскай і персідскай мовамі. Спачатку па Волзе ён дабраўся да горада Дэрбента, адтуль пераехаў у Баку і Персію. З Персіі Нікіцін трапіў у арабскі порт Армуз, а потым морам дабраўся да Індыі. Назад вяртаўся праз Персію і горад Трапезунд – порт на Чорным моры. Пераплыўшы цераз Чорнае мора, ён высадзіўся ў Крыме ў горадзе Кафе (цяпер – Феадосія). Пераадолеўшы доўгі шлях з Крыма, ён крыху не даехаў дадому – увосень 1472 г. памёр непадалёк ад Смаленска. Шмат разоў выдаваліся

яго ўспаміны «Хаджэне за тры моры». У 1955 г. у Цвяры землякі паставілі Афанасію Нікіціну помнік, зроблены з бронзы і граніту.

На пачатку XIII ст. Цвер – цэнтр *Пераяслаў-Залескага княства*. Але пасля разгрому Уладзіміра-Суздальскай зямлі мангола-татарамі Цвер атрым ліше ў 1247 г. незалежнасць пры князю Яр аславе Яраславічу, родным браце Аляксандра Неўскага. З 1264 г. ён становіцца вялікім князем уладзімірскім. Неўзабаве ў Цвяры засноўваецца епіскапская кафедра, якую ўзначаліў былы полацкі епіскап Сімяон. Другім цвярскім епіскапам у 1289–1316 гг. быў Андрэй, сын полацкага князя Гердзена.

Сталіцы новай дзяржавы, як н екалі і Полацку, патрэбны бы ў мураваны сабор. І ён бы ў з акладзены ў 1285 г. князем Міхаілам Яраславічам, яго маці княгіняй Ак сінняй і епіскапам Сімяонам. Паколькі будаўніцтва храма ішло доўга, усярэдзіне зрабілі часовую драўляную капліцу.

Яшчэ адну мураваную царкву цверцы пачалі будаваць у 1323 г. на тэрыторыі Фёдараўскага манастыра. Пабудаваў храм у імя святога Фёдара ігумен манастыра Іван Цараградзец. Гэта быў белакаменны храм, які знішчылі ў 1773 г. На месцы гэтага храма археолагі знайшлі шмат кавалкаў белакаменных блокаў (у тым ліку адзін разны) і вялі капамернай цэглы.

У 1369 г. князь Міхаіл Аляксандравіч умацаваў Цвер драўляным крамлём, а ў 1372-м насыпаў вакол горада земляны вал. Цяпер культурны слой Цвярскага крамля мае таўшчыню ад 4 да 5,6 м.

Вельмі плённа развівалася ў Цвяры выя ўленчае мастацтва. Мясцовыя мастакі ў XIII–XV стст. стварылі ўласную *жывапісную школу*. Самыя вядомыя тут абразы і мініяцюры да рукапісаў. Яны вылучаюцца экспрэсіяй в абразаў і лінейнасцю пісьма. У Цвяры пі с а ліўласныя *летанісы*, прычым некаторыя рукапісныя шэдэўры дайшлі да нашых дзён.

Найбуйнейшыя гарады Цвярскай дзяржавы – Кашын, Ксняцін, Зубцоў, Старыца, Холм, Мікулін і Дарагабуж. На мяжы ВКЛ, Вялікага Ноўгарада, Маскоўскай дзяржавы і Цвяры стаяў горад *Ржэў*, дзе беларуская прысутнасць зафіксавана яшчэ на этнаграфічных картах XIX – пачатку XX ст. Пэўны час Ржэвам адначасова валодалі і ВКЛ, і Ноўгарад, а жыхары горада св аю да ніну дзя лілі на палам паміж двума вышэйзгаданымі ўладальнікамі.

У XIV ст. змаганне паміж цв ярскімі і маскоўскімі князямі з аярлык на вялікае ўладзімірскае княжанне ўзмацнілася. Адзін сучасны расійскі гісторык напісаў: на баку цвярскіх князёў былі правы старшынства, асабістае геройства, юрыдычныя і маральныя сродкі, а на баку маскоўскіх – грошы і майстэрства прыстасоўвацца да абставінаў. Тым часам Цвер наладзіла сяброўскія адносіны з ВКЛ. У 1320 г. дачка Гедыміна Марыя выйшла замуж за цвярскага князя Міхаіла, а неўзабаве дачка Кейстута стала жонкаю князя Івана Міхайлавіча. Нярэдка палкі Цвяры ваявалі разам з войскамі ВКЛ супраць крыжакоў. У змаганні з цвярскімі князямі маскоўскія ўладары ўвесь час апіраліся на Арду і татарскія войскі. Так, маскоўскі князь Юрый Міхайлавіч знішчыў у Ардзе свайго сваяка Міхаіла Цвярскага, але неўзабаве быў сам забіты ягоным сынам.

У 1327 г. Цвер узначаліла паўстанне супраць Арды. У горадзе быў забіты татарскі пасланнік і перабіты ягоны аград. Тады залатаардынскі хан даручыў маскоўскаму князю Івану Каліце пакараць цверцаў. Каліта ўзначаліў татарскае войска, знішчыў паўстанцаў і дашчэнту разрабаваў Цвярскую дзяржаву. За гэта ў 1328 г. ён атрымаў тытул вялікага князя.

Аднак Цвер паступова адраділася, і з дапамогай вялікага князя літоўскага Альгерда, які ў 1347 г. узяў свой другі шлюб з цвярскай князёўнай Юльянай, працягвала змагацца з Масквою. У лістападзе 1368 г. Альгерд падтрымаў цверцаў, паішоў на Маскву, узяў яе ў аблогу і тры дні стаяў пад мурамі горада, пакуль не атрымаў выкуп.

У 1370 г. маскоўскі князь Дзмітрый зноў напаў на Цвер. Альгерд робіць другі паход на Маскву і 6 снежня 1370 г. бярэ яе ў аблогу. Тым часам цвярскі князь атрымаў у Ардзе ярлык на валоданне Уладзімірскім княствам. У 1372 г. войскі ВКЛ на чале з Вітаўтам і Кейстутам зноў уварваліся ў Масковію, каб падтрымаць свайго саюзніка. У 1375 г. маскоўскі князь Дзмітрый арганізаваў своеасаблівы крыжовы паход на Цвер, мабілізаваўшы вайсковыя дружыны 19 удзельных князёў. Цвярскі князь Міхаіл мужа абараняўся, аблога Цвяры доўжылася 5 тыдняў, але горад не здаваўся. Тады захопнікі разбурылі і знішчылі іншыя паселішчы вакол горада. Князь Міхаіл прапанаваў замірыцца, што і было зроблена.

У 1385 г. цвярскі князь Васілій Міхайлавіч ажаніўся з дачкой

кіеўскага князя Уладзіміра Альгердавіча, і сувязі з дынастыяй Гедымінавічаў зноў узмацніліся. Гэтаму спрыяла і тое, што сын вялікага князя Альгерда і цвярскай князёўны Ягайла ў 1386 г. стаў польскім каралём. У 1430 г. вялікі князь Вітаўт разам з маскоўскім князем Васіліем Васільевічам запрасіў на сваю каранацыю і цвярскага князя Барыса Аляксандравіча. Шэсць тыдняў балявалі госці ў князя Вітаўта, але каранацыя не адбылася, бо на дарозе праз Польшчу карону скралі, а сам Вітаўт неўзабаве памёр. Аднак сувязі цвярскіх князёў і Гедымінавічаў заставаліся моцнымі, бо ад Альгерда цвярская княгіня нарадзіла, акрамя знакамітага Ягайлы, яшчэ сем сыноў.

Найбольшы росквіт эканомікі і культуры Цвярскай дзяржавы прыпадае на першыя дзве траціны XV ст., калі ў Масковіі ішлі доўгія грамадзянскія войны і набегі на Цвер спыніліся.

На пачатку XV ст. цвярскі князь Іван Міхайлавіч ужо б'е свая манеты. Шырокая слава ідзе пра цвярскіх гарматнікаў, самых лепшых на ўсходнеславянскіх землях: у пісьмовых крыніцах згадваецца імя знакамитага майстра-гарматніка сярэдзіны XV ст. Мікулы Крачэтнікава.

Апошні росквіт дзяржавы адбываецца пры згаданым вышэй князю Барысе Аляксандравічу. Вядомая яго асабістая зброя – рагаціна (разнавіднасць дзіды) з надпісам, што гэта «рагаціна вялікага князя Барыса Аляксандравіча». Яе рукаць абкладзена срэбрам і мае шмат гравіровак. Сярод іх – сцэны барацьбы, палявання, гутаркі, мыцця ў лазні, пачастунку і г. д.

Аднак пры Іване III Масковія зноў узмацнілася, вызвалілася ад ардынскай залежнасці і захапіла землі Ноўгарада. Надыйшла чарга і Цвяры. Спачатку тут, як у Ноўгарадзе, Пскове або Разані, сярод баяраў была створана свая «пятая калона», якую Масква падкупіла грашмыма. Вялікі князь літоўскі Казімір, зрабіўшыся адначасова і польскім каралём, не захацеў падтрымаць ні Ноўгарад, ні Цвер. У верасні 1485 г. войскі Івана III узялі Цвер у аблогу. Праз некалькі дзён падкупленыя баяры перайшлі на бок Масквы, і цвярскі князь Міхаіл Барысавіч з невялікай дружынай здолеў дабрацца да межаў ВКЛ, а яго маці, князёўну Анастасію, узялі ў палон і вывезлі ў Маскву. «І так скончылася Вялікае княства Цвярское», – сумна канстатуе летапісец у Валынскім кароткім летапісе.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Абшчына (грам ада) – форма аб’яднання людзей; характарызуецца агульным валодамем сродкамі вытворчасці, п’юным або частковым самакіраваннем.

Апсіда – тэрмін з архітэктуры; азначае выступ будынка паўкруглай або шматвугольнай формы, накрыты купалам або самкнёным скляпеннем. У галоўнай апсідзе змяшчаўся алтар.

Веча – народны сход у княствах Заходняй, Паўднёва-Заходняй і Паўночна-Заходняй Русі. Складаўся з мужчын. Веча прымала рашэнні па пытаннях вайны і міру, зацвярджала законы, заключала дамовы з іншымі землямі, пазывала і праганяла князёў (галоўная функцыя якіх па лягала ў камандаванні рэгулярным вайскам-дружынай). У Ноўгарадзе, Пскове і Вяцкай зямлі дзейнічала да XVI ст.

«Жыцці людзі» – грамадскі стан у Ноўгарадзе; з аймаў праамежкавае становішча паміж баярамі і сярэднім купецтвам.

Земцы – слой сялян-уласнікаў, характэрны для Наўгародскай і Пскоўскай земляў.

Народнае рушанне (апалчэнне) – вайсковыя атрады, якія ствараліся падчас вайны з дваран, гараджан і свабодных сялян.

Наўгародска-маскоўская ерась («жидовствующие») – рух у Ноўгарадзе і Маскве, які склаўся пры канцы XV ст. і адмаўляў аўтарытэт дыябрады афіцыйнай праваслаўнай царквы.

Палоўнікі – залежныя сяляне, якія працавалі на землеўласніка, аддаючы яму звычайна палову ўраджаю.

Пасаднік – галава выканаўчай улады ў Ноўгарадзе і Пскове.

Пяціны – адміністрацыйныя вобласці ў Ноўгарадзе.

Рада паноў – вышэйшая судовая палата ў Ноўгарадзе і Пскове.

Радовіч – часоваабавязаны, паўсвабодны смерд, які трыпаў у часовую залежнасць у выніку «раду» – дамовы, на падставе якой ён працаваў у гаспадара.

Смерды – у сённяшнім значэнні насельніцтва, вольныя сяляне, якія п’лацілі даніну; напалову свабодныя княскія даннікі, якія карысталіся княскай зямлёй і адпрацоўвалі павіннасць.

Тысяцкі – камандзір вайсковага народнага рушання.

Уладыка – найвышэйшы царкоўны іерарх у Ноўгарадзе.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Андреев, В. Ф. Северный страж Руси: очерки истории средневекового Новгорода. Ленинград: Лениздат, 1989. 175 с.
- Мартышин, О. В. Во льный Н овгород. Обще ственно-политический строй и право феодальной республики. Москва: Российское право, 1992. 384 с.
- Монин, М. А. Планета Тверь. Культура Тверского княжества периода независимости (1247–1485). Москва: Спутник+, 2016. 333 с.
- Мусин, А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова: Историко-археологическое и сследование. С.-П етербург: Фа культет ф илологии и искусств СПбГУ, 2010. 364 с.
- Подвигина, Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII–XIII вв. Москва: Высшая школа, 1976. 154 с.
- Трусаў, А. А. Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах. Выд. 2-е, папр. і дапоўн. Мінск: Кнігазбор, 2013. 124 с.
- Штыков, Н. В. Социально-политическое развитие Тверской земли в XIV – первой четверти XV в.: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2004. 234 с.
- Янин, В. Л. Средневековый Новгород. Москва: Наука, 2004. 416 с.
- Leuschner, J. Novgorod: Untersuchungen zu einigen Fragen seiner Verfassungs- und Bevölkerungstruktur. Berlin: Duncker & Humblot, 1980. 288 S.

4. МАСКОЎСКАЕ КНЯСТВА І ЗАЛАТАЯ АРДА

4.1. Перадгісторыя Залатой Арды. На пачатку XIII ст. сітуацыя ва Усходняй Еўропе пачала кардынальна мяняцца. У Прыбалтыцы, дзе жылі розныя балтыйскія і фіна-ўгорскія народы, з'явіліся спачатку нямецкія, а потым і дацкія заваёўнікі. Ужо ў 1200–1201 гг. немцы захапілі вусце ракі Дзвіны і пабудавалі там горад-крэпасць *Рыгу*, узяўшы, такім чынам, пад кантроль гандаль на рацэ Дзвіне. На тэрыторыі Прыбалтыкі ўзнікла нямецкая дзяржава – спачатку *ордэн мечаносцаў*, а потым *Лівонскі (Інфлянцкі) ордэн* (васал яшчэ больш магутнай крыжацкай дзяржавы – *Тэўтонскага, або Нямецкага, ордэна*).

Адначасова ў Цэнтральнай Азіі мангольскія качавыя плямёны стварылі новую дзяржаву на чале з Тэмуджынам, які пазней атрымаў імя Чынгісхан (1155–1227). Ён рана страціў бацьку, меў вельмі складаны лёс, але ў 1206 г. прыйшоў да ўлады і стаў Чынгісханам (*Вялікім ханам*) манголаў.

Фрагмент помніка Чынгісхану ў аэрапорце Улан-Батара (Манголія)

Менавіта Чынгісхан у значнай ступені з аклаў падмурак азінага мангольскага народа, увёў пісьмовасць на аснове ўйгурскай традыцыі, арганізаваў вялікі дзяржаўны прававодства і суцэлы справы.

Манголы атрымалі своеасаблівы закон «Ясу»; у іх была сваёй асаблівасцю мова і культура. Спачатку войска Чынгісхана налічвала толькі 13 тыс. ваяроў, але

яно ў весь час па вялічвалася з а кошт іншых ка чэўнікаў. Манголы здолелі разбіць в ойска Мухамеда, шах а Хар эзма, колькасцю да 400 тыс. чалавек, прычым 160 тысяч з іх загінулі. Значная колькасць гарадоў Сярэдняй Азіі была разрабаваная, а іх насельніцтва знішчана.

Манголы былі намадамі (качэўнікамі) і разглядалі аселыя (земляробчыя) народы як крыніцу ўзбагачэння і здабыцця нявольнікаў. Таму яны знішча лі гарады і гарадское насельніцтва, разбуралі помнікі гісторыі і культуры. Загінулі сотні тысяч чалавек у розных краінах. Аца лелае мясцовае насельніцтва абкладалася рознымі падаткамі і павіннасцямі. Улада належала намеснікам Чынгісхана, якія кіравалі мясцовымі калабарантамі з ліку землеўласнікаў, купцоў і святароў.

Чынгісхан стварыў магутную в айскова-адміністрацыйную сістэму. Насельніцтва яго дзяржавы было падзелена на сотні, тысячы і дзясяткі тысяч (*цэмы*), якія вы стаўлялі адпаведную колькасць ваяроў. Кір аўнікі в айсковых адзінак адначасова кіравалі пэўнай тэрыторыяй з мірным насельніцтвам. Кіраўніком дзяржавы быў *хан* (*каган*), які нібыта атрымаў уладу са згоды Неба. Пры ім была рада, якая складалася з згонных сваякоў і буйных землеўласнікаў, а таксама гвардыя. Існавалі чыноўнікі, якія кіравалі ханскім дваром (*ардой*), казной, размяркоўвалі зямлю пад выпас свойскай жывёлы, збіралі падаткі і даніну, выконвалі паліцэйскія функцыі. Каб вырашыць самыя галоўныя пытанні, ханы праводзілі агульныя з'езды (*курултай*), дзе збіралася мясцовая эліта.

У в ойску была жа лезная дысцыпліна. Манголы мелі захопленую ў кітайцаў аблогавую тэхніку (сценабітныя машыны, балісты і катапульты) для шт урму гарадоў. Колькасць в ойска – ад 150 да 250 тыс. чалавек. Кожны мангол быў цяжкаўзброеным вершнікам, меў лук, шаблю, шалом і панцыр з тоўстай скуры. Рухалася вайска вельмі хутка, бо кожны вершнік меў адразу некалькі коняў. Манголы мелі вельмі добрую выведку і таму хутка бралі штурмам гарады ды пераадольвалі рэкі.

У 1207–1215 гг. яны заваявалі Сібір і Паўночна-Заходні Кітай. Таксама былі захоплены Карэя, Паўночная Індыя і Блізкі Усход. Потым мангольскія вайскі дабраліся да Еўропы. 31 траўня 1223 г. на

рацэ Каліцы пад камандай Субэдэя і Джэбэ яны разбілі аб'яднаныя атрады полаўцаў і паўднёва-славянскіх князёў на чале з Мсціславам Удатным, князем галіцкім, і Мсціславам Старым, вялікім князем кіеўскім. Манголы дайшлі да Дняпра, але неўзабаве вярнуліся ў Азію.

Такім чынам, Чынгісхан стварыў самую вялікую ў свеце імперыю. Пасля смерці Чынгісхана ў 1227 г. яго пераемнікам стаў Угэдэй (1229–1241). Ён стварыў сістэму паштовай (ямскай) службы. Паштовыя станцыі (*ямы*) мясцовае насельніцтва забяспечвала коньмі, харчаваннем і ўсім неабходным. У 1235 г. Угэдэй пабудаваў горад *Каракарум* – сталіцу Мангольскай імперыі. Сталіца знаходзілася за 320 км на паўднёвы захад ад сённяшняй сталіцы Манголіі – горада Улан-Батара.

4.2. Утварэнне За латой Арды. Назва краіны «Залатая Арда» ўпершыню згадваецца ў 1566 г. у напісаным па-маскоўску творы «Казанская гісторыя». У персідскіх і ў золатаардынскіх крыніцах краіна называецца Улус. Слова «арда» тут разумеецца як с таўкаці парадны лагер кіраўніка краіны. У славян на пачатку «ардой» называлі войска, але на мяжы XIII–XIV стст. гэта слова адносіцца ўжо да краіны. Заходнееўрапейскія крыніцы гэтую дзяржаву ведалі пад назвай «краіна татараў», «зямля татараў» або проста «Татарыя». У гістарычнай літаратуры, асабліва велікарускай, азіяцкіх заваёўнікаў называлі *мангола-татарамі*. Так потым называлі і насельнікаў Залатой Арды. У сапраўднасці, манголы не мелі ніякага дачынення да татараў і сваю дзяржаву называлі мангольскай.

Вызначэнне «татары» мае кітэйскае паходжанне і ўзнікла ў XII ст. Татарамі кітайцы звычайна называлі качэўнікаў, якія жылі каля паўночнай мяжы Кітая і ахоўвалі паходы да Вялікага Кітайскага муру ад нападаў іншых качэўнікаў. За гэта кітэйскія імператары плацілі ім грошы і давалі розныя тавары. У шырокім сэнсе гэтага слова татарамі кітайцы называлі адсталых суседзяў, і паняцце «татары» адпавядала значэнню слова «варвары». Таму розныя плямёны паўночных качэўнікаў мелі ў кітайцаў агульную назву «татары». Прычым кітэйцы называлі тых татараў, якія ім служылі, «белымі», а іншых, у тым ліку манголаў, – «чорнымі», што вызначала іх больш адсталымі за «белых татараў». Некаторыя

даследчыкі лічаць, што татараў з усіх не былі хаўруснікамі манголаў, а наадварот, з імі ваявалі.

У XIII–XV стст. усходне- і заходне-еўрапейскія крыніцы называюць татараў жыхароў Залатоў Арды, прытым што самі заснавальнікі гэтай дзяржавы лічыліся манголамі.

Расійскія гісторыкі, сучаснікі згаданага Васілія Тацішчава і Мікалая Карамзіна, лічылі, што значная частка мангольскага войска складалася з татараў, а манголы толькі імі кіравалі – таму слова «татары» для іх адпавядала значэнню слова «заваявальнікі». Шэраг пісьмовых крыніц сведчыць, аднак, што ў войсках Чынгісхана, а тым больш Батыя, татараў амаль не было. (Дарэчы, сённяшнія татараў, якія жывуць у Расіі, хутчэй за ўсё, не маюць ніякага дачынення да тых татараў, якія некалі жылі каля паўночнай кітайскай мяжы.)

Перадгісторыю Залатоў Арды гісторыкі адлічваюць ад 1224 г., калі Чынгісхан падзяліў сваю імперыю паміж сынамі. У гонар сына Чынгісхана Джучы яго краіну пачалі называць *Улус Джучы*. Пасля заходняга паходу (1236–1242) вышэй імянаванага Батыя (больш правільна: Бату), сына Джучы, Улус Джучы пашырыўся на захад, і цэнтрам яго стала Ніжняя Волга.

Батыева войска налічвала ад 37,5 да 75 тыс. чалавек і мела дасканалую аблогавую тэхніку для штурму гарадоў. Спачатку яна напала на *Волжскую Булгарыю* – суседа Разанскага і Уладзіміра-Суздальскага княстваў.

4.3. Волжская Булгарыя. Яшчэ ў 965 г., пасля знішчэння Хазарскага каганата, падначаленая яму Булгарыя стала незалежнай краінай. У 922 г. булгары прынялі іслам, а іх правадыр атрымаў тытул

Хан Бату (Батый).
Кітайская мініяцюра
XIII ст.

міра. Першай сталіцай Булгарыі быў горад *Булгар*, сучасны Болгар, а ў XII ст. сталіцай стаў *Біляр*.

У 1006 г. Кіеў заключыў з Волжскай Булгарыяй гандлёвую дамову, у адпаведнасці з якой булгарскія купцы маглі вольна гандляваць на Ацэ і Волзе, а кіеўскія – у Булгарыі. У XI – пачатку XIII ст. булгары ваююць з пераменным поспехам з суздальскімі і ўладзімірскімі князямі. У 1223 г., калі войскі манголаў пасля перамогі над Кіевам і полаўцамі ішлі праз землі булгараў, то былі там разбітыя булгарскім войскам. Аднак ужо ў 1229 г. булгары і полаўцы, у сваю чаргу, пацярпелі паражэнне ад манголаў на рацэ *Урале*.

У 1236 г. войска манголаў на чале са згаданым Субэдэем, самым здольным вайскаводам хана Батыея, разграміла краіну, спаліла булгарскія гарады і забіла вялікую колькасць людзей. У выніку чарговых паходаў манголаў у 1239 і 1240 гг. уся тэрыторыя Волжскай Булгарыі ўвайшла ў склад Мангольскай дзяржавы. Аднак у XV ст. булгары аднавілі сваю дзяржаўнасць у выглядзе *Казанскага ханства* са сталіцай у горадзе *Казані*.

Паводле падлікаў навукоўцаў насельніцтва краіны складала 1,5–2 млн чалавек. Волжскія булгары цяпер лічацца продкамі сучасных казанскіх татароў, чувашоў і часткова башкіраў.

4.4. Новыя паходы Залатой Арды. У 1236 г. хан Батый арганізаваў новы паход у заходнім напрамку. Пры канцы 1237 г. яго войскі знішчылі гарады Рязань, Ка ломну, Маскву, Уладзімір, Суздаль, Яраслаўль, Казельск і іншыя вялікія паселішчы. У сакавіку 1238 г. войскі князя Юрыя Уладзіміравіча былі разбіты на *рацэ Сіці*. Атрады заваёўнікаў з'явіліся і на тэрыторыі Смаленскага княства, аднак Смаленск захапіць не здолелі. Пра змаганне смальян з манголамі распавядае «Аповесць пра Меркурыя Смаленскага». Смальяне выстаялі, прытым што пачынаючы з 60-х гадоў XIII ст. і яны мусілі плаціць даніну Залатой Ардзе.

У 1239–1240 гг. манголы разграмілі паўднёвыя, а таксама паўднёва-заходнія ўсходнеславянскія княствы: Пераяслаўскае, Кіеўскае і Чарнігаўскае. Разбураны Кіеў не мог аднавіцца цяг ам больш як 200 га доў

Вялікія княствы Уладзіміра-Суздальскае, Рязанскае ды некаторыя

іншыя меншыя княствы ўвайшлі ў склад Залатой Арды. Ноўгарад і Пскоў, хоць і не былі захоплены манголамі, мусілі таксама прызнаць вярхоўную ўладу вялікага хана Залатой Арды. Толькі жыхары сучаснай Беларусі, якія разам з рознымі балцкімі плямёнамі стварылі ў XIII ст. новую моцную дзяржаву Вялікае Княства Літоўскае, не прызналі ўладу мангольскіх ханаў і вялі з імі доўгае і паспяховае змаганне.

Пасля смерці Батэя прывадыром імперыі стаў яго брат Берке (1257–1266). Яшчэ ў маладосці ён прыняў іслам, і гэта дапамагло яму атрымаць падтрымку ўплывовых мусульманскіх колаў Волжскай Булгарыі і Сярэдняй Азіі. Шмат адукаваных мусульман сталі дзяржаўнымі чыноўнікамі, што ўмацавала новую дзяржаву. У ардынскіх гарадах будавалі мячэці і мінарэты, медрэсэ і караван-сарай. Сталіцай дзяржавы стаў горад *Сарай-Бату* – пазней ён называўся *Сарай-Берке* – непадалёк ад сучаснай Астрахані. Берке заапрасіў з Персіі і Егіпта навукоўцаў, багасловаў і паэтаў, а з Харэзма – рамеснікаў і купцоў.

У часы ўладарання чарговага хана, Менгу-Цімура (1266–1282), Улус Джучы канчаткова стаў незалежным ад цэнтральнага ўрада ў Манчжэрыі. Адбылося гэта ў 1269 г. Пасля смерці Менгу-Цімура і міжусобнай барацьбы паміж рознымі кланамі да ўлады ў 1299 г. прыйшоў хан Тахта.

Яшчэ да 1240 г. манголы ўключылі ў склад Залатой Арды паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай Русі. Найбольш пацярпелыя землі будучай Расійскай дзяржавы, дзе з 1240 па 1480 г. усталявалася панаванне, ці ярмо («іго»), мангольскіх вялікіх ханаў Залатой Арды. З мэтай забеспячэння больш зручнага кіравання апошнія падзялілі захопленыя землі на невялікія ўдзельныя княствы. Каб кіраваць сваім удзелам, адпаведны князь, з'яўляючыся золатаардынскім васалам, мусіў прасіць у вялікага хана дазвол

Сцяг Залатой Арды. 1339 г.
(паходле некаторых крыніц –
фон быў жоўты)

у выглядзе спецыяльнай граматы, што называлася *ярлыком*. Га лў ны ярлык хан даваў уладзімірскаму князю, які, у сваю чаргу, меў уладу над іншымі ўдзельнымі князямі.

Непасрэднымі прадстаўнікамі хана Залатой Арды былі яго намеснікі – *баскакі*, якія мелі карныя вайсковыя атрады для кантролю за зборам даніны. Татары перапісалі ўсё насельніцтва і вызначылі памер даніны для кожнага чалавека. Першым ярлык на вялікае княжанне атрымаў Аляксандр Неўскі, які быў пераяслаўскім князем.

Постаць Аляксандра Неўскага – адна з самых знакавых у расійскай гісторыі. Ён паходзіў з роду вялікіх уладзіміра-суздальскіх князёў: нарадзіўся ў 1219 г. у Пераяславе-Залескім, якім валодаў яго бацька – брат вялікага князя Юрыя Усеваладавіча. Пасля таго як князь Юрый і ўся яго сям’я загінулі, вялікім князем уладзімірскім стаў яго бацька Яраслаў. Менавіта Яраслаў – той першы князь-калабарант, які прызнаў уладу хана Багтыя, двойчы быў у Ардзе, а таксама ў Манголіі.

Малады Аляксандр быў служылым наўгародскім князем і камандаваў наўгародскай дружынай. У 1240 г. узнік ваенны канфлікт са шведамі. Марскі флот шведаў з войскам увайшоў у раку Няву і спыніўся ў вусці ракі Іжоры. Камандаваў шведамі ярл (князь) Бір гер. Ён і паслаў выклік на бітву дв аццацігадоваму князю Аляксандру. Пісьмовыя крыніцы паведамляюць, што войскі Біргера, дзе акрамя шведаў былі нарвежцы і фіны, налічвалі 5 тысяч чалавек, а дружына наўгародцаў – толькі 300 ваяроў і 500 апалчэнцаў. Атрад князя Аляксандра нечакана для шведаў падышоў да іх і раптоўна напаў. У бойцы наўгародцы патапілі тры варожыя караблі і знішчылі шведскі лагер на беразе. Шведы адступілі і адплылі на ацалелых караблях з месца бітвы. Тады пераможца і атрымаў мянушку Аляксандр Неўскі. Але неўзабаве князь пасварыўся з наўгародскімі баярамі, у выніку яго прагналі, і ён паехаў да бацькі ў горад Пераяслаў-Залескі.

Тым часам войскі Лівонскага ордэна захапілі крэпасць Ізборск і горад Пскоў, і ў 1241 г. наўгародскае веча зноў запарасіла Аляксандра Неўскага камандаваць сваймі войскамі. Апошні пагадзіўся, узяў у бацькі дружыну і вярнуўся ў Ноўгарад. Разам з наўгародцамі Аляксандравы ваяры захапілі лівонскую крэпасць *Капор’е*, а потым і цалкам выгналі лівонцаў са Пскова. 5 красавіка 1242 г. на Чудскім возеры адбылася галоўная бітва з лівонскімі рыцарамі, якая атры-

мала на зву *Лядовага пабо ішча*. У выніку бітвы з агінула больш за 20 прышлых рыцараў. Лівонцы прапанавалі мір і вярнулі Ноўгараду захопленыя тэрыторыі.

У 1246 г. памёр бацька Аляксандра. Сын мусіў вярнуцца ва Уладзімір, дзе стаў вялікім князем. Перад гэтым Папа Рымскі Інакенцій IV даслаў да Аляксандра Неўскага сваіх кардыналаў Гальта і Гемонта з прапановай выступіць разам супраць манголаў, але перад гэтым, безумоўна, прыняць каталіцтва. Ідэю аб'яднання хрысціянскіх сіл супраць манголаў падтрымлівалі князі паўднёвых княстваў, аднак Аляксандр катэгарычна адмовіўся і прыняў прапанову хана Батыя прыехаць да яго на паклон. Хан зацвердзіў яго на пасадзе вялікага князя ўладзімірскага, аддаўшы яму Кіеў і ўсю Паўднёвую Русь. Паводле некаторых сведчанняў, Батый нават назваў Аляксандра Неўскага сваім прыёмным сынам і братам роднага сына – Сартака (які быў праваслаўным). За службу хану прыйшлося дорага заплаціць, і заплаціць крывёй сваіх супляменнікаў. Аляксандр Неўскі задушыў паўстанне наўгародцаў і суздальцаў супраць хана і мусіў ездзіць на паклон да хана Берке, які кіраваў Ардою пасля смерці Батыя.

У сваёй дзейнасці Аляксандр абавіраўся на праваслаўную царкву, якая таксама прызнала ўладу хана і малілася за яго здароўе. Вось жа, духавенства абвясціла Аляксандра Неўскага сваім абаронцам. Увосень 1263 г. па дарозе з Арды ён моцна захварэў і 14 лістапада памёр. Хадзілі чуткі, што ў Ардзе яго папросту атруцілі.

У часы Расійскай імперыі Аляксандр Неўскі зрабіўся яе сімвалам. Пётр I пабудаваў на беразе Невы манастыр, на зваў яго *Аляксандра-Неўскай лаўрай* і загадаў перанесці туды з горада Ула дзіміфарэшткі Аляксандра Неўскага. Паводле загаду Пятра I Аляксандра Неўскага

Б. Чорыкаў. Аляксандр Неўскі прымае схіму перад сконам

пачалі ўшаноўваць як пераможцу ў самай першай бітве са шведамі. 30 жніўня 1725 г., у дзень чацвёртай гадавіны заключэння Ніштацкага міру са Швецыяй, імператрыца Кацярына I заснавала ордэн святога Аляксандра Неўскага.

Чарговы раз Аляксандра Неўскага ўспомніў Іосіф Сталін. Быў зняты мастацкі фільм у яго гонар, і з'явіўся адпаведны савецкі ордэн, які давалі камандзірам за баявыя заслугі. Не забывала Неўскага і белая эміграцыя. Яна назвала яго заснавальнікам ідэі Еўразіі – асобнага свету і асобнай цывілізацыі. Гэтую ідэю прапаведвалі, сярод іншага, расійскі эмігрант Георгій Вярнадскі і савецкі гісторык Леў Гумілёў. Цяпер Аляксандр Неўскі з'яўляецца адным з галоўных герояў сучаснай афіцыйнай Расіі і Рускай праваслаўнай царквы.

4.5. Залатая Арда ў XIV–XV стст. У першай палове XIV ст. назіраецца росквіт Залатой Арды, асабліва падчас уладарання хана Узбека (1313–1341) і яго сына Джа нібека (1342–1357). На пачатку 1320-х гадоў Узбек абвясціў іслам адзінай дзяржаўнай рэлігіяй у краіне. Прыхільнікаў язычніцтва ён жорстка караў і наогул быў вельмі брутальным уладаром. Маскоўскія і цвярскія князі, якія мусілі праціць права на кіраванне сваімі княствамі, вельмі яго баяліся і перад паездкамі ў сталіцу Арды пакідалі духоўныя тастаменты і наказы сваім дзецям на выпадак сваёй смерці (што і здаралася час ад часу). Хан Узбек пабудаваў новы горад *Сарай-аль-Джэдзін* («Новы палац») і шмат увагі прысвячаў караваннаму гандлю. Арда актыўна гандлявала з краінамі Заходняй Еўропы, Малой Азіі, з Егіптам, Індыяй і Кітаем.

На пачатку XIV ст. Узбек зрабіў у сваёй краіне адміністрацыйна-тэрытарыяльную рэформу. Былі створаны чатыры вялікія ўлусы: Сарай, Харэзм, Крым і Дэшт-і-Кыпчак. На чале іх хан паставіў эміраў (*улусбекаў*). Галоўнага ўлусбека, намесніка хана, называлі *беклербекам*. Наступным паводле пасады быў *візір*. Гэтыя чатыры ўлусы дзяліліся на 70 дробных уладанняў (*туменаў*) на чале з *цемнікамі* (*туменбашы*). Пасля цемніка, які камаандаваў дзесяццю тысячамі мангольскіх ваяроў, ішлі пасады тысячніка, сотніка і дзясятніка. У Залатой Ардзе было шмат гарадоў: іх агульная колькасць даходзіла да 150. Самымі вялікімі былі Сарай-Багу, Сарай-Берке, Булгар, Казань, Азык (Азоў), Ургенч ды іншыя.

Для вядзення міжнароднага гандлю Арда выкарыстоўвала гандлёвыя калоніі генуэзцаў у Крыме і вусці Дона. Ардынскія купцы гандлявалі сукном, рознымі тканінамі, зброяй, ювелірнымі ўпрыгожаннімі, каштоўнымі камянямі, футрам, скурай, мёдам, воскам, соллю, збожжам, лесам, рыбай, аліўкавым алеем і нявольнікамі. Галоўнай гандлёвай ракой была Волга. Залатая Арда выпускала свае манеты, срэбныя дырхемы і медныя *пулы ды сумы*.

Арда мела вялікае войска, у асноўным гэта былі коннікі. Ардынцы вельмі добра валодалі шабляй і трапна стралялі з лукаў. З XIV ст. яны насілі кальчугі і кольчата-пласцінчатыя даспехі. Пры канцы XIV ст. у войску з'явіліся арбалеты і гарматы.

Значную частку насельніцтва Арды складалі шматлікія цюркскія народы, збольшага качэўнікі. Таксама тут жылі славяне, фіна-ўгорскія і паўночна-каўказскія народы. Пасля таго як пры канцы XIV – на пачатку XV ст. качэўнікі Залатой Арды атрымалі агульную назву (этнонім) «татары», менавіта з іх вылучыліся волжскія і сібірскія татары. З усходняй часткі Залатой Арды паходзяць сучасныя казахі, ка *ра кап пакіі* нагайцы.

Асаблівыя дачыненні склаліся ў ханаў Залатой Арды з заваяванымі імі ў XIII ст. усходнеславянскімі княствамі. Самыя вялікія з іх – Уладзіміра-Суздальская, Мурамская, Разанская з'явіліся – прызналі ўладу вялікага хана Залатой Арды і сталі яго васаламі. Яны мусілі прасіць у яго дазвол на кіраванне сваімі землямі.

Заваёўнікі перапісалі ўсё насельніцтва ў гэтых княствах і абклалі яго данінай-*выхадам*. Гэта быў грашовы падатак у памеры паловы грыўні з кожнай сахі. Спачатку ў сахі было двое мужчын-аратых, а пазней сахой пачалі называць пэўную колькасць в орнай зямлі, з якой і плацілі падатак – *пасошны падатак*. Акрамя выхаду, або царскай даніны, было шмат іншых пабораў. Напрыклад, *ям і падводы* – удзел у перавозках і паштовай службе, *мыт і тамга* – гандлёвыя зборы; *корм* – для прыезджых ардынцаў і г. д.

Паколькі ўсю залатую і срэбную манету ардынцы забіралі, на заваяваных імі славянскіх землях настаў *безманетны перыяд*. У якасці дробных плацежных адзінак выкарыстоўвалі шкуркі звяроў, шыферныя праселкі, шклянныя пацеркі і старыя манеты. Гаспадарка была ў цяжкім занепадзе. Аднак у дачыненні да пр аваслаўнай царквы

дзеінічала «*Яса Чынгісхана*» – закон, па водле якога ма настыры і святары не плацілі даніны і падаткаў, у выпадку калі яны маліліся за хана і яго сям’ю.

Пасля Узбека Ардой кіраваў яго сын, Джанібек, якога славянскія летапісы называлі «добрым». За Джанібекам на сталец прыйшоў ягоны сын, Бердыбек, якога неўзабаве ў 1359 г. забілі, і на тым дынастыя Батуідаў закончылася. У Залатой Ардзе пачаліся міжусобіцы – з 1359 па 1380 г. на ханскім троне змянілася больш за 25 ханаў, а некаторыя ўлусы імкнуліся стаць незалежнымі. Гэты перыяд маскоўскія летапісцы называлі «*Вялікая замятня*». Тым часам на па літычнай арэне Залатой Арды з’явіўся цемнік Мамай, які стварыў уласны ўлус у заходняй частцы Арды. Ён не быў нашчадкам Чынгісхана, таму не мог стаць вялікім ханам Залатой Арды і меў толькі пасаду беклербека пры тых ханах, якія час та змяняліся на пасадзе кіраўніка. Арда ж тым часам працягвала развальвацца на асобныя ўлусы, якія часта варагавалі паміж сабою.

Мамай пачаў персанальную вайну з раней згаданым маскоўскім князем Дзмітрыем і ў 1378 г. прайграў *бітву на рацэ Вожы*, а потым у 1380 г. – на *Кулікоўскім полі*. Пакуль ішоў узброены канфлікт на Захадзе, у Ардзе да ўлады прыйшоў хан Тахтамыш (1380–1395).

Б. Чорыкаў. Вялікі князь Дзмітрый Данскі зацвярджае новы парадак перадачы трона ў спадчыну. 1389 г.

Ён спыніў сепаратныя выступы кіраўнікоў розных улусаў у Ардзе і ў бітве на *рацэ Калцы* разграміў рэшткі вайскаў Мамая, сабраных апошнім пасля Кулікоўскай бітвы. У 1382 г. Тахтамыш захапіў дыспліў Маскву і прымусіў князя Дзмітрыя зноў плаціць даніну Ардзе.

Аднак у 1391 г. на Арду напалі войскі Тамерлана, які прыйшоў з Сярэдняй Азіі. У выніку вайны 1391–1396 гадоў сілы Тахтамышы былі разбітыя, а паволжскія гарады, у тым ліку сталіца Арды, –

разбураныя. Пазней Тамерлан абрабаваў і гарады Крыма. Залатая Арда прыйшла ў заняпад і ў першай палове XV ст. пачала распадацца на асобныя незалежныя дзяржавы. На пачатку 1420-х гг. узнікла *Сібір сьце ханства*, у 1428 г. – *Узбекскае ханства*, потым – *Казанскае* (1438), *Крымскае* (1441) ханствы, *Нагайскай Арда* (1440-я гг.) і *Казаскае ханства* (1465).

Галоўнай дзяржавай сярод новых дзяржаўных утварэнняў лічыла ся *Вялікая Арда*. У 1480 г. яе хан Ахмат ажыццявіў паход супраць маскоўскага князя Івана III, але мусіў адступіць без бою, пасля чаго Іван III адмовіўся плаціць яму даніну і, як вынік, з 1480 г. пачаў кіраваць незалежнай дзяржавай – *Вялікім княствам Маскоўскім*. На пачатку 1481 г. Ахмата забілі ваяры Сібірскага ханства і Нагайскай Арды. У першыя гады XVI ст. пры дзеях хана Ахмата Залатая Арда спыніла сваё існаванне, але некаторыя яе традыцыі і завяздэнкі трывала ўвайшлі ў палітычную культуру Маскоўскай дзяржавы.

4.6. Узмацненне Масквы. Палітыка маскоўскага князя Івана I (Каліты). Як ужо згадвалася, першы ярлык на вялікае княжанне ад ханаў Залатой Арды атрымаў пераяслаўскі князь Аляксандр Неўскі. Пры ім ардынцы на кіравалі ў заваяваныя гарады сваіх дружыннікаў на чале з баскакамі дзеля збору даніны. Пазней збіраць і прывозіць у Арду даніну даручалі таму князю, які меў ханскі ярлык. Вядома, гэты князь, збіраючы даніну, не забываў і пра сябе. Таму за права атрымаць ярлык паміж князямі ішлі вялікія спрэчкі, і нават здараліся бойкі.

У выніку гэтых спрэчак паступова на першае месца выйшлі маскоўскія і цвярскія князі, што не раз прыводзіла да міжусобных войнаў. Але Масква паступова ў іх перамагала.

Б. Чорыкаў. Звадка рускіх князёў у Залатой Ардзе за ярлык на вялікае княжанне

Асобнае Маскоўскае княства ўзнікла ў другой палове XIII ст. Першым удзельным маскоўскім князем стаў малодшы сын Аляксандра Неўскага Даніла. Масква мела вельмі выгаднае геаграфічнае становішча, бо с таяла на перакрываванні гандлёвых шляхоў з поўдня на поўнач і з Ноўгарада ў Разань. Перасяленцы з поўдня, якія мусілі ратавацца ад ардынцаў, сяліліся вакол Масквы, бо тут, у лясах, ворагі значна менш іх турбавалі.

Даволі вялікая Масква-рака злучала вярхоўі Волгі і сярэдняю Аку. Па гэтым водным шляху наўгародцы везлі з Разанскай зямлі хлеб, воск і мёд, а маскоўскія князі бралі з іх за гэта немалое мыта. Першыя маскоўскія князі Даніла і яго сын Юрый здолелі прылашчыць усё цячэнне Масквы-ракі і забраць у разанскага князя горад Каломну, а ў смаленскага – Мажайск. Таксама князь Даніла атрымаў у спадчыну горад Пераяслаў-Залескі.

Адчуўшы сваю моц, маскоўскі князь Юрый з ахацеў атрымаць ярлык на вялікае княжанне ўладзімірскае і пачаў змаганне за яго са сваім сваяком, цвярскім князем Міхаілам. Скончылася гэта тым, што ў Ардзе абодвух князёў забілі, а ярлык атрымаў сын Міхаіла Аляксандр Цвярскі. Маскоўскім жа князем стаў яго брат Іван, які атрымаў мянушку Каліта (кашэль). Апошні кіраваў княствам з 1328 па 1340 г.

Іван Каліта праводзіў праардынскую палітыку, чым вельмі спадабаўся вялікаму хану, якому князь з аўсёды прывозіў у дадатак да даніны яшчэ і хабар. У 1328 г. ён здолеў адабраць у Цвяры ярлык на

Б. Чорыкаў.
Іван Каліта

вялікае княжанне і практычна стаў адзіным прадстаўніком хана на паняволеных ардынцамі землях. Дзякуючы яму хан скасаваў сістэму баскакаў і вывеў у Арду свае карныя аграды. Усю даніну збіраў і адвозіў у Арду толькі князь Іван. Калі ж мясцовыя ўдзельныя князі не маглі заплаціць сваю частку даніны, Каліта за гэта забіраў сабе іх землі.

Сабраўшы немалыя грошы, Іван разгарнуў у Маскве вялікае будаўніцтва. Менавіта ён загадаў пабудаваць з дубовага бярэвення першы *Маскоўскі крэмл*, а на яго тэрыторыі ўзвесці пяць белакаменных мураваных храмаў, у тым ліку славыты *Успенскі сабор*. Тут быў пахаваны першаіерарх праваслаўнай Русі мітрапаліт Пётр, які з Уладзіміра пераехаў жыць у Маскву (па зней да лучаны да лік у святых). Так Масква с тала галоўным рэлігійным цэнтрам паўночна-ўсходніх славянскіх земляў. Паколькі татары не бралі даніны з праваслаўнай царквы, яе матэрыяльнае становішча палепшала. Якраз тады былі заснаваны *Тройца-Сергіеўскі* і *Кірыла-Белазёрскі манастыры*. Другі крамлёўскі *сабор Архангела Міхаіла* с таў храмам-спачывальніцай маскоўскіх князёў: у ім і пахавалі Івана Каліту.

4.7. Вялікае княства Маскоўскае ў другой палове XIV – першай палове XV ст. Сыны Івана Каліты Сямён Ганарлівы (1340–1353) і Іван Красны (1353–1359) умацавалі і памножылі бацькаву спадчыну. Вакол іх сфарміравалася маскоўская кіраўнічая эліта – удзельныя князі і баяры, а таксама мясцовыя святары. Так, фактычным кіраўніком Масквы ў гады кіравання князя Івана Краснага і яго малалетняга сына Дзмітрыя быў маскоўскі мітрапаліт Аляксій, які паходзіў з багатай баярскай сям’і. Ён меў вялікую падтрымку і ў Залатой Ардзе, бо здолеў вылучыць ад цяжкай хваробы вачэй жонку вялікага хана Тайдулу. Пазней яго таксама далучылі да ліку святых. Другім вядомым маскоўскім святаром быў манах Сергій, які заснаваў згаданы Тройца-Сергіеўскі манастыр непадалёк ад Масквы. У першай палове XIV ст. у Маскоўскае княства ўвайшлі новыя ўдзелы: Дзмітрыеўскі, Галіцкі, Угліцкі, землі Уладзімірскага і часткова Разанскага княстваў.

Сыны Івана Каліты доўга не жылі. Сямён Ганарлівы памёр ад чумы, дзяцей не меў. Яго брат Іван пакінуў двух сыноў і памёр, маючы 31 год. З гэтай прычыны Маскоўскую зямлю не разабралі на ўдзелы сваякі і дзеці вялікіх князёў, што ў выніку паспрыяла яе

ўмацаванню. Аднак пасля раптоўнай смерці Івана ярлык на вялікае княжанне атрымалі суздальскія князі.

Мітрапаліт Аляксій і маскоўскія баяры, якія фактычна кіравалі краінай (князю Дзмітрыю было толькі 10 гадоў), неўзабаве здолелі вярнуць ярлык сабе, і больш Масква яго ўжо ніколі не страчвала. Стаўшы дарослым, князь Дзмітрый стварыў у вялікае войска і ў міжусобных войнах перамог разанскага і цвярскага князёў, а потым упершыню наважыўся пачаць вайну з ардынцамі. У Ардзе тады якраз ішло змаганне за ўладу, і тыя сілы, якія ваявалі паміж сабою, каб умацавацца, пачалі рабіць без дазволу вялікіх ханаў набегі на славянскія землі. У 1377 г. вялікі ардынскі атрад разбіў атрады мясцовых князёў на *рацэ П'яне* і разрабаваў Разань ды Ніжні Ноўгарад. Потым прыйшлі войскі ўжо зг аданага цемніка Мамая. Апошні спаліў Ніжні Ноўгарад, ад яго таксама пацярпела Разань. Пазней ён рушыў на маскоўскія землі, але, як ужо казалася раней, на рацэ Вожа быў разбіты князем Дзмітрыем. Каб заваяваць Маскву, Мамай сабраў вялікую армію і дамовіўся аб дапамозе з князем ВКЛ Ягайлам і разанскім князем Алегам.

Добра падрыхтаваўся да вайны і маскоўскі князь. 8 верасня 1380 г. каля вусця рэчкі Няпрядвы, дзе яна ўпадае ў Дон, на Кулікоўскім полі адбылася бітва. Мамай быў разбіты і ўцёк з поля бою. Ягайла і разанскі князь на дапамогу Мамаю не прыйшлі, а князю Дзмітрыю дапамаглі беларускія войскі з Полацка і ўкраінскія з Валыні. У гонар гэтай перамогі князь Дзмітрый атрымаў найменне *Данскі*. Аднак зацацаваць гэтую перамогу Масква не змагла, бо двума гадамі пазней войска хана Тахтамышы захапіла і спаліла Маскву ды іншыя гарады, а Дзмітрый Данскі мусіў зноў плаціць даніну Ардзе і аддаў Тахтамышу ў закладнікі свайго сына Васілія. Варта адзначыць, што пасля вялікага пажару 1365 г. князь Дзмітрый пабудаваў замест драўлянага мураваны крэмль, пры гэтым павялічыўшы яго памеры. Паколькі будавалі мур з белага каменю, Маскву пачалі называць белакаменнай.

Пасля смерці Дзмітрыя вялікім князем стаў зг аданы вышэй Васілій (1389–1425). Ён здолеў забраць у суздальскіх князёў важны гандлёвы цэнтр на Волзе – Ніжні Ноўгарад. У 1408 г. на Маскоўскую дзяржаву раптоўна напаў ардынскі мурза (князь) Едыгей, які моцна разрабаваў краіну і ўзяў Маскву ў аблогу. Васілій мусіў заплаціць яму

вя лічю даніну, і Еды кей з трыумфам вярнуўся ў Арду. Значныя тэрыторыі далучыла да сябе і ВКЛ. Васілій маскоўскі ажаніўся з дачкою князя Вітаўта Соф'яй і быў вымушаны прызнаць за мяжу з ВКЛ раку Угру, левы прыток Акі. Пасля яго смерці вялікім князем маскоўскім стаў яго дзесяцігадовы сын, таксама Ваціслаў, з мянушкай Цёмны (1425–1462). Аднак яго дзядзька Юрый, удзельны князь Галіча, гэтага не прызнаў і пачаў змагацца за ўладу ў Маскве. Была развязана доўгая міжусобная вайна, якая з пераменным по-

Б. Чорыкаў. Князі, баяры і саюзнікі-ардынцы збіраюцца вярнуць Васілію Цёмнаму вялікакняжскі трон. 1446 г.

спехам доўжылася каля 20 гадоў (1430–1450). Падчас вайны князь Васілій II на нейкі час трапіў у палон, і ворагі пазбавілі яго зроку. З гэтай прычыны ён атрымаў мянушку Цёмны (гэта азначала: сляпы).

Тым часам ішла міжусобіца і ў Ардзе, якая распадалася на асобныя часткі. Так, хан Улу-Махмет стварыў на Волзе сваю дзяржаву, Казанскае ханства, і пачаў рабіць набегі на Маскву. Войскі князя Васілія выйшлі супраць казанскага хана, але ў 1445 г. пад Суздалем былі разбітыя, а князь Васілій трапіў у палон. За яго прыйшлося заплаціць вялікі выкуп. Васілій прывёў у Маскву з Арды шмат татар, узяў іх сабе на службу, але гэта выклікала незадаволенасць мясцовага насельніцтва.

У часы ўладарання Васілія Цёмнага маскоўскі мітрапаліт грэк Ісідар наведваў Італію і далучыўся да *Фларэнтыйскай уніі*, заключанай у 1439 г. паміж Папам Рымскім і Візантыяй. У 1441 г. ён вярнуўся ў Маскву і пачаў прасоўваць ідэю уніі. За гэта яго арыштавалі, але ён уцёк спачатку ў ВКЛ, а пасля ў Італію. Маскоўскім мітрапалітам стаў разанскі епіскап Іона, і ў Маскве вырашылі адасобіцца ад Канстанцінопальскага патрыярха ды выбіраць мітрапаліта на сваім саборы з ліку мясцовых святароў.

4.8. Княства Маскоўскае і іншыя ўсходнеславянскія княствы.

У XIV ст. сітуацыя ва Усходняй Еўропе стала адносна стабільнай. На поўначы ўзмацнілася Наўгародская рэспубліка, але ад яе канчаткова аддзяліўся Пскоў. Вялікае Княства Літоўскае значна тэрытарыяльна павялічылася падчас княжання Гедымінавічаў. Колькасць усходнеславянскага насельніцтва стала значна большай за мясцовых балтаў – таму поўная назва краіны пачала фігураваць як Вялікае Княства Літоўскае і Рускае. Усё праваслаўнае насельніцтва ВКЛ пачало пазначацца як «рускае», старабеларуская мова, дзяржаўная ў ВКЛ, называлася «рускай», а кірылічны алфавіт – «рускімі літарамі». Дакументы сведчаць, што нашчадкі Гедыміна, якія пасля Крэўскай уніі засталіся праваслаўнымі, пачалі менавацца «рускімі» князямі і пазней, пры канцы XV і ў XVI ст., называлі сябе «рускімі князямі літоўскага роду». Не выпадкова, што значная частка ўсходнеславянскіх княстваў, каб не плаціць даніну Залатой Ардзе, рабілася саюзнікам або і аўтаномнай часткай ВКЛ. Такая сітуацыя існавала да другой паловы XV ст.

4.9. Вялікае княства Разанскае. Разанскае княства ўзнікла ў 1129 г. і займала тэрыторыю Сярэдняй Акі і вярхоўе Дона. Да прыходу манголаў тут жыло славянскае племя вяцічаў і шмат мясцовых фіна-ўгорскіх народаў, у значнай ступені асіміляваных славянамі. Другім пасля Разані лічылі горад *Пронск*, які яшчэ ў 1180 г. стаў удзельным княствам. Яно ўваходзіла ў склад Разанскай зямлі да 1483 г. У 1237 г. вайскі хана Батыя разрабавалі с таліцу дзяржавы ў такой ступені, што горад не здолеў адрадіцца, і людзі яго пакінулі. Цяпер гэтая тэрыторыя называецца *Старая Разань* і ўяўляе сабою вялікае гарадзішча; побач знаходзяцца сляды былога пасадка. Археологі вывучаюць Старую Разань, пачынаючы з XIX ст., і зрабілі шмат унікальных адкрыццяў.

Разанская зямля была васалам Залатой Арды і мусіла плаціць ардынцам даніну, а князі – прасіць у ханаў ярлык на сваё княжанне. Новай сталіцай дзяржавы стаў горад *Пераяслаў-Разанскі* (з 1778 г. менавіта яго пачалі называць Разанню). Такім чынам, сённяшняя Разань знаходзіцца на адлегласці 50 км ад першаснай, Старой Разані. Доўгі час разанскія князі мелі канфлікты з суседзямі, Масквой і ВКЛ.

Яшчэ ў 1300 г. маскоўскія князі з абралі ў Разані горад Ка ломну. У 1381 г. мяжа з Масквою пачала праходзіць па Ацэ.

Росквіт Разані адбыўся падчас кіравання князя Алега Іванавіча (1356–1402). У 1395 г. яго войскі на палі на блізкія да іх з эмлі ВКЛ. У адказ князь Віт аўт разбіў разанскіх князёў: гэта адбылося ў 1395–1396 гг. Тым не менш дружина Алега ў 1401 г. хадзіла на Смаленск, а ў 1402 г. – на Бранск. Аднак пасля 1427 г. Разанская зямля на нейкі час стала васалам ВКЛ: у 1430 г. разанскі князь Іван Фёдаравіч прысягнуў Вітаўту і быў у яго на з’ездзе ў Луцку, дзе чакалі каралеўскую карону.

Пра эканамічную моц княства сведчыць той факт, што з часоў кіравання князя Алега Іванавіча Разань біла сваю манету. Аднак пачынаючы з сярэдзіны XV ст. яна стала васалам Масквы, у Разані з’явіўся маскоўскі намеснік. Потым маскоўцы пасадзілі апошняга разанскага князя Івана Іванавіча ў турму, з якой крыху пазней той здолеў уцячы ў ВКЛ. Канчаткова Разанскае княства было ліквідаванае ў 1521 г.

4.10. Бранскае і Старадубскае княствы. Горад *Бранск* як славянскае паселішча ўзнік у 985 г. на беразе ракі Дзясны. Спачатку ён называўся Брынь, потым Дзябранск. Пад 1146 г. ён згадваецца ў летапісе як горад Чарнігаўскага княства.

Пасля таго як магналы-татары ў 1239 г. разбурылі і знішчылі Чарнігаў, ацалелы чарнігаўскі князь Раман у 1246 г. перанёс сваю сталіцу ў Бранск. Неўзабаве бранскія князі займелі і тытул князёў чарнігаўскіх. У Бранску тады таксама знаходзілася рэзідэнцыя чарнігаўскіх епіскапаў. Менавіта ў Бранск напачатку пераехаў з Кіева згаданы раней мітрапаліт Максім, і толькі пасля з’яўлення Бранскага смаленскімі князямі Максіма перабраўся далей, у горад Уладзімір. У 1285–1297 гг. бранскія князі перайшлі пад уладу смаленскіх князёў.

Першы раз вярхоўную ўладу ВКЛ бранскія князі прызналі ў 1339 г. Аднак у 1352 г. яны робяцца васаламі Масквы. Ды неўзабаве, каля 1360 г., у Бранску адбылося паўстанне, у якім перамаглі прыхільнікі ВКЛ, у выніку чаго князь Альгерд пасадзіў на бранскі пасад князя Рамана Міхайлавіча Чарнігаўскага. Бранская епархія была падначаленая Літоўскай метраполіі, незалежнай ад Масквы.

У выдадзеным у 2007 г. у Бранску школьным вучэбным дапаможніку па гісторыі краю пра гэтыя падзеі напісана так: «Не варта лічыць, што ў ваходжанне Бранскага краю ў склад Вялікага княства Літоўскага было «акупацыяй», захопам ці яшчэ якім-н ебудзь гвалтоўным дзеяннем. Масква ў 1356 г. яшчэ не была агульнадзяржаўным цэнтрам аб'яднання рускіх земляў, апроч таго, гістарычная Руская зямля, у тым ліку Кіеў, ужо належала літоўцам. Гедымін прыняў тытул вялікага князя літоўскага і рускага. Рускія адыгрывалі ў Літве вялікую ролю – яны служылі ў войску, кіравалі ад імя літоўскіх князёў тэрыторыямі, вялі дыпламатычныя перамовы. У радаслоўных літоўскія князі абв'яшчалі сябе на шчадкамі Рурыкавічаў, якія кіравалі ў Віцебску і Полацку. Гедымін і яго спадкаемцы выкарыстоўвалі ў якасці фамільнага герба знак, які нагадвае родавы знак Рурыкавічў – трызубец, ці двухзубец.

Тут мы бачым выкладзенае ў папулярнай форме сучаснае пацверджанне таго факту, што Літву продкі сучасных рускіх у XIV ст. разглядалі як адзін з цэнтраў свайго нацыянальнага аднаўлення (разам з Масквою і Цвер'ю). Менавіта таму ²/з літоўскіх земляў былі землямі ўсходнеславянскіх княстваў, і жылі тут людзі даволі мірна, паводле сваіх з законаў і звычаяў. Бранскае веча не лічыла сябе горшым за наўгародскае ці пскоўскае і запрасіла, як і яны, літоўскага князя ў горад. З прызнаннем літоўскай улады Бранск атрымаў падтрымку моцнай дзяржавы, пазбавіўся ад магнальскага ярма і цяжкасцяў штогадовага ардынскага «выхаду».

Тым часам у Старадубе вялікім князем Альгердам быў пасаджаны на княжанне Аляксандр Нарымунтавіч, пры якім там, у прыватнасці, пачалі біць уласную манету – старадубскую «дзяньгу».

Бранскі князь Раман Міхайлавіч у 1363 г. перайшоў на бок Масквы. Пасля гэтага войскі Альгерда занялі княства, і новым князем стаў Дзмітрый Альгердавіч. Менавіта ён, разам з ужо згаданым Андрэем Полацкім і Дзмітрыем Баброкам-Валынскім, быў ініцыятарам паходу маскоўскага войска за Дон насустрач Мамаю і ў 1380 г. прыйшоў на дапамогу маскоўскаму князю, прывёўшы на Кулікоўскае поле палкі са Старадуба і Бранска. На Кулікоўскім полі ён камандаваў першым рэзервам Дзмітрыя Данскога на левым флангу, а за ім стаялі войскі валынскага ваяводы.

У персанальным змаганні з ардынцамі вызначыўся манах Аляксандр Перасвет, які паходзіў з бранскіх баяраў (нарадзіўся ў северскім горадзе Любечы). Потым ён з агінуў у бітве на рэчцы Ворскле. Вітаўт вярнуў былое княства Раману Міхайлавічу, які зноў вярнуўся з Масквы ў ВКЛ і пазней (у 1401 г.) загінуў у Смаленску. У часы Альгерда і Вітаўта на з’явіліся ўздым северскай зямлі. Менавіта тады расквітнелі гарады Бранск, Чарнігаў, Ноўгарад-Северскі. Ад 1465 да 1500 г. Бранскім княствам кіруюць князі мажайскія.

Князь Альгерд пасадзіў у забраных северскіх гарадах сваіх сыноў: у Бранску – Дзмітрыя Карыбута, у Трубчэўску – Андрэя Вогунта, у Чарнігаве – Канстанціна Скіргайлу. Былі пабудаваны драўляныя замкі ў Почапе, Радагошчы, Рыльску і Пуціўлі. Вітаўт паставіў вялікія вайсковыя гарнізоны ў Гомелі і Любечы. Бранскі князь Дзмітрый Карыбут пачаў біць сваю манету.

Тым часам на тэрыторыі былой Северскай зямлі ўсё большае значэнне набывае *Старадубскае княства*. Яно ўзмацнілася пасля 1454 г., калі мажайскі князь Іван Андрэевіч уцёк з Масквы ў ВКЛ і атрымаў у вотчыну гарады Гомель і Старадуб. Гэта не было выпадковым: яго бацька, сын Дзмітрыя Данскога князь Андрэй Дзмітрыевіч ажаніўся з дачкою старадубскага князя Аляксандра Патрыкеевіча Аграфенай. У 1465 г. да княства далучылі Бранск, у 1496-м – Чарнігаў і ў 1499 г. – Хоцімль.

Варта адзначыць, што ў 1486 г. жыхары Бранска паўсталі і забілі свайго князя Андрэя, сына мажайскага князя Івана. Ад гэтага часу Бранскам кіруюць велікакняскія намеснікі. Старадубскія князі мелі свой двор, сваіх баяраў і сваё войска. У 1499 г. князь Сямён Іванавіч атрымаў тытул князя старадубскага.

Пры канцы XV ст. сітуацыя на ўсходзе ВКЛ у складняецца. Пачынаецца экспансія суседняга Маскоўскага княства на захад. У 1500 г. маскоўскія войскі на чале з Якавам Захар’іным захапілі Бранск. Старадубскі князь Сямён Мажайскі прысягнуў Івану III Маскоўскаму і перайшоў са сваім княствам на бок апошняга. Пры гэтым ён прыўлашчыў горад Любеч і паўдзельнічаў у захопе Пуціўля. Увосень 1501 г. войскі Шых-Ахмета, цара Заволжскай Арды, захапілі Ноўгарад-Северскі ды іншыя гарады Северскай зямлі, але неўзабаве адступілі, бо не дачакаліся дапамогі ад ВКЛ.

Паўны час Старадубскае княства захоўвала аўтаномію (да 1518 г.) у складзе Масковіі, аднак пасля смерці апошняга старадубскага князя Васілія перайшло ў непасрэднае падпарадкаванне да згаданага князя Васілія III Маскоўскага. Разам з Бранскам, Старадубам, Чарнігавам у склад Масковіі трапіў і беларускі Гомель.

4.11. Вялікае княства Смаленскае. На захадзе суседам Вялікага княства Смаленскага ў XIV ст. становіцца Вялікае Княства Літоўскае, а на ўсходзе – Вялікае княства Маскоўскае, улус Залатой Арды. На мяжы XIII–XIV стст. Мажайскае ўдзельнае княства з ахапілі маскоўскія войскі, але ў той самы час смаленскія князі ўзялі пад часовы кантроль бранскія землі. Пасля шлюбу з віцебскай князёўнай вялікі князь Альгерд далучае да ВКЛ Віцебскае княства і выходзіць на межы са Смаленскім. Смаленскі князь Іван прызнае Гедыміна пры канцы 1320-х гадоў сваім «старэйшым братам» з мэтай захаваць шлях па Заходняй Дзвіне, які забяспечваў гандаль з ганзейскімі гарадамі.

У 1333 і 1334 г. маскоўскія войскі два разы нападаюць на Смаленск, але апошні адбіваецца і спыняе выплату даніны Залатой Ардзе. Пасля гэтага Смаленск становіцца саюзнікам ВКЛ, а смаленскія войскі ўдзельнічаюць у бітве з крыжакамі *на рацэ С траве* (1348) на баку ВКЛ, прычым адзін са смаленскіх князёў гіне ў гэтай бітве.

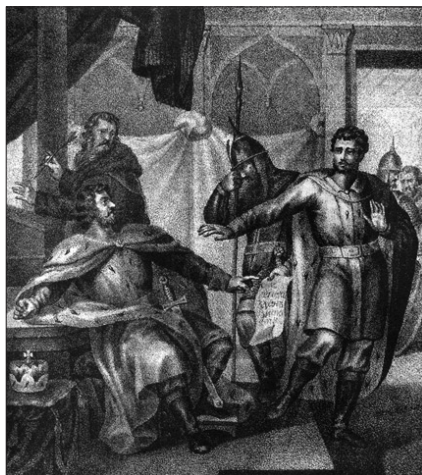
У 1352 г. на Смаленшчыну з Заходняй Еўропы прыйшла эпідэмія чумы. Шмат людзей памерла, дзяржава аслабела. Скарыстаўшыся гэтым, князь Альгерд далучае да ВКЛ Мсціслаў, Крычаў і Рослаўль. Але потым ён падпісвае саюзную дамову са смаленскім князем Святаславам, і яны супольна ажыццяўляюць паход на Маскву. Пасля смерці Альгерда ўлада ў ВКЛ пераходзіць да Ягайлы, які пасля падпісання Крэўскай уніі (1385) становіцца адначасова і польскім каралём. Яго старэйшы брат, ужо не раз згаданы полацкі князь Андрэй, вырашае з дапамогай крыжакоў і смаленскага князя Святаслава пераняць уладу ў ВКЛ. Святаслаў спачатку спрабуе захапіць Віцебск і Оршу, а потым бярэ ў аблогу Мсціслаў, каб вярнуць сабе Мсціслаўскае княства. Аднак войскі Ягайлы 7 траўня 1386 г. разбілі пад Мсціславам смалян, забілі князя Святаслава і ўчынілі аблогу Смаленска. Смаленскае веча заплаціла вялікі выкуп, і князем стаў сын Святаслава Юрый. Ён мусіў прысягнуць на вернасць Ягайлу і стаць яго васалам.

Тым часам да фактычнай улады ў ВКЛ прыйшоў князь Вітаўт, які быў у шлюбе з дачкою Смаленскага князя Святаслава Ганнай. Ён выршыў далучыць Смаленск да Вялікага Княства Літоўскага. У 1395 г. Вітаўт захапіў уладу над смаленскімі князямі, ліквідаваў Вялікае княства Смаленскае і пасадзіў тут свайго на месца. Аднак князь Юрый Святаслававіч здолеў унікнуць палону і ўцёк.

Пасля паражэння Вітаўта ў бітве з Залатой Ардой на *рацэ Ворскла* (1399) Юрый вярнуўся ў Смаленск і кіраваў ім да 1403 г., пакуль Вітаўт зноў, і ўжо канчаткова, не заваяваў горад і княства. У 1410 г. тры смаленскія палкі ўзялі чынны ўдзел у знакамітай *Грунвальдскай бітве*: гэта былі палкі з Оршы, Мсціслава і Смаленска. Прытым у расійскіх і савецкіх падручніках іх упарта называюць: «тры рускія смаленскія палкі» – і гэта не выпадкова, бо якраз смаленскія палкі і выратавалі сітуацыю ў цэнтры баявога шыхту саюзных войскаў ды стрымалі крыжацкую навалу, нягледзячы на панесеныя велізарныя страты.

У красавіку 1440 г. жыхары Смаленска ўчынілі ўзброенае паўстанне супраць намесніка вялікага князя ВКЛ ваяводы Андрэя, у выніку чаго смаленскім князем стаў мсціслаўскі князь Юрый Сямёнавіч. Да апошняга далучыліся жыхары Віцебска і Полацка. Новы князь ВКЛ Казімір увосень 1440 г. выступіў супраць паўстанцаў, Юрый уцёк у Ноўгарад, а войскі Казіміра ўзялі Смаленск ды іншыя гарады. Паўстанне згасла.

У XV ст. назіраецца росквіт Смаленска. Смаленскай зямлёй кіруе намеснік вялікага князя, прадстаўнік мясцовых землеўласнікаў у Сойме і Радзе ВКЛ. Існавала і *смаленскае веча*, якое вырашала надзвычайна пытанні жыцця горада і вясковага наваколля. Намеснік меў

Б. Чорыкаў. Вялікі князь Васілій I дакарае Юрыя Святаслававіча за здачу Смаленска Вітаўту. 1395 г.

пры сабе і мясцовую раду. У яе ўваходзілі смаленскі епіскап, маршалак ды іншыя гарадскія службовыя асобы. Мяшчане выбіралі свайго прадстаўніка – *старасту*. Смаленскія землі падзяліліся на воласці: імі кіравалі *цівуны*. Прывілеі жыхароў зямлі былі зафіксаваныя ў велікакняскіх граматах 1404 і 1505 гг. Побач са Смаленскай зямлёй існавалі аўтаномныя Мсціслаўскае, Вяземскае і Дарагабужскае княствы.

На землях цэнтральнай Смаленшчыны з 1404 г. існавала Смаленскае ваяводства. Тады Смаленск зрабіўся адным з найбуйнейшых старабеларускіх культурных цэнтраў, дзе квітнелі летапісанне і духоўная літаратура. Вядомы Смаленскі летапіс, які складаўся з XII да пачатку XV ст., – твор, прасякнуты ідэяй захавання і ўмацавання незалежнасці Смаленскай дзяржавы.

Пры канцы XIV ст. у Пустынскім Успенскім манастыры пад Мсціславам Лука Смалянін стварае славуты *Смаленскі псалтыр*, напісаны на пергаменце, а здоблены мініяцюрамі, 22 застаўкамі, 150 ініцыяламі з выявамі людзей, жывёл, розных фантастычных істот і складаным плеценым арнамантам. Дзеля аздаблення тэксту выкарыстана фарба сіняга, зялёнага і чырвонага колеру, а таксама золата. У 1657 г. на загад патрыярха Нікана падчас маскоўскай акупацыі Смаленскі псалтыр вывезлі на востраў Кій Анежскай губы Белага мора. Цяпер ён знаходзіцца ў маскоўскім Гістарычным музеі.

У XV ст. у Смаленску напісана *Смаленская хроніка*, якую можна лічыць сярэднявечным беларускім літаратурным творам, і такія гістарычна-літаратурныя творы, як «*Пахвала Вітаўту*» і «*Беларуска-Літоўскі летапіс*», дзе апісаны розныя падзеі на тэрыторыі Смаленшчыны і ВКЛ, а таксама на сумежных землях.

Пры канцы XV ст. пры двары смаленскіх епіскапаў манах Аўраамка склаў вялікі летапісны зборнік на 450 старонак. Ён атрымаў назву «*Летапіс Аўраамкі*». Даследчыкі лічаць, што менавіта ў Смаленску ў XV ст. былі створаны згаданы Радзівілаўскі летапіс, які пазней належаў Янушу Радзівілу, потым трапіў у Кёнігсберг, а пазней, у XVIII ст., – у Санкт-Пецярбург, дзе знаходзіцца і цяпер. Летапіс мае каля 600 малых каляровых малюнкаў, якімі ў цяперашні час ілюструюць розныя падручнікі і энцыклапедыі. Выклікаюць цікавасць таксама смаляне-вандроўнікі. Гэта – архімандрыт Аграфіст,

які апісаў сваю вандроўку ў Палесціну ў 1370 г., і смаленскі духоўнік Ігнат. Апошні суправаджаў мітрапаліта Пімена ў 1389 г. у паездцы ў Канстанцінопаль і пакінуў літаратурны твор, прысвечаны гэтай падзеі. Выдатным помнікам беларускага прыгожага пісьменства першай паловы XV ст. з’яўляецца летапісная «Аповесць пра паўстанне ў Сма лен ську». Даследчыкі адзначаюць высокі мас тацкі ў зровень гэтага твора і яго цудоўную старабеларускую мову.

Аднак пры канцы XV ст. мірнае жыццё Смаленшчыны скончылася.

4.12. Вызваленне ад улады За латой Арды. Палітыка князя Івана III. Іван III пачаў кіраваць Маскоўскай дзяржавай яшчэ пры сваім бацьку, які зрабіў яго суваладаром, бо сам, як адзначалася вышэй, быў сляпы. З 1462 па 1505 г. ён адзін кіруе Маскоўскай дзяржавай і стварае вялікае войска. Напачатку Іван III падпарадкаваў сабе Яраслаўскае і Растоўскае княствы, а потым вырашыў заваяваць Ноўгарад і Цвер. Пасля таго як Ноўгарад у 1471 г. заключыў саюз з ВКЛ, Іван III распачаў у айну. Найперш наўгародцаў разбілі на паўднёвым беразе возера Ільмень, а пазней на рацэ Шалоні.

Пасля канчатковага выхаду з пад улады За латой Арды ў 1485 г. Іван III ва ўсіх афіцыйных паперах пачаў ужываць новы тытул – «Гасудар усяе Русі і вялікі князь». Пасля смерці першай жонкі ў 1467 г. ён узяў шлюб з пляменніцай апошняга візантыйскага імператара Зояй (Соф’яй) Палеолог, якая жыла ў Італіі. Разам з Зояй у Маскву прыехала шмат італьянцаў і грэкаў. Іван III ша наваў іх прафесіяналізм і даручаў будаваць цвярдзіні, храмы і палацы, бічманеты і адліваць гарматы. Часам за межым гасцям даручалі

Б. Чорыкаў. Іван III,
Гасудар усяе Русі

выконваць функцыі дып ламатаў. У Маскве іт альянцаў на зывалі фразінамі (ад слова «фраг», ці «франк», і таму майстроў з Італіі іменавалі: Іван Фразін, Марк Фразін, Антоні Фразін і г. д.). Пры двары Івана III былі таксама немцы, асабліва лекары.

У 1497 г. быў прыняты вялікі юрыдычны дакумент *Судзібнік*, які меў агульнадзяржаўнае значэнне як юрыдычная аснова новага Маскоўскага царства. У гэтым дакуменце зафіксавана пачатковая стадыя прыгоннага становішча сялян. У Судзібніку ў першыню выкарыстаны тэрмін «*памесце*» (зямельны надзел, які давалі за выкананне дзяржаўнай службы). Сяляне маглі пераходзіць ад аднаго *памешчыка* (які валодаў *памесцем*) да другога толькі за тыдзень да 26 лістапада (*Юр'еў дзень*) або праз тыдзень пасля таго. Пры гэтым селянін мусіў заплаціць памешчыку грошы за карыстанне яго зямлэй – «*пажылое*».

Вельмі цяжкімі былі тагачасныя пакаранні. Акрамя смяротнага пакарання была «гандлёвая кара», калі людзей білі пугай на гандлёвай плошчы; адразанне вушэй ды языка і клеймаванне гарачым жалезам. Усе сяляне падзяляліся на дзяржаўных (*чарнасошных*), якія працавалі на «*чорных*» дзяржаўных землях, і прыватнаўласніцкіх, якія працавалі на землях баяраў і памешчыкаў. Таксама былі манастырскія сяляне і сяляне-каланісты («*сваяземцы*»), якія жылі на межах краіны і засялялі новыя землі, якія яны лічылі сваёй уласнасцю.

Росквіт *праваслаўных манастыроў* прыпадае на XV ст. Яны мелі шмат добрай зямлі і сялян, якія працавалі на гэтых землях. Праводзілася манастырская каланізацыя, калі частка магнаў са старога манастыра засноўвала новы на незаселенай мясцовасці. Так, знакаміты Тройца-Сергіеў манастыр заснаваў не менш за 5 новых манастыроў-калоній. Сярэд магнаў з'явіліся асобы, якія добра жылі за кошт гэтых багаццяў. Іншыя манахі лічылі, што манастырскую казну трэба ахвяраваць на грамадскія справы. Былі і такія, хто патрабаваў адмовіцца ад гэтых набыткаў і жыць сціпла, толькі за кошт уласнай працы.

Да канца ўладарання Івана III манастыры сталі нас толькі вялікімі і багатымі, што сярэд магнаў з'явіліся дзве варажыя плыні. Адно ўзначаліў Іосіф Волацкі, а другую – Ніл Сорскі. Іосіф

Волацкі і яго прыхільнікі выступалі за захаванне і пашырэнне манастырскіх багаццяў, а Ніл Сорскі прапаноўваў ад іх адмовіцца ды жыць сціпла і бедна. Гэтыя спрэчкі вынеслі на царкоўны сабор, які адбыўся ў 1503 г. На саборы перамаглі прыхільнікі Іосіфа, і іх падтрымалі свецкія ўлады. Гэтыя манахі атрымалі назву «іасіфляне», а прыхільнікі Ніла Сорскага – «няхціўцы» («несяжатели»). Лідарамі няхціўцаў сталі былы князь-манах Васіян Касой і грэцкі манах, які прыехаў у Маскву з Афона, Максім Грэк. У тым змаганні перамаглі іасіфляне, а лідары няхціўцаў сталі вязнямі манастыроў, дзе і памерлі.

Іасіфляне цалкам падтрымалі свецкую ўладу, якая с тала с аматдзяржаўнай. Пасля шлюбу з прадстаўніцай візантыйскага імператарскага дома Соф'яй Іван III пачаў лічыць сябе спадчыннікам візантыйскіх імператараў і прыўлашчыў сабе герб Візантыі – *дву-галовага арла*.

Іван III меў шмат сыноў ад розных жонак. Сына ад першай жонкі клікалі Іванам Маладым, але ён памёр у 1490 г., пакінуўшы бацьку ўнука Дзмітрыя. Ад Соф'і ў Івана III быў сын Васілій. Спачатку ён выршыў перадаць сваю ўладу Дзмітрыю і «вянчаў» яго на «царства» – менавіта на царства, а не на вялікае княжанне. Так, у Маскоўскай дзяржаве з'явіўся тытул «цар». Аднак праз год Іван III перадумаў і зрабіў стаўку на Васілія. Васілій атрымаў тытул вялікага князя і пачаў кіраваць дзяржавай разам з бацькам.

Паколькі Іван III абвясціў сябе Гасударом усяе Русі, то ён вырашыў захапіць беларускія землі, пачынаючы са Смаленшчыны.

Спачатку былі невялікія набегі на памежнае Вяземскае княства. Вялікая вайна пачалася ў 1492 г. Узімку 1493 г. маскоўскія войскі захапілі Вязьму, а ў чэрвені 1500 г. – Дарагабуж. 25 ліпеня 1500 г. на *рацэ Ведрашы* пад Дарагабужам войска ВКЛ на чале з гетманам Канстанцінам Астрожскім было разбіта вялікім маскоўскім войскам, а Астрожскі трапіў у маскоўскі палон. У 1501 г. маскоўцы ўзялі ў аблогу Смаленск, але захапіць яго так і не здолелі і адступілі. Новая вайна пачалася толькі ў 1512 г.

Іван III усталюваў дыпламатычныя зносіны з Даніяй, імператарам Свяшчэннай Рымскай імперыі, Венгрыяй, Венецыяй і Турцыяй. Перад смерцю Іван III пакінуў тастамент, у якім прызначаў Васілія Гасударом і даў яму 66 большых гарадоў, а чатыром малодшым

сынам – толькі 30 дробных гарадоў і паселішчаў. Такім чынам, працэс цэнтралізацыі Маскоўскай дзяржавы вёў да неабмежаванага самаўладства царскай асобы.

4.13. Культура Маскоўскага і іншых усходнеславянскіх княстваў у XIV–XV стст. Культура разгляданага перыяду адметная найперш з захаваным поліцэнтрызмам рэвіцыя, які грунтуецца на рознасці традыцый, закладзеных у папярэдні час, рознаэтнічнасці і нават поліканфесійнасці на асобных тэрыторыях будучай Расійскай дзяржавы. Нараджэнне супольнага дзяржаўнага ўтварэння пад рукою маскоўскіх князёў вымалёўваецца толькі пад канец XV і ў самым пачатку XVI ст. (з падпарадкаваннем Маскве Ноўгарада, Цвяры, Пскова, а таксама дрэбнейшых княстваў). Пакуль жа паўночна-заходнія канкурэнты Масквы дамінавалі ў культурнай прасторы: іх зямлі сур’ёзна не пацярэлі ад ардынскіх набегі, захоўвалася пераемнасць мастацкай традыцыі, да таго ж узбагачанай сувязямі з еўрапейскімі краінамі (праз актыўныя гандлёвыя і эканамічныя стасункі). Ноўгарад і Пскоў выглядалі больш дынамічнымі ў палітычным, філасофскім, літаратурным жыцці. Акрамя таго, заселеныя пераважна славянскімі плямёнамі паўночных крывічоў, яны ўяўлялі сабою ў большай ступені монаэтнічныя і монарэлігійныя грамадствы. У той самы час Уладзіміра-Суздальскія зямлі вельмі моцна пацярэлі ад мангоўскага нашэсця і адпаведных разбурэнняў, асабліва ў XIII–XIV стст., пры гэтым яны яшчэ былі населеныя пераважна фіна-ўгорскімі карэннымі жыхарамі. На фоне дамінавання язычніцтва пашыралася не толькі хрысціянства. Імігранты з метраполіі (Масковія была ў лусам Залатой Арды) прынеслі з сабою нестарыянскую версію хрысціянства, а таксама іслам. Значную частку пануючай эліты складалі якраз цюркі і манголы, якія мелі свае густы. Само Маскоўскае княства яшчэ толькі ўздымалася (паводле адной з версій, Масква была ў сапраўднасці заснаваная толькі ў 1272 г.). Аднак становішча Масковіі ўзмацняў факт абрання яе князёў праз ардынскіх ханаў адказнымі за збор даніны (ясаку) на памежных тэрыторыях; у выніку завывання паборы забяспечвалі маскоўскім князям фінансавы падмурак рэвіцыя і тэрытарыяльнай экспансіі. Прычыну такога выбару можна бачыць у тым, што заданыя ім маскоўскі князь

Юрый Данілавіч, ажаніўшыся ў 1317 г. з сястрой хана Узбека Канчакай, стаў зяцем аднаго з Чын гісідаў. Яшчэ раней, у час гадавання ў Ардзе, адбылося братанне Аляксандра Неўскага з Сартакам, сынам хана Батыя. Як вы нік – маскоўскія князі не толькі атрымліваюць у далейшым перавагу ў прэ тэн зыхна ханскія рылкі дзеля панавання ў рэгіёне,

© Shablo

Шапка Манамаха

але і ардынскую вайсю вяду дапамогу ў змаганні супраць дзяржавы Маванават дзяржаўны сімвал Масквы – шапка Манамаха, хутчэй за ўсё, першапачаткова была жаночай цюбецкай Канчакі або падарункам маскоўскаму князю (магчыма, ужо Івану Каліце) ад хана Узбека.

Манеты, якія чаканяць у Маскве ў XIV–XVI стст., часам маюць арабскія надпісы з ухваленнем Алаха. Пасля надання Узбекам у 1320 і 1321 гг. ісламу статусу дзяржаўнай рэлігіі ў Ардзе, у Масковію прыбывае значная колькасць ардынцаў. Уплывы ўсходняй культуры, улічваючы вымушаную рэлігійную талерантнасць маскоўскіх князёў і царквы, значна павялічыліся, найперш у побытавай культуры (мода, убранны) і дэкаратыўным мастацтве.

Уладзіміра-Суздальская зямля падчас мангольскага нашэсця перажыла сапраўдную катастрофу. Серапіён Уладзімірскі, пісьменнік XIII ст., са скрухаю пісаў: «Многайша же братія и чада наша в плен ведены быша, села наши лядиною поростоша, и величество наше смерися, красота наша погыбе...» Таму развіццё культуры рэгіёна – прынамсі, з сярэдзіны XIV ст., – з названых вышэй прычын пачынае вызначаць Масква. Спачатку ў 1330-х гг. на тэрыторыі будучага крамля ўнікаюць не захаваныя да сёння 4 царквы в Уладзіміра-суздальскім стылі (узор – ужо згаданы намі Георгіеўскі сабор у Юр'еве-Польскім, XIII ст.) і часткова цвярскім. Першыя мураваныя будынкі паўсталі ў Маскве з прычыны пераносу кафедры мітрапаліта з Уладзіміра ў Маскву (1326). Потым узнік першы маскоўскі мураваны крэمل (1367–1368). Актывізавалася мураванае

Успенскі сабор на Гарадку
ў Звяніградзе, канец XIV – пача-
так XV ст. *Фота пачатку XX ст.*

Царква Спаса
маскоўскага
Андронікавага манастыра

© ONI

будаўніцтва і па-за межамі сталіцы, з'явіліся такія адметныя працы дойлідаў, як *Раждзественскі сабор у Звяніградзе, царква Тройцы ў Тройца-Сергіеўскай лаўры, царква Спаса ў маскоўскім Андронікавым манастыры.*

У першых з іх можна заўважыць успрыманне ўладзімірскай будаўнічай традыцыі як афіцыйнай стылёвай устаноўкі маскоўскага дойлідства. У царкве Спаса на верша ўзбагачаецца да пышнага падкупальнага барабана абступаюць тры ярусы кілепадобных какошнікаў. Яны памяншаюцца з кожным крокам наверх, утвараючы пірамідаўную кампазіцыю: наследаванне полацкай і смаленскай традыцыі акцэнтавання рытму вертыкалі, якое ў XVI ст. зменіцца на шатровыя пакрыцці цэркваў.

Рашучы крок наперад у развіцці новага архітэктурнага стылю Масква зрабіла ў апошняй чвэрці XV ст. Пры канцы XV ст. тут паспяхова працаваў цэлы шэраг італьянскіх дойлідаў (якіх менавалі Фразінамі): бацька і сыны Марка, Антонія, Алевіз (Алаізія)-старэйшы, Алевіз-малодшы, а таксама Алевіз Новы. Самым вядомым італьянскім дойлідам быў Арыстотэль Ф'яраванці, які і пабудаваў у Маскве новы цагляны *крэмль* з элементамі позняй італьянскай готыкі.

*В. Верашчагін. Маскоўскі крэмль з Вялікага каменнага моста.
Карціна 1879 г.*

Дарэчы, італьянцы навучылі маскоўскіх рамеснікаў вырабляць тоўстую чырвоную цэглу, бо раней у Маскоўскай дзяржаве будынкі рабілі толькі з дрэва ці абчас анага каменю. Будаўніцтва новага крамля пачалі ў 1485 г. Адначасова Ф’яраванці пабудаваў на тэрыторыі крамля новы *Успенскі сабор* на месцы старога будынка. Пасля яго смерці будаўніцтва крамля працягнулі Антонія і Марка Фразіны, а з 1490 г. – П’этра Антонія Салары. Менавіта апошні па будаўніцтву славутую Спаскую вежу крамля. У 1499 г. будаўніцтва крамля было скончана, у выніку чаго перыметр крамлёўскіх муроў склаў больш за 2 км.

Маштабнасць з адачы ўзвязьдзення галоўнага і веліччанага крамлёўскага сабора змусіла звярнуцца да вопытнага замежніка: распачаты мясцовымі майстрамі Мышкіным і Івашкам Крыўцовым у 1472 г. перша-

© Sifir.Kard.

Успенскі сабор Маскоўскага крамля
(1475–1479)

пачатковы будынак праз памылкі ў працы абрынуўся. Ф’яраванці, улічваючы характар з амовы, арыентаваўся на нацыянальны ўзор Успенскага сабора ва Уладзіміры – пяцігаловы храм з пяццю апсідамі. Але, ужыўшы прапорцыі з алатога сячэння, ён дамогся манументальнай прастаты і яснасці аб’ёму, прыкрыўшы апсіды шырокімі пілястрамі на кутах. Строгі дэкор – аркатурны пояс на сярэдзіне вышыні муроў – таксама падкрэслівае пластыку храма.

Яшчэ шэраг працаў італьянскіх майстроў у Маскоўскім крамлі дазваляе даследчыкам казаць пра праявы рэнесансу, прынесеныя замежнікамі на маскоўскую глебу, якія, аднак, не склаліся ў цэласны стыль і ўвасобленыя ў элементы «дэкоруму». Найперш гэта *Гранавітая палата*, прыкладны прыёмны пакой Крамлёўскага палаца (1487–1491 гг., архітэктары Марка Руфа і згаданы раней Салары). Падобная да сучасных італьянскіх палацаў, Палата атрымала назву дзякуючы гранёнаму русту ўсходняга фасада. Скончылася дзейнасць італьянцаў у крамлі будоўляй пахавальні маскоўскіх князёў *Архангельскага сабора* (1505–1508 гг., дойдзі – Алевіз Новы). Да звыклай кампазіцыі ўсходнеславянскага храма – кубічнага аб’ёму з пяццю купаламі – італьянцы дадалі рэнесансавыя дэталі: пілястры карынфскага ордара замест лапатак на вышыню муроў, дэкаратыўныя ракавіны ў закамарах (паўкруглых завяршэннях асобных сегментаў фасадаў). Усё XVI стагоддзю больш строгі тып Успенскага сабора і святочна-свецкі Архангельскага будуць вызначаць асноўныя напрамкі развіцця дойдзіства Масковіі.

Будаўніцтва развівалася і па-за межамі асноўных цэнтраў краіны. Недалёка ад Калугі ў 1444 г. быў заснаваны *Пафнуцьеў-Богаўсі манастыр*, цэнтральнай пабудовай якога стаў белакаменны *Раждзевенскі сабор*, распісаны пазней выдатным майстрам Дыянзіем (пра яго гутарка пойдзе ў наступным раздзеле). У горадзе *Улічы*, паблізу Яраслаўля, пры канцы XV ст. узнік *драўляны крэмель з княжацкімі палатамі*, у развіццё традыцый усходнерускага драўлянага дойдзіства. У Валагодскай зямлі на беразе Барадаеўскага возера цягам XV ст. быў створаны ансамбль *Ферапонтаўскага манастыра* з велічым саборам *Раства Багародзіцы*, пабудаваным растуўскімі майстрамі і распісаным фрэскамі Дыянзія і яго сыноў.

У багатых на лясы землях Карэліі актыўна развівалася драўлянае

Лазараўская царква
Мурамскага манастыра,
XIV ст.

дойлідства. Яго даска налым узорам можна лічыць *Лазараўскую царкву Мурамскага манастыра* (XIV ст.).

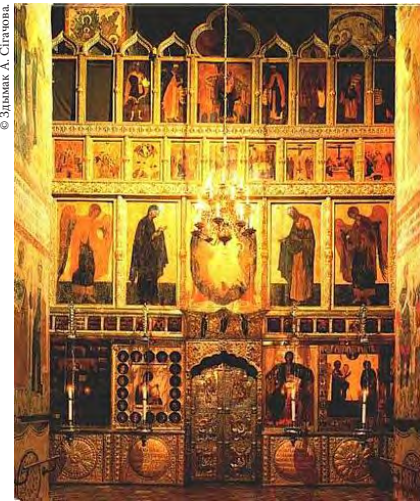
Развіццё *жыванісу* ў гэты час адбываецца ў тых самых, найперш не пацярпелых ад ардынскай навалы, цэнтрах (Ноўгарад і Пскоў), а потым, набыўшы моц, ініцыятыву і навацыі ад іх п ераймае Масква. Што да знешніх уплываў, то іх аказваюць паўднёваславянскія цэнтры, а таксама Візантыя. Кантакты з Захадам, найперш з Рэччу Паспалітай (вырашальныя ва ўсіх сферах культуры – выяўленчым і дэкаратыўным мастацтве, тэатры, музыцы, літаратуры), яскрава праявляць сябе толькі ў XVI–XVII стст.

Рэлігійны жываніс Растова-Суздальскай (з Масковіяй) зямлі і іншых княстваў разглядаюць час у спачатку развіваецца ў межах стылёвай плыні папярэдняга часу (найперш захаваных ад мангольскага пагрому Ноўгарада і Пскова). Развіваецца і кананіс у Цвяры, якая, у с упрацэлегласць Маскве, таксама імкнецца капіяваць наўгародскія, полацкія і паўднёваславянскія ўзоры, а ўсе яны разам – ісці ў фарватары візантыйскага кола. Што праўда, кампазіцыі такіх твораў паступова ўскладняюцца, прапорцыі постацяў выцягваюцца, робяцца вытанчанымі. Але з канца XIV ст. і кананіс раптоўна робіцца, нібы як рэакцыя на культуру Рэнесансу, мастацтвам персанальным: «усплываюць» ім ёны аўтараў. Безумоўнае лідарства як на ватары трымаюць згаданы намі раней Феафан Грэк і Андрэй Рублёў.

Феафан Грэк (1337 – каля 1405) – і манументаліст, і кананісец, і мініятурыст, выхадзец з Канстанцінопаля – спалучыў найлепшыя навацыі культуры Візантыі з мясцовым мастацтвам. Пачынаў ён

Феафан Грэк (?).
Успенне Маці Божай

Иканастас Дабравешчанскага
манастира ў Маскве

у сталіцы і візантыйскай правінцыі (у тым ліку ў Феадосіі), а з 1370 г. працаваў у Ноўгарадзе, пасля перакінуў масток культурных сувязяў у Маскву, пераехаўшы туды ў 1392 г. і працаваў шыз маладым Андрэем Рублёвым. Жывапіс візантыйца экспрэсывна-эмацыйны, у фрэсках – амаль манументны (карычневая охра, высьвятленні, блікі), з напружанай лініяй малюнка. Захаваліся фрагменты роспісу наўгародскай царквы Спаса на Ільіне вуліцы (1378), якія глыбока ўраджаюць напружаным пачуццём, змушаюць казаць пра сувязь яго творчасці з сучаснымі мастацтвамі ўрэлігіянафілаграфічна-наўчнай рэспублікі. Паслядоўнікі Грэка размалявалі царкву Фёдора Страціла на Ручаі ў Ноўгарадзе. Творчасць майстра пачыналася і наўгародскім іканамі. Пераездзе ў Маскву майстар ажыццявіў шэраг праектаў. Паводле сведчання аўтара «Жыцця Сергія Раданежскага» Епіфанія Прамудрага (пам. у 1420), Грэк размаляваў сцены пачынаў князя Уладзіміра Андрэевіча чынарамным выглядам Масквы. Магчыма, гэта ён аформіў заамаформныя мініцыялы мастакоў кіеванскага баярына,

сына Андрэя Кабылы, Фёдара Кошкі (1392 г., Кошкі і Кабылы былі непасрэднымі родапачынальнікамі Раманавых). З ікон гэтага часу Феафану прыпісваецца двухбаковая – «Успенне Маці Божай»/«Маці Божая Данская» (1392). Ва «Успенні» ён найбольш праяўляецца як каларыст, і менавіта тут відавочная сувязь яго манеры з працамі яго верагоднага вучня – Андрэя Рублёва.

У апошнія гады свайго жыцця ма йстар працуе разам з Рублёвым і трэцім мастаком, Прохарам з Гарадца, над *іканастасам Дабравешчанскага сабора* ў Маскоўскім крамлі (1405). Тут Феафану прыпісваюць дэісусны чын (Хрыстос Пантакратар з малельна звернутымі да яго Божай Маці, Янам Хрысціцелем, архангеламі, апосталамі і святымі аймамі). Іканастас на ватарскі: у першыню ў шмаг'яруснай кампазіцыі перадалтарнай перагародкі ў маскоўскім мастацтве постаці пададзеныя ў поўны рост.

Пачатковы перыяд жыцця агульнапрызнанага ў расійскай гісторыі культуры першага ікананісца Андрэя Рублёва (каля 1360–1428) даволі цямьяны. Магчыма, ён нарадзіўся ў Маскоўскім княстве, а магчыма, у Ноўгарадзе. Тады ўплыў на яго вялікага Грэка і далейшае супрацоўніцтва з ім цалкам зразумелыя. Першыя верагодныя звесткі датычаць якраз роспісу (разам з Феафанам) Дабравешчанскага сабора ў Маскоўскім крамлі (фрэскі не захаваліся) і стварэння часткі іканастасу (якая загінула ў 1547 г.). Аднак даследчыкі робяць выснову: высокі статус і амовы сведчыць пра асаблівы ўзровень мастака. У 2017 г. на базе тэхналагічных даследаванняў адкінута атрыбуцыя Рублёву Дэісуса (1396–1399, «Звянігарадскі чын» з Успенскага сабора на Гарадку) – выдатнага твора, блізкага рублёўскім паводле гарманічнай каларыстыкі і нават мацнейшага паводле выразу духоўнай экспрэсіі. Гэта само па сабе сведчыць пра прыкметны ўздым ікананісца ў Маскоўскім княстве. Дакладна вядома пра манаскі пострыг Рублёва пад імем Андрэя ў юнацтве ў маскоўскім Андронікавым манастыры, пра яго ўдзел у роспісе Успенскага сабора ва Уладзіміры (з Даніілам Чорным, 1408). Нарэшце, у 1420-х гг. ён з тым жа Даніілам Чорным ствараў роспісы Траецкага сабора Траецка-Сергіевай лаўры, якія не захаваліся. Пэўна, тады ж (аб 0 ў 1411 г.) паўстаў ягоны агульнавядомы шэдэўр «Тройца».

*Андрэй Рублёў.
Тройца*

*Апостал Павел.
Цвярская ікона канца XV ст.*

Бясспрэчнай лічыцца прыналежнасць Рублёву фрэсак ва Уладзіміры (верагодна, ікона Божай Маці Уладзімірскай адтуль жа, каля 1408) і прыгаданай «Тройцы». Амаль без сумневу яму на лежыць аўтарства мініятур «Евангелля Хітраво» (канец XIV ст.; магчыма, з Феафанам Грэкам). Рублёў выступіў як выдатны майстар абсалютна гарманічнага каларыту, меладычнай лініі, з балансаванай яснай кампазіцыі постацяў; ён быў стваральнікам адухоўлена-спакойных, урачыстых вобразаў. Нават драматычная звычая йна кампазіцыя «Страшны суд» ва ўладзімірскіх фрэсках выглядае, нібы святочнае шэсце. У яго працах вельмі шмат «малельнай цішыні», затое не хапае экспрэсіі і жывых пачуццяў, уласцівых творах Феафана Грэка.

Менавіта Андрэй Рублёў быў названы кананічным для ікананісцаў паводле рашэння Стагаловага сабору (1551). Яго стыль больш іконны, упарадкаваны для паўтораў. Пры гэтым Рублёў не быў іншаземцам. Рашэнне Сабору не было катастрафічным, але яго вынік – доўгая стагнацыя ў развіцці галоўнага напрамку маскоўскага іканапісу.

Адметным шляхам у XV ст. развівалася *цвярская школа*. Разам з арыентацыяй на паўднёваславянскія і візантыйскія ўзоры (і грэцкі тыпаж твараў: напрыклад, «Апостал Павел», апошняя чвэрць XV ст.) узмацняецца імкненне да вывятлення абліччаў, яскравага блакітнага (з бяліламі) і вішнёвага колераў.

У пэўным сэнсе пратарэнесансавае каларыстыка цвярскіх абразоў можа тлумачыцца сувязямі з ВКЛ: Ягайлавай маці (і жонкай Альгерда) была князёўна Юльяна Цвярская, а менавіта Ягайла быў замоўцам для Крэмава а налагічных «візантыйска-рускіх» фрэсак. Таму вывезеная з Мінска ў Маскву ў 1910-х гг. ікона «Блакітнага Успення» (першая палова або трэцяя чвэрць XV ст.) дагэтуль у Расіі разглядаецца як «шэдэўр цвярской школы», у якім некаторым сучасным мастацтвазнаўцам «бачны захапляльны водбліск генія Андрэя Рублёва». Стылёвыя паралелі, аднак, тлумачацца шчыльнымі кантактамі Цвяры з ВКЛ (куды апошні цвярскі князь Міхаіл Барысавіч уцёк пасля яе захопу Масквой у 1485 г.). Як бачым, да канца XV ст. на прасторах будучай Расіі існавалі мастацкія цэнтры з рознай арыентацыяй у іконапісанні.

Скульптура, а крамя традыцыйных твораў у нізкім рэльефе (з косці, каменю, дрэва або літых ці чаканеных), у гэты перыяд у Маскоўскім княстве не развіваецца. Адзіны вынятак і безумоўная навацыя – гэта замоўлены багатым купцом Васіліем Ярмаціным фарбаваныя каменныя аб'ёмныя вобразы святых для Спаскай вежы Маскоўскага крэма (1464; дэмантаваныя яшчэ ў 1491).

Помнікі *сярэднявечнай літаратуры* на маскоўска-рускай мове ствараліся пад выразным уплывам паўднёваславянскай і позневізантыйскай літаратуры: пра гэта сведчаць і іх асноўныя жанры, сістэма вобразаў і асаблівасці ўжывання тых або іншых мастацкіх сродкаў. Гэта характэрна як для помнікаў рэлігійнай літаратуры (жыцці Епіфанія Прамудрага, пачатак XV ст.; Пахомія Сэрба, сярэзіна XV ст.), так і для шматлікіх устаўных апавесцяў, якія мы знаходзім у складзе сярэднявечных усходнеславянскіх летапісаў («Летапісная апавесць пра Кулікоўскую бітву», канец XIV ст.; «Жыцці Дзмітрыя Данскога», пачатак XV ст.). З'яўляюцца першыя ўзоры велікарускага гераічнага эпаса («Задоншчына», каля 1410 г., якая прыпісваецца манаху Сафронію; ананімныя «Паданне пра Мамаева

пабоішча» і «Аповесць пра нашэсце Едыгея», сярэдзіна XV ст.). Раней намі ўжо згадваўся ўзор свецкай прозы «Хаджэнне за тры моры» Афанасія Нікіціна.

З’явіліся і новыя *фальклорныя жанры* – як, прыкладам, *гіста рычная песня*, узорам якой можна лічыць прысвечаную антытатарскаму паўстанню жыхароў Цвяры *«Песню пра Шчалкана Дудзенцьевіча»*, запісаную ў сярэдзіне XIV ст.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Аркатурны пояс – тэрмін з архітэктуры; азначае шэраг дэкаратыўных, несапраўдных выгбачак, якія абапіраюцца на калоны, і да т. п.

Бабыль – адзінокі селянін, які не меў зямельнага надзелу.

Баскак – прадстаўнік ардынскага хана ва Усходняй Русі.

Басма – пласцінка, якая вы давалася ардынскімі ўладарамі ў якасці даверчага ліста.

Баярская дума – найвышэйшы савет Маскоўскай дзяржавы; складаўся з прадстаўнікоў найбуйнейшай знаці, але ніякіх рэальных паўнамоцтваў не меў.

Выхад – рэгулярная да ніна, якую з біралі ва Усходняй Русі для хана Залатой Арды.

Даткавыя сцяпы – асабліва складу цяг лавага насельніцтва, адрозненыя на пажыццёвую вайсковую службу.

Дваравыя сцяпы – чэлядзь і халопы; жылі пры двары землеўласніка і абслугоўвалі яго і яго сям’ю.

Закамара – тэрмін з архітэктуры; азначае паўкруглае ці кілепадобнае завяршэнне знешняга боку сцяны будынка, якое сваёй формай адпавядае скляпенню.

Іасіфляне – паслядоўнікі Іосіфа Волацкага, прадстаўнікі скарыне кансерватыўнай палітыкі маскоўскай прыватнага царства, вострыя крытыкі «няхціўцаў» на чале з Нілам Сорскім.

Іканастас – драўляная перагародка, якой раздзяляюцца алтар і асноўная частка храма; складаецца з некалькіх шэрагаў абразоў, устаноўленых у пэўным парадку на гарызантальных бэльках.

Іакошнік – тэрмін з архітэктуры; азначае штучную закамару, якая мае выключна дэкаратыўнае прызначэнне.

Капітэль – тэрмін з архітэктуры; азначае па-мас тацку аформленую верхнюю частку калоны або пілястры, якая рязмяшчаецца паміж ствалам апоры і яе гарызантальным перакрыццем.

Караван-сарай – у мусульманскіх краінах: заезны двор, месца часовага прытулку.

Кармленне – прывілей, які в ялікія і ўдзельныя князі давалі сваім васалам; па водле яго мясцовая адміністрацыя пажыццёва ўтрымлівалася за кошт насельніцтва.

Манахромія – тэрмін выяўленчага мастацтва; азначае якасць мастацкага твора, што палягае ў выкарыстанні адной фарбы пры вялікай колькасці градацый яе танальнасцяў.

Месніцтва – сістэма землеўласніцкай іерархіі ў Маскоўскай дзяржаве, паводле якой месца землеўласніка найперш вызначалася яго паходжаннем, знатнасцю роду, заслугамі продкаў.

Медрэсэ – мусульманская сярэдняя навучальная ўстанова.

Мінарэт – вежа пры мусульманскім храме, з якой святар з аклікае вернікаў на малітву.

Мячэць – мусульманскі храм.

Намеснік – афіцыйная асоба ў Маскоўскай дзяржаве, якая займалася ў воласці с удом, з борами мыта, іншымі адміністрацыйнымі справамі. Пасада была скасаваная ў 1556 г. Замест намеснікаў былі ўведзены «галовы ўзлюбленыя».

Няхііўцы (нестяжатели) – прадстаўнікі рэлігійна-палітычнага руху (Ніл Сорскі, Васян Касой), якія выступалі супраць манастырскага землеўладання і раскошы ў праваслаўных храмах і манастырах. Рух афіцыйна асуджаны праваслаўнай царквой на Саборы ў 1503 г.

Отракі – дваровыя слугі князя, малядыя ўдзельнікі княскай дружыны.

Пажылое – плата, якая бралася з селяніна за пераход ад аднаго землеўласніка да другога.

Памесце – зямельны надзел, які ўладары Маскоўскай дзяржавы давалі служылай асобе за выкананне вайскавай службы.

Пілястра – тэрмін з архітэктуры; азначае прамавугольны ў плане вертыкальны выступ на паверхні сцяны.

Путныя баяры – баяры, якія атрымлівалі пад сваё кіраванне і ў кармленне ў дарозе асобныя падраздзяленні: лоўчага, канюшага, чашніка і інш.

Руст – тэрмін з архітэктуры; азначае спосаб апрацоўкі фасадаў кватрамі з іншых матэрыялаў.

Связемцы (каланісты) – сяляне, якія жылі на межах краіны, засялялі новыя землі і лічылі потым іх сваёй уласнасцю.

Стральцы – служылыя людзі, якія знаходзіліся на пастаяннай службе ў маскоўскім войску.

Судзебнікі – зборнікі законаў Маскоўскай дзяржавы.

Сялянскі вываз – вывад сялян землеўласнікам ад папярэдняга землеўласніка гвалтам або па дамоўленасці з сялянамі.

Цемнік – камандзір дзесці тысяч ваяроў Залатой Арды.

Цягла – гр ашовыя і натуральныя дзяр жаўныя па віннасці сялян і пасадскіх людзей.

Юр’еў дзень – на зварэлігійнага свята, прысвечанага хрысціянскаму святому – Юрыю (Георгію); адзначалася 23 красавіка і 26 лістапада паводле юліянскага календара. Паводле Судзебніка вызначалася, што сялянін меў права перайсці да іншага землеўласніка толькі за тыдзень перад Юр’евым днём і не пазней як праз тыдзень пасля яго.

Ярлык – пацверджанне мангольскімі (ардынскімі) ханамі права ўсходнеславянскага князя на княжанне; выдаваўся напачатку ў вуснай, а пазней і ў пісьмовай форме.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

Греков, И. Б., Шахмагонов, Ф. Ф. Мир истории: Русские земли в XIII–XV веках. Москва: Молодая гвардия, 1986. 334 с.

История русского искусства: в 13 тт. / под ред. И. Э. Грабаря, В. Н. Лазарева, В. С. Кеменова. Т. 2. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. 426 с.

Каменская, Е. Ф. Шедевры древнерусской живописи. Москва: Советский художник, 1971. 60 с.

Кульпин, Э. С. Золотая Орда. Москва: Московский лицей, 1998. 243 с.

Кучкин, В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. Москва: Наука, 1984. 353 с.

Лазука, Б. А. Гісторыя сусветнага мастацтва. Ад старажытных часоў па XVI стагоддзе. Мінск: Беларусь, 2010. С. 128–138.

Летапісы і хронікі Беларусі: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. / Прадм. і ўкл. В. Вароніна. Тэматычны дадатак да часопіса АРСНЕ. 2009. № 9. 902 с.

- Любимов, Л. Д. Искусство Древней Руси: кн. для чтения. Москва: Просвещение, 1974. С. 127–294.
- Мыськов, Е. П. Политическая и история Золотой Орды (1236–1313). Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2003. 178 с.
- Почекаев, Р. Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. 2-е изд. С.-Петербург: Евразия, 2012. 464 с.
- Святая Земля в русском искусстве. Каталог. Москва: ГТГ, 2001. 368 с.
- Творогов, О. В. Литература Древней Руси. Москва: Просвещение, 1981. С. 56–93.
- Темушев, В. Н. Территория и границы Московского княжества в конце XIII – первой половине XIV в.: дис. ... канд. ист. наук. Минск, 2002.
- Трусаў, А. Гісторыя сярэднявечнай Еўропы (V–XV стагоддзі). Выд. 2-е, папр. Мінск: Выд. Зміцер Колас, 2017. С. 135–169, 268–298.
- Шабульдо, Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наукова думка, 1987. 183 с.
- Fennel, John L. I. The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. [Harlow:] Longman, 1983. 206 p.
- Kirchen und Klöster im alten Russland. Stilgeschichte der altrussischen Baukunst von der Kiewer Rus bis zum Verfall der Tatarenherrschaft. Von Hubert Faensen. Leipzig: Koehler & Amelang, 1982. 267 S.
- Martin, J. Medieval Russia, 980–1584. 2nd ed. Cambridge University Press, 2012. P. 149–362.

5. ЭТНІЧНАЯ ГІСТОРЫЯ І ТРАДЫЦЫЙНАЯ КУЛЬТУРА НЕСЛАВЯНСКІХ НАРОДАЎ НАЎГАРОДСКАЙ, МАСКОЎСКАЙ І ПАЎДНЁВАЙ РУСІ

Было б ня слушным разважаць пра гісторыю Наўгародскай, Пскоўскай, Уладзіміра-Суздальскай, Маскоўскай земляў або вялікага рэгіёна на поўдзень ад іх, не закранаючы пытання традыцыйнай культуры карэннага насельніцтва гэтай тэрыторыі, якое мела неславянскія карані.

5.1. Фіна-угры. Пачынаючы з XIX ст. большасць даследчыкаў змяшчае пра арэдзіму фіна-уграў у раён Урала і самай заходняй часткі Сібіры (археалагічная культура *грабенчатой керамікі*). Папулярным з'яўляецца меркаванне, што ў глыбокай старажытнасці існавала этнічная супольнасць, якая фарміравалася і развівалася па-за індаеўрапейскай і была асновай для наступнага адасаблення і развіцця як алтайскай, так і ўральскай сем'яў. Час яе існавання ўвязваецца з эпохай верхняга палеаліту. Разам з тым, некаторыя сучасныя навукоўцы сцвярджаюць, што фіна-угры былі наўпроставымі нашчадкамі плямён кундскай, бутуўскай археалагічных культур і культуры Верацце, якія яшчэ ад часоў мезаліту засялялі значную тэрыторыю сённяшняй Паўночна-Усходняй Еўропы. Прадкаў фінамоўнага насельніцтва перыяду неаліту прынята атаясамліваць з плямёнамі *міямачна-грабенчатой* або *воласаўскай* археалагічных культур. Ужо ў жалезным веку развіліся *гарадзецкая культура* (продкі часткі сучаснай *мардвы*), *дзякаўская культура* (продкі *меры* і часткова *весі*), *ана-нінская культура* (продкі часткі сучасных *марыйцаў* і *комі-пермякоў*). Продкі *водзі*, *іжорцаў*, часткова той жа *весі* ў больш позні перыяд належалі да плямён культуры *каменных могільнікаў*. *Весы*

ў яшчэ больш позні час належалі да культуры *курганных могільнікаў*. Племя *мяшчэры* (*мішароў*, продкаў часткі мардвы) належала да своеасаб лі вй культуры *пахаванняў з пласцінчатымі грыўнямі*.

Паводле летапісаў, непасрэдны ўдзел у фарміраванні насельніцтва і пачаткаў дзяржаўнасці ў наўгародскіх, пскоўскіх і цвярскіх землях узялі такія фіна-ўгорскія плямёны, як весь, іжора, водзь; наконт фіна-ўгорскага паходжання чудзі частка сучасных даследчыкаў выказвае сумневы. У Прыкам'і здаўна жыло племя *зыран* – аднаго з продкаў сучаснага народа комі. Для М аскоўскай Русі значэнне мелі такія плямёны фіна-уграў, як згаданыя ўжо намі мера, мурама, мяшчэра.

Сярод вепсаў до сьць рана (XI–XII стст.) распаўсюдзілася хрысціянская рэлігія ў праваслаўнай версіі, а ле язычніцкія т радыцыі доўга заставаліся трывалымі. Вера ў «гаспадара лесу», у «дамавікоў» знайшла сваё адлюстраванне ў чудскім (вепскім) фальклору. Пазней узніклі паданні пра «па ноў-продкаў», што св едчыць, ві даць, пра ўплывы прышлых крывічоў.

Для паселішчаў ч удзі бы лі х арактэрны драўляныя жы ллёвыя пабудовы: Т-падобная планіроўка жылой часткі з накрытым двухпавярховым дваром; размяшчэнне стала каля фасаднай сцяны хаты.

Адным з самых блізкіх да ч удзі плямёнаў было племя *карэла*. Менавіта пра адстаўнікі гэт ага племя стварылі адзін з самых унікальных у свеце помнікаў фальклору – цыкл гераічна-міфалагічных песняў, які с ёння, у літаратурнай апрацоўцы, вядомыя пад назвай «*Калевала*».

Тыповы двор-дом прадстаўнікоў гэтага народа традыцыйна меў выгляд зрубавай «брусавай» будовы, у якой жылыя і гаспадарчыя памяшканні былі размешчаны пад агульнай двухсхільнай страхай.

Племя іжоры таксама ўнесла свой уклад у складанне рун калевальскага цыклу. Іжорцы жылі ў хатах на вьсокіх падмурках, а стрэхі выкладалі на накладных кроквах. Іх вопратка вылучалася арыгінальным арнамантам.

Прадстаўнікі племені водзі вылучаліся сваёй незвычайнага крою вопраткай, да якой жанчыны далучалі таксама вельмі арыгінальныя ўпрыгожанні – нагрудныя шпількі, ланцужкі, бронзавыя спіралькі, алавяныя пярсцёначкі. Тыповае жытло водзі вельмі нагадвала хаты ўсходнеславянскага тыпу.

Жаночыя ўборы
фіна-уграў
(паводле археалагічных
матэрыялаў).

Злева направа: строй
жанчыны, пахаванай
у Шатрышчынскім
могільніку;
строй мурамкі;
строй мардоўскай
жанчыны

Комі-зыране – адно з першых фіна-ўгорскіх плямёнаў, якіх яшчэ ў XII ст. далучылі да Наўгародскай зямлі. У фальклоры зыран папулярныя вобразы Іллі Мурамца ды іншых легендарных асілкаў – Фёдара Кірана і Рамана Прыгожага. Вельмі папулярнымі былі таксама паданні пра чараўнікоў і разбойнікаў. Шэраг паданняў прысвечаны а дважднаму вясковаму паляўнічаму Ірку (Іркапу). Адметнымі і разнастайнымі выглядалі народныя строі (асабліва жаночыя) комі-зыран: яны і сёнавалі ў дзясятках варыянтаў, былі аздобленыя арыгінальнымі арнаментамі.

Комі-зыране здаўна развівалі драўлянае дойлідства, формы якога былі вельмі блізкімі да драўлянага дойлідства славян Наўгародскай зямлі. Аднак для жытлёвага будаўніцтва былі характэрны фінскія двухпавярховыя двары.

Паводле меркавання шэрагу даследчыкаў, фіна-ўгорскае племя мера мела дачыненне да ўзнікнення сучаснага *марыйскага народа*, а плямёны мурамы і мяшчэры (з удзеламакшан і эрзян) з’яўляюцца продкамі сучаснай *мардвы*. Марыйцы здаўна жылі ў двухчасткавых зрубавых хатах з бяревення, каля якіх размяшчаўся П-падобны двор з брамай. Характэрнымі гаспадарчымі пабудовамі былі двухпавярховыя клеці з галерэямі.

Прыкладна ў IX–X стст. этнонім старажытных марыйцаў «чараміс» пачынае згадвацца ў пісьмовых крыніцах: прыкладам, у «Аповесці мінулых летаў» або ў лісце хазарскага цара Ёсіфа.

Самабытным жанрам марыйскага фальклору здаўна былі песні («мура», «мыры»); сярод іх вылучаліся бытавыя, гасцявыя, вясельныя, сірочыя, памінальныя, спевы-роздумы і г. д. Шанаваліся людзі, якія гралі на в алынках («ш увыра»). Марыйскі фальклор таксама багаты на казкі, паданні і легенды.

Прадстаўнікі племені мурамы ў Высокім Сярэднявеччы пад уплывам волжскіх булгараў пазнаёміліся з ісламам і назвалі «Маамефа» (г. зн. Магамета) сваім прарокам. Толькі ў XVII ст. адбылося ініцыяванае Масквой масавае хрышчэнне тагачаснай мардвы паводле праваслаўнага абраду. Мардва мела арыгінальную міфалогію, сваю версію аб стварэнні свету. Гэтыя ўяўленні знайшлі адлюстраванне ў фальклору, які ствараўся на дзвюх мовах – макшанскай і эрзянскай.

Для паселішчаў мардвы характэрнымі былі сядзібы, у якіх жылыя і гаспадарчыя памяшканні знаходзіліся ў глыбіні двара. Да традыцыйнага тылу в опраткі здаўна на лежала на шэнне жанчынамі шаравараў.

Вядома, што прадстаўнікі мяшчэры ў звычайныя дні насілі лапці, плялі іх з вялікім майстэрствам, а па святах надзявалі скураныя боты.

Першыя згаданні *пермскіх фінаў* звязаны с рускімі летапісамі X–XI стст.: «в Афетове же части сядят Русь, Чудь и все язици: Меря, Мурома, Весь, Мордва, Заволочская чудь, Пермь, Печера, Ямь, Угра». Важныя звесткі пра пермскіх фінаў у раёне ракі *Вычагды* ўтрымліваюцца ў Жыціі епіскапа Стафана Пермскага (канец XIV ст.). Пры канцы XV ст. упершыню згадваюць вацяцкую (удмурцкую) зямлю Казанскага ханства.

Усходнеславянскія плямёны, якія сталі асновай будучых велікаросаў, пазычылі ў фіна-уграў некаторыя віды драўляных пабудоў, абутку і розных побытавых рэчаў. Запазычанні ў велікарускай (а часткова – і ў беларускай) мове з фіна-ўгорскіх моў збольшага канцэнтруюцца вакол тэрмінаў рыбных і марскіх промыслаў, прадуктаў харчавання, спецыфічных па ўночных прыродных з’яў. Гэта словы «кам бала», «кілька», «сёмга», «салака», «морж», «нерпа», «лайба», «пельмени», «пахта», «пихта», «пурга», «тундра», «саўна» ды іншыя.

5.2. Балты ў басейне Волгі і Акі. Яшчэ ў бронзавым і раннім жалезным веку вялікія тэрыторыі басейна Волгі і Акі займалі плямёны фацыянаўскай археалагічнай культуры, якія сучасныя даследчыкі адносяць да пратабалтаў.

У атчэнні фіна-ўгорскіх плямёнаў у верхнім цячэнні ракі Протвы, левага прытоку Акі, на пераломе I і II тыс. н. э. жыло згаданае намі раней балцкае племя голядзі, паходжанне якога звязана з машчанскай культурай. Згодна з некаторымі сведчаннямі, голядзю называла сябе адгалінаванне вядомага яшчэ з антычных крыніц племені галіндаў, якое насяляла ўзбярэжжа Балтыйскага мора сённяшняй паўночнаўсходняй Польшчы. Мы надзвычай мала ведаем цяпер пра культуру гэтага племені, але летапісныя крыніцы даюць падставы меркаваць, што яно існавала і захоўвала сваю самабытнасць, прынамсі, да XV ст., калі адбылася славянская каланізацыя гэтага рэгіёна і маскоўскія князі пачалі засноўваць тут новыя гарады.

Даследчыкі лічаць, што наогул балты, якія жылі ў басейне Акі, прынялі ўдзел у этнагенезе славянскага племені вяцічаў. Пра гэта сведчаць, напрыклад, перанятая вяцічамі жаночыя ўпрыгожванні ў выглядзе *шыйных грыўняў*. У старажытнаўсходне-славянскія дыялекты, а потым і ў літаратурную велікарускую мову трапілі такія старадаўнія *балтызмы*, як «дэрэвня», «ковш», «пакля», «скірда», «янтарь», «вентерь», «ендова», «баланда», «тюря» ды інш.

Сярэднявечныя балты. Са старадаўняй мініяцюры

Народы *цюркскага і іранскага паходжання* далучыліся да этнагенезу сучасных велікаросаў значна пазней за славян і фіна-уграў, але гэтае далучэнне таксама мела істотнае гістарычнае значэнне.

5.3. Цюркі. Прападзімай цюркскіх народаў шмат хто з даследчыкаў лічыць стэпы і пласкагор’і Цэнтральнай Азіі, а найперш рэгіён Алтайскіх гор. Пачынаючы з II ст. і заканчваючы XIII ст., змешваючыся з суседзямі, цюркі паступова перасяліліся на тэрыторыю цяперашняй Расіі і занялі тыя землі, на якіх цяпер жывуць іх нашчадкі.

Мовы цюркскіх народаў па добных: як мяркуюць мовазнаўцы, у глыбокай старажытнасці яны былі дыялектамі адной мовы. З часам блізкасць страцілася. Цюркі рассяліліся на вельмі вялікай прасторы, перасталі размаўляць адзін з адным, у іх з’явіліся новыя суседзі, іх мовы не маглі не зрабіць уплыву на цюркскія. Пры гэтым мова *чувашоў* цюркскай сям’і моў займае крыху адасобленае месца.

У значнай ступені вынікам мангольскага заваявання земляў сучаснай Расіі, удзелу ў ім цюркаў стала наяўнасць вялікай колькасці цюркскіх з апазычанняў у сучаснай велькарускай мове: «лошадзь», «ковёр», «чертог», «барыш», «казак», «ямщик», «кочевать», «сундук», «кирпич», «арбуз», «башмак», «кафт ан», «кинжал», «шаровары», «башлык», «чулок», «тулуп», «сарафан», «колпак», «стакан», «фата», «таракан», «бязь», «бурлак», «туман», «карандаш», «фарфор», «изъян» і многія іншыя.

Сваяцтва цюркаў сёння разглядаецца хутчэй як моўнае, чым генетычнае. У старажытнасці і Сярэднявеччы цюркі-качэўнікі пасяліліся на велькарускай тэрыторыі, якую займалі іншыя плямёны. Некаторыя з гэтых плямёнаў перайшлі на цюркскія гаворкі з прычыны іх прастасці і з часам пачалі адчуваць сябе цюркамі, хоць адрозніваліся ад іх і сваім вонкавым выглядам, і сваімі традыцыйнымі заняткамі.

Традыцыйныя віды гаспадаркі, якімі цюркскія народы Расіі займаліся ў мінулым (а дзе-нідзе працягваюць займацца і цяпер) – таксама досыць разнастайныя. Амаль усе вырошчвалі збожжавыя культуры і гародніну. Шмат хто гадаваў жывёлу: коней, авечак, кароў. Выдатнымі жывёлагадоўцамі здаўна былі татары, башкіры, балкарцы. Рэлігіі у цюркскіх народаў цяпер таксама розныя. Сённяшнія татары, башкіры – мусульмане. Чувашы, пачынаючы з сярэдзіны

XVIII ст., лічыліся самым хрысціянскім народам у Паволжы, але ў апошнія гады некаторыя з іх вяртаюцца да паганства: пакланяюцца сонцу, месяцу, духам зямлі і жылга, духам-продкам; не адмаўляюцца, зрэшты, і ад праваслаўя.

У Расіі цяпер ёсць некалькі народаў, якія называюць сябе *та та рамі*. Астраханскія татары жывуць недалёка ад Астрахані, касімаўскія татары – каля горада Касімава, што на Аір (на тэрыторыі, дзе некалькі стагоддзяў таму жылі служылыя татарскія царэвічы). І нарэшце, казанскія татары, названыя так паводле наймення цэнтра Татарыі, горада Казані. Усё гэта – розныя, хоць і блізкія адзін аднаму, народы. Аднак проста татарамі ў сённяшнім разуменні варта называць толькі кіказанскіх.

Самі татары пачалі называць сябе так даволі позна – толькі ў сярэдзіне XIX ст. Вельмі доўга яны гэт ай назвы не любілі і лічылі яе зняважлівай. Да XIX ст. яны на зываліся па-р ознаму: «булгарлы» (булгар), «казанлы» (казанскі), «месельман» (мусульманін).

Палавецкі каменны стод з-пад Луганска, не пазней за XIII ст.
З *кыпчакскага архіва*

Летапісныя крыніцы расказваюць пра ваяўнічыя качавыя плямёны цюркаў – *печанегаў* і *полаў цюў*. Полаўцы ўваходзілі ў непасрэдны кантакт з усходнеславянскімі плямёнамі: так, вядома, што маці ўладзіміра-суздальскага князя Андрэя Багалюбскага была палаўчанкай. Полаўцы пакланяліся бовству Вечнага Сіняга Неба Тэнгры і багіні Умай, якая ўвасабляла зямны пачатак. Існавала ў іх і татэмнае пакланенне в аўку. У наваколлі ўкраінскага Луганска былі знойдзены шма тлікія па лавецкія каменныя стоды («бабы»).

Мы ўжо ка залі пра а дзяржаву цюркаў, якая і снавала ў Высокім Сярэднявеччы на Сярэдняй Волзе пад на звай Волжская Булгарыя.

Пра высокі ўзровень культуры булгараў на той час сведчыць існаванне двух відаў пісьмовасці – с таражытнай цюркскай рунічнай і больш позняй арабскай, якая прыйшла разам з ісламам у X ст. Апошняя паступова выцесніла знакі с тарацюркскай пісьмовасці са сферы дзяржаўнага ўжытку. І гэта было заканамерна: арабскай мовай карыстаўся ўвесь мусульманскі Усход, з якім у Булгарыі былі цесныя палітычныя і эканамічныя кантакты.

Да нашага часу дайшлі імёны выдатных паэтаў, філосафаў, навукоўцаў Булгарыі, чые творы ўваходзяць у залаты фонд народаў Усходу. Гэта – Хаджа Ахмед Булгары (XI ст.), навуковец і багаслоў, знаўца маральных прадапісанняў і сламу; Сулейман ібн Давуд ас-Саксіні-Сувар (XII ст.), аўтар філасофскіх трактатаў з вельмі паэтычнымі назвамі: «Святло промняў – праўдзівасць таямніц», «Кветка саду, якая цешыць хворыя душы». У той самы час паэт Кул Галі (XII–XIII стст.) напісаў «Паэму пра Юсуфа», якая лічыцца класічным цюркамоўным мастацкім творам дамангольскага перыяду.

У сярэдзіне XIII ст. Волжская Булгарыя была заваявана манголамі і ўвайшла ў склад Залатой Арды. Пасля падзення Арды ў XV ст. у Сярэднім Паволжы ўзнікла і Казанскае ханства. Асноўную частку яго насельніцтва ўтваралі ўсё тыя ж булгары, якія да таго часу ўжо паспелі з азнаць моцны ўплыў сваіх суседзяў – фіна-ўгорскіх народаў (мардвы, марыйцаў, удмуртаў), што жылі побач з імі ў басейне Волгі, а таксама манголаў, якія складалі большасць кіраўнічай эліты Залатой Арды.

5.4. Іранскія народы. Аланы. З часоў антычнасці ў літаратуры прысутнічаюць звесткі пра качавыя плямёны, якія вандравалі па абшарах сённяшняга поўдня еўрапейскай часткі Расіі. Гэтыя плямёны размаўлялі на гаворках усходнеіранскай групы індаеўрапейскай моўнай сям'і. Сярэд гэтых плямёнаў найперш вылучаюць *аланаў*, нашчадкаў колішніх качавых і ваяўнічых *сарматаў*. Аланы досыць рана пачалі хрысціянізавацца паводле візантыйскага абраду, хоць у іх звычаях з ахоўвалася шмат язычніцкіх элементаў. Фламандскі манах-падарожнік Гільём дэ Рубрук у сярэдзіне XIII ст. пісаў: «Спытаў той чалавек у нас, ці хочам мы піць кумыс (cosmos), гэта значыць кабылінае маляко. Бо знахо дзяцца сярэд іх хрысціяне – рускія,

Аланскі храм у Архызе
(цяпер – Карачаева-
Чаркесія)

грэкі і аланы, – якія хочуць моцна захоўваць свой закон, не п'юць яго і нават не лічаць сябе хрысціянамі, калі вып'юць, і іх святары заміраюць іх т ады [з Хрыстом], як калі быны ад яе адмовіліся, ад хрысціянскай веры...

...Напярэдадні Пяцідзсятніцы [7 чэрвеня 1253 г.] прыйшлі да нас нейкія аланы, якія называюцца там «асамі», хрысціяне паводле грэцкага абраду, якія маюць грэцкія пісьмёны і грэцкіх святароў. Аднак яны не схізматыкі, па добна да грэкаў, а шануюць кожнага хрысціяніна без адрознення асобаў».

Прамымі нашчадкамі аланаў лічацца асеціны, якія сёння жывуць на Каўказе і ў Грузіі.

Велікаруская і іншыя ўсходнеславянскія мовы запазычалі нямала слоў з іранскіх моў: «топор», «чаша», «ворс», «штаны», «хмель», «медь», «пан», «гуня», «хата», «бог», «чесьць», «рай», «каяться» ды іншыя.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Этнас (этнічная супольнасць) – устойлівая супольнасць людзей, якая склалася гістарычна на пэўнай тэрыторыі і характарызуецца агульнасцю побыту, культуры, рысаў псіхікі і самасвядомасці, адлюстраванай у адзінай назве і ўяўленнях пра агульнасць паходжання.

Этнічная група – група прадстаўнікоў пэўнага народа (частка этнасу), якая пражывае па-за межамі яго этнічнай тэрыторыі. Адрозніваецца ўласнай мовай, культурай, побытам, самасвядомасцю, рэлігіяй, радзей і антрапалагічным тыпам.

Этнічная тэрыторыя – тэрыторыя кампактнага рассялення пэўнага народа (этнасу), з якой цесна звязаны яго этнагенез і этнічная гісторыя. Вызначаецца ўстойлівасцю на працягу многіх стагоддзяў.

Этнагенез – працэс фарміравання этнічнай супольнасці. У шырокім сэнсе слова «этнагенез» ахоплівае вялікі гістарычны перыяд складвання і існавання этнасу ў розных этнасацыяльных формах.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

Агусти, Алемань. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва: Менеджер, 2003. 608 с.

Аяган, Б. Г. Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. 382 с.

Закиев, М. З. Пр оисхождение тюр ок и татар. М осква: Ин сан, 2002. 496 с.

Калевала. Літаратурная апрацоўка Эліяса Лёнрута; пераклад з фінскай Якуба Лапаткі. Мінск: Зміцер Колас, 2016. 626 с.

Напольских, В. В. Очерки этнической истории. Казань: Институт археологии им. А. Х. Халикова, 2015. 646 с.

Народы Европейской части СССР. Т. I / под ред. В. А. Александрова [и др.]. Москва: Наука, 1964. С. 61–70.

Народы Европейской части СССР. Т. II / Под ред. В. А. Александрова [и др.]. Москва: Наука, 1964. 918 с.

Народы Поволжья и Приуралья. Коми-зыряне. Коми-пермяки. Марийцы. Мордва. Удмурты / отв. ред. Н. Ф. Мокшин [и др.]. Москва: Наука, 2000. 579 с.

Петрухин, В. Я., Р аевский, Д. С. Оч ерки и стории нар одов Р оссии в древности и раннем Средневековье. 2-е изд. М осква: Знак, 2004. 416 с.

Рябинин, Е. А. Финн о-угорские п лемена в составе Др евней Р у си. С.-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1997. 260 с.

- Ситдииков, А. Г. Введение в этногенез народов Поволжья и Приуралья. Ч. I: Истоки этногенеза финских народов. Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 2008. 33 с.
- Сулимирский, Т. Сарматы. Древний народ юга России / пер с англ. Москва: Центрполиграф, 2008. 191 с.
- Сухорукова, О. А. Этническая история России. Ч. 1. Москва: МГПУ, 2015. 204 с.
- Финно-угры в России. *Рэжым д остуну*: h ttp://maxpark.com/community/13/content/2140214.
- Этнография России. *Рэжым д остуну*: h ttp://www.russiafederation.ru/ethnography/.

6. МАСКОВІЯ-РАСІЯ Ў XVI СТ.

6.1. Палітыка Васілія III. Васілій III (1505–1533) ка нчаткова далучыў да Маскоўскай дзяржавы Пскоў і Разань і правёў некалькі войнаў з ВКЛ. Першая вайна 1507–1508 гг., нягледзячы на здраду і пераход на бок Масквы аднаго з найлепшых ваяроў ВКЛ Міхала Глінскага, скончылася для Васілія III безвынікова. Аднак князі Глінскія і іх прыхільнікі атрымалі права вольна пераехаць у Маскоўскую дзяржаву.

Наступная вайна пачалася ў 1512 г. Да яе маскоўскі цар до бра падрыхтаваўся і дамовіўся пра вайсковы альянс супраць ВКЛ з Лівонскім і Тэўтонскім ордэнамі. У лістападзе в ойскі цара а тачылі Смаленск, штурмавалі яго шэсць тыдняў, але горад не ўзялі і мусілі ад сцу піць.

Другі паход на Смаленск пачаўся ў ліпені 1513 г. Да восені горад абкружыла 20-тысячнае маскоўскае войска, якое мела шмат гармат і 1,5 тыс. пішчаляў. Але і другі штурм выніку не даў. У лютым 1514 г. Масква заключыла ваенны саюз са Свяшчэннай Рымскай імперыяй, і пры канцы траўня 1514 г. пачаўся трэці паход на Смаленск. Горад няспынна абстрэльвалі 200 гармат, і 31 ліпеня ён капітуляваў. Войскі цара захапілі Мсціслаў, Крычаў і Дуброўну і сустрэліся з войскам ВКЛ 8 верасня 1514 г. у бітве пад Оршай. Маскоўскіх ваяроў было значна больш, аднак дзякуючы вайскаваму таленту гетмана ВКЛ Канстанціна Астрожскага яны па цярпелі знішчальнае паражэнне. Шмат нападнікаў загінула, а яшчэ больш трапіла ў палон. Астрожскі выгнаў захопнікаў з тэрыторыі ВКЛ і ўзяў у аблогу Смаленск, але вызваліць яго не здолеў, бо меў усёй вайскавай сілы не больш за 6 тыс. ваяроў і толькі некалькі невялікіх гармат.

Пасля бітвы пад Оршай імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі адмовіўся падтрымліваць Васілія III. У 1522 г. зацікаўленыя бакі падпісалі з амірэнна на 5 гадоў. Смаленск застаўся ў Масковіі,

Б. Чорыкаў. Васілій III,
вялікі князь маскоўскі,
уводзіць у палац
сваю нявесту
Алену Глінскую

а шматлікі маскоўскі палон – у ВКЛ. У 1523 г. Васілій III выгнаў са сваіх гарадоў князёў Северскай зямлі (Браншчыны) і забраў сабе іх землі. Але спакою па-ранейшаму не было. З боку Крымскага і Казанскага ханстваў мелі месца бясконцыя набегі на ўсходнія і паўднёвыя ўскраіны Маскоўскай дзяржавы, што не дазваляла мясцовым сялянам засяліць так званае Дзікае Поле, дзе былі чарназёмныя стэпы. У гарадах Калуге, Туле і Зарайску былі пабудаваны мураваныя крэпасці (крамлі), у якіх увесь час знаходзіліся войскі.

Доўгі час Васілій III не меў дзяцей з першай жонкай, якая паходзіла з баярскага роду. Тады ён прымусіў сваю жонку пайсці ў манастыр і ажаніўся другі раз, з Аленай Глінскай – з роду тых Глінскіх, якія перасяліліся з ВКЛ у Масковію. У яго нарадзіліся два сыны, але калі старэйшаму было толькі тры гады, цар раптоўна памёр.

Васілій III, як і яго бацька, пачаў лічыць сябе адзіным спадкаемцам Візантыі і «ўсяго праваслаўнага свету». Гэтую ідэю абгрунтаваў пскоўскі манах і пісьменнік Філафэй, які напісаў цару ліст, даказваючы, што спачатку цэнтрам свету быў стары (першы) Рым, потым другі – Канстанцінопаль, а цяпер ёсць трэці і апошні Рым – Масква. Гэтую ідэю падхапілі прыдворныя пісьменнікі Васілія III і пачалі называць Маскву новым Канстанцінопалем або Царградом, а рускі народ – «новым Ізраілем», народам богаабраным, народам-правадыром для ўсіх праваслаўных. Апірышчам царскай улады сталі баяры і княжаты (нашчадкі былых удзельных князёў).

У XV ст. у Маскоўскай дзяржаве стварылася эліта пры ўладзе, на чале якой былі нашчадкі ўдзельных князёў, што ў свой час прызналі ўладу Масквы. На пачатку XVI ст. з’явіліся і дробныя землеўласнікі – памешчыкі, якія н е мелі вотчын, як б аяры, а карысталіся службовымі землямі і валодалі імі толькі часова, пакуль былі на дзяржаўнай службе. Найбольш памешчыкаў было на межах краіны. Імі кіравалі праз асаблівую дзяржаўную структуру, што была ў Маскве і мела назву «Памесная ізба». Іншая структура, якая мела дачыненне як да ўладальнікаў вотчын, так і да памесцяў, называлася *разрадам*.

Тым часам у краіне павялічваецца колькасць гарадскога насельніцтва. Акрамя купцоў і рамеснікаў з’яўляюцца *вайсковыя пасяленцы* (стральцы, пішчальнікі, гарматнікі), яны жылі каля ўмацаваных гарадоў у асобных паселішчах (слабодах) і мелі за вайсковую службу не вя лі кіямельныя надзелы.

Сяляне павінны былі працаваць на землеўласніка, араць ягоную зямлю і плаціць яму падаткі (аброк). Гэтых сялян разам з іх зямлёй запісвалі ў асобныя «пісцовыя» кнігі; яны н е мелі права мяняць месца жыхарства. Але былі і іншыя сяляне, якіх пам ешчыкі самі запрашалі на працу ўзамен за арэнду зямлі. Такія сяляне мелі права ў так званы Юр’еў дзень (23 красавіка і 26 лістапада) пераходзіць ад аднаго гаспадара да другога.

6.2. Іван IV. Найстарэйшы сын Васілія III Іван (1530–1584) меў тры гады, калі памёр яго бацька, і краінай пачала кіраваць разам з баярамі яго маці – Алена Глінская. У гэты час ВКЛ вырашыла вярнуць землі, захопленыя раней Масковіяй, і аб’явіла ёй вайну. Вайна атрымала назву *Старадубскай* і доўжылася з 1534 да 1537 г.

Войскамі ВКЛ камандаваў гетман Юры Радзівіл з мянушкай Геркулес. Аднак Смаленск ды іншыя памежныя гарады Масковіі, акрамя Радагошча, улетку і ўвосень 1534 г. яго войска захапіць не здолела. Улетку наступнага года армія ВКЛ вызваліла Гомель, Почап і Радагошч, а пасля месячнай аблогі 29 жніўня 1535 г. узяла і Старадуб.

Але маскоўскія паслы па дкупілі золатам кіраўніка Валахіі, і яго атрады напалі на Польшчу з поўдня. Тады войска ВКЛ вярнулася на радзіму, пакінуўшы сабе толькі Гомель. У 1537 г. быў падпісаны мір,

Б. Чорыкаў. Іван Жахлівы
і Сільвестр

паводле якога Гомель вярнуўся ў склад ВКЛ, а замкі Себеж і Завалачча адышлі да Масквы.

У 1538 г. памерла Алена Глінская. Магчыма, яе атруцілі незадаволеныя баяры. Краянай пачалі кіраваць розныя баярскія групоўкі, якія не звязаліся з імямі Івана і яго малодшага брата Юрыя. Ба яны часта іх крыўдзілі, часам нават здзекаваліся з іх. Таму Іван выраўса вельмі жорсткім чалавекам і ўжо маючы 13 гадоў заапаў сваім імем за бацьку князя Андрэя Шуйскага. Пры гэтым дзякуючы ім трапілі ў

Макарыю Іван атрымаў добрую адукацыю і ў сваім характары спалучыў адукаванасць з неверагоднай жорсткасцю да людзей і жывёл.

Ва ўзросце 16 гадоў Іван IV выказаў мітрапаліту і баярам жаданне ажаніцца і стаць царом. На пачатку 1547 г. ён узяў шлюб і здзейсніў абрад вянчання на царства, пасля чаго прысвоіў сабе тытул «гасудар, цар і вялікі князь». Але ўзнікла праблема з міжнародным прызнаннем новай пасады кіраўніка Масковіі. Першым гэта зрабіў у 1561 г. патрыярх Канстанцінопальскі, але кіраўнікі іншых краін яшчэ доўга не прызнавалі царскага тытула і называлі Івана IV толькі вялікім князем.

Пры маладым цару была створана *Выбраная рада*, у якую ўвайшлі прадстаўнікі баяраў і дваран. Найбольшы аўтарытэт мелі святар Сільвестр, згаданы мітрапаліт Макарый і дваранін Аляксей Адашаў. Пачаліся рэформы.

Пасля вянчання Івана IV на цара ў 1547 г. была прынята новая афіцыйная назва Маскоўскай дзяржавы – *Расійскае царства*. Былі зацверджаны новы збор заканаў – царскі *Судзэбнік*, які ў 1551 г. зацвердзіў *Стагалоўвы сабор*. Згодна з ім роля цэнтральных органаў улады ўзмацнілася за кошт абмежавання ўлады на месцах. Уводзіліся

суровыя па каранні з а несправядлівыя суды і хабарніцтва. Узнік са слоў на-прадстаўнічы орган – *Земскі сабор*, дзе былі дэлегаты ад царквы, баяраў, дваран і гараджан. Саборы вырашалі важныя дзяржаўныя пытанні. Была створана новая структура мясцовага кіравання – *прыказы*. Сярод іх вылучаўся кантрольны орган – *Чалабітны прыказ* на ча ле з Адашавым. Была ажыццёўлена цэнтралізацыя грашовай сістэмы. Рубель пачаў складацца з капеек. Капейкай называлася манета з выявай вершніка з дзідай (*кап'ём*).

Адбыліся змены ў жыцці царквы. Шмат якія з мясцовых святых зрабіліся агульнарасійскімі, царкоўныя абрады сталі аднолькавымі на тэрыторыі ўсёй краіны. Святарам было забаронена брудна лаяцца, піць моцныя напоі і біцца. Судзіць святароў маглі толькі епіскапы.

Адбыліся і вайсковыя рэформы. У 1550 г. цар стварыў пяхотны атрад – 3 тысячы выбарных стральцоў, якія жылі ў ваколіцах Масквы. Яны мелі дарагое адзенне і добрую зброю. У 1556 г. было прынята Улажэнне аб службе. Усе памешчыкі выступалі ў ваенны паход на конях, са сваёй зброяй і ўзброенымі слугамі. Колькасць памеснага войска складала ад 50 да 70 тыс. чалавек.

Іван IV упершыню пачаў выкарыстоўваць атрады *казакоў* – вольных людзей, якія пасяліліся на Доне і іншых рэках на мяжы Масковіі. У кастрычніку 1552 г. пасля штурму расійскія войскі захапілі Казань, а ў 1556 г. – Астрахань. У склад Маскоўскай дзяржавы былі ўключаны Чувашыя і Башкірыя. Уладу цара прызнала Нагайскае Арда. Такім чынам, уся Волга трапіла ў склад Масковіі разам са славытым Волжскім гандлёвым шляхам, які вёў праз Каспійскае мора ў Персію і Турцыю.

З 1555 г. у дачыненні да заваяваных мусульман пачалі праводзіць гнуткую палітыку. Было забаронена іх гвалтам хрысціць і разбураць іх мячэці. Але тых, хто хрысціўся добрахотна, адразу бралі на царскую службу. У Казані было заснавана архіепіскапства. Татарскія і нагайскія землеўласнікі пасля хросту атрымлівалі памесці з праваслаўнымі сялянамі. Аднак праваслаўныя дваране не мелі права валодаць мусульманскімі прыгоннымі сялянамі.

Захапіўшы Паволжа, Іван IV вырашыў выйсці на берагі Балтыйскага мора і ў 1558 г. пачаў *Лівонскую (Інфлянцкую) вайну*. Былі захоплены больш за 20 гарадоў, сярод іх – *Нарва і Юр'еў (Дэртт)*.

Б. Чорыкаў. Узяцце Нарвы Іванам Жахлівым

Царскія войскі, на чале якіх стаяў казанскі хан Шах-Алі, вызначаліся асаблівай жорсткасцю да цывільнага насельніцтва захопленых тэрыторый. Як сведчаць дакументы таго часу, акупанты не шкадавалі жанчын, дзяцей, а іх асабліваю нянавісць выклікалі габрэі, неправаслаўныя святары, манахі, якіх палілі жыўцом, садзілі на кол, рас ся капіна кавалкі шаблямі...

Аднак супраць захопу Лівоніі, якая ўяўляла сабой канфедэрацыю пяці невялікіх дзяржаў, выступілі ВКЛ, Польшча, Швецыя і Данія. У 1559 г. у Лівонію прыйшлі дацкія войскі і занялі паўночную частку сучаснай Эстоніі. 31 жніўня 1559 г. у Вільні Лівонскі ордэн падпісаў дамову аб тым, што ён р абіцца васалам ВКЛ. Во йскі ВКЛ увайшлі ў Лівонію, і ўжо ў жніўні 1560 г. адбыліся іх першыя ўзброеныя сутыкненні з царскімі войскамі.

Улетку 1561 г. у склад Швецыі добраахвотна ўвайшоў горад *Рэвель* (цяпер Талін). 28 лістапада 1561 г. у Вільні падзялілі землі Лівонскага ордэна на два герцагствы – *Курляндскае* і *Земгальскае*; таксама было ўтворана *Задзвінскае княства*. Такім чынам, да канца 1561 г. Лівонію падзялілі паміж сабой Данія, Швецыя, ВКЛ і Маскоўская дзяржава.

У сакавіку 1562 г. пачалася вайна Масковіі з ВКЛ. У 1563 г. пасля штурму армія Івана IV захапіла Полацк. На загад цара ў горадзе пазабівалі ўсіх каталіцкіх святароў і манахаў, а габрэяў па тапілі

ў Дзвіне. Большасць прываслаўных палачан павялі ў маскоўскі палон. Аднак неўзабаве в ойска гетмана Міка лая Радзівіла р абзіла армію маскоўскага князя Пят ра Шуйскага на р ацэ *Уле*, і ў выніку цяг ам 1555–1556 гг. вялікіх сутычак не было, прытым Полацк часова за стаўся пад уладай Івана IV.

У 1570 г. ВКЛ і Маскоўская дзяржава з аключылі на т ры гады замірэнне, якое доў жылася 6 гадоў. За гэты час П ольшча і ВКЛ аб’яд наліся ў *Рэч Паспалітую*, і яе кіраўніком стаў кароль *Стэфан Ба то рый* (1576 г.). Тады ж вайна ўзнавілася, і напачатку маскоўскім войскам удалося з ахапіць значную час тку бы лой Лів оніі. Адна к улётку 1579 г. Баторый пасля штурму вызваліў ад захопнікаў Полацк, а потым і ўсю Полаччыну. Улетку 1580 г. яго армія захапіла Вялікія Лукі, а ў 1581 г. аблажыла Пскоў. І хоць Пскоў у зяць не ўдалося, у вёс ця *Ям-Заполле* 15 студзеня 1582 г. было падпісана замірэнне на 10 гадоў, паводле якога Іван IV адмовіўся ад Лівоніі на карысць Рэчы Паспалітай. Прайграў цар таксама вайну са Швецыяй, падпісаўшы з ёю дамову аб замірэнні ў 1583 г.

Пакуль ішла Лівонская вайна, Іван IV разгарнуў змаганне з уласнай элітай, баярамі і князямі. У 1560 г. памерла яго першая жонка і пакінула яму двух сыноў – Івана і Фёдара. Пасля жончынай смерці ў цара ўзнік вялікі канфлікт з баярамі, у тым ліку з чальцамі Выбранай Рады. Сільвестра выслалі ў Салавецкі манастыр, а Адашава – у Лівонію. У 1564 г. у ВКЛ уцёк князь Андрэй Курбскі: ён атрымаў ад караля Рэчы Паспалітай Крэўскае староства і пачаў публічна крытыкаваць па літыку ды па водзіны цара. Усё гэта ў с укупнасці прывяло да стварэння *апрычніны*. У 1565 г. цар падзяліў сваю дзяржаву на дзве часткі. Самыя лепшыя землі ён забраў сабе і назваў іх апрычнінай, а горшыя атрымалі на зву «земшчына». У апрычніне існавала свая ўлада, нават прызначаны Іванам IV цар, Дума і прыказы. Іван IV стварыў сваё персанальнае войска апрычнікаў, якое рабавала і забівала жыхароў земшчыны, асабліва баяраў і дваран. Краіна знікала проста на вачах. Людзі ўцякалі куды маглі. У 1572 г. апрычніну адмянілі, а ле ўжо бы ло позна, бо эканоміка краіны прыйшла ў заняпад. За маскоўскім царом пасля гэт ага ў Еўропе трывала замацавалася мянушка Жахлівы.

У 1570 г. цар р азам з апрычнікамі р абраваў Вялікі Ноўгарад

і знішчыў там шмат ні ў чым не вінаватых людзей. Тое самае было і з горадам Цвер'ю. Паводле загаду цара у 1570 г. быў забіты мітрапаліт Філіп, які крытыкаваў бязбожныя паводзіны цара.

Працягвалася шматгадовая вайна з Крымскім ханствам. У 1571 г. крымскі хан здолеў дайсці да Масквы і спаліць маскоўскі пасад.

Пасля смерці ў 1569 г. другой жонкі – Марыі – Іван IV уступаў у незаконныя шлюбныя са сваімі падданымі. Гісторыкі налічылі сем такіх жонак. Апошняя з іх, Марыя Нагая, нарадзіла цару ў 1582 г. сына Дзмітрыя.

У 1575 г. цар выдаў указ пра наданне тытула вялікага князя ўсяе Русі ўнуку кіраўніка Вялікай Арды Ахмат-хана Саін-Булату, які пасля хросту пачаў называцца Сімяонам Бекбулатавічам. Вядомы расійскі гісторык Сяргей Салаўёў пісаў, што Іван IV «пасадзіў на Маскве Сімяона Бекбулатавіча і царскім вянецом яго вянцаў, а сам назваўся Іванам Маскоўскім і жыў на Пятроўцы; увесь свой чын царскі аддаў Сімяону, а сам ездзіў проста, як баярын у аглоблях». Сімяон жыў у Маскве ў атачэнні пышнага двара, старшыняваў у думе з емскіх баяраў, выдаваў ад свайго імя ўказы. Гэта доўжылася 11 месяцаў; потым Іван вярнуўся на трон, а Сімяон Бекбулатавіч атрымаў тытул вялікага князя Цвярскага.

У часы Івана IV Масковія наладзіла гандлёвыя сувязі з Англіяй. Англічане атрымалі права гандляваць з Маскоўскай дзяржавай без сплаты мыта. Дзеля гэтага ў 1584 г. на Белым моры быў заснаваны горад *Архангельск*. Пазней туды пачалі прыбываць таксама галандцы.

Да канца XVI ст. колькасць насельніцтва Масковіі дасягнула 10 млн чалавек, а тэрыторыя – 5,5 млн кв. км. З практычна манаэтнічнай краіны яна пачынала ператварацца ў поліэтнічную, хоць велікаросы і складалі тады большасць насельніцтва. У Масковіі жылі ўкраінцы, беларусы, татары, карэлы, саамы (лапары), вепсы (весь), ненцы (самаеды), комі (чудзь завалоцкая), удмурты (вацякі), марыйцы (чарамісы), чувашы, мардва, кумыкі, нагайцы, кабардзінцы і шэраг іншых народаў.

Цар Іван Жахлівы памёр у 1584 г., але незадоўга перад смерцю ён падчас спрэчкі забіў свайго старэйшага сына Івана. Наогул, шмат хто з гісторыкаў лічыць, што цараванне Івана IV завяршылася поўным крахам яго ўнутранай і знешняй палітыкі.

Царом стаў яго другі сын Фёдар – хворы і фізічна слабы чалавек. Яго жонка Ірына была сястрой Барыса Гадунова, будучага цара Масковіі. Пры Фёдара Гадуноў стаў фактычным кіраўніком дзяржавы.

Гадуноў спыніў крывавае рэпрэсіі часоў Івана Жахлівага і прывёў да царкоўнай улады на пасад мітрапаліта растоўскага епіскапа Іова. У 1589 г. у Масковіі было абвешчана патрыяршаства і была створана аўтакефальная руская праваслаўная царква. Вышэйзгаданы мітрапаліт Іоў стаў першым патрыярхам Масквы і ўсяе

Русі. У цара Фёдара не засталася дзяцей, таму пасля яго смерці царом мог стаць яго малодшы брат, вышэйпамянёны царэвіч Дзмітрый, які разам з маці жыў у горадзе *Углічы*. Аднак у 1591 г., калі яму было 7 гадоў, ён памёр пры незусім высветленых абставінах ад «колата-рэзанага ранення ў наваколлі шыі».

У выніку расследавання ягонай смерці Баярская дума пагадзілася з тым, што царэвіч пакалоў сабе нажом сам падчас прыпадку эпілепсіі. У 1598 г. цар Фёдар памёр. Яго жонка Ірына адмовілася стаць царыцай і сышла ў манастыр. Дынастыя Рурыкавічаў на гэтым спынілася. З дабраславення патрыярха Іова Земскі сабор выбраў царом Барыса Гадунова.

6.3. Далучэнне Сібіры. На пачатку XVI ст. на велізарных абшарах сібірскага чарназем'я, лесастэпаў, тайгі, тундры жыло не больш за 200 тыс. чалавек. Некалькі дзясяткаў тысяч жылі ў раёнах Прыамур'я і Прымор'я.

У гаспадарцы паўночных сібірскіх народаў дамінавалі паляўніцтва і рыбалоўства. Сяляне жылі абшчынамі. *Мансі (вогулы), ханты,*

Б. Чорыкаў. Смерць царэвіча Дзмітрыя. 1591 г.

кузнецкія татары здабывалі жалеза. Ханты жылі паабапал ракі Обі, лясныя схілы Урала насялялі мансі. І тыя, і другія мелі свае княствы, якія не заўсёды жылі міжсобку мірна.

У паўночнай тундры жылі напалову качавыя ненцы, галоўным заняткам якіх была ленагадоўля. На ўсход ад Енісея знаходзіліся землі *эвенкаў (тунгусаў)*, якія палівалі на фу травую жывёлу. Звольшага выпасам скаціны займаліся жыхары верхняга цячэння Енісея – *хакасы*. У мясцінах паблізу Байкала і Ангары жылі *бураты*. Шмат у чым дзякуючы сваёй адметнай будысцкай рэлігіі яны мелі значныя здабыткі як у гаспадарчым, так і ў духоўным жыцці. Як на той час, высокім узроўнем развіцця гаспадаркі вызначаліся таксама *дауры* – карэнныя жыхары Прыамур'я.

Якуты насялялі вялікую тэрыторыю ў басейне рэк Лены, Алдана і Амгі. У іх значнае распаўсюджанне атрымала працоўка жалеза: кавальства лічылася амаль што сакральным заняткам. Займаліся яны таксама выпасам буйной жывёлы, паляваннем і рыбалоўствам. Фактычна ў іх існавала дзяржаўнае ўтварэнне на чале з родапачынальнікамі *камтаёнам*.

У працэсе распаду Залатой Арды ў XV ст. на тэрыторыі, якую засялялі з большага цюркамоўныя народы, утварылася Сібірскае ханства, якое да сярэдзіны наступнага стагоддзя ўжо займала абшары лесастэпаў Сібіры ад басейна ракі Туры на захадзе да ракі Барабы на ўсходзе. Сістэма кіравання ў ханстве вельмі нагадвала тую, што была прынята ў Залатой Ардзе.

У сярэдзіне XVI ст. купцы і прамыслоўцы *Строганавы* атрымалі падтрымку Івана Жахлівага і вырашылі захапіць для яго Урал і Сібір. Яны сабралі і ўзброілі вялікі атрад казакоў на чале з атаманам Ермаком. У 1582 г. казакі разбілі войскі сібірскага хана Кучума і захапілі яго сталіцу Кашлык (Іскер). Аднак у змаганні з Кучумам Ярмача загінуў. Прытым маскоўская экспансія не спынялася: у 1586 г. каля былой сталіцы Сібірскага ханства Чымга-Туры была ўзведзена крэпасць Цюмень, а ў наступным годзе ўзнік горад-крэпасць Табольск, які і стаў сапраўдным цэнтрам Маскоўскай дзяржавы ў Сібіры. У гэты рэгіён скіраваўся вялікі паток гандляроў і служылых людзей, следам за імі – казакі, пасадскія людзі, сяляне, якія ўцякалі ад прыгону.

6.4. Культура Масковіі ў XVI ст. У XVI ст., а дакладней, з часу ўладарання вялікага князя Івана III, адбываюцца істотныя змены ў напрамку развіцця культуры і мастацтва на зямлях Маскоўскай дзяржавы, а таксама ў тых уседніх краінах, якія яна пас тупова сабе падпарадкоўвала. Калі перад тым існавала два вектары – пераэты еўразійскі, са змешваннем хрысціянскай і мусульманскай падкладкі (у маладых дзяржаўных утварэннях Растова-Суздальскай зямлі), і праеўрапейскі (у дэмакратыях Ноўгарада і Пскова), то пасля татальнага знішчэння Масковіі апошніх (Ноўгарад – 1478 г., Пскоў – 1510 г.) другі вектар анулюецца. Нават пры тым, што пэўныя традыцыі, найперш у дойлідстве (тыпалогія сабораў), Масковія пераймае ад культуры вечавых рэспублік.

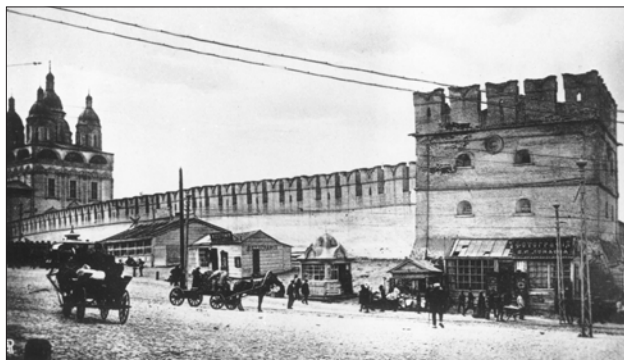
Калі на мяжы XV–XVI стст. шэраг аўтарытэтных даследчыкаў яшчэ разважае пра культурныя з’явы ў Масковіі, часам ужываючы катэгорыі еўрапейскіх стыляў – готыка, рэнесанс, то па зней падобны інструментарый робіцца непрымальным. Прыгадаем, што ў збудаваным італьянцамі Маскоўскім крамлі назіраюцца элементы готыкі, ва ўзведзеных у тым жа крамлі, зноў-такі італьянцамі, саборах і Гранавітай палаце – праявы рэнесансу і элементы класічнай ордарнай сістэмы. Але пералічанае было вынікам мастацкага імпарту, які не быў засвоены арганічна, аднак перапрацаваны ў якасці дэкоруму.

Затое ў гэты час ужо добра відаць, як, па добна да рэлігійнага жыцця, дзе царква існуе ў відавочнай «сімфаніі» з уладай, мастацтва пачынае абслугоўваць па літычныя дзяржаўныя інтарэсы ды ідэалогію, якая ўсё больш і больш выяўляе свой імперскі характар.

Такім чынам, рэнесанс у Масковію так і не прыходзіць – у прыватнасці, калі гаворка ідзе пра структуру жанраў і відаў мастацтва. У мастацтве Масковіі – і гэта галоўнае – адсутнічае антропацэнтрычны гуманістычны дух; гэта датычыць нават твораў для вышэйшых, адукаваных колаў грамадства. Іх было папросту замала: фактычна першым вялікім князем, які навучыўся чытаць, быў Іван IV Жахлівы.

Найбольш выразнае і ўражальнае дасягненне эпохі ў дойлідстве – гэта будаўніцтва вялікіх крамлёў і манастырскіх пабудов на межах. Гэтыя пабудовы мелі характар вайсковага абарончага тыпу (аб’ектаў падвойнага прызначэння) – своеасаблівых выспаў тэрытарыяль-

Астраханская
крѣпасць.
Здымак пачатку
XX ст.

най экспансіі дзяржавы. У развіцці будаўніцтва істотную дапамогу аказалі з апрошання ў Маскву іт альянцы, якія па знаёмілі маскоўцаў з вырабам адпаведнай вялікай, а не плоскай, кшталту плінфы, абпаленай цэглы, і захоплення ў палон у Казані будаўнікі-рамеснікі. Асабліва значнымі сталі новыя будынкi *Маскоўскага крамля*. У 1530-х гг. тэрыторыя, якая прымыкала да ранейшага крамля з усходу, была абнесена цагляным мурам і атрымала назву Кітайгорада. Праз паўстагоддзя, паводле праекта дойліда Фёдара Каня, быў узведзены гэтак званы Белы горад (1585–1593) – трэцяя лінія крамлёўскіх муроў з 27 вежамі. Фёдар Конь пабудоваў таксама абарончыя муры ў часова заваяваным Масковіяй Смаленску (1596–1602) з рэкорднай працягласцю муроў (6,5 км).

Мураваныя вартавыя крэпасці былі пабудаваны таксама ў іншых гарадах (Ніжні Ноўгарад, Тула, Каломна, Угліч, Зарайск, Серпухаў, Мажайск, Вялікі Ноўгарад, Пскоў, Ізборск, Пячоры, Цароўка-Кашайск, заваяваныя Маскоўскай дзяржавай Астрахань, Уфа, Казань, Царыцын) і нават на Салавецкіх астравах. Каланізацыйная пабудова крамля і белакаменнага *Дабравешчанскага сабора* ў заваяванай маскоўскім царом мусульманскай Казані, а таксама *Успенскага сабора ў Свяжску* вялася пскоўскімі дойлідамі, сярод якіх найважнейшую ролю адыгралі Поснік (Якаўлеў) і Іван Шырай. Крэпасць у Астрахані ўзводзілі майстры Міхаіл Вельямінаў, Дзей Губасты ды іншыя.

Суровыя сваім абліччам і абарончыя, паводле другога прызначэння, манастырскія комплексы цягам XVI ст. узводзяцца ў Тройца-Сергіеве, Кірыла-Белазёрску і іншых месцах.

Узоры архітэктурных тыпаў у сакральным будаўніцтве ў асноўным пераймаюцца з папярэдняй практыкі ўладзіміра-суздальскай школы, часткова школ Ноўгарада і Пскова, з уласна маскоўскіх на працо-вак – і ніколі з кіеўскай спадчыны. Насуперак пазнейшым спробам дэклаваць «пераемнасць» маскоўскага палітычнага, рэлігійнага і культурнага жыцця ад Кіеўскай Русі такой пераемнасці папраўдзе не існавала. Паказальным з’яўляецца назіранне амерыканскага даследчыка Эдварда Кінана: амаль ніводнай царквы ў гэты час у Масковіі не будуюцца ў гонар папулярных у Кіеве святых. Нават у гонар святой Сафіі – хоць другую жонку Івана III, пляменніцу апошняга імператара Візантыі Канстанціна XI, якая шмат зрабіла дзеля стварэння новага архітэктурна-мастацкага вобразу сталіцы, звалі Сафіяй (Зояй). У «разрадных кнігах» часоў Івана III сярод трох тысяч імёнаў знаці амаль няма імёнаў кіеўскай традыцыі: ніводнага Ігара, Святаслава, Мсціслава, толькі тры Глебы і менш за 1 % Уладзіміраў. Часцей можна сустрэць татарскія і мусульманскія прозвішчы – Тэміраў ці Булгакаў. Сярод прадстаўнікоў кіраўнічай маскоўскай дынастыі 20 % звалі Іванамі, 10 % – Васіліямі.

Вызначым тры асаблівасці культувага дойлідства XVI стагоддзя. Традыцыйная плынь, прыгаданая вышэй, – адна- ці пяцікупальныя (крыжовакупальныя па водле архітэктурнай тэрміналогіі) храмы, з колькасцю апсід ад 1 да 5, часта, апрача мясцовых узораў, наследавалі Успенскаму сабору Арыстотэля Ф’яраванці, у якім лакальныя ўзоры былі ўдала абагульнены. Варта адзначыць таксама рашучую замену шаломападобных (візантыйскага тыпу) завяршэнняў падкупальных барабанаў на цыбулепадобныя. Ёсць меркаванні (Барыс Рыбакоў), што яны і снавалі яшчэ ў XIII ст., але агульнапрызнана іх мас авае выкарыстанне з часоў царавання Івана IV (1547–1584) і афармлення *храма Пакрова-на-Рове (Васілія Блажэннага, 1555–1561 гг.; дойліды Барма і згаданы Поснік) у Маскве.*

Перамены адбываліся ў выніку ўплыву мусульманскіх будаўнічых практык і моды, а таксама тэхналогіі драўляных храмаў. «Цыбуліна» першапачаткова мела, насуперак папулярнаму меркаванню пра яе сакральнасць («свечка» Богу), утылітарнае прызначэнне – не даваць збірацца снегу на дах у. Другая асаблівасць – гэта выкарыстанне ордарнай сістэмы (аднак адпаведныя дэталі – пілястры, капітэлі,

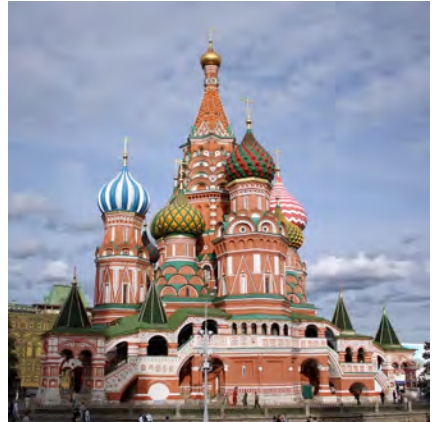
Святая брама
ў Кірылаве

калоны – звычайна выступалі не элементам канструкцыі, а дэкорам). Трэцяя – выпрацоўка тыпу пірамідальнага шатровага храму.

Да традыцыйных пабудоў першай паловы XVI ст. належалі *Траецкі сабор у Аляксандраве, Праабражэнскі сабор Хутынскага манастыра ў Вялікім Ноўгарадзе*. Ва Уладзіміры быў пабудаваны *Успенскі сабор Княгініна манастыра*, у Растове – *Успенскі сабор*, у Дзмітраве – *Успенскі сабор з рэльефамі маскоўскіх майстроў (магчыма, праект таго ж Алевіза Фразіна) і сабор Барыса і Глеба*, у Суздаль – *Пакроўскі сабор, Дабравешчанская царква, Рызапалажэнскі сабор*, у Кірылаве – царквы *Увядзення, Архангела Гаўрыіла*, у Яраслаўлі – на нова пабудаваны *Спаса-Праабражэнскі сабор з пазнейшымі 63 фр эскамі*, у Пераяслаўлі-Залескім – *Траецкі сабор (дойлід Рыгор Барысаў, пазнейшыя роспісы Гурыя Нікіціна Кін ешамцава)*, у Ферапонтаўскім манастыры на Бар адаеўскім вазеры – *Дабравешчанская царква са званам*, у Пскове – *царква Міколы з Усохі*. У другой палове стагоддзя былі ўзведзеныя, сяр од іншага, у Пскове – храм *Уваскрасення Хрыстовага са Стадзішча*, у Яраслаўлі – *Святая брама* (імаверны дойдлід Іван Фразін), на Салаўках – *Праабражэнскі сабор*, у Сольвычагодску – *Дабравешчанскі сабор з пазнейшымі роспісамі Фёдара Савіна і Сцяпана Арэф’ева*, у Цвяры – *царква Белай Тройцы*, у Волгадзе – *Сафійскі сабор са званіцай*, у Разані – *Архангельскі сабор*, у Кірылаве – храмы *Іаана Лесвічніка з разным іканастасам, Праабражэння*, а таксама *Святая брама з пазнейшымі фрэскамі*.

Шатровыя храмы, як мы ма глі заўважыць раней, сталі вынікам кампозіцыі зважанага рамавага навуковага, выцягнутага увышкі канструкцыі, вынайджанага (пазаканмапакрыццёва юлцэнтрапага бавапаплюсашчэбольшпрыцінутыяда апошнягадва яруснаўкрутых, часцейзіліпадобнымзавяршэннем, каюшнік) полацкімдойлідам Іаанамашчэўся ўдзіўXII ст. Ад полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы прыём перайшоў у смаленскую школу дойлідства (XII–XIII стст.). У XV ст. можна бачыць працяг падобнай стыліёвай лініі ў Масковіі (храмы Андронікавага манастыра ў Маскве). Але тое, што паўстала ў працы маскоўскіх дойлідаў у XVI ст., з’явілася рэвалюцыйным і шэдэўральным пераўтварэннем старога спадчыны. Мяркуюцца, што рашучы крок да шатровасці належаў быў зроблены таксама пад уплывам драўлянага дойлідства.

Сабор Васілія Блажэннага ў Маскве
(дойлідзі Барма і Паснік)

Найбольш ярка шатровы стыль увасобіўся ў будынках царквы Узнясення ў Каломенскім, храме Васілія Блажэннага ў Маскве, саборы Багаяўленскага манастыра ў Кастрэме, царкве Пятра Мітрапаліта ў Пераяславе-Залескім, мурамскай царкве Казьмы і Дзям’яна, царкве Георгія і Дзмітрыя з трапезнай у Серпухаве, царкве Праабражэння ў Востраве пад Масквой (часы Івана IV). Трэба адзначыць, што супраць шатровага стылю ў сакральнай архітэктуры ў той час выступала кансерватыўнае праваслаўнае духавенства.

Знакаміты маскоўскі храм Васілія Блажэннага – гэта комплекс бясплупавых шатровых частак (цэнтральнай і васьмі прыдзелаў), звонку ўпрыгожаны шматквеццем дэкаратыўных элементаў (вынік пераробак XVII ст. у адпаведным гусце, спачатку манахромны з фасадаў). Вынайджанае аб’ёмнае рашэнне падкрэслівае прысвячэнне частаккапліц асобным бітвам Казанскай кампаніі 1552 г. (пераможны дух якога храм увасабляе) і «паўночнарускім» святым. Мяркуюцца, што

зліццё ў адзіны масіў цэнтральнай і бакавых частак сімвалізавала аб'яднанне земляў вакол Маскоўскага княства.

Непераўздызеным паводле лёгкасці і гарманічнасці формаў шэдэўрам шатровага стылю з'яўляецца 60-метровая ў вышыню *царква Узнясення ў Каломенскім* пад Масквой. Летапісец адзначае: «Бе же церковь та велми чюдна выотою и красотою и светлостію, такова не бывала прежде того в Руси». Пабудаваная ў гонар нараджэння Івана IV, царква ўзносіцца на б'еразе Масква-ракі і цудоўна аглядаецца з дыстанцыі. Ідэальнае спалучэнне з краявідам забяспечвае галерэя вакол усяго храма на першым ярусе. Гарманічным спалучэннем формаў у вертыкалі выглядае пераход ад галерэі да васьміграннага асноўнага аб'ёму і такога самага шатра (алтарныя апсіды адсутнічаюць). Рух наверх па дкрэсліваюць пілястры з капітэлямі (заўважым: класічнай ордарнай формы); вышэй – кілепадобныя какошнікі і белакаменны дэкор шатра. У гэтым можна бачыць выразную тэндэнцыю: побытавая мода маскоўскай вярхушкі на пачатак XVI ст. (і раней) пад уплывам Залатой Арды набыла ўсходні, «ісламізаваны» характар. У гравюры з выявай прыёму пасла імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Сігізмунда Герберштэйна вялікім князем Васіліем III (1517) з першага выдання «Запісак аб Масковіі» (1547, Вена) маскоўскі князь выступае ў чалме і пярэстым персідскім халаце. Падобнае захапленне ўсходняй узорыстасцю вызначае і стылістыку мастацтва Масковіі – ад мініяцюра да архітэктуры, і разуменне колеру ў выяўленчай і дэкаратыўнай творчасці. Ордарныя формы ў царкве ў Каломенскім – не вынік канструктыўнага рашэння, а вытанчаны спосаб упрыгожвання.

Звернем увагу на падобную з'яву ў стылістыцы збудаванай у сярэдзіне стагоддзя *царквы Іаана Прадзіцчы ў Дзякове* паблізу Каломенскага. Больш прыземісты і моцны ў насычаных формах, гэты храм уяўляе сабою спалучэнне пяцікупальнай традыцыйнай кампазіцыі з цэнтральным навамодным шатровым навершам. Элементы розных канцэптуальных падыходаў спалучаюцца тут, нібы в аўзорыстай мазаіцы. Ад маскоўскага дойлідства паходзяць званіца, круглыя слупы падкупальнай прасторы, ад італьянскіх рэнесансавых перайманняў – машыкулі, круглыя вкны ў франтонах, прафіляваныя гзімсы. У цэлым, здавалася б, неспалучальны сімбіёз розных традыцый

спараджае непаўторнае і цэласнае рашэнне.

Кансерватыўныя погляды духавенства – найперш згаданых раней іасі флян – істотна ўплылі на ліна захаваў больш традыцыйных канструкцыйных рашэнняў у культуры вымайдой дідстве. Падмоцным уздзеяннем ахоў-

© Фота А. Грышчын

Царква Іаана Праддзечы ў Дзякове

ніцкай ідэалогіі знаходзіўся і Іван IV. Менавіта ён замовіў будаўніцтва Сафійскага сабора ў Волагдзе на ўзор спрошчанага ваўсакса блена іма сьвўскага Успенскага сабора Ф'ярававаці. Такімчынам, традыцыйная плынь – крыху абноўленая і еўрапейская – ная праз ардарныя элементы ў пахавальні маскоўскіх князёў, Архангельскім саборы крамля тым самым італьянцам Алевізам Новым – праіснавала да канца XVI ст.

Здаецца відавочным, чаму ў структуры жанраў *жыванісы* Масковіі не ўзнікае, насуперак з'яўленню пэўных праяў рэнесансу ў архітэктуры (імпартаваных з Італіі), такога тыповага для адраджэння жанру, як *свецкі партрэт*. Пасля таго як у маскоўцаў выспела жаданне абвясціць сябе спадкаемцамі блізкай да пагібелі Візантыі (адсюль замена княскай тытулаты царскай, пачынаючы з Івана IV у 1547 г.), імпартуецца і выпрацаваны ў Візантыі тэзіс пра сакральную функцыю свецкай улады. Аднак ведным чынам, ваялікі князь, мітрапаліты і набліжанае баярства ўвасабляюцца выключна ў сакральнай жывапіснай прасторы, у «горным свеце», але не ў зямным. Можна сустрэць абліччы князёў, умоўна-абагульнення, на іконах, або ваўсаксабленні на *парсунах*, або рэпрэзентатыўных фрэскавых сюжэтах, але не ў рэалістычных, «прыземленых» партрэтных творах («Парсуна Івана IV», «Дабраслаўленае войска», «Мітрапаліт Аляксеі у Жыціі» згаданага Дзянісія). Да змагання за «візантыйскую спадчыну» сакралізаванай улады дапасоўваецца выказванне манаха Філафея пра Маскву як «трэці Рым». Што праўда, ёсць абгрунтаванае

Дыянісій. Мітрапаліт Аляксіі
вылечвае царыцу Тайдулу.
Кляймо абраза

і іканапісца, уяўляе сабою вяршыню рэлігійнага жывапісу разгляда-нага часу. Не такі экспрэсіўны, як яго папярэднік, прыхільнік мана-хромнасці Феафан Грэк, не такі засяроджана-стрыманы, як Андрэй Рублёў, ён пераўзыходзіць абодвух у сакавітасці жывой, падобнай да стылю італьянскага ранняга рэнэсансу каларыстыцы, не саступаючы Рублёву ў музыкальнасці ліній. Можна было б бачыць у яго працах спантанная праява Адраджэння, калі б не прынцыповае захаванне ў іх сакральнай прасторы – насуперак рэалістычна адлюстраванай. Таму гістарычная сцэна аздараўлення жонкі хана Джанібека Тайдулы ў Ардзе мітрапалітам Аляксіем у 1357 г. на запрашэнне хана (кляймо абраза «Мітрапаліт Аляксіі у Жыціі») глядзіцца як кананічнае выяўленне падзей святога падання (Жыція Аляксія).

Гістарычны жанр жывапісу не вылучаецца ў гэты час у Масковіі з агульнага абсягу рэлігійнага мастацтва. Постаці тут умоўныя, падзеямі кіруюць нябесныя сілы – так, як у тым самым абразе «Дабраслаўленае войска», прывечаным казанскай вікторыі маскоўцаў.

Дыянісій праславіўся шэрагам выдатных ікон і роспісаў (пры-кладам, Успенскага сабора ў Маскоўскім крамлі). Але галоўным шэ-дэўрам майстра варта прызнаць *роспісы і іканастас сабора Раства Ба га роздцы Ферапонтава манастыра* (Ва лагодчына), выкананыя

меркаванне, што Філафей – як іасіфлянцін і пры хільнікзамож-нага ўплывовага інстытуту царквы, ды яшчэ жыхар Пскова, – пісаў той тэкст з нагоды заваявання Масквой Пскова ў 1510 г. і меў на ўвазе параду не рабаваць царкву (як маскоўцы зрабілі перад тым у Ноўгарадзе ў 1481 г.), а пакінуць ёй яе багацці. Дапасаванне ж філафея скажэ тэксту пад ім перскую ідэю адбылося пазней.

Творчасць не раз намі згада-нага Дыянісія (каля 1440 – каля 1502/1508), маманталіста

Дыянсіій.
Прашчур Авель.
Фрагмент
роспісу
Ферапонтавага
манастыра,
1502 г.

разам з сынамі Феадосіем і Уладзімірам. Роспіс быў зроблены ўсяго за некалькі тыдняў, з 6 жніўня па 8 верасня 1502 г. Цыкл, прысвечаны Багародзіцы, ілюструе яе жыццё ды прысвечаня ёй песняспевы; ён насычаны святочным і радасным духам, адпаведным лейтматыву ўслаўлення Марыі. Фарбы, якія рабіліся на аснове мясцовых мінералаў, уражваюць жыццёвай матэрыяльнай насычанасцю: блакітныя, зялёныя, ружовыя, жоўтыя (фрэска «Акафіст Божай Маці»).

Кажучы пра жывапіснасць, адзначым у фрэсках Дыянсіія ў Ферапонтаве наяўнасць архітэктурнага стафажу («Шлюб у Кане»), выяваў постацяў у шыкоўных гістарычных строях (цыкл «Усяленскіх сабораў» і інш.). Аднак пры наяўнасці пратарэнесансавых элементаў Дыянсіій ўсё ж з аставаўся прыхільнікам традыцыйнай «ісцінай» царквы (як паслядоўнік Волацкага) і традыцыяналістам у станковым іканапісе. Асабліва гэт а відавочна ў ягоных абразах «Адзігіт рыя Смаленская» або «Сашэсце ў пекла».

Пры ўсёй сваёй вядомасці – з амовы на роспісы ў Маскоўскім крамлі не выпадковыя: Дыянсіій успрымаецца афіцыйнай царквой, пэўна, як з алішне смелы на ватар. Стагаловы (царкоўны і земскі) сабор у Маскве ў лютым – траўні 1551 г., выпрацоўваючы парадны развіцці рэлігійнага жывапісу, па трабуе трымацца нязменнай традыцыі, канону. Ікона мусіць адпавядаць яе сутнасці і, пажадана, імітаваць копіі найлепшых старажытных ікон грэцкіх майстроў, а не «ізмьшленія» іканапісцаў.

Гэтае рашэнне мела вызначальны ўплыў на характар і кантэнт напісу Масковіі, абумовіўшы яго пераход да стылёвай кансервацыі і застою ў мастацкім сэнсе (не адмаўляючы прыдатнасць пазнейшых твораў як прылад культавага жыцця). Творчыя выняткі здараліся звычайна пад высокім патранатам – як у выпадку са Строганаўскай школай або школай царскай Збройнай палаты.

Пра рэлігійнае мастацтва XVI ст. кажучы, што яго галоўнымі рысамі былі выяўленне кансерватыўных тэндэнцый, страта былой гарманічнасці, ідэальнасці і абразы, але пры тым і назапашванне некаторых якасцяў, за якімі была будучыня. Часам тут больш увагі аддаецца краязнаўству, гістарычным дэталю, а легарычнаму асаблівасцю людскіх заганяў. Пры гэтым «гістарычнасць» часцей уядзе да абслугоўвання свецкай улады, праявы прыгаданай «сімфаніі» царквы і дзяржавы. У фрэскі Дабравешчанскага сабору ў Маскве сын Дыянісія Федосій уводзіць выявы візантыйскіх імператараў і маскоўскіх князёў. Тое ж на зраецца ў пазнейшых, не захаваных роспісах Залатой палаты Крамлёўскага палаца. Іх сюжэты ўслаўлялі царскі дом і найперш самога Івана IV. Але ёсць і іншыя выпадкі. Ва Успенскім саборы Свяжскага манастыра ў роспісы на месцы «Еўхарыстыі» можна назіраць «Вялікі выхад», адлюстраванне эпизода рэальнай царкоўнай службы – вядома ж, у прысутнасці важных асоб, Івана Жахлівага і настояцеля манастыра.

Што да павучальных сюжэтаў, то сярод абразоў, заснаваных на літаратурнай канве прытчаў і жыццёвых святых, неабходна згадаць «З’яўленне Еўлогію».

Тым часам у Масковіі развіваліся і мясцовыя цэнтры іканапісу: найперш у Яраслаўлі, Ніжнім Ноўгарадзе, Кастрэме. Больш праснароднай, казачнай, часам наіўнай вобразнасцю вызначаліся творы з паўночных рэгіёнаў: Архангельскага, Валагодскага, Аланецкага.

У развіцці *мініяцюры* (пры захаванні традыцый і люмінавання рукапісаў ад папярэдняга эпохі) на йбольшую цікавасць уяўляюць свецкія манускрыпты – такія, як створаная ў 1535 г. «Хрысціянская тапаграфія» Казьмы Індзікоплава. Кніга замяняла і каментарыі Святога Пісьма, і касмаграфію, і натуральную гісторыю, і гісторыю палітычную і культурную...

Але ў найбольшай ступені прагрэсу асветы ў Маскоўскай дзяржа-

ве паспрыяла кнігадрукаванне. Яно пачалося ў 1563 г. у Маскве: Аляксей Адашаў і Маруша Няфедзьеў надрукавалі Евангелле. Прыкладна годам па зней выхадцы з Беларусі Іван Фёдараў (Федаровіч?) і Пётр Мсціславец у прысутнасці царя на друкавалі тамсама свай «Апостал». Акрамя Масквы друкарня была за снава наі ў Аляксандраўскай сла бадзе.

У *фальклоры* побач з даўно вядомымі абрадавымі песнямі, былі на мдалейшы росквіт зазнаваў жанр гістарычнай песні. Гэтыя песні былі прысвечаны заваяванню Казані, паходу Ермака ў Сібір, войнам на Захадзе або асобе таго ж цара Івана Жахлівага.

Своеасаблівы росквіт, найперш пры двары гэтага самага цара, перажыла творчасць скамарохаў – своеасаблівая версія распаўсюджанай на Захадзе *карнавальнай культуры*. Разам са скамарохамі Іван IV раз-пораз спяваў разгульныя песні або і ўдзельнічаў у маскарадных скоках («машкарах»).

Сярод літаратурных помнікаў XVI ст. вылучаецца дыдактычная аповесць-жыццё Ермалая Эразма «Аповесць пра Пятра і Фяўронню Мурамскіх», а таксама публіцыстыка Івана Перасветава, ліставанне цара Івана Жахлівага і князя Андрэя Курбскага, ананімныя «Гутарка Валаамскіх старцаў» і «Памфлет пра вялікага князя Маскоўскага». Па-ранейшаму ствараліся напалову летапісы, напалову гістарычныя аповесці (напрыклад, «Гісторыя пра Казанскае ханства»).

У гэты самы час у Маскоўскай дзяржаве пачалі з'яўляцца першыя *прыватныя школы*, у якіх вучылі грамаце і арыфметыцы. Пры манастырах засноўваліся новыя бібліятэкі.

Б. Чорыкаў. Царскія ігрышчы

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Аброк – штогадовы збор памешчыкамі грошай і прадуктаў з прыгонных сялян. У Маскоўскай дзяржаве і Расійскай імперыі існаваў да адмены прыгону.

Акольнічыя – прыдворны чын і пасада ў Маскоўскай дзяржаве. Узначалі прыказы, выконвалі прыдворныя і вайсковыя абавязкі.

Апрычніна – уведзены Іванам IV Жахлівым (Грозным) асаблівы парад кіравання Маскоўскім царствам, які грунтаваўся на фізічным тэроры і знішчэнні людзей.

Бліжняя дума, Выбраная рада – колы асоб, асабліва набліжаных да цара Івана IV, якія былі ў сярэдзіне XVI ст. неафіцыйным урадам Масковіі.

Губныя ўстановы – органы мясцовага кіравання ў Маскоўскай дзяржаве, якія існавалі з 1530-х гг., займаліся напачатку вышукам і судом у крымінальных справах, а пазней таксама іншымі адміністрацыйнымі справамі. Ліквідаваныя на пачатку XVIII ст.

«Дамастрой» – звод правілаў хатняга побыту жыцця ў Масковіі, складзены духоўнікам цара Івана IV манахам Сільвестрам.

Дваранства – прывілеяванае, паноўнае саслоўе ў Маскоўскай дзяржаве і пазней у Расійскай імперыі, якое знаходзілася на царскай службе.

Думныя дзьякі – чыноўнікі найніжэйшага рангу; складалі і правілі рашэнні Баярскай думы і царскія ўказы, займаліся справаводствам.

Думныя дваране – трэці паводле значэння, пасля баяраў і акольнічых, ніжэйшы думны чын.

«Запаведныя леты» – гады, у якія ў некаторых рэгіёнах Маскоўскай дзяржавы забараняўся пераход ад аднаго землеўласніка да іншага.

Захрыбетнікі – залежныя ад землеўласнікаў людзі, якія не мелі сваёй гаспадаркі, жылі і працавалі ў дварах сялян або пасадскіх людзей.

Земскія ізбы – выбарныя органы мясцовага самакіравання ў гарадах і валасцях, у пачатку XVIII ст. – толькі ў гарадах, дзе з 1721 г. былі заменены на магістраты і ратушы.

Земскі сабор – найвышэйшая саслоўна-прадстаўнічая ўстанова Маскоўскай дзяржавы з 1549 па 1653 г., сход прадстаўнікоў усіх слаёў насельніцтва (акрамя прыгонных сялян), які склікаўся дзеля абмеркавання палітычных, адміністрацыйных і гаспадарчых пытанняў.

- Земшчына** – тэрыторыя Масковіі, якая па дчас а прычніны не была ўключана ў склад а прычных зямляў і якой кіраваў Іван Жахлівы пры пэўным удзеле Баярскай думы і Земскіх сабораў.
- Машыкулі** – тэрмін з архітэктуры; азначае навесныя адтуліны-байніцы, размешчаныя на версе муроў або вежаў крэпасці.
- Надзел** – частак зямлі, які ў Маскоўскай дзяржаве даваўся сялянину ўзамен за выкананне ім розных павіннасцяў.
- Падворны падатак** – сістэма падаткаабкладання насельніцтва, пры якой урад вызначаў агульную суму падаткаў, а гарадскія і сельскія абшчыны размяркоўвалі яе па асобных дварах.
- Падымшчына** – падатак у Маскоўскай дзяржаве на карысць мясцовай адміністрацыі, які ўстанаўліваўся з кожнага «дыму» – г.зн. з сялянскай гаспадаркі.
- Палацавыя сяляне** – прыгонныя сяляне, якія на лежалі асабіста цару і членам царскай сям’і.
- «Палкі н овага с трою»** – вайсковыя традыцыі, якія фарміраваліся ў асноўным з іншаземных наймітаў і казакоў на ўзор арганізацыі і навучання заходнееўрапейскіх армій.
- Парсуна** – прымітыўны партрэтны жанр, распрацаваны ў Маскоўскай дзяржаве; творы гэтага жанру знаходзіліся ў моцнай залежнасці ад тагачаснага маскоўскага іканапісу.
- Пасошнае** – дзяржаўны пазямельны падатак «з сахі», ямскія, пяцінныя і іншыя зборы.
- Патрыярх** – найвышэйшы тытул у маскоўскай праваслаўнай царкве (уведзены ў 1589 г.).
- Прыгоннае права** – сукупнасць юрыдычных нормаў, паводле якіх сялянам забаранялася пакідаць свае зямельныя надзелы без дазволу землеўласніка. У Маскоўскай дзяржаве замацавалася з 1497 г.
- Прыказы** – органы цэнтральнага кіравання ў Маскоўскай дзяржаве, якія займаліся г.а.ліновым кіраваннем гаспадаркай. Раскоўны прыказ выконваў функцыі следства і вышуку. Манастырскі прыказ раскоўваў удзельнічаў у справах дзяржавы, да тых самых маёмасных адносінаў.
- Стафаж** – тэрмін з архітэктуры; азначае выявы постацяў людзей, жывёл, паказаных на фоне пейзажу дзеля ажыўлення вобраза.
- Стральцы** – у дзясятроўскі час: выбарныя службылыя людзі, асабіста свабодныя, якія набіраліся з падатных саслоўяў і неслі вайсковую

службу. Былі ўзброены пальнай і халоднай зброяй. Жылі ў адмысловых слабодах, мелі сем’і, займаліся рамёствамі і гандлем. Падпарад юў на лісяСтралецкаму прыказу.

Чарнасошныя сяляне («чорныя людзі») – цяглыя сяляне, якія ў адрозненне ад прыгонных сялян былі асабіста незалежнымі.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Зимин, А. А. Опричнина Ивана Грозного. Москва: Мысль, 1964. 535 с.
- История внешней политики России. Конец XV–XVII в. Москва: Международн. отношения, 1999. С. 66–215.
- История русского искусства: в 13 т. / под ред. И. Э. Грабаря, В. Н. Лазарева, В. С. Кеменова. Т. 3. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 745 с.
- История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. / под ред. Б. А. Рыбакова. Москва: Высшая школа, 1983. С. 194–195.
- Лазука, Б. А. Гісторыя сусветнага мастацтва. Ад старажытных часоў па XVI стагоддзе. Мінск: Беларусь, 2010. С. 138–142.
- Россия в XVI в еке. Во споминания ин остраницев / пер. с англ. и нем. Смоленск: Русич, 2003. 472 с.
- Скрынников, Р. Г. Опричнина. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1969. 344 с.
- Скрынников, Р. Г. Иван Грозный и его время. Москва: Наука, 1983. 250 с.
- Скрынников, Р. Г. Россия на кануне «Смутного времени». Москва: Мысль, 1985. 206 с.
- Творогов, О. В. Литература Древней Руси. Москва: Просвещение, 1981. С. 94–105.
- Тихомиров, М. Н. Россия в XVI столетии. Москва: Изд-во Академии наук, 1962. 589 с.
- Шмидт, С. О. У истоков российского абсолютизма. Москва: Прогресс, 1996. 496 с.
- Martin, J. Medieval Russia, 980–1584. 2nd ed. Cambridge University Press, 2012. P. 363–447.
- Michalonis Litvani De moribus Tartarorum. Litvanorum et Moschorum. Fragmina X. Basileæ: apud Conradum Waldkirchum, MDC(L)XV. 64 p.

7. СМУТНЫ ЧАС У МАСКОЎСКАЙ ДЗЯРЖАВЕ. МАСКОЎСКАЕ ЦАРСТВА АД ПАЧАТКУ ЎЛАДАРАННЯ РАМАНОВЫХ І ДА КАНЦА XVII СТ.

7.1. Смутны час. Ка лі цар Фёдар Іванавіч памёр і спынілася дынастыя Рурыкавічаў, 21 лютага 1598 г. на трон узышоў Барыс Гадуноў. Чаканага баярамі фармальнага акта абмежавання ўлады новага гасудара не было. Маўклівую незадаволенасць гэтага саслоўя выклікаў з боку новага цара таемны нагляд за баярамі, у якім асноўнай прыладай былі халопы, якія даносілі на сваіх гаспадароў, а далей ужо ішлі катаванні. Агульная нестрываласць дзяржаўнага парадку не магла быць выпраўленая Гадуновым, нягледзячы на ўсю выяўленую ім энергію. Галодныя гады, якія пачаліся з 1601 г., узмацнілі агульную незадаволенасць царом. Змаганне за царскі пасад у вярхах баярства дапаўнялася хваляваннямі знізу, з'яўленнем новых і новых прэтэндэнтаў на царскі трон, што і паклала пачатак *Смутнаму часу*, які большасць сучасных гісторыкаў адлічвае прыкладна ад 1603 г. У сувязі з гэтым уладаранне Барыса Гадунова можна лічыць першым яго перыядам.

Неўзабаве па Масковіі папаўзлі чуткі пра цудоўнае выратаванне ў Углічы царэвіча Дзмітрыя, які лічыўся раней забітым, і пра яго знаходжанне ў Польшчы. Першыя звесткі пра ўратаванага царэвіча пачалі трапляць у сталіцу ў самым пачатку 1604 г. Ілжэдзмітрый І быў фактычна створаны маскоўскім баярствам з дапамогай палякаў. Яго самазванства не ўяўляла сабою таямніцы для баяраў, і Гадуноў тады наўпрост казаў, што гэта яны падставілі самазванца.

Барыс Гадуноў зрабіў першую да Пятра спробу ліквідаваць культурную адсталасць Масковіі ад краін Заходняй Еўропы. У краіну прыязджае значна больш, чым раней, замежных спецыялістаў –

вайскоўцаў і лекараў, разведчыкаў карысных выкапняў і майстроў. Барыса Гадунова нават абвінавачвалі (як сто гадоў пазней – Пятра I) у залішняй прыхільнасці да «немцаў» (так называлі ў Масковіі ўсіх заходнееўрапейцаў). Упершыню «для на вукі розных моў і грамат» было адпраўлена ў Англію, Францыю, Германію некалькі маладых дваран. У Смутны час яны не наважыліся вярнуцца на радзіму: адзін з іх у Англіі перайшоў у англіканства, стаў святаром і нават багасловам.

Магчыма, калі б у распараджэнні Гадунова аказалася яшчэ некалькі спакойных гадоў, Маскоўская дзяржава больш мірна, чым пры Пятру, і на сто гадоў раней пайшла б па шляху мадэрнізацыі. Але тады паляпшэнне эканамічнага становішча толькі намячалася, а паколькі да выйсця з крызісу ішлі прыгонніцкім шляхам, то ў асяроддзі сялянства выпявала незадаволенасць. Магчыма, гэтая глухая незадаволенасць не перарасла б у выбух, калі б лета 1601 г. не было занадта дажджлівым. Да ўборкі ўраджаю ніяк не ўдавалася прыступіць. А пасля адразу, без перапынку, ударылі раннія маразы, і «поби мраз моцный всяку працу справ чelовечьих в палех». Наступны год быў зноў неўраджайны, акрамя таго, не хапала насення і якасць яго была нізкая. Тры гады ў краіне лютаваў страшэнны голад.

Зразумела, прычынай голаду была не адна непагода. Зруйнаваная цяжкімі падаткамі і ўзмоцненай эксплуатацыяй сялянская гаспадарка страціла ўстойлівасць, не мела ніякага запасу трываласці.

Але пры ўсім гэтым шмат у якіх баяраў, у кляцях манастыроў ляжалі запасы збожжа. Паводле сведкаў тых падзей, іх тады хапіла б усяму насельніцтву краіны. Аднак памешчыкі і настаяцелі манастыроў хавалі запасы, бо спадзяваліся на далейшае падвышэнне цэн, якія, урэшце, і выраслі прыкладна ў сто разоў. Людзі былі вымушаны есці сена і траву, справа даходзіла нават да людаедства.

Цар Барыс Гадуноў спрабаваў змагацца з голадам: беднякам раздавалі грошы, арганізоўвалі для іх платныя будаўнічыя работы. Але атрыманая грошы імгненна абсяцэньваліся, бо хлеба на рынку ад гэтага не большала. Тады Барыс распарадзіўся раздаваць бясплатна збожжа з дзяржаўных сховішчаў. Ён спадзяваўся такім чынам даць добры прыклад землеўласнікам, але кляці баяраў, манастыроў і нават патрыярха заставаліся зачыненымі. Людзі, якія марылі пра вырата-

ванне, паміралі ў гарадах проста на вуліцах. Толькі ў Маскве было пахавана больш за 120 тыс. чалавек, і не ўсіх атрымлівалася пахаваць належным чынам. Сабакі жэрлі непахаваныя трупы. Пакуль сяляне ў гарадах паміралі ад голаду, іх палеткі заставаліся неапрацаванымі і незасеянымі.

Голад па дарваў уладу Барыса Гадунова. Народныя хв аляванні ахоплівалі ўсё большыя тэрыторыі, і цар імкліва страчваў свой аўтарытэт. Тыя магчымасці, якія а дкрывала перад краінай кіраванне гэтага дзяржаўнага дзеяча, былі змарнаваныя. У такой сітуацыі перамога Ілжэдзімітрыя была фактычна забяспечаная.

Пра Ілжэдзімітрыя I і ў папулярнай расійскай літаратуры, і ў масавай свядомасці існуе шмат памылковых стэрэатыпаў. У ім бачаць звычайна «агента польскага караля і феодалаў», якія імкнуліся з яго дапамогай захапіць Масковію, іх марыянетку. Цалкам натуральна, што менавіта такую трактоўку асобы Ілжэдзімітрыя ўзмоцнена ўкараняў урад баярына Васілія Шуйскага (апошні заняў маскоўскі трон пасля звяржэння і забойства «імператара Дзімітрыя»). Але сёння можна больш аб'ектыўна паставіцца да дзейнасці маладога чалавека, які год пражыў на маскоўскім пасадзе і ў гонар свайго каранавання, паводле заходняга звычаю, загадаў выбіць залатую манету.

Мяркуючы з успамінаў сучаснікаў, Ілжэдзімітрый I (які падпісваў свае ўказы як Demetreus Imperator) быў разумны і кемлівы. Яго атачэнне дзівілася, як лёгка і хутка ён вырashaў з аблытаных пытанняў. Выглядае на тое, што ён і сам верыў у сваё царскае паходжанне. Сучаснікі адзначаюць дзіўную смеласць, з якой малады цар парушаў той этыкет, што склаўся пры двары. Натоўпу ён таксама не баяўся: не раз у суправаджэнні аднаго-двух чалавек ездзіў вярхом на кані па маскоўскіх вуліцах. Народу Ілжэдзімітрый абяцаў кіраваць не суровасцю і пакараннямі, а шчодрасцю і міласэрнасцю і паспеў спадабацца масквіціянам. Ён дз ейнічаў з тэмпераментам свайго нібыта-бацькі Івана Жахлівага, але без брутальнасці апошняга. Калі б ён ведаў, што ён не царскі сын, ён, напэўна, здолеў бы загадзя за-своіць этыкет маскоўскага двара, каб усе адразу маглі сказаць пра яго: так, гэта сапраўдны цар. Да таго ж цар Дзімітрый памілаваў самага небяспечнага сведку – згаданага раней князя Васілія Шуйскага. Абвінавачаны ў змове супраць цара, Васілій Шуйскі кіраваў у Углічы

Б. Чорыкаў. Demetreus Imperator
(Ілжэдзімітрый I)

Мікітавічы былі ліарыштаваны паводле фальшывага абвінавачання ў спробе атруціць цара і высланыя разам са сваімі сваякамі. Самы старэйшы з братоў, паляўнічы і фронт Фёдар Мікітавіч, быў паstryжаны ў манахі пад імем Філарэта і адпраўлены на поўнач, у Антоніева-Сійскі манастыр. Яшчэ ў 1602 г. улюбёны слуга Філарэта паведамляў прыставу, што яго гаспадар з усім змірыўся і думае толькі пра выратаванне душы. Аднак улетку 1604 г. у Польшчы з'явіўся Ілжэдзімітрый, а ўжо ў лютым 1605 г. данясенні прыстава пры «старцу Філарэце» рэзка мяняюцца. Перад намі ўжо не сціплы манах, а палітычны змагар. І сапраўды, неўзабаве Філарэт з высланага манаха ператварыўся ў мітрапаліта Растоўскага: у гэты сан яго ўзвялі на загад цара Дзімітрыя. Прычына палягала ў сувязях самазванца з раманаўскай сям'ёй.

Як толькі Ілжэдзімітрый з'явіўся ў Польшчы, урад Гадунова абвясціў, што ён – самазванец Юшка (а ў манастве Рыгор) Багданаў, сын Атрэп'ева, дыякан-расстрыга Чудавага манастыра. Магчыма, яно так і было: урад быў зацікаўлены ў тым, каб назваць сапраўднае імя самазванца. Атрэп'еў жа да пас трыжэння быў халопам Раманавых і паstryгся ў манахі, мабыць, пасля іх высылкі. Знакаміты гісторык Смутнага часу Сяргей Платонаў пісаў: «Нельга лічыць, што самазванец быў Атрэп'евым, але нельга таксама сцвярджаць,

раследаваннем справы аб гібелі сапраўднага царэвіча і на свае вочы бачыў яго мёртвае цела. Пры судзе Шуйскага да смерці сабор, па мілашці яго Ілжэдзімітрый.

Найважнейшымі супрацьнікамі Гадунова на шляху да ўлады былі баяры Раманавы-Юрэвічы. Найстарэйшы з іх – Мікіта Раманавіч, брат маці цара Фёдара царыцы Анастасіі – лічыўся хаўруснікам Гадунова. Але неўзабаве пасля ўступлення Барыса на пасад пачаўся братоў-

што Атрэп'еў ім не мог быць: праўда ад нас пакуль што схаваная». Іншыя дасл едчыкі паказваюць на і стотныя р азыходжанні Рыг ора Атрэп'ева і Ілжэдзітрыя І ва ўзросце, на засведчаную адначасовую прысутнасць абедзвюх гэтых асоб у розных месцах.

Так або іначай, менавіта Раманавы падрыхтавалі кандыдата на ролю самазванца. У кожным выпадку, само з'яўленне Ілжэдзітрыя ніяк не звязана з іншаземнымі інтрыгамі. Яшчэ адзін вядомы расійскі гісторык, Васілій Ключоўскі, у ХІХ ст. пі саў: «Ілж эдзітрыый бы ў толькі выпечаны ў польскай печы, а заквашаны ён быў у Маскве».

Як сведчаць сучаснікі, Ілжэдзітрыый І быў разумны, і ініцыятыва яго авантуры ўзнікла зусім не ў Польшчы: наадварот, кароль Жыгімонт ІІІ Ва за доў га в агаўся, ці в арта падтрымліваць гэ тага прэ тэндэнта на цар скі т рон. З аднаго боку, бы ло прывабна мець на маскоўскім троне чалавека, які абавязаны каралю – пагатоў малады чалавек лёгка даваў самыя розныя абяцанні. Ілжэдзітрыый патаемна перайшоў у каталіцтва і паабяцаў Папе Рымскаму, што ўся Масковія возьме з яго прыклад. Кар алю ён пааб яцаў Смаленск і Чарнігава-Северскую зямлю, б ацьку сваёй нявесты Марыны, сандамірскаму ваяводзе Юрыю Мнішку (больш правільна: Мнішаху) – Ноўгарад, Пскоў і ў дадатак мільён злотых. Але гісторыя цудоўнага выратавання царэвіча здавалася з анадта неверагоднай. Сумневы ў каралеўскім паходжанні «маскоўскага князька» выка звалі ама ль у се ма гнаты Рэчы Паспалітай, да якіх кар оль звяртаўся па пар аду. Апроч таго, замірэнне з Масковіяй, заключанае у 1601 г. пры актыўным удзеле беларускага дзяр жаўнага дз еяча, князя Льв а Сапегі, т эрмінам на 20 гадоў на ўзаемавыгадных умовах уяўлялася яму больш надзейнай гарантыяй, чым н ейкі х аўруснік Рэчы Паспалітай на маск оўскім троне. Жыгімонт ІІІ у той момант не мог пайсці на адкрыты ваенны канфлікт з Маскоўскай дзяр жавай яшчэ і таму, што Рэч Паспалітая вяла цяжкае змаганне са Швецыяй за Прыбалтыку.

Менавіта таму кароль не наважыўся аказаць Ілжэдзітрыю поўную і безумоўную падтрымку: ён толькі дазволіў сваім шляхцічам, калі тыя паж а даюць, уступаць у ягонае в ойска. Такіх набр алася крыху больш за паўтары тысячы. Да іх далучыліся некалькі сотняў дваран-эмігрантаў ды яшчэ данскія і запарожскія казакі, якія бачылі ў паходзе Ілжэдзітрыя добрую магчымасць разжыцца ваеннай зда-

бычай. Прэтэндэнт на трон меў, такім чынам, усяго толькі жменьку ваяроў – каля 4 тысяч. З імі ён і перайшоў цераз Дняпро.

Ілжэдзітрыя ўжо чакалі, але чакалі каля Смаленска, бо адтуль адкрываўся больш прасты і кароткі шлях на Маскву. Ён жа ўпадабаў шлях больш надзейны: цераз Дняпро ён перабраўся каля Чарнігава. Пасля гэтага войскам Ілжэдзітрыя трэба было ісці праз Северскую зямлю, дзе было шмат незадаволеных сваім становішчам людзей: дробныя служылыя людзі, сяляне невялікіх маёнткаў, рэштка разгромленых войскамі Гадунова казакоў, якія паднялі пад кіраўніцтвам атамана Хлапушы паўстанне; урэшце, мноства ўцекачоў – тых, хто сабраўся тут у галодныя гады. Менавіта гэтыя незадаволеныя масы, а не іншаземная дапамога, паспрыялі Ілжэдзітрыю ў тым, каб дайсці да Масквы і ўзяць там уладу.

У Маскве Ілжэдзітрый таксама не ператварыўся ў польскага стаўленіка. Ён не спяшаўся выконваць свае абяцанні. Праваслаўе заставалася дзяржаўнай рэлігіяй – больш за тое, цар так і не дазволіў будаваць у Масковіі рымакаталіцкія касцёлы. Ані Сма ленск, ані Северскую зямлю каралю ён так і не аддаў, а толькі прапанаваў заплаціць за іх выкуп. Ілжэдзітрый нават уступіў у канфлікт з Рэччу Паспалітай. Рэчч у тым, што ў Варшаве не прызнавалі за маскоўскімі вяльможамі царскага тытула і называлі іх толькі вялікімі князямі, а Ілжэдзітрый пачаў менаваць сябе нават цэсарам, г. зн. імператарам. Падчас урачыстай аўдыенцыі ён доўга адмаўляўся ўзяць з рук польскага амбасадара грамату, адрасаваную «вялікаму князю». У Рэчы Паспалітай былі відавочна незадаволеныя Ілжэдзітрыем, які дазваляў сабе дзейнічаць нагэтулькі самастойна.

Трагедыя Ілжэдзітрыя па лягала, аднак, у тым, што ён быў авантурнікам паводле свайго характару. Тыя сродкі, якія ён рэальна меў у сваім распараджэнні, не былі ў сапраўднасці адэкватныя яго мэтам. Надзеі, якія ў складалі на яго розныя сілы, супярэчылі адна адной. Мы ўжо бачылі, што ён не апраўдаў тых чаканняў, якія звязвалі з ім у Рэчы Паспалітай. Каб заручыцца падтрымкай дваранства, Ілжэдзітрый шчодро раздаваў землі і грошы, якія ён пазычаў у манастыроў. Але і тое, і другое не магло адбывацца бясконца. Чуткі пра нібыта каталіцкую веру новага цара, якія распаўсюджваліся сярод святарства, а таксама царскія пазыкі трывожылі і выклікалі неза-

даволенасць. Сяляне спадзяваліся, што добры цар Дзмітрый адновіць права пераходу ў Юр'еў дзень, якое было адабранае ў іх Гадуновым. Але, не ўступіўшы ў канфлікт з дваранствам, Ілжэдзмітрый ніяк не мог гэтага зрабіць. Таму прыгоннае права было пацверджана: адно толькі сялянам, якія па ішлі ад сваіх гаспадароў у галодныя гады, быў дадзены дазвол з аставацца на н овых месцах. Гэт ая мізэрная саступка не задаволіла сялян, але разам з тым выклікала незадаволенасць у часткі дваран. Калі падагульніць, то ніводзін сацыяльны слой унутры краіны, ніводная сіла па-за яе межамі не мелі сур'ёзных прычын падтрымліваць новага цара – менавіта таму ён т ак лёгка і быў зрынуты з пасаду.

Гэта адбылося ў надзвычай брутальнай форме. 17 траўня 1606 г. згаданы ўжо намі н е раз Васілій Шуйскі, выкарыстоўваючы незадавальненне прысутнасцю ў горадзе вялікай колькасці іншаземцаў, падбухторыў жыхароў Масквы на бу нт. Ваявод Пётр Басма наў загадзя папярэдзваў цара Дзмітрыя пра магчымасць перавароту ў дзяржаве, але апошні яго не паслухаўся. Калі на тоўп на ча ле з Васіліем Шуйскім уварваўся ў крамлёўскія палаты, Ілжэдзмітрый здолеў вылезці цераз аа кно на рыштаванні каля свайго палаца і паклікаць дадатковую ахову, але раптам сарваўся ўніз і трапіў у рукі бунтаўнікоў. Масквічы, якія яшчэ напярэдадні з ахапляліся сваім гасударом, доўга здэкаваліся з яго, а потым забілі і выцягнулі яго цела на Красную плошчу. На твар яму надзелі маску блазна, у рот уставілі скамароховую дудку, і цягам трох дзён цела было аддадзена на ганьбаванне натоўпу... Пазней труп быў спалены, попел зарадзілі ў гармату і выстралілі з яе ў заходнім накірунку.

На імправізаваным Земскім саборы (які склалі людзі, што ў той момант з розных прычын знаходзіліся ў Маскве) царом быў абраны князь Васілій Шуйскі. Па вялікім рахунку, у гісторыі ён выявіў сябе як ганебны інтрыган, заўсёды гатовы зманіць і нават падмацаваць хлусню прысягай на кр ужы, – такі быў гэты ча лавек, які ўступіў у 1606 г. на кр амлёўскі трон. Але незалежна ад асабістых якасцяў Васілія Шуйскага яго ўладаранне т аксама магло стаць пачаткам пазітыўных перамен у палітычным ладзе Маскоўскай дзяржавы. Гаворка ідзе пра абяцанні, якія ён вымушаны быў даць пры ўступленні на царскі трон.

Васілій Шуйскі ўпершыню ў гісторыі Масковіі прысягнуў падданым: даў «запіс», захаванне якога ён замацаваў цалаваннем крыжа. Само абмежаванне самадзяржаўя, хоць бы і на карысць баяраў, магло б мець пазітыўнае значэнне. Але ў «крыжацалавальным запісе» зусім не было рэальнага абмежавання ўлады цара. Так ці іначэй, Васілій Шуйскі абяцаў не караць баяраў без адпаведнага суда. Такім чынам ствараліся заканадаўчыя гарантыі супраць пазасудовых пераследаў і пакаранняў смерцю часу апрычніны. Далей новы цар прысягаў не адбіраць маёмасці ў спадчыннікаў і сваякоў асуджаных, калі «яны ў той віне нявінныя»; такія самыя гарантыі даваліся купцам і ўсім «чорным людзям». У дадатак цар Васілій абавязваўся не слухаць ілжывых даносаў і вырашаць справы толькі пасля стараннага рассядавання.

Што праўда, Шуйскі на практыцы рэдка лічыўся са сваім запісам: мяркуючы па ўсім, ён проста не ведаў, што такое святасць прысягі. Але ўжо само па сабе ўрачыстае абвяшчэнне цалкам новага прынцыпу ажыццяўлення ўлады не магло прайсці бяспрыкладна: нездарма асноўныя палажэнні «крыжацалавальнага запісу» пазней паўтараліся ў дзвюх дамовах, што былі заключаны маскоўскімі баярамі з Жыгімонтам III, аб пакліканні на маскоўскі пасаад каралевіча Уладзіслава.

Да часу ўладарання Васілія Шуйскага адносіцца паўстанне пад кіраваннем Івана Балотнікава. Фактам з'яўляецца вялікая колькасць дваран у войску правядыра сялянскай вайны, якім звычайна называюць Балотнікава. Сёння цяжка зразумець яго сапраўдную праграму: да нас дайшоў толькі пераказ яе ў дакументах, што паходзілі з урадавага лагера. Выкладаючы заклікі паўстанцаў, патрыярх Гермаген пісаў, што яны «змушаюць баярскіх людзей пабіваць сваіх баяраў». Але ў сапраўднасці мы не знаходзім там закліку да змены існага ладу, а толькі намер вынішчыць цяперашніх баяраў і самім заняць іх месца. Наўрад ці выпадкова, што «ў зладзейскіх палках» казакам (так называліся ўсе ўдзельнікі паўстання) раздавалі маёнткі. Некаторыя памешчыкі-балотнікаўцы, дарэчы, працягвалі валодаць зямлямі і ў першай палове XVII ст.

Натуральна, што пад сцягамі Балотнікава і ў лагеры «тушынскага злодзея», які абвясціў сябе другім выратаваным цудам «царом Дзмітрыем», было нямала абяздоленых, якія не прымалі жорсткага

прыгонніцкага ладу і чый пратэст раз-праз выліваўся ў не менш жорсткія, а нярэдка і разбойныя, формы. Нянавісць да прыгняць ні кя была толькі адным са складнікаў шырокага руху ў пацяку XVII ст.

«Тушынскі злодзей» Ілжэдзімтрый ІІ успадкаваў ад свайго прататыпа авантурніцтва, але не таленты; ён быў вартай жалю пародыяй на папярэдніка, у шэрагу выпадкаў сапраўды выглядаў цацкай у руках прадстаўнікоў караля Рэчы Паспалітай. Ён не ўвасабляў сабой, як той жа Балятнік, ніякай сур'ёзнай альтэрнатывы таму шляху развіцця, якім пайшла Маскоўская дзяржава.

У лютым 1610 г., расчараваўшыся ў «тушынскім царку», група баяраў з яго лагера адправілася да Жыгімонта ІІІ, які на той момант трымаў у аблозе Смаленск, і запрасіла на трон каралевіча Уладзіслава.

На дапамогу абложанаму Смаленску пайшло вялікае маскоўскае войска на чале з братам цара князем Дзімтрыйем Шуйскім. 24 чэрвеня (4 ліпеня) 1610 г. адбылася бітва каля сяла *Клушына* пад Гжацкам (цяпер горад Гагарын). У складзе войска кароннага польнага гетмана Рэчы Паспалітай Станіслава Жулкеўскага было 6325 чалавек конніцы, 200 – пяхоты, а да таго 4 невялікія гарматы. Войска складалася з польскіх і беларускіх коннікаў ды украінскіх казакоў. У атрадах Дзімтрыйа Шуйскага было 35 тыс. чалавек, сярод якіх 5 тысяч складалі найміты-шведы, французы і немцы. Але Шуйскі перад бітвай абяцанай сумы ім не заплаціў, бо разлічваў на тое, што ў бітве частка з іх загіне, а грошы ён забярэ сабе. Тады частка наймітаў наогул адмовілася змагацца.

Пяць гадзін доўжылася бітва невялікага войска Жулкеўскага з маскоўскім войскам, і першае ў выніку перамагло. Атрады Масквы

Б. Чорыкаў. Абарона Смаленска ад войскаў Жыгімонта. 1610 г.

*Б. Чорыкаў. Цар Васілій Шуйскі
сыходзіць у манаства*

на і пастрыжаны ў манахі (пазней вывезены ў Польшчу, дзе і памёр). Быў створаны баярскі ўрад («Сямібаяршчына») на чале з князем Фёдарам Мсціслаўскім (унукам апошняга мсціслаўскага ўдзельнага князя з роду Гедымінавічаў).

Скарыстаўшы паражэнне царскага войска ў бітве пад Клушынам, Ілжэдзімтрый ІІ зноў падышоў да Масквы. З другога боку да Масквы набліжаўся Жулкеўскі, на бок якога пераходзілі царскія войскі і гарады. У самой глыбінцы Масковіі гарады прысягалі на вернасць Сямібаяршчыне. Частка баяраў і дваран ехала ў лагер пад Смаленск да караля Жыгімонта, каб служыць будучаму цару Уладзіславу. Такім чынам, у Маскоўскай дзяржаве на той момант мелася фактычна некалькі ўрадаў.

У выніку названых падзей у жніўні 1610 г. ужо самі маскоўскія баяры запрасілі на царства каралевіча Уладзіслава. Як «тушынцаў», так і расійскіх баяраў традыцыйна таўруюць як здраднікаў, гатовых «аддаць Расію замежнікам». Аднак уважлівае чытанне пагадненняў 1610 г. не дае сур'ёзных падстаў для такіх абвінавачванняў.

У сапраўднасці ў абодвух дакументах былі прадугледжаны разнастайныя гарантыі супраць паглынання Масковіі Рэччу Паспалі-

пачалі ўцякаць, а потым паўцякалі ўсе, пакінуўшы адных наймітаў. Войска Дзмітрыя Шуйскага страціла забітымі і пацаленымі 15 тыс. чалавек; астатнія разбіліся па сваіх дамах. Частка наймітаў перайшла на службу да караля Жыгімонта Вазы, частка была адпушчана па дамах. Пераможцы разрабавалі маскоўскі лагер і забралі ўсе боезапасы і іншыя рэчы.

Паражэнне расійскага войска было настолькі ганебным, што ў Маскве адбыўся чарговы дзяржаўны пераварот. Цар Васілій Шуйскі быў скінуты з трона

тай: і забарона прызначаць выхадцаў з Польшчы і Літвы на адміністрацыйныя пасады ў Маскоўскай дзяржаве, і адмова ў дазволе будаваць каталіцкія храмы, і захаванне ўсіх парадкаў, што існавалі ў дзяржаве. У прыватнасці, непарушным заставалася і прыгоннае права: «на Русі паміж сябе хрысціянам выхаду не быці», «люды рускім паміж сябе выхаду не кажа кароль яго міласць дапушчаці». У заключанай «тушынцамі» ў лютым 1610 г. дамовы можна заўважыць і водгук гадуноўскіх часоў: «А для науки вольно каждому з народу московского людем ездити в иные государства хрестиянские».

Зрэшты, у абодвух пагадненнях застаўся няўзгодненым адзін істотны пункт – аб веравызнанні будучага цара Уладзіслава. І «тушынцы», і маскоўскія баяры настойвалі на тым, каб ён п'ерайшоў у праваслаўе. Ваяўнічы католік, які страціў праз сваю прыхільнасць да рымакаталіцкай веры шведскі трон, Жыгімонт III з гэтым не пагаджаўся. Прызнанне Уладзіслава царом да выр'ашэння гэтага пытання – цяжкая паводле наступстваў памылка маскоўскіх баяраў. Рэч тут не ў параўнальных вартасцях і недахопах абедзвюх канфесій, а ў элементарным палітычным разліку. Паводле законаў Рэчы Паспалітай кароль мусіў абавязкова быць католікам. Праваслаўны Уладзіслаў пазбаўляўся такім чынам права на польскі трон. Тым самым перспектывы спачатку асабістай, а потым і дзяржаўнай уніі Масковіі і Рэчы Паспалітай рэальна не існавала. Але прызнанне ўлады «цара і вялікага князя Уладзіслава Жыгімонтавіча ўсяе Русі» Баярскай думай адкрыла шлях у Маскву гарнізону войскаў Рэчы Паспалітай на чале з гетманам Жулкеўскім.

Можна меркаваць, што ўзыходжанне праваслаўнага Уладзіслава на маскоўскі трон прынесла б зусім някепскія вынікі. Гаворка не ідзе пра яго асабістыя якасці: стаўшы пасля каралём Рэчы Паспалітай, Уладзіслаў нічым асабліва выбітным сябе не праявіў. Істотна іншае: тыя элементы дамоўных адносін паміж манархам і краінай, якія былі намечаныя «крыжацка-палітычным записам» Васілія Шуйскага, атрымлівалі сваё далейшае развіццё. Само ўзыходжанне Уладзіслава было абумоўлена шматлікімі артыкуламі пагаднення. Пры гэтым Уладзіслаў ператварыўся б у маскоўскага цара польскага паходжання, гэтаксама як яго бацька Жыгімонт Ваза быў польскім каралём шведскага паходжання.

Аднак і гэтая ма гчымасць бы ла ў пушчаная. Пасля звяржэння Шуйскага і забойства ўласнымі прыхільнікамі Ілж эдзімтрыя ІІ пачалася рэальная *інтэрвенцыя* супраць Маскоўскай дзяржавы. Швецыя, в ойскі якой бы лі з апрошання Шуйскім дз еля да памогі ў вайне супраць Рэчы Паспалітай, скарыстала зручны выпадак, каб захапіць Ноўгарад і значную частку Поўначы.

Пад Сма ленскам, абложаным в ойскамі кар алевіча Уладзіслава, маскоўскае пасольства на чале з мітрапалітам Філарэтам вяло перамовы аб умовах уступлення Уладзіслава на трон. Паколькі пытанне аб веры будучага цара вырашыць не атрымалася, перамовы праваліліся, а дэлегацыя Масковіі апынулася ў становішчы палонных.

Гарнізон Жулкеўскага тым часам размясціўся ў Маскве. Каралевічу было ўсяго 15 гадоў, і ягоны бацька, натуральна, не адпускаў яго аднаго ў далёкую і небяспечную Маскву, дзе зусім нядаўна адзін цар быў забіты, а другі скінуты з трона. Намеснік Уладзіслава вяліжскі стараста Аляксандр Корвін-Гасеўскі с амаўладна р аспараджаўся ў краіне, раздаваў землі прыхільнікам інтэрвентаў, канфіскуючы іх у тых, хто не прызнаваў чужаземнай улады. Што праўда, гэтыя раздачы збольшага існавалі толькі на паперы: экспедыцыйныя войскі каралевіча Уладзіслава ў Маскве праз нейкі час бы лі фактычна акружаныя спачатку першым (на ча ле з Пракопіем Ляп уновым,

Б. Чорыкаў. Начальнікі народнага апалчэння. 1612 г.

князем Дзмітрыем Трубяцкім і Іванам Заруцкім), а потым і другім (на чале з ніжагародскім купцом-разніком Кузьмой Мініным і князем Дзмітрыем Пажарскім) а палчэннямі. Цэнтральнай жа ўлады як бы і не існавала: розныя гарады самастойна вырашалі, каго ім прызнаваць за кіраўнікоў. Па краіне блукалі і рабілі аблогі гарадоў і манастыроў атрады польскіх і беларуска-літоўскіх шляхцічаў, якія займаліся не гэтулькі ваеннымі дзеяннямі, колькі простым рабункам. Ад іх не адставалі і свае ўласныя казкі. Такая сітуацыя не магла працягвацца занадта доўга: у краіне ўсё больш мацнела імкненне да парадку – хай сабе не да вельмі зручнага. У кожным разе, у тых падзеях прымалі ўдзел вялікія масы людзей.

Сілы парадку, што ў зніклі ў такіх абставінах, былі, як час та здараецца, даволі кансерватыўнымі. Такімі поглядамі вызначаліся і «ратавальнікі Расіі» Мінін ды Пажарскі.

У жніўні 1612 г. Аляксандру Корвін-Гасеўскаму са сваім атрадам удалося пакінуць Маскву. Частка гарнізона ў крамлі і Кітай-горадзе была з аменена. Кама ндзірам гарнізона с таў палкоўнік Мікалай Струсь (шляхціч з Падоллі), ён жа і камандзір аднаго з палкоў. Двума другімі палкамі, пераважна з беларусаў, камандавалі беларускія шляхцічы Язэп (Юзаф) Будзіла, які меў ганаровы тытул харунжага Мазырскага, і Эразм Стравінскі (род паходзіў з Менскага і Мсціслаўскага ваяводстваў). Як пісаў беларускі гісторык, прафесар Анатоль Грыцкевіч, «такім чынам, польскі элемент у крамлёўскім гарнізоне быў значна меншы, чым беларускі. Большасць гарнізона складалі беларусы». На другім месцы паводле колькасці былі немцы, на трэцім – французы, на чацвёртым – палякі. Так што вызваленне крамля было не ад палякаў, а ад беларусаў і дапаможнага ім кантынгенту наймітаў з заходніх краін. Гарнізон у той час агулам налічваў 1,5 тыс. чалавек. Масква неўзабаве была занятая апалчэнцамі Пажарскага і Трубяцкага. У самым канцы кастрычніка крамлёўскі гарнізон капітуляваў на ганаровых умовах.

Падзеі Смутнага часу з сённяшняга гледзішча ацэньваць складана. З аднаго боку, яны прывялі да мацнейшага ўсведамлення элітай велікаросаў свайго дзяржаватворчага значэння. З іншага боку, перамога кансерватыўнага крыла гэтай эліты ў выніку прывяла яе значную частку да ўспрымання Захаду як заклятага ворага Масковіі.

7.2. Пачатак дынастыі Раманавых. Цараванне Міхаіла Фёдаравіча. Выгнанне з Масквы інтэрвентаў дало магчымасць тамтэйшым баярам склікаць *Земскі сабор* дзеля абрання новага цара. Такім чынам, выбарнасць вярхоўнай улады магла атрымаць новы імпульс. Але гэта быў апошні выбарчы сабор: Міхаіл Раманаў, шаснаццацігадовы сын міт рапаліта Філарэта, становіўся царом як «с уродзіч» цара Фёдара Іванавіча і спадчыннік «ранейшых вялікіх высакародных і дабравярных і Богам Вянчаных Расійскіх Міласцяў цароў».

Пры выбарах (дакладней, у кулуарах сабора) усплывалі і іншаземныя кандыдатуры. Адмоўны довед выбару цара з баяраў (Гадую і Шуйскі) ужо існаваў: аўтарытэт такога гаспадара не быў вялікі. Шмат хто з баяраў мог лічыць сябе нічым не горшым за ўладара. З гэтага гледзішча цар з замежнікаў, з прыраджэння вяльможа, нейтральны ў дачыненні да кланавых груповак, быў больш даспадобы. Патрабавалася толькі адна галоўная ўмова – праваслаўе. Менавіта таму была адпрэчаная кандыдатура шведскага прынца, якую прапаноўвалі некаторыя баяры.

У выніку ўсіх дэбатаў і інтрыг царом стаў вышэйпамянёны Міхаіл Фёдаравіч (Філарэтавіч) Раманаў. Недурны чалавек, з моцнай воляй, але без асаблівага бляску і таленту, ён стаў зручным амаль для ўсіх. У гэтым яму дапамагла, у прыватнасці, выкрутлівасць. Яго падтрымлівалі тыя, хто вылучыўся ў гады апрычніны: бо Раманавы – радня першай жонкі цара Івана; сярод іхніх сваякоў былі апрычнікі, а бацька Філарэта, Мікіта Раманавіч, пастаянна займаў высокае становішча пры двары даўнейшага цара-тырана. Але і пацярпелыя ад апрычніны маглі лічыць Філарэта сваім: сярод яго радні таксама былі пакараныя ў гады апрычных рэпрэсій, а ў Мікіты Раманавіча была ўстойлівая папулярнасць заступніка, які нібыта ўмеў прыцішыць гнеў цара.

Падтрымлівалі Філарэта і прыхільнікі Ілжэдзімтрыя: бо менавіта яго халопам быў Грышка Атрэп'еў, а ініцыятывай Ілжэдзімтрыя было вяртанне Філарэта з высылкі. Не маглі быць супраць і прыхільнікі Васілія Шуйскага: пры гэтым цару ў сё той жа міт рапаліт Філарэт Мікітавіч удзельнічаў ва ўрачыстай цырымоніі перанясення мошчаў нявінна забітага царэвіча Дзімтрыя, дзействе, якое мелася засведчыць, што з абіты ў Маскве «цар Дзімтрый» – у сапраўднасці расстрыга, самазванец, які прыняў на сябе імя святога і дабравярнага

ца рэвіча Расійскі гіс то рік Сяргей Плагонаў пісаў, што ў гэтым выпадку цар Васілій гуляўся са святыняй, а Філарэт добра дапамог яму ў гульні. Але і для галоўных працў ні кў Шуйскага – тушынскіх казюў – Філарэт быў сваім чалавекам. У 1608 г. войскі «тушынскія» узялі Растоў, а там Філарэт якраз быў мітрапалітам. З тых часоў ён і апынуўся ў тушынскім лагэры – ці то як палонны, ці то як ганаровы госць. Філарэт у Тушыне называлі нават патрыярхам. Нездарма голас пададзены за Міхаіла Фёдаравіча казацкім атаманам, быў апошнім вырашальным голасам на карысць новага цара. Што праўда, згода самога юнага Міхаіла была атрыманая не адразу. Асабліва перачыла маці будучага цара – чарніца Марфа. Яе можна зразумець: не было ў тых гадах больш небяспечнага занятку, чым выкананне абавязкаў цара. Толькі калі будучаму цару і яго маці прыгразілі, што яны будуць вінаватыя ў «канчатковым спусташэнні» краіны, яны нарэшце пагадзіліся.

11 ліпеня 1613 г. у Маскве Міхаіл Раманаў узяў шлюб і заснаваў новую царскую дынастыю. Асноўныя падзеі Смутнага часу на гэтым скончыліся, але цвёрды парадак у Масковіі давялося ўсталёўваць яшчэ вельмі доўга.

Суседзі на пачатку не прызналі новага ўладара і па-ранейшаму лічылі царом каралевіча Уладзіслава. Вайна з Рэччу Паспалітай працягвалася. У 1617–1618 гг. войскі на чале з Уладзіславам пайшлі на Маскву. Да яго далучыліся гетман ВКЛ Караль Хадкевіч і запарожскія казакі гетмана Пятра Сагайдачнага.

Армію Уладзіслава таксама падтрымалі данскія казакі і рэшткі сялянскіх атрадаў Івана Балотнікава. Маскоўскія ваяводы здалі тым, хто наступаў, Вязьму і Дарагабуж.

Б. Чорыкаў.

Цар Міхаіл Фёдаравіч Раманаў

У кастрычніку 1618 г. атрады Уладзіслава з захаду, а ўкраінскія казакі з поўдня атачылі Маскву, але ўзяць яе не здолелі. Таксама аблогу вытрымалі Мажайск і Тройца-Сергіеў манастыр. У снежні 1618 г. у вёс цыДзявуліне каля Тройца-Сергіева манастыра канцлер ВКЛ Леў Сапега падпісаў з Маскоўскай дзяржавай замірэнне на 14,5 года. ВКЛ вярнула сабе Смаленшчыну (а крамя Вязьмы), а Польшча забрала Чарнігаў і частку северскіх земляў. Землі вярталіся разам з сялянамі і мяшчынамі. Дваране, служылыя людзі, святары і купцы мелі права выехаць у Масковію.

Каралевіч Уладзіслаў захаваў тытул цара маскоўскага і ўсяе Русі, але на троне ў Маскве застаўся сядзецц Міхаіл Раманаў. Пры гэтым апошні мусіў адмовіцца ад тытулаў князя Лівонскага, князя Смаленскага і князя Чарнігаўскага. Пытанне пра канчатковы мір было адкладзена.

У першыя гады царавання Міхаіла Раманава значную ролю адыгрываў Земскі сабор. Ён збіраў падаткі, кіраваў войскам і прыказамі. У 1619 г. з палону вярнуўся ў Маскву бацька цара, патрыярх Філарэт, які пачаў кіраваць Маскоўскай дзяржавай разам з сынам.

Сітуацыя ў краіне пасля Смугнага часу была вельмі цяжкаю. Масковія страціла амаль траціну насельніцтва. Баяры фактычна згубілі свой уплыў, і на першае месца выйшлі служылыя дваране.

Адбыўся ўздым нацыянальнай самасвядомасці, што было выкарыстана Раманавымі дзеля зацвярджэння самадзяржаўнай улады. Адсутнасць выхаду да Балтыйскага мора затармазіла развіццё эканомікі краіны.

Данскія казакі перасталі нападаць на Маскву і ўсталявалі з ёй добрыя стасункі. Яны стварылі на ніжнім Доне сваю дзяржаўную структуру, якую назвалі войскам, выбіралі сабе кіраўнікоў (агаманаў) і мелі свой орган самакіравання – *казацкі круг*. Яны з большага займаліся паляваннем і рыбалоўствам, а таксама нападлі і рабавалі татарскія ды турэцкія тэрыторыі.

Адначасова з вайной супраць Рэчы Паспалітай ішла вайна Масковіі са Швецыяй. У 1615 г. вайска шведаў аблажылі Пскоў, але ўзяць горад не здолелі. Пачаліся мірныя перамовы. У 1617 г. у вёсцы Сталбавое (каля Ладагі) была падпісана *Сталбоўская мірная дамова*. Ноўгарад з іншымі гарадамі вярнуўся да Маскоўскай дзяржавы, але

ўзбярэжжа Фінскага заліва ад Нарвы да Карэлы засталіся ў шведаў.

Каб папоўніць дзяржаўны скарб, у Маскоўскай дзяржаве змянілі сістэму падаткаў. Кожны сялянскі двор мусіў плаціць канкрэтную суму грошай незалежна ад колькасці в орнай зямлі, як ую ён апрацоўваў. Таксама пачаў развівацца замежны гандаль. У 1614 г. цар Міхаіл даў вялікія льготы англійскім дыг аландскім купцам, і ў краіне з'явілася шмат еўрапейскіх срэбных манет (талераў). Разам з купцамі ў Масковію прыехалі замежныя вайскоўцы, рамеснікі, лекары і іншыя спецыялісты. Інша земныя майстры мелі до брыя заробкі, таму заставаліся жыць і працаваць у гэтай краіне. У Маскве яны сяліліся ў Нямецкай слабадзе. Пры канцы царавання Міхаіла там ужо жыло каля тысячы пратэстанцкіх сем'яў іншаземцаў.

У 1632 г. памёр кароль Рэчы Паспалітай Жыгімонт III Ваза. Маскоўскія ўлады скарысталіся адсутнасцю караля, вырашылі вярнуць Смаленск і ў верасні 1632 г. напалі на ВКЛ.

Пачалася чарговая вайна, якая атрымала назву Смаленскай. На Смаленск рушыла 32-тысячная армія, якой кіраваў князь (ваявода) Міхаіл Шэін, і пачалася аблога горада. Маскоўскія войскі захапілі шэраг памежных гарадоў, аблажылі Мсціслаў, Крычаў і Полацк. Аднак Смаленск можна абараняўся, атрымаўшы дапамогу ад гетмана ВКЛ Крыштафа Радзівіла. Увесну 1633 г. на Маскоўскую дзяржаву зрабілі набег крымскія татары, і частка войскаў з захаду была перакінута на поўдзень.

У жніўні новы кароль Рэчы Паспалітай Уладзіслаў IV з вялікім войскам на 25 тыс. чалавек падышоў да Смаленска і акружыў лагер ваяводы Міхаіла Шэіна. Шэін трапіў у дваіную аблогу. Атрад караля захапіў горад Дарагабуж, дзе былі склады з правіянтам. Застаўшыся без ежы, у лютым 1634 г. Шэін падпісаў капітуляцыю. У палон трапілі 22 тыс. чалавек. Рэшткі маскоўскіх войскаў (8 тыс. чалавек) разам з Шэіным, пакінуўшы пераможцам 123 гарматы, ручную агняпальную зброю і 129 штандараў, мусілі вярнуцца ў Маскву. Там Шэіна назвалі здраднікам і забілі. У 1634 г. быў падпісаны *Паляноўскамір*. Межы паміж дзяржавамі з асталіся амаль без змен. Адбыўся абмен палоннымі. Кароль Уладзіслаў IV адмовіўся ад прэтэнзій на маскоўскі трон за 200 тыс. рублёў золатам. Міхаіл Раманаў нарэшце стаў адзіным паўнапраўным царом Маскоўскай дзяржавы.

У 1637 г. данскія казакі захапілі турэцкую крэпасць – горад Азоў і звярнуліся па дапамогу да маск-оўскага царя. Але ён не зыхацеў сварыцца з моцнай Турцыяй і казакоў не падтрымаў.

У 1641 г. ужо вялікае турэцкае войска аблажыла Азоў, але казакі адбіліся і зноў паслалі дэлегацыю ў Маскву, каб та я забрала горад сабе, а казакам дала грошай і правіянту. Цар звярнуўся да Земскага сабору ў студзені 1642 г. Земскі сабор пагадзіўся з абраць горад, але служылыя людзі выступілі супраць вайны, і цар загадаў казакам пакінуць горад. Яны разбурылі яго і сышлі, а горад зноў стаў турэцкім.

7.3. Цар Аляксей Міхайлавіч. Улетку 1645 г. памерлі цар Міхаіл і яго жонка. Царом стаў іх адзіны сын Аляксей, якому было толькі 16 гадоў.

Першыя гады яго царавання дзяржавай кіраваў баярын Барыс Марозаў, які апіраўся на чын оўнікаў, што мена прыгняталі маскоўцаў. Як толькі Аляксей у 1648 г. узяў шлюб з дачкой баярына Міласлаўскага, Марозаў адразу ажаніўся з сястрою царыцы і стаў сваяком цара, зрабіўшыся тым самым другім чалавекам у краіне.

Жыхары Масквы, абураныя паводзінамі Марозава і яго сяброў, улетку 1648 г. узялі паўстанне, забілі і абрабавалі шмат службоўцаў

Б. Чорыкаў. Цар Аляксей Міхайлавіч

ды запатрабавалі ў цара пакараць Марозава смерцю. Тады цар схаваў Марозава ў манастыры, але адхіліў яго ад улады. На яго месца Аляксей прызначыў баярына, князя Адоеўскага.

Пасля маскоўскага бунту цар пайшоў на рэформы. У ліпені 1648 г. ён склікаў разам Баярскую думу і савет патрыярха, каб абмеркаваць будучыя змены ў дзяржаўным жыцці. Князю Адоеўскаму з чатырма памочнікамі даручылі сабраць усе старыя законы (Судзэбнікі 1550 г.) і новыя ўказы, каб Земскім саборам прыняць на іх аснове новае заканадаўства краіны.

У верасні 1648 г. пачаў працаваць Земскі сабор, дзе сабраліся прадстаўнікі ад 130 гарадоў. Усе старыя і новыя законы абмяркоўваліся і потым іх зацвярджаў цар. Былі прыняты і новыя правілы грамадскага жыцця, а менавіта:

- царква не мела права набываць сабе новыя землі;
- баяры і духавенства не мелі права сяліць у слабодах каля гарадоў сваіх людзей;
- дваране мелі права бестэрмінова шукаць і вяртаць сваіх беглых сялян;
- замежныя купцы страцілі права гандляваць на тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы, акрамя Архангельска.

У 1649 г. быў прыняты і надрукаваны вялікім накладам (2000 асобнікаў) новы звод законаў – *Саборнае ўлажэнне*.

Маскоўскае кіраўніцтва пасля заканадаўчай рэформы ўзмацнілася і пачало марыць пра пашырэнне сваёй дзяржавы на захад. Яны хацелі зноў з ахапіць Смаленск, а пры нагодзе – і ўсю тэрыторыю ВКЛ. І такая нагода здарылася ў 1648 г., калі ў Рэчы Паспалітай пачалося казацкае паўстанне на чале з Багданам Хмяльніцкім.

7.4. Гетманская Украіна. Украінскае казацтва склалася на поўдні ВКЛ пры канцы XV ст. Спачатку гэта былі прафесійныя вайскоўцы з прыдняпроўскіх гарнізонаў Кіева, Канева і Чаркасаў (у Маскоўскай дзяржаве спачатку запарожцаў называлі чаркасамі).

Пазней да іх пачалі далучацца беглыя сяляне Прыдняпроўя з Беларусі і Украіны. Казакі пачалі займаць гэтак званае *Дзікае Поле*, тэрыторыю ў стэпах паміж ВКЛ і Крымскім ханствам. У першую чаргу гэта быў Вялікі Луг, плаўні ніжэй за дняпроўскія парогі. У вольны

ад службы час ка закі з аймаіся рыбалюўствам і бортніцтвам, не цураліся і рабаўніцтва.

У 1489 г. казакі з Кіева і Чаркасаў упершыню напалі на турэцкі карабель у ніжняй частцы Дняпра. Камандавалі казакамі атаманы: спачатку гэта былі старасты. Дзмітро Вішнявецкі, з мянушкай Байда, пабудаваў крэпасць на востраве Малая Хорціца, першую казацкую Сеч, якую потым знішчаць туркі і татары. Але пазней Сеч зноў адновіцца і стане цэнтрам запарожскага казацтва. Пасля Люблінскай уніі 1569 г. украінскія землі разам з Запарожжам увайшлі ў склад польскай Кароны. У 1572 г. кароль Рэчы Паспалітай фарміруе першы казацкі рэестр – спіс казакоў, узятых на дзяр жаўную службу. Казакі былі падзелены на дзве групы: запарожскіх, якія жылі ў Сечы на самазабеспячэнні, і рэестравых, якія н еслі службу ў вайсковых гарнізонах.

Пасля Брэсцкай уніі 1596 г. ва Украіне пачаўся і рэлігійны раскол. Частка ўкраінцаў, асабліва ў Галіччыне, далучылася да грэка-каталіцкага касцёла, а запарожцы з астатнімі праваслаўнымі. На рэлігійнай глебе пачынаюцца пры канцы XVI ст. першыя сялянска-казацкія паўстанні Крыштафа Касінскага (1591–1593) і Севярына Налівайкі (1594–1596). На пачатку XVII ст. гетманам з запарожцаў стаў Пётр Сагайдачны. Ён лаяльна ставіўся да Варшавы, рабіў шматлікія марскія паходы па Чорным моры і ў 1616 г. захапіў горад Кафу (Феадосію), дзе прадавалі нявольніцтва хрысціян. Яго войскі ўдзельнічалі ў паходах на Маскву ў 1618 г., пасля чаго да Украіны вярнулася Чарнігаўшчына. Дзякуючы яму ў 1620 г. Украіна зноў атрымала свайго гетмана мітраполіта. У 1621 г. Сагайдачны дапамог палякам разбіць туркаў пад Хоцінам.

Аднак пасля здушэння дрэбных казацкіх паўстанняў у 1620–1630 гг. польскія ўлады забаранілі казакам самастойна выбіраць гетманаў і рабіць самімі вайсковыя паходы. Новае вялікае паўстанне казакоў у 1648 г. і ўзначаліў Багдан Хмяльніцкі. Атрымаўшы перамогу над польскімі войскамі ў 1649 г., ён узяў пад сваю ўладу тры ваяводства (Брацлаўскае, Кіеўскае і Чарнігаўскае). Але вайна з Польшчай прадоўжылася. У 1651 г. казакі прайгралі бітву пад Берастэчкам, але атрымаўшы перамогу пад Батогам (1652). Каб выйграць вайну канчаткова, патрэбны былі хаўруснікі. Пасля здрады ў 1651 г. крымскага хана казакі вырашылі зрабіць стаўку на Маскву і адправілі туды сваіх паслоў.

Б. Чорыкаў.
Багдан Хмяльніцкі
(на Пераяслаўскай радзе)

Цар вырашыў параіцца з Земскім саборам. Пасля доўгіх спрэчак (1651–1653) вырашылі прыняць запарожцаў пад царскую руку. Гэтую навіну прывёз Хмяльніцкаму царскі пасол, баярын Бутурлін. У студзені 1654 г. у горадзе *Пераяславе* Хмяльніцкі склікаў агульную раду, якая прагаласавала за далучэнне да Маскоўскай дзяржавы на правах аўтаноміі. Лік рээстравых казакоў на той момант склаў 60 тыс., гетман нават меў права знешніх зносінаў, акрамя стасункаў з польскім каралём і турэцкім султанам. Масковія пачала рыхтавацца да вайны з Рэччу Паспалітай.

7.5. Першы этап вайны (1654–1655). 23 кастрычніка 1653 г. Аляксей Міхайлавіч ва Успенскім саборы ў Крамлі абвясціў пра будучую вайну. Пачатак вайны прызначылі на 20 траўня 1654 г. Увосень 1653 г. былі створаны тры групы войска. Першая група збіралася ў Пскове і Ноўгарадзе, мела 16 тыс. салдат і павінна была захапіць Невель, Віцебск, Полацк. Камандзірамі былі прызначаны ваяводы Васіль Шарамец і Афанасій Ардын-Нашчокін.

Галоўнае войска на чале з царом канцэнтравалася ў Маскве. Яно мела 40 тыс. салдат і рушыла на Смаленск. Трэцяя група, колькасцю 18 тыс. салдат, фарміравалася ў Бранску, кіраўнік – ваявода князь Аляксей Трубяцкой. Ён павінен быў захапіць Рослаўль, Мсціслаў, Барысаў. Атрады Хмяльніцкага (15 тыс. чалавек) ішлі на Гомель, Стары Быхаў і Магілёў.

У Рэчы Паспалітай ведалі пра будучую вайну, але кепска да яе падрыхтаваліся. Войскі ВКЛ былі невялікія, а польскія знаходзіліся толькі ў Заходняй Украіне. Моцна дзейнічала маскоўская прапа-

ганда, якая здолела на пачатку вайны ператварыць значную частку праваслаўнага насельніцтва ў сваю «пятую калону».

Як і было запланавана, Маскоўская дзяржава пачала вайну менавіта 20 траўня 1654 г. Заняўшы без бою некалькі невялікіх гарадоў, цэнтральная армія 2 ліпеня ўзяла ў аблогу Смаленскі крэмель, які не быў належным чынам падрыхтаваны да абароны: у ім знаходзілася толькі блізу 3 тыс. абаронцаў ды крыху больш за 6 тыс. цывільных жыхароў г орада. Тым не менш г орад абараняўся доўга. Галоўны штурм пачаўся ноччу 26 жніўня, аднак на гарадскія мury выйшлі не толькі салдаты, але і мірныя жыхары, у тым ліку і жанчыны. На ворага скідалі камяні і цэглу, нават вулі з пчоламі. Штурм доўжыўся сем гадзін, але поспеху не дасягнуў.

Гетман войска ВКЛ Януш Радзівіл меў толькі 11 тыс. коннікаў, але біўся мужна і нават выйграў некалькі невялікіх бітваў. Аднак каля вёскі Шапялевічы ён быў разбіты і мусіў адступіць да Смалявічаў ды Ігумена. Смаленск ва ўмовах голаду мусіў 23 верасня на ганаровых умовах капітуляваць. Смаленскі гарнізон і шляхта склалі свае штандары і пайшлі ў бок Оршы. Мяшчане засталіся ў горадзе.

Паўночная групоўка маскоўцаў захапіла без бою Невель і 17 чэрвеня аблажыла Полацк, які здаўся 10 ліпеня. Большую частку палачан узялі ў палон і вывезлі ў глыб Маскоўскай дзяржавы. Потым пераможцы пайшлі на Віцебск, пры гэтым іх войскі мелі да 20 тыс. салдат і казакоў. Абаронцаў горада было каля 10 тыс., у тым ліку 1000 ваяроў з ліку коннай шляхты. Віцебск доўга абараняўся, бо меў тры замкі, і быў захоплены толькі ў сярэдзіне лістапада.

З 3 па 22 ліпеня войска Трубяцкога штурмавала Мсціслаў. Калі нападнікі захапілі Мсціслаўскі замак, то пазабівалі ўсіх яго абаронцаў. Агулам загінула ад 6 да 10 тыс. чалавек. Гэтая падзея атрымала назву «Трубяцкая разня».

Вялікі горад Магілёў здаўся амаль без бою 28 жніўня. Гарадскі магистрат прысягнуў на вернасць маскоўскаму цару. Да 12 кастрычніка змагаўся гарнізон горада Дуброўны. 17 кастрычніка горад спалілі, а жыхароў пагналі ў маскоўскі палон. Украінскія казакі на чале з атаманам Іванам Залатарэнкам на пачатку чэрвеня ўзялі ў аблогу Гомель, але захапілі яго толькі 13 жніўня. Частка абаронцаў здолела вырвацца з аблогі і дайсці да старога Быхава, які казакі

ўзяць не здолелі. Але яны без бою авалодалі Рэчыцай, Чачэрскам і Прапойскам.

За 7 месяцаў вайны царскія войскі захапілі 33 гарады ды мястэчкі Беларусі на ўсход ад Дзвіны і Дняпра. Акупанты грамілі ўніяцкія і каталіцкія цэрквы, касцёлы і манастыры. Не давяралі яны і мясцовай праваслаўнай царкве, асабліва святарам. Вялікарасійскія баяры і дваране хапалі беларускіх сялян як р абоў і адпраўлялі ў свае памесці. Таксама масава бралі ў палон мяшчан і прадавалі іх у рабства па кошце ад 3 да 6 рублёў за «галаву». У Маскве ўзнік асобны квартал, дзе пасялілі палонных беларусаў, які атрымаў назву «Мяшчанская слабада».

Сяляне і шляхта пачалі ствараць партызанскія атрады: яны мелі ад некалькі соцень да 3 тыс. чалавек, якія не давалі спакою ворагам і мясцовай шляхце, што прысягнула цару. Увосень і ўзімку 1654 г. частка войскаў вярнулася ў Масковію, дзе пачалася эпідэмія чумы. Войскі ВКЛ пачалі контрнаступ і ўзялі ў аблогу Магілёў, але захапіць яго не здолелі.

Пры гэтым Ян уш Радзівіл здолеў вызв аліць Дуброўну і Оршу. У лютым войскі ВКЛ штурмавалі Віцебск, але безвынікова. У траўні 1655 г. Масква пачала новы наступ.

У чэрвені-ліпені маскоўскія войскі захапілі Лукомль, Смілавічы, Свіслач, Барысаў і Менск. Асноўныя сілы на чале з царом пайшлі на Вільню. 8 жніўня салдаты цара і казакі захапілі горад ды віленскія замкі. Яны забілі больш за 10 тыс. чалавек, іншых забралі ў палон і падпалі горад, які гарэў тыдзень. 14 жніўня цар прыехаў у Вільню і абвясціў сябе вялікім князем Літвы, Валыні і Падоллі.

У гэты час у паўночныя раёны ВКЛ у вайшла шведская армія, якая ўжо захапіла Польшчу. Царскія войскі ўзялі Гродна, Коўна і Кейданы. Казакі Івана Залатарэнкі акупавалі Ліду, Іўе, Любчу, Мір, Карэлічы і Стоўбцы. Толькі Слуцк здолеў адбіць націск ворага. Былі захоплены Наваградак, Клецк, Слонім ды іншыя гарады і мястэчкі Панямоння. Пры гэтым здо лелі адбіць ворага гарнізоны Нясвіжа, Ляхавічаў, Старога Быхава і Берасця.

Аднак у вайну з Масковіяй уступіла Швецыя, і ўвосень 1655 г. ВКЛ і Маскоўская дзяржава пайшлі на замірэнне тэрмінам на два гады, якое ў рэальнасці праіснавала на год даўжэй. За Масквой засталіся ўсе акупаваныя землі, але вайна часова спынілася.

17 траўня 1656 г. Маскоўская дзяржава пачала вайну са Швецыяй, і значная частка в ойскаў з тэрыторыі ВКЛ выпр авілася на н овую вайну. У 1657 г. памёр Багдан Хмяльніцкі, ка закі выбр алі н овага гетмана, Івана Выгоўскага, які выступіў супраць Масковіі і ў 1659 г. разбіў пад Канатопам маскоўскія войскі. Аднак неўзабаве ўладу ва Украіне захапіў сын Хмяльніцкага Юрый, які зноў перайшоў на бок Масквы. Потым Украіна паступова падзялілася на дзве часткі.

У 1663 г. казацкая дзяржава канчаткова раскалолася на два гетманствы. Гетманства на правым беразе Дняпра спачатку арыентавалася на Польшчу, а потым на Турцыю; гетманы на левым беразе Дняпра прызнавалі ўладу Масквы. Гетман Іван Брухавецкі (1663–1668) агрымаў ад цара вялікія падарункі і баярскі тытул. За гэ т а маскоўскія ваяводы пачалі збіраць ва Украіне падаткі, а ў гарадах з’явіліся маскоўскія гарнізоны. На правым беразе кіраваў гетман Пётр Дарашэнка (1665–1676). Ён заключыў дамову супраць Польшчы з Турцыяй, і некалькі гадоў на Заходняй Украіне ішла вайна, у выніку якой туркі ў 1677–1678 гг. знішчылі сталіцу Украіны часоў Хмяльніцкага – Чыгірын, які аб аранялі в ойскі Масквы і прамаскоўскага гетмана Івана Самайловіча.

У 1658 г. у Варшаве сейм адмовіў Аляксею Міхайлавічу ў польскай кароне, выбраў новага караля і запатрабаваў ад цара вярнуць усе з ахопленыя землі. Вайна зноў пачалася і доўжылася некалькі гадоў. Стан маскоўскіх войскаў увосень і ўзімку 1658–1659 гг. значна пагоршыўся. На акупаванай тэрыторыі актыўна дзейнічалі беларускія партызаны. Жыхары Старога Быхава, Мсціслава, Крычава, Чавусаў і Рослаўля перайшлі на бок Рэчы Паспалітай. Супраць Масквы выступіў чавускі казацкі палкоўнік Іван Нячай. Аднак у 1659 г. з Масквы прыйшло карнае войска і зноў захапіла Мсціслаў, Крычаў і Рослаўль.

Паўгода, з траўня па снежань, мужа абараняўся гарнізон Старога Быхава; толькі дзякуючы здраднікам, якія адчынілі браму замка, карнікі ўварваліся туды і выразалі «ў пень» усіх абаронцаў. Гродна некалькі разоў пераходзіла з рук у рукі і было цалкам разбуранае.

У студзені 1660 г. маскоўскае войска ваяводы беларускага паходжаньня Івана Хаванскага захапіла Берасце і ў сакавіку ўзяло ў аблогу замак у Ляхавічах, але захапіць яго не здолела. У гэты час Аляксей

Міхайлавіч замірыўся са Швецыяй і вырашыў перакінуць на Беларусь армію з Украіны. Але з апарожцы пад Канатопам 29 чэрвеня 1659 г. разам з крымскімі татарамі забілі 12 тыс. маскоўскіх ваяроў, узялі ў палон, а потым забілі яшчэ каля 5 тыс. палонных. Найлепшая частка маскоўскай кавалерыі была знішчана за адзін дзень.

Польшча выгнала шведаў са сваёй тэрыторыі і 3 траўня 1660 г. заключыла мірную дамову са Швецыяй. Мяжа паміж ВКЛ і Швецыяй прайшла па Захо дняі Дзвіне. Аб'яднанае войска ВКЛ і Польшчы пад камандай гетманаў Стэфана Чарнецкага і Паўла Сапегі ў чэрвені 1660 г. разбіла маскоўскую армію князя Хаванскага на *рацэ Палонцы* пад Ляхавічамі. Хаванскі страціў больш за 4 тыс. салдат і вялікі абоз.

11 ліпеня саюзныя вайскі вызвалілі таліцу ВКЛ Вільню, але маскоўскі гарнізон у Верхнім замку здаўся толькі 3 снежня. 22 жніўня быў вызвалены Мсціслаў, а неўзабаве – таксама Крычаў і Шклоў.

Новае паражэнне маскоўская армія падцягла ў кастрычніку 1661 г. ад вайскаў ВКЛ пад *Кушлікамі* (Полаччына). З 12 тысяч у Полацк уцяклі з поля бітвы толькі каля 3 тыс. ваяроў Маскоўскай дзяржавы.

Пасля атрыманых паражэнняў акупанты пачалі масава рабаваць і вывозіць у Масковію ўсё, што толькі можна было вывезці, у тым ліку абразы, кнігі, зброю, грошы і хлебныя прыпасы. Гэта выклікала вялікі голад і эпідэмію чумы, пра што паведамлялі цару яго чыноўнікі.

У лютым 1661 г. паўсталі жыхары Магілёва: яны вызвалілі горад і знішчылі амаль цалкам вялікі царскі гарнізон. У снежні 1661 г. пасля доўгай аблогі быў вызвалены горад Стары Быхаў. У лістападзе 1661 г. вайна часова (да траўня 1662 г.) спынілася. Увесну 1662 г. пачаліся перамовы, але вынікаў яны не далі, і зноў пачалася вайна. Войскі Рэчы Паспалітай у 1662 г. вызвалілі Барысаў і Усвяты. У 1663–1664 гг. ішлі баі мясцовага значэння пад Магілёвам, Віцебскам і Полацкам. Потым былі спробы перамоў і ваенныя дзеянні ўлетку 1666 г. пад Магілёвам, Шкловам і Копысем.

Нарэшце, у студзені 1667 г. у *вёсцы Андрусаве* пад Смаленскам варожыя бакі заключылі замірэнне на 13,5 года (да чэрвеня 1680 г.). За Масквой засталіся Смаленскае ваяводства і Старадубскі ды Чарнігаўскі паветы, а таксама частка Украіны на левым беразе Дняпра і (часова) г. Кіеў. ВКЛ вярнула Віцебскае і Полацкае ваяводства,

а таксама частку Лівоніі (Інфлянты). Да Польшчы адышла Правабярэжная Украіна.

У 1686 г. быў падпісаны «Вечны мір». Да ВКЛ дадаткова адышлі гарады Невель, Себеж і Вяліж, а таксама землі ўздоўж Сожа. Кіеў на доўгія гады застаўся ў складзе Маскоўскай дзяржавы.

7.6. Унутраная палітыка Маскоўскай дзяржавы падчас вайны з Рэччу Паспалітай. На пачатку вайны ў краіне пачалася эпідэмія чумы, таксама спыніўся замежны гандаль, і срэбра для чаканкі грошай пачало не хапаць. У той час існавалі срэбныя рублі і дробныя капейкі. Каб ашчадзіць срэбра, у 1650 г. маскоўскі ўрад замяніў срэбныя капейкі на медныя. Нягледзячы на тое што медзь была ў 20 разоў таннейшай за срэбра, медныя капейкі загадалі лічыць як срэбраныя – гэта выклікала вялікую інфляцыю і абурэнне насельніцтва. Кошты на харчы моцна выраслі, і ў краіне пачаўся голад. У 1662 г. паўсталі жыхары Масквы: яны натоўпам рушылі да цара і запатрабавалі выдаць ім баяраў. Цар мусіў разагнаць бунтаўнікоў, пры гэтым шмат людзей з агінула. Аднак у 1663 г. медныя грошы забаранілі і зноў пачалі выкарыстоўваць срэбра.

Шмат сялян, якія былі ў гаротным становішчы, паўцякала ад сваіх дваран на Дон. Але казакі не вельмі добра да іх ставіліся, у свой асяродак не прымалі і забаранялі араць зямлю. Новыя перасяленцы атрымалі мянушку «галыцьба» і пачалі пераходзіць з Дона на Волгу. Некаторыя дабраліся да ракі Урала (тады яна называлася Яік). Іх узначаліў атаман Сцяпан Разін. У 1668 г. ён павёў казакоў рабаваць персідскія землі на паўднёвых берагах Каспійскага мора. Казакі Разіна захапілі і апрабавалі некалькі гарадоў, а ў 1669 г. вярнуліся на Волгу і прыплылі на захопленых караблях у Астрахань. Царскія ваяводы забралі ў іх караблі і частку зброі і з вялікай здабычай адпусцілі на Дон.

Да Разіна далучылася шмат новых казакоў, і ён вырашыў захапіць уладу ў краіне. Увесну 1670 г. Разін распачаў вайну з царскімі ваяводамі. Яго атрады захапілі Астрахань, Царыцын, Саратаў і Самару.

Казакі забівалі і рабавалі баяраў і дваран, а таксама купцоў. Да казакоў далучыліся сяляне, якія паўсталі супраць сваіх памешчыкаў, а таксама паволжскія народы (мардва, татары ды іншыя).

Разін дайшоў да Сібірска, але тут яго сустрэлі царскія войскі на чале з князем Юрыем Барацінскім. Рэгулярныя войскі разбілі Разіна, і ён уцёк на Дон, дзе яго схапілі багатыя казакі і выдалі цару. У 1671 г. атамана публічна чацвертавалі ў цэнтры Масквы.

7.7. Царкоўная рэформа. У 1652 г. патрыярхам у Масковіі стаў былы наўгародскі мітрапаліт Нікан.

Ён карыстаўся вялікай павагай цара, быў здольным і адукаваным чалавекам. Цар надаў яму тытул «вялікі гасудар» і нават пакінуў яго кіраваць краінай, калі сам пайшоў на вайну з Рэччу Паспалітай. Нікан пачаў паводзіць сябе вельмі ганарліва, і гэта вельмі не падабалася прыдворным.

Нікан вырашыў, што маск оўская пр аваслаўная царква павінна быць падобнай да грэцкай і змяніў некаторыя правілы штодзённага жыцця в ернікаў Масковіі. Ён з апатрабаваў, каб абр азы ца лкам адпавядалі грэцкім узорам, каб вернікі хрысціліся не двума, а трыма пальцамі, як грэкі; таксама былі ўнесены змены ў царкоўныя кнігі. Гэта не спадабалася шмат якім святарам, і супраць Нікана выступілі пратапопы Авакум, Іван Няронаў і іншыя. Пасля гэта Авакума выслалі ў Сібір (у Табольск), а Няронава – у Валагодскі край.

У 1654 г. Нікан склікаў у Маскве царкоўны сабор, і той падтрымаў яго рэформы. У 1655 г. Ні кананападтрымаў і Кан стан ціно паськ іпатрыярх.

Аднак частка святароў на чале з Няронавым і Авакумам выступіла супраць – яны адмаўляліся карыстацца новымі «папраўленымі» царкоўнымі кнігамі. Іх пачалі называць прыхільнікамі старога веры, або старога веры.

У 1666 г. цар склікаў новы царкоўны сабор, які зноў не

Патрыярх Нікан.
Выява з «Тытулярніка» 1672 г.

падтрымаў Нікана, пазбавіў яго сану патрыярха і святарства і саслаў як простага манаха ў манастыр, дзе ён 15 гадоў быў фактычна ў якасці вязня.

Аднак усе змены ў царкоўным жыцці сабор падтрымаў і абвясціў прыхільнікаў старой веры раскольнікамі і ерэтыкамі. Супраць сабору выступіў Салавецкі манастыр, які 8 гадоў (1668–1676) змагаўся ў аблозе супраць царскіх войскаў. Стараверы ацалелі і падзяліліся на дзве плыні: папоўшчыну і беспапоўшчыну. Першыя мелі св аіх святароў – папоў, а другія – не.

Дзеля выпраўлення царкоўных кніг у Маскву прыехалі адукаваныя святары з Грэцыі і Украіны, якія в едалі з амежныя мовы і друкарскую справу. Вялікую ролю ў духоўным жыцці царскага двара адыграў беларускі манах Сімяон Полацкі, які быў настаўнікам царскіх дзяцей, вучыў моладзь пісаць вершы, намагаўся, каб яна вывучала лацінскую і грэцкую мовы. Сярод маскоўскіх інтэлектуалаў вылучаліся дварэцкі Фёдар Рцішчаў, начальнік Пасольскага прыказа дыпламат Афанасій Ардын-Нашчокін і яго намеснік баярын Артамон Мацвееў.

У 1659 г. у Маскву прыехаў каталіцкі святар харват Юрый Крыжаніч, які назваў сябе праваслаўным. Ён, вярнуўшыся дадому, падрабязна апісаў маскоўскія парадкі.

На пачатку 1676 г. Аляксей Міхайлавіч памёр. Новым царом стаў яго сын Фёдар (1676–1682), якому было толькі 14 гадоў. Аляксей Міхайлавіч быў двойчы жанаты. Ад першай жонкі, якая памерла, ён меў двух сыноў, Фёдара і Івана, і некалькі дачок. Ад другой жонкі ў 1672 г. нарадзіўся сын Пётр. У выніку пры царскім двары склаліся дзве варожыя групы: сваякі першай і другой жонак, якія прэтэндавалі на ўладу пасля смерці цара.

У 1677 г. Турцыя пачала вайну з Маскоўскай дзяржавай. Вялікае войска султана і крымскіх татароў з’явілася на Правабярэжнай Украіне. Пасля аблогі яны захапілі сталіцу гетманаў горад Чыгірын. Значная частка казакоў пачала перасяляцца на левы бераг Дняпра і заняла тэрыторыю на Паўночным Данцы. Так узнікла *слабадская Украіна*.

13 студзеня 1681 г. у Бахчысараі было падпісана замірэнне на 20 гадоў. Турцыя прызнала правы Масковіі на Кіеў. Землі паміж Дняпром і Бугам пачалі лічыцца нейтральнымі, і засяляць іх абодвум

бакам не было дазволена. Цягам XVII ст. Масковія плаціла даніну Крымскаму ханству.

На працягу XVII ст. ішло заваяванне Сібіры і засяленне яе сялянамі з Масковіі. Маскоўская дзяржава да канца стагоддзя заняла Заходнюю Сібір аж да берагоў Ціхага акіяна, да лучыла Камчатку і Курыльскія астравы. У 1648 г. казак Сямён Дзяжнёў адкрыў праліў паміж Азіяй і Паўночнай Амерыкай.

У 1645 г. Васіль Паяркаў па Амурый выйшаў у Ахоцкае мора і адтуль вярнуўся ў Якуцк. У сярэдзіне XVII ст. Ерафей Хабараў дайшоў да Дурый. Уладу цара прызналі вялікія сібірскія народы якуты і бураты, а таксама шматлікія маленькія плямёны, што займаліся рыбалоўствам і паляваннем. У Сібіры будаваліся *крэпасці-ас* *прогі* Сярод іх – Енісейскі астрог (1619) і Краснаярскі (1628). Мясцовае насельніцтва мусіла плаціць даніну (ясак), у першую чаргу сабалінымі шкуркамі, якія дорага каштавалі. Да канца XVII ст. у Сібіры ўжо жыло 150 тыс. велікарускага насельніцтва (на той час ва ўсёй Масковіі налічвалася блізу 10,5 млн чалавек).

Былі зроблены спробы ажыццявіць вайсковую рэформу. Сабор 1682 г. адмяніў месніцтва; былі складзены новыя спісы ўсяго патомнага дваранства.

Пасля смерці цара Фёдара пачалася барацьба за ўладу паміж дзвюма варажымі баярскімі групамі. Паколькі Фёдар дзяцей не пакінуў, спачатку Нарышкіны царом абвясцілі Пятра I, але Мілашэўскія, сваякі першай жонкі Аляксея Міхайлавіча, з дапамогай стралецкага войска абвясцілі царамі і Пятра I і Івана, Фёдаровага брата, які быў хворы і кіраваць краінай не мог. Пакуль Пётр быў малым, краінай сем гадоў кіраваў лацарэўна Соф'я з дапамогай князя Васілія Галіцына.

Б. Чорыкаў. Нараджэнне Пятра I

Пётр з маці жыў гэты час не ў Маскве, а ў падмаскоўных вёсках, дзе гуляў у вайну і стварыў сабе для гэтых гульняў два салдацкія палкі – Сямёнаўскі і Праабражэнскі, якія потым стануць яго гвардыяй. Ён з дзяцінства сябраваў з немцамі, якія жылі непдалёку ад сяла Праабражэнскага ў Нямецкай слабадзе, і авалодаў нямецкай мовай. Дзякуючы сяброўству з галандцамі ён пачаў будаваць лодкі і невялікія караблі з ветразямі. Вялікі ўплыў на яго зрабіў палкоўнік Франц Лефорт, які служыў у маскоўскім вайску, прыехаўшы са Швейцарыі.

У 1689 г. урад Соф’і падпісаў *Нярчынскую дамову* з Кітаем, з якім у Масковіі існавалі спрэчкі за раку Амур. Маскоўская дзяржава перадала Кітаю берагі Амура, і гэтыя канфлікты спыніліся. Князь Галіцын здзейсніў два няўдалыя ваенныя паходы (1687 і 1689) у Крым, захапіць які ён так і не здолеў.

У 1689 г. Пятру споўнілася 17 гадоў, і ягоныя сваякі на чале з яго маці, царыцай Наталляй, пачалі змаганне за ўладу з Соф’яй. У выніку дзяржаўнага перавароту і смерці другога цара Івана ў 1696 г. адзіным царом урэшце стаў Пётр I.

У 1690 г. патрыярх склікаў царкоўны сабор, дзе быў выказаны недавер кіеўскім святарам і манахам.

7.8. *Культура і пачаткі навукі ў Маскоўскай дзяржаве XVII ст.*

У разгляданы перыяд культура маскоўскіх земляў набывала больш свецкі характар і пачынала паступовае збліжэнне з культурай Захаду. Пэўную ролю ў гэтым адыграў Смутны час, які змусіў людзей Масковіі па-новаму зірнуць на сваё становішча ў свеце.

Вялікі ўплыў на Маскоўскую дзяржаву ў той час мелі Беларусь і Украіна, якія ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Менавіта адсюль, хоць і з цяжкасцямі, ішлі агульнаеўрапейскія каштоўнасці і паняцці, адсюль ішлі імпульсы да пашырэння вучонасці, засваення патрэбных людзям ведаў.

У выніку на працягу стагоддзя істотна вырас узровень пісьменнасці людзей у Масковіі: сярод памешчыкаў ён дасягаў 65 %, сярод пасадскіх людзей такіх было да 40 %, сярод сялян – да 15 %, а сярод купцоў – нават да 96 %. Самым нізкім (каля 1 %) ён заставаўся сярод стральцоў, пушкароў, казакоў. У 1649 г. баярын Фёдар Рцішчаў

адкрыў у маскоўскім Ан дрэеўскім ма настыры першую буйную прыватную школу. У 1687 г. у Маскве была заснавана *Славяна-грэка-ла цн ская акадэмія* – правобраз універсітэта. Ініцыятыву стварэння такой установы першым выказаў наш зямляк Сімяон Полацкі, а першымі выкладчыкамі ў ёй былі грэкі, браты Ліхуды, якія таксама сталі аўтарамі першых падручнікаў па граматыцы, рыторыцы, псіхалогіі, фізіцы.

У другой палове стагоддзя маскоўскі Друкарскі двор выпусціў каля 300 тысяч кніг для на вучання грамаце, самымі вядомымі сярод якіх былі «Азбука» Васілія Бурцава-Прапапова (1634) і «Буквар» Карыёна Істоміна (1694–1696). Агулам за XVII ст. у Масковіі было надрукавана больш за 480 найменняў кніг. У 1672 г. у Маскве адчынілася першая кнігарня.

Заняткі на вукай канцэнтраваліся з большага на з асваенні і пашырэнні канкрэтных, ужытковых ведаў. Матэматыка, механіка, фізіка, хімія вывучаліся дзеля прымянення іх у гандлёвай і вайскавай справах, а таксама дзеля стварэння геаграфічных апісанняў земляў, складання картаў. У сярэдзіне стагоддзя ў краіне пазнаёміліся з геліяцэнтрычнай сістэмай Мікалая Каперніка. Пэўнае развіццё атрымала і медыцына: у Аптэкарскім прыказе на вучалі лекараў і зельнікаў-фармацэўтаў. Дзеля працягу адукацыі пэўнай колькасці дваран дазвалялася выязджаць з Масковіі ў заходнія краіны.

Істотныя зрухі адбыліся ў разуменні і пашырэнні гістарычных ведаў. З’явіліся такія працы, як «Врѣмянникъ» (1616–1619) дзяка Івана Цімафеева, «Сказанне пра Траецкую аблогу» (каля 1620) манаха Аўраама Паліцына, а нанімны «Хранограф 1617 года», «Новы летапісец», складзены каля 1630 г., магчыма, на ўгародскім мітрапалітам Кіпрыянам. Ніканаўская рэформа прываслаўнай царквы стала штуршком для напісання ўнікальнага Жыцця (1672–1675) прапапа Авакума. Наогул, у *літаратуры* названага часу дамінантнымі робяцца творы сатырычна-алегарычнага характару – найчасцей, натуральна, ананімныя: «Аповесць пра Ярша Яршовіча», «Аповесць пра Фаму і Ярому» (1-я палова ст.), «Аповесць пра Шамякін суд», «Аповесць пра бражніка» (сярэдзіна і 2-я палова ст.) ды іншыя. Сярод побытава-рэалістычных твораў трэба вылучыць таксама ананімную «Аповесць пра гора-злашчасце» (пачатак ст.),

Сімяон Полацкі. Гравюра 1818 г.
з калекцыі Платона Бекетава

«Аповесць пра Саву Грудцына»,
«Аповесць пра Ульянію Асор'іну»
(2-я па л в ст.).

На заваяваных Масковіяй татарскіх землях працягвала развівацца рэлігійная суфісцкая паэзія, на й-больш значным прадстаўніком якой у той час быў Маўлі Калый.

Новы стыль для літ аратуры Масковіі і фактычна новую літаратурную мову стварыў выхаванец Віленскай езуіцкай акадэміі і Кіева-Магілянскай акадэміі, стваральнік полацкай школы літаратурнага барока Сімяон Полацкі, аўтар, сярод іншага, выддзеных у Маскве паэтычна-філасофскіх кніг «Арорасійскі» (1676), «Вертаград мнагацветны» (1678), «Рыфмалагіён» (1679). Ён жа быў драматургам і заснавальнікам аматарскага прыдворнага тэатра. Самы ж першы тэатр у Масковіі ў 1672 г. стварыў пастар Ёган Готфрыд Грэгеры пры лютэранскай царкве ў маскоўскай Новай нямецкай слабадзе.

Развіццё маскоўскай *архітэктуры* ў XVII ст. вызначалася ўзмацненнем яе свецкага характару, большай складанасцю кампазіцый, арнаментальнай дэкаратыўнасцю. Працэс «абміршчэння» датычыў не толькі непасрэдна свецкай архітэктуры (менавіта тады пашырылася будаўніцтва каменных палацаў, цармоў, рэпрэзентатыўных царскіх і баярскіх пабудоў), але выразна праявіўся і ў кампазіцыях храмаў – як мураваных, так і драўляных.

У царкоўным дойлідстве працягваецца ўзвядзенне *шатровых комплексаў*, пры гэтым давае завяршэнне прапарцыянальна выцягваецца і вячэаецца часцей з аўсё невялікімі «цыбулінамі». Папулярнай робіцца структура васьмярык на чацверыку – калі над кубападобным асноўным аб'ёмам узводзіцца васьміграннае наверша.

У масавым *грамадзянскім дойлідстве*, якое застаецца драўляным і таму моцна церпіць ад частых пажараў, назіраецца нават вытвор-

часць цэлых модуляў. Так, у Маскве на Трубнай плошчы ў XVII ст. гандлявалі гатовымі зрубамі. З той жа прычыны абароны ад агню царскі ўказ 1688 г. забараняў будаваць жылыя дамы вышэй за два паверхі.

Выняткі ск ладалі царскія палаты. Церамны палац, узведзены ў 1635–1636 гг. дойлідамі Анціпам Ва зауліным (Канстанцінавым), Трэфілам Шаруціным, Ларыёнам Ушаковым і Бажэнам Агурцовым, можна лічыць архітэктурным шэдэўрам і ўвасабленнем новых тэхналогій свайго часу. Ён таксама чароўна-казачны, але адносіцца да больш трывалага мураванага будаўніцтва. Пры ўзвядзенні муроў выкарыстоўвалі металічныя мацаванні, што дазволіла паменшыць іх канструкцыйную таўшчыню. Упершыню ў Масковіі майстры выкарысталі анфіладную планіроўку пакояў. Тры новыя паверхі былі надбудаваны над двума ўзроўнямі, узведзенымі яшчэ Алезісам Старым для Івана III. Апошні паверх, «церамок», дадалі ў 1637 г.; тады ж майстар Іван Осіпаў аздобіў дах срэбрам і сусальным золатам, у вокны ўставілі каляровую слюду, а ўпрыгожванне інтэр'ераў завершыў роспісам мастак Сіман Ушакоў. Афэрмленне фасадаў дапаўнялі два лазурныя глазураваныя гзімсы.

У XVII ст. на важных замках, як і раней, працуюць замежнікі. Збудаваную раней Спаскую вежу Маскоўскага крамля ў 1624–1625 гг. скончыў шатландскі архітэктар Крыстафер Гэлаўэй (Хрыстафор Галавей) пры удзеле Бажэна Агурцова, узвёўшы над вежай шмат'ярусны

Церамны палац у Маскоўскім крамлі (архітэктары Б. Агурцоў ды іншыя)

© DocProject

верх у гатычным стылі (у пятым ярусе выкарыстаны аркбутаны). Да элементаў маньерызму можна аднесці скульптуры, аголенасць якіх адразу прыкрылі тканінамі, а ў 1628 г. увогуле прыбралі. Тады ж на вежы з'явіўся гадзіннік. У 1672–1686 гг. былі надбудаваныя і астатнія вежы крамля, з выняткам Мікольскай.

У 1667–1678 гг. пад кіраўніцтвам цяслярскага старосты Сямёна Пятрова і стральца Івана Міхайлава ў Каломенскім пад Масквой будоўца вялікі драўляны палацавы комплекс (часткова дабудаваны ў 1681 г. Савам Дзяменцьевым). Пабудовы ўражваюць памерамі, бо налічваюць ажно 270 пакояў і каля 3000 вокнаў ды аkenцаў. Падобны да незвычайнага кулінарнага вырабу, палац утрымліваў усе тыповыя для дойлідства Маскові дэкаратыўныя элементы: вежачкі і купалы з лускаватымі дахамі, какошнікі, «гульбішчы» і ганкі з вітымі калонкамі і балясінамі. У выніку архітэктары надалі агульнаму спалучэнню розных аб'ёмаў і розных дэкаратыўных хадоў жывапісны характар і тыповую для дойлідства эпохі казачнасць. А вось усімі разьбянымі

працамі ў Каломенскім палацы з аймаляся беларускія майстры пад кіраўніцтвам Кліма Міхайлава і старца Арсеня. Імі зроблены разьбяныя, з алочаныя, распісныя карнізы, аконныя рамы, капітэлі, кранштэйны. Іх калегі, цанінікі-беларусы, рабілі кафляныя печы. Распісамі кіраваў Сіман Ушакоў.

У Таганскім раёне Масквы на тэрыторыі Круціцкага павор'я ў 1693–1694 гг. быў узведзены Круціцкі царкоўны комплекс, што злучае сабой Успенскі сабор і палаты мітрапалітаў. Архітэктар Ларыён Кавалёў выкарыстаў у дэкоры вокнаў багатыя ліштвы з ордарнымі элементамі; паверхню першага і другога паверхаў абрамляюць паўкалонкі – рысы, уласцівыя с тылю маскоўскага, або нарышкінскага, барока. Чытачу з Беларусі будзе асабліва цікава, што ў выкананні рознакаляровага цаніннага арнаменту браў удзел беларускі кафляр з Мсціслава Сцяпан Іваноў-«Палубес»: шэраг кампазіцый

© Фота Алера Трусова

Сцяпан Іваноў-«Палубес». Выява евангеліста

© Фота Алена Друсала

Кафлі ў муры царквы на Берсенеўцы (Масква), XVII ст.

паўтараюць яго выробы ў Нова-Іерусаліміскім манастыры, дзе ён працаваў разам з іншымі беларусамі на замову патрыярха Нікана. Гэтаксама не тыповыя для ўласна маскоўскіх кафляроў выявы звярыных масак і лап з мячамі паміж іншымі ўзорамі.

Дзеля прадстаўнічых мэтаў на загад цара, яго чыноўнікаў і багатых людзей былі ўзведзены мураваныя палаты на Салаўках, заезны двор у Архангельску (архітэктар Восіп Старцаў), палаты баяраў Рамаданаўскіх у Курску, Красная палата ў Растове, палаты Раманавых у Кастрэме, дамы Лапіна, Трубінскага, Гур'ева, Сутоцкага, Меншыкава (Якаўлева), Прыказныя палаты ў Пскове, дом Пушнікава ў Ніжнім Ноўгарадзе, дом Зялейшчыкава ў Чэбаксарах, «Пугачоўская палатка» ў Саранску, палаты баяраў Галіцына, Волкава, Траякурава ў Маскве, царскія чартогі ў Загорску. Пачалося таксама актыўнае ўзвядзенне адміністрацыйных будынкаў – найперш у сталіцы дзяржавы Маскве (Друкарскі двор, Манетны двор, Сухарава вежа, будынак Зямскага прыказа).

Багацце і разнастайнасць формаў, імкненне да дэкаратыўнасці і аздобнасці ў значнай ступені запазычвалі ў *культывай архітэктуры* з досведу будоўлі драўляных храмаў. Да таго ж разнастайнасць формаў дасягалася выкарыстаннем новага тыпу цэглы – фігурнай. Царква *Успення Багародзіцы ў Углічы* (1628), на званая за незвычайную форму «Дзіўнай», уяўляе сабой адзін з нешматлікіх прыкладаў храма з трыма шатрамі. Белая, стромкая, лёгкая, з дэкорам з какошнікаў і аркатурнага паяска, яна, тым не менш, не мела стылёвых нашчадкаў. Пры канцы 1640-х гг. кансерватыўна настронены патрыярх Нікан

Міхайла-Архангельскі сабор у Ніжнім Ноўгарадзе (архітэктары Л. Сямёнаў і інш.)

Да сабораў шагровага тыпу належыць *Міхайла-Архангельскі сабор у Ніжнім Ноўгарадзе* (1628–1631), узведзены архітэктарам Лаўрэнціем Сямёнавым з памочнікамі на падмурках XIV ст., але цалкам у новай стылістыцы.

Як традыцыйны шагровы адзначым храм *Праабражэння ў сяле Остраве* – пад маскоўскім падвор’і патрыярха маскоўскага і ўсяе Русі (першая палова XVII ст.). Эт апнымі маскоўскімі пабудовамі сталі *царква Раства ў Пуцінках* (1649–1652) або *царква Міколы Цудатворца ў Хамоўніках* (1679–1682). Тут нарадзіўся стыль, называны расійскім узорыстым, багацце формаў якога тлумачыцца выкарыстаннем фігурнай цэглы. Рознавысокасць аб’ёмаў – гзымсаў, какошнікаў, пяці шатроў (на йбольшы з якіх званіца) – надаюць працы своеасаблівую жывапісную пам’янасць і святочнасць.

Той самы эффект быў дасягнуты ў пабудовах

за ба ра нў будоўлю ша трох цэркваў (шатры дазваляліся толькі на званіцах), за патра ба вў шы сле даць в іан тый-скім канонам.

Храм *Пакрова Багародзіцы ў Мядведкаве і царква Зосімы і Савація ў Тройца-Сергіевы лаўры* (1630-я гг.) – адны з апошніх шагровых пабудоў, дзе пакрыццё храма знаходзіцца на магутным чацверыку. Другая з іх наследаваў на храму Салавецкага манастыра (*Праабражэнскі сабор*, 1558) і названая ў гонар заснавальніцкі манастыра. Яе асаблівасць – аздобы каляровымі мікафлямі мывыраб якіх шырока распаўсюджаныя сярэдзіне XVII ст., у значнай ступені дзякуючы працы палонных майстроў з ВКЛ.

Царква Раства Багародзіцы ў Пуцінках

мас юў скіхцэр к вў *Тройцы ў Ні кіт ні вх* (1628–1651) і *Мі колы Цудатворца на Бер се вў цы* (1657), дзе асіме трыя і жы ва пі насць фор маў бліз кіяда ар хі экту ры ба ярскаа два ра.

Наступным пр аграмным этапам у гісторыі дойдлід ства Мас ю вїісталі часы па тры я х Ні ка нв. Частка згаданых р аней ні канаў-

скіх рэформаў датычыла дойдлідства: за ўзор браліся афонскія царкоўныя будынкi, дзеля ўвасаблення чаго паблізу Ноўгарада быў заснаваны *Іверскі Валдайскі манастыр Багародзіцы*, збудаваны на ўзор Іверскага манастыра на Афоне. Асноўны *Успенскі сабор* манастыра (1650-я гг.) увасобіў нараджэнне новага, архаізавальнага напрамку ў дойдлідстве Масковіі сяр эдзіны XVII ст.: шасці слупавы храм на прыўзнятым падклецці з галерэямi і пяццю вялікімі купаламі.

У 1655 г. у манастыр былі пераселены палонныя манахі Аршанскага Куцейнаўскага манастыра (больш за 70 чалавек). Прывезеная імі дру карня некалькі гадоў працавала на Ва лдаі, дзе выдалі чарговае (пасля Ор шы) «Брашна духоўнае» і яшчэ некалькі кніг. Потым, у 1665 г., на загад Нікана друкарскія варштаты перавезлі ва Уваскрасенскі Новаіерусалімскі манастыр пад Масквой, а ў 1676 г. перадалі маскоўскаму Друкарскаму двару.

Апрача друкароў з ВКЛ (Копысі, Шклова, Дуброўны) у Іверскі манастыр і манастырскія сёлы было пераселена нямала цаніннікаў, разьбяроў і іншых рамеснікаў. Пад кіраўніцтвам Ігната Максімава з Копысі была наладжана вытворчасць каляровай кафлі і мураўлёнай дахоўкі; першая ў прыгожыла в окны і інтэр’еры настаяцельскага корпуса, другая па йшла на дах. М айстэрня пачала па шыраць рамяство па Маскоўскім царстве; кафлю вывозілі на замову ў Пскоў, Ноўгарад, Маскву.

Манументальна-рэпрэзентацыйны стыль Нікан падтрымліваў як у рэлігійнай, так і ў свецкай архітэктуры. Узорам служыць Патры-

© Фотэ Алег Прусаа

Царква Міколы Цудатворца ў Хамоўніках

яршы палац і царква *Дванаццаці апосталаў* у Маскоўскім крамлі. Тут працавалі ў 1635–1656 гг. маскоўскія дойдліды Анціп Ва заўлін (Канстанцінаў) і Бажэн Агурцоў, а таксама Давыд Ахлебін і яраславец Тарас Цімафееў.

Але самым амбіцыйным праектам Нікана было ўзвядзенне *Уваскрасенскага храма Н оваіерусалімскага ма настыра* па д Масквой (1658–1684), які меўся стаць Другім Іерусалімам у адзіным на свеце праваслаўным царстве – Маскоўскім. Адпаведным чынам, пры праектаванні галоўнага храма манастыра арыентаваліся на спецыяльна атрыманыя планы і абмеры Храма Дамавіны Гасподняй. Манастырскі пагорак назвалі Сіёнам; побач былі Елеон і Фавор. Разам з Ніканам, які вёў агульнае назіранне за працэсам, першым архітэктарам манастыра быў беларус Пётр Заборскі, «золотых, серебряных и медных, ценинных и всяких рукодельных хитростей изрядный ремесленный изыскатель» (надпіс на яго надмагільнай пліце). Таксама працавалі на будоўлі рамеснікі Прыказа каменных спраў Аверка Макееў, Іван Белазёр, іншыя беларускія і заходнееўрапейскія майстры. Пасля смерці Заборскага і апалы Нікана ды яго высылцы ў Ферапонтаў манастыр працы прыпыніліся, а беларускіх майстроў (31 чалавек) перавялі ў Збройную палату. Аднак ужо ў 1679 г. выхаванец Нікана і вучань Сімяона Полацкага, 18-гадовы цар Фёдар Аляксеевіч узнавіў працы ў манастыры, якія скончыліся асвячэннем Уваскрасенскага сабора ў 1685 г. Сабор быў прызнаны бясспрэчным архітэктурным шэдэўрам XVII ст. і першым помнікам стылю барока ў Масковіі. Фактычна ад архітэктурнай задумы да дэкарацыі шматлікімі каляровымі кафлямі (абліцоўка вокнаў, дзвярэй, арак) разам з цаніннымі іканастасамі, дапоўненымі залочанай разьбой па дрэве, – усё гэта было вынікам працы беларускіх майстроў. Форма ж манументальнай будыніны – класічная: цэнтральная частка ўяўляе сабою 4-супавы крыжова-купальны храм. З усходу да яго прымыкае падземная *царква святых Канстанціна і Алены* (заглыбленая на 6 м), з поўдня прыбудаваная шмат’ярусная званіца. Нарэшце, з захаду кампазіцыю замыкае вялізная *ратонда* над капліцай Дамавіны Гасподняй.

Дойлідства правінцыйных цэнтраў Маскоўскай дзяржавы XVII ст. мае свае асаблівасці, але з большага храмы правінцыі аступаюць

прэ тэн цыё ным праектам ста ліцы. У Су з даібудуюць не вя лікія цэрквы з пяццю або адной галавою; сілуэт у складняюць прыдзелы, а паверхню муроў часам аз дабляюць даволі складаныя дэкарацыі ньяпаяскі (царква Узнясення Аляксандраўскага манастыра, 1695). У Яраслаўлі, багатым рамесна-купецкім цэнтры, узводзяць вялікія храмы – звычайна пяцігранныя, якія адначасова служаць і месцам сустрэч, заключэння гандлёвых кантрактаў,

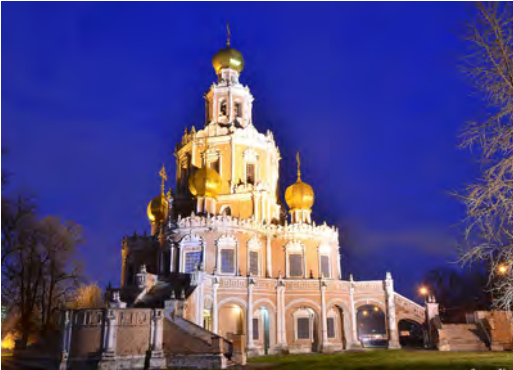
© Дзягонь

Уваскрасенскі храм
 Новаіерусалімскага манастыра
 (архітэктары П. Заборскі і інш.).
 Гравюра XVIII ст.

а пад кляці – сховаў і шчамга в раў. Шатровыя званіцы падобныя да маскоўскіх, былі нью палаў – цяжкаватыя, накрытыя лускаватай дахоўкай. Часта выкарыстоўваюць цакафля і роспіс муроў знадворку, фігурная муроўка цэглы – у аздабленні ганкаў і вокнаў. Яшчэ адна асаблівасць: большасць пабудоў утварае цікавыя паводле кампазіцыі ансамблі, дзе 2–3 храмы спалучаюцца з вялікай званіцай (цэрквы *Міколы Мокрага*, *Іаана Залатаўскага*, *Маці Божай Фёдаравскай* і званіца Кароўні кахсярэззіна ст.).

Выдатны ансамбль – крэмль і пяць цэркваў – быў збудаваны ў Растове Вялікім пры мітрапаліце Юне Сысоевічу (1660–1690-я гг.). Тут маецца цікавае спалучэнне крыху архаічнай, арыентаванай на маскоўскія ўзоры XVI ст. (у прыватнасці, на Успенскі сабор Крамля), пластыкі храмавых будынкаў з аб'ёмамі крамлёўскіх муроў (царква надбрамная Уваскрасення, 1670).

Ад традыцыйных стылёвых напрамкаў трэба зноў звярнуцца да нарышкінскага, або маскоўскага, барока, характэрнага для некалькіх храмаў у ваколіцах Масквы (у тым ліку маэнткаў праеўрапейскіх баяраў Нарышкіных). Іх абрысы ў дэкаратыўна-арнаментальным ключы запазычваюць новыя стылёвыя элементы з Еўропы і, такім чынам, як бы перакідаюць масток да сапраўднага ранняга маскоўскага барока – «пятроўскага» ў Санкт-Пецярбургу. Самыя скравы прыклад – царква *Пакрова ў Філях*, сядзібе брата Нарышкіных

Царква Пакрова ў Філях
(архітэктар Я. Бухвостаў)

стаса лічыцца майстар Збройнай палаты Карп Залатароў; у вобразе архідыякона Стэфана некаторыя даследчыкі бачаць партрэтныя рысы пляменніка замоўцы – маладога Пятра I.

Званіца Новадзвявочага манастыра, пабудаваная ў 1689–1690 гг., мае пяць ярусаў, што складаюцца з пастаўленых адзін на аднаго васьмерыкоў і завяршаюцца васьмігранным барабанам з галавой-цыбулінай.

Царква *Спаса-ва-Уборах* – як і папярэдні храм, узведзеная архітэктарам Якавам Бухваставым (1690-я гг.) – падаецца больш строгай і цяжкавагавай, але таксама вылучаецца ясным выяўленнем канструкцыйнага рашэння. Прымыкае да гэтай групы і *храм Барыса і Глеба* ў падмаскоўным *Зюзіне* (1688 –1704).

Завяршае эвалюцыю мураванага дойлідства Масковіі XVII ст. царква *Знамення ў Дубровіцах* (1690–1704), арыгінальнае ўбранства якой разам з выкарыстаннем скульптуры схілялі раней прыпісваць яе аўтарства ўкраінцу Івану Заруднаму. Цяпер аўтарамі часцей на-

Званіца Новадзвявочага
манастыра ў Маскве

зываюць дойлідаў з італьянскай Швейцарыі. Пры блізкасці яе плана да нар ышкінскіх пабудоў яе цэнтрычны тэтраконх, насычанасць стылёвымі ўпрыгажэннямі дазваляе казаць пра наступны крок выканаўцы да засваення сапраўднага барока.

Значнае месца ў сакральным дойлідстве Маскоўскай дзяржавы XVII ст. займалі *драўляныя храмы*. Вельмі распаўсюджаныя яны былі на Поўначы – асабліва ў Архангельскай зямлі (цэрквы ў вёсках *Панілава, Чучхарма, Варзуга, Пучуга*). Шырокавядомыя таксама драўляныя цэрквы, пабудаваныя на Цвершчыне – у Таржку, у вёсцы Пагост – і ў Карэліі.

Да твораў *жыванісу* Смутнага часу можна аднесці рэпліку іконы Божай Маці Казанскай (арыгінал з’явіўся ў Казані ў 1579 г., цяпер не існуе) – так званы маскоўскі спіс.

Верагодна, твор узнік у час вызвалення Масквы ад войскаў Рэчы Паспалітай у 1612 г. Першапачаткова гэты скарочаны (*аплечны*) варыянт Адзігітрыі быў змешчаны ў сямейную царкву Пажарскіх – *Увядзення Багародзіцы на Лубянцы*. Пазней, у 1620-х гг., абраз перанеслі ў спецыяльна збудаваны на Крэславай плошчы храм Казанскай Божай Маці (зруйнаваны ў 1936 г.; тады абраз быў перанесены ў маскоўскі Ялохаўскі сабор; храм Казанскай Божай Маці адноўлены ў 1990–1993 гг.). У стылістыцы іконы захоўваецца кансерватыўная візантыйская плынь. Сам жа сабор працягвае развіцця ў XVI ст. формы пірамідальных з выгляду храмаў, абрыс якіх вырашалі ярусамі какошнікаў пад падушчатым барабанам.

Спаса-Праабражэнская і Пакроўская цэрквы ў Кіжах (Карэлія), пачатак XVIII ст.

Рэпліка іконы Маці Божай Казанскай

Наогул на жыв апіс Масковіі XVII ст. можна паглядзець з не-
тыповага ракурсу: а менавіта з канстатацыі нараджэння свецкага
жанру – парсуны, потым партрэта. Першы тэрмін выкарыстоўваюць
да ранніх, больш падобных да іконных, прац. Але сам факт цікавасці
да персоны (адсюль «парсуна») яскрава супадае з канстатаваным
у размове пра ўладаранне Васілія Шуйскага фактам з’яўлення акта
прысягі цара (дадзенай баярам з цалаваннем крыжа). Сімвалічны
знак нараджэння грамадзянскай дамовы выразна адпавядае нара-
джэнню вобраза чалавека ў выяўленчым мастацтве.

Першыя парсуны – такія як *партрэт Івана Жахлівага* (каля
1600) ці *партрэт Міхаіла Скопіна-Шуйскага* (першая чвэрць
XVII ст.), намаляваныя тэмперай на дошцы, з захаваннем пераважна
ікананічных прыёмаў, – гэта, імаверна, *труменныя* (намагільныя) вы-
явы. Вырашальны пералом адбываецца толькі бліжэй да сярэдзіны
стагоддзя. Гэта час, калі ў Маскву, а таксама на службу да патрыярха
Нікана (на Вахдаі і ў Нова Іерусалім) трапляе багата рамеснікаў
і мастакоў з ВКЛ, дзе з рэалістычным партрэтным мастацтвам
былі знаёмыя ўжо больш за сто гадоў. Менавіта тады (1660-я гг.)
паўстае псіхалагічна выразны *партрэт патрыярха Нікана*, які
паходзіць менавіта з Новага Іерусаліма, – намаляваны ўжо алеем на
палатне. Як памятаем, у 1667 г. рамеснікі з Новага Іерусаліма былі
накіраваныя ў Маскву, часткова ў Збройную палату. Пры канцы
1670-х (гіпатэтычна) паўстае вельмі стылістычна блізкі, адначасова
і псіхалагічны, і парадна-рэпрэзентатыўны, *партрэт цара Аляксея
Міхайлавіча*. Заўважым, што атрыбуцыя гэтага твора невядомаму
мастаку Збройнай палаты – магчыма, немцу Даніілу Вухтэрсу або
Івану Безміну – таксама чыста гіпатэтычнае. З другога боку, вядомы
па дакументах Збройнай палаты шляхціч са Смаленска Станіслаў
Лапуцкі, жывапісец, двойчы – у 1657 і ў 1661 гг. – пісаў «парсуну»
Аляксея Міхайлавіча, а Іван Безмін быў ягоным вучнем. А ў 1686 г.
Соф’я Аляксееўна замовіла Багдану Салтанаву (таксама вучню
Лапуцкага; разам з Ерафеем Еліным і Лукой Смалянінавым) пасмя-
ротны партрэт брата, цара Фёдара Аляксеевіча для Архангельскага
сабора (царскай пахавальні) у крамлі.

У апошнія дзесяцігоддзі XVII – пачатку XVIII ст. цікавасць да
рэалістычнага свецкага партрэта, хай яшчэ не дасканалага ў ма-

стацкіх формах, пашыраецца на кня ска-баярскія колы (Галіцыны, Нарышкіны, Рапніны). Але застаецца бяспрэчным, што засваенне партрэтнага жанру, пачынаючы з узроўню царскай сям'і і патрыярхаў, адбылося ў Масковіі ў трэцяй чвэрці XVII ст. пры беспасярэднім (або апасродкаваным, праз вучняў у Збройнай палаце) удзеле мастакоў з ВКЛ.

Цяжкія наступствы Смутнага часу з атрымалі развіццё *фрэскавага жывапісу* ды *іканавісу* ў Масковіі XVII ст. Вядома, што толькі ў 1642–1643 гг. у Маскве былі сабраныя самыя лепшыя жывапісцы для роспісаў крамлёўскага Успенскага сабору (Іван Паісеін, Сідар Осіпаў, Марк Мацвееў, Іван Барысаў). Толькі пасля гэт ага працягваюцца роспісы іншых крамлёўскіх сабораў: Рызапалажэння (1644) і Архангельскага (пасля 1652). Бо лш за тое, XVII ст. звычайна не лічыцца часам росквіту выяўленчага мастацтва. На гэта былі фармальныя прычыны: прадстаўнікі супрацьлеглых рэлігійных плыняў – і патрыярх Нікан, і пратапоп Авакум – аднолькава схіляліся да падтрымкі, хоць і ў крыху розных формах, кансерватыўнага напрамку ў мастацтве царквы. Аж да збэшчвання напісаных «не прагэцкім чыне» абразоў, як гэта рабіў Нікан.

Аднак развіццё выяўленчага мастацтва няўхільна рухалася да паступовага ўвасаблення больш рэалістычнай манеры, знаходзячы нават сваіх тэарэтыкаў. Да апошніх належаў «іканапісец, сценапісец і знаменшчык» Збройнай палаты Іосіф Уладзіміраў. У пасланні (1656–1658) да іншага майстра, Сімана Ушакова, ён заўважае: «Хрыстов или Богородичен образ на стенах и на досках подобно живым пишут, и на листах печатают искусно... и земных царей своих... пишут, и всякие вещи и события в лицах представляют и как живых изображают».

Не дзіва, што ў роспісах Архангельскага сабора, царскай пахавальні, за кошт скарачэння кананічных сюжэтаў пашыраецца тэма трыумфу свецкай ўлады, уводзяцца вобразы вялікіх князёў і цароў (мастакі Збройнай палаты Якаў Казанец і Сцяпан Разанец, пасля 1652). У роспісах Праабражэнскага сабора ў Суздалі (1689) зямная ўлада ўвогуле сакралізуецца: царам Міхаілу Фёдаравічу і Аляксею Міхайлавічу мастакі дадаюць німбы.

У выяўленчым мастацтве разгляданага часу, як манументальным,

Сіман Ушакоў.
Спас Нерукотворны

так і станковым, паступова ўзмацняюцца рэалістычна-аб'ёмнае а длю ст ра ван не твараў, увага да побытавых дэталюў і прыгажосці кр а я в і ду. Апошнія праявілася ў творах Стро ва наў скай школы, якая складаецца з канца XVI ст. пад патранатам заможных купцоў і прамыслоўцаў Строганавых. Найлепшыя ў зоры стро ва наў скаа жы ва піс створаны кі раў ні ю м іканапісцаў Збройнай палаты (з 1664) Сіманам Ушаковым, выхадцам з маскоўскіх па садскіх лю дз ей. Знаходзячыся ў фа во ры ў Аля кс ея Міхайлавіча і пе ра ем ні каў, нават уведзены ў дваранства, Ушакоў мог дазволіць сабе, не адкі-

даючы іканапісных узораў, уважліва прыглядацца да новай, «фражскай» манеры, арыентаванай на заходнееўрапейскае мастацтва. У яго праграмным «Спасе Нерукотворным» перададзены класічна правільны твар, аб'ёмнасць, фактура тканіны, дзе адбіта аблічча Хрыста.

Іншая важная работа Ушакова – «Маці Божая Уладзімірская – Дрэва дзяржавы Расійскай» – гэта фактычна першае маскоўскае генеалагічнае дрэва. Вакол вобраза Багародзіцы змешчаны медальёны з маскоўскімі князямі і царамі на галінках дрэва, якое ўнізе, побач з адлюстраваннем Успенскага сабора, паліваюць Іван Каліта і мітрапаліт Пётр. Выявы цароў пададзеныя максімальна партрэтна. Вобразы анёлаў у «Старазапаветнай тройцы» Ушакова, у адрозненне ад Рублёва, перададзеныя максімальна матэрыяльна і адчувальна, з мноствам дадатковых рэалістычных дэталюў.

Ушакоў па кінуў па сабе вялікую школу сваіх вучняў (Рыгор Зіноўеў, Ціхан Філацьеў, Мікіта Паўлавец, Фёдар Зубаў), якія мелі вырашальны ўплыў на развіццё маскоўскага жывапісу канца XVII ст.

Яшчэ адным «строганаўцам» лічыцца кас траміч Гурыі Нікіцін, іканапісец і манументаліст, які акрамя Кастрамы працаваў у Маскве, Пераяславе-Залескім, Растове. Найбольш адметны яго манументальны

цыкл – *фрэскі царквы Іллі Прарока ў Яра слаў лі* (1680-я гг., кам пазі цыя «Жні во»). У гэтым цы кле выкарыстаныя сюжэты цудаў Хрыста, дзеяў апо ста лаў і жыццй пра ро каў Іллі і Елісея. У больш складаных кампазіцыях мастак звяр та ец цада гравюр галандскага выдання ілюстраванай Бібліі Пі с каа ра XVII ст., што дазваляе яму ствараць цікавыя сюжэты на по бы а выя тэмы («Жніво»). Тамсама ў Яра слаў лі, рамесна-купецкае асяроддзе якога, як мы ўжо заў ва жыліна пры та дэ ар хі эк туры, пад фрым лі в ла рэалістычныя, «жывыя» тэн дэн цыі ў царкоўным мастацтве, у 1690-х гг. іншы ма йстар, Дзмітрый Грыгор’еў, стварыў *фрэскі царквы Іаана Прадцечы*, дзе вер ні кўпершыню ў маскоўскім рэлігійным жыв апісе ў бачылі на ват лю боўныя т эмы біблейскай гісторыі – аголеную Вірсавію, Саламею ў танцы.

Само пранікненне заходняй культуры (праз замежных мастакоў, гравюры ілюстраваных выданняў, кантакты) у Масковію ў XVII ст. з’явілася вынікам р осту свецкай культуры і рыхтавала на дыход новай эпохі ў наступным стагоддзі.

Нельга тут не згадаць беларускіх рамеснікаў, што трапілі ў Масковію палоннымі па дчас в айны 1648–1667 гг. Вельмі таленавітыя працы на лежалі ма йстрам *дэкаратыўна-ўжыткавага мастацтва* (Клім Міхайлаў, Герасім Акулаў, Сцяпан Зіноўеў, Давыдка Паўлаў ды іншыя). Працы беларускіх майстроў актыўна выкарыстоўваліся пры аздабленні Новадзявочага (разьбяны іканастанс Смаленскага сабора, майстэрня Кліма Міхайлава), Данскога, Ізмайлаўскага, Новаіерусалімскага (на Істры), Іверскага (на Валдаі) манастыроў, крамлёўскіх палат і г. д.

Узнікненне кнігадрукавання ў Масковіі дало штуршок развіццю

Іканастанс Смаленскага сабора маскоўскага Новадзявочага манастыра (майстры Клім Міхайлаў ды іншыя)

кніжнай графікі, дзе вылучыліся майстры Іван Максімаў, Дзмітрый Львоў, Макарый Міцін-Патапаў, Мацвей Андрэеў.

Шэдэўрамі мастацтва сёння лічацца ізразцы (кафлі) беларуса Сцяпана Палубеса з *Успенскага сабора Юсіфа-Волацкага манастыра*, званіцы Пафнуцева-Бораўскага манастыра, храма Успення ў Ганчарах, царквы св. Тройцы ў Хахлоўскім завулку.

Сусветна вядомы цяпер цэнтр народных промыслаў пачаў фарміравацца ў XVII ст. у сяле *Хахламе*, што на Ніжагародчыне.

Адметным відам тагачаснага рэлігійнага *музычнага мастацтва* было *гранне на званах*, якое існавала ў формах простага звону, перазвону, трызвону і г. д. Самыя знакамітыя званы цэркваў Усходняй Русі мелі свае найменні: Цар-звон у Маскоўскім крамлі, «Сысой», «Лебедзь», «Баран» у Растоўскім крамлі і іншыя.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Абсалютызм – нічым не абмежаваная манархічная ўлада. У Маскоўскай дзяржаве канчаткова склалася пры канцы XVII ст.

Аркбутан – тэрмін з архітэктуры; азначае вонкавую мураваную паўарку.

Атаман – найвышэйшы начальнік казацкага войска.

Гарадавья ваяводы – асобы, звычайна з адстаўных служылых людзей, якія ў XVII і XVIII стст. (да 1745) з агадвалі ў гарадах і ўездах (паветах) вайсковымі, паліцэйскімі, судовымі, адміністрацыйнымі, фінансавымі і іншымі справамі.

Астрог – пункт размяшчэння вайсковых атрадаў, умацаваных драўлянай агароджай.

Васьмярык, чацвярык – тэрміны архітэктуры, азначаюць васьмі- або чатырохгранную (васьмі- ці чатырохвугольную) у плане пабудову.

Казакі – вайсковае саслоўе ў Маскоўскай дзяржаве, да якога належала насельніцтва некаторых рэгіёнаў і якое мела асаблівыя правы, ільготы і перавагі ўзамен за сваю абавязковую вайсковую службу.

Інтэрвенцыя – гвалтоўнае ўзброенае ўмяшальніцтва адной або некалькіх дзяржаў у справы іншай.

Лаўра – назва вялікага мужчынскага праваслаўнага манастыра, падпарадкаванага непасрэдна патрыярху.

Меркантилізм – гаспадарчая палітыка, скіраваная на першачарговае развіццё айчыннай прамысловасці і гандлю.

Памеснае права – пераважнае права маскоўскага вайскова-служылага дваранства валодаць дзяржаўнымі землямі з сялянствам, што на іх сядзіць.

Перапісныя кнігі – зводныя дакументы па дворных перапісах мужчынскага насельніцтва цяглых падатных двароў з указаннем узросту і сваяцкіх адносінаў.

Пяцінныя грошы – на дзвычайны падатак, які спахатку спаганяўся з маёмасці свецкіх і царкоўных землеўласнікаў, па зней з сялян – у памеры пятай часткі іх гадавога прыбытку.

Раскол (царкоўны) – рэлігійна-грамадскі рух у Масковіі, які ўзнік у сярэдзіне XVII ст. і прывёў да падзелу маскоўскай праваслаўнай царквы і ўзнікнення стараабраднасці.

Рэгент – асоба, якая ажыццяўляе паўнамоцтвы кіраўніка манархічнай дзяржавы падчас малалецтва або недзеяздольнасці з аконнага манарха.

Саборнае Улажэнне – звод законаў Маскоўскай дзяржавы, прыняты Земскім саборам у 1648–1649 гг.

«Слова і справа гасударова» – сістэма палітычнага вышуку ў Маскоўскай дзяржаве. Кожны царскі падданы вінен быць пад страхам смерці даносіць пра вядомыя яму змовы супраць цара і членаў яго сям'і, зневажанне яго тытула, падазрэнне ў дзяржаўнай здрадзе.

«Стаўбавыя дваране» – патомныя дваране знатных родаў, якія былі ўпісаныя ў адмысловыя рэестры («стаўбцы»).

Сямібаярычына – сярод іншага назва маскоўскага ўрада, створанага ў ліпені 1610 г. пасля звяржэння з трона Васілія Шуйскага.

Тэтраконх – тэрмін архітэктуры, азначае храм, які ў плане нагадвае чатыры пялёсткі.

Урочныя леты – уведзеныя ў 1597 г. летнія тэрміны, падчас якіх землеўласнікі маглі ўзбудзіць зыск аб вяртанні ім сялян-уцекачоў.

Цанінікі – майстры шматколернай рэльефнай кафлі, пакрытай эмаллю («цынай»); ужывалася для аздаблення інтэр'ераў і фасадаў будынкаў.

Царкоўныя сяляне – сяляне, якія належалі праваслаўным царкоўным землеўласнікам і ўстановам.

Чалабітная – прашэнне, скарга, заява.

Ям – паселішча на паштовым шляху.

Ярыжкі – размоўная назва бедных людзей, якія займаліся цяжкай фізічнай працай (грузчыкі і да т. п.).

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Буганов, В. И. Мир истории. Россия в XVII столетии. Москва: Молодая гвардия, 1989. 318 с.
- Всеобщая история России с древнейших времён до конца XVIII в. / под ред. проф. О. А. Яновского. Москва: Эксмо, 2008. 592 с.
- Геллер, М. И история Российской империи: в 3 т. Москва: МИК, 1997. Т. I. С. 262–416.
- Горсей, Дж. Записки о России XVI – начала XVII в. / пер. с англ. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 288 с.
- Грушевский, Мих. Иллюстрированная история Украины. С приложениями и дополнениями. Донецк: «ПКФ» «БАО», 2011. С. 240–378.
- Грыцкевіч, А. 1612 год у гісторыі Расіі... і яго тлумачэнне расійскімі палітыкамі і гісторыкамі // А. Грыцкевіч. Выбранае. Мінск: Кнігазбор, 2012. С. 537–551.
- История русского искусства: в 13 т. / под ред. И. Э. Грабаря, В. Н. Лазарева, В. С. Кеменова. Т. 4. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 697 с.
- Лазука, Б. А. Гісторыя сусветнага мастацтва. Ад старажытных часоў па XVI стагоддзе. Мінск: Беларусь, 2010. С. 143–148.
- Любимов, Л. Д. Искусство Древней Руси: кн. для чтения. Москва: Просвещение, 1974. С. 295–336.
- Платонов, С. Ф. Смутное время. Очерки истории внутреннего кризиса и общественной борьбы в Московском государстве в XVI–XVII вв. С.-Петербург, 1910. 648 с.
- Поссевино, А. Исторические сочинения о России XVII в. / пер. с лат. Москва: Изд-во МГУ, 1983. 272 с.
- Творогов, О. В. Литература Древней Руси. Москва: Просвещение, 1981. С. 106–124.
- Andrusiewicz, A. Dzieje Dymitriad: 1602–1614. T. 1: Nadzieje i oczekiwania. Warszawa: Akademia Nauk Społecznych. Wyd-wo Naukowe, 1990. 335 s.
- Andrusiewicz, A. Dzieje Dymitriad: 1602–1614. T. 2: Na rozdrożu dziejów. Warszawa: Akademia Nauk Społecznych. Wyd-wo Naukowe, 1990. 367 s.

8. РАСІЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ Ў ХVІІІ СТ.

8.1. Рэформы Пятра I і іх вытокі. У ХVІ–ХVІІ стст. Маскоўская дзяржава ў Заходняй Еўропе разглядалася як варварская перыферыя еўрапейскай прасторы. Пасля таго як яна страціла выхад да Чорнага і Балтыйскага мораў, яе перасталі лічыць за сур’ёзнага канкурэнта і ўспрымалі толькі як краіну, якая пас таўляе на еўрапейскія рынкі хлеб і футра каштоўных звяроў, асабліва собаля. У Масковіі ж да каталіцкіх і пратэстанцкіх краін ставіліся ваража.

У краіне існавала ксенафобія, непавага да замежных звычак, вопраткі, стылю жыцця. Звычайны жыхар Маскоўскай дзяржавы лічыў сябе адзінаправільным хрысціянінам, а ўсіх, хто жыве за мяжою, – нехрысціямі, басурманамі. Аднак пры канцы ХVІІ ст. сітуацыя пачынае мяняцца. Так, фаварыт царэўны Соф’і Васілій Галіцын прапаноўваў змяніць стаўленне да сялян, надзяліць іх зямлёй і спаганяць з іх падатак у дзяржаўны скарб. Гэтыя грошы планавалася перадаваць на аплату дваранам за дзяржаўную службу. Аднак без марскога гандлю эканамічныя рэформы ў Масковіі былі немагчымыя. Чорнае мора было пад кантролем Турцыі, а Балтыйскае – Швецыі.

Пётр I пачаў з поўдня. У 1696 г. яго войскі, падмацаваныя створаным царом флотам, у выніку двух паходаў захапілі турэцкую крэпасць Азоў. Будаўніцтва флота стала агульнадзяржаўнай справай. Землеўласнікі (дваране) мусілі зразліку 10 тыс. сялянскіх двароў пабудаваць адзін баявы карабель. Квота для царжоўнікаў была 8 тыс. сялянскіх двароў за карабель, а ўсе гараджане Масковіі (пасадскія людзі) будавалі 12 баявых караблёў. На новы флот (да 50 караблёў) было патрэбна паўмільёна рублёў, у той час як гадавы даход краіны складаў 2 млн рублёў. Таксама цар у 1697 г. загадаў вучыць марской справе 50 чалавек таленавітай дваранскай моладзі.

Задумай Пятра было стварыць супраць Турцыі вайсковы саюз усіх хрысціянскіх дзяржаў Еўропы. З гэтай мэтай увесну 1697 г. за мяжу

Б. Чорыкаў.

Пётр I сярод галандскіх майстроў

паехала вялікае пасольства разам з царом. Але цар там быў за ма скіа рш ны пад урадніка Пра аб р жөн скаш палка Пятра Мі хай лава. Пасольства было за мяжой паўтара года. За гэты час Пётр прывык да е ўрапейскага ладу жыцця і ўспрыняў яго вонка выяпрыкметы.

Цар на пачатку пабываў у Курляндыі і Прусіі, а потым у Га лян ды,дзе пра цаў на верфі як просты цясляр, жыў у малень кім дам ку і апра наў ся як рабочы. Пасля ён паехаў у Англію, вы вучаў лі цей юю спра ву на вед ваў фа б р і кіі музеі. Нарэшце яго пасольства апынула ся ў Вене. Аднак там пасля перамоваў з германскім імператарам стала канчаткова зразумела, што ніхто з Турцыяй у сапраўднасці ваяваць не хоча, і трэба вяртацца на радзіму. Па дарозе цар захваў да курфюрста Саксоніі, які нядаўна быў абраны каралём Рэчы Паспалітай, Аўгуста і пасябраваў з ім. Падчас сяброўскіх размоў упершыню ўзнікла думка пра вайну са Швецыяй.

У гэты час у дзяржаве пачаліся хваляванні стральцоў. У жніўні 1698 г. цар прыехаў у Маскву. І адразу пачаліся вялікія змены. Сваю жонку Еўдакію Пётр выправіў у манастыр, а сына Аляксея перадаў на выхаванне сваёй сястры Наталлі. Пачаліся справы са стральцамі, якіх некалі падтрымлівала царэўна Соф'я. Пётр загадаў адправіць яе ў манастыр, а стралецкае войска ліквідаваць. Падчас ліквідацыі каля дзвюх тысяч стральцоў у розных раёнах Масквы пакаралі смерцю.

Адначасова ў краіне пачаліся рэформы з мэтай надаць ёй вонкава еўрапейскі выгляд. Асноўныя змены адбыліся ў сістэме кіравання, ва ўзброеных сілах, у фінансах, падатках і дачыненнях з праваслаўнай царквой. Таксама было загадана ўсім дваранам і службовым людзям згаліць бароды і насіць еўрапейскую вопратку. Дазвалялася курыць

тытунь і піць каву. Але сялян і духавенства гэтыя змены не закранулі. З 1 студзеня 1700 г. у Маскові ўводзіўся новы каляндар. Гады пачалі лічыць не ад стварэння свету, а ад Раства Хрыстовага, як у Еўропе. Пачатак года цяпер прыпадаў не на 1 верасня, а на 1 студзеня. З'явілася першая газета, увялі грамадзянскі алфавіт, стварылі органы самакіравання (*ратушу ў Маскве, земскія ізбы ў іншых гарадах*).

У 1699 г. а дбыўся першы *рэкруцкі набор* у войска: кожныя 20 сялянскіх дв ароў на кіроўвалі а днаго салдата на пажыццёву ю вайсковую службу. Так узнікла прафесійнае войска.

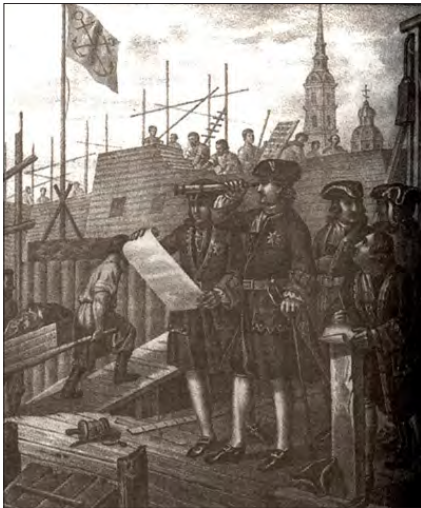
У часы Пятра ў Маскові жыло каля 7 млн чалавек, з іх каля 30 тыс. дваран (разам з сем'ямі). Становішча апошніх цар узмацніў. Кожны дваранін з 15 гадоў павінен быў знаходзіцца на дзяржаўнай службе. Каб гэтая служба была прывабнай, у 1722 г. увялі «Табелі аб рангах»: кожны дваранін (мешчанін) пачынаў службу з самага малога 14-га рангу (класа) і потым меў ма гчымасць па дымацца па кар'ер най левіцы. Вайсковую службу дваране пачыналі шараговымі салдатамі ў элітных Праабражэнскім ці Сямёнаўскім палку.

Усе дваране павінны былі абавязкова вучыцца ў школах, а здольныя пасылаліся на вучобу за мяжу. Дваранін, які не меў дыплама аб заканчэнні школы, не меў права на шлюб. Пры канцы ўладарання Пятра ў Расіі існавалі школы (іх называлі *цыфіркамі*) у 42 гарадах, дзе вучыліся 2 тыс. чалавек. Прычым палову з іх складалі зусім не дваране, а дзеці святароў ды г араджан. Мяшчане, якія пас тупалі на в айсковую ці гр амадзянскую службу, маглі з а до брую працу атрымаць дваранства, калі дасягнулі пэўнай пасады і атрымалі ордэн. Розніца паміж б аярамі і дваранамі была ліквідавана. Памесці прыраўнялі да вотчын, іх ужо можна было перадаваць у спадчыну. У 1714 г. з'явіўся ўказ, паводле якога спадчыну мог атрымаць толькі адзін з сыноў. Астатнія ішлі на дзяржаўную службу. Раз на 10 гадоў пра ю дзілі перапісы (*рэвізіі*) насельніцтва, якое абкладалася *падушным падаткам*. З кожнай мужчынскай душы – селяніна ці пасадскага чалавека – незалежна ад яго ўзросту бралі грашовы падатак.

Пётр I фактычна прыватызаваў праваслаўную царкву. Трэба сказаць, што стараверы выступалі супраць цара і лічылі яго антыхрыстам. Прыхільнікі Нікана таксама яго не любілі і групаваліся вакол патрыярха Андріяна (1690–1700).

Калі Андрыян неўзабаве памёр, цар загадаў новага патрыярха не выбіраць і прызначыў часова кіраваць царквой разанскага мітрапаліта. У 1721 г. адбылася *царкоўная рэформа*, у выніку якой расійская праваслаўная царква страціла аўтаномію і стала часткай дзяржаўнага механізму. Пасаду патрыярха ліквідавалі, царквой пачала кіраваць духоўная калегія (*сінод*) на чале з прэзідэнтам. Царкоўныя сяляне ў 1701 г. разам з вотчынамі былі забраныя з манастыроў; іх абклалі падаткамі, якія ішлі ў дзяржаўную казну. Таксама яны мусілі пастаўляць рэкрутаў у войска. У 1724 г. цар выдаў указ аб магнахах, забараніўшы ім пераходзіць з манастыра ў манастыр. Быў зацверджаны штат царкоўных служак. Пасля смерці святара на яго месца становіўся старэйшы сын, які да гэтага быў дзяканам пры бацьку. Малодшыя сыны былі дзячкамі і панамарамі. Святары мусілі служыць цару, ухваляць яго рэформы і ўказы, дапамагаць выяўляць ворагаў улады. Супраць старавераў пачаліся рэпрэсіі: яны ўцякалі ў Сібір і за мяжу, найчасцей на тэрыторыю ВКЛ.

У часы кіравання Пятра колькасць *мануфактур* дасягнула 200, прычым існавалі як дзяржаўныя, так і прыватныя прадпрыемствы.

Б. Чорыкаў.

Пётр I на будаўніцтве Пецярбурга

Аднак у адрозненне ад заходніх краін, дзе ў прамысловасці існавалі наёмныя працы, у Масковіі працавалі або прыгонныя сяляне, або іншыя катэгорыі насельніцтва, таксама пад прымусам.

Таксама ў значнай ступені была абмежавана дзейнасць купцоў. Гандаль таварамі, якія давалі добры прыбытак (у першую чаргу – алкаголь і тытунь), рабў дзяржаўнай магналіяй, і прыбытак ішоў у дзяржаўны скарб.

У краіне быў створаны *ваенна-прамысловы комплекс*: ён па таварнаму быў значных выдаткаў, і людзі моцна бядзелі.

У 1703 г. на рацэ Няве і берагах Фінскага заліва Пётр I заснаваў новую сталіцу дзяржавы *Санкт-Пецярбург*, дзе ў 1704 г. заклалі Адміралцейства і дзе паводле стану на 1721 г. працавала 5300 рабочых розных прафесій.

З 1707 па 1725 г. у сталіцы пабудавалі 59 вялікіх караблёў і 203 малыя. Такім чынам узнік балтыйскі флот. Санкт-Пецярбург зрабіўся найважнейшым гандлёвым портам дзяржавы (замест Архангельска).

У Масковіі існавала вялікае войска. Гэта былі рэгулярная армія (палявая і гарнізонная – каля 200 тыс. чалавек), нерэгулярнае войска (данскія і запарожскія казакі – 75 тыс. чалавек) і флот (28 тыс. чалавек). Пётр I цалкам памяняў сістэму дзяржаўнага кіравання. Да яго дзейнічала Баярская дума, якая кіравала прыказамі. Усіх прыказаў было каля 40, там працавалі чыноўнікі баяры і дзязкі (сакратары). Прыказы таксама кіравалі гарадамі з іх паватамі (уездамі). Гарадамі і паватамі кіравалі ваяводы, або *губныя старасты*. Замест Баярскай думы ў 1711 г. Пётр стварыў урадавы Сенат, куды прызначаў сваіх людзей. Дзеля кантролю за дзейнасцю Сената ў 1722 г. утварылі асобную пракуратуру на чале з *генерал-пракурорам*.

Існавала і таёмная служба кантролю за дзейнасцю чыноўнікаў, дзе працавалі *фіскалы*: яны пісалі даносы на тых, хто злоўжываў службовым становішчам. Замест прыказаў у 1718 г. утварылі 12 калегій. Галоўнымі сярод іх былі: вайсковая, Адміралцейская і замежных спраў. Калегіі працавалі калектыўна ў так званых *прысутнасцях* (присутствиях), што складаліся з прэзідэнта, віцэ-прэзідэнта, калегскіх саветнікаў і асесараў. У 1708 г. былі створаны *губерні* на чале з *губернатарам* або *генерал-губернатарам*. Губерні складаліся з правінцый і паватаў. Губернатары падпарадкоўваліся непасрэдна Сенату. Таксама цар з агадаў біць новыя манеты – рублі і *палціны* (паўрублёўкі).

Пётр I увесь час вёў малыя і вялікія войны са сваімі суседзямі. Пасля захопу Азова разам з Даніяй і Саксоніяй ён распачаў Паўночную вайну супраць Швецыі. У 1700 г. ён падпісаў мір з Турцыяй, якая пагадзілася саступіць яму Азоў, потым накіраваў сваю армію да Фінскага заліва і абкружыў шведскую крэпасць Нарву. Шведскі кароль Карл XII тут жа разбіў войскі Даніі і змусіў яе даміру. Потым Карл хутка прывёў свае войскі да Нарвы і нечакана напав

на маскоўскі лагер каля горада. 19 лістапада 1700 г. в ойскі Пятра разбегліся, і Карл захапіў увесь лагер ды ўсе гарматы праціўніка. Аднак шведы не пайшлі ў Масковію, а накіраваліся ваяваць з Саксоніяй, прычым у вайну была ўцягнутая і Рэч Паспалітая. Ваенныя дзеянні цягам некалькіх гадоў адбываліся на тэрыторыі ВКЛ, пры гэтым галоўным ваенным тэатрам стала Беларусь.

Пётр за зіму 1700–1701 гг. сабраў новае войска і зрабіў 300 новых гармат, прычым для іх вырабу загадаў зняць медныя званы з цэркваў Масковіі. Вайна адначасова ішла на тэрыторыі Прыбалтыкі і Рэчы Паспалітай. Войскі Пятра спачатку захапілі гарады Ям і Капор’е, потым крэпасць Нотэбург у вусці ракі Нявы – там, дзе некалі быў наўгародскі горад Арэшак. На гэтым месцы была закладзена новая крэпасць Шлісельбург. У траўні 1703 г. на рацэ Няве Пётр пабудоваў вялікую Петрапаўлаўскую крэпасць, а пад яе мурамі – новы горад Санкт-Пецяярбург.

У гэты самы час на востраве Котліне была пабудавана марская крэпасць Краншлот (будучы Кранштат). У 1704 г. войскі Пятра захапілі горад Дэрпт (Юр’еў) і Нарву. Такім чынам, пакуль Карл XII ваяваў з Саксоніяй і Рэччу Паспалітай, а таксама з маскоўскімі войскамі на яе тэрыторыі, Пётр I атрымаў выхад да Балтыйскага мора.

У 1707 г. шведы прымуслі капітуляваць Саксонію, і Аўгуст перастаў быць каралём Рэчы Паспалітай. Карл XII вырашыў ісці цераз Беларусь на Масковію. Маскоўскія войскі паводзілі сябе на беларускай тэрыторыі, як і шведы: фактычна былі акупантамі, рабавалі і забівалі мірнае насельніцтва. Так, паводле загаду Пятра, у яго прысутнасці былі пасечаныя шаблямі ўніяцкія святары ў Полацкай Сафіі, а сам храм спачатку пераўтварылі ў склад пороху, а потым адбыўся выбух, пасля чаго большая частка сабора была разбурана. На загад Пятра быў спалены самы багаты горад Беларусі Магілёў.

Пакуль ішла вайна, на тэрыторыі Масковіі пачаліся паўстанні. У 1705 г. адбыўся бунт у Астрахані, тады ж паўсталі башкіры, якія змагаліся з маскоўскімі ваяводамі аж да 1709 г. Адначасова збунтаваліся данскія казакі на чале з Кандратам Булавіным. У 1708 г. паўстанне было жорстка задушана, а данскія казакі страцілі сваю аўтаномію. Неспакойна было і ва Украіне, дзе гетман Іван Мазепа вырашыў перайсці на бок Карла XII.

На пачатку 1708 г. Карл XII выбіў маскоўскія в ойскі з Гродна і пайшоў на Маскву, маючы 90-тысячнае войска. З Ліфляндыі яму на дапамогу рушыў корпус генерала Адама Людвіга Левенгаўпта, які меў 16 тыс. салдат і вайсковыя прыпасы. Шведы разбілі маскоўскае войска каля вёскі Галоўчын і перайшлі Дняпро каля Магілёва. Спа-чатку яны збіраліся ісці на Смаленск, дайшлі да Мсціслава, але потым павярнулі на поўдзень, каб аб'яднацца з гетманам Мазепам. У гэты час каля вёскі Лясной на Сожы Пётр I нечакана напаў на к орпус Левенгаўпта, разбіў яго і захапіў увесь абоз.

Ва Украіне маскоўскія войскі захапілі новую сталіцу гетманскай Украіны горад Батурын, а Мазепа з невялікім вайсковым атрадам далучыўся да Карла XII. Увесну 1709 г. шведы выршылі з захапіць горад Палтаву, але не здолелі гэта зрабіць – не хапіла запасаў пораху.

Тады Пётр выршыў даць шведам генеральную бітву, якая а д-былася тамсама, пад Палтавай, 27 чэрвеня 1709 г. У шведаў было каля 30 тыс. чалавек і толькі 4 гарматы, а іх праціўнікі мелі 42 тыс. салдат. Шведы былі цалкам разбітыя, Карл XII і Мазепа здолелі ўцячы ў Турцыю. У 1710 г. маскоўскія войскі захапілі Рыгу, Рэвель (Талін) і Выбарг.

Аднак пры канцы 1710 г. Карл XII намовіў Асманскую імперыю пачаць вайну з Масковіяй. Пётр I з вялікім войскам (40 тыс. чалавек) увесну 1711 г. пайшоў праз стэпы Малдавіі да Дуная. Вялікае турэцкае войска (200 тыс. чалавек) атачыла войскі Пятра I каля ракі Прут. Паражэнне і палон былі амаль непазбежныя, але туркі неча-

Б. Чорыкаў.
Пётр I прымае
тытул імператара
Усерасійскага

кана прапанавалі мір. Пётр вярнуў Турцыі Азоў і падпісаў мірную дамову. Вайна са Швецыяй прадоўжылася.

Маскоўская армія захапіла амаль усю Фінляндыю, а ў 1714 г. – Аланскія астравы (пры гэтым быў разбіты шведскі флот). У 1721 г. Швецыя падпісала мірную дамову ў горадзе *Ніштаце* (Фінляндыя). У выніку Масковія атрымала Ліфляндыю разам з Рыгай, Эстляндыю (з Рэвелем і Нарвай) і частку Карэліі (з Выбаргам). Пётр прыняў тытул Усерасійскага імператара і назваў сваю краіну *Расійскай імперыяй*. Сенат надаў яму тытулы «Вялікі» і «бацька айчыны».

Сын Пятра I Аляксей, па сутнасці, гадаваўся без бацькі і не любіў яго. Пётр прымусіў сына ўзяць шлюб з браўншвейгска-вольфенбютэльскай прынцэсай Шарлотай Крысцінай Сафіяй, якая нарадзіла цару ўнука Пятра.

Аляксей уцёк за мяжу і папрасіў палітычнага прытулку ў германскага імператара. Аднак яго намовілі вярнуцца ў Расію, а там пасадзілі ў Петрапаўлаўскую крэпасць, дзе ён і памёр у 1718 г.

З 1712 г. Пётр пачаў жыць у неафіцыйным шлюбе з простаай жанчынай Кацярынай Скаўронскай, якая пахо дзіла з беларуска-латвійскага памежжа, а падчас Паўночнай вайны стала жонкай шведскага вайскоўца і трапіла ў расійскі палон. Спачатку яна жыла з пратэжэ Пятра князем Аляксандрам Меншыкавым, а потым цар забраў яе да сябе. У 1724 г. ён каранавануў яе і даў тытул імператрыцы. У іх былі дзве дачкі – Ганна і Лізавета. Гадаваў Пётр I і дзвюх сваіх пляменніц (дачок брата цара Івана), Ганну і Кацярыну. Ганну выдалі замуж за герцага Курляндскага Фрыдрыха Вільгельма. У 1722 г. Пётр выдаў закон аб перадачы царскай улады, згодна з якім ён мог перадаць уладу любому спадчынніку.

Скончыўшы Паўночную вайну, Пётр пачаў вайну з Персіяй. У 1722 г. ён захапіў гарады Дэрбент і Баку. У 1723 г. Персія падпісала мір і аддала Расіі заходні бераг Каспійскага мора. Увосень 1724 г. Пётр захварэў і 28 студзеня 1725 г. памёр.

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі с таўленне да ўладарання Пятра I рознае. Адно лічаць яго рэфарматарам, які ажыццявіў мадэрнізацыю краіны на еўрапейскіх пачатках (вестэрнізаваў Расію), і называюць Вялікім. Крытыкі лічаць, што сапраўднага еўрапейскага досведу Пётр да ўвагі не ўзяў: напрыклад, парламент не быў ство-

раны, а прыватны бізнэс цалкам залежаў ад дзяржавы. У выніку ўзнікла паліцэйская дэспатычная дзяржава, дзе ўсе жыхары былі толькі слугамі і халопамі цара.

Так ці іначай, Расія стала вядучай еўрапейскай краінай, якой пачалі баяцца. Узнікла думка аб прыроднай агрэсіўнасці расійцаў ды іх кіраўнікоў, якія не спыняцца, аж пакуль не захопяць усю Еўропу.

8.2. Эпоха палацавых пераваротаў (1725–1762). Пасля смерці Пятра I на ўладу ў краіне пачалі прэтэндаваць яго шматлікія сваякі, у першую чаргу – па жаночай лініі. Іх прадстаўнікі захоплівалі ўладу з дапамогай войска, а дакладней гвардзейскіх палкоў, дзе служылі толькі дваране. Паколькі ўлада была не стывалай, групоўка каля ўлады атрымлівала мянушку дачаснікі (временшчыкі).

Першымі ўладу захапіла групоўка Аляксандра Меншыкава, якая з дапамогай войска абвясціла імператрыцай жонку Пятра Кацярыну. Супраць іх выступіў князь Дзмітрый Галіцын, які вельмі шкадаваў з тае нагоды, што цар ліквідаваў Баярскую думу. Паводле яго прапановы ў 1726 г. быў створаны ўрад з шасці чалавек, які атрымаў назву «Вярхоўны таёмны савет». Гэтай структуры падпарадкавалі Сенат і сінод.

На прапанову Меншыкава Кацярына I прызначыла сваім пераемнікам 12-гадовага ўнука Пятра I, сына царэвіча Аляксея і нямецкай прынцэсы Пятра II. Неўзабаве, у 1727 г., яна памёрла. У давер да Пятра II увайшлі князі Далгарукія, якія здолелі адхіліць ад улады Меншыкава і выслалі яго ў Сібір, дзе ён і памёр.

Б. Чорыкаў.
Імператар Пётр II
адпраўляецца
на лавы

Часовы ўрад разам з Пятром II пераехаў у Маскву, аднак у 1730 г. малады цар раптоўна захварэў на воспу і памёр.

Сябры ўрада на чале з канцлерам графам Гаўрылам Галоўкіным і князем Дзмітрыем Галіцыным выр ашылі зрабіць імператрыцай пляменніцу Пятра I – дачку яго брата Івана, курляндскую герцагіню Ганну. Яны прапанавалі ёй падпісаць сакрэтную дамову аб тым, што яна не будзе выходзіць замуж, прызначаць сабе спадчынніка, а ўсю ўладу, у тым ліку на д в ойскам, перадаць таемнаму савету. Ганна Іванаўна гэтыя ў мовы (кандыцыі) падпісала і прыехала ў Маскву, дзе ўжо сабраліся дваране і гвардыя. Дваране даведаліся пра кандыцыі і выказалі св ой пратэст супраць іх. Д ачакаўшыся прыезду Ганны 25 лютага 1730 г., яны прыйшлі да яе ў палац і запатрабавалі адмовіцца ад кандыцыяў, распусціць таемны савет і вярнуць правы Сенату. Ганна з гэтым пагадзілася і ліквідавала Вярхоўны таемны савет. Яна запрасіла сабе на дапамогу з Курляндзі нямецкіх чыноўнікаў на чале з Эрнстам Ёганам Біронам, які стаў яе фаварытам. Немцы занялі ўсе дзяржаўныя пасады, у тым ліку ў арміі. Каб у мацаваць сваю ўладу, Ганна загадала стварыць два новыя гвардзейскія палкі, Конны і Ізмайлаўскі. У 1731 г. яна ўтварыла пры сабе кабінет з трох міністраў на чале з Біронам.

Б. Чорыкаў. Імператрыца Ганна Іванаўна і Бірон

Пасля таго як у 1711 г. памёр муж Ганны Іванаўны, герцаг Курляндзі (васал Рэчы Паспалітай), расійскі ўрад запатрабаваў ад Курляндзі плаціць штогод па 40 тыс. рублёў на ўтрыманне Ганны, будучай імператрыцы Расіі.

У 1726 г. ландтаг (парламент) Курляндзі выбраў герцагам Моруца Саксонскага, пазашлюбнага сына караля Рэчы Паспалітай Аўгуста II Моцнага. Аднак у верасні 1727 г. у Курляндзі ўвайшлі расійскія войскі і прызначылі герцагам

Фердына́нд да́дзядзьку мужа імператрыцы Ганны. У 1737 г. герцагам абралі згаданага графа Бірона, які ўжо сем гадоў жыў пры двары Ганны Іванаўны і быў фактычным рэгентам Расіі.

У расійскай гісторыі і літаратуры існуе тэрмін «біронаўшчына» – як напамін пра час, калі некаранаваны муж Ганны Іванаўны практычна кіраваў Расіяй. Шмат якія расійскія гісторыкі вельмі не любяць гэты перыяд і лічаць яго перыядам стагнацыі і ўпадку. Але менавіта пры Біроне да 25 гадоў абмежавалі тэрмін вайсковай і адміністрацыйнай службы, у 1731 г. заснавалі кабінет міністраў, а ў 1734 г. падпісалі гандлёвую дамову з Брытаніяй. Апроч таго, расійскія войскі здолелі забраць у туркаў горад Азоў.

У 1740 г. Ганна Іванаўна памерла, але паспела пакінуць сталец сыну сваёй пляменніцы Ганны Леапольдаўны Ёгану Антонавічу, які толькі паспеў нарадзіцца. Рэгентам пры ім стаў Бірон. Аднак гвардзейцы выступілі супраць – спачатку арыштавалі і выслалі Бірона, а потым адхілілі ад улады Ганну Леапольдаўну і яе сына.

Гвардыя прапанавала імператарскі трон дачцэ Пятра I і Кацярыны I Лізаветце, якая і атрымала ўладу. 25 лістапада 1741 г. Лізавета I ліквідавала кабінет і перадала кіраванне краінай Сенату, куды прызначыла сваіх давераных асоб.

Фаварытамі імператрыцы сталі графы Разумоўскія – Аляксей і Кірыла. Яны паходзілі з Украіны. Аляксей быў грамадзянскім мужам царыцы, а Кірыл – гетманам Украіны і прэзідэнтам Акадэміі навук. Таксама мелі ўладу і ўплыў браты графы Шувалавы.

Расія прыняла ўдзел у Сямігадовай вайне, якая пачалася ў 1756 г. У 1757 г. расійскія войскі ўвайшлі на тэрыторыю Усходняй Прусіі

Б. Чорыкаў.
Узыходжанне на трон
Лізаветы Пятроўны

і разбілі прускія войскі. Яны захапілі гэтыя землі разам з Кёнігсбергам, а потым у 1760 г. акупавалі Берлін і ўзялі з яго кантрыбуцыю. Лізавета I аб'явіла будучым імператарам унука Пятра I па кудзелі Пятра III (да ўзыходжання на расійскі трон – прынца Шлезвіг-Гальштэйна і Готарфа Карла Петэра Ульрыха), які жьў у Гальштынні (Гальштэйне) і быў там герцагам. У 1742 г. ён прыехаў у Расію і прыняў праваслаўе. У 17 гадоў яго ажанілі з прынцэсай Сафіяй Аўгустай Фрэдэрыкай Ангальт-Цэрбст-Дорнбургскай. Нявесту прывезлі ў Санкт-Пецярбург, ахрысцілі ў праваслаўе і далі новае імя – Кацярына. У 1754 г. яна нарадзіла сына Паўла, якога ў яе забралі і гадавалі асобна пры двары Лізаветы. Пётр III меў за свайго куміра караля Прусіі Фрыдрыха II і любіў усё нямецкае, асабліва прускія парадкі ў войску. Кацярына ўвесь час займалася адукацыяй, ахвотна чытала французскую літаратуру. У 1761 г. Лізавета памерла, і да ўлады прыйшоў Пётр III.

8.3. Цараванне Пятра III, Кацярыны II. Рэфармаванне дзяржаўных устаноў і эканомікі. Пётр III загадаў вывесці войскі з Прусіі і фактычна падараваў свайму куміру, прускаму каралю, усе захопленыя ў выніку вайны землі. 18 лютага 1762 г. ён падпісаў маніфест,

Б. Чорыкаў.
Імператрыца Кацярына II

паводле якога дваране атрымалі права службыць або не служыць цару па свайму жаданні. Пётр III нядобра ставіўся да расійскай праваслаўнай царквы, не прызнаваў абразаў, з абраў у царквы прываваданні сялянамі і царкоўнымі зямлямі. Ён таксама не любіў гвардыю і хацеў змяніць яе нямецкімі жаўнерамі з Гальштэйна, што выклікала незадавальненне прыдворных.

Гэтым скарысталася яго жонка Кацярына, якая разам з гвардзейскімі афіцэрамі на чале

з братамі Арловымі арганізавала і ўлетку 1762 г. учыніла дзяржаўны пераварот. Пётр III падпісаў сваю адстаўку, быў арыштаваны і неўзабаве забіты афіцэрамі аховы.

Кацярына II (так яна пачала называцца пасля атрымання ўлады) кіравала Расійскай імперыяй 34 гады (1762–1796). Ве даючы ментальнасць велікаросаў, маючы добрую еўрапейскую адукацыю, яна пабаялася пайсці на кардынальныя рэформы. Але гэтая імператрыца збіралася ператварыць Расію ў дзяржаву з хоць бы адносна разумнымі законамі і адукаванымі грамадзянамі на чале з абсалютным манархам. Таму час яе панавання расійскія гісторыкі называюць «асвечаным абсалютызмам». Каб зрабіць новае заканадаўства (Улажэнне), у 1767 г. яна склікала адпаведную Камісію, куды абралі 572 дэпутаты ад розных саслоўяў (акрамя прыгонных сялян і духавенства). Аднак унутры Камісіі пачаліся вялікія спрэчкі, бо ў розных дэлегатаў былі зусім розныя інтарэсы. Таму, выкарыстаўшы ў якасці нагоды расійска-турэцкую вайну, якая пачалася ў 1768 г., Камісію распуцілі, і запланаваныя ёй рэформы не адбыліся.

Адміністрацыйная рэформа была праведзена ў 1775 г. Краіну падзялілі на 50 губерняў (па 300–400 тыс. жыхароў у кожнай). Губернямі кіравалі губернатары. Тэрыторыю з некалькіх губерняў узначальваў генерал-губернатар або намеснік, які меў вялікія паўнамоцтвы. Губерні дзяліліся на паветы-ўезды. На чале павета стаялі *капітан-спраўнік і ніжні земскі суд*.

Аўтаномія Украіны і Дона была цалкам ліквідаваная. Знішчылі Запарожскую Сеч, а казакоў перасялілі на Кубань (частка іх эмігравала).

У 1785 г. была абвешчана Жалаваная грамата гарадам, дзе, у выніку, былі створаны органы мясцовага самакіравання. На захопленых у Турцыі тэрыторыях будаваліся новыя гарады. Сярод іх – база новага Чарнаморскага флоту Севастопаль і новы гандлёвы порт Адэса. Сваім фаварытам Кацярына раздала да 800 тыс. дзяржаўных сялян. Так, пасля захопу Беларусі князь Рыгор Пацёмкін атрымаў Крычаў, Румянцаў – Гомель, Чарнышоў – Чачэрск, а Сувороў – Кобрын.

Усе ма настырскія зямлі з абрала дзяржава, выдаткі на цар кву скараціліся ў пяць разоў. Апірышчам імперыі былі дваране, прывілеі якіх былі запісаныя ў адмысловай Жалаванай грамаце. Дваране не плацілі падаткаў, і толькі яны валодалі сялянамі ды зямлёй. Іх таксама

вызвалілі ад фізічных пакаранняў. Кар’еру маглі зрабіць толькі тыя, хто меў чыны за дзяржаўную службу.

Жыхары гарадоў былі па дзелены на шэ сць катэгорый і мусілі плаціць розныя падаткі, выконваць рэкруцкую павіннасць.

Сяляне былі па збаўлены ў сялякіх правоў: іх с тановішча было падобным да становішча нявольнікаў. Паншчына даходзіла да шасці дзён на тыдзень. Паводле закону памешчыкі не мелі права забіваць сялян, біць пугай, прымушаць да шлюбу. Але гэтае правіла існавала толькі на паперы. Вядома, напрыклад, што дваранка Дар’я Салтыкова забіла да смерці 90 сваіх прыгонных сялян.

У 1768 г. у Расіі з’явіліся першыя папяровыя грошы (*асігнацыі*); іх можна было ў любой колькасці мяняць на металічныя манеты. Спачатку так і было, але пры канцы кіравання Кацярыны II асігнацый выпусцілі так многа, што выбухнула інфляцыя, і адзін папяровы рубель пачаў каштаваць не больш за 68 капеек.

У краіне развіталася медыцына: была створана медыцынская калегія, у гарадах з’явіліся аптэкі і лекары, а таксама шпіталі, бальніцы і прытулкі для фізічна і разумова хворых. Пачалі рабіць прышчэпкі ад воспы.

8.4. Паўстанне Емяльяна Пугачова (1773–1775). Емяльян Пугачоў быў данскім казаком, удзельнічаў у Сямігадовай вайне, ваяваў з туркамі і за адвагу атрымаў чын афіцэра. Каб узяць паўстанне, ён абвясціў сябе царом Пятром III, але быў схоплены і апынуўся ў казанскай турме. Адтуль ён уцёк і праз нейкі час з’явіўся сярод казакоў на рацэ Яіку (цяпер – Урал). У 1773 г. ён зноў аб’явіў сябе царом і ўзначаліў народнае паўстанне. Захапіўшы некалькі крэпасцяў-астрогаў і зброю, у тым ліку гарматы, ён стварыў вялікае войска (да 25 тыс. чалавек). Акрамя ўцекачоў, в елікарускіх сялян і казакоў, да яго далучыліся башкіры, калмыкі і татары (асабліва шмат было башкіраў на чале з Салаватам Юлаевым). Не засталіся ўбаку і рабочыя горных мануфактур. 5 кастрычніка 1773 г. войскі Пугачова ўзялі ў аблогу губернскае горад Арэнбург, але шэ сць месяцаў не маглі яго захапіць. Урадавыя войскі 22 сакавіка 1774 г. разбілі Пугачова каля Тацішчавай крэпасці. Пугачоў зняў аблогу горада і пайшоў на Урал і ў Башкірыю. Потым ён прыйшоў на Волгу, дзе яго войска папоўнілі ўдмурты, марытцы і чувашы.

12 ліпеня 1774 г. Пугачоў аблажыў Казань. Урадавыя войскі разбілі атрады Пугачова, і ён перайшоў на правы, заходні, бераг Волгі, дзе захапіў гарады Пензу і Саратаў.

Каб прыцягнуць на св ой бок сялян, 31 ліп еня 1774 г. Емяльян Пугачоў выдаў маніфест, у якім вызваляў сялян ад падаткаў і прыгону. Пасля гэт ага да яг о далучыліся бу рлакі, да нскія, в олжскія і ўкраінскія казакі. У жніўні 1774 г. войскі Пугачова падступілі да горада Царыцына. Тады Ка цярына з агадала на кіраваць с упраць паўстанцаў з турэцкага фронту генерала Аляксандра Суворова. Калі ён падышоў да Царыцына 12 верасня 1774 г., уральскія (яіцкія) казакі схапілі Пугачова і выдалі яго царскім войскам.

10 студзеня 1775 г. Пугачова і яго паплечнікаў публічна пакаралі смерцю на Балотнай плошчы ў Маскве. Паўстанне задушылі, а яго ўдзельнікаў, асабліва казакоў, жорстка пакаралі.

8.5. Народы Паволжа, Прыўралля, заходняга і цэнтральнага Казахстана ў XVIII ст. У гэты перыяд народы Сярэдняга Паволжа – татары, чувашы, мардва, мары – пашыралі арэалы свайго рассялення ў напрамку Паўднёвага правабярэжжа Волгі, у Заволжы і Закам'і. Пад уплывам пашырэння рынкавых дачыненняў насельніцтва Паволжа паступова далучалася да гандлю і абмену вырабамі вязковых рамёстваў. Разам з тым р одавая знаць Паволжа бы ла па збаўлена сваіх прывілеяў. Уласнікам усіх земляў з'яўляўся расійскі цар, таму сяляне м усілі ў вялікай колькасці сплачваць я сак ды вык онваць іншыя на туральныя па віннасці: р экруцкую, дар ожную і г. д. Пачынаючы з 1740-х гадоў царскі ўрад пачаў узмоцнена пераводзіць мясцовыя народы ў праваслаўе. Асабліва шчыраваў у гэтай справе наўгародскі епіскап Дзмітрый Сечанаў. У адказ на гвалт з боку царскіх уладаў у 1747 г. мардва ўзяла паўстанне ў Цярушчаўскай воласці Ніжагародскай губерні.

У *Башкірыі* супраць велікарускага нацыянальнага і сацыяльнага прыгнёту раз за разам уздымалі паўстанні (у 1705–1711, 1735–1740, 1755 гг.); самым значным сярод іх бы ло вы ступленне *цепцяроў і бабылёў* (1747).

Башкірскія – як, прыкладам, і калмыцкія – сяляне, даволі актыўна падтрымалі антыцарскае выступленне Сцяпана Разіна. У сваю чаргу

ўладары *Калмыцкага ханства* (існавала ў XVI–XVIII стст.) імкнуліся захоўваць лаяльнасць да царскай і імператарскай улады.

Каланізацыя *Сібіры* велікарускімі купцамі і праваслаўнай царквой выяўлялася ў масавым спойванні мясцовага насельніцтва: так ім было лягчэй здабываць футравую сыравіну за чыста сімвалічныя кошты. Разам з тым каланізатары прыносілі ў Сібір і больш высокую культуру ўрабляння зямлі, а таксама пачаткі прафесійнай мастацкай культуры.

На працягу другой траціны XVIII ст. да Расійскай імперыі былі далучаны Малы і Сярэдні жузы Казахстана. Гэта, з аднаго боку, паспрыяла актывізацыі гандлю з расійскімі землямі, куды з Казахстана ішлі скаціна, футравыя вырабы, лой, шэрсць ды іншыя прадукты. З іншага боку, казахі пратэставалі супраць каланізатарскай палітыкі цара: так, у 1783–1797 гг. яны арганізавалі магутнае паўстанне на чале з Батыр Срымам. У выніку гэтага пасля 1791 г. царскі ўрад мусіў пагадзіцца з аднаўленнем ханскай улады, якая дзеля вырашэння самых важных праблем пачала склікаць усеагульныя з’езды – курултай.

8.6. Захопніцкая знешняя палітыка Расійскай імперыі. Экспансія ў Еўропе, Азіі і Паўночнай Амерыцы. Галоўныя інтарэсы Расіі ў часы Кацярыны II – Усходняя Еўропа і Прычарнамор’е. У 1764 г. дзякуючы намаганням Расіі каралём Рэчы Паспалітай абралі шляхціча з тэрыторыі ВКЛ (цяпер – Беларусь, мястэчка Воўчын) Станіслава Панятоўскага. У маладосці ён быў амбасадарам Рэчы Паспалітай у Санкт-Пецярбургу, дзе стаў каханкам Кацярыны II (тады яна была пабраная шлюбам з Пятром III) і меў з ёй дачку, якая неўзабаве памерла. Хадзілі чуткі, нібыта і Павел I быў сынам Станіслава Панятоўскага. Менавіта Панятоўскі быў выбраны каралём Рэчы Паспалітай пад іменем Аўгуста IV.

Каб мець уплыў на новага караля, у 1765 г. Расія і Прусія прапанавалі яму праект закона, паводле якога трэба было ўраўнаваць у правах каталіцкую шляхту і так званых *дысідэнтаў* – пратэстанцкую і праваслаўную шляхту. Сейм Рэчы Паспалітай адмовіўся прыняць гэты закон – і тады ў лютым 1767 г. на тэрыторыю ВКЛ увайшлі расійскія войскі. Калі яны занялі беларускі горад Слуцк, князь Мікалай Рапнін, амбасадар Расіі, сабраў там падушчленых

ім шляхціцаў. Быў прыняты дакумент, які падапісалі 248 чалавек. Падапісанты паграбавалі роўных правоў для кагаліцкай і некагаліцкай шляхты. Кацярына II адразу ж іх падтрымала і накіравала новыя войскі ў ВКЛ. У 1768 г. варшаўскі сейм мусіў адпаведны закон усё ж прыняць.

Частка каталіцкіх магнатаў і біскупаў выступіла супраць гэтага закона і ў 1768 г. у горадзе Бары (Украіна) стварыла сваю канфедэрацыю. Пачаліся грамадзянская вайна і паўстанне ўкраінскіх сялян супраць паноў і шляхты (Калііўшчына). Станіслаў Панятоўскі папрасіў у Расіі дапамогі, і ўжо ўлетку 1768 г. царскія войскі з ахапілі Бар, Львоў і Кракаў. Аднак барскія канфедэраты не здаліся: яны распачалі партызанскія дзеянні як на тэрыторыі Польшчы, так і ВКЛ. 13 верасня 1768 г. аград канфедэратаў быў разбіты Аляксандрам Суворавым каля вёскі Арэхава (Брэсцкі павет). За гэта Сувораў атрымаў званне генерал-маёра. Новую перамогу Сувораў атрымаў каля Сталовічаў (паблізу Слоніма), калі ў верасні 1771 г. разбіў атрад гетмана ВКЛ Міхаіла Агінскага. Апошнія бітвы Сувораў выйграў увесну 1772 г. на тэрыторыі Польшчы. Грамадзянскія войны скончыліся, кароль за саўсяна троне.

Пасля перамогі над барскімі канфедэратамі 5 жніўня 1772 г. у Санкт-Пецярбургу Расія, Прусія і Аўстрыя падпісалі акт пра *першы падзел Рэчы Паспалітай*. Войскі ВКЛ не аказалі супраціву, але некаторыя польскія цвярдзіні супраціўляліся. 28 красавіка 1773 г. Сувораў узяў Кракаў, а аўстрыйскія войскі 15 верасня таго самага года – Львоў.

Расія захапіла Інфлянцкае ваяводства, большую частку Полацкага ваяводства (горад Полацк падзялілі папалам), амаль усё Віцебскае і Мсціслаўскае ваяводства, усходнюю частку Рэчыцкага павета Мінскага ваяводства. Новая мяжа праайшла па Заходняй Дзвіне, Дняпры і Друці.

Тут былі ўтвораны Полацкая і Магілёўская губерні. 11 красавіка 1775 г. Варшаўскі сейм зацвердзіў гэты падзел, нягледзячы на супраціў дэпутатаў з ВКЛ Тадэвуша Рэйтана, Самуіла Корсака і Станіслава Багушэвіча.

3 траўня 1791 г. сейм Рэчы Паспалітай зацвердзіў Канстытуцыю, якая фактычна ліквідавала ВКЛ і абвясціла ўнітарную дзяржаву без

«ліберум вета», канфедэрацыі шляхты і выбарнасці караля. Гэта вельмі не спадабалася суседзям, якія ўжо былі напалоханы Вялікай французскай рэвалюцыяй. У сакавіку 1792 г. магнаты Рэчы Паспалітай, якія хацелі захаваць ВКЛ і былі супраць Канстытуцыі, Станіслаў Патоцкі і Севярын Ржавускі, дамовіліся ў Санкт-Пецярбургу з Кацярынай II аб дапамозе і 14 траўня 1792 г. абвясцілі ў мястэчку Таргавічы (каля Умані ва Украіне) канфедэрацыю супраць улады і караля.

Вялікае расійскае войска ўступіла на зямлі Рэчы Паспалітай. 24 ліпеня 1792 г. Станіслаў Панятоўскі спыніў ваенныя дзеянні. Пачаўся *другі падзел Рэчы Паспалітай* паміж Прусіяй і Расіяй, які завяршыўся ў 1793 г. на Гродзенскім сейме 28 чэрвеня. Расія захапіла Цэнтральную Беларусь і ўтварыла Мінскую губерню. У Кракаве ў сакавіку 1794 г. пачалося паўстанне на чале з генерал-лейтэнантам Тадэвушам Касцюшкам, які паходзіў з тэрыторыі Беларусі. Ён выступіў за вяртанне межаў Рэчы Паспалітай паводле стану на 1772 г. і аднаўленне дзейнасці Канстытуцыі 3 траўня 1791 г. Паўстанне ахапіла Варшаву (18 красавіка) і Вільню (23 красавіка). На чале паўстанцаў ВКЛ стаў палкоўнік Якуб Ясіньскі. Расійскія войскі адступілі на тэрыторыю Мінскай губерні. Некаторыя атрады войскаў ВКЛ зрабілі шэраг рэйдаў на тэрыторыю Мінскай губерні, але былі там разбітыя. 11 жніўня царская армія заняла Вільню, а 6 чэрвеня прускія і расійскія войскі перамаглі Касцюшку пад Кракавам. З Украіны прыйшло войска Суворова. 10 кастрычніка 1794 г. пад Варшавай атрады Касцюшкі былі яшчэ раз разбітыя, ён сам быў паранены і трапіў у палон. 4 лістапада Сувораў захапіў варшаўскі прыгарад Прагу, дзе выразаў амаль усё мірнае насельніцтва (каля 12 тыс. чалавек). Расійскі генерал Леў Энгельгард апісваў гэтыя падзеі наступным чынам: «Каб уявіць сабе праўдзівую і жахлівую карціну штурму Прагі пасля яго заканчэння, трэба было быць іх навочным сведкам. Да самай Віслы на кожным кроку спрэс ляжалі забітыя, а таксама людзі розных станаў, якія паміралі; на беразе ракі штаблямі ляжалі жаўнеры, цывільныя людзі, габрэі, ксяндзы, манахі, жанчыны і дзеці. Калі нехта ўсё гэта бачыў, сэрца ў яго замірала, а гідкасць гэтай карціны абурала яго душу. Падчас бітвы чалавек не толькі не адчувае ў сабе ніякай літасці, але і яшчэ звярэе, але забойствы пасля бітвы – гэта ганьба». 6 лістапада

1794 г. Варшава капітулявала, 16 лістапада паўстанцы прайгралі апошні бой на поўдні ад Варшавы. Паўстанне скончылася.

24 кастрычніка 1795 г. у Санкт-Пецярбургу Аўстрыя, Прусія і Расія падпісалі акт пра *трэці падзел Рэчы Паспалітай*. 25 лістапада кароль Станіслаў Панятоўскі падпісаў адмаўленне ад трона на карысць Кацярыны II. Рэч Паспалітая спыніла сваё існаванне. Расія атрымала Заходнюю Беларусь і Валынь; на беларускіх землях былі створаны Слоніўская і Віленская губерні.

8.7. Войны з Турцыяй. Палітыка Паўла I. У 1768 г. Асманская імперыя запатрабавала вывесці расійскія войскі з Рэчы Паспалітай і аб'явіла вайну Расіі. За два першыя гады вайны Расіі ўдалося захапіць турэцкія крэпасці Хоцін, Ясы, Бухарэст і Ізмаіл. У чэрвені 1770 г. расійскі флот, абгануўшы Еўропу з Балтыкі, прыплыў у Міжземнае мора і разбіў турэцкі флот пад Чэсмай.

Праз месяц адбылася *бітва пры Кагуле*, дзе туркі таксама пацярпелі паражэнне. У 1772 г. пачаліся мірныя перамовы. Расія запатрабавала незалежнасці Крымскага ханства, але Турцыя адмовілася. Зноў пачалася вайна; у чэрвені 1774 г. войскі Аляксандра Суварова разбілі туркаў каля Казлуджы. 10 ліпеня 1774 г. у балгарскай вёсцы Кючук-Кайнарджы бакі падпісалі мірную дамову.

Расія атрымала Кабарду і горад Керч у Крыме, а таксама права мець ваенны флот на Чорным моры. Расійскія гандлёвыя судны цяпер маглі свабодна хадзіць цераз турэцкія пралівы.

У 1775 г. туркі паставілі ў Крыме ханам свайго чалавека, Даўлет-Гірэя. Тады Кацярына II увяла ў Крым свае войскі і паставіла ханам Шагін-Гірэя. 8 красавіка 1783 г. Расія цалкам захапіла Крым і далучыла паўвостраў да сваёй імперыі.

У тым жа годзе Расія падпісала з Усходняй Грузіяй Георгіеўскі трактат, які прызнаў інтарэсы Расіі ў Закаўказзі. Улетку 1787 г. пачалася новая вайна з Турцыяй, а яшчэ праз год – вайна са Швецыяй. Сувораў адбіў напад туркаў на крэпасць *Кінбурн*, а расійскі флот разбіў флот Швецыі. Працяг шведска-расійскай вайны ў 1789–1790 гг. ніякіх пераваг Швецыі не прынес. У гэтыя часы ў 1790 г. адмірал Фёдар Ушакоў перамог турэцкі флот, а войскі Суварова ў снежні 1790 г. захапілі крэпасць Ізмаіл. Пры канцы снежня 1791 г. Турцыя

падпісала з Расіяй чарговую мірную дамову, у якой прызнала яе захоп Крыма і пратэктарат над Грузіяй.

У XVIII ст. Расія выйшла да берагоў Паўночнай Амерыкі: 21 жніўня 1732 г. расійскія маракі высадзіліся на Алясцы.

Расійскі прадпрымальнік Рыгор Шэліхаў у апошній траціне стагоддзя арганізаваў гандлёвыя марскія зносіны паміж Курыльскімі і Алеуцкімі выспамі. Ён жа ў 1783–1786 гг. узначаліў экспедыцыю на амерыканскі кантынент, дзе заснаваў першыя расійскія паселішчы. Засвоеная тэрыторыя атрымала назву «Руская Амерыка». У 1867 г. гэты тэрыторыі будуць прададзены Паўночна-Амерыканскім Злучаным Штатам за 7 млн 200 тыс. тагачасных долараў.

Кацярына II не любіла свайго сына Паўла, але была вымушана аб'явіць яго сваім спадчыннікам. Яна забрала ў Паўла ягонага сына Аляксандра і выхоўвала асобна, бо хацела аддаць уладу яму, а не ягонаму бацьку. Павел стаў імператарам, маючы 43 гады, і кіраваў Расіяй з 1796 па 1801 г. У 1797 г. ён адмяніў указ Пятра I аб сістэме спадчыннасці і выдаў свой пад назвай «Аб імператарскай фаміліі». Улада перадавалася ад бацькі да найстарэйшага сына, а калі няма дзяцей – найстарэйшаму брату. Таксама быў створаны асобны *імператарскі дамен*: прыбыткі з яго ішлі на імператарскую сям'ю.

У 1797 г. Павел I выдаў указ аб пашчыне. Сяляне пачалі працаваць на памешчыка не больш за тры дні на ты дзень. Аднак цар раздаў дваранам 600 тыс. дзяржаўных сялян, якія сталі прыгоннымі. На тэрыторыі ВКЛ Павел I аднавіў дзейнасць статута ВКЛ і дазволіў шляхце збіраць павятовыя сеймікі. Ён вызваліў з турмы Тадэвуша Касцюшку і даў яму дазвол выехаць у Швейцарыю.

Павел I збольшага добра ставіўся да каголікаў. Ордэн езуітаў, ад 1773 г. забаронены ў Заходняй і Цэнтральнай Еўропе, актыўна дзейнічаў у Расійскай імперыі, меў Полацкую езуіцкую акадэмію, якая з 1812 г. існавала на правах універсітэта.

У 1794 г. Кацярына II выдала ўказ аб пераводзе ўніятаў у праваслаўе. Павел гэты ўказ скасаваў, і ўніяцкая царква ацалела. Мясцовая шляхта магла карыстацца польскай мовай без усялякіх абмежаванняў. Аднак мяжу аселасці для габрэяў, вызначаную Кацярынай II 23 чэрвеня 1794 г., Павел I пакінуў без змен. Габрэі і надалей не мелі права жыць на вёсках і этнічных землях. У 1800 г. Павел увёў

двухгадовы тэрмін для шляхты ВКЛ, каб яна пацвердзіла свой статус дваранства ў новай дзяржаве.

Французская рэвалюцыя вельмі напалохала Кацярыну II і яшчэ ў большай ступені Паўла I. Кацярына II уступіла у ваенны альянс з Англіяй, Аўстрыяй і Прусіяй супраць Францыі і загадала Сувораву рыхтаваць войска у французскі паход. Павел I адмяніў гэты паход, але абвясціў поўную блакаду Францыі. Расійцы не мелі права ездзіць у Францыю, у тым ліку на вучобу. Была нават забаронена французская мода (капелюшы і касцюмы). Прыхільнікаў новых французскіх павеваў высылалі ў Сібір або кідалі ў турму.

У 1798 г. Павел I далучыўся да антыфранцузскай кааліцыі ў складзе Англіі, Аўстрыі, Турцыі і Неапалітанскага каралеўства. Расійскі флот на чале з адміралам Ушаковым разам з турэцкім флотам выгнаў французцаў з Іанічных выспаў, потым ваяваў на Неапалітанскім узбярэжжы. На дапамогу Аўстрыі паслалі сухапутную армію на чале з генерал-фельдмаршалам Аляксандрам Суворавым. Так пачаўся знакаміты італьянскі паход. У 1799 г. армія Суворова ўвайшла на тэрыторыю Паўночнай Італіі і захапіла гарады Мілан і Турын. У некалькіх бітвах французы былі разбітыя, і войскі Расіі занялі ўсю паўночную Італію.

Пад уплывам Аўстрыі Павел I загадаў Сувораву перадаць паўночную Італію Аўстрыі, а самому ісці ў Швейцарыю, якую перад тым акупавала Францыя. Сувораву зрабіў некалькі ўнікальных пераходаў цераз горныя перавалы і здолеў вывесці армію са Швейцарыі, калі французы падрыхтавалі яму ваенную пастку. За гэты паход Сувораву атрымаў чыноўны званне *герцага*. У 1800 г. Павел I заключыў мір з Францыяй і перадаў яе кіраванне *Напалеонам Банапартам*.

Неўзабаве супраць Паўла I быў арганізаваны замах на чале з губернатарам Санкт-Пецярбурга графам

Б. Чорыкаў. Імператар Павел I ускладае на фельдмаршала графа Суворова Вялікі крыж св. Іаана Іерусалімскага

Пятром Паленам. 11 сакавіка 1801 г. імператар Павел быў забіты. Да ўлады прыйшоў яго сын, Аляксандр I, які на даўновы імпульс існаванню дэспатычнай манархічнай улады ў Расіі.

8.8. Культура і навука Расіі ў XVIII ст. Расійскі імператар Пётр I, беручы прыклад з Захаду, імкнуўся развіваць асвету і навуку ў краіне. Правёўшы рэформы летапісання і ўжыткавага шрыфту для рускай мовы (паводле праекта, прапанаванага беларусам Ілём Капіевічам), ён заняўся стварэннем спецыялізаваных школ. Першай такой школай стала *Школа матэматычных і навігацкіх навук* у Маскве, заснаваная ў 1701 г. Пазней яна была пераведзена ў Пецяўбург і ў 1715 г. пераўтворана ў *Марскую акадэмію*. У Маскве і Пецяўбургу пачалі таксама працаваць інжынерная і артылерыйская школы, па зней да іх дадалася медыцынская школа ў Маскве. Падвысіўся ўзровень выкладання ў маскоўскай Славяна-грэка-лацінскай акадэміі. Пры самых буйных мануфактурах засноўваліся рамесныя школы. У кожнай з губерняў ствараліся так званыя цыфэрныя школы: там вучылі пачаткам граматы і арыфметыкі. У праваслаўных епархіях адкрыліся лісяцаркоўныя школы.

У другой палове стагоддзя тэмпы развіцця адукацыі паскорыліся. У 1758 г. у Казані была адкрытая гімназія для дваран і разначынцаў, у 1764 г. у Пецяўбургу запрацавала першая жаночая навучальная ўстанова пры Смольным манастыры. Разам з тым адстаўанне Расіі ў галіне асветы і адукацыі ад вядучых краін Еўропы да канца стагоддзя было вельмі вялікім. Яно дабра заўважнае нават пры параўнанні колькасці навучэнцаў у гімназіях Расіі і былога ВКЛ. На 1808 г. у Маскоўскай навучальнай акрузе (10 губерняў) іх было 447, у Пецяўбургскай (5 губерняў) – 294, у Віленскай (8 губерняў) – 1305.

У XVIII ст. у Расіі пачынаюцца больш-менш сур'ёзныя самастойныя *навуковыя даследаванні*. Загадам Пятра I у Пецяўбургу была заснаваная Кунсткамера – калекцыя цікавых для навуковага вывучэння рэчаў. Ладзіцца геаграфічныя экспедыцыі; запрошаныя з-за мяжы і свае спецыялісты актыўна займаюцца картаграфічнай працай.

Гэтыя напямкі дзейнасці развіваліся і пасля смерці Пятра I. Зямлі Сібіры і Далёкага Усходу сталі аб'ектам пільнай увагі расійскіх падарожнікаў і даследчыкаў таго часу. Іх экспедыцыі паспрыялі

арганізацыі на Урале пр амысловага комплексу, які забяспечваў Расійскую імперыю металургічнай прадукцыяй. Цягам стагоддзя расійскія падарожнікі здэ ейснілі ня мала в ажных геаграфічных адкрыццяў. Так, экспедыцыя руска-дацкага падарожніка Вітуса Берынга на Камчатку адкрылі новыя правінцыі, якія злучаюць Еўропу і Азію. Падарожнікі пачалі выпускаць фундаментальныя навуковыя працы, якія дапамагалі ў засваенні новых земляў. У 1745 г. быў выпушчаны «Атлас Расійскай імперыі», які падабраў і апрацаваў тагачасныя расійскія тэрыторыі.

Б. Чорыкаў. Ламаносаў прадстаўляецца імператрыцы Лізаветце Пятроўне

Аўтарам значных прац у самых розных галінах навукі – хіміі, фізіцы, астраноміі, геалогіі, геаграфіі, філалогіі, гісторыі – быў знакаміты Міхайла Ламаносаў, які паходзіў з сям’і архангельскага купца.

Уклад у развіццё тэхналогій вырабу зброі зрабіў рускі механік Андрэй Нартаў, які, акрамя таго, апрацаваў энцыклапедычную працу пра станкабудаванне, медальернае і такарнае ўмельства пад назвай «Тэатрум махінарыум, або Яснае відовішча машын» (1755).

У XVIII ст. новыя крокі наперад зрабіла расійская гістарычная навука. Акрамя згаданай раней працы Васілія Тацішчава, сваёй грунтоўнасцю вылучаліся працы першых акадэмікаў Расійскай акадэміі навук немцаў Готфрыда Зігфрыда Баера, Герхарда Фрыдрыха Мілера, рускага Міхайлы Ламаносава, які лемізаваў з апошнімі ў пытаннях нарманскай тэорыі паходжання старажытнай Русі. Купец Іван Голікаў сабраў вялікую колькасць дакументаў пра Пятра I і апублікаваў 30-томную працу «Дзеі Пятра Вялікага» (1788–1789). Сямітомную «Гісторыю Расіі з найстаражытных часоў» (1770–1791) стварыў яшчэ адзін акадэмік, Міхаіл Шчарбатаў. Першыя спробы аддасць адсервільна-імперскія трактовак расійскай гісторыі папярэднімі гісторыкамі зрабіў яшчэ Іван Болцін, аўтар «Крытычных заўваг да гісторыі Шчарбатава» (2 тамы, 1793–1794).

Крытычнае мысленне пачынае выяўляць сябе і ў дачыненні да дзяржаўнага ўладкавання Расійскай імперыі. Важную ролю тут адыгрывала выдавецка-публіцыстычная дзейнасць масона Мікалая Навікова, заснавальніка сатырычных часопісаў «Трутень», «Живописец», «Кошелек». Рэпрэсіі з боку Кацярыны II зазнаў Аляксандр Радзішчаў за надзвычай крытычную кнігу «Падарожжа з Пецярбурга ў Маскву» (1790).

Расійская літаратура XVIII ст. у цэлым прайшла вельмі значны шлях – ад паўграфаманскіх практыкаванняў Васілія Традзьяжоўскага, Антыёха Кантэміра, Аляксандра Сумарокава, Міхаіла Хераскава да таленавітых узораў лірыкі таго ж Міх айлы Ламаносава, Гаўрылы Дзяржавіна, цікавых камедый Дзяніса Фанвізіна. Адметнай з’явай сталі напісаныя ў 1738–1759 гг. мемуары Андрэя Болатова. У гэты час пачынаюць заяўляць пра сябе і творцы неславянскіх этнасаў Расіі: башкірскія песняры-імправізатары (сэсэнэ) Салават Юлаеў і Баік Айдар, башкірскі рэлігійны паэт Таджэтдзін Ялсыгул, калмыцкі пісьменнік Габан Шараб, татарскі аўтар дакументальных падарожных нататак Ісмагіл Бікмухаметаў. Сярод калмыкаў пры канцы XVII і ў XVIII ст. склаўся вялікі гераічны эпас «Джангар».

Своеасаблівым феноменам культуры Расіі пачатку стагоддзя стала ініцыяванае Пятром I будаўніцтва новай расійскай сталіцы на Зае чым востраве ля вуся ракі Нявы. Новагорад атрымаў галандскую назву «Санкт-Пітэр-Бурх». Пачалося ўсё з земляных умацаванняў і невялікага горада для самога імператара. Пасля гэтага пачалі ўзводзіць дамы для набліжэйшых пятроўскіх папчэчнікаў. Горад будавалі з большага з апрошаных з-за мяжы архітэктары і інжынеры (Андрэас Шлютэр, Даменіка Трэзіні, Джавані Марыя Фантана, Готфрыд Ёган Шэдэль, Крыстаф Конрад, Гаэтана К’яверы ды іншыя). Першапачатковую канцэпцыю планіроўкі горада (услед за праектамі ўзорных дамоў) распрацаваў італьянец са Швейцарыі Трэзіні (1714–1716). Аднак галоўным архітэктарам горада быў прызначаны па прыездзе летам 1716 г. больш дасведчаны архітэктар і інжынер Жан-Батыст Аляксандр Леблэн. Што праўда, прапанаваны ім праект (1716–1717), па добны да працы Трэзіні і дапоўнены размешчанымі па эпіпсе 56 бастыёнамі для агульнай абароны горада (кварталы «подлага людю», могілкі і гароды выносіліся за межы), за-

цверджаны не быў. Пабудова бастыёнаў уяўлялася занадта дарагой. Да таго ж план Леблёна закранаў ужо здзейсненыя пабудовы Траецкай плошчы, Адміралцейскага боку і Летняга сада. Праекты Трэзіні і Леблёна сыходзіліся ў галоўным: дзякуючы ім у Расіі ў глабальным маштабе адбыўся пераход ад радыяльна-кальцавой да рэгулярнай планіроўкі горада, якая прадугледжвае геаметрычную правільнасць, сіметрычнасць, адзіныя правілы забудовы вуліц і тыповыя суадносіны паміж іх і вышыні будынкаў. На працягу 1710–1730-х гг. Даменіка Трэзіні стварыў праекты такіх значных будынкаў у Санкт-Пецярбургу, як Летні палац Пятра I (1710–1714 гг., барэльефы таго ж Шлютэра), будынак Дванаццаці калегій (1721–1742 гг., разам з рускім дойлідам Міхаілам Зямцовым) і Гасцінны Двор (1723–1735) на Васільеўскім востраве. Былі пастаўлены таксама Пятроўская брама (1714–1717) і Петрапаўлаўскі сабор у Петрапаўлаўскай крэпасці (1712–1733).

Такім чынам, пасля смерці Леблёна (1719) Трэзіні зноў кіраваў працамі ў горадзе. Пабудовы Трэзіні вызначылі стыль дойлідства пятроўскага барока. Ім уласцівыя строгая рэгулярнасць планаў, сціплы дэкор, выкарыстанне класічных ордарных элементаў разам з барочнай арнаментыкай.

Дзеля рэалізацыі маштабных праектаў расійскія прыгоннікі пастаўлялі штогод прыкладна па 20 тыс. рабочых на будаўніцтва горада. Шмат хто з іх не мог вытрымаць цяжкой працы ў вельмі складаным паўночным клімаце.

Італьянец Джавані Фантана разам з немцам Готфрыдам Шэдэлем пабудавалі па лацы Меншыкава ў Пецярбургу (1710–

© Фотл. I. Анкеева

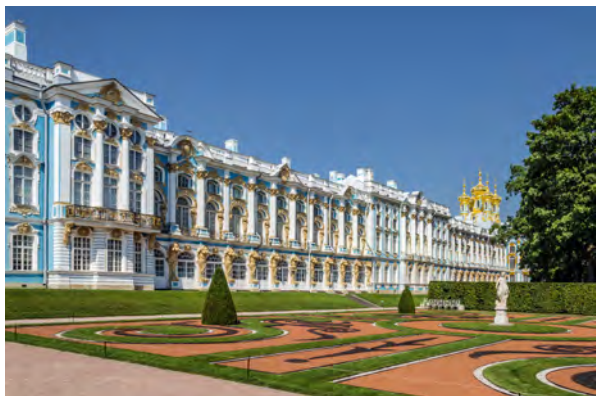
Петрапаўлаўскі сабор у Санкт-Пецярбургу (архітэктар Д. Трэзіні)

1720-я гг., а дзін з першых гмахаў новага горада) і Араніенбаўме (1711–1727). Абодва аўтары не лічацца высокакласнымі дойлідамі: мяркуецца, што Фантана (якога Меншыкаў наймаў яшчэ ў Маскве ў 1706 г.) для сваіх праектаў выкарыстоўваў гатовыя малюнкi з архітэктурных кніг. Больш выразны, нават шыкоўны праект Араніенбаўма – а менавіта з акругленьня галерэі, якія вядуць ад двухпавярховага цэнтральнага корпуса да бакавых павільёнаў – дапрацоўваўся архітэктарамі Ніколам Піно і Шлютэрам.

Дойлід Міхаіл Зямцоў, які пачаў сваю адукацыю ў Маскве ў Збройнай палаце, а потым у новай сталіцы ў Трэціні (1710) і сваёй стараннасцю звярнуў увагу Пятра I, акрамя супольнай працы з настаўнікам, выконваў самастойныя праекты. У стылі ранняга барока ён узвёў царкву Сімона і Ганны (1731–1744), а затым спраектаваў першы вярэянт Анічкавага палаца. Працаваў ён і як скульптар над статуямі для Кунсткамеры.

Потым на дышоў час выдатнага барочнага дойліда італьянскага паходжання Франчэска Барталамеа Растрэлі, обер-архітэктара Ганны Іванаўны, а пазней Лізаветы Пятроўны. Перад пачаткам бліскавай кар’еры ў Пецярбургу ён выязджаў на стажыроўку ў Італію і Францыю. Вяртаючыся, пабудаваў у 1730-х гг. для Бірона ў Курляндскіх палацы ў Рундале і Мітаве. У гэты час ён саспеў як майстар сталага высокага барока, адначасова засвоіўшы элементы маскоўскага нарышкінскага стылю (кантрасныя колеры фасадаў, цыбулепадобныя капіталі).

У пачатку сталіцы яму належалі праекты будынкаў Зімовага палаца (1754–1762), сабора Смольнага манастыра (1748–1764), палаца Вараўнава

© Фоты А. Грышчына

Кацярынінскі палац у Царскім Сяле
(архітэктар Б. Растрэлі)

(1749–1757), Кацярынінскага палаца ў Царскім Сяле (1752–1756) і перабудова Вялікага палаца ў Пецяргофе (1747–1752).

Даследчыкі адзначаюць, што Растрэлі імкнуўся напоўніць фасад пластычнай гульнёй калон, пілястраў, рустоўкі, разнастайнасцю ліштваў і вокнаў з паўколавым верхам, а таксама багаццем афарбоўкі. Да таго ён вырашыў праблему слабых піцёрскіх грунтоў, закладаючы магутныя платформы і палі. Асабліва выдатны ансамбль Вялікага палаца ў Пецяргофе, спраектаванага на ўзор Версаля, – з шыкоўна дэкараванымі залочанай разьбой па дрэве і скульптурамі параднай лесвіцай ды афіядаў з алаў уздоўж фасада. Смольны сабор мае ў плане грэцкі крыж з цэнтральным храмам і бакавымі капліцамі, мае пяць галоў (паводле праваслаўнай традыцыі, як па трабава-ла Лізавета Пятроўна), з якіх чатыры бакавыя вячаюць званіцы, і шыкоўны ніжні ярус, фасады якога больш падобныя да палацавых.

Зімовы палац у Пецярбургу – вяршыня творчасці Растрэлі, самы высокі будынак сталіцы, з 1500 пакоямі плошчай 60 000 кв. м. Аднак пры ўсёй яго пампэзнасці, з прычыны сыходу моды на барока, новая імператрыца Кацярына II у 1762 г. адхіліла Растрэлі ад прац, і афармленнем інтэр'ераў займаліся ўжо Юрый Фельтэн і Антонія Рынальдзі, носьбіты ідэй больш строгага ранняга класіцызму.

Акрамя Растрэлі ў новай сталіцы і яе наваколлях плённа працавалі рускія дойдлы: Сава Чавакінскі, архітэктар барочнага Мікольскага марскога сабора (1753–1762); Дзмітрый Ухтомскі, які сваімі трыумфальнымі аркамі афармляў каранацыю Лізаветы Пятроўны, шмат працаваў у Маскве. Ён выхаваным архітэктарам новага пакалення – Аляксандра Какорынава, Івана Старова, Мацвея Казакова. Нарэшце, Андрэй Квасаў (1720–1777) быў разам з Барталамеа Растрэлі аўтарам праекта Вялікага палаца ў Царскім Сяле.

11 снежня 1762 г. на пачатку царавання Кацярыны II, была створана камісія пад кіраўніцтвам Івана Бецкага. Яе дзейнасць скіроўвалася на перанясенне прынцыпаў уласобленай у сталіцы рэгулярнай планіроўкі ў правінцыйныя гарады. За 34 гады працы, да смерці самой Кацярыны, камісія перапланавала 416 расійскіх гарадоў з 497 існуючых (на 1787 г.), прасоўваючы новыя ідэі за межы сталіцы.

У другой палове XVIII ст. у час дамінавання ранняга класіцызму вылучаюцца працы італьянска-расійскіх архітэктараў. Згаданы

раней Антоніа Рынальдзі у 1760-х – пачатку 1780-х гг. з будаваў Мармуровы палац, палац малых формаў Пятра III у Араніенбаўме, палац у Гатчыне (разам з Вінчэнца Брэннам). Мармуровы палац быў аблямаваны натуральным каменем – гранітам і 32 гатункамі каляровых мармураў (упрыгожаны па фасадах скульптурамі Фядота Шубіна). Разам з парадным Гатчынскім палацам гэта былі яскравыя ўвасабленні расійскага класіцызму.

Італьянец Джакама Кварэнгі быў у Расіі ці не самым актыўным у працы прадстаўніком палядыянства – ранняга класіцызму, што пераймаў ідэі італьянскага рэнесансавага архітэктара Андраэ Палады. Яго працы – Эрмітажны тэатр, Аляксандраўскі палац у Царскім Сяле, будынкі Акадэміі навук, Асігнацыйнага банка, Смольнага інстытута (1780-я – 1800-я гг.) – вызначаюцца строгай сіметрыяй і наследаваннем прынцыпам класічнага храмавага дойлідства Старажытных Грэцыі і Рыма.

Шатландзец Чарльз Кэмеран, таксама палядыянец, на загад Кацярыны II і пад яго густ будзе ў Царскім Сяле павільёны і галерэі ў старажытнарымскім стылі: Камеронаву галерэю, Вісячы сад і Агатавыя пакоі, а таксама Вялікі палац і Храм дружбы ў Паўлаўску (1780-я гг.).

У другой палове XVIII ст. працуе згаданы раней выхадзец з Табольска Аляксандр Какорынаў, з 1769 г. рэктар Імператарскай Акадэміі мастацтваў і будаўнік галоўнага корпуса гэтай установы (1764–1788, разам з французам Жанам Вален-Дэлямотам).

Дойлід Іван Староў у зв’язе Траецкі сабор Аляксандра-Неўскай лаўры (1776–1790). Значнай з’явай былі таксама працы чувашскага архітэктара Пятра Ягорава: Раждзественская царква на Пясках (1787, у стылі сталлага класіцызму) і пераробкі агароджы Летняга сада (1772) з мэтай прыстасавання яго для публічнага наведвання і абароны ад эпідэмічных паводак.

Цягам XVIII ст. Пецярбург склаўся як рэгулярна спланаваны горад еўрапейскага тыпу, у ансамблях якога ўвасобіліся сучасныя мастацкія стылі і тым самым засведчылі пераход архітэктуры Расіі на новы якасны ўзровень.

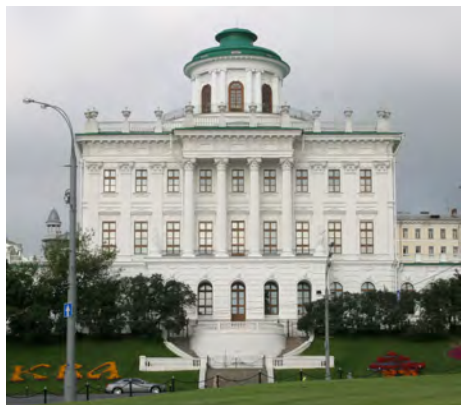
Масква, у адрозненне ад новай сталіцы, захоўвала гістарычна складзеную радыяльна-кальцавую сістэму планіроўкі з нерэгулярнай

забудовай кварталаў, а ў першыя дзесяцігоддзі XVIII ст. застава-лася вярнай рускай стылістыцы нарышкінскага барока. У горадзе і Падмаскоўі ўкраінскі архітэктар Іван Зарудны пабудаваў царкву Архангела Гаўрыіла (Меншыкава вежа, пачатак ст.) і некалькі трыумфальных брам. Яго манера вызначалася адаптаваннем еўрапейскага барока праз украінскія ўзоры і блізкасцю нарышкінскім помнікам 1690-х гг.

Найбольш выдатным дойлідам старой сталіцы XVIII ст. быў Васілій Бажэнаў, аўтар царквы Абразá Маці Божай Балеснай на Ардынцы (1783–1791), дома Юшкова (1780-я гг.), комплексу будынкаў Вялікага палаца ў Царыцыне (руская готыка, 1776–1786). Ён разам з жывапісцам Антонам Ласенкам першым сярод расійскіх майстроў быў на кіраваны Акадэміяй мастацтваў па навуку з мяжу (у Парыж), стаў прапагандыстам класіцызму і псеўдаготыкі; пры канцы жыцця – стацкі саветнік і віцэ-прэзідэнт Акадэміі мастацтваў. Яго шэдэўр – дом Пашкова (1784–1786), складзены з цэнтральнага корпуса з ратондай і двух флігеляў, доўгі час лічыўся найпрыгажэйшым будынкам Масквы.

Мацвей Казакоў, вучань Ухтомскага, захапляўся паладыянствам (і ў часы Кацярыны II адпаведным чынам перабудоўваў цэнтр Масквы), а таксама псеўдаготыкай. Яго галоўныя працы – будынак Сената (1776–1787), будынак Галіцынскай бальніцы (1796–1801), царквы-ратонды Піліпа Мітрапаліта, Узнясення, Казьмы і Дзям’яна (1780-я – 1790-я гг.).

Елізвой Назараў, прыгонны з паходжання, выра-с як памочнік у Бажэнава і Казакоў, а ў самастойных праектах аддаваў перавагу класіцызму. Яго працы – Знаменская царква Нава-спаскага манастыра (1791–1795), царква на Лазараўскіх

© Фота В. Зяніна

Дом Пашкова ў Маскве
(архітэктар В. Бажэнаў)

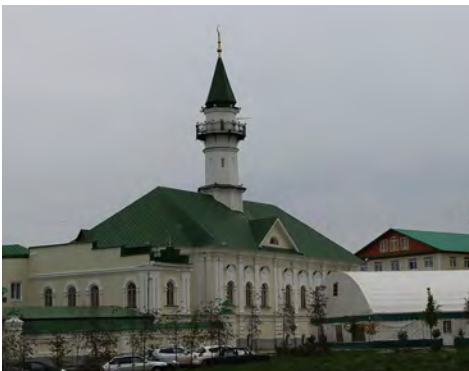
Барысаглебскі сабор
у Таржку
(архітэктар М. Львоў)

могілках (1780–1787), «Странноприимный» дом графа Шараменцева (1803–1810).

Вядомыя архітэктары прапаноўвалі праекты і для правінцыі. Той жа Дзмітрый Ухтомскі збудаваў Смаленскую царкву ў Загорску (з удзелам Ёгана Шумахера, Івана Мічурына, перад 1770 г.).

Да значных архітэктурных помнікаў Расіі XVIII ст. належаць таксама досыць традыцыйныя пяцігалоўны Успенскі сабор у Астрахані (1699–1710, архітэктар Дарафей Мякішаў), Падарожны палац Кацярыны II у Цвяры (1764–1766, дойлід Пётр Нікіцін) і царква-ратонда Узнясення ў Каломне (1792–1799, архітэктар Мацвей Казакоў), комплекс прысутных месцаў у Калуге (1780–1809, архітэктары Пётр Нікіцін, Іван

Ясны Гін), гаспадарскі двар у Кастрэме (1775, архітэктары Карл фон Клер, Сцяпан Барцілаў, Васіль Стаўдыіншыя), дом Дзянісаў ў Курску (1771–1790, архітэктар Джакама Кварэнці), Барысаглебскі сабор у Таржку (1785–1796, дойлід Мікалай Львоў), комплекс прысутных месцаў і будынак сіроцкага дома ў Яраслаўлі (1781–1787, архітэктар Іван Левенгаген).

Мячэць аль-Марджані ў Казані
(імаверны арх. В. Кафтыраў)

У Казані ў 1766 г. быў пабудаваны значны помнік мусульманскай сакральнай архітэктуры – мячэць аль-Марджані.

Па-ранейшаму сваёй адметнасцю вылучалася сакральнае драўлянае дойлідства, якое займела свае чарговыя шэдэўры.

Агульная тэндэнцыя еўрапеізацыі с тыляў да тычыла т аксама правінцыі; на чале гэтага працэсу стаялі дзяржаўныя архітэктурныя ўстановы, а для ўсіх відаў мастацтва важнай была наяўнасць новай сістэмы адукацыі і прафесійнага асяродка – Імператарскай Акадэміі мастацтваў.

У першай палове XVIII ст. у расійскім *жывапісе* дамінаваў партрэтны жанр. У ім вызначыўся француз Луі Каравак, які стварыў, акрамя парадна-афіцыйных («Партрэт імператрыцы Елізаветы»), жывыя (хоць і рэпрэзентатывныя) дзіцячыя вобразы («Партрэт хлопчыка ў паляўнічым строі» (канец 1720-х – пачатак 1730-х).

Расійскі мастак Іван Нікіцін, вучань немца Ёгана Танаўэра, пазней стажыраваўся ў Венецыі і Фларэнцыі. Выявіў сябе як партрэтывст (вобразнапольнага гетмана, афіцыйны партрэт Пятра I на смяротным ложку, 1720-я гг.). Наўгародзец Ан дрэй Мацвееў, майстар партрэтаў і манументальных палотнаў, як і Нікіцін, стаў першым – яшчэ да заснавання Акадэміі – расійскім за меж ным пенсіянерам (у Амстэрдаме). Яго творчы багаж разнастайнейшы: манументальныя палотны (для Петрапаўлаўскага сабора) і партрэты, сярод іх вылучаецца падвойны «Аўтапартрэт з жонкаю» (1729). У той жа час увагу на сябе звярнулі графічныя працы галандцаў Адрыяна Шхонэбека, Пітэра Пікарта, а таксама гравюры Аляксея Зубава, вучня Шхонэбека.

У другой палове XVIII ст. у расійскім *жывапісе* прыйшлі вельмі значныя асобы, і хоць па-ранейшаму яны шліфавалі майстэрства на йчасцей у замежных стажыроўках ці ў прыезд-

© Фота Алекса Грусина

Капліца з вёскі Кашыра на Ноўгарадчыне, XVIII ст.

джых мастакоў, якасны рост расійскай мастацкай школы тлумачыцца новай сістэмай навучання ў Акадэміі мастацтваў.

Антон Ласенка, сын купца і ў дзяцінстве спявак сталічнага прыдворнага хору, – пачынальнік расійскага гістарычнага жывапісу («Уладзімір перад Рагнедай», 1770) і аўтар шэрагу партрэтаў. Фёдар Рокатаў навучаўся ў замежных мастакоў – Луі Ларэна і П’этра Ратары. З 1757 г. ён вучань Акадэміі, дзе вырастае найбуйнейшага партрэтста эпохі Асветніцтва. Працаваў з большага ў Маскве. Найлепшыя творы – афіцыйна-парадны партрэт Кацярыны II (1780-я гг.) і шэраг інтымных – такіх, як «Партрэт Аляксандры Струйскай» (1772). Дзмітрый Лявіцкі (Нос), сын украінскага святара з Кіева, майстар параднага і інтымнага партрэта, які пераехаў у 1758 г. у Пецярбург ужо сталым жывапісцам і працягнуў навучанне ў Аляксея Антропава ў Акадэміі. Асабліва цікавыя «Партрэт Аляксандра Какарынава» (1770), архітэктара і кіраўніка Акадэміі (за яго Лявіцкі атрымаў званне акадэміка Акадэміі мастацтваў), і парны інтымны «Партрэт выхаванак Смольнага інстытута Хрушчовай і Хаванскай» (1773). Уладзімір Рокатаў, сын украінскага напісчыцы Міргарада, пачынаў з вывучэння рэлігіі ў мастацтва ў свайго бацькі. Трапіўшы ў Пецярбург, ён увайшоў у колы сталічнага інстытута і прадоўжыў навучанне ў Дзмітрыя Лявіцкага і Ёгана Лампі. Партаў, з 1795 г. – акадэмік. Дзевяціна яго дару адлюстраванні мадэлі – парадная і прыватная. Першая – вобраз князя Аляксея Куракіна (1801–1802). Другая – славетны партрэт Марыі Лапухіной (1797).

У. Баравікоўскі.
Партрэт Марыі Лапухіной

Тварылі ў гэты час і значныя скульптары – найперш італьянец Карла-Барталамеа Растрэлі, бацька не раз ужо згаданага архітэктара Франчэска Бартала-

меа; француз Эцъен-Марыс Фальканэ; рускія разьбяры Фядот Шубін, Фёдар Гардзееў, Міхаіл Казлоўскі, Феадосій Шчадрын. Найбольш значным сярод іх лічыцца к ласіцыст і майстар партрэта Фядот Шубін.

Большасць яго прац – бюсты, часам выр азна-псіхалагічныя; адзін з найлепшых – Паўла I (1798). Аднак і працу Міхаіла Казлоўскага «Самсон, які раздзірае пашчу льву» (1800) г алоўнага фантана Пецяргофа можна лічыць агульнавядомай. Пры гэтым самым значным скульптурным творам XVIII ст. у Расіі варта прызнаць конны помнік Пятру I у Пецярбургу (1766–1782). На замову Кацярыны II (і паводле рэкамендацыі Дэні Дзідро) яго выканаў выкліканы з Парыжа Фальканэ разам з вучаніцай Мары Ан Кало. Усталяваны да 20-годдзя царавання Кацярыны II, ён стаў першым агульнадзяржаўным манументам, які заклаў новую традыцыю грамадска значнай прапагандысцкай мемарыяльнай скульптуры. Яна атрымала свой працяг у пазнейшыя часы.

У Палеху, недалёка ад Іванава, узнік цэнтр іканапісу і фрэскавага дэкаратывага жывапісу. Працы народных умельцаў-самародкаў з Палеха сёння вядомыя далёка за межамі Расіі.

У музыцы Расіі XVIII ст. пачаў развівацца жанр песеннай оперы (творы Міхаіла Сакалоўскага, Васілія Пашкевіча, Еўсіцігнея Фаміна). У галіне інструментальнай музыкі звярталі на сябе ўвагу творы для скрыпкі Івана Хандошкіна. Вядомым у Расіі кампазітарам таго часу быў украінец Дзмітрый Бартнянскі, аўтар хароў, канцэртаў, шэдэўраў рэлігійнай музыкі.

У 1702 г. у Маскве ствараецца першы Публічны тэатр, у якім працавалі (да 1706 г.) зьбольшага прыезджыя акторы з Заходняй Еўропы.

У 1740-х гг. у Яраслаўлі з'явілася першая расійская прафесійная тэатральная трупa на чале з Фёдарам Волкавым, якая з 1752 г. працавала ў Пецярбургу а яшчэ праз 4 гады пераехала ў пазнейшыя

© Shablo

Ф. Шубін.

Бюст Захара Чарнышова

А. Ласенка. Фёдар Волкаў

будынак, у дом Галавіна на Ва сі-льеў скімвостраве.

У Маскве ў 1757 г. пачала працаваць італьянская опера Лакатэлі. У Эрмітажным тэатры пры двары Кацярыны II арганізоўваліся аматарскія спектаклі. Вядомыя былі прыгонныя тэатры князя Юсупава ў Архангельскім, графа Шарамецева ў Астанкіне, графа Зорыча ў беларускім Шклове (пасля анексіі яго Расіяй). Пры канцы стагоддзя ў Пецяўбургу працавалі ўжо каля 160 актораў, сярод іх і першыя расійскія актрысы – Мар’я і Вольга Ананьіны.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Аднадворцы – дзяржаўныя сяляне (да 1866), якія адначасова з заняткам сельскай гаспадаркай на атрыманых ім незалежных зямельных надзелах ажыццяўлялі ахову паўднёвых межаў Расійскай дзяржавы.

Адыходнікі – сяляне, змушаныя адыходзіць на заробкі ў іншыя мясцовасці.

Бурмістр – пасаджаны царом (пачынаючы ад Пятра I) кіраўнік горада, падпарадкаваны бурмістарскай палаце.

Ваенна-прамысловы комплекс (ВПК) – саюз сістэмы нацыянальнай ваеннай вытворчасці і палітычных сіл, зацікаўленых у яе прыкрытэтным развіцці.

Вялікі князь – прыватны родавы тытул членаў расійскай імператарскай сям’і.

Вярхоўны таемны савет – найвышэйшы дарадчы орган у Расіі (1726–1730), які складаўся з 7–8 асоб.

Гараднічы – галава адміністрацыйнай улады ў Расіі на ўзроўні ўезда (павета). Пасада існавала да 1862 г.

Генерал-губернатар – найвышэйшага рангу службовая асоба ў Расійскай імперыі, якая валодала вайскавай і цывільнай уладай на тэрыторыі адной або некалькіх губерняў.

- Граф** – дваранскі тытул у Расіі, устаноўлены Пятром I. Усяго было вызначана больш за 300 графскіх родаў.
- Грэнадзёры** – з часоў Пятра I адборныя пяхотныя роты (пазней – палкі) у расійскай арміі.
- Губерня** – з 1708 г. галоўная адміністрацыйная адзінка тэрыторыі Расіі, якая падзялялася на ўезды (паветы).
- Дзяржаўныя (казённыя) сяляне** – з XVIII ст. былыя чарнасошныя сяляне і сяляне-аднадворцы. Жылі на дзяржаўных землях, выконвалі павіннасці на карысць дзяржавы, але лічыліся асабіста свабоднымі.
- Калегіі** – органы цэнтральнага і аліновага кіравання, створаныя ў 1718 г. Пятром I замест прыказаў.
- «Кандыцый»** – умовы, выстаўленыя Ганне Іванаўне ў 1730 г. пры запрашэнні яе заняць расійскі трон. Стаўшы імператрыцай, яна адмовілася выконваць большасць «кандыцый».
- Магістраты** – саслоўныя органы мясцовага самакіравання, створаныя ў 1720-х гг. для вырашэння судовых, паліцэйскіх, фінансавых пытанняў (нейкі час называліся таксама ратушамі). У 1775 г. пераўтвораны ў суды для гарадскіх саслоўяў. Ліквідаваны пасля судовай рэформы 1864 г.
- Маёнтак (имение)** – землеўладанне з сядзібай.
- Манастырскія сяляне** – сяляне, якія належаў манастырам. У сярэдзіне XVIII ст. колькасць тых, якіх сялян-мужчын склала агулам каля 900 тыс. чалавек. Пазней утварылі катэгорыю эканамічных сялян.
- Мануфактура** – форма прамысловай вытворчасці, заснаваная на ручной працы і падзеле працоўных аперацый.
- Месячына** – шасцідзённая паншчына прыгонных сялян, пазбаўленых сваіх надзелаў, за месячны харчовы паёк; фактычна форма нявольніцтва. Існавала ў XVIII – першай палове XIX ст.
- Мяшчане** – падатнае саслоўе ў Расійскай імперыі, былыя пасадскія людзі – рамеснікі, гандляры і домаўласнікі.
- Намесніцтва** – у апошняй чвэрці XVIII ст. адміністрацыйная адзінка ў Расійскай імперыі, якая складалася з дзвюх-трох губерняў.
- Обер-пракурор** – у Расійскай імперыі высокі чыноўнік, які ўзначальваў Сінод, а таксама начальнік канцылярыі Сената.
- Падатныя саслоўі** – сяляне і мяшчане, якія плацілі падушныя падаткі, выконвалі рэкруцкую ды іншыя натуральныя павіннасці.
- Пасесійныя сяляне** – у XVIII – першай палове XIX ст. сяляне, якія на-

кіроўваліся на працу на мануфактурах і маглі надалей быць прададзены толькі разам з імі.

Рэкруты – асобы з падатных саслоўяў, якія прымаліся на вайсковую службу паводле найму або павіннасці. Рэкруцкая павіннасць напачатку была пажыццёвай, але ў 1793 г. была скасавана да 25 гадоў.

Сенат – найвышэйшы орган кіравання Расіі, створаны Пятром I у 1711 г. Спачатку функцыянаваў як орган калектыўнага кіравання пры адсутнасці цара, пазней стаў заканадаўчым органам і судовай інстанцыяй. Рэформу Сената, падзел яго на дэпартаменты правяла Кацярына II. З 1782 г. Сенат існаваў як найвышэйшы судовы орган.

Сінод – найвышэйшы орган кіравання расійскай праваслаўнай царквой, заснаваны Пятром I пасля скасавання пасады патрыярха.

Табель аб рангах – закон, зацверджаны Пятром I у 1722 г., згодна з якім у Расійскай імперыі ўводзілася 14 рангаў (чыноў) дзяржаўнай службы – вайскавай, цывільнай і прыдворнай.

Таёмная канцелярыя – орган палітычнага нагляду і вышуку, створаны Пятром I, а пасля яго смерці ўзноўлены імператрыцамі Ганнай Іванаўнай і Лізаветай Пятроўнай. У 1762–1801 гг. існаваў як дэпартамент Сената пад назвай «таёмная экспедыцыя».

Улажэнскія (уложенныя) камісіі – часовыя калегіяльныя органы, якія ствараліся ў XVIII ст. дзеля кадыфікацыі законаў, што былі прыняты і пачалі дзейнічаць пасля прыняцця Саборнага Улажэння ў 1649 г.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

Алленов, М. Русское искусство XVIII – начала XX века. Т. 2. Москва: Трилистник, 2000. С. 3–115.

Анисимов, Е. В. Время петровских реформ. Ленинград: Лениздат, 1989. 496 с.

Анисимов, Е. В. Россия без Петра. С.-Петербург: Лениздат, 1994. 496 с.

Громыко, М. М. Западная Сибирь в XVIII в. Русское население и земледельческое освоение. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1965. 267 с.

Грушевский, Мих. Иллюстрированная история Украины. С приложениями и дополнениями. Донецк: «ПКФ» «БАО», 2011. С. 378–481.

История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. / Под ред. Б. А. Рыбакова. Москва: Высшая школа, 1983. С. 385–390, 393.

- Краткий курс истории России с древнейших времён до начала XXI в.: учеб. пособие / Р. А. Арсланов [и др.]; под ред. В. В. Керова. Москва: Астрель, 2013. С. 183–281.
- Лазука, Б. А. Гісторыя с усветнага мас тацтва. X VII–XVIII с тагоддзі. Мінск: Беларусь, 2010. С. 133–171.
- Ливанова, Т. Н. Русская музыкальная культура XVIII века в ее связях с литературой, театром и бытом: исследования и материалы. Т. 1. Москва: Музгиз, 1952. 536 с. Т. 2. Москва: Музгиз, 1953. 476 с.
- Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. Т. 1: 548 с.
- Мыльников, А. С. Искушение чудом. Русский принц и самозванцы. С.-Петербург: Наука, 1990. 272 с.
- Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / сост. В. Ф. Дизендорф. Москва: Материк, 2006. С. 55–350.
- Павленко, Н. Вокруг трона. Москва: Мысль, 1999. 864 с.
- Российские государи. Их происхождение, интимная жизнь и политика. Москва: Новости, 1993. С. 5–190.
- Россия в XVIII веке глазами иностранцев / пер. с англ. Ленинград: Лениздат, 1989. 544 с.
- Русское искусство барокко / авт.-сост. М. Алексеева [и др.]. Москва: Наука, 1977. 240 с.
- Три века: От Смуты до нашего времени / под ред. В. В. Каллаша. Москва: Юнвес, 2006. Т. 3: 320 с., т. 4: 384 с.
- Художественная культура. XVIII – начало XXI века: пособие / авт.-сост. С. Ю. Лебедев. Минск: Дизайн ПРО, 2007. С. 26–40, 77–83, 95–108.
- Черкасов, П., Чернышевский, Д. История Императорской России от Петра Великого до Николая II. Москва: Международные отношения, 1994. С. 3–180.
- Энгельгард, Л. Н. Записки Русские мемуары. Избранные страницы XVIII в. / сост. И. И. Подольская. Москва: Изд-во «Правда», 1988. 560 с.
- Cracraft, J. The Revolution of Peter the Great. Harvard University Press, 2003. 240 p.
- Korotyński, Bruno W. Rzeź Pragi. Warszawa: Komitet Obchodu Rocznicy, 1924. 23 s.

9. РАСІЙСКАЯ ІМПЕРЫЯ Ў XIX – ПАЧАТКУ XX СТ.

9.1. Спробы ліберальных пераўтварэнняў пры Аляксандру I.

Улюбёны ўнук Кацярыны II Аляксандр атрымаў добрую адукацыю, ажаніўся з бадэнскай прынцэсай Луізаі Марыяй Аўгустай. У цэлым ён трымаўся ліберальных поглядаў. Аляксандр I вырашыў пачаць у Расіі рэформы і дзеля іх распрацоўкі стварыў Негалосны камітэт. Адным з галоўных распрацоўшчыкаў рэформаў у Расіі стаў Міхаіл Спяранскі, сын пр остага святара. У 1802 г. з амест калегій у Расіі стварылі *міністэрствы*, якія ск ладаліся з асобных дэпартаментнаў. Спяранскі атрымаў пас аду дзяржаўнага сакратара і лічыўся другой асобай у імперыі. Ён па дрыхтаваў «Уводзіны ва ўкладанне дзяржаўных законаў» (1808–1809) і прапанаваў праводзіць выбары ў органы мясцовага самакіравання (*валасныя, павятовыя і губернскія думы*) на ча ле з *Дзяржаўнай думай* Расіі. Галасаваць мелі б пр ава мужчыны (акрамя прыгонных сялян) пачынаючы з 25 гадоў. Разглядалася пытанне і аб скасаванні прыгону.

У 1810 г. быў створаны *Дзяржаўны савет*, члены якога прызначаліся царом. У 1811 г. Спяранскі здолеў скараціць дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту за кошт у вядзення новых па даткаў. У галіне адукацыі з'явіліся *ліцэі* і новыя гімназіі, адкрываліся новыя ўніверсітэты. Так, у 1803 г. быў урачыста адкрыты Віленскі ўніверсітэт – на месцы колішняй езуіцкай акадэміі. Аднак увесну 1812 г. Спяранскага выслалі ў Ніжні Ноўгарад, і большасць яго прапаноў так і засталася на паперы.

9.2. Удзел Расіі ў напалеонаўскіх войнах.

Аляксандр I заключыў ваенны саюз з Аўстрыяй, і ў 1805 г. пачалася вайна з Францыяй. *Пад Аўстэрліцам* расійская і аўстрыйская арміі былі разбітыя, у выніку чаго Аўстрыя падпісала мір з Францыяй, а парадзелыя расійскія войскі вярнуліся дадому. У наступным 1806 г. Аляксандр I стварыў

ваенны альянс з Прусіяй і зноў пачаў вайну з Францыяй. У дзвюх бітвах пруская армія была разбіта; Напалеон захапіў Берлін і заняў большую частку Прусіі.

Кароль Прусіі схаваўся ў Кёнігсбергу, куды на да памогу яму прыйшлі расійскія вайскі. Усю зіму 1806–1807 гг. ішлі баі вакол Кёнігсберга. Улетку 1807 г. Напалеон разбіў расійскае вайска пад *Фрыдландам* і акупаваў усю Прусію. Расійская армія адступіла на правы бераг Нёмана.

Аляксандр I заключыў з амірэнне з Напалеонам, пры гэтым сустрэўся з ім асабіста ў горадзе *Тыльзіце*. Расійскі цар дамогся захавання Прусіі, якая страціла палову сваіх земляў. На тых польскіх тэрыторыях, якія Прусія забрала падчас падзелу Рэчы Паспалітай, Напалеон стварыў на палову марыянеткавую дзяржаву *Герцагства Варшаўскае*. Беластоцкую вобласць пры гэтым агрымаў Аляксандр I.

Таксама ў Тыльзіце была заключана таёмная дамова пра падзел сфер уплываў у Еўропе паміж Расіяй і Францыяй. Аднавадна дамова за 7 ліпеня 1807 г. у сферу інтарэсаў Расіі ўключылі Швецыю разам з Фінляндыяй, Турцыю з дунайскімі княствамі і пралівамі і Заходнюю Арменію. Аляксандр мусіў далучыцца да кантынентальнай блакады Англіі, прызнаць аўтаномію Герцагства Варшаўскага і адмовіцца ад уплыву на краіны, якія былі захопленыя Францыяй.

Новую сакрэтную канвенцыю Напалеон і Аляксандр I падпісалі 12 кастрычніка 1808 г. у горадзе *Эрфурце*. Яе ўмовы паўтараюць Тыльзіцкі мір. Аднак Расія вельмі не падабалася пасуповае адраджэнне Польшчы, якая магла аднавіцца ў межах Рэчы Паспалітай 1772 г. Таму 16 студзеня 1810 г. у Санкт-Пецярбургу падрыхтавалі новую канвенцыю, паводле якой Францыя абяцала цалкам не аднаўляць польскую незалежнасць. Аднак Напалеон яе не падпісаў. Тады Аляксандр I вырашыў на пасці на польскую аўтаномію і ў кастрычніку 1811 г. заключыў саюз з Прусіяй.

Была зроблена і аднавадная і дэалагічная падрыхтоўка. Яшчэ ў верасні 1806 г. Аляксандр сваім маніфестам з агадаў расійскай праваслаўнай царкве рыхтаваць насельніцтва імперыі да «айчыннай вайны» з французамі і бязбожнікамі. Вось жа, невыпадкова ў Расіі вайну з Напалеонам 1812 г. называюць Айчыннай. Наогул у царскім

Б. Чорыкаў.
Імператар Аляксандр I
у Вільні, 1812 г.

атачэнні распрацавалі каля 10 розных планаў вядзення вайны з Напалеонам: некаторыя з іх прадугледжвалі напад на французскую армію ў Прусіі.

Выведка да несла Напалеону аб падрыхтоўцы Аляксандра I да вайны, і французскі імператар пачаў актыўна дзейнічаць. У лютым 1812 г. ён заключыў саюз з Прусіяй і вырашыў пачаць вайну з Расіяй першым. Дзякуючы Тэльзіцкаму міру Аляксандр I здолеў пачаць вайну са Швецыяй (1808–1809), падчас якой ён забраў Фінляндыю. Потым ён напаў на Турцыю (1811). У 1812 г. Расія атрымала ад Турцыі Бесарабію.

Адначасова ў Расіі ішла актыўная падрыхтоўка да вайны з Напалеонам. На месцы гістарычнага цэнтра беларускага горада Бабруйска была пабудаваная вялікая крэпасць, а на мяжы з Польшчай, уздоўж Нёмана, паставілі дзве арміі – Пятра Баграціёна і Міхаіла Барклая-дэ-Толі. Сам Аляксандр I тады знаходзіўся ў Вільні.

Напалеон сабраў Вялікую армію (жаўнераў з усёй Еўропы) і ў чэрвені 1812 г. без абвешчання вайны напаў на Расію. Ён адразу захапіў Вільню, а потым пачаў пераследаваць дзве асобныя расійскія арміі, каб па чарзе іх разбіць.

Аляксандр I прызначыў камандзірам усіх войскаў Барклая, а сам паехаў спачатку ў Маскву, потым – у Санкт-Пецярбург. Асноўныя ваенныя дзеянні разгарнуліся на беларускіх тэрыторыях. Расійскія войскі вельмі хутка адступалі і ўрэшце здолелі аб'яднацца пад Смаленскам. Некалькі дзён ішоў бой пад мурамі Смаленска, і расійскія войскі зноў адступілі. Тым часам Аляксандр прызначыў камандзірам сваіх войскаў генерала ад інфантэрыі Міхаіла Галянішчава-Кутузава.

26 жніўня 1812 г. Кутузаў вырашыў даць генеральны бой Напалеону пад Мажайскам, каля Барадзіна. Падчас *Барадзінскай бітвы* ў расійскай войску было каля 110 тыс. салдат, а ў француззаў – каля 130 тыс. За дзень бітвы загінула, было паранена і знікла без вестак з абодвух бакоў да 100 тыс. чалавек. Фактычна ў гэтай бітве пераможцаў не было, хоць кожны бок лічыў пераможца.

Кутузаў, які страціў ледзьве палову арміі, пачаў адступаць да Масквы і вырашыў здаць горад Напалеону без бою. 2 верасня 1812 г. у горад увайшоў Напалеон. Захапіўшы Маскву, Напалеон чакаў паслоў ад Аляксандра I, але той не спяшаўся. У Маскве палыхалі пажары, харчавання не было, а войскі Кутузава не пускалі француззаў у глыбіню Расіі. У сярэдзіне кастрычніка Напалеон пакінуў Маскву і пайшоў на Калугу, але быў разбіты пад *Малаяраслаўцам* і мусіў павярнуць на Смаленскую дарогу.

Яшчэ ў Вільні Напалеон паабяцаў аднавіць ВКЛ і пачаў вербаваць у сваю армію мясцовую шляхту. Тая шляхта, якая не паспела трапіць у расійскую армію, пайшла да француззаў. У войскі ВКЛ мабілізавалі каля 21 тыс. чалавек, прытым некаторыя нават трапілі ў гвардыю Напалеона. У лістападзе 1812 г. адбылася вялікая *бітва на Бярэзіне*, каля горада Барысава. Расійскія войскі нанеслі французам паражэнне, але не здолелі іх абкружыць, і тыя адступілі да Вільні. Напалеон вывеў з Расіі толькі 15–20 тыс. салдат, астатнія загінулі ці трапілі ў палон.

Аляксандр I распачаў вялікую вайну ў Еўропе. Да яго далучыліся Прусія, Аўстрыя, Швецыя і Англія. Аднак Напалеон стварыў новую армію, і пасля гэтага на нямецкай тэрыторыі адбылося некалькі вялікіх бітваў. Самая вялікая, *Бітва на Ватэраў*, адбылася пад *Лейпцыгам*. Напалеон гэтую бітву прайграў і адступіў на тэрыторыю

Б. Чорыкаў. Галоўны камандзір войскаў князь Кутузаў. 1812 г.

Францыі. Увесну 1814 г. войскі Расіі і Прусіі захапілі Парыж, Напалеон падпісаў капітуляцыю і быў высланы на іт альянскі востраў Эльбу.

Каб вызначыць межы ў Еўропе, у 1814 г. пачаўся Венскі кангрэс, дзе рэй вялі Расія, Аўстрыя і Прусія. Польскія землі зноў перадылілі. Цэнтральную Польшчу забрала Расія і ўтварыла Царства Польскае на чале з расійскім імператарам. Познань аддалі Прусіі, а Галіччыну – Аўстрыі.

Пакуль ішоў Венскі кангрэс, Напалеон уцёк з вострава Эльбы і зноў захапіў уладу ў Францыі. Адбылася *бітва пры Ватэрлоа*, дзе войскі Прусіі і Англіі яшчэ раз разбілі французаў. Напалеона выслалі на востраў святой Алены ў Індыйскім акіяне, там ён і памёр. Расійскія войскі зноў часова акупавалі Францыю.

14 верасня 1815 г. пераможцы падпісалі Свяшчэнны саюз. Гэта была кансерватыўная арганізацыя, мэтай якой было задушэнне ў Еўропе любых рэвалюцый, вальнадумства і рэлігійнай талерантнасці.

9.3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Расійскай імперыі ў першай палове XIX ст. На пачатку XIX ст. Расія была абсалютнай манархіяй з феадальна-прыгонніцкай сістэмай гаспадарання. Паводле колькасці насельніцтва і ўзброеных сіл Расія была самай моцнай у Еўропе, але эканоміка яе была адсталай і архаічнай. Толькі 5 % памешчыцкіх гаспадарак былі перадавымі, мелі машыны і ўжывалі новыя формы апрацоўкі зямлі. Аднак у XIX ст. у Расіі пачыналася фарміравацца *нацыянальная буржуазія*. Гэта былі купцы, арандатары зямлі, уласнікі млыноў, заезных двароў (корчмаў) і мануфактур. У 1801 г. была дазволена вольная купля-продаж незаселенай зямлі. У 1803 г. памешчыкі атрымалі магчымасць за выкуп вызваліць сваіх прыгонных сялян. Ад 1818 г. сяляне мелі права ісці на будаўніцтва фабрык і заводаў. Узніклі цэлыя буржуазныя дынастыі: Прохаравы, Марозавы, Рабушынскія, Тучковы і іншыя.

Хоць Расія заставалася тэхнічна адсталай краінай, першы параход тут з'явіўся ў 1815 г., першая чыгунка – у 1837 г. Аляксандр I хацеў палепшыць становішча сялян. У 1808 г. ён забараніў памешчыкам прадаваць сялян на базарах, а ў 1809 г. – высылаць іх на кагаргу. Пас-

ля перамогі над Напалеонам быў ліквідаваны прыгон у Эстляндзі, Ліфляндзі і Курляндзі.

Пасля перамогі над Францыяй на першыя ролі ў імперыі выйшаў граф Аляксей Аркачэеў. Ён па чаў с твараць на б азе дзяржаўных сялян ваенныя пасяленні. Гэтыя сяляне павінны былі араць зямлю і адначасова службыць у войску. Іх дзеці (*кантаністы*) з малых гадоў таксама прыцягваліся да вайскавай службы. Сяляне як маглі аказвалі супраціў, які жорстка тлуміўся.

Другі ўлюбёнец цара князь Аляксандр Галіцын кіраваў міністэрствам спраў асветы і духоўных спраў. Былі адчынены ўніверсітэты ў Дэрпце (Юр'еве) у 1802 г., Вільні (1803), Казані (1804) і Харкаве (1804). У сталіцы стварылі педагагічны інстытут, які ў 1819 г. стаў універсітэтам. Амаль ва ўсіх губернскіх гарадах адкрыліся гімназіі, а ў павятовых – вучылішчы. Было створана таксама некалькі ліцэяў, у тым ліку знакаміты Царскасельскі, які закончыў будучы вялікі паэт Аляксандр Пушкін.

9.4. Пачаткі апазіцыйных рухаў: таемныя таварыствы, дэкабрысты і іх выступленне ў 1825 г. У XIX ст. у Расіі сфарміраваліся тры грамадскія плыні: кансерватары, лібералы і рэвалюцыянеры. Кансерватары выступалі за захаванне абсалютнай манархіі, лібералы няспынна прапаноўвалі розныя рэформы, а рэвалюцыянеры выступалі за гвалтоўную змену ўлады.

Прадстаўніком кансерватараў быў вядомы гісторык і літаратар, згаданы раней Мікалай Карамзін. Менавіта ён у 1811 г. накіраваў Аляксандру I «Нататку аб старажытнай і новай Расіі», у якой выступіў за захаванне абсалютнай манархіі. Адразу ж пасля напалеонаўскіх войнаў у Расіі сярод маладых афіцэраў, актыўных удзельнікаў вайны 1812 г., узнікае рух людзей, якіх пазней назавуць дэкабрыстамі. Пасля таго як яны пабачылі Еўропу, яны захацелі вялікіх змен і ў Расіі.

Іх першая таемная арганізацыя «Союз спасения» была створана ў сталіцы Расіі ў 1816 г. Удзельнікі выступалі за адмену прыгону. На грунце Саюза выражана ў 1818 г. у Маскве стварылі «Союз благоденствия», куды ўваходзіла каля 200 чалавек. Яны выступалі за адмену прыгону і паступовыя, цягам 10 гадоў, ліберальныя змены ў жыцці краіны. На падоўным з'ездзе ў Маскве ўдзельнікі

выказаліся за змену ўлады праз узброенае паўстанне. У 1821–1822 гг. былі створаны Паўднёвае і Паўночнае таварыствы.

У 1823 г. в а Украіне ўтварылася падпольная арганізацыя «Таварыства паяднаных славян», якая ў восень 1825 г. далучылася да Паўднёвага таварыства. Кожнае таварыства мела свае праграмныя дакументы. Гэта былі «Руская праўда» (аўтар Павел Пестэль) і «Канстытуцыя» (аўтар Мікіта Мураўёў). Паводле Мураўёва Расія мелася быць канстытуцыйнай манархіяй з парламентам (народным вечам). Абвясчаліся свабода слова, перасоўвання і веравызнання. Пестэль прапаноўваў ліквідаваць манархію, абвясціць Расію рэспублікай. Улада, паводле яго, павінна была знаходзіцца ў руках парламента, які б выбіраў мужчыны з 20-гадовага ўзросту тэрмінам на 5 гадоў. Пестэль і Мураўёў выступалі за ліквідацыю прыгону. Аднак дэкабрысты, асабліва Пестэль, выступалі супраць нацыянальнага самавызначэння любых народаў імперыі (абмежаваныя выключэнні дапускаліся толькі ў дачыненні да Фінляндыі і Польшчы).

Самае вялікае выступленне адбылося 14 снежня 1825 г. у сталіцы неўзабаве пасля таго, як рэпрэзентам памёр Аляксандр І. Другое паўстанне выбухнула 20 снежня 1825 г. у Чарнігаве. Улады жорстка задушылі спробы паўстанняў і арыштавалі іх кіраўнікоў. Самых актыўных пакаралі смерцю, астатнія пайшлі ў Сібір на катаргу.

9.5. Унутраная і знешняя палітыка Мікалая І. Паколькі ў Аляксандра дзяцей не засталося, імператарам павінен быў стаць яго брат Канстанцін Паўлавіч, які жыў у Варшаве. Аднак той адмовіўся ад трона, і ўлада перайшла да малодшага сына Паўла І і яго жонкі Сафіі Марыі Даратэі Аўгусты Вюртэмбергскай – Мікалая Паўлавіча, жанатага з прускай прынцэсай Фрыдэрыкай Луізаі Шарлотай Вільгельмінай.

Пасля жорсткага пакарання дэкабрыстаў Мікалай І пачаў умацоўваць абсалютную ўладу і змагацца з вальнадумствам. Сваім апірышчам ён зрабіў памешчыкаў і рознага кшталту бюракратыю (чыноўнікаў усіх табеляў і рангаў). На пачатку 30-х гадоў XIX ст. з'явілася ідэалагічнае абгрунтаванне рэакцыйнай палітыкі царызму – тэорыя афіцыйнай народнасці, распрацаваная міністрам народнай асветы графам Сяргеем Уваравым.

У 1832 г. Увараў у сваім дакладзе Мікалаю I вылучыў формулу падмурку існавання расійскай імперыі: «Са мадзяржаўе, праваслаўе, народнасць». Паводле гэтай канцэпцыі, рускі народ складаецца з трох плямён – велікаросаў (самае галоўнае), маларосаў (украінцаў) і беларусаў. Астатнія жыхары імперыі – іншародцы: яны не маюць тых правоў, што «рускія». Любы выступ супраць самадзяржаўя ці прываслаўнай царквы разглядаўся як злачынства.

Пачалі прапагандавацца чарговыя гістарычныя міфы – напрыклад, пра селяніна Івана Сусаніна, які нібыта ў 1613 г. «загінуў ад рук інтэрвентаў-палякаў», але не выдаў ім месцазнаходжанне цара.

Ва ўмовах рэакцыі і рэпрэсій у 40-х гадах XIX ст. у Расіі склаліся дзве ідэалагічныя плыні: заходнікі і славянафілы. Лідарамі славянафілаў былі Іван Кірэеўскі, Аляксей Хамякоў, Юрый Самарын, Канстанцін Аксакаў. Сярод заходнікаў былі Павел Аненкаў, Іван Ганчароў, Іван Тургенеў, Пётр Чаадаеў. Пазней па некаторых пытаннях апошніх падтрымлівалі Аляксандр Герцэн і Вісарыён Бялінскі.

Абедзве плыні выступалі за скасаванне прыгону. Славянафілы разважалі пра асаблівы гістарычны шлях Расіі, галоўнай каштоўнасцю называлі праваслаўе, лічылі, што аснова Расіі – гэта сялянская грамада (абшчына). Яны моцна крытыкавалі Пятра I ды яго пражходнія рэформы і лічылі, што менавіта ён павёў Расію «не туды» і пазбавіў краіну свабоды самабытнасці. Заходнікі адзначалі, што велькаруская самабытнасць – гэта негатыўная з’ява, хвала лі рэформы Пятра I, аднак крытыкавалі ягоны дэспатызм. Яны казалі, што Расія і Заходняя Еўропа ідуць адным гістарычным шляхам і што Расія павінна пазычыць досвед Еўропы. Яны лічылі, што краінай павінна кіраваць адукаваная меншасць.

Мікалай І. Гравюра Т. Райта (?), 1826 г.

Ліберальныя ідэі заходнікаў і славянафілаў сур'ёзна паўплывалі на расійскае грамадства. Іх ідэі зноў адраділіся ў сучаснай Расіі; зноў ідуць і не спыняюцца спрэчкі сярод расійскай эліты. Аднаы чарговы раз даводзяць, нібыта Расія адыгрывае месіянскую ролю цэнтра сапраўднага (праваслаўнага) хрысціянства і Трэцяга Рыма. Другія (на жаль, іх меншасць) бачаць Расію часткай Еўропы, якая ідзе звычайным шляхам сусветна-гістарычнага развіцця.

У 30–40-х гг. XIX ст. у расійскім жыцці пачынае ўзнікаць плынь рэвалюцыйна-дэмакратычнай і дэалогіі. Яе заснавалі згаданыя вышэй Вісар'ён Бялінскі і Аляксандр Герцэн. З аднаго боку, яны крытыкавалі славянафілаў і казалі пра адзіны гістарычны шлях Заходняй Еўропы і Расіі, з іншага – выступалі супраць замены феадальнай эксплуатацыі капіталістычнай. Яны с талі прыхільнікамі сацыялізму. Але пасля 1848 г., калі рэвалюцыя ў Еўропе была задумана, яны ўжо разглядалі будучыню Расіі як лад, створаны ў выніку сялянскай рэвалюцыі. Узнікла тэорыя Герцэна пра *расійскі сялянскі сацыялізм*, угрунтаваны на сялянскай грамадзе.

Пасля знішчэння руху дэкабрыстаў узмацніўся паліцэйскі вышук і цензура. У 1826 г. у складзе імператарскай канцылярыі ўтварылі *III аддзяленне* – таёмную палітычную паліцыю. У 1836 г.

пры гэтым аддзяленні былі створаны *жандарскі корпус*, сапраўднае апірышча самадзяржаўя. Вярнулі з працяглай высылкі Спяранскага, які склаў 45 тамоў Поўнага збору законаў Расійскай імперыі. У 1837–1841 гг. з ініцыятывы графа Пятра Кісялёва была праведзена рэформа дзяржаўных сялян. У 1839 г. адбылася фінансавая рэформа, ініцыятарам якой быў граф Георг Людвіг (Ягор) Канкрын.

Яшчэ ў 1817 г. пачалася Каўказская вайна, якая доўжылася да 1864 г. Горныя плямёны, асабліва чачэнцы, пад камандай імама Шаміля з дапамогай Англіі, Турцыі і Персіі цягам

© Фота І. Носіца

Імам Шаміль, 1859 г.

доўгіх гадоў мужна с трымлівалі расійскія войскі, вялі няспынную горную партызанскую вайну.

У задушэнні супраціву каўказскіх народаў асабліва змрочную ролю адыграў царскі генерал Аляксей Ярмалаў, імем якога жанчыны Паўночнага Каўказа яшчэ доўгі час палохалі сваіх дзяцей.

У 1830 г., калі ў Польшчы хацелі паслаць мясцовых жаўнераў на Каўказ, адбылося ўзброенае выступленне на чале з афіцэрамі войска Царства Польскага. Узначаленныя імята традыцыйна здолелі захапіць

тэрыторыю Царства Польскага, і паўстанне перакінулася на былую тэрыторыю ВКЛ (Літву і Заходнюю Беларусь). Супраць паўстанцаў накіравалі вялікае войска, якое пад камандай генерал-фельдмаршала Івана Паскевіча 28 жніўня 1831 г. захапіла Варшаву і самым брутальным чынам задушыла паўстанне.

Польскую Канстытуцыю 1815 г. скасавалі. У 1832 г. быў зачынены Віленскі ўніверсітэт. Царства Польскае абвясцілі неад'емнай часткай Расійскай імперыі. Палітыка паланізацыі на былой тэрыторыі ВКЛ змянілася на інтэнсіўную русіфікацыю. У 1839 г. намаганнямі свецкіх уладаў была ліквідаваная царкоўная унія. Большасць уніятаў далучылі да расійскай праваслаўнай царквы, а рэшта стала рыма-каталікамі. У 1849 г. Мікалай I накіраваў у Аўстрыю вялікую армію, якая задушыла венгерскую рэвалюцыю. Цара пачалі называць *жандарам Еўропы*.

9.6. Крымская вайна. Смерць Мікалая I. На працягу XVIII ст. Расія страціла ў войнах з Турцыяй ад 220 да 265 тыс. чалавек. Мікалай I быў чалавекам вельмі амбіцыйным і праводзіў актыўную ваенную палітыку на Каўказе і ў Сярэдняй Азіі. Захапіўшы Прычарнамор'е, Расія пачала імкнуцца на Балканы, каб падмацаваць

Іван Паскевіч-Эрэванскі, 1859 г.
Гравюра П. Барэля, да 1865 г.

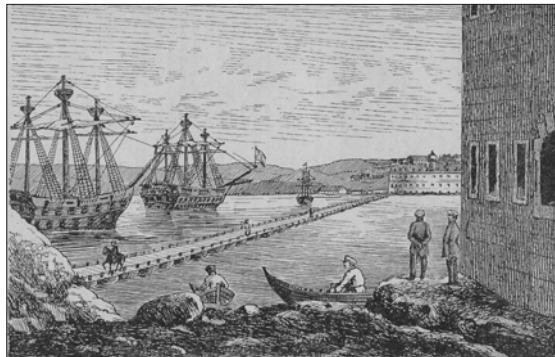
сяброў прываслаўных народаў, што пакутуюць пад турэцкім прыгнётам, узяць у свае рукі міжземнаморскія пралівы. Гэтаму спрыялі паўстанне 1821 г. грэкаў супраць Турцыі і вайна Егіпта супраць Асманскай імперыі ў пачатку 30-х гадоў XIX ст.

Адначасова Расія аказвала ваенны ціск на Персію і Турцыю ў Закаўказзі. Армяне атрымалі права вольнага перасялення на тэрыторыі Расіі: у 1828 г. з Эрыванскага і Нахічэванскага ханстваў была вылучана армянская вобласць пад расійскім кіраваннем. Персіі было забаронена мець ваенны флот на Каспійскім моры, дзе расійскія караблі атрымалі свабоду перамяшчэння. На працягу 1846–1854 гг. быў канчаткова далучаны да Расіі Казахстан з насельніцтвам больш за 2 млн чалавек. У 1854 г. расійцы заснавалі горад *Верны* (цяпер *Алматы*).

У 1853 г. узнікла спрэчка паміж каталікамі і прываслаўнымі за храмы ў гарадах Бэтлеме і Іерусаліме, якія ў той час належалі Турцыі. У справу ўмяшаўся спачатку Мікалай I, а потым Францыя і Англія. Гэтыя краіны разам з Турцыяй заключылі ваенны альянс супраць Расіі. У лістападзе 1853 г. расійскі флот на чале з адміралам Паўлам Нахімавым напаў на базу турэцкага флоту ў горадзе Сінопе, знішчыў турэцкія караблі і берагавыя ўмацаванні. Гэта стала на годай для ўступлення ў вайну Англіі і Францыі.

На пачатку сакавіка 1854 г. яны аб'явілі вайну Расіі. Саюзнікі заблакавалі ў Балтыйскім моры расійскія базы Кранштат і Свеаборг, нават паспрабавалі захапіць Петрапаўлаўск-Камчацкі. Асноўныя сілы высадзіліся ў Крыме, і з верасня 1854 г. пачалася блакада Севастопаля, якая доўжылася 11 месяцаў.

Бітва за Севастопаль.
1854 г.
З гравюры XIX ст.

Вайна паказала жажлівую адсталасць царскай Расіі ад заходніх краін. 1,5 млн чалавек былі мабілізаваныя ў рэкруты і апалчэнне. Дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту ў той час узрос да 800 млн рублёў, вываз хлеба з краіны скараціўся ў 13 разоў, ільну – у 8, пянькі – у 6, нават сала – у 4 разы. Вёска паставіла на фронт вялікую колькасць людзей, а таксама вазоў з коньмі.

Адсутнасць чыгункі і брукаваных дарог да Крэма прывяла да здачы Севастопалю. Расійскі флот, які яшчэ хадзіў па дветражыям, быў затоплены каля ўваходу ў севастопальскую бухту. Еўрапейскія жаўнеры, якія мелі новую зброю, што страляла на значную адлегласць, абівалі на падыходах да свайх пазіцый расійскіх салдат, узброеных крэмнёвымі стрэльбамі. Дарэчы, расійскія гарматы стралялі яшчэ ядрамі замест снарадаў.

Мікалай I нечакана памёр на пачатку 1855 г. Існуе версія, што ён прыняў агруту ў выніку прайгранай вайны. Пасля яго смерці новы цар Аляксандр II падпісаў у Парыжы мірную дамову. Расіі было забаронена мець на Чорным моры крэпасці, арсеналы і ваенны флот. У Расіі таксама забралі вусце Дуная і частку Бесарабіі. Яна ўжо не мела права падтрымліваць Сербію і Дунайскія княствы. На пэўны час Расійская імперыя страціла прэстыж вялікай еўрапейскай дзяржавы.

9.7. Першыя рэформы Аляксандра II. Аляксандр II (гады ўладарання – 1855–1881), які прыйшоў да ўлады дарослым чалавекам (у 36 гадоў) і быў жанаты з гэсэнскай прынцэсай Максіміліянай Аўгустай Вільгельмінай Сафіяй Марыяй, атрымаў добрую адукацыю. Пасля паражэння ў Крымскай вайне ён зразумеў, што без рэформаў краіна можа спыніць сваё існаванне.

Пасля пэўнай падрыхтоўкі 19 лютага 1861 г. цар падпісаў *Маніфест аб скасаванні прыгону*. Гэта значна змяніла сітуацыю ў краіне, дзе жылі 22 млн прыгонных, 19 млн дзяржаўных

Аляксандр II.
Гравюра XIX ст.

і 2 млн удзельных сялян. Сяляне атрымалі права браць шлюбы без дазволу па мешчыкаў, вольна перамяшчацца па кр аіне ў пошуках працы, з аймацца прадпрымальніцтвам. Яны з аймелі прозвішчы і пашпарты.

Аднак г алоўнае зямельнае пытанне засталася. Прысядзібную зямлю, дзе стаялі іх дамы, сяляне атрымалі бясплатна, а панскія ворныя землі засталіся ў памешчыкаў. Сяляне павінны былі атрымаць надзелы. Гэтую зямлю мусілі даваць памешчыкі ў карыстанне, каб сяляне з яе харчаваліся і плацілі падушны падатак. За гэ т а сяляне або працавалі на пам ешчыка, або плацілі прадуктамі ці гр ашыма падатак (*аброк*).

Каб атрымаць зямлю ва ўласнасць, сяляне мусілі заплаціць выкуп, а грошай яны не мелі. Таму 80 % сумы за зямлю аплаціла дзяржава, а 20 % – самі сяляне. Сяляне апынуліся ў падвойнай кабале. 49 гадоў (да 1906 г.) сяляне вярталі сваю пазыку дзяржаве, а таксама мусілі адначасова працаваць (да 1883 г.) на памешчыкаў.

Самі памешчыкі захапілі частку былых сялянскіх земляў, якімі тыя карысталіся да 1861 г. (лугі, лясы, сенажаці, вадаёмы) і прымусілі сялян плаціць арэнду за карыстанне імі. Аднак і пасля ўсіх выкупаў сяляне не атрымалі зямлю ў прыватную ўласнасць, бо зямля перадавалася сялянскай грамадзе, і сяляне маглі гэтай зямлёй карыстацца без права продажу.

Кожная грамада дзяліла зямлю на 10–20 палеткаў, кожны палетак меў сваё прызначэнне (розныя сельгаскультуры, гароды і г. д.). Кожны палетак дзяліўся на па лоскі – іх і атрымлівалі сялянскія сем'і. Кожная па лоска мела мяжу. У 1860 г. на сяр эднюю сялянскую душу прыпадала па 4 дзесяціны зямлі, а ў 1900 г. – толькі па 2 дзесяціны. Усё гэта выклікала незадавальненне сялян: пачасціліся іх бунты.

У студзені 1862 г. бы ў упершыню а публікаваны дзяржаўны бюджэт Расіі. У 1863 г. адбылася *ўніверсітэцкая рэформа*. Пачалі выбіраць рэктара, дэканаў і прафесараў. ВНУ па чалі атрымліваць замежную літ аратуру, а таксама без цензуры друкаваць сваю. Усе ўнутраныя праблемы вырашала ўніверсітэцкая рада.

Былі праведзены *школьныя рэформы*. У 1864 г. быў зацверджаны статут гімназій. Сярэдняю адукацыю маглі атрымаць усе грамадзяне

незалежна ад саслоўя і веравызнання. За вучобу ў гімназіі трэба было плаціць. Існавалі тры тыпы пачатковых школ: міністэрскія, земскія і царкоўна-прыходскія. Працавалі класічныя і рэальныя гімназіі. Узнікла жаночая адукацыя. У 1858 г. з'явіліся жаночыя вучылішчы, а з 1862 г. – жаночыя гімназіі. У 70-х гг. XIX ст. былі створаны Вышэйшыя жаночыя курсы. Самыя вядомыя з іх, *Бястужаўскія*, існавалі ў Пецяярбургу.

Земская рэформа пачала дзейнічаць з 1864 г., але земствы былі створаныя толькі ў 34 губернях Цэнтральнай Расіі. Гэта былі структуры мясцовага самакіравання, якія выбіраліся на 3 гады на трох выбарчых з'ездах: землеўласнікаў, сялян і гараджан. Земствы займаліся праблемамі адукацыі, аховы здароўя, поштай, дарогамі, мясцовай прамысловасцю і гандлем. Яны мелі права збіраць падаткі і браць на працу службоўцаў.

У 1870 г. пачалася *гарадская рэформа*, якая прывяла да стварэння гарадскога самакіравання, падобнага паводле сваёй сутнасці да земскага. Раз на 4 гады з аможных жыхары гарадоў (іх было 509) выбіралі *гарадскія думы*, якія потым стваралі *гарадскія ўправы*. Думай і ўправай кіраваў гарадскі галава.

9.8. Іншыя рэформы. У 1864 г. пачалося ажыццяўленне *судовай рэформы* – самай значнай рэформы ў тагачаснай Расіі. Стварыліся новыя суды: *каронны і міравы*. Каронны суд складаўся з дзвюх іншанцаў: *акруговы суд* (у межах губерні) і *судовая палата*. Суд стаў агульным для ўсіх грамадзян Расійскай імперыі. Дробныя грамадзянскія справы вырашаў міравы суд. Складаныя справы вырашалі акруговыя суды з дапамогай *калегіі прысяжных-лаўнікаў*: іх выбіралі з ліку дваран, гараджан і сялян. Прысяжныя канчаткова вырашалі, з'яўляецца падазраваны вінаватым ці не. Былі ўведзены пасады адваката, пракурора і судовага следчага; створана сістэма апеляцый.

Самая высокая судовая інстанцыя – Сенат. Кароннага суддзю пажыццёва прызначаў міністр юстыцыі. Таму суды сталі фактычна незалежнымі і праходзілі адкрыта, з удзелам прэсы. У газетах і часопісах з'явіліся раздзелы судовай хронікі. Рэформа друку пачалася ў 1865 г. Папярэдняю цензуру ліквідавалі, але ўвялі карную

цэнзуру за асобныя публікацыі, справа даходзіла нават да закрыцця выдання. Існавала і духоўная цэнзура.

Адбылася *царкоўная рэформа*. Цяпер святарамі маглі стаць не толькі дзеці святароў, а і іншыя ахвотныя грамадзяне. Існавалі духоўныя семінарыі і акадэміі. Пэўныя правы атрымалі стараверы, сектанты і прадстаўнікі іншых рэлігій.

Даволі паспяхова ажыццяўлялася *вайсковая рэформа*. У 1874 г. скасавалі рэкруцкі набор і ўвялі для мужчын ва ўзросце з 20 гадоў абавязковую вайсковую службу, аднолькавую для ўсіх сааслоўяў. Краіну падзялілі на 15 вайсковых акруг, стварылі вайсковыя суды, заснавалі вучэльні для афіцэраў.

Служба на сушы доўжылася 6 гадоў, а на флоце – 7. Прызваных у войска салдат вучылі чытаць і пісаць. Чым большая была адукацыя ў прызыўніка, тым менш ён служыў у войску. Студэнты ад абавязковай вайскавай службы вызваліся. На загад міністра абароны ў 60-х гадах XIX ст. да ўсіх заходніх і паўднёвых межаў імперыі праклалі чыгункі, а ў 1870 г. з’явіліся чыгуначныя войскі.

9.9. Знешняя палітыка Аляксандра II. Пасля катастрофы царскага ўрада ў Крымскай вайне пэўныя колы на тэрыторыі Польшчы пачалі рыхтаваць чарговае паўстанне супраць Расіі. Улетку 1862 г. у Варшаве быў створаны Цэнтральны нацыянальны камітэт, якому падпарадкоўваўся Літоўскі правінцыйны камітэт у Вільні. Паўстанцы прапанавалі захаваць панам прыватную ўласнасць на зямлю, а сялянам адаць без выкупу зямлю, як ую ім пэрадалі ў карыстанне пасля 19 лютага 1861 г. Прапанавалі таксама скасаваць рэкруцтва, адрадыць уніяцкую царкву.

Паўстанне пачалося ў Варшаве 22 студзеня 1863 г. Неўзабаве да паўстання далучыўся і Віленскі камітэт на чале з беларусам Вінцэнтам Канстанцінам (Кастусём) Каліноўскім. Паўстанцы падзяліліся на дзве групы: белых і чырвоных. У склад белых уваходзілі магнаты і буйная шляхта, якія спадзяваліся на падтрымку Англіі і Францыі і хацелі захаваць свае буйныя зямлеўладанні. Чырвоныя, на чале з вышэйзгаданым Каліноўскім, рабілі стаўку на сялян, у тым ліку выпускалі для іх на беларускай мове газету «Мужыцкая праўда». Паўстанне насіла партызанскі характар і адбывалася ў вясковай

мясцовасці. Асноўная частка паўстанцаў – гэта дробная шляхта, чыноўнікі, студэнты, некаторыя афіцэры царскай арміі, крыху сялян, а таксама прадстаўнікі каталіцкага духавенства.

У красавіку 1863 г. амбасадары Англіі, Аўстрыі і Францыі звярнуліся да міністра замежных спраў Расіі Аляксандра Гарчакова з заявай аб занепакоенасці лёсам польскага народа. Францыя і Англія прапанавалі склікаць еўрапейскую канферэнцыю дзеля абмеркавання лёсу Царства Польскага. Але Расія выказала нязгоду і накіравала значныя вайсковыя сілы дзеля задушэння паўстання. На тэрыторыі Польшчы імі кама ндаваў граф Фёдар Берг, на тэрыторыі былога ВКЛ – граф Міхаіл Мураўёў, вельмі жорсткі царскі чыноўнік.

Да лета 1864 г. паўстанне было задушана; пачаліся вялікія рэпрэсіі. Аўтаномію Царства Польскага ліквідавалі, падзялілі яго тэрыторыю на 10 губерняў і назвалі Прывісленскім краем. Велікарускую мову ўвялі ва ўсе сферы жыцця. У 1875 г. канчаткова ліквідавалі унію на тэрыторыі Люблінскай губерні. Намаганнямі Міхаіла Мураўёва хваля русіфікацыі на тэрыторыі Беларусі і Літвы дасягнула свайго апагею.

Наогул, Аляксандр II праводзіў а ктыўную знешнюю палітыку. Дзякуючы ціску на Кітай у 1858 г. да Расіі далучылі Амурскую вобласць, а ў 1860 г. – Усурыйскі край. Паўднёвы Сахалін абмянялі з Японіяй на Курыльскія астравы. У 1876 г. было канчаткова знішчана Какандскае ханства: на яго тэрыторыі стварылі *Ферганскую вобласць*. У 1868 г. расійскія войскі захапілі горад Самарканд і частку Бухарскага ханства, у выніку чаго хан Бухары стаў васалам Расіі. У 1873 г. Расія заняла горад Хіву, і хіванскі хан таксама прызнаў уладу цара. У 1881 г. расійцы захапілі галоўную туркменскую крэпасць Геок-тэпэ і выйшлі на мяжу з Афганістанам.

Да 1864 г. быў канчаткова заваяваны Каўказ. Блізу 200 тысяч горцаў перасяліліся ў Турцыю, каб не жыць пад расійскім прыгнётам.

У кастрычніку 1870 г. Расія, скарыстаўшыся франка-прускай вайной, абвясціла пра скасаванне ўмоў Парыжскага трактата. У 1871 г. на Лонданскай канферэнцыі Расія атрымала права на аднаўленне Чарнаморскага флоту і сваіх пазіцый на Балканах. У 1873 г. Германія, Аўстрыя і Расія падпісалі Альянс трох імператараў, паводле якога Расія канчаткова выйшла з міжнароднай ізаляцыі і пачала актыўныя дзеянні на Балканах.

Спачатку Расія запатрабавала ад Турцыі даць аўтаномію Босніі і Герцагавіне, потым у 1876 г. падтрымала Сербію і Чарнагорыю ў вайне з Турцыяй і, нарэшце, 12 красавіка 1877 г. сама аб'явіла вайну Турцыі. Улетку таго самага года адбыліся вялікія *баі за Шыпкаўскі перавал*, у лістападзе была ўзятая вялікая турэцкая крэпасць Плеўна. 3 студзеня расійцы захапілі Сафію, потым разбілі туркаў пад Канстанцінопалям. Адначасова на Каўказе расійскія войскі захапілі гарады-крэпасці Ардаган і Карс. 19 лютага 1878 г. у мястэчку *Сан-Стэфана* Турцыя падпісала мірную дамову з Расіяй. У адпаведнасці з ёй Сербія, Румынія і Чарнагорыя атрымалі поўную незалежнасць, Балгарыя стала аўтаномнай, а Расія вярнула сабе паўднёвую Бесарабію і захапіла вялікія тэрыторыі на Каўказе, дзе жылі пераважна армяне (гарады Ардаган, Карс, Батум і Баязет).

Аднак пад ціскам заходніх краін Расія мусіла падпісаць 1 ліпеня 1878 г. з Асманскай імперыяй новую (*Берлінскую*) дамову, паводле якой тэрыторыя аўтаномнай Балгарыі зменшылася, Аўстра-Венгрыя атрымала Боснію і Герцагавіну, а загаўказскія тэрыторыі, забраныя Расіяй у Турцыі, абмежаваліся толькі трыма гарадамі (Карс, Батум і Ардаган).

9.10. Грамадска-палітычныя плыні і тэарыстычныя арганізацыі Расіі ў другой палове XIX ст. У 1861 г. *разначынцы* (ліберальная расійская інтэлігенцыя) стварылі таемную рэвалюцыйную арганізацыю «Зямля і воля» (праіснавала да 1864 г.). Яна складалася з асобных гурткоў, якія заняліся прапагандай сярод сялян, але вялікіх поспехаў не дамагліся.

Пад уплывам ідэй Герцэна і Чарнышэўскага ў Расіі ўзнік рэвалюцыйны *рух народнікаў*. Яны былі прыхільнікамі ўтапічнага сацыялізму, калі сялянін – натуральны сацыяліст, а вясковая грамада – «зародак» сацыялізму. Народнікі выступалі супраць капіталістычнага развіцця Расіі, ідэалізавалі ролю ў гісторыі асобы (героя), што вядзе за сабою масы («натоўп») на сацыялістычную рэвалюцыю. Лідарамі народнікаў сталі Міхаіл Бакунін, Пётр Лаўроў, Мікалай Міхайлоўскі і Пётр Ткачоў. Яны сфарміравалі тры плыні народнікаў: бунтары-анархісты, прапагандысты-асветнікі, змоўшчыкі-тэарысты.

Лідарам анархістаў стаў Міхаіл Бакунін, які выступаў супраць лю-

бой дзяржавы як апарату гвалту і прымусу. Ён выступаў за сялянскі бунт і сялянскую рэвалюцыю. У выніку апошняй, на яго думку, замест дзяржавы павінна ўзнікнуць федэрацыя вольных сялянскіх грамадаў і рабочых арцеляў. Літаратар і прапагандыстаў Пётр Лаўроў сваю тэорыю выклаў у «Гістарычных пісьмах», надрукаваных у 1868–1869 гг. Ён лічыў, што цёмнае сялянства не гатова да рэвалюцыі – яго трэба вучыць ды рухтаваць да яе. Ён выступаў за стварэнне моцнай партыі на прынцыпах дэмакратычнага цэнтралізму. Ідэалам Лаўрова быў маральна чысты беззаганны рэвалюцыянер – літаратар будучай рэвалюцыі. Пётр Ткачоў быў літаратарам змодэрнізатараў: ён лічыў, што ўладу можа ўзброеным шляхам захапіць група рэвалюцыянераў, каб потым пачаць будаваць сацыялістычнае грамадства. Адзін з прыхільнікаў Ткачова Сяргей Нячаеў стварыў таёмнае таварыства «Народная справа» і напісаў пра яго «Ка тэхніцы рэвалюцыянера», у якой сцвярджаў, што рэвалюцыянная мэта апраўдвае любыя сродкі дзеля яе ажыццяўлення. У 1869 г. у Маскве ён забіў студэнта, якога лічыў здраднікам, а потым уцёк за мяжу. Але ў 1872 г. швейцарскія ўлады выдалі яго ў Расію, дзе ён быў зняволены на 20 гадоў і памёр у турме.

Увесну 1864 г. народнікі арганізавалі акцыю «паход у народ» з мэтай агітацыі сярод сялян. Аднак акцыя пацярпела поўную няўдачу, і шмат якія яе ўдзельнікі былі арыштаваны. У 1876 г. народнікі стварылі новую папулярную арганізацыю з ужо вядомай назвай «Зямля і воля», у якую ўвайшлі будучыя вядомыя рэвалюцыянеры і тэарэтыкі. Яны выступалі за перадачу зямлі сялянам, за тое, каб перасяляцца ў вёску ў якасці настаўнікаў, фельчараў, пісараў, дробных чыноўнікаў. Але і гэтая акцыя плёну не прынесла.

У жніўні 1879 г. на аснове «Зямлі і волі» стварыліся яшчэ дзве арганізацыі: «Народная воля» (1879–1882) і «Чорны перадзел» (1879–1884). Прыхільнікі «Чорнага перадзелу» (да іх залучалі сябе Георгій Пляханаў, Павел Аксельрод, Леў Дэйч і Вера Засуліч) крытыкавалі тэрор і выступалі за асвету і прапаганду сярод сялян. Тым часам нарадавольцы (Аляксандр Міхайлаў, Мікалай Марозаў, Андрэй Жалыбаў, Соф'я Пяроўская ды іншыя) зрабілі стаўку на тэрор і арганізавалі сем замахў на жыццё цара. У лютым 1880 г. імператар ледзьве не загінуў ад выбуху ў Зімовым палацы. Міністрам унутраных спраў паставілі

Замах на Аляксандра II
у Пецярбургу
1 сакавіка 1881 г.
Гравюра з нямецкай
газеты XIX ст.

генерала, армяніна паводле паходжання Міхаіла Лорыс-Мелікава, які прапанаваў цару прадоўжыць ліберальныя рэформы. Аднак раніцай 1 сакавіка 1881 г. беларускі шляхціч-нарадаволец Ігнат Грынявіцкі забіў цара і сам загінуў падчас замаху. Час аляксандраўскіх рэформаў скончыўся, пачалася рэакцыя.

9.11. Унутраная і знешняя палітыка Аляксандра III (1881–1894). Пасля прыходу да ўлады Аляксандр III пад уплывам кансерватара обер-пракурора Сінода Канстанціна Пабеданосцава практычна згарнуў ліберальныя рэформы, распачатыя Аляксандрам II.

Нягледзячы на пэўныя поспехі ў навучы і культуры, Расія заставалася адсталай краінай, у якой пры канцы XIX ст. тры чвэрці насельніцтва заставаліся непісьменнымі. На пачатку 80-х гг. XIX ст. у Еўропе назіраўся эканамічны крызіс, які паўплываў і на эканоміку Расіі. Сітуацыю ў краіне пагоршыў голад 1891 г.

У 1893 г. Аляксандр III прызначыў міністрам фінансаў Расіі Сяргея Вітэ, які заставаўся на гэтай пасадзе да 1903 г. і адыграў важную ролю ў эканамічным жыцці краіны. Пры ім істотна вырас экспарт сельскагаспадарчай прадукцыі, была ўведзена дзяржаўная манопалія на продаж гарэлкі і тытуню, што прынесла казне вялікі даход.

З развіццём капіталізму ў Расіі пачынаецца *рабочы рух*. Першыя страйкі рабочых адбыліся на мануфактурах у 1870 і 1872 гг. У 1875 г. у Адэсе вых адзец з дваранскай сям'і нар аднік Яўгеній За слаўскі стварыў першы ў Расіі Паўднёва-расійскі саюз рабочых, куды ўваходзіла каля 250 чалавек. Саюз меў статут, у якім ішла гаворка пра

забеспячэнне правоў рабочых праз страйкі і гвалтоўны пераварот. Аднак у снежні 1875 г. паліцыя разграміла гэтую арганізацыю. 15 чалавек разам з лідарам былі арышчаны і трапілі на катаргу або ў высылку.

У 1878 г. у сталіцы стварыўся Паўночны саюз рускіх рабочых колькасцю больш за 200 чалавек. Кіраўнікамі былі рабочыя Віктар Абнорскі і Сцяпан Халтурын. У 1879 г. саюз нелегальна надрукаваў сваю праграму «Да рускіх рабочых», у якой роля рабочага класа была вызначаная як ключавая ў сацыяльнай рэвалюцыі. У лютым 1880 г. выйшла першая нелегальная газета «Рабочая зоря». Але друкарню не ўдалося разграміць паліцыя, лідары арганізацыі былі арышчаваны, і яна спыніла сваё існаванне.

У 1885 г. адбыўся Марозаўскі *страйк рабочых* на тэкстыльнай фабрыцы каля горада Арэхава-Зуева (Уладзімірская губерня). Супраць рабочых накіравалі войскі, лідараў страйку арышчавалі, але суд іх апраўдаў. У 1882 г. закон забараніў начныя працы дзецям да 12 гадоў, была створана *фабрычная інспекцыя*. У 1885 г. прынялі закон, які забараняў начныя працы жанчынам і падлеткам. У 1886 г. з'явіўся яшчэ адзін закон: ён абмежаваў памеры штрафаў да адной траціны ад заробку рабочага.

У 1883 г. у Жэневе Георгій Пляханаў стварыў групу «Вызваленне працы», куды ўступілі былыя народнікі з групы «Чорны перадрзел». Галоўнай мэтай гэтай групы стала распаўсюджванне ў Расіі ідэй марксізму праз пераклад на рускую мову твораў Маркса і Энгельса. Пляханаў адмовіўся ад ідэй народнікаў і іх саўкі на сялян. Ён лічыў, што да сацыялізму можна прыйсці дзякуючы рабочаму класу, або *пралетарыяту*. У 1884 г. з'явілася праграма арганізацыі, а ў 1887 г. – праект праграмы *расійскіх сацыял-дэмакратаў*.

Аляксандр III са сваёй жонкай,
дацкай прынцэсай Дагмарай
(Марыяй Фёдараўнай)

Пасля таго як у 1882 г. Германія, Аўстра-Венгрыя і Італія падпісалі *Траісты саюз*, Расія пачала ў сваёй знешнепалітычнай арыентацыі пераключацца на Францыю. У 1887 г. з'явіліся царскія ўказы, якія абмежавалі прыток нямецкага капіталу ў Расію. Тады ж Расія пачала рэгулярна атрымліваць французскія пазыкі.

Улетку 1891 г. у Кранштат прыплыла французская вайсковая эскадра, і 27 жніўня было заключана сакрэтнае расійска-французскае пагадненне аб узаемадапамозе. Праз год падпісалі вайсковую канвенцыю. У студзені 1894 г. Аляксандр III ратыфікаваў вайсковую дамову з Францыяй, і яна набыла міжнародную моц. Дарэчы, у часы царавання Аляксандра III Расія ні з кім не ваявала, што з'яўляецца ўнікальным выпадкам у гісторыі гэтай краіны.

Аляксандр III працягваў палітыку русіфікацыі і вёў яе не толькі ў дачыненні да палякаў, але і да прыбалтыйскіх (остзейскіх) немцаў. Так, у 1893 г. Дэрпт (сёння Тарту ў Эстоніі) атрымаў старую назву Юр'еў, а ў мясцовым універсітэце з нямецкай мовы выкладанне перавялі на велікарускую.

У 1890 г. Аляксандр III абвясціў, што Фінляндыя – гэта складовая частка Расійскай імперыі і істотна абмежаваў яе аўтаномію.

Мікалай II

Увосень 1894 г. расійскі імператар раптоўна захварэў і 20 кастрычніка 1894 г. памёр у сваім палацы Лівадзія (недалёка ад Ялты ў Крыме). Да ўлады прыйшоў яго сын Мікалай II (1894–1917).

Амбасадар Францыі ў Расіі ў 1915–1916 гг. Марыс Палеалог падлічыў, што ў крыві Мікалая II толькі $\frac{1}{128}$ частка была рускай, невялікі працэнт складала дацкая кроў, уся ж астатняя кроў – нямецкая. Сам жа Мікалай ажаніўся з дачкой вялікага герцага гесэнска-рэйнскага і брытанскай прынцэсы Вікторыяй Алісай Геленай Луізаі Беатрысай, якая пасля праваслаўнага хросту прыняла імя

Аляксандры Фёдараўны і адыгрывала істотную ролю ў дзяржаўных справах Мікалая пасля таго, як той зрабіўся імператарам. Калі ў 1913 г. у Расіі адзначалася 300-годдзе дынастыі Раманавых, у краіне былі з абароненыя выданні, у якіх царская дынастыя называлася дынастыяй Гальштэйн-Готарф-Раманавых.

9.12. Культура і навука Расіі ў XIX ст. Немалыя здабыткі культуры Расіі ў XIX ст. у вялікай ступені звязаны з тым, што ў краіне пачала абуджацца нацыянальная свядомасць як колькасна самага вялікага этнасу – велікаросаў, так і іншых этнічных і нацыянальных супольнасцяў імперыі. Пэўным чынам гэту паспрыяла вайна з Напалеонам 1812 г., у выніку якой высветлілася, што да гэтуль вялікая частка расійскага дваранства ў штодзённым жыцці аддавала перавагу мове акупантаў перад мовамі, на якіх гаварылі прыгонныя сяляне гэтага самага дваранства. Праблема, аднак, палягала ў тым, што адсталая, замкнёная сацыяльна-эканамічная сістэма царскай краіны, адсутнасць у серасійскага рынку, магчымасці свабоднага абмену думкамі паміж рознымі пластамі інтэлігенцыі яшчэ доўгі час былі вялікай перашкодай для нацыянальнай кансалідацыі расійскіх этнасаў. Толькі эканамічныя зрухі другой паловы XIX ст. дазволілі больш ці менш аформіць нацыянальна-кансалідацыйныя працэсы.

Пэўныя захады царскі ўрад рабіў і зверху: адкрываліся губернскія бібліятэкі, стваралася больш-менш адзіная адукацыйная прастора. У 1802 г. было заснавана міністэрства народнай асветы, а згаданы намі раней універсітэцкі статут 1804 г. замацаваў пэўную аўтаномію ўніверсітэтаў. Вакол універсітэцкіх гарадоў ствараліся вучэбныя акругі, якім падпарадкоўваліся ўсе навучальныя ўстановы ніжэйшай і сярэдняй ступеняў адукацыі на адпаведнай тэрыторыі. У сярэдзіне XIX ст. пачала стварацца сетка спецыяльных навучальных устаноў – кадэцкіх карпусоў, вайсковых акадэміяў, тэхнічных інстытутаў, камерцыйных вучэльняў. Падрыхтоўка будучых чыноўнікаў пачала ажыццяўляцца на базе ліцэяў. Сямікласныя гімназіі давалі фармальную магчымасць вучыцца ў іх дзецям прадстаўнікоў розных слоўяў, хоць высокая плата за вучобу абмяжоўвала такія магчымасці. Аднак у 1887 г. урадам Аляксандра III быў выданы цыркуляр пра так званых «кухарчыных дзяцей», згодна з якім у гімназіі ўжо было забав-

ронена прымаць дзяцей прадстаўнікоў ніжэйшых класаў – дробных крамнікаў, рамізнікаў, прачак, лёкаляў і да т. п. У сваю чаргу, у 1884 г. быў прыняты новы Універсітэцкі статут, які фактычна скасоўваў аўтаномію ВНУ. У гэты самы час была істотна падвышана плата за ўніверсітэцкую адукацыю, а таксама была закрытая большасць вышэйшых жаночых курсаў.

Пры канцы XIX ст. расійскі ўрад выдаткоўваў на асвету ў сярэднім толькі каля 2 % бюджэту імперыі: на адукацыю адной асобы прыпадала прыкладна ў 10 разоў менш грошай, чым у Англіі ці ў Францыі. Тым не менш у гэты час у Расіі ўжо дзейнічалі 10 універсітэтаў, у якіх навучалася каля 30 тыс. студэнтаў. Акрамя таго, працавалі яшчэ 53 іншыя ВНУ (інстытуты, кадэцкія карпусы, установы шляхетных дзяўчат і да т. п.).

На базе ўніверсітэтаў узніклі пэўныя навуковыя цэнтры. Так, на ўвесь свет была вядомая астранамічная абсерваторыя Віленскага ўніверсітэта, якую на працягу доўгіх гадоў, яшчэ з канца 1770-х, узначальваў беларус Марцін Пачобут-Адлянціцкі. У 1839 г. падобная абсерваторыя на чале з таленавітым руска-нямецкім астраномам Фрыдрыхам Георгам (Васіліем) Струвэ была закладзеная ў Пулжаве, пад Пецярбургам.

Важныя адкрыцці ў галіне матэматыкі здзейснілі Мікалай Лабачэўскі (Казанскі ўніверсітэт), Пафнуцій Чабышоў (Пецярбургскі ўніверсітэт); у галіне хіміі значныя дасягненні мелі Мікалай Зінін, Аляксандр Бутлераў (Казанскі ўніверсітэт), Дзмітрый Мендзлееў (універсітэт і тэхналагічны ўніверсітэт у Санкт-Пецярбургу), у галіне фізікі – Аляксандр Сталетаў (Маскоўскі ўніверсітэт; апісанне фотаэлектрычных з'яў).

Супрацоўнік аматарскага гуртка пры Маскоўскім політэхнічным музеі Павел Яблчкаў вынайшаў дугавую лампу і ўпершыню здзейсніў трансфармацыю пераменнага току. Выкладчык Пецярбургскага электратэхнічнага інстытута Аляксандр Ладзгін сканструяваў лампу на палвання. Значныя на працоўкі для будучага тэлеграфа стварылі член-карэспандэнт Пецярбургскай Акадэміі навук руска-нямецкі інжынер Паўль (Павел) Шылінг фон Канштат, а значна пазней – супрацоўнік тэхнічнага вучылішча Марскога ведамства ў Кранштаце, расійскі вынаходнік Аляксандр Папоў. Расійска-ўкра-

інскі фізіка-хімік Мікола Бекетаў з Харкаўскага ўніверсітэта стварыў тэорыю выпяцнення адных металаў другімі.

У сферы электраграфіі, распрацоўкі тэхналогіі прыёму электрамагнітных хваляў на адлегласці пазней вылучыўся сваімі эксперыментамі расійска-беларускі навуковец, супрацоўнік Пецяўбургскага інстытута эксперыментальнай медыцыны Якуб Наркевіч-Ёдка.

Свой унёсак у развіццё навук р абіла і Расійская акадэмія навук. Расійска-ўкраінскія матэматыкі Міхайла Астраградскі і Віктар Бунякаўскі вывучалі праблемы матэматычнай статыстыкі і тэорыі імавернасцяў.

За межамі Расіі навуковую кар'еру ў галіне матэматыкі (тэорыя дыферэнцыяльных ураўненняў з частковымі вытворнымі) зрабіла народжаная ў Маскве прадстаўніца даўняга беларускага шляхецкага роду Соф'я Кавалеўская.

Даследаваннямі прыроды электрычнасці і магнетызму паспяхова займаліся расійскі даследчык Васілій Пятроў, руска-нямецкія вучоныя Эміль Ленц, Моруцц (Барыс) Якобі.

Каля вытокаў расійскай школы фізіёлагаў стаяў прафесар Маскоўскага ўніверсітэта Іван Сечанаў. У развіцці аграмаічнай навукі вялікае значэнне мелі працы прафесара Пецяўбургскага ўніверсітэта Васілія Дакучаева, прафесара Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі Канстанціна Ціміразева, армянскага хіміка Андрэаса Арцруні і іншых. У галіне медыцыны заслугоўвалі ўвагі працы анатама і хірурга, члена-карэспандэнта Пецяўбургскай Акадэміі навук Мікалая Пірагова, прафесара сталічнай Медыка-хірургічнай акадэміі Сяргея Боткіна.

У XIX ст. не менш значнымі дасягненнямі магла пахваліцца навукоўцы ў сферы гуманістыкі. Сярод іх расійскія філосафы і літаратары Пётр Чаадаеў, Уладзімір Салаўёў, татарскія мусульманскія багасловы і філосафы Габдэннасыр Курсаві і Шыгабутдзін Марджані, велікарусскія гісторыкі Мікалай Карамзін, Сяргей Салаўёў, Цімафей Граноўскі, Васілій Ключэўскі, расійска-ўкраінскія гісторыкі Дзмітрый Бантыш-Каменскі, Мікола Кас тамараў, украінскія гісторыкі Уладзімір Антановіч, Міхайла Драгаманаў, беларускія гісторыкі Ігнат Даніловіч, Міхал Баброўскі, беларуска-літоўскі гісторык Тэадор Нарбут, польскі гісторык Яўхім Лявель, аварскі гісторык і этнограф Хайдарбек аль-Гінічукі, адыгейскі гісторык і этнограф Султан Хан-

Гірэй, беларускія этнографы Зарыян Далэнга-Хадакоўскі, Адам Ганоры Кіркор, Іван Насовіч, рускія лінгвісты Фёдар Буслаеў, Уладзімір Даль, Піліп Фартунатаў, украінскія этнографы Міхайла Максімовіч (першы рэктар Кіеўскага ўніверсітэта), Фёдар Воўк, Паўло Чубінскі, украінска-расійскія лінгвісты Во сіп Бадзянскі, Ізмаіл Сразнеўскі, Аляксандр Патабня, руска-нямецкія мовазнаўцы Фрыдрых (Васілій) Радлаў, Ота Бётлінк, расійска-беларускія лінгвісты Эдуард Пякарскі, Іосіф Гашкевіч ды іншыя.

Рускія географы і падарожнікі Міхаіл Лазараў, Пётр Сямёнаў-Цяньшанскі, расійска-ўкраінскі – Мікола Міклуха-Маклай, расійска-беларускія – Мікалай Пржавальскі, Пётр Казлоў, Ян Чэрскі, руска-нямецкія – Ёган (Іван) Крузенштэрн, Фабіян (Фадзей) Белінгаўзен, Тэадор (Фёдар) Літке, Аляксандр Мідэндорф здзейснілі і апісалі свае падарожжы ў далёкія краіны і рэгіёны свету – ад Арктыкі да Антарктыды, ад Сярэдняй Азіі да Новай Гвінеі.

Пры канцы XIX ст. у Расіі здзейнічалі больш за 20 навуковых таварыстваў: Таварыства рускіх дактароў, Рускае тэхнічнае таварыства, Таварыства аматараў прыродазнаўства, антрапалогіі і этнаграфіі, Рускае геаграфічнае таварыства з шэрагам філіялаў ды іншыя.

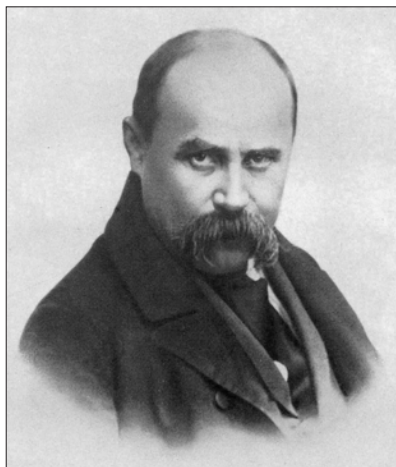
Асаблівую ролю ў XIX ст. адыгрывала *мастацкая літаратура*: яе самых выбітных майстроў успрымалі як нацыянальных, народных прарокаў. Царскі ўрад пэўным чынам спрыяў па шырэнню сеткі бібліятэк і кнігарняў, у якіх даступнымі рабіліся кнігі – пераважна на велікарускай мове.

Найвышэйшага ўзроўню ў першай палове стагоддзя дасягнулі беларуская, польска-беларуска-літоўская, украінская літаратуры, якія займелі вядомасць і па-за межамі Расійскай імперыі. На мяжы XVIII–XIX стст. у літаратуры сцвярджае сябе сентыменталізм, найбольш яскравымі прадстаўнікамі якога былі велікарускі пісьменнік, вышэйзгаданы Мікалай Карамзін, польска-беларускія паэты Францішак Князьнін, Францішак Карпінскі. Актуальным застаецца класіцызм (творы велікарускіх літаратараў: познія вершы паэта Гаўрылы Дзяржавіна, элегіі Канстанціна Бацюшкава, раннія вершы Аляксандра Пушкіна, творы ўкраінскіх паэтаў і драматургаў Івана Катлярэўскага, рэктара Харкаўскага ўніверсітэта Пятра Гулак-Арцямоўскага, Рыгора Квітка-Аснаўяненкі, Яўгена Грабінкі).

Рамантычную пlynь р азвiвa-
юць в елiкарускiя тв орцы Ва сiль
Жукоўскi, той жа Пушкiн, а таксама
Мi х a пi Лермантаў, Яў тe нiй Ба рa-
тынскi, Фёдар Цют чаў, укра iнскiя
паэты Ляўко Ба рa вi вў скi, Паў л
Гра бoў скi, руска-ўкра iнскi пра зiк
Мiкалай Гогаль (першы этап твoр-
ча сцi), укра iнскi пра зiк Пан це-
ляй мoн Ку лiш, поль ска-ўкра iнскiя
паэты Севярын Гашчынскi, Багдан
За лeс кi. Вяр шы няiўкраiнскага
ра мaн тыз м у становiцца збор нiк
паэзii Тараса Шаўчэнка «Кабз ар»
(1840). У 1817–1821 гг. у Вiленскiм
унi вeр сi з цeдзейнiчаюць таeмныя
таварыствы фiламатаў i фiларэтаў,
якiя р oбязца асяр oдкам ф армiравання ма гутнай п lынi пoльска-
беларуска-лiтоўскага рамантызму, найбольш яскравыя прадстаўнiкi
якой – Адам Мiцкевiч, Тамаш Зан, Ян Чачот, Антон Эдвард Адынец,

Аляксандр Пушкiн.
Гравюра Т. Райта

Тарас Шаўчэнка

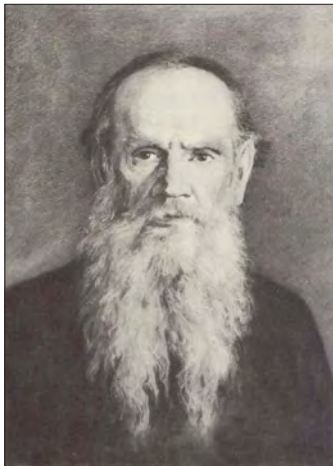
Адам Мiцкевiч.
Малюнак В. Ваньковiча, 1823 г.

Ануфрый Петрашкевіч, Міхал Рукевіч, Аляксандр Ходзька ды іншыя. Пазней да творцаў польска-беларуска-літоўскага рамантызму далучыліся Уладзіслаў Сыракомля і Вінцэс Каратынскі.

Позняя творчасць Пушкіна, Лермантава, Гоголя дала шт уршок развіццю магутнай плыні расійскага рэалізму ў літаратуры, на й-больш яскравымі прадстаўнікамі якой у сярэдзіне і пры канцы XIX ст. сталі Іван Ганчароў, Іван Тургенеў, Міхал Салтыкоў-Шчадрын, Мікалай Някрасаў, а ў найбольшай ступені – Фёдар Дастаеўскі, Леў Талстой, Антон Чэхаў.

Пры гэтым не трэба забываць, што літаратары тварылі ва ўмовах жорсткай цензуры. Адпаведныя ведамствы «ўдасканалевалі» сваю працу. У 1848 г. дзеля на гледзю за перыядычнымі выданнямі быў створаны адмысловы сакрэтны (бутурлінскі) камітэт.

Ва ўкраінскай літаратуры рэалістычную плынь увасобілі позні Тарас Шаўчэнка, а таксама паэт і празаік Леанід Глібаў, празаікі і драматургі Марка Ваўчок, Іван Нячуй-Лявіцкі, Панас Мірны, Міхайла Старыцкі, Іван Карпенка-Кары, Марка Крапіўніцкі. Шырокую вядомасць ва Украіне мелі творы пісьменніка Івана Франка, які жыў і тварыў ва ўкраінскай Галіччыне.

Леў Талстой. *Партрэт мастака І. Казакова, 1900 г.*

У занятай Расіяй частцы Польшчы і ў Беларусі набылі папулярнасць творы прадстаўнікоў польскай разнавіднасці рэалізму – так званага *пазітывізму*, найбольш яскравымі прадстаўнікамі якой былі празаікі Генрык Сянкевіч, Баляслаў Прус, народжаная ў Беларусі Эліза Ажэшка, а таксама паэтка і празаік Марыя Канапніцкая. Да гэтай плыні можна аднесці і творчасць беларускіх паэтаў Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны. У сваю чаргу рысы рэалізму можна заўважыць і ў позняй творчасці беларускага драматурга Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

У рэчышчы агульнаеўрапейскіх літаратурных плыняў тварылі таксама

пісьменнікі Прыбалтыкі – латышскія пісьменнікі Рэйніс і Маціс Каўдытысы, Андрэй Пумпурс, Эдуард Вейдэнбаўм, Аспазія, літоўскія паэты Антанас Баранаўскас, Майроніс, Вінцас Кудзірка, празаік Мацеюс Валанчус, эстонскія пісьменнікі Крысціян Ян Петэрсан, Петэр Якабсан, Эдуард Борнхёэ, эстонска-нямецкі паэт Фрыдрых Рэйнгольд Крэйцвальд.

Сваё адметнае слова ў літаратуры гэтай эпохі сказалі таксама адыгейскі пісьменнік Умар Берсей, азербайджанскія пісьменнікі Мірза Фаталі Ахундаў, Сеід Азім Шырвані, Наджаф-бек Везіраў, армянскія пісьменнікі Хачатур Абабян, Рафі, Авецік Ісаакян, Аляксандр Шырванзадэ, Рафаэл Патканян, асецінскія паэты Іван Ялгузідзэ-Габараеў і Тэмірбалат Мамсураў, асецінскі празаік Інал Канукаў, башкірскі паэт і празаік Шахімардан Кашафетдзін, башкірскі і татарскі паэт Галі Чакрый, грузінскія лірыкі Нікалоз Бараташвілі, Грыгол Арбеліяні, Ілья Чаўчавадзэ, Акакій Цэрэтэлі, дагестанскія аварскія паэты Эльдарылаў з Ругуджы, Махмуд з Кахаб-Расо і Тажутдзін Чанка, дагестанскія даргінскія паэты Сукур Курбан і Амала Батырай, дагестанскія кумыкскія пісьменнікі Нухай Батымурзаеў, Ірчы-Казак, дагестанскі лезгінскі паэт Ецім-Эмін, кабардзінскі паэт і філолаг Шора Ногмаў, кабардзінскія празаікі Султан Казы-Гірэй і Казі-Бек, казахскія пісьменнікі Абай Кунанбаеў, Ібрай Алтынсарын, калмыцкі паэт Анчан Джыргал, комі паэт і празаік Іван Куратаў, малдаўскія пісьменнікі Канстанцін Стамаці, Багдан Хашдэу, таджыкскі пісьменнік Шамсідзін Шахін, татарскія паэты Ібатула Саліх, Шамсэтдзін Закі, Курмашы, Міфтахетдзін Акмула, татарскія пісьменнікі Абдальманіх Габдэсалам-Каргалы, Габдэлжабар Кандальі, Фаціх Халідзі, Габдрахман Ільясі, туркменскія паэты Мятаджы, Міскін-Клыч, узбекскія паэты Агахі, Насімі, Анбар-Атын, Мукімі, Фуркат, чувашскі пісьменнік Міхаіл Фёдараў ды іншыя.

Выяўленчае мастацтва пазняга класіцызму XIX ст тагоддзя адзначана творчасцю расійскага жывапісца Фёдара Бруні, расійска-ўкраінскага мастака Васіля Трапініна, польскага мастака Антонія Брадоўскага, польска-беларускіх мастакоў Францішка Смуглевіча, Юзафа Аляшкевіча.

У рамантычнай плыні выяўленчага мастацтва абліва плённа працавалі вельікарускія мастакі Арэст Кіпрэнскі, Карл Брулоў,

польскія мастакі Аляксандр Арлоўскі, Пётр Міхалоўскі, беларуска-польскія жывапісцы Валянцін Ваньковіч, Юзаф Пешка, Ян уарый Сухадольскі, беларуска-літоўскі мастак Вінцэнт Дмахоўскі, расійска-ўкраінскі мастак Васіль Штэрнберг.

Плынь акадэмізму і новага акадэмізму рэпрэзентавалі расійскі мастак Аляксандр Іваноў, расійска-беларускі мастак Сяргей Заранка, беларускія мастакі Іван Хруцкі, Апалінар Гараўскі, Канут Русецкі, польскія мастакі Юзаф Сімлер, Генрык Семірадскі.

У 1870 г. у Расіі ўзнікае Таварыства перасоўных выставаў (рускі скарот: «передвижники»), якое дае мас тацтву плеяду таленавітых жывапісцаў-рэалістаў, такіх як расійскія мастакі Іван Крамской, Мікалай Ге, Аляксей Саўрасаў, Васілій Пяроў, Васілій Паленаў, Васілій Сурыкаў, Іван Шышкін, Віктар і Апалінарыі Васняцовы, расійска-ўкраінскія мастакі Архіп Куінджы, Ілья Рэпін, беларускія мастакі Вітольд Бялыніцкі-Біруля, Іван Трутнеў. Да майстроў рэалістычнага жывапісу трэба таксама аднесці расійскага мастака Паўла Фядотава, расійска-ўкраінска-армянскага жывапісца Івана Айвазоўскага (Айвазяна), беларускага мастака Казіміра Альхімовіча, украінскага мастака Міколу Піманенку.

Пры канцы XIX ст. у жывапісе Расіі прыкметны ўплыў мадэрнізму, які асабліва ярка выяўляе сябе ў палотнах расійскіх мастакоў Міхаіла Урубеля, Канстанціна Каровіна, беларуска-польскіх мастакоў Генрыха Вейсенгофа, Фердынанда Рушчыца, польскіх мастакоў Юзафа Панкевіча, Уладзіслава Падкавінскага, Вітальда Вайтэвіча.

У расійскім рэалістычным жывапісе прыкметнымі з'явіліся працы расійскіх скульптараў Фёдара Гардзева, Міхаіла Казлоўскага, Барыса

І. Рэпін.
Бурлакі на Волзе,
1870–1873 гг.

Арлоўскага, Мацвея Чыжова, Аляксандра Апяк ушына, руска-нямецкага скульптара Пятра Клода, расійска-ўкраінскага скульптара Івана Мартаса, расійска-беларускага тв орцы Міхайлы Мікешына, габрэйска-беларускага скульптара Марка Антакольскага, польскага скульптара Вацлава Шыманаўскага.

У расійскай архітэктуры на пачатку XIX ст. запанаваў с тыль ампір, да як ога адносяцца працы т акіх расійскіх дойлідаў, як Андрэй Вараніхін, Андрэян Захараў, а таксама французска-рускага архітэктара Жана Тама дэ Тамона, руска-італьянскага архітэктара Карла Росі, беларускіх архітэктараў Караля Падчашынскага, Казіміра Хршчановіча. У рэчышчы т радыцыйнага класіцызму працягвалі працаваць расійскі архітэктар Васілій Стасаў, руска-італьянскі дойлід Восіп Бавэ, руска-французскі архітэктар Агюст дэ Манферан, польскі архітэктар Якуб Кубіцкі, польска-беларускі дойлід Францішак Яшчалд. Заснавальнікамі руска-візантыйскага стылю сталі Канстанцін Тон і Аляксандр Разанаў. У рускім або псеўдарускім стылі тварылі расійскія архітэктары Дзмітрый Чычагоў, Анаталій Сямёнаў, Уладзімір Шэрвуд, Віктар Гартман, руска-нямецкі архітэктар Франц-Альберт (Фёдар) Шэхтэль. У эклектычным стылі вызначыліся польскія архітэктары Гіляры Маеўскі, Густаў Ландау, нямецка-ўкраінскі дойлід Фердынанд Фельнер. Майстрамі неаготыкі праявілі сябе польскія архітэктары Уладзіслаў Лушчкевіч, Юзаф Лэпкоўскі.

Сярод будынкаў грамадзянскага прызначэння звяртаюць на сябе ўвагу гасцінныя двары, пабудаваныя ў шэрагу гарадоў Расійскай імперыі. Да іх, прыкладам, належаць збудаваныя у самым пачатку XIX ст. гасцінны двор у Верхнеўдзінску (Улан-Удэ).

Казанскі сабор
у Санкт-Пецярбургу
(архітэктар
А. Вараніхін)

Пётр Чайкоўскі

У станаўленне класічнай музыкі на тэрыторыі Расійскай імперыі неадзінны ўклад унеслі беларускія кампазітары Восіп Казлоўскі, Антон Абрамовіч, польскі кампазітар Фрыдэрык Шапэн, беларуска-польскія кампазітары Міхал Клеафас Агінскі (вучань Казлоўскага), Напалеон Орда, Станіслаў Манюшка, Мечыслаў Карловіч, Міхал Ельскі ды іншыя.

Фактычным пачынальнікам рускай класічнай музыкі стаў кампазітар беларускага паходжання Міхал Глінка. Закладзеныя ім традыцыі

ўвасобіліся ў творчасці Аляксандра Даргамыжскага, Пятра Чайкоўскага, а таксама кампазітараў створанай на пачатку 1850-х гг. творчай супольнасці пад назвай «Магутная кучка» (Мадэст Мусаргскі, Мікалай Рымскі-Корсакаў, Аляксандр Бардзін, Цэзар Кюі, Мілій Балакіраў і інш).

Значны ўклад у станаўленне ўкраінскай прафесійнай музыкі ўнеслі кампазітары Іван Віткоўскі, Мікола Лысенка, Мікола Аркасы ды іншыя.

Важнай часткай культурнага жыцця Расійскай імперыі стала тэатральная культура. Царская ўлада аказвала вялікую падтрымку выключна тэатральным трупам, якія працавалі на вёскаўскай мове. Вынікам гэтага было заснаванне Малога тэатра ў Маскве (1824), Александрынскага тэатра ў Пецярбургу (1832). У першым з названых тэатраў раскрыліся таленты такіх выбітных актараў, як Павел Мачалаў, Міхал Шчэпкін, Марыя Вальберхава, Проў і Міхал Садоўскія, Кацярына Васільева, Глікерыя Фядотава, Леанід Леанідаў, Марыя Ярмолава, Аляксандра Яблочкина. У другім вялікую папулярнасць набылі Васіль і Пётр Каратыгіны, Паліна Стрэпетава, Уладзімір Давыдаў, Вера Камісаржэўская, Канстанцін Варламаў. У іншых расійскіх тэатрах адзначыліся сваім майстэрствам Павел Васільеў, Іван Барэцкі, Аляксандра Стралкова, Хіёнія Таланова,

Лідзія Яворская, Дзмітрый Кармазаў ды іншыя. У Нацыянальным польскім тэатры ў Варшаве раскрываўся талент геніяльнай актрысы Хелены Маджаеўскай.

За кошт прыватных спонсараў у імперыі існавалі і нацыянальныя тэатральныя трупы, у якіх, сярод іншага, з поспехам выступалі армянскія акторы Пятрос Адамян, Мкртыч Ав алян, Сірануш, Пагос Араксян, грузінскія артысты Васілій Абашыдзэ, Нато Габунія, азербайджанскі актор Джангір Зейналаў, украінскія актрысы Марыя Занькавецкая, Ефрасіння Зарніцкая, Ганна Затыркевіч-Карпінская, Марыя Садоўская-Барылоці, лагтышская актрыса Берта Румніец ды іншыя.

У 1825 г. на месцы былога маскоўскага прыватнага тэатра быў створаны Вялікі тэатр, на пачатках якога ў XIX ст. вызначаліся сваім выканальніцкім майстэрствам расійскія оперныя спевакі Мар'я Кліментава, Аляксандра Меньшыкава, Фёдар Камісаржэўскі, Дзмітрый Усатаў, руска-чэшскі спявак Антон Барцал, беларуская спявачка Яўгенія Лінёва, руска-французская балерына Феліцата Пюльен-Сор, расійскія балерыны Ганна Сабяшчанская, Праскоўя Лебедзева. У пецябургскіх Марыінскім і Вялікім тэатрах бліскучую кар'еру зрабілі расійскія оперныя выканаўцы Ганна Бічурына, Лізавета Касецкая, Яўгенія Мравіна, Леанід Якаўлеў, руска-чэшскі спявак Ёзэф Палечак, армянская спявачка Алена Тэр'ян-Карганова, расійскія балерыны Аўдоцця Істоміна, Кацярына Целешава, Матыльда Мадаева ды іншыя. У Марыінскім тэатры працяглы час працаваў знакаміты французска-рускі балетмайстар і танцоўшчык Марыус Петыпа.

9.13. Палітычнае жыццё Расіі ў пачатку XX ст. Набліжэнне крызісу самаўладдзя. У 90-я гг. XIX ст. у Расіі з'явілася палітычная плынь пад назвай «легальныя марксісты». Яны с тараліся абысці царскую цензуру і ў сваіх кнігах і артыкулах папулярна растлумачыць сутнасць марксізму. Яны крытыкавалі народнікаў, лічылі капіталізм прагрэсіўнай з'явай і абавязковай прыступкай на шляху да сацыялізму. Легальныя марксісты выступалі супраць рэвалюцыі і дыктатуры пралетарыяту. У гэты час у розных гарадах Расіі пачалі з'яўляцца марксісцкія гурткі, у якіх удзельнічалі прадстаўнікі рабочых і інтэлігенцыі. Найбольш актыўна працаваў пецябургскі

«Саюз барацьбы за вызваленне рабочага класа». Сярод яго кіраўнікоў з'явіўся малады рэвалюцыянер Уладзімір Ульянаў.

Ульянаў (які пазней возьме сабе псеўданім *Ленін*) нарадзіўся ў годзе Сібірску, выгадаваўся ў сям'і інспектара народных вучэльняў. Яго родны брат Аляксандр, адзін з арганізатараў Тэарыстычнай фракцыі «Народнай волі», у 1887 г. разам са сваімі аднадумцамі спрабаваў зрабіць замах на жыццё Аляксандра III, быў арыштаваны, асуджаны на смерць і павешаны. Уладзімір Ульянаў, яшчэ навучаючыся ў Казанскім універсітэце, захапіўся марксізмам і быў вялікім прыхільнікам заснавальніка рабочага руху ў Расіі Георгія Пляханавы, з якім пазней разам шукаў шляхы поглядах.

У сакавіку 1898 г. у Мінску адбыўся нелегальны з'езд па стварэнні Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП), дзе прысутнічала 9 дэлегатаў з розных гарадоў Расіі. З'езд абраў Цэнтральны камітэт і абвясціў стварэнне партыі. Пры гэтым быў надрукаваны Маніфест РСДРП, у якім гаварылася пра два этапы рэвалюцыі – буржуазна-дэмакратычны і сацыялістычны. У 1900 г. убачыла свет нелегальная газета «Іскра», якая з аклікала правесці II з'езд партыі.

II з'езд РСДРП адбыўся ў ліпені-жніўні 1903 г. спачатку ў Бруселі, а потым пераехаў у Лондан. Яго галоўная мэта – прыняццё статуту і праграмы партыі. Праграма мела дзве часткі. Праграмамі ні ўм – гэта буржуазна-дэмакратычная рэспубліка і ліквідацыя самадзяржаўя. Асноўныя задачы: палітычная (права чалавека, права нацыянальна-самавызначэнне, ліквідацыя станаў); эканамічная (8-гадзінны працоўны дзень, паляпшэнне ўмоў жыцця рабочых) і аграрнае пытанне (адмена выкупаў за зямлю, вяртанне забраных земляў і стварэнне сялянскіх камітэтаў). Праграма ні ўм – сацыялістычная рэвалюцыя і дыктатура пралетарыяту. Таксама быў прыняты статут партыі. Варта адзначыць, што ў дзельнікі II з'езда падзяліліся на дзве палітычныя групы падчас выбараў у кіраўнічыя органы партыі: большавікоў на чале з Уладзімірам Ульянавым і меншавікоў, лідарам якіх быў Юлій Мартаў (Цэдэрбаўм).

У 1901–1902 гг. на базе былых народнікаў узнікла *партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў)* на чале з Віктарам Чарновым.

Гэта была самая вялікая і ўплывовая немарксісцкая сацыялістычная партыя Расіі. Існавалі і дзейнічалі шматлікія *анархісцкія арганізацыі*. Сярод іх вылучаліся «Хлеб і воля», «Бунтар» і «Чорны сцяг».

9.14. Развіццё расійскай гаспадаркі. Расійска-японская вайна.

Пры канцы XIX ст. Расія заставалася аграрнай краінай. З 125,6 млн чалавек 93,7 млн (75 %) працавалі ў сельскай гаспадарцы. Дзякуючы рэформам Вітэ ў краіне актыўна развіваўся капіталізм. Хутка будаваліся фабрыкі і заводы, і асабліва чыгунка. У перыяд з 1895 па 1899 г. будавалася каля 3 тыс. км чыгуначных шляхоў што год. У 1900 г. Расія заняла сусветнае першае месца ў здабычы нафты.

Міністр фінансаў Сяргей Вітэ ў 1895–1898 гг. правёў *фінансавую рэформу*. Замест срэбнага быў уведзены залаты рубель. У краіне з’явіліся новыя залатыя манеты па 5 і 10 рублёў, якія можна было памяняць на папярковыя асігнацыі. Гэта прыцягнула чарговыя замежныя інвестыцыі, у краіне з’явіліся новыя банкі з удзелам іншаземнага капіталу.

У 1896 г. Расія заключыла дамову з Кітаем на будаўніцтва Кітайскай Чаньгуньскай чыгункі. У 1898 г. яна ўзяла ў арэнду Квантунскі паўвостраў з горадам *Порт-Артурам* (Льюйшунем) і пабудавала там магутную ваянна-марскую базу. Падчас адушэння Іхэтуанскага паўстання, калі в ойскі Расіі акупавалі тэрыторыю Маньчжурыі (1899–1901), інтарэсы Расіі ў Кітаі і Карэі сутыкнуліся з інтарэсамі Японіі. Японія стварыла моцнае войска, значна большае за расійскае, і нечакана ноччу 27 студзеня 1904 г. на пала на расійскі флот у карэйскім порце Чэмульпа. Крэйсер «Вараг» і карабель «Карэец» пасля доўгага бою былі затолены. Адна часова японцы на палі на флот Расіі, які с таяў на рэйдзе Порт-Артура. У вайне ўпершыню скарысталі новыя віды ўзбраенняў: хуткастрэльную зброю, гарматы і кулямёты, а таксама ручныя гранаты і мінамёты.

Японскае войска высадзілася ў Карэі і Кітаі. Пасля баёў у Красавіку – чэрвені 1904 г. расійскае войска адступіла з Карэі і Ляадунскага паўвострава. Армія Японіі акружыла і пачала штурмаваць крэпасць Порт-Артур. Пасля працяглай абароны камандзір расійскага войска Анатолій Стэсель, насуперак волі цара, 2 студзеня 1905 г. абвясціў капітуляцыю.

Марская бітва
пад Цусімай

На пачатку 1905 г. японцы разбілі расійскую армію, якая страціла 89 тыс. забітымі, параненымі і палоннымі. У траўні 1905 г. японцы разграмілі расійскую эскадру ў марской бітве *пад Цусімай*, каля берагоў Японіі.

Гэтыя буйныя паражэнні ўзрушылі Расію, і ў жніўні 1905 г. у *Порт-смуге* бакі падпісалі мірную дамову. Згодна з палажэннямі Портсмутскай мірнай дамовы Расія перадала Японіі паўднёвы Сахалін, правы на арэнду Ляа дунскага паўвострава з гарадамі Порт-Артур і Дальні (Далянь), а таксама прызнала Карэю сферай уплыву Японіі. Японцы атрымалі права лавіць рыбу ўздоўж усяго далёкаўсходняга ўзбярэжжа Расіі.

9.15. Рэвалюцыя 1905–1907 гг. У чэрвені 1904 г. эсэры забілі міністра ўнутраных спраў Расіі Вячаслава Плеве, які быў ідэолагам «моцнай рукі». Новы міністр, князь беларускага паходжання Пётр Святаполк-Мірскі выступаў за ліберальныя рэформы, але цар Мікалай II яго не падтрымаў. На зямскіх сходах гучалі і дэмакратычныя прапановы прыняцця канстытуцыі. У лістападзе-снежні 1904 г. пачалася «банкетная кампанія» – калі на ўрачыстых сходах з нагоды саракагоддзя судовай рэформы ў Расіі загучалі прапановы прыняцця канстытуцыі і склікаць устаноўчы сход.

Рэвалюцыя ў краіне фактычна пачалася ў нядзелю 9 студзеня 1905 г. у Санкт-Пецярбургу, калі праваслаўны святар Георгій Гапон арганізаваў мірнае шэсце рабочых і іх сем'яў да Зімавага палаца. Дэманстранты ішлі з абразамі і партрэтамі цара і выказвалі эканамічныя патрабаванні. У петыцыі, якую рабочыя неслі цару,

В. Косак.
Кривавая нядзеля
ў Санкт-Пецяярбургу,
1905 г.

былі патрабаванні склікаць праз выбары усеагульны (устаноўчы) сход і атрымаць дэмакратычныя свабоды. Шэсце было расстралянае царскімі войскамі (загінула і было паранена каля 1500 чалавек) – гэта і стала пачаткам рэвалюцыі.

У студзені-лютым пачаліся страйкі, а ўлетку 1905 г. адбыліся выступленні рабочых у Маскве, Варшаве, Адэсе, Лодзі, Рызе і Баку. З’явіліся першыя *рабочыя саветы* ў некаторых гарадах. Першы такі савет быў створаны ў Іванаве-Вазнясенску. Збунтаваліся маракі Чарнаморскага флота, якія захапілі і сагналі ў Румынію браняносец «Князь Пацёмкін-Таўрычаскі». Улады паабяцалі стварыць парламент – Дзяржаўную думу, але толькі з дарадчымі функцыямі. Гэтую ідэю дэмакратычная супольнасць не падтрымала.

У кастрычніку 1905 г. адбыўся ўсерасійскі страйк, у якім узялі ўдзел каля 2 млн чалавек. Да яго далучыліся чыгуначнікі, якія перавозілі салдат, што вярталіся дадому з расійска-японскай вайны. Усё гэта прымусіла імператара Мікалая II 17 кастрычніка 1905 г. падпісаць Маніфест «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку». Цар абяцаў стварыць з аканадаўчую Дзяржаўную думу, абвясціў палітычныя свабоды, права стварыць прафсаюзы і палітычныя партыі, свабоду друку. Пасля таго як сяляне разграмілі каля 3 тыс. памешчыцкіх маёнткаў, ім паабяцалі зменшыць плату за арэнду зямлі і ў два разы скараціць выкупныя плацяжы.

Аднак рэвалюцыя працягвалася. У лістападзе паўсталі маракі на крэйсеры «Ачакаў» у Севастопалі на чале з лейтэнантам Пятром Шмітам, а ў снежні адбылося ўзброенае паўстанне рабочых у Маскве, на адушэнне якога была паслана армія. 23 красавіка 1906 г.

Мікалай II падпісаў новую рэдакцыю «Асноўных дзяржаўных законаў Расійскай імперыі». 27 красавіка 1906 г. адбылося першае пасяджэнне *Дзяржаўнай думы*. З гэтага моманту імператар ажыццяўляў заканадаўчую ўладу разам з Дзяржаўным саветам і Дзяржаўнай думай. Усе законы маглі стаць дзейнымі толькі пасля ўхвалення іх Дзяржаўнай думай; яна т аксама мела права зацвярджаць бюджэт краіны, які прапаноўваў урад. Аднак фактычная ўлада засталася ў імператара, бо ён праводзіў знешнюю палітыку, камандаваў войскам, аб'яўляў вайну і заключаў мір, меў права чаканіць манеты і заставаўся найвышэйшым кіраўніком расійскай праваслаўнай царквы. Цар асабіста прызначаў кіраўніка ўрада і міністраў, меў права распускаць Дзяржаўную думу.

20 лютага 1906 г. урад надрукаваў палажэнне аб Дзяржаўным савете, які складаўся з дэлегатаў ад дваран і духавенства, прычым палову сяброў савета прызначаў сам цар. Дзяржаўны савет атрымаў права зацвярджаць законы, прынятыя Дзяржаўнай думай. Паступова (перыяд ад студзеня 1906 г. па 3 чэрвеня 1907 г.) рэвалюцыйны рух у краіне пайшоў на спад. Тым часам, пачынаючы з лістапада 1906 г., праводзіцца *аграрная рэформа*, якая атрымала назву сталыпінскай, бо яе ініцыятарам

выступіў чарговы царскі міністр унутраных спраў Пётр Сталыпін.

Сяляне атрымалі права выходзіць з сялянскай грамады разам са сваёй зямлёй і ствараць на ёй сваю сядзібу, якая атрымала назву «хутар». Індывідуальныя сялянскія гаспадаркі пачалі называць фермерскімі.

З 10 млн сялянскіх двароў выйшлі з грамады прыкладна 2,5 млн двароў. Да 1915 г. было створана 1 млн 265 тыс. хутароў. Астатнія сяляне прадалі сваю зямлю і паехалі жыць і працаваць у гарады, дзе сталі рабочымі. У Сібір, Паўднёвы Урал і Паўночны Казахстан за 10 гадоў перасяліла сябольш за 3 млн чалавек.

Пётр Сталыпін.
Здымак 1902 г.

Аднак прыватнымі з землеўласнікамі там зрабілася толькі менш як палова перасяленцаў, а каля 1 млн чалавек вярнуліся ў еўрапейскую частку Расіі, дзе яны папоўнілі клас гарадскіх рабочых або пачалі багачыць вёсках.

Найбольш фермераў з’явілася ва Украіне і ў Беларусі. Хлебны імпорт Расіі ўзрос на адну траціну. Пашырылася выкарыстанне мінеральных угнаенняў; сяляне пачалі купляць сельскагаспадарчыя машыны. Да 1917 г. у Расіі дзейнічала 63 тыс. розных *кааператываў*, а сельская кааперацыя абслугоўвала 94 млн чалавек.

9.16. Дзейнасць расійскай Дзяржаўнай думы; эканамічная і палітычная сітуацыя напярэдадні Першай сусветнай вайны. Падзеі 1905 г. актывізавалі ў Расіі фарміраванне розных палітычных партый. Акрамя згаданых сацыял-дэмакратаў і сацыял-рэвалюцыянераў на палітычнай арэне з’явіліся не толькі чарговыя левыя палітычныя ўтварэнні – такія, як партыя нар. адных сацыялістаў, але і партыі ліберальна-буржуазнага кшталту (канстытуцыйныя дэмакраты, або кадэты, і Саюз 17 Кастрычніка, або акцыябрысты).

У адпаведнасці з законам аб выбарах у Дзяржаўную думу (з 11 снежня 1905 г.) права галасу не атрымалі жанчыны, студэнты, вайскоўцы і моладзь ва ўзросце да 25 гадоў. Выбаршчыкі (25 млн чалавек) былі падзелены на 4 *курый*: землеўласнікі, сяляне, маёмасныя гараджане і рабочыя. У памешчыкаў адзін выбаршчык быў ад 2 тысяч чалавек, якія валодалі правам галасу, у сялян – ад 30 тыс., у рабочых – ад 90 тыс. Першыя выбары ў Дзярждуму адбыліся ў сакавіку-красавіку 1906 г. Агулам абралі 499 дэпутатаў, з іх на першым месцы былі кадэты – 179 чалавек.

Галоўным пытаннем у думе стала аграрнае. Частка дэлегатаў патрабавала перадачы сялянам памешчыцкіх зямляў. Некаторыя прапаноўвалі скасаваць прыватную ўласнасць на зямлю.

У ліпені 1906 г. цар распусціў Дзярждуму і кіраўніком урада прызначыў Пятра Сталыпіна. Былі зачынены ліберальныя газеты і часопісы, уведзены вайскова-палявыя суды для пакарання радыкальных элементаў. Выбралі Другую думу, першае пасяджэнне якой адбылося 20 лютага 1907 г. Сярод дэпутатаў гэтай думы былі цэнтрысцкія акцыябрысты ды кадэты і левыя – эсэры, сацыял-

дэмакраты, «трудавікі», народныя сацыялісты, прычым калі б сярод апошніх існавала хоць мінімальная згода, яны маглі б кантраляваць большасць дэпутатаў. Але так ці іна чый, гэтая дума праіснавала толькі некалькі месяцаў, да пачатку лета 1907 г. 3 чэрвеня 1907 г. Мікалай II распуціў ІІ Дзярждуму. Без яе згоды быў прыняты новы выбарчы закон, які перамеркаваў колькасць выбаршчыкаў на карысць цэнтральных, прыхільных і нацыянальна-шаўіністычных дэпутатаў. ІІІ Дзярждума адпрацавала ўвесь тэрмін, з лістапада 1907 г. па чэрвень 1912 г. Пачатак дзейнасці ІІІ Дзярждумы называюць «трэцячэрвеньскім пераваротам» і канцом першай расійскай рэвалюцыі.

Апошняя, ІV Дзярждума праіснавала амаль 5 гадоў (1912–1917). Кансерватараў у гэтым складзе думы была большасць, а з пачаткам вайны і ажно да восені 1916 г. яна не працавала. Аднак менавіта ІV Дзяржаўная дума стала адным з цэнтраў антыманархічнай рэвалюцыі ў лютым 1917 г.

Новы эканамічны ўздым у Расіі пачаўся з 1908 г. Нямаю грошай было выдаткавана на аднаўленне ваеннага флоту і іншых узброеных сіл. Добрыя ўраджай ў 1909–1913 гг. (акрамя 1911 г.) дазволілі значна павялічыць экспарт хлеба за мяжу. У 1909–1913 гг. у Расіі ўтварыліся манаполіі вышэйшага класа – *трасты* і *канцэрны*, узнікла *фінансавая алігархія*. Доля замежнага капіталу ў эканоміцы павялічылася з 25 % у 1889 г. да 43 % у 1914 г. За 1890–1913 гг. аб'ём прадукцыі цяжкай і лёгкай прамысловасці павялічыўся ў 7 разоў.

У краіне існавала вялікая доля дзяржаўнай уласнасці, якой кіраваў непасрэдна імператар. У 1913 г. гэтыя былі: $\frac{1}{3}$ усіх земляў, $\frac{2}{3}$ лясоў, $\frac{1}{3}$ чыгуначных шляхоў, $\frac{7}{8}$ тэлеграфнай камунікацыі, шмат руднікоў і казённых заводаў, асабліва ваенных. Расійскі бізнэс вельмі моцна залежаў ад царскай бюракратыі, таму ў краіне квітнела карупцыя.

9.17. Расія ў Першай сусветнай вайне. У 1906–1907 гг. знешне-палітычны курс Расіі змяніўся. У 1907 г. была падпісана расійска-японская канвенцыя, якая размежавала сферы ўплыву адпаведных краін. У 1910 г. Японія па ўзгадненні з Расіяй анексавала Карэю. У жніўні 1907 г. Расія падпісала канвенцыю з Вялікабрытаніяй, згодна з якой поўнач Персіі (Іран) трапіла пад расійскі ўплыў, паўднёва-ўсходнюю частку Персіі і Афганістан мелася кантраля-

Першая сусветная вайна.
Расійская пяхота
ідзе ў атаку

ваць Вялікабрытанія, а цэнтр быў нейтральным. Так быў створаны ан ты ер манскі саюз *Антанта* (Вялікабрытанія, Францыя і Расія). У 1905 і 1911 гг. паміж Францыяй і Германіяй узнікла спрэчка за Марока. Неўзабаве адбыўся Баснійскі крызіс (1908–1909), ка лі Аўстра-Венгрыя захапіла Бо снію і Герцагавіну. Потым пачаліся балканскія войны (1912–1913).

Расійскія імперыялісты марылі пра захоп Галіччыны, кантроль над Балканамі, а таксама пра захоп праліваў Басфор і Дарданелы.

Пасля забойства ў чэрвені 1914 г. у баснійскім горадзе Сараеве спадчынніка аўстра-венгерскага трону Франца Фердынанда сербскім тэрарыстам пачаўся сусветны крызіс, які прывёў да вайны. З 1 жніўня 1914 г. па 11 лістапада 1918 г. доўжылася Першая сусветная вайна, якая ў розных краінах свету забрала жыцці больш за 20 млн вайскоўцаў і мірнага насельніцтва. Першай вайну Расіі аб’явіла Германія, якая прэтэндавала на Украіну, Прыбалтыку і частку Польшчы. Расія ж была не супраць захапіць Усходнюю Прусію. У жніўні-верасні 1914 г. расійскія войскі, якія дзвюма арміямі ўварваліся ў Прусію, былі разбітыя і musлі адступіць.

У лютым-сакавіку 1915 г. расійскія войскі паспяхова ваявалі ў Карпатах, захапіўшы крэпасць Перамышль, а таксама разбілі туркаў на Каўказскім фронце і падышлі да Эрзума.

Аднак у траўні 1915 г. немцы разгарнулі вялікі наступ на Усходнім фронце. У жніўні яны захапілі Варшаву і ўсю Польшчу, потым Вільню. Добра ўмацаваная Гродзенская і Брэсцкая крэпасці расійцы здалі практычна без бою. Расійская армія, якая адступала па тэрыторыі Беларусі, выкарыстоўвала тактыку выпаленай зямлі і выганяла ў глыб Расіі мясцовых жыхароў, асабліва праваслаўных, а іх вёскі знішчала. Так, у 1915 г. больш за 1,5 млн беларусаў musлі

пакінуць родную зямлю. Фронт спыніўся толькі ў кастрычніку на лініі Рыга–Крэва–Смаргонь–Баранавічы–Пінск–Чарнаўцы.

Камандаванне расійскім войскам узяў на сябе сам Мікалай II, які абсталяваў сваю стаўку ў Магілёве і адтуль кіраваў імперыяй. У 1916 г. немцы зноў перанеслі асноўны ўдар на Францыю, дзе каля года ішла бітва за крэпасць Вердэн. Англічане і французы ў чэрвені – кастрычніку пачалі наступ на рэчцы Соме, але поспеху не дасягнулі. У сакавіку 1916 г. правалілася аперацыя расійскіх войскаў у раёне возера Нарач: там загінулі 65 тыс. расійскіх салдат. Другі, таксама безвыніковы, наступ у ліпені пад Баранавічамі пакінуў на полі бітвы 80 тыс. чалавек.

У ліпені 1916 г. Паўднёва-Заходні фронт на чале з генералам Аляксеем Брусілавым разбіў в ойскі Аўстра-Венгрыі, якія с трацілі 1,5 млн чалавек забітымі, палоннымі і параненымі. Асабліва масава здаваліся ў палон чэхі і славакі, якія не хацелі ваяваць з расійцамі. Брусілаў захапіў Букавіну і Паўднёвую Галічыну. Немцы былі вымушаныя зняць з Заходняга фронту 11 дывізій, каб дапамагчы саюзнікам спыніць расійскі наступ (які ў гісторыі прынята называць брусілаўскім прарывам). Былі ў цара перамогі і на Каўказскім фронце, дзе расійскае войска заглыбілася на 250–300 км на тэрыторыю Турцыі. Дзеянні расійскіх войскаў дапамаглі іт альянцам спыніць наступ аўстрыйцаў і падштурхнулі Румынію ўступіць у вайну на баку Антанты. У выніку баёў 1916 г. стратэгічная ініцыятыва ўжо была на баку Антанты. Германія перайшла да абароны на ўсіх франтах. Аднак вынікі ваенных дзеянняў для Расіі былі вельмі адчувальныя: да 1918 г. яна с траціла забітымі каля 1,7 млн чалавек, параненымі каля 5 млн і палоннымі каля 2 млн чалавек.

9.18. Лютаўская рэвалюцыя 1917 г. У 1916 г. Расійская імперыя знаходзілася ў стадыі крызісу. У гэтым годзе ў страйках і меншых забастоўках удзельнічаў больш за 1 млн чалавек. Пачаліся сялянскія хваляванні. Выбухнула вялікае паўстанне мясцовага насельніцтва ў Сярэдняй Азіі, як ое імкнулася да незалежнасці. На расійска-германскім фронце пачалося дэзертырства і братаанне з праціўнікам. Вялікую адмоўную ролю адыграў фаварыт царскай сям’і (асабліва царыцы) Рыгор Распуцін. Дзякуючы яго намаганням і падтрымцы жонкі цар у студзені 1916 г. прызначыў кіраўніком урада немца Бары-

са Шцюрмера, што выклікала вялікае абурэнне ў насельніцтва. У войску і гарадах дз ейнічалі рэвалюцыйныя агітары. Меншавікі ды эсэры выступалі за спыненне вайны і дэмакратычны мір. Бальшавікі на чале з Леніным, які жыў у Швейцарыі, выступалі за паразу Расіі ў вайне і заклікалі нар оды Расіі «ператварыць імперыялістычную вайну ў вайну грамадзянскую».

Аднак рэвалюцыі ў Расіі ніхто не чакаў, не мог прадбачыць, і здарылася яна нечакана. У сярэдзіне лютага 1917 г. у Петраградзе ў сувязі з перабоямі ў пастаўках хлеба забаставалі 90 тыс. рабочых. 18 лютага да іх далучыліся рабочыя Пуцілаўскага завода, які ўласнікі хацелі закрыць.

23 лютага ў сталіцы пачаліся дэманстрацыі рабочых і жанчын: яны патрабавалі хлеба, спынення вайны і ліквідацыі самадзяржаўя. 25 лютага страйкі, вулічныя пратэсты і дэманстрацыі ахапілі ўсю сталіцу. Увечары 25 лютага Мікалай II загадаў войскам спыніць беспарадкі, але салдаты адмовіліся страляць у народ. Паліцыя ўчыніла сілавую дзеянні, у выніку якіх загінула больш за 300 чалавек. Тады гвардзейцы Паўлаўскага палка перайшлі на бок рабочых і пачалі страляць па паліцыі.

27 лютага гарнізон горада перайшоў на бок рабочых і захапіў арсенал Петрапаўлаўскай крэпасці. У гэты ж дзень адбыліся выбары ў Петраградскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Быў абраны кіраўнічы орган – Выканаўчы камітэт. Яго ўзначаліў меншавік Мікалай (Карло) Чхеідзэ, а намеснікам старшыні выбралі эсэра Аляксандра Керанскага. Тады ж, 27 лютага, быў створаны *Часовы камітэт Дзяржаўнай думы* на чале з Міхаілам Радзянкам, які ўзяў пад кантроль усе міністэрствы.

28 лютага 1917 г. Мікалай II выехаў з Магілёва да сваяго сям'і ў Царскае Сяло, але быў затрыманы рэвалюцыйнымі войскамі і мусіў паехаць у Пскоў, у штаб Паўночнага фронту. Пасля кансультацыі з кіраўнікамі ўсіх франтоў цар убачыў, што не мае ў іх падтрымкі і 2 сакавіка адмовіўся ад трона на карысць брата, вялікага князя Міхаіла Аляксандравіча.

9.19. Культура і навука Расіі ў пачатку ХХ ст. Росквіт велікарускай літаратуры і мастацтва ў гэты час прынята называць Сярэбным векам. Адчуванне набліжэння крызісу і вялікіх ката-

строф так або іначай прысутнічае ў творах празаікаў Івана Буніна, Максіма Горкага, Аляксандра Купрына, Уладзіміра Караленкі, Дзмітрыя Меражкоўскага і іншых. Імкненне спасцігнуць сутнасць новай эпохі выклікала да жыцця розныя літаратурныя плыні, такія як акмеізм (Мікалай Гумілёў, Ганна Ахматава, Восіп Мандалыштам, Міхаіл Кузмін), сімвалізм (Канстанцін Бальмонт, Зінаіда Гіпіус, Фёдар Салагуб, Валерыі Брусаў, Андрэй Белы, Леанід Андрэеў, Аляксандр Блок), футурызм (Уладзімір Маякоўскі, Велімір Хлебнікаў, Аляксей Кручоных), новасялянская паэзія (Сяргей Ясенін, Мікалай Клюеў, Сяргей Клычкоў). Як асобныя з’явы можна разглядаць творчасць Максімільяна Валашына і Марыны Цвятаевай.

У сваю чаргу і дэалы нацыянальна-культурнага адраджэння сваіх народаў у сваёй творчасці адстойвалі азербайджанскія пісьменнікі Джаліл Мамедкулізадэ, Нарыман Нарыманаў, Мухамед Хадзі, армянскія паэты Ваан Тэр’ян, Місак Мецарэнц, Сіяманто, Аванес Туманян, асецінскія літаратары Аляксандр Кубалаў, Коста Хетагураў, Блашка Гуржыбекаў, Сека Гадзіеў, Цамак Гадзіеў, Георгій Цаголаў, балкарскі паэт Кязім Мечыеў, башкірскія паэты Шайхзада Бабіч, Кашфі Карыпаў, Ямалетдзін Юмаеў, Гарыфула Кіікаў, Сафуан Якшыгулаў, класікі беларускай літаратуры Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Алесь Гарун, Максім Гарэцкі, бурацкія драматургі Данііл Абашэеў і Сяргей Балдаеў, габрэйскае паэты Іцхок-Лейбуш Перац, Хаім Нахман Бялік, грузінскія творцы прыгожага пісьменства Аляксандр Абашэлі, Грыгол Рабакідзэ, Міхаіл Джавахішвілі, інгушскі пісьменнік Тэмбот Бекаў, казахскія пісьменнікі Міржакіп Дулатаў, Магжан Жумабаеў, калмыцкі будысцкі паэт Бааван Бадма, карачаеўскія паэты Ісмаіл Сямёнаў, Іслам Крымшамхалаў, кіргізскія паэты Клыч Мамырканаў, Абылкасым Джутакееў, крымска-татарскі драматург і празаік Сеіт-Абдула Азенбашлы, кумыкскія пісьменнікі Шыхамат Кадзі з Эрпелі, Зайналабід Батырмурзаеў, Манай Алібекаў, латышскія пісьменнікі Ян Райніс, Карліс Скалбэ, Рудольф Блаўманіс, Яніс Яўнсундрабіньш, літоўскія літаратары Ёнас Білюнас, Юлія Жэмайце, Юозас Тумас-Вайжгантас, Людас Гіра, Лаздзіну Пяледа, марыйскі паэт Г. Мікай, марыйскі паэт і драматург Сяргей Чавайн, татарскія пісьменнікі Габдула Тукай, Галімджан Ібрагімаў, Гаяз Ісхакі, Галіаскар Камал, Муса Ак’егетаў, таджыкскі пісьменнік Таш-

хаджа Асіры, туркменскія літ аратары Мала-Дурды, Бічар э-Мухамед-Клыч, удмурцкія пісьменнікі Іван Міхееў, Міхаіл Можгін, узбекска-таджыкскі паэт Хамза Хакімзадэ Ніязі, украінскія паэты, прэзаікі і драматургі Леся Украінка, Аляксандр Олесь, Уладзімір Самійленка, Уладзімір Вінчэнка, Барыс Грынчанка, чувашскія паэты Канстанцін Іваноў, Мікалай Шэлебі, Якаў Турхан, эстонскія літаратары Густаў Суйтс, Юхан Лійв, Анна Хаава, Эдуард Відэ.

Янка Купала.
Здымак 1911 г.

У *жывапісе* рэалістычны на прамак (рускія жывапісцы Ілья Рэпін, Віктар і Апалінарыі Васняцовы, беларуска-габрэйскія мастакі Юдаль Пэн, Янкель Кругер, Леў Альпяровіч, латышскі мастак Вільгельм Пурвіціс, удмурцкі мастак Афрыкан Беркутаў) існуе паралельна з мадэрнісцкімі групамі «Свет мастацтва» (рускія творцы Аляксандр Бенуа, Яўгеній Лансэрэ, Канстанцін Сомаў, беларуска-габрэйскі жывапісец Леў Бахст, літоўска-рускі мастак Мсціслаў Дабужынскі), сімвалісты (расійскі жывапісец Міхаіл Урубель, расійска-башкірскі мастак Міхаіл Несцераў, літоўскі мастак Мікалоюс Чурлёніс), «Званковы валет» (рускія мастакі Арыстарх Лентулаў, Міхаіл Ларыёнаў, Ілья Машкоў, Пётр Канчалюўскі), «Блакiтная ружа» (рускія мастакі Наталля Ганчарова, Павел Кузняцоў, Мікалай Сапуноў, армянскі мастак Матэвос Сар'ян), постімпрэсіяністы і неарамантыкі (украінскія мастакі Аляксандр Мурашка і Сяргей Васількоўскі), абстракцыяністы (рускі мастак Васілій Кандзiнскі, украiнска-беларускі мастак Казiмiр Малевiч). У Пецярбургу зрабiў свае першыя крокi ў мастацтве будучы гений авангардызму ў жывапісе габрэйска-беларускі творца Марк Шагал. Блiскучым майстрам прымiтывiсцкага напрамку паказаў сябе грузiнскi мастак Нiка Пiрасманi (Пiрасманашвiлi).

Значныя творы належалі расійскім *разьбярар* Сяргею Валнухіну, Паўлу Трубяцкому, Сяргею Канёнкаву, Ганне Галубкінай, Аляксандру Матвееву, руска-нямецкаму скульптару Роберту Баху, украiнскаму

Будынак тэатра МХТ
у Маскве. 1902 г.
(архітэктар Ф.-А. Шэхтэль)

ады грываў *тэатр*. У 1898 г. пачаў сваю працу Маскоўскі мастацкі тэатр (руская абрэвіятура МХТ, пазней – МХАТ), заснавальнікамі якога сталі выбітныя тэатральныя дзеячы гэтага віду мастацтва Канстанцін Станіслаўскі і Уладзімір Неміровіч-Данчанка.

У Пецярбургу збірае анішлагі Тэатр імя Веры Камісаржэўскай пад мастацкім кіраўніцтвам Усевалада Меерхольда. У тэатральнай студыі МХТ-3 таленавітыя пастаноўкі робіць руска-армянска-асецінскі рэжысёр Яўгеній Вахтангаў. Паспяхова працуе Тбіліскі тэатр драмы на чале з таленавітым рэжысёрам і актёрам Уладзімірам Алексі-Месхішвілі. У тэатры Міколы Садоўскага ў Палтаве яскрава праявіўся талент украінскай актрысы Марыі Занькавецкай. У 1907 г. пачала сваю дзейнасць першая беларуская прафесійная тэатральная трупка пад кіраўніцтвам Ігната Буйніцкага, якая з поспехам гастралывала па Беларусі.

Цэнтрамі опернага мастацтва застаюцца Марыінскі тэатр у Пецярбургу і Вялікі тэатр у Маскве. Сусветную славу здабывае расійскі балет, у якім бліскуча выступаюць Ганна Паўлава, Матільда Кшасінская, Вацлаў Ніжынскі. Антрэпрэнёр Сяргей Дзягілеў ладзіць рускія сезоны балета за межамі імперыі.

У музычным мастацтве яскрава праяўляюць сябе рускія кам-

скульптару-кубісту Аляксандру Архіпенку, асецінскаму народнаму разьбяру Сасланбеку Яздзіеву

Сярод *архітэктараў* гэтага часу трэба вылучыць расійскіх доўлідаў Аляксея Шчуэва, Сяргея Малюціна, Уладзіміра Пакрыскага, украінскага – Аляксандра Бекетава, беларускага – Станіслава Шабуноўскага. Бацькам мадэрну ў расійскім доўлідстве апаўнававаў Франц-Альберт Шэхтэль.

Велізарную ролю ў культурным жыцці Расіі гэтага эпохі

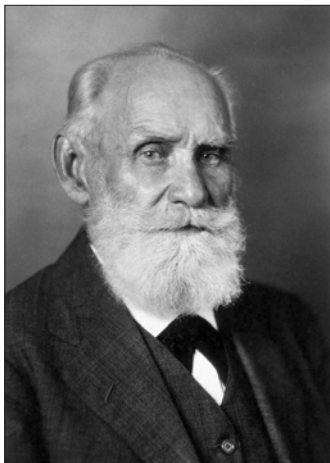
пазітры Мікалай Рымскі-Корсакаў, Аляксандр Глазуноў, Сяргей Рахманінаў, Аляксандр Скранін, кампазітры беларускага паходжання Ігар Стравінскі, Ян Тарасевіч, латышскі кампазітар Яніс Медыньш, татарскі піяніст і кампазітар Загідула Ярулін, украінска-нямецкі кампазітар Рэйнгольд Гліэр, украінскія кампазітары і дырыжоры Парфірый Дэмуцкі, Мікалай Леантовіч. Таленавітыя сімфонічныя паэмы, кантаты, уверцюры напісаў літоўскі творца Мікалоюс Чурлёніс. Сусветную вядомасць набыла творчасць расійскіх оперных спеваючых Фёдара Шаляпіна (бас-барытон), Антаніны Няжданавай (лірычна-каларатурнае сапраана), Надзежды Ланскай (мецца-сапраана), Леаніда Собінава (лірычны тэнор), украінскай спявачкі Саламеі Крушальніцкай (драматычнае сапраана).

Фёдар Шаляпін у ролі Мефістофеля ў оперы Ш. Гуно «Фаўст»

У 1908 г. на экраны выходзіць першы расійскі мастацкі фільм «Сценька Разін» (рэжысёр Уладзімір Рамашкаў). У наступныя гады папулярнымі робяцца мастацкія фільмы рэжысёра Якава Пратазанава. Хутка набываюць шырокую вядомасць расійскія акторы нямога кіно Іван Мазжухін, Вера Халодная.

Меншаптымістычнай выглядала сітуацыя ў сферы адукацыі. За 1900–1914 гг. расійскаму міністэрству народнай асветы ўдалося павялічыць колькасць навучэнцаў пачатковых школ з 2,6 да 6 млн чалавек, але каля 40 % ад агульнай колькасці такіх школ складалі царкоўна-прыходскія, дзе ўзровень адукацыі быў істотна ніжэйшы, чым у дзяржаўных. Што, аднак, яднала абодва тыпы школ – гэта тое, што яны былі інструментамі татальнай русіфікацыі. Існуюць звесткі пра колькасць непісьменных мужчын, якія, паводле стану перад пачаткам Першай сусветнай вайны, прызываліся на вайсковую службу. У Германіі такіх было 0,04 %, у Вялікабрытаніі – 1 %, у Францыі – 3,4 %, у ЗША – 3,8 %, а ў Расіі – аж 61 %. Пры гэтым трэба браць пад

Лаўрэат Нобелеўскай прэміі
фізіёлаг Іван Паўлаў

увагу тую акалічнасць, што ў расійскую армію жыхары Сярэдняй Азіі, дзе ўзровень непісьменнасці быў яшчэ нашмат вышэйшы, не прызываліся наогул.

Пры ўсім гэтым навука ў перадрэвалюцыйнай Расіі мела несумненныя поспехі. Тут значныя працы стварылі рускія вучоныя Уладзімір Вярнадскі (біяэкалогія, геахімія, радыгеалогія), Мікалай Жукоўскі, Сяргей Чаплыгін (паветраплаванне і аэрадынаміка), Іван Паўлаў (фізіялогія, Нобелеўская прэмія 1904 г.), Уладзімір Іпацьеў (хімія), Уладзімір Зварыкін (радыёэлектроніка), Аляксандр Ляпуноў (матэматыка і механіка), расійска-ўкраінскія навукоўцы Ілья Мечнікаў (імуналогія), Мікола Гамалія (мікрабіялогія і эпідэміялогія), Ігар Сікорскі (самалётабудаўніцтва), руска-польскі навуковец Канстанцін Цыялкоўскі (засваенне космасу, тэорыя руху ракет).

Перадрэвалюцыйны час у Расіі можна лічыць часам росквіту гуманітарных навук. Расійскую філасофскую школу стваралі Мікалай Бярдзыеў, Леў Шастоў, Сямён Франк, Пётр Струвэ, Сяргей Булгакаў. У гістарычнай навуцы плённа працавалі расійскія гісторыкі Мацвей Любаўскі, Сяргей Платонаў, Аляксандр Праснякоў, украінскі гісторык Міхайла Грушэўскі, руска-нямецкі гісторык Роберт Віпер, украінска-габрэйскі гісторык Яўгеній (Гірш) Тарле, беларускі і ўкраінскі гісторык і этнограф Мітрафан Доўнар-Запольскі. У філалагічных навукх высокім узроўнем адзначаліся працы расійскіх мовазнаўцаў Аляксея Шахматава, Васілія Багародзіцкага, Барыса Ляпунова, польска-расійскіх лінгвістаў Яна Бадуэна дэ Куртэнэ, Мікалая Крушэўскага, беларускага лінгвіста і этнографа Яўхіма Карскага, украінскага мовазнаўцы Аляксандра Томсана.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Акцябрысты («Союз 17 Октябры») – руская палітычная партыя памешчыкаў і буйных прадпрымальнікаў, якая прапаведавала ідэю моцнай манархічнай улады пры адначасным атрыманні ад імператара пэўных дэмакратычных свабод. Лі дарамі партыі былі Аляксандр Гучкоў, Міхаіл Радзянка ды іншыя. У Дзярждуме II склікання колькасць фракцыі акцябрыстаў дасягала 154 чалавек, пазней яна змяншалася.

Антанта – саюзны блок Вялікабрытаніі, Францыі і Расіі, які склаўся ў 1904–1907 гг., а падчас Першай сусветнай вайны аб'яднаў больш за 20 дзяржаў, у тым ліку ЗША, Італію, Японію. Моц Антанты была ў пэўнай ступені падарваная ў выніку цеснага супрацоўніцтва расійскіх бальшавікоў з Германскай імперыяй.

Аракчэеўшчына – у часы ўладарання Аляксандра I палітыка вайсковага міністра графа Аляксея Аракчэева: яна грунтавалася на інтэнсіўным сфармаванні вайсковых пасаляленняў – абласцей арганізацыі ўзброеных сіл, пры якой служба ў страі сумяшчалася з заняткам са свабодай.

Бульбяныя бунты – масавыя хваляванні дзяржаўных і ўдзельных сялян у Расіі ў 1830-х гг., выкліканыя прымусамі увядзення пасадкі бульбы.

Бутурлінскі камітэт – найвышэйшы орган царскай цензуры, які існаваў у часы ўладарання Мікалая I (1848–1855).

Валасное праўленне – орган сялянскага мясцовага самакіравання, які складаўся з валаснога старшыні, сельскіх старостаў. З'явіўся ў другой палове XIX ст.

Водруб – на пачатку XX ст. зямельны ўчастак, вылучаны з абшчыннай зямлі ў аднаасобную сялянскую ўласнасць.

Вольныя аратыя («хлебпаішчы») – сяляне, вызваленыя (пасля 1803 г.) з прыгону на аснове добраахвотнага пагаднення з памешчыкамі.

Газават – сваявольная айна горадаў-мусульман супраць расійскіх іншаверцаў у 1817–1864 гг., на чале якой доўгі час быў Шаміль.

Дарнікі («дарственнікі») – былыя прыгонныя сяляне, якія пасля рэформы 1861 г. атрымалі зямельны надзел у якасці дару.

Дзекабрысты – удзельнікі дваранскага рэвалюцыйнага руху ў Расіі, якія зрабілі спробу ўзброенага выступлення на Сенацкай плошчы

ў Пецярбургу 14 снежня 1825 г., спрабуючы выкарыстаць момант «міжцаравання» ў краіне. Ідэі дэкабрыстаў фарміраваліся ў таемных Паўночным і Паўднёвым таварыствах. Актыўнымі ўдзельнікамі гэтых таварыстваў былі Мікітэла Мураўёў, Мікалай Тургенев, Кандрат Рылеў, Яўгеній Абаленскі, Павел Пестель, Сяргей Мураўёў-Апостал ды іншыя.

Дзяржаўная дума – законапрадстаўнічая, дарадчая ўстанова ў Расійскай імперыі ў 1906–1917 гг. (чатыры скліканні). Разглядала праекты законаў, якія потым абмяркоўваліся ў Дзяржаўным саўеце і зацвярджаліся імператарам.

Дзяржаўны савет – найвышэйшы дарадчы орган пры імператару Расійскай імперыі, які існаваў у 1810–1917 гг. і разглядаў законапраекты перад вынясеннем іх на зацвярджэнне апошняму. З утварэннем Дзярждумы палова Дзяржсавета прызначалася імператарам, а другая палова была выбарнай.

Заходнікі – прадстаўнікі на прамку расійскай грамадска-палітычнай думкі, якія адстойвалі шчырае адносіны па водле з аходне-еўрапейскіх узораў. Ім супрацьстаялі і жорстка іх крытыкавалі так званыя славянафілы.

Земствы – выбарныя органы мясцовага самакіравання (земскія сходы і земскія ўправы), створаныя ў Расіі ў выніку земскай рэформы 1864 г.

Кадэты – гутарковая назва членаў створанай у 1905 г. рускай партыі канстытуцыйных дэмакратаў. Самымі ўплывовымі лідарамі гэтай партыі былі Пётр Мілюкоў і Пётр Струвэ.

Канцэрн – фінансава-прамысловая група кампаній розных галін вытворчасці.

Крываяя нядзеля – дзень 9 (22) снежня 1905 г., калі ў Пецярбургу ўрадавымі войскамі была расстраляная мірная рабочая дэманстрацыя. Лічыцца днём пачатку рэвалюцыі 1905 г. у Расіі.

Купчая зямля – зямельныя ўчасткі, купленыя сялянамі звыш вызначанага памеру надзела. Былі ўласнасцю адпаведных сялян без якіх-небудзь абмежаванняў.

Курыя – разрад выбаршчыкаў, вызначаны паводле маёмаснай, нацыянальнай або іншай прыкметы.

Міравы суд – найніжэйшае звяно расійскай судовай сістэмы, створанае пасля судовай рэформы 1864 г.

Народніцтва – ідэалогія антыцарскага руху разначыннай расійскай інтэлігенцыі, якая прапаведавала ідэю вызвалення Расіі праз сялянскую рэвалюцыю і фактычна адмаўляла капіталістычныя адносіны. Ідэйнымі натхняльнікамі руху былі літ аратары Аляксандр Герцэн і Мікалай Ч арнышэўскі. С амымі ў пльвовымі нар адніцкімі ар ганізацыямі былі «Народная воля» і «Чорны перадзел».

Негалосны камітэт – кола ліберальна настроеных сяброў і дарадцаў Аляксандра I, у якое ўваходзілі графы Павел Строганаў, Віктар Качубей, Мікалай Н авасільцаў, князь Адам Ч артарыйскі. Дзейнічаў у 1801–1803 гг.

Нігілізм – папулярная сярод часткі расійскай моладзі сярэды XIX ст. ідэалогія суцэльнага адмаўлення існуючага дзяржаўнага ўладкавання, маралі, нормаў паводзінаў.

Петрашэўцы – гурток разначыннай расійскай моладзі (1844 – пачатак 1849 г.), якая з ахаплялася ў тапічна-сацыялістычнымі п оглядамі. Выкрыты цар скімі следчымі, шмат хто з актывістаў быў а дпраўлены ў высылку.

Разначынцы – выхадцы з розных, звычайна недваранскіх, аслоўяў, якія займаліся разумовай працай і былі носьбітамі дэмакратычных ідэалогій.

Сакрэтныя камітэты – часовыя дарадчыя органы, якія ствараліся ў Расіі ў першай палове XIX ст. Займаліся ў тым ліку і пытаннямі аграрнай рэформы, магчымага скасавання прыгоннага права.

Сацыял-дэмакраты – прадстаўнікі Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (Р СДРП), а таксама адпаведнай партыі П ольшчы і Літвы. Існавала таксама абрэйская сацыял-дэмакратычная партыя. С ацыял-дэмакраты вы ступалі з а звяржэнне с амадзяржаў, 8-гадзінны працоўны дзень, права народаў Расіі на самавызначэнне, адмену або абмежаванне прыватнай уласнасці, найперш на зямлю. РСДРП фармальна ўтварылася ў 1898 г. на з'ездзе ў Мінску. Далейшыя яе з'езды праходзілі за межамі Расійскай імперыі. У 1903 г. партыя раскалолася на п лыні бальшавікоў і меншавікоў. Лі дарам бальшавікоў быў Уладзімір Ленін, у 1917 г. да яго далучыўся Леў Троцкі; меншавікоў узначальвалі Юлій Мартаў, Георгій Пляханаў, Карло Чхеідзе, Фёдар Дан.

Сацыялісты-рэвалюцыянера (эсэры) – найбуйнейшая расійская палітычная партыя ў 1901–1917 гг., якая ўзнікла на аснове ранейшых

народніцкіх арганізацый. Дзейнічала нелегальна, бо прызнавала тэрор як сродак эфектыўнай палітычнай барацьбы. Распрацавала праграму надзялення зямлёй сялян і розных дэмакратычных пераўтварэнняў. Лі дарамі партыі былі Віктар Чарноў, Рыгор Гершуні, Андрэй Аргуноў, Барыс Савінкаў, Абрам і Міхаіл Гоцы.

Траст – сістэма адносінаў у бізнэсе, пры якой маёмасць, якая першачаткова належала заснавальніку, перадаецца ў распараджэнне іншага, давернага ўласніка.

Трэцяліпеньская манархія – уведзены 3 ліпеня 1907 г. з парушэннем дзейных законаў новы парадак кіравання Расіяй, які пачаўся з роспуску II Дзярждумы.

Удзельныя землі – зямельная ўласнасць расійскай імператарскай сям’і, створаная ў 1797 г. з ранейшых палацавых земляў.

Удзельныя сяляне – катэгорыя залежных сялян у Расіі, якія працавалі на ўдзельных землях, плацілі аброк і выконвалі дзяржаўныя павіннасці.

Фінансавая алігархія – вузкая групоўка найбуйнейшых прадстаўнікоў фінансавага капіталу, якія займаюць дамінантнае становішча ў эканамічным і палітычным жыцці краіны і фактычна кантралююць цэлыя галіны эканомікі.

Хутар – зямельны ўчастак, выдзелены селяніну пры выхадзе яго з абшчыны, на які ён перасяляецца з вёскі.

Часоваабавязаныя сяляне – былыя памешчыцкія сяляне, вызваленыя ад прыгону ў 1861 г., але не пераведзеныя на выкупныя выплаты. За карыстанне зямлёй яны мусілі выконваць пэўныя павіннасці.

Шасцігалосныя думы – выканаўчыя органы гарадскога самакіравання ў Расіі (1785–1880); займаліся пытаннямі гарадскога добраўпарадкавання.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Алленов, М. Русское искусство XVIII – начала XX в ека. Т. 2. Москва: Трилистник, 2000. С. 120–315.
- Анчиполовский, З. Я. Люди русского театра. Воронеж: Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1983. 216 с.
- Грушевский, Мих. Иллюстрированная история Украины. С приложениями и дополнениями. Донецк: «ПКФ» «БАО», 2011. С. 486–560.
- Заичкин, И. А., Почкаев, И. Н. Русская история. От Екатерины Великой до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 765 с.
- История России и Украины (XIX – начало XX в.): пособие для студентов: в 2 ч. Ч. 1 / под ред. О. А. Яновского, В. В. Сергеевской. Минск: БГУ, 2008. 367 с.
- Карлов, В. В. Введение в этнографию народов СССР. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 160 с.
- Корнилов, А. А. Курс истории России XIX века. Москва: Высшая школа, 1993. 447 с.
- Лазука, Б. А. Гісторыя с усветнага мастацтва. Рускае і беларускае мастацтва XIX – пачатку XX стагоддзя. Мінск: Беларусь, 2011. 548 с.
- Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Т. 2. С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2000. 568 с.
- Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / сост. В. Ф. Дизендорф. Москва: Материк, 2006. С. 370–775.
- Первая мировая война. Энциклопедический словарь. Москва: Изд-во «Весь Мир», 2014. 481 с.
- Россия, 1900–1917: документы, материалы, комментарии / сост. И. К. Кирьянов. Пермь: ПермГУ, Западно-Уральский учебно-науч. центр, 1993. 188 с.
- Третьякова, Л. С. Русская музыка XIX века: книга для учащихся старших классов. Москва: Просвещение, 1976. 205 с.
- Три века: От Смуты до нашего времени / под ред. В. В. Каллаша. Москва: Юнвес, 2006. Т. 5: 384 с. Т. 6: 416 с.
- Художественная культура. XVIII – начало XXI в ека: пособие / авт.-сост. С. Ю. Лебедев. Минск: Дизайн ПРО, 2007. С. 123–143, 179–198, 259–262.
- Черкасов, П., Чернышевский, Д. И история Императорской России от

Петра Великого до Николая II. Москва: Международные отношения, 1994. С. 190–460.

Черкасский, Я. Династия Романовых и немцы // Русская Германия. *Рэжым доступу* (07.06.2013): http://www.rg-rb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=9472&Itemid=0.

Fuller, William C. *Strategy and Power in Russia. 1600–1914*. N. Y.: Simon & Schuster, 1998. 576 p.

Hasegawa Tsuyoshi. *The February Revolution: Petrograd, 1917*. Seattle: University of Washington Press, 1981. 652 (+xxii) p.

Lincoln, W. Bruce. *In war's dark shadow: The Russians before the Great War*. Northern Illinois Univ. Press, 2003. 573 p.

Seton-Watson, H. *The Russian Empire 1801–1917*. (Oxford History of Modern Europe). Oxford: Clarendon Press, 1988. 813 p.

10. АСАБЛІВАСЦІ ЎЗНІКНЕННЯ І ЭВАЛЮЦЫЯ РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ (ПАДАГУЛЬНЕННЕ)

10.1. Імперыя азіяцкага тыпу. Традыцыя ўзнікнення тэрытарыяльна вялікіх імперыяў сягае ў далёкія старажытныя часы. Нярэдка яны фарміраваліся якраз на межах свету з развітой цывілізацыяй (імперыя Аляксандра Македонскага, Рымская імперыя, імперыя манголаў ва Усходняй Азіі або Агаманская імперыя ў Малой Азіі і на Блізкім Усходзе). Нягледзячы на тое што, ператвараючыся ў імперыю, Маскоўская дзяржава шмат у чым ішла шляхам згаданых імперскіх утварэнняў, ёй аж да канца XVIII ст. так і не ўдалося з аваяваць дамінантнага становішча нават у блізкай ёй Цэнтральнай і Усходняй Еўропе. Прычына гэтага палягала ў тым, што стварыць сваю высокую культуру, якая б апіралася на традыцыі ўласнага народа, маскоўскім уладарам не ўдавалася. Узамен апошнія мусілі прыўлашчваць і адаптаваць еўрапейскую культуру, якая ў тэя часы с таяла на б ольш высокім узроўні і вельмі дынамічна развівалася. Як падкрэслівалі, у прыватнасці, амерыканска-аўстрыйскі па літолаг Джон Каўцкі і брытанскі гісторык Джэфры Хоскінг, Расійская імперыя ад самага пачатку фарміравалася як імперыя чыста *азіяцкая* – г. зн. тая, у якой найвышэйшая ўлада сюзерэна над вялікай колькасцю этнічных супольнасцяў з абяспечваецца з дапамогай мультыэтнічнай знаці. Апошняя, у сваю чаргу, эксплуатае названыя супольнасці метадамі задушэння, выкарыстання кругавой запарукі, гвалтам навязваючы ім высокую (фактычна чужую!) культуру і сваю мову, па трабуючы за гэтай выключна абсалютнага парадкавання свайго в олі. У імперыях такога тыпу арыстакратыя і сялянства (носьбіт уласнай культуры і традыцый) раздзелены паміж сабой прорвай, і гэтая прорва не змяншаецца на працягу стагоддзяў. Калі ў Еўропе ў перыяд з XVI па XIX ст. дзяржава так ці інакш эвалюцыянавала ў напрамку інтэграцыі мас у нацыянальную супольнасць, то Маскоўская

(пазней – Расійская) дзяржава ўвесь час стаяла на раздарожжы: яе бюракратычная сістэма заставалася азіяцкай, а культура, збольшага гарадская, імкнулася пераняць рысы еўрапейскай.

Велікарускі народ у працэсе свайго дзяржаватворчасці мог пайсці іншым, н еімперскім шляхам. Прыклады такога шляху падавалі Вялікае Княства Літоўскае, Наўгародская і Пскоўскія феадальныя рэспублікі, але ў выніку перамаглі тыя па літыкі, якія выпрацавалі асаблівыя метады «збірання земляў» вакол паўночнаўсходнеславянскіх княстваў – на пачатку Уладзіміра-Суздальскага, а потым Маскоўскага. Чаму гэта адбылося? У гэтым пытанні варта звярнуць увагу на м еркаванні сучаснага расійскага філосафа і гісторыка Андрэя Буроўскага, які фармулюе асноўныя асаблівасці ментальнасці славянскага насельніцтва гэтага рэгіёна.

Па-першае, гэта марнатраўнасць – гатоўнасць лёгка і безадказна абыходзіцца з прыроднымі і людскімі рэсурсамі. Каланізатары гэтага краю мелі на ўсход ад сябе бясконцыя абшары, дзе багацце прыроды ўяўлялася ім невычарпальным, а мясцовыя «адсталыя» народы можна было скарыць праз вялікую вайсковую перавагу.

Па-другое, у паўночна-ўсходніх славянскіх каланізатараў былі выпрацаваны ўстойлівыя стэрэатыпы: каштоўнасць мае не тое, што ёсць вынікам напружанай працы, а ўсё, што «стварае і дае матушка-прырода».

Па-трэцяе, кароткая працягласць сельскагаспадарчага года ў гэтым рэгіёне змушала жыхароў вёскі пастаянна працаваць метадам аўралу – амаль звышчалавечага, але і надзвычай кароткатэрміновага высілку.

Нарэшце, аддаленасць рэгіёна ад цывілізацыйных цэнтраў выхоўвала ў яго жыхароў адчуванне ізаляванасці і самадастатковасці ва ўсім.

У выніку згаданаму намі даследчыку асноўныя рысы паўночнаўсходняй цывілізацыі бачацца наступным чынам:

1) яна грунтуецца на вельмі архаічных формах культуры, у выніку чаго ў яе прадстаўнікоў фарміруецца міфалагізаванае ўяўленне пра саміх сябе, якое яны імкнуцца навізаць народам-суседзям;

2) яна ўсяляк падтрымлівае ізаляцыянізм, адсутнасць якіх-коліч кантактаў з «не-сваімі»;

3) запазычваючы што заўгодна са здабыткаў іншых народаў, яна непазбежна стварае сваю ўласную версію любой успрынятай культуры;

4) яна функцыянуе праз аўралы – аж да п’оўнага вычэрпвання сваіх сіл і рэсурсаў, пасля чаго ў пэўныя перыяды вядзе спакойны лад жыцця;

5) яе практычна немагчыма знішчыць: прадстаўнікі гэтай цывілізацыі супрацьпастаўляюць любому праціўніку ўсё той жа аўрал, гэтым разам у ваенным сэнсе, дзякуючы чаму мабілізуюцца велізарныя чалавечыя рэсурсы, якімі ўладары распараджаюцца не шкадуючы;

6) яна бы ла, ёсць і заўсёды будзе небяспечнай для с уседзяў: ёй чужое разуменне натуральных інтарэсаў іншых.

Яшчэ ў дамангольскі перыяд паўночна-ўсходнія славянскія князі стварылі сістэму ўладарання, якая грунтавалася не на дачыненнях сюзерэна і васала (як гэта мела месца ў суседніх усходнеславянскіх дзяржавах і ў Заходняй Еўропе), а на безумоўным падпарадкаванні сабе дружыны: а пошняя складалася не з баяраў (якія мелі рысы землеўласніцкага гонару – асабістага і родавага), а з дваран – душой і цэлам адданных князям маладых службылых людзей (якія ўзамен за гэтую адданасць атрымлівалі зямлю, кар мленне, іншыя шч одрыя падарункі). З цягам час у дваране р абіліся ўсё больш значнай супрацьвагай баярам у палітычнай сістэме Масковіі і дапамагалі яе найвышэйшым уладарам ісці шляхам да абсалютнай улады.

Акрамя гэтага, паўночна-ўсходнія князі ўпарта і няспынна імкнуліся цалкам падпарадкаваць сабе царкоўную іерархію і фактычна стаць на чале прыватнай царквы. Крызіс, а потым і падзенне Візантыі паспрыялі стварэнню новага тыпу царквы – структуры, фактычна цалкам падпарадкаванай свецкім уладарам.

Мангольскае нашэсце толькі паспрыяла ўмацаванню такой сістэмы ўладарання і распаўсюджванню яе на шэраг земляў суседзяў – паўночна-ўсходніх славянскіх княстваў. Маскоўскія і ўладзімірскія князі выкарысталі ярлыкі на княжанне, атрыманыя ад мангольскіх ханаў, на ўмацаванне сваёй дэспатычнай, фактычна неабмежаванай ніякімі грамадскімі дамовамі ўлады. Аслабленне і распад Залатой Арды дазволіў уладарам Масковіі ўсё больш актыўна займацца ўмацаваннем і пашырэннем межаў імперыі.

10.2. Зона стэпаў. Тут асіміляцыя новых тэрыторый, падпарадкаваных Маскве, адбывалася паводле адладжанай схемы. Валадары імкнуліся напачатку ўчыняць разлад паміж групамі мясцовых эліт, пераваблівання незадаволеных праз подкуп і абяцанні прывілеяў. Гэта было рабіць досыць проста, беручы пад увагу тое, што народы стэпавых тэрыторый яшчэ не дакараілі перайшлі да аслага ладу жыцця і адпаведныя кланы не былі вельмі ўстойлівымі. Перахапіўшы ўладныя лейцы, царскія стаўленікі бязлітасна тлумілі супраціў мясцовага насельніцтва, усімі сродкамі паказваючы яму «новага гаспадара». Пасля захопу Казані царскімі войскамі ў 1561 г. такая палітыка праводзілася і ў былым Казанскім ханстве, і ў Чарамісіі (сённяшняя Мары-Эл). Казань гвалтам ператваралі ў маскоўска-праваслаўны горад, яе засялялі маскоўскія службоўцы, атрымоўваючы ў якасці ўзнагароды землі; у той самы час магчымаць засяляць наваколлі атрымлівалі прышлыя сяляне; услед за імі з Расіі масава прыбывалі купцы... Далучанымі тэрыторыямі цвёрдай рукой кіравалі прысланыя з Масквы губернатары, а мясцовае насельніцтва пазбаўлялі любых палітычных правоў. Пазней, пасля канчатковага падпарадкавання тэрыторый і адпаведных народаў, цэнтральная ўлада давала пэўныя паслабленні, рабілася менш бязлітаснай да мясцовых традыцый і рэлігійных устанавленняў. Аднак ужо ў XVIII ст. ад тых жа мясцовых татарскіх эліт імперыя запатрабавала прыняць праваслаўе.

Непадпарадкаванне непазбежна вяло да страты сацыяльнага статусу. Але масавы народны супраціў, сярод гэтага і паўстанне Емяльяна Пугачова, тым не менш быў перашкодай да поўнага здзяйснення царскіх імперскіх планаў.

У якасці інструмента асіміляцыі народаў стэпавай зоны (Волжска-Камскага басейна) цары выкарыстоўвалі і такую сілу, як казачтва. Кааакі (*татарск.* «вольныя людзі») фактычна былі рабаўнікамі, якія качавалі па «нічыных» землях, паміж Асманскай імперыяй, Рэччу Паспалітай і Расіяй, і лічылі, што займацца апрацоўкай зямлі – гэта занятак, які прыніжае іх годнасць. Яны ахвотна ішлі на службу да тых, хто наймаў іх дзеля аховы сваіх межаў. Цікава, што ў будучым крымінальныя структуры ў Расіі ахвотна пераймалі мадэлі самарганізацыі казачтва: у супольным прыняцці рашэнняў, метадах падзелу здабычы і да т. п.

10.3. Сібір. Заваяванне Сібіры Расійскай дзяржавай ішло пры выразнай падтрымцы царскай улады, але вялікую ролю ў гэтым працэсе адыгрывалі актыўныя людзі-*першапраходцы*. У канкрэтным выпадку гаворка ідзе пра сям'ю купцоў і прамыслоўцаў Строганавых, якая здаўна займалася прыбытковым гандлем футрамі і соллю. Менавіта Сямён, Мікіта і Максім Строганавы нанялі войска вышэйгаданага казацкага атамана Ермака дзеля заваявання Сібарскага ханства. Далей перад заваёўнікамі ляжаў шлях праз неабсяжныя абшары тайгі і тундры. Народы, якія ў той час іх нася лялі, не мелі дзяржаўнай арганізацыі і якой-колечы развітой высокай культуры. Часам яны актыўна супраціўляліся прыхадням з захаду, але звычайна цярпелі параженні ў сутыкненнях з больш высокаарганізаванымі ўзброенымі атрадамі апошніх. Рухаючыся на ўсход і на поўнач і пакідаючы ў месцах найважнейшых рачных перапраў свае ўмацаваныя паселішчы-астрогі, казакі-першапраходцы ў 1639 г. дасягнулі Ціха ага а кіяна, а ў 1648 г. заснавалі Ахоцкую гавань. Фармальна ўсе гэтыя дзеянні засведчылі, што Расійская дзяржава ператваралася ў адну з найбуйнейшых імперыяў свету, але ў рэальнасці панаванне маскоўцаў на новых тэрыторыях стабілізавалася вельмі павольна. Напачатку гэта былі выключна купцы, рабаўнікі, шукальнікі прыгодаў, і толькі пазней царскі ўрад пачаў паслядоўна каланізаваць вялікі край, высылаючы туды атрады рэгулярнага войска, праваслаўнае духавенства, службоўцаў, палонных войнаў з ВКЛ, да якіх дадаваліся нешматлікія групы перасяленцаў-сялян.

Як адзначае згаданы раней гісторык Джэфры Хоскінг, далучэнне Сібіры с тала першым прыкладам расійскага імперыялізму – тэндэнцыі папярэджаць магчымую небяспеку захопам той прасторы, якую патэнцыйна можа заняць варажы бок. Такі светапогляд сфарміраваў у маскоўскіх уладароў уяўленне пра межы сваёй дзяржавы як пра нешта няпэўнае і непастаяннае, звязанае з канцэнтрацыяй сваіх сіл у адпаведны момант. Экспансія гэтай імперыі спынялася толькі тады, калі яна ўваходзіла ў непасрэднае сутыкненне з іншай сілай, здольнай аказаць эфектыўны супраціў. Толькі ў такіх выпадках яна пачынала ўжываць не толькі ваенныя, а і дыпламатычныя сродкі. У выніку маскоўска-расійскі імперыялізм выпрацаваў у сабе парадаксальнае спалучэнне агрэсіўнасці і асцярожнасці.

Захапіўшы велізарныя тэрыторыі на ўсход ад Урала, маскоўскі ўрад мусіў браць пад увагу дошыць хісткае, нягэўнае с тановішча сваіх перасяленцаў. Ён быў змушаны, з аднаго боку, жалезнай рукою насаджаць свае правілы і структуры, а з іншага – даваць магчымасць мясцоваму насельніцтву мець ранейшыя традыцыйныя лады жыцця, атрымоўваючы ўзамен даніну футрамі. Правадыры родаў і плямёнаў збольшага захоўвалі свой статус, але ў адрозненне ад татараў іх не прымалі ў кола маскоўска-расійскай знаці. Нягледзячы на гэта, паміж маскоўскімі перасяленцамі і мясцовым насельніцтвам раз за разам успыхвалі канфлікты, і тады прысланыя ўрадам ваяводы ўціхамірвалі бунтаўнікоў з дапамогай вайскавай сілы.

Заваяванне в елізарных абшараў Сібіры с тварала ў падданных маскоўскага цара адчуванне велічы сваёй імперыі, хоць эканамічны патэнцыял, звязаны з такімі заваёвамі, выкарыстоўваўся ў надзвычай малой ступені. Так, здабыча карысных мінеральных рэсурсаў тут, па сутнасці, пачалася толькі ў ХХ ст., і менавіта яна ў той ці іншай меры пачала служыць гарантыяй існавання кожнага чарговага рэжыму ў Расійскай і Савецкай дзяржавах. У сваю чаргу, футравы прамысел ад самага пачатку вёўся рабаўніцкімі, нікім не кантраляванымі метадамі, што яшчэ ў XVII ст. прывяло да в елізарнага скарачэння пагалоўя адпаведных відаў жывёлы. Да канца наступнага, васьмнаццатага, с тагоддзя прыбыткі футрапрамыслоўцаў і стотным чынам скараціліся. Нават у спрыяльных для развіцця сельскай гаспадаркі рэгіёнах заходняй і паўднёвай Сібіры гэтая галіна заставалася надзвычай слаба развітай.

10.4. Стэпы Поўдня і Усходу. За ймаючыся каланізацыяй гэтых краёў, маскоўскія ўладары, каб абараніцца ад набегу качавых плямёнаў, і тут выкарыстоўвалі тактыку, выпрабаваную на Воле. Яны пабудавалі в ялікую сетку крэпасцяў і адпаведных фартыфікаваных умацаванняў на тэрыторыі ад Паўднёвага Урала да Алтая, стварыўшы казакія патрулі і ўзброіўшы сялян. Фактычна гэтак пачала стварэнню в аенізаваных вёсак, с тановішча працаўнікоў у якіх мала чым адрознівалася ад становішча салдат. Але маскоўская экспансія на паўднёвы ўсход напаткала мноства перашкод. Войскі ўвесь час сутыкаліся адно за адным з напалову аселымі

плямёнамі – башкірамі, нагайцамі, калмыкамі, а пазней і з казахамі. Тут выкарыстоўвалася тактыка, выпрабаваная пры заваяванні Казанскага ханства. Распальвалася варажнеча паміж племяннымі правадырамі; іх прыцягвалі на царскую службу, якая ператваралася ў поўную падпарадкаванасць маскоўскім чыноўнікам. Спробы супраціву жорстка караліся, у выніку чаго служба цару пачала інтэрпрэтавацца як пас таянны абавязак. Узніклі як бы спецыяльныя палкі маскоўскага войска, сфарміраваныя з мясцовага насельніцтва. Некага ў гэтае войска зацягвалі шантажом і пагрозамі, некага – праз наданне гаспадарча-гандлёвых прывілеяў.

Найбольш эфектыўны супраціў маскоўскім заваёўнікам аказвалі *крымскія татары*. Яны дасягнулі значных поспехаў у арганізацыі свайго войска і апіраліся на падтрымку іншай моцнай імперыі – Асманскай. Каб набраць нывольнікаў, крымскія татары раз-пораз рабілі набегі ў паўночным напрамку, а ў 1571 г. нават абрабавалі Маскву. Велізарныя ўрадлівыя абшары на поўнач ад Чорнага мора доўгі час заставаліся вольнымі ад маскоўскай улады. Толькі ў 1771 г. расійскім войскам удалося падпарадкаваць сабе Крымскае ханства, якое яшчэ праз 12 гадоў было ліквідавана, і на чале Крыма паставілі расійскага губернатара. У гэтых умовах шмат хто з крымскіх татараў быў змушаны эміграваць у Асманскую імперыю, а на сваіх родных землях крымскія татары з часам ператварыліся ў залежную ад расійскай улады меншасць.

Атрымаўшы перамогу ў Крыме, Расійская дзяржава цягам некалькіх дзесяцігоддзяў здолела захапіць таксама ўрадлівыя землі Паўночнага Прычарнамор'я. У выніку на працягу XIX ст. вытворчасць збожжа стала галоўнай крыніцай прыбыткаў імперыі.

10.5. Каўказ. Мясцовае насельніцтва гэтага рэгіёна складалася з вялікай колькасці этнічных груп, часам надзвычай малалікіх, якія, аднак, у асноўным спавядалі іслам і былі гарачымі прыхільнікамі самастойнага ўладкавання свайго жыцця і незалежнасці. Захоп гэтых тэрыторый Расійскай імперыяй ускладняўся тым, што пубач існавалі ўплывовыя на той час Асманская імперыя і Персідская манархія, якія ў сваю чаргу мелі пэўную падтрымку з боку Брытаніі.

Тым не менш, ужываючы вайсковую сілу, яшчэ ў XVIII ст. Расій-

ская імперыя здолела істотна ўмацаваць свае пазіцыі, збудаваўшы і ўзяўшы пад кантроль шэраг крэпасцяў уздоўж ракі Церака. Але заваяваць цалкам навакольныя тэрыторыі яе ўладарам не ўдалася нават пасля таго, як Расія падпарадкавала сабе краіны, якія знаходзіліся на поўдзень ад іх, у Закаўказзі, – Грузію і Арменію (канец XVIII – першая палова XIX ст.). У 1785 г., пасля моцнага землятруса, лідар чачэнскіх суфітаў шэйх Мансур заклікаў усе паўночнакаўказскія народы даць адпор расійскай экспансіі. Ідэалагічным падмуркам змагання за сваю свабоду для гэтых народаў стала менавіта дактрына суфітаў, згодна з якой «мусульманін павінен быць свабодным чалавекам, а паміж усімі мусульманамі павінна існаваць роўнасць». У XIX ст. расійскай арміі і чыноўнікам удалося ўключыць паўночнакаўказскія тэрыторыі ў склад імперыі толькі праз вельмі жорсткую палітыку ўціхаміравання мясцовага насельніцтва, якая пачыналася з масавай высечкі лясоў, знішчэння ўраджаю, разбурэння мясцовых аулаў, а потым вылілася ў масавы генацыд, ахвярамі якога рабіліся горскія народы. Расійскія ўлады перасялялі горцаў у даліны, але вялікая іх частка не падпарадкавалася і пакінула радзіму. За савецкім часам справа дайшла да масавай дэпартацыі цэлых народаў і этнічных супольнасцяў.

У той ці іншай форме на працягу апошніх больш як 200 гадоў антыімперыялістычныя вайны на Каўказе ўспыхвалі шмат разоў: па сутнасці, яны не спыніліся і па сёння.

10.6. Бесарабія. Бесарабія прымыкала да паўднёвай часткі Правабярэжнай Украіны, дзе было поліэтнічнае мяшчанства, а таксама сялянства, якое размаўляла на румынскай мове. Гэтую тэрыторыю, якая складала паўночна-ўсходнюю частку некалі вялікага княства Малдовы, Расія заваявала ў 1812 г. Ва ўмовах беднасці большай часткі мясцовага насельніцтва імперыі ўдалося раскалоць і пасварыць паміж сабою групы мясцовых элітаў. На пачатку Расія дала Бесарабіі аўтаномію нахштальт той, што мела з 1809 г. Фінляндыя, але ў 1828 г. гэтая аўтаномія была скасаваная.

10.7. Украіна, Беларусь, Літва. Імкнучыся падпарадкаваць сабе гэтыя краіны, Расійская імперыя і тут ужывала метады падбухторвання розных груп мясцовых эліт да ўзаемнай варажнечы.

Найбольш відавочнай нагодай да ўмяшання ва ўнутраныя справы адпаведных нар одаў расійскія каланізатары разглядалі рэлігійнае пытанне, бо вельмі ўплывовыя магнацкія роды тут спавядалі або праваслаўе, або каталіцтва (у рымскай або грэцкай (уніяцкай) версіі). Расійскія ўладары здаўна культывавалі прынцып падпарадкавання духоўнай улады свецкай («цэзарапапізм»), сфармуляваны (хоць і не ў такой радыкальнай форме) яшчэ візантыйскімі імператарамі. Стварыўшы ў 1589–1593 гг. падпарадкаваны сабе Маскоўскі патрыярхат і гвалтоўна ліквідаваўшы ў 1686 г. канкурэнтную для сябе Кіеўскую метраполію, расійскія цары, імператары, камуністычныя генсекі і прэзідэнты ніколі не саромеліся выкарыстоўваць найвышэйшае праваслаўнае духавенства дзеля сцвярджэння сваіх імперскіх мэтай. У выпадку з Беларуссю і Літвой адпаведныя праблемы вырашаліся выключна гвалтоўнымі метадамі, што мела сваё яскравае адлюстраванне ў трох па дзелах Рэчы Паспалітай (канець XVIII ст.). Пры гэтым царская ўлада напачатку зрабіла шырокі жэст у бок каталіцкага насельніцтва: у імперыі была надалей дазволена дзейнасць ордэна езуітаў, у справаходстве і школьніцтве поўная перавага аддавалася польскай мове. Усе гэтыя прывілеі, а таксама права на самастойнае існаванне грэка-каталіцкай царквы былі, аднак, скасаваныя царскімі ўказамі і рашэннямі адпаведных органаў імперыі на працягу 1830-х гг.

Разам з тым дзеля падпарадкавання сабе ў краінскіх зямляў маскоўскім і пецярыбургскім уладарам давялося ўжываць і дыпламатыю. Украінскія казакі, якія масава рассяліліся ў ніжнім цячэнні Дняпра, мелі свабодны лад жыцця: палявалі, займаліся рыбалоўствам, здзяйснялі набегі на тэрыторыі Асманскай імперыі. Пры гэтым яны фармальна падпарадкоўваліся каралю Рэчы Паспалітай, ахоўвалі паўднёвыя межы шляхецка-дэмакратычнай дзяржавы. Масква ў той самы час актыўна спрыяла ўзнікненню канфліктаў паміж, з аднаго боку, праваслаўнымі каталіцкімі атаманамі, а з другога – з каталіцкімі магнатамі дышляхтай Украіны, якая на лежала да розных веравызнанняў.

Гэта прывяло, у прыватнасці, да выхаду з падпарадкавання Варшаве гетмана Багдана Хмяльніцкага, які, каб абараніць свае пазіцыі, заключыў з царом Аляксеем Міхайлавічам Пераяслаўскую дамову,

што бы ла юрыдычна дзейнай толькі ў 1654–1657 гг., але па зней расійскія цары і імператары выкарысталі яе дзеля поўнай ліквідацыі самастойнасці казацкай дзяржавы – Запарожскай Сечы. Гетманства як сімвал самастойнай улады было канчаткова скасавана да 1780 г., а Украіну з часам падзялілі на тры акія самыя губерні, што і снавалі ў астатняй частцы Расійскай імперыі. Умацаванні, зробленыя казакмі Сечы, былі разбураны і дашчэнту знішчаны. Частку казакоў прымусява перасялілі на Кубань, некаторыя перабраліся ў Турцыю.

У той жа час за адмаўленне ад памяці пра продкаў, ад сваіх нацыянальных традыцый і моў эліты згаданых краін атрымлівалі прывілеі: іх сяляне рабіліся цалкам прыгоннымі, а самі яны маглі займаць розныя дзяржаўныя і вайсковыя пасады ў імперыі.

10.8. Латвія і Эстонія. Дзеля падпарадкавання сабе тэрыторый сучаснай Латвіі – Курляндый, Ліфляндый і Задзвінскага герцагства – Расійская імперыя напоўніцу выкарыстала ваенныя сродкі і дыпламатычныя захады. У выніку Паўночнай вайны (пачатак XVIII ст.) Расія атрымала кантроль над Ліфляндыйй. Свяячка Пятра I Ганна Іванаўна ў 1730 г. узышла на расійскі трон і пабралася шлюбам з курляндскім герцагам, немцам Эрнстам Біронам, які прагнуў сам кіраваць імперыяй і дзеля гэтага пагадзіўся фактычна цалкам падпарадкаваць Курляндыю Пецярбургу. Гэтае становішча было замацаванае і праз далейшае актыўнае далучэнне этнічных немцаў (остзейскай знаці) да кіравання Расійскай імперыяй (Кацярына II і яе нашчадкі). Наогул балтыйскія немцы вельмі ахвотна паступалі на службу Расійскай імперыі, бо на землях, дзе яны жылі, яны папросту не мелі партнёраў, з якімі патэнцыйна маглі б фарміраваць супольныя нацыі. Задзвінскае герцагства, што знаходзілася пад пратэктаратам Рэчы Паспалітай, канчаткова трапіла ў склад імперыі пасля падзелаў апошняй.

Эстонія (даўней Эстляндыйя і частка Ліфляндый) моцна пацярпела падчас Паўночнай вайны: там істотна скарацілася вясковае насельніцтва, пацярпелі і гарады. Як і ў выпадку з Курляндыйй, тут увесь час захоўваліся пазіцыі той самай остзейскай знаці, якая ў выніку пагадзілася падпарадкавацца Пецярбургу і дазволіла стварыць Рэвельскую губерню, перайменаваную ў 1783 г. у Эст-

ляндскую. Источником чинникам, які спрыяў гэтаму працэсу, было тое, што Расійская імперыя да пары да часу прызнавала для лютэран-пратэстантаў роўныя правы з правамі праваслаўных жыхароў краіны.

10.9. Фінляндыя. Гэтая краіна заставалася шведскай правінцыяй да таго, як была захоплена расійскімі войскамі ў вайне 1808–1809 гг. Фіны, аднак, не надта хацелі перайсці пад царскую ўладу і пэўны час вялі партызанскую вайну. Каб прыцягнуць хоць частку эліты на свой бок, Аляксандр I выршыў дзейнічаць нестандартнымі метадамі. У сакавіку 1809 г. ён склікаў у Борга (Порва) фінскі сейм, які прыняў рашэнне прыняць дараваную царскім маніфэстам канстытуцыю. Згодна з ёй, Фінляндыяй надалей павінен быць кіраваць фактычна свой урад (сенат), падсправаздачны толькі цару як Вялікаму князю Фінляндскаму. Пазней імперскія інстынкты расійскіх уладароў пачалі выяўляць сябе мацней і мацней: у 1812 г. сталіца краіны была перанесена са шведскамоўнага горада Або (Турку) бліжэй да расійскіх тэрыторый, у Гельсінгфорс (Хельсінкі); яшчэ пры канцы кіравання Аляксандра I перасталі склікацца фінляндскія сеймы; пасля 1827 г. на дзяржаўнай службе былі ўзаконеныя праваслаўныя чыноўнікі; пасля 1830 г. краінай пачалі кіраваць расійскія генерал-губернатары; пасля 1848 г. было фактычна забаронена кнігадрукаванне на фінскай мове; з канца 90-х гг. XIX ст. вельікарская мова была ўведзеная ў афіцыйнае справаводства. Але пры ўсім гэтым намаганнімі прадстаўнікоў фінскай эліты (найперш Ёхана Снэльмана) у 1863 г. быў зноў скліканы сейм (надалей збіраўся раз на 5 гадоў), а фінская мова атрымала афіцыйны статус. У 1865 г. фінская мова стала самастойнай і досыць моцнай грашовай адзінкай. Пры канцы 90-х гг. сейм адхіліў праграму царскіх саўленікаў прыняць закон аб праходжанні фінамі вайскавай службы ў расійскім войску (яшчэ Аляксандр I дазволіў Фінляндыі мець невялікую ўласную армію).

Фінляндыя стала другой (пасля Новай Зеландыі) краінай у свеце і першай у Еўропе, дзе падчас выбараў жанчыны атрымалі права голасу.

10.10. Габрэі. Да падзелаў Рэчы Паспалітай у складзе Расійскай імперыі жыла невялікая колькасць габрэяў. Але пасля гэтых падзелаў

іх колькасць раптоўна вырасла амаль да паўмільёна. Для расійскай адміністрацыі габрэі адразу ж сталі ці не самай «нязручнай» часткай насельніцтва. Яны спа вядалі вельмі старажытную рэлігію, мелі высокаразвітую культуру. Паводле ўзроўню пісьменнасці і згуртаванасці яны, як і палякі, звычайна с таялі значна вышэй за праваслаўных велікаросаў. У самых розных сферах дзейнасці – а найперш у гандлі, рамёствах, юрыспрудэнцыі – габрэі перамагалі ў любой канкурэнцыі. Царскі ўрад рабіў адпаведныя захады, каб абараніць велікаросаў ад такога суперніцтва. Так, калі ў 1791 г. маскоўскія купцы запатрабавалі прыбраць канкурэнтаў-габрэяў, ён прыняў пастанову аб забароне габрэям сяліцца ў сталічных гарадах. З часам (1827) была ўзаконеная рыса аселасці, якая рэзка абмяжоўвала правы габрэяў і дазваляла ім жыць і працаваць амаль выключна на тэрыторыях сучасных Беларусі, Літвы, Латвіі, Украіны, Малдовы і Польшчы. Аднак «Палажэнне аб габрэях», прынятае ў 1804 г., усё-такі гарантавала прадстаўнікам гэтай нацыянальна-рэлігійнай супольнасці пэўныя істотныя правы ў сферы атрымання адукацыі, арганізацыі самакіравання (у выглядзе *кагалаў*), вядзення рамесна-гандлёвай дзейнасці. Тым не менш у большасці аспектаў дыскрымінацыя габрэяў у Расіі была рэаліяй штодзённага жыцця. На пачатку ХХ ст. пашырэнне арганізаванага чарнасоценскага руху спрыяла таму, што ў межах рысы аселасці адбываліся жажлівыя *пагромы*, падобныя да таго, што здарыўся ў Кішыніве ў 1903 г.

10.11. Цэнтральная Азія. Тэрыторыі Туркестана і аазісаў Цэнтральнай Азіі былі далучаны да Расійскай імперыі ў сярэдзіне ХІХ ст. Імперскія палітыкі абгрунтоўвалі гэтак выключна неабходнасцю абараніць паўднёвыя межы Расіі, якія праходзілі па пустэнях. Як тлумачыў Аляксандр Гарчакоў, згаданы намі раней расійскі міністр замежных спраў у 1856–1882 гг.: «Інтэрэсы бяспекі межаў і гандлёвых зносінаў з аўсёды паграбуюць, каб больш цывілізаваная дзяржава мела поўную ўладу над суседзямі, якія сваімі дзікімі і неўтаймоўнымі звычкамі робяць нямала непрыемнасцяў». Да таго ж для Расіі гэты рэгіён быў важны з гледзішча магчымасцяў атрымання таннай бавоўны. Паводле канцэпцыі таго самага Гарчакова, Расіі таксама было неабходна «ўзнавіць статус вялікай еўрапейскай дзяржавы

пасля паражэння ў Крымскай вайне». Гэтыя рэгіёны доўгі час былі аб'ектам жорсткай эканамічнай эксплуатацыі, але расійская ўлада не рабіла ніякіх сур'ёзных спробаў асіміляваць мясцовае насельніцтва, зрусіфікаваць яго. Сярод мясцовых кланавых эліт падшукваліся тыя лідары, якія былі згодныя на вонкавае падпарадкаванне Пецярбургу, маючы пры гэтым вялікую свабоду дзейнасці.

10.12. Працэс фарміравання імперыі: агульныя рысы. Ка лі падвесці вынікі разгляду найчасцей ужываных метадаў стварэння і пашырэння Расійскай імперыі, трэба адзначыць наступнае:

1) у асноўных сваіх рысах яе фарміраванне нагадвала тое, як гэта адбывалася з тыповымі азіяцкімі імперыямі: галоўная ўвага аддавалася стварэнню наднацыянальных, пераважна вайсковых, эліт, якія паступова былі інтэграваны ў імперскую структуру;

2) у якасці важнага інструмента сцвярджэння і ўмацавання Расійскай імперыі а ктыўна выкарыстоўваліся фінансавыя метады ў выглядзе збору на месцах даніны (падаткаў);

3) законы імперыі атрымлівалі абсалютную перавагу перад мясцовымі традыцыямі і звычайным правам;

4) праваслаўныя сяляне і казакі атрымоўвалі ад царскай улады магчымасць, а часам і заданне, перасяляцца на здабытыя гэтымі ўладамі землі;

5) праваслаўныя жыхары, якія не паходзілі з арыстакратыі, не атрымлівалі ніякіх прывілеяў перад іншымі народамі імперыі;

6) Расійская дзяржава мела рысы сухапутнай вайскавай імперыі; эканамічная палітыка на падпарадкаваных землях вялася найперш з улікам інтарэсаў узброеных сіл і цывільнай адміністрацыі;

7) стабільнасць Расійскай імперыі падтрымлівалася з большага за кошт інтэгравання мясцовых эліт у расійскую бюракратыю; тых, хто не падпарадкоўваўся, рознымі спосабамі выключалі з імперскага грамадства; таксама і стотным чыннікам дасягнення стабільнасці імперыі было тое, што расійскія ўладары, запазычыўшы высокую культуру з Захаду, спалучылі гэты працэс з насаджэннем велікарускай мовы імперыі (асабліва ў XIX – пачатку XX ст.); пры гэтым велікаруская нацыянальная самасвядомасць пастаянна нівелявалася, набываючы рысы расійскай імперскай свядомасці;

- 8) Расійская імперыя мела межы, фактычна адкрытыя як для захопніцкіх нападаў на суседнія тэрыторыі, так і для гандлю з імі;
- 9) усё насельніцтва імперыі падзялялася на пануючы народ, рускіх (да іх далучалі ўкраінцаў – маларосаў – і беларусаў) і іншародцаў, да якіх адносілі людзей іншых этнічных груп і веравызнанняў;
- 10) цягам усёй свайго гісторыі Расійская імперыя вяла вайны: выняткам быў час кіравання імператара Аляксандра III пры канцы XIX ст.;
- 11) спецыфічны характар мелі гарады імперыі: у іх адсутнічала самакіраванне; характэрным для імперыі было таксама існаванне вайсковых пасяленняў;
- 12) прыгон сялян у Расійскай імперыі меў больш жорсткія формы ў параўнанні з краінамі Еўропы;
- 13) бальшавікі ў першыя 10–15 гадоў свайго кіравання паспрабуюць стварыць свае нацыянальныя эліты, але потым павернуць палітыку ў бок насаджэння псеўдаэліт праз элімінацыю сапраўдных;
- 14) постсавецкая Расія з большага вернецца да палітыкі каланізацыі, распрацаванай у Расіі царскай.

10.13. Развіццё нацыянальных рухаў у XIX – пачатку XX ст. і перадумовы першага распаду Расійскай імперыі. Мадэрнізацыя і пашырэнне масавай пісьменнасці ў другой палове XIX ст. падштурхоўвалі развіццё варткальнай сацыяльнай мабільнасці на нацыянальных ускраінах імперыі. У сувязі з гэтым пачалі ўтварацца новыя генерацыі мясцовай інтэлігенцыі разначыннага, часцей з аўсёбянскага, паходжання. У іх асяроддзі ўзніклі нацыянальныя рухі, якія вылучалі патрабаванні абароны мовы і культуры ўласных народаў, стварэння на іх падмурку сучаснай, мадэрнай культуры, замацавання яе ў адукацыі, справаводства. З цягам часу ў гэтыя лозунгі спалучаліся дэмакратычнымі патрабаваннямі: нацыянальны суверэнітэт, першапачаткова ў форме мясцовага самакіравання, а па меры дасягнення масавасці руху – і незалежная нацыянальная дзяржава. На першым этапе развіцця, у так званай этнаграфічнай фазе, актывісты нацыянальных рухаў займаліся амаль выключна навуковай дзейнасцю, на другім – пачыналі нацыянальную агітацыю («абуджэнне народаў»), якая першапачаткова не сустракала значнай

падтрымкі. Сведчаннем масавасці (трэцяй ступені) станавілася стварэнне нацыянальных палітычных партый, іх і дэалагічная дыверсіфікацыя, што адбывалася падчас крызісу цэнтральнай імперскай улады.

Украінскія землі ў XIX ст. становяцца рэгіёнам інтэнсіўнага гаспадарчага развіцця: найбольш яркая гэта выявіла сябе ў развіцці прамыслова-гандлёвай спецыялізацыі і спецыялізацыі сельскай гаспадаркі, што спрыяла стварэнню дынамічнага рынку. У Левабярэжнай Украіне (Харкаўшчына, Палтаўшчына) дзейнічалі буйныя гуртавыя кірмашы: там мясцовыя гандляры мелі безумоўную перавагу ў рэалізацыі розных відаў прадукцыі сярод мясцовых жыхароў-сялян. У Правабярэжжы і на поўдні краіны ўкраінскія прадпрыемствы адчувалі вельмі сур'ёзную канкурэнцыю з боку габрэйскай дробнай буржуазіі. На поўдні Украіны імкліва расла колькасць буйных сялянскіх гаспадарак: у 1897 г. яны складалі 20 % ад агульнай колькасці ўкраінскіх гаспадарак. Украінамоўнае насельніцтва складала значную меншасць у вялікіх гарадах: тут часцей гучалі вэлікарская, габрэйская, нават армянская, нямецкая, грэцкая мовы. Аднак глыбокія традыцыі народнай украінскай культуры, яе тэмперамент і эмацыйная насычанасць далі штуршок фарміраванню культуры прафесійнай. Велізарную ролю ў гэтым адыгрывала інтэлігенцыя, спрыяльным асяроддзем для фарміравання якой былі ўніверсітэты ў Харкаве (з 1805 г.), Кіеве (з 1834 г.), Адэсе (з 1865 г.), ліцэі ў Нежыне, Крамянцы і Адэсе. Няма ла ўкраінцаў вучылася ў расійскіх універсітэтах, некаму ўдалося атрымаць навуку ў Галіччыне (Львоўскі ўніверсітэт існаваў з 1784 г.) або ў Заходняй Еўропе. Веды маладых украінскіх інтэлігентаў узбагачаліся праз вандраванні па адным краі, падчас якіх яны шукалі сувязі са сваім народам. Неацэнную ролю адыгрывала новая ўкраінская літаратура, імёны найважнейшых прадстаўнікоў якой на чале з Тарасам Шаўчэнкам згадваюцца ў раздзелах, прысвечаных культуры гэтай перыяду. Каля сярэдзіны стагоддзя пачалі знікаць таемныя і паўпадпольныя арганізацыі выразна ўкраінскага характару: Кірыла-Мяфодзьеўскае брацтва (Кіеў, 1845 г.), Грамада (Кіеў, з 1862 г.), «Брацтва тарасаўцаў» (з 1892 г.), Усеагульная Украінская Арганізацыя, Украінскае навуковае таварыства, гурткі Рэвалюцый-

най Украінскай партыі, Народнай Украінскай партыі, Украінскай дэмакратычнай партыі, Украінскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі, Украінскай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, Таварыства Украінскіх Прагрэсістаў (ка нец 1890-х – 1900-я гг.). Царскі ўрад усяляк пр оцідзейнічаў гэ таму пра ацэсу: бы лі з акрытыя кі еўская «Прасвіта», кі еўскае Таварыства пісьменнасці і яго «Народны дом», забаронена рэгістрацыя іншых філій «Прасвіты», а падчас Першай сусветнай вайны гвалтам перапыняліся практычна ўсялякія праявы ўкраінскай грамадскай дзейнасці.

У Пецяярбургу ў 1861–1862 г. выходзіў штомесячны часопіс «Аснова». Пасля таго як Аляксандр II у 1876 г. падпісаў указ аб забароне друкавання па-ўкраінску лю бых арыгінальных мас тацкіх твораў і перакладаў, а таксама ўвозу ўкраінскіх кніг з-з а мяжы, у Кіеве з 1882 г. па-руску пачала выходзіць «Киевская старина», якая адыграла істотную ролю ў пашырэнні ведаў украінцаў пра сваю гісторыю. Пасля царскага маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. колькасць украінскіх перыядычных выданняў і кніг на ўкраінскай мове ўзрастала вельмі хуткімі тэмпамі (газеты «Громадська думка», «Рада», «Рідна справа», «Хліб ороб», «Засів», «С ело», «Рілля», «Рідний край» ды іншыя); пачала до сыць а ктыўную дзейнасць прыдняпроўская філія львоўскай «Прасвіты». Наогул жа магчымасці прапаганды ўкраінскай мовы і культуры ў Аўстра-Венгрыі часоў імператара Франца-Ёзэфа, у параўнанні з царскай імперыяй, сёння цяжка пераацаніць.

Падобнага ў XIX і на пачатку XX ст. не маглі чакаць дзеячы *беларускага адраджэння*: уся тэрыторыя краю знаходзілася ў складзе Расійскай імперыі, а вынікам паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. было ўзмацненне паліцэйскага рэжыму, рэпрэсіі супраць значнай часткі краёвай шляхецкай інтэлігенцыі. У 1832 г. улады зачынілі Віленскі ўніверсітэт – практычна адзіную вышэйшую навучальную ўстанову, на той час больш-менш даступную для беларусаў. У гарадах і мястэчках большасць насельніцтва звычайна складалі этнічныя габрэі; у весь час па вышлася колькасць сем’яў вялікарасійскіх чыноўнікаў. Наогул гарадское насельніцтва Беларусі на пачатку XIX ст. складала не больш за 5 % ад яго агульнай колькасці, а ў другой палове – не больш за 10 %. Згодна з перапісам насельніцтва

Расійскай імперыі 1897 г., у вёсках жыло 97,7 % беларускамоўнага насельніцтва краю. Рыма-каталіцкая царква мела магчымасць бесперашкодна выходзіць значную частку беларусаў у польскім духу, а пасля далучэння грэка-каталіцкай царквы да расійскай праваслаўнай царквы (1839 г.) апошняя пачала весці до сыць актыўную праімперскую прапаганду. У 1840 г. Мікалай Іухваліў указ імперскага Сената аб забароне ўжываць назвы «Беларусь» і «Літва» ў афіцыйных зносінах і дакументах; тады ж была ўведзена забарона публікацый арыгінальных выданняў на беларускай мове (з выняткам зборнікаў фальклорных матэрыялаў). Навязаная царскімі ўрадамі спецыялізацыя сельскай гаспадаркі (таварная вытворчасць бульбы для вырабу гарэлкі, малочна-мясная жывёлагадоўля, вырошчванне льну) спрыяла хуткаму расслаенню беларускай вёскі, тым часам як прамысловасць у гарадах развівалася надзвычай слаба. З гэтых прычын ні сялянскае, ні рабочае насельніцтва не магло стаць калыскай беларускага нацыянальнага руху. Беларуская шляхта на працягу XIX і пачатку XX ст. захоўвала з большага прапольскую арыентацыю, свядома карысталася ў публічных зносінах польскай, а пазней і велікарускай мовай.

Прыкметы нацыянальнага абуджэння сярод шляхты пачалі праяўляцца яшчэ ў першай палове XIX ст. (асяроддзе філаматаў і філарэтаў у Вільні, з'яўленне першых беларускіх фалькларыстаў). Аднак больш-менш яны інстытуалізаваліся толькі пасля катастрофы падчас паўстання 1863–1864 гг., калі ў часткі гэтай самай шляхты пачала слабець вера ў магчымае адраджэнне Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага як яе складовай часткі. Падчас самога паўстання гэта выявілася ў дзейнасці Канстанціна Каліноўскага і яго найбліжэйшых папалчнікаў. Пасля паўстання ініцыятыву перанялі такія дзеячы, як згаданыя раней Францішак Багушэвіч, Янка Лучына (Іван Неслухоўскі), а таксама Вайніслаў Суліма-Савіч-Заблоцкі, Адам Гурыновіч, Карусь Каганец (Казімір Кастравіцкі), якія, аднак, вызначыліся амаль выключна літаратурна-асветніцкай працай. Першыя праявы самаўсведамлення беларускай нацыі як суб'екта гісторыі можна аднесці да 1884 г., калі ў Пецярбургу з'явіліся два нумары нелегальнага рускамоўнага часопіса «Гомон», дзе сярод іншага сцвярджалася, што «беларуская народнасць, захаваўшы сваю адасо-

бленасць, павінна будзе без сумневу заняць у Расіі такое самае месца, якое імкнуцца заняць іншыя больш-менш буйныя народнасці».

У другой палове XIX – пачатку XX ст. актывізавалася таксама фалькларыстычная дзейнасць, у якой сябе выявілі, між іншага, Павел Шпілеўскі, Іван Насовіч (таксама аўтар першага «Слоўніка беларускай мовы»), Павел Шэйн, Мікалай Нікіфароўскі, Еўдакім Раманаў, пазней Міхал Федароўскі, Аляксандр Сержпутоўскі. Іх даследаванні дапамаглі, у прыватнасці, пр афесару Яўхіму Кар скаму на пачатку 1900-х гг. напісаць капітальную трыхтомную працу «Беларусы». Тады ж у знікла другая, значна мацнейшая, хваля палітызацыі беларускага руху: у гэтым велізарную ролю адыгралі такія асобы, як браты Антон і Іван Луцкевічы, Вацлаў Іваноўскі, Алаіза Пашкевіч (Цётка). У 1902 г. іх намаганнімі была створаная палітычная партыя – Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, якая пазней атрымала назву сацыялістычнай. Менавіта дзякуючы гэтай арганізацыі пасля царскага маніфеста 17 кастрычніка заснавалі першую легальную газету на беларускай мове пад назвай «Наша доля», а пасля яе закрыцця ўладамі арганізавалі выпуск тыднёвіка «Наша ніва», які адыграў неацэнную ролю ў стварэнні і гуртаванні нацыянальнай беларускай інтэлігенцыі. У перыяд пачатку Першай сусветнай вайны пачалі выходзіць іншыя перыядычныя выданні, друкаваліся кнігі беларускіх паэтаў і празаікаў (Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітрака Бядулі, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага), былі заснаваны першыя тэатральныя трупы і гурткі. Вацлаў Ластоўскі ў 1910 г. апублікаваў першую «Гісторыю Беларусі» на беларускай мове. У ваенны час на акупаванай нямецкімі войскамі тэрыторыі пачало стварацца школьніцтва з навучаннем па-беларуску.

Усё гэта не спыніла працэсу гвалтоўнай русіфікацыі беларусаў, але ў пэўнай меры яго запаволіла. Трагедыя беларусаў палягала і ў тым, што падчас вайны царскі ўрад змусіў вялікую колькасць жыхароў краю зрабіцца ўцекачамі, выехаць у аддаленыя рэгіёны Вялікарасіі. Што праўда, камітэты ўцекачоў, створаныя ў шэрагу расійскіх гарадоў, пэўным чынам дапамагалі беларусам у самаарганізацыі і ўсведамленні сябе як нацыі.

Нацыятворчыя працэсы ў *прыбалтыйскай частцы Расійскай імперыі*, сярод літоўцаў, латышоў і эстонцаў, маюць пэўныя агуль-

ныя рысы, але адначасова вызначаюцца сваёй адметнасцю. Калі ў Эстоніі і на большай частцы сучаснай тэрыторыі Латвіі прыпоўнай падтрымцы пецярбургскай улады ў разгляданы перыяд ключавыя маёмасныя і палітычныя правы мелі зямлеўласнікі (остзейскія бароны), чын оўнікі, гандляры, пастары (у гарадах) нямецкага паходжання, то ў этнічнай Літве сітуацыя складвалася падобным чынам, як і ў Беларусі: мясцовая шляхта існавала, але яна была моцна арыентаваная на польскую мову і на ідэю адраджэння Вялікага Княства Літоўскага ў складзе Рэчы Паспалітай. Любое ўзмацненне эксплуатацыі сялян у Латвіі і Эстоніі з боку іншамоўных зямлеўласнікаў выклікала вялікае незадавальненне, што спрыяла фарміраванню іх на цыянальных і дэнтычнасцяў. З іншага боку, этнічныя немцы Прыбалтыкі выяўлялі высокую ступень ініцыятыўнасці ў развіцці прамысловасці і гандлю: гэтак спрыяла і адносная блізкасць рэгіёна да сцялыцы імперыі. З гэтай прычыны ў Эстоніі і на большай частцы латвійскай тэрыторыі больш актыўна, чым у суседніх рэгіёнах, фарміравалася праслойка гарадскіх *фабрычных рабочых*, куды людзі рэкрутаваліся з эстонскіх і латышскіх паводле этнічнага складу вёсак. У этнічнай Літве цеснага супрацоўніцтва мясцовай шляхты з царскімі ўладамі нават у гаспадарчай сферы не атрымлівалася, найперш з прычыны дачынення яе да паўстанняў 1830–1831 і 1863–1864 гг. і пераважна рыма-каталіцкай канфесійнай прыналежнасці. Парэформенныя працэсы ва ўсёй Прыбалтыцы прывялі да масавага пашырэння такога тыпу сельскіх паселішчаў, як хутары, што надала сялянам усведамленне сваёй большай індывідуальнай свабоды. З іншага боку, латышы, эстонцы маглі трымаць шынкі, чайныя, заезныя двары і праз гэта выходзілі на пастаянныя кантакты са сваім сялянствам. Разбагацеўшы, частка гэтых людзей пачынала ўкладаць грошы ў больш буйныя праекты і, як вынік, ствараць усё большую канкурэнцыю прадпрымальнікам нямецкага паходжання. Да таго ж на пачатку Першай сусветнай вайны нямала нямецкіх сем'яў з балтыйскага рэгіёна Расійскай імперыі выехала ў Германію.

Натуральна, што ваельмі важным чыннікам на цыятворчых працэсах у гэтым рэгіёне было станаўленне і ўмацаванне пазіцыі нацыянальных супольнасцяў інтэлігентаў. Віленскі ўніверсітэт стаў,

сярод іншага, асяр оддзем, у якім сябе праявілі дзеячы жамойцка-літоўскага адраджэння. Сіма нас Даўкантас у 1822 г. на пісаў першую на літоўскай мове «Гісторыю Літвы» (а публікавана ў 1905 г.), а Сіманас Станявічус у 1829 г. а публікаваў зборнік сваіх літоўскіх вершаў.

У Мітаве (Елгаве) у 1822 г. пачала выходзіць першая ў гісторыі газета на латышскай мове «Латвіешу Авізэс».

Вялікую ролю для нацыянальнага адраджэння эстонцаў і латышоў адыграў заснаваны ў 1802 г. Дэрпцкі ўніверсітэт. Менавіта тут у 1820-х гг. узнік гурток патрыятычна настроенай эстонскай інтэлігенцыі, у якім вялі рэй Фрыдрых Роберт Фэльман і будучы ўкладальнік эстонскага нацыянальнага эпасу «Калевіпоэг» (надрукаваны на эстонскай мове ў 1862 г.) Фрыдрых Рэйнгольд Крэйцвальд. Там жа ў Дэрпце (Тарту) у 1850-х гг. утварыўся гурток маладых латышскіх літаратараў-асветнікаў, да якога належалі Юрыс Алунанс, Крыш'яніс Б'аранс, Крыш'яніс Валдэмарс. На гэтай глебе нарадзіўся *рух моладала ты шоў*, удзельнікі якога ставілі сабе за мэту спрыяць фарміраванню мадэрнай латышскай нацыі эвалюцыйным шляхам, найперш праз асвету. У той час пачалі выходзіць газеты на латышскай мове, «Маяс Віесіс» (у Дэрпце) і «Петэрбургас авізэс» (у Пецярбургу), на эстонскай мове – «Пэрна Постымэс» (у Пярну) і «Эсці Постымэс» (у Дэрпце-Тарту). Літоўскі грамадска-палітычны друк пачынаўся ва Усходняй Прусіі: штомесячны часопіс «Аўшра», які пачаў выдаваць Ёнас Басанавічус, нелегальна завозіўся ў літоўскія паветы Расійскай імперыі. Пазней, у 1889 г., варшаўскае таварыства студэнтаў-літоўцаў пачало вы даваць часопіс «Вар пас», які р эдагаваў Вінцас К удзірка. Яго ж рэдакцыя выдавала таксама прызначаную вяскоўцам газету «Укінінкас». Рыма-каталіцкі касцёл заснаваў газету «Цевінес саргас», у якім галоўную ролю адыгрываў кс'ендз Юозас Тумас-Вайжгантас.

У сярэдзіне XIX ст. працэсы нацыянальнага адраджэння пачаліся ў асяроддзі літоўскага рыма-каталіцкага касцёла. Бі скуп Мацеюс Валанчус не толькі на пісаў па-літоўску гі сторыю Жам ойцкага біскупства ды шэр аг ды дактычных пр азаічных тв ораў, але стаў ініцыятарам ру ху за цвярозасць – з часам до сыць па пулярнага сярод простых літоўцаў. Імёны іншых літ аратараў прыбалтыйскіх народаў, якія а дыгралі в ажную р олю ў нацыятворчых працэсах,

згадваліся ў адпаведных раздзелах. Істотнае значэнне, як і ў выпадку з Беларуссю, мела праца збіральнікаў фальклору – таго ж Ёнаса Басанавічуса, а таксама Антанаса Юшкі, Адольфаса Сабалюскаса, Ёнаса Юшкі і іншых.

У Латвіі і Эстоніі ўсё большую папулярнасць набывалі *святныя вяды*, якія дапамагалі нацыянальнаму самаўсведамленню іх удзельнікаў. У другой палове XIX ст. у Эстоніі з’явіліся тэатральна-спеўнае таварыства «Вайнемуйнэ», Эстонскае студэнцкае таварыства. У 1878–1882 гг. педагог, пісьменнік і журналіст Карл Роберт Якабсан выдаваў першую палітычную газету на эстонскай мове «Сакала»: на яе старонках была сфармулявана эканамічная і палітычная праграма адраджэння Эстоніі. У той самы час пастар і мовазнаўца Якаб Хурт сцвярджаў, што с амавызначэнне эстонцаў як малянага народа магчымае толькі ў культурнай сфэры. У апошняй чвэрці XIX ст. заявілі пра сябе нефармальны рух за народную школу і Таварыства эстонскіх літаратараў.

На пачатку 1880-х гг. на загад імператара Аляксандра III сенатар Мікалай Манасеін распрацаваў план тэатральнай русіфікацыі прыбалтыйскіх губерняў. Замест остзейскіх немцаў на кіраўнічыя пасады пачалі прызначаць велікаросаў, якія, прыехаўшы на месца службы, часта надзвычай варожа ставіліся да «іншародцаў». Да канца XIX ст. усе навучальныя ўстановы ўключна з Дэрпцкім універсітэтам былі пераведзеныя з нямецкай, эстонскай або латышскай моў навучання на велікарускую. Тым не менш, калі ў самой Расіі ў гэты час чытаць і пісаць умелі каля 27 % ад агульнай колькасці насельніцтва, то ў Прыбалтыцы гэты паказчык у некаторых рэгіёнах дасягаў амаль 80 % і – што вельмі важна – пісьменнымі ў вялікай колькасці былі жанчыны. Напрыклад, у літоўскай Ковенскай губерні колькасць пісьменных жанчын (55 %) нават перавышала адпаведную колькасць мужчын (52 %).

У Латвіі пры канцы 1880-х гг. сфарміраваўся ідэяна-палітычны адраджэнскі рух левага кшталту пад назвай «Новая плынь», найважнейшымі прадстаўнікамі якога былі згаданы раней паэт і драматург Яніс Райніс (Плікшанс), а таксама Яніс Янсан і Петэрыс Стучка. Апошні стаў пазней актыўным дзеячам створанай у 1904 г. Латвійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі, якая карысталася знач-

най папулярнасцю сярод насельніцтва краю ў перыяд паміж дзвюма рэвалюцыямі (хоць на цыянальныя лозунгі ў яе праграме гучалі досыць прыглушана). Ся ляне Латвіі вельмі а ктыўна ў дзельнічалі ў кааператыўным руху: у 1914 г. дзейнічала ўжо 860 разнастайных сельскагаспадарчых таварыстваў.

Адным з сімвалаў эпохі сталі латвійскія ўцекачы – людзі, якіх прымуова эвакуявалі з Рыгі і іншых гарадоў краіны на ўсход, у Расію.

У Літве ў 1896 г. была створана першая звязаная з нацыянальным рухам палітычная арганізацыя – Літоўская сацыял-дэмакратычная партыя.

Пры гэтым літоўцы заставаліся сялянскай нацыяй: пры канцы XIX ст. толькі каля 26 тыс. працавалі на фабрыках або займаліся рамёствамі, блізу 5 тыс. належалі да інтэлігенцыі.

Трэба адзначыць, што фарміраванню сучаснай літоўскай нацыі ў гэты перыяд актыўна перашкаджалі не толькі расійскія імперскія ўлады, але і мясцовая спаланізаваная шляхта. Справа дайшла да публікацыі кніжкі шляхціча Людвіка Чаркоўскага пад назвай «Аніколі», дзе адмаўлялася само права літоўцаў на сваё нацыянальна-культурнае і рэлігійнае адраджэнне.

У час рэвалюцыйных падзей у снежні 1905 г. у Вільні быў скліканы вялікі з'езд літоўцаў з усіх мясцовасцяў краю. З'езд прыняў рэзалюцыю з заклікам надаць Літве палітычную аўтаномію.

Перыяд паслярэвалюцыйнай рэакцыі вызначаўся імкненнем літоўцаў адстаяць свае нацыянальныя правы. У гэтым значную ролю зноў-такі адыгрываў рыма-каталіцкі касцёл, а таксама рэдагаваны Антанасам Смятонам часопіс «Вільціс». У Вільні пачало сваю дзейнасць Літоўскае навуковае таварыства, якое развівала нацыянальныя памкненні этнічных літоўцаў. У пашырэнні ведаў пра Літву ў свеце значную ролю адыгрывала вельмі а ктыўная ўжо тады літоўская эміграцыя ў Еўропе і Паўночнай Амерыцы.

У сваю чаргу, Эстонія ўжо на пачатку XX ст. стала ў эканамічным і культурным аспекце ці не самым развітым рэгіёнам Расійскай імперыі, а да пачатку Першай сусветнай вайны прамысловасць давала тут больш за палову нацыянальнага даходу. На праблемы нацыянальнага адраджэння ў пачатку XX ст. тут найбольшую ўвагу звяртала партыя сацыялістаў-федэралістаў, якую ўзначаліў журналіст,

рэдактар газеты «Уўдысэд» Петэр Спэк. Пазней на па літычную арэну выйшла нацыяльна-ліберальная Эстонская народная партыя прагрэсістаў. У апошнія дзесяцігоддзе перад Лютаўскай рэвалюцыяй у Эстоніі імкліва павялічвалася колькасць акадэмічнай інтэлігенцыі: паводле гэтага паказчыка эстонцы былі сярод першых у свеце. Створаная прадстаўнікамі творчай інтэлігенцыі арганізацыя «Маладая Эстонія» імкнулася на вязаць шчыльныя кантакты з Паўночнай і Заходняй Еўропай, са скандынаўскай, англасаксонскай, раманскай культураў і адасобіцца ад нямецкай і велікарускай культуры. Тут працавалі на цыянальныя тэатры, музеі, культурна-адукацыйныя таварыствы.

У расійскай *Бесарабіі* ўмовы для ўтварэння *малдаўскага руху* не былі спрыяльнымі. На поўначы краю пасля яго далучэння да Расійскай імперыі было шмат вольнай зямлі. Таму тут не аформілася прыгоннае права, сяляне заставаліся асабіста вольнымі, хоць існавала іх эканамічная залежнасць ад землеўласнікаў – баяраў і манастыроў. Памешчыкі, аднак, не мелі дазволу на самавольнае перасяленне да сябе сялян з глыбі Расіі. Аднак насельніцтва краю і без таго было вельмі с тракатам: тут жылі акрамя магдаван такасама ўкраінцы, велікаросы, грэкі, абрэі, цыганы, балгары, гагаузы, армяне, немцы, сербы. Міграцыя ў гэты рэгіён стымулявалася вызваленнем на некалькі гадоў ад падаткаў і на 50 гадоў – ад рэкруцкай павіннасці. Значную колькасць буйных сялянскіх гаспадарак у першай палове XIX ст. трымалі каланізатары, найперш немцы і балгары. У паслярэформенны перыяд аграрны вектар развіцця эканомікі Бесарабіі яшчэ больш умацніўся, у той час як пра мыслоўнасць спецыялізавалася менавіта на перапрацоўцы сельгаспрадукцыі.

У першай палове XIX ст. некаторыя дзеячы культурнага адраджэння яшчэ трымаліся выразна прарасійскай, праімперскай арыентацыі. Да іх належалі, у прыватнасці, пісьменнік Канстанцін Стамаці, выдавец першай газеты на румынска-малдаўскай мове «Албіна ро мы ня в» (з 1829 г.), літаратар Георг Асакі.

Аднак такія майстры пяра, як Аляксандр Доніч, Канстанцінэ Негруцы, Багдан Петрычэйку Хашдэу, Віктар Крэсеску, Замфір Арбарэ-Ралі; пазней, на пачатку XX ст., Аляксей Матэевіч, Тудосе Роман былі больш арыентаваны на заходнія традыцыі і выказвалі непрыманне

таго прыгнёту, які панаваў у Расійскай імперыі. Не чужой для адукаваных малдаван была творчасць выдатных румынскіх паэтаў Васіле Александры і асабліва Міхая Эмінэску, прэзаіка і драматурга Міхая Кагэлнічану, прэзаіка Іона Лукі Караджале, дзіцячага пісьменніка Іона Крангэ і іншых. З 1914 г. пачынаецца рэгулярнае выданне што-тыднёвай газеты «Кувынт малдавенэск». Але распаўсюджванню нацыянальна-адраджэнскіх і дэі моцна перашкаджаў вельмі нізкі ўзровень пісьменнасці сярод тамтэйшага насельніцтва: у 1897 г. колькасць непісьменных мужчын складала 90 %, жанчын – нават 98,3 %.

Далучэнне *Крыма* да Расійскай імперыі напачатку ніякім істотным чынам не паўплывала на пазіцыі тамтэйшага мусульманскага духавенства. У самым канцы XVIII ст. у Крыме дзейнічала каля 1600 мячэцяў, 25 медрэсэ і мноства пачатковых мусульманскіх школ – *мектэбі*. З часам, аднак, царскі ўрад стварыў падкантрольнае яму Таўрычаскае магаметанскае духоўнае праўленне (1831 г.) і ўзмацніў сваю каланізатарскую палітыку ў гэтым рэгіёне. У выніку да 1850 г. адбыліся дзве магутныя хвалі эміграцыі крымскіх татараў, найперш у суседнюю Асманскую імперыю. Гэта стала прычынай заняпаду сельскай гаспадаркі і практычна поўнага абязлюдзення сёпавай часткі Крыма. Менавіта тады Крым пакінула вялікая частка крымска-татарскай эліты. Побач з гэтым ішла каланізацыя Крыма за кошт прыцягнення расейскім урадам перасяленцаў з тэрыторыі метраполіі. Усё гэта прывяло да таго, што з мільёна крымчан, якія жылі на паўвостраве на момант анексіі яго Расіяй, пры канцы XIX ст. засталася менш за 200 тысяч, што складала каля чвэрці ўсяго колішняга крымскага насельніцтва.

Крымска-татарскае адраджэнне было ў значнай ступені звязана з іменем выдатнага дзеяча культуры Ісмаіла Гаспрынскага, які прыклаў вялікія намаганні, накіраваныя на адраджэнне і выжыванне крымскага народа. Ён фактычна стварыў новую літаратурную крымска-татарскую мову і пачаў выдаваць першую крымска-татарскую газету «Тэрджыман», якая неўзабаве набыла вядомасць далёка за межамі Крыма і стала фактычна першай газетай для ўсіх цюркаў Расійскай імперыі. Гаспрынскі таксама распрацаваў новую метадыку школьнай адукацыі: дзякуючы ёй сфарміравалася новая генерацыя крымска-татарскай інтэлігенцыі. Ён жа і першым пачаў

выкарыстоўваць лацінскі алфавіт замест арабскіх літар, што пазней было пазычана шмат якімі цюркскімі народамі.

У 1898 г. Хасан Нуры заснаваў у горадзе Алупцы па дпольную арганізацыю «Неджат», якая с тавіла сабе за мэту стварэнне дэмакратычнай і нейтральнай, па добнай да Шв ейцары, рэспублікі. Пасля смерці Нуры гэтую арганізацыю ўзначаліў яшчэ адзін значны крымска-татарскі асветнік і грамадскі дзеяч Асан Сабры Айвазаў. Рупарам арганізацыі (разгромленай царскімі ўладамі ў 1907 г.) была газета «Ватан хадзімі».

У снежні 1917 г. быў скліканы *першы курултай* (з'езд) крымска-татарскага народа, які абвясціў курс на стварэнне шматнацыянальнай Крымскай Народнай Рэспублікі.

Гвалтоўнае перасяленне вялікай колькасці *запарожскіх казакоў* на Кубань, заселеную ў той час збольшага паўночнакаўказскімі этнічнымі супольнасцямі, якое ажыццяўлялася за часоў Кацярыны II, стварыла пэўныя першасныя перадумовы для ўзнікнення асобнага кубанскага этнасу. У прыбылых казакоў у выніку ўзаемадзеяння з рэшткамі гэтых этнасаў пачалі фарміравацца прыкметы спецыфічнай, «казацкай» самаідэнтыфікацыі, што выявілася ў новым ладзе жыцця і нават у элементах прафесійнай культуры. Так, сённяшнія мастацтвазнаўцы вылучаюць арыгінальны тып кубанскай народнай іконы, які быў распаўсюджаны ў храмах гэтага рэгіёна пры канцы XVIII – на пачатку XX ст. Пасля захопу ўлады большавікамі ў Петраградзе ў студзені 1918 г. Кубанская краёвая вайсковая рада ўтварыла Кубанскую народную рэспубліку на чале з казацкім харунжым Мікалаем Рававолам, якая 16 лютага таго самага года была абвешчана незалежнай. Адгалоскі тых падзей маюць месца па сёння. Так, у студзені 2012 г. група кубанскіх казакоў звярнулася да тагачаснага прэзідэнта Расійскай Федэрацыі Дзмітрыя Мядзведзева з пратэстам з нагоды зробленай, на іх думку, фальсіфікацыі вынікаў Усерасійскага перапісу насельніцтва 2010 г., згодна з якімі казакі «прадстаўлены не як самастойны этнас, а толькі як субэтнас рускага народа». У 2017 г. створаны раней Камітэт вызвалення Кубані прыняў дэкларацыю аб абвясчэнні с уверэннай Кубанскай Народнай Рэспублікі са сваім сцягам, гербам і гімнам.

Развіццё сацыяльна-эканамічных стасункаў у трох найбуйней-

спых *народаў Закаўказзя* – грузінаў, армян, а зербайджанцаў – а д-бывалася ў XIX ст., з аднаго боку, пад вялікім уплывам расійскай імперскай палітыкі, а з іншага боку, свае правы ў гэтым рэгіёне імкнулася адстойваць Асманская імперыя. Хоць названыя народы мелі глыбокія культурныя традыцыі, якія сягалі ў глыб стагоддзяў, а Каўказ знаходзіўся на перасячэнні важных гандлёвых шляхоў паміж Еўропай, Вялікарасіяй і ўсходнімі краінамі, названыя чыннікі тут моцна перашкаджалі палітычнаму і нацыянальна-культурнаму развіццю. Пры ўсім гэтым царскі ўрад не мог праводзіць палітыку русіфікацыі настолькі паспяхова, як гэта было ў некаторых іншых рэгіёнах імперыі.

На момант далучэння Усходняй Арменіі да Расійскай імперыі там была фактычна знішчана мясцовая землеўласніцкая праслойка: землямі в алодалі толькі царква і чужаземныя (найперш а зербайджанскія) памешчыкі, а д якіх м оцна з аляжалі мясцовыя сяляне. У той жа час а ктыўна развівалася гандлёва-купецкая праслойка, якая мела разгалінаваныя сувязі не толькі на Каўказе, але і ў Еўропе, і ў краінах Усходу. У суседняй Грузіі (з выняткам некаторых горных супольнасцяў) сярэднявечная сістэма гаспадарання мела яшчэ трывалыя карані: сяляне былі прыгоннымі і належалі князям або іх васалам-дваранам, а таксама царкве; пры гэтым катэгорыі і формы залежнасці сялян былі разнастайнымі. У Азербайджане сяляне знаходзіліся яшчэ ў больш заблытанай сітуацыі: адны плацілі фіксаваную рэнту памешчыкам-бекам, іншыя былі аб'ектам пастаянных пабораў з боку вышэйшай улады і землеўласнікаў. У гарадах досыць актыўна развіваліся рамёствы і гандаль, але і тыя, хто гэтым займаўся (сярод іх былі армяне), мелі няшмат магчымасці абараніць сябе ад гвалтоўных дзеянняў з боку ўладатрымальнікаў. Царскі ўрад імкнуўся насадзіць у Закаўказзі сваіх чыноўнікаў, але тут яго інтарэсы сутыкаліся з інтарэсамі карэннай знаці. Даўшы напачатку армянам нейкае падабенства аўтаноміі ў выглядзе *Армянскай вобласці*, гэты ўрад да сярэдзіны XIX ст. фактычна яе ліквідаваў. У Грузіі і Азербайджане імперскія ўлады забралі землі ва ўсіх, хто не быў дастаткова лаяльны да царскага рэжыму. Імперыя нанесла ўдар і непасрэдна па мясцовых элітах. Нягледзячы на тое што Грузія ўвайшла ў склад імперыі з ініцыятывы свайго цара Іраклія II, на

працягу наступных дзесяці гадоў была прымусова вывезена ў глыб Вялікарасіі ўся шматлікая грузінская царская сям'я: царэвічам дазвалялася займацца выключна навукова-літаратурнай дзейнасцю.

Найбольш актыўнымі ў тагачасным духоўным жыцці гэтага рэгіёна былі армяне. Пасля адкрыцця ў 1815 г. маскоўскага *Лазарэўскага інстытута ўсходніх моў* там атрымаў адукацыю шмат хто з будучых дзеячаў армянскага нацыянальна-культурнага адраджэння. У 1824 г. у Тыфлісе была заснавана армянская *школа Нерсисян*, якая праіснавала 100 гадоў і была зачыненая толькі пра савецкай уладзе. У другой палове XIX ст. значную ролю ў армянскай адукацыі пачала адыгрываць заснаваная ў 1874 г. у Эчміядзіне *семінарыя Геваргян*.

З XIX і пачаткам XX ст. звязаны шэраг згаданых намі раней значных імён армянскіх, грузінскіх, азербайджанскіх літаратараў, уклад якіх у фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці адпаведных народаў цяжка пераацаніць.

Наяўнасць вялікай колькасці прадпрыемстваў і гандляроў, сярод якіх значная частка жыла за межамі краю, дазволіла армянам развіваць прагрэсіўныя на той час сацыяльныя ідэі. У 1858–1864 гг. маскоўскія армяне выпускалі часопіс «Юсіпапайл», які прапагандаваў ліберальна-нацыянальныя ідэі. Рэдактарам выдання быў Сцяпан Назаран, а найбольш яркім публіцыстам – рэвалюцыйны дэмакрат Мікаэл Налбандзян, чые ідэі мелі значны ўплыў на працэс фарміравання навачаснай армянскай нацыі. У 1868 г. у Эчміядзіне пачаў выходзіць часопіс «Арарат». У 1870-х – 1880-х гг. выроста ліберальную арыентацыю мела газета «Мшак», якую рэдагаваў вядомы публіцыст Рыгор Арцруні. У сваю чаргу, кансерватыўныя погляды адстойвала газета «Мегу Аястані». З 1880 г. у Ерэване выходзіла досыць уплывовая і папулярная газета «Псак». Праз чатыры гады яна была зачыненая царскімі ўладамі, якія пасля ўзыходжання на пецярбургскі трон Аляксандра III узяліся душыць любыя праявы вальнадумства і ў гэтым рэгіёне.

Досыць актыўнае развіццё прамысловасці, найперш горназдабыўчай і харчовай, у апошнія трыці XIX ст, што мела месца ў Закаўказзі, істотна павялічвала там уплывы слою прадпрыемстваў. Гэта спрыяла палітычнаму гуртаванню нацыі. Так, у 1890 г. у Тыфлісе (на той час на дзвычай інтэрнацыянальным горадзе) утварыўся

армянскі нацыяльна арыентаваны «Дашнак-цуюн» («Рэвалюцыйны саюз»). У 1903 г. ўзнікла і Армянская сацыял-дэмакратычная партыя («Гнчак»).

Значна слабейшымі, чым у Арменіі і Азербайджане, у другой палове XIX ст. былі пазіцыі прадпрымальніцкай праслойкі ў *Грузіі*: тут шмат якімі прадпрыемствамі валодалі азербайджанцы, армяне, велікаросы, габрэі.

Актывізацыі эканомікі Грузіі ў другой палове XIX ст. паспрыяла будаўніцтва Закаўказскай чыгункі, якая, аднак, інтэнсіўнаму росту прамысловасці ў той час не дапамагла.

Разам з тым у 1860-х гг. тут узнік досыць уплывовы літаратурна-філасофскі рух «Тэргдалеулі», які гуртаваўся в акол пісьменнікаў і публіцыстаў Ільі Чаўчавадзэ, Акакія Цэрэтэлі, а таксама Ніка Нікаладзэ. Пазней папулярнай зрабілася газета «Іверыя» на чале з тым жа Чаўчавадзэ (выходзіла ў 1877–1906 гг.). Агрэсіўна-русіфікатарская палітыка Аляксандра III нарадзіла актыўны рух нацыянальна-вызваленчага супраціву. У ім значную ролю адыграла сацыял-дэмакратычная арганізацыя «Месаме-дасі», заснаваная ў 1892 г. Больш імклівае развіццё грузінскай прамысловасці, якое мела месца ў пачатку XX ст., спрыяла пашырэнню сацыял-дэмакратычных і нацыянальна-адраджэнскіх ідэй.

Развіццё эканомікі *Азербайджана* ў другой палове XIX ст. адметнае тым, што рэсурснае вёскі тут адбывалася значна больш павольна, чым у Арменіі і Грузіі, у сувязі з чым у гэтым краі ад пачатку вельмі значную ролю адыгрывалі прамыслоўцы і гандляры. Пэўную асветніцкую ролю сярод сялянства ў апошній трэці стагоддзя пачала выконваць газета «Экінчы» – наогул першае перыядычнае выданне на цюркскай мове, якое выходзіла ў Расійскай імперыі, што праўда, толькі цягам двух гадоў (1875–1877). Пасля скасавання ў 1872 г. адкупной сістэмы тут сапраўдны бум перажывала нафтаздабыўная прамысловасць, а горад Баку ператварыўся ў адзін з найбуйнейшых прамысловых цэнтраў імперыі. Разам з тым, пры канцы XIX ст. толькі 1/3 ад агульнай колькасці рабочых на баякінах нафтапрамыслах былі мясцовымі жыхарамі. Сярод уласнікаў гэтых прадпрыемстваў азербайджанцы (тады іх там называлі татарамі) складалі 29,3 %. Пэўная трывога за лёс нацыянальных капіталаў пачала выказвацца

на старонках газеты «Кешкюль», якая выходзіла па-азербайджанску ў Тыфлісе пры рэдагаванні Джалала Унсізадэ.

Станаўленню нацыянальна-арыентаванай азербайджанскай інтэлігенцыі спрыяла так званая татарская аддзяленне *Гарыйскай на стаўніцкай семінарыі* (адчынена ў 1879 г.). Намаганнямі інтэлігенцыі ў пачатку XX ст. узніклі азербайджанскія асветніцкія таварыствы «Нешр маарыф», «Ніджат», «Сафа» ды іншыя. Пры гэтым, аднак, у 1897 г. школы ў Азербайджане наведвалі толькі 2,5 % дзяцей адпаведнага ўзросту (у 1904 г. гэты паказчык вырас да 17,5 %). У 1914 г. была заснавана настаўніцкая семінарыя ў Гянджы.

Пры канцы XIX і ў пачатку XX ст. узніклі і азербайджанскія палітычныя партыі. Сярод іх у першую чаргу трэба назваць Мусульманскую дэмакратычную партыю «Мусават» (заснавана ў 1911 г. пад кіраўніцтвам Мамеда Эміна Р асулзадэ), якая яшчэ да Лют аўскай рэвалюцыі займела нямала прыхільнікаў сярод розных слаёў азербайджанскага насельніцтва. Сярод агульнадэмакратычных праграмных палажэнняў партыйнай праграмы знайшлося месца і патрабаванню нацыянальна-тэрытарыяльнай аўтаноміі для Азербайджана.

Мы ўжо адзначалі вышэй, што Расійская імперыя мела вялікія праблемы з падпарадкаваннем сабе *народаў Паўночнага Каўказа*. Іх рэлігійная аднастайнасць (спавяданне ісламу), наяўнасць харызматычных лідараў с упраціву – такіх, як р аней згаданы Шаміль, – а таксама пражыванне ў цяжкадаступных для лю бых захопнікаў горных раёнах зрабілі ўсталяванне трывалага акупацыйнага рэжыму ў перыяд да часовага заканчэння расійска-чаркескай вайны (1864) практычна немагчымым. Пасля таго як расійскія войскі ўсё ж з большага ўзялі гэты р эгіён пад свой кантроль, вялікая колькасць чачэнскіх, чаркескіх, інгушскіх, дагестанскіх, кабардынскіх, адыгейскіх сем'яў – усяго разам не менш як паўмільёна чалавек – пакінула родныя аулы і перасялілася ў Турцыю, пры гэтым *убыхі* Заходняга Каўказа эмігравалі ў поўным складзе. Астатняе насельніцтва засталася жыць на тэрыторыі, адміністрацыйны падзел якой царскі ўрад рэгулярна змяняў. Пакінутыя карэнным насельніцтвам землі былі аддадзеныя велікарускім памешчыкам і сялянам-каланістам. Традыцыйныя сацыяльныя і гаспадарчыя дачынненні т амтэйшых народаў былі вельмі разнастайнымі і складанымі, і гэта, вядома,

замянала этнакансалідацыйным працэсам. Царскі ўрад імкнуўся не ўступаць у сур'ёзныя канфлікты з тымі карэннымі землеўласнікамі, якія не сышлі ў выгнанне. Сялянам былі прапанаваны вельмі цяжкія ўмовы свайго выкупу з прыгону, і гэты працэс, на прыклад, у Дагестане зацягнуўся аж да 1913 г. Пры такіх абставінах перавагу ў таварнай вытв орчасці с ельскага спадарчай пр адукцыі а трымалі прышлыя ка ланісты. Вялікая колькасць ся лян бы ла зм ушана і сці ў адыходныя пр омыслы. Тым час ам пр адпрымальнікі, з большага зноў-такі прыезджыя, пачалі распрацоўваць радовішчы мінеральных рэсурсаў у некаторых рэгіёнах Паўночнага Каўказа.

Ведучы гаворку пра культуру народаў Паўночнага Каўказа, варта звярнуць увагу на такую сферу, як адукацыя. Напрыклад, да XIX ст. на тэрыторыі Дагестана не было свецкіх школ, але паўсюль працавалі мусульманскія школы – *мактабы* і медрэсэ. У мактабах вучылі чытаць Каран, пісаць; выкладалі элементарныя веды па арыфметыцы. Школай больш высокага ўзроўню з'яўлялася медрэсэ. Лепшыя вучні маглі пр ацягнуць св аё на вучанне да лей, бо і снавалі т аксама на вукова-асветніцкія цэнтры, якія складаліся вакол выбітных паўночнакаў кавскіх навукоўцаў-*алімаў*, напрыклад, такіх як Магамед Ярагскі, Джамалутдзін Казікумухскі ды іншыя. Да іх сцякаліся вучні з самых розных частак рэгіёна. Па-сапраўднаму адукаваны чалавек павінен быў пр айсці на йбольш значныя асв етніцкія цэнтры, на вучаючыся ў алімаў розным навукам. Сярод навук, якія распрацоўвалі мясцовыя мусульманскія вучоныя, вялікае значэнне мела гісторыя. У гэты перыяд з'яўляюцца шматлікія, таленавіта напісаныя гістарычныя творы, якія апавядаюць пра розныя падзеі мінулага і сучаснасці – прыкладам, даследаванне вучонага з Дэрбента Мухамеда Ха йдара Візіра, прысвечанае барацьбе народаў Дагестана з іранскім шахам Надзірам. Варта таксама адзначыць гістарычныя працы вядомага дагестанскага вучонага Махамеда Тахіра ал-Карахі. Самая значная з іх – «Хроніка дагестанскіх войнаў», прысвечаная вызваленчай барацьбе каўказскіх народаў пад кіраўніцтвам Шаміля. Выдатным мусульманскім тэолагам і актыўным грамадскім дзеячам быў Узун-хаджы.

Імёны літ аратараў па ўночнакаўказскіх нар одаў, якія тв арылі ў XIX – пачатку XX ст., згадваліся намі ў адпаведных раздзелах, прысвечаных культуры гэтай эпохі.

У 1870-х гг. у *Асеціі* адкрыліся першыя пачатковыя школы, у якіх два гады на вучанне ажыццяўлялася на ас ецінскай мове, а потым яшчэ два гады працягвалася на велікарускай. Узнік таксама рух за вызваленне краю ад каланіяльнай залежнасці. Ідэолагам стварэння на Паўночным Каўказе дэмакратычнай дзяржавы аб'яднаных горцаў на пачатку ХХ ст. выступіў ас ецінскі с ацыял-дэмакрат меншавік Ахмет Цалікаў.

Асвета для дзяцей Чачні арганізоўвалася царскімі ўладамі, пачынаючы з 1870-х гг., выключна на велікарускай мове. Першы чачэнскі буквар быў выдадзены ў 1911 г у Тыфлісе выбітным асв етнікам і літаратарам Таштэмірам Эльдарханавым.

Цэнтральная Азія была ўключана ў склад Расійскай імперыі позна: гэты працэс пачаўся ў 1730-х гг., але завяршыўся толькі ў 1885 г., калі былі інкарпараваныя землі паўднёвага Туркменістана. Бухарскі эмірат і Хівінскае ханства заставаліся фармальна незалежнымі да 1920 г., але існавалі пад фактычным пратэктаратам расійскай улады.

Гэты рэгіён цікавіў заваёўнікаў найперш як крыніца сыравіны для тэкстыльнай прамысловасці і новы рынак збыту. Ідэя зрусіфікаваць яго або па дарваць у ім па зіцы і сламу (а дзе-нідзе яшчэ і даўніх язычніцкіх в ераванняў) выглядала ў тапічнай нават для с амых агрэсіўных імперскіх па літыкаў. Элементы сярэднявечнага ладу жыцця, ка чавы характар і снавання і стотнай часткі насельніцтва, непахісная па зіцы мясцовых моў (цюркскіх і іранскіх), ж узавакланавы характар мясцовых эліт – усё гэта знішчыць або перайначыць для каланізатараў было немагчыма. Але магчымым аказалася стварэнне досыць ажыўленага рынку каланіяльнага тыпу: стварэнне а порных пунктаў гуртавога гандлю, а таксама с тацыянарных складоў-магазінаў і крам; выкарыстанне безграшовых формаў гандлю; атрыманне значнай колькасці сыравіны за бясцэнак праз выкарыстанне ціску і шантажу. Разам з тым гандлёвая праслойка ў краінах Сярэдняй Азіі і асабліва ў паўночнай і цэнтральнай частцы Казахстана да пачатку ХХ ст. умацнілася настолькі, што пачалі ўзнікаць мясцовыя палітычныя групы і партыі. Так, у Казахстане ў 1905 г. была заснавана мясцовая філія партыі кадэтаў, на базе якой у 1917 г. паўстала нацыянальна-арыентаваная партыя «Алаш» на чале з Аліханам Букейханавым.

Раёны в акол Ферганы, Самарканда, а таксама Сырдар'інская вобласць і Зарафшанская да ліна а дразу пасля з ахопу іх Р асіяй ператварыліся ў галоўных пастаўшчыкоў бавоўны для прамысловасці метраполіі. Галоўнымі дзейнымі асобамі ў эканоміцы такога тыпу сталі не дэжкане (сяляне), а скупшчыкі гатовай прадукцыі, якія дыктавалі ім цэны. Апошнія паходзілі з катэгорый багацеяў (*баяў*) і ліхвяроў.

Буйныя расійскія тэкстыльныя манаполіі мелі непасрэдна ў названых рэгіёнах свае закупныя канторы і бавоўнаачышчальныя прадпрыемствы. Увоз капіталу, які пр аз мясцовыя філіі камерцыйных банкаў накіроўваўся на крэдытаванне вытворцаў, у значнай ступені ажыццяўляўся праз рукі мясцовых баяў: на іх аснове сфарміравалася праслойка ўзбекскай і таджыкскай буржуазіі. Частка з іх, праз стварэнне св аіх гандлёвых дам оў і фірмаў, м оцна р азбагацела (бр аты Вадзьяевы, Юсуф Давыдаў і іншыя).

У духоўным жыцці вялікага рэгіёна непадзельна панавалі ісламскія плыні. Сярод іх вылучаўся асветніцкі рух мусульман-рэфармістаў пад назвай *джадыдызм*. Прадстаўнікі гэтага руху лічылі сваім пакліканнем працу на карысць прагрэсу. Яны працавалі найперш у сферы асветы, імкнуліся даводзіць святарству (мулаам) перавагі сучаснай цывілізацыі. Яны былі збольшага прыхільнікамі развіцця навукі, раўнапраўя жанчын. Да выбітных джадыдыстаў Сярэдняй Азіі належалі Мунавар Абдурашыдханаў, Казі Ісахон Шырынхужаеў, Саіднасыр Мірджалілаў, Хаджы Муін Шукрула, Маджыд Кадыры, Абдурауф Фітрат, Абдула Кадыры, Мустафа Шакай, Мамудхаджа Бекбудзі ды іншыя.

Згаданы Мунавар Абдурашыдханаў у 1917 г. узначаліў наваствораную партыю «Шура-і-Іслам» («Ісламская Рада»), якая выступіла за на данне сярэднеазіяцкім народам нацыянальна-рэлігійнай аўтаноміі. Крыху пазней з шэрагаў гэтай масавай партыі вылучылася грамадская арганізацыя «Шура-і-Улема» («Рада духавенства»).

У той жа час дзеячы збольшага свецкага нацыянальнага адраджэння народаў Сярэдняй Азіі – таякія, як Чакан Валиханаў, Ібрай Алтынсарын, Хамза Хакімзадэ Ніязі, а таксама, прыкладам, Ахмад Даніш – імкнуліся чэрпаць гуманістычныя ідэі з расійскіх крыніц і адпаведным чынам былі настроеныя.

У самых складаных умовах ішлі нацыятворчыя працэсы ва *Урала-Паволжы і Сібіры*, бо гэтыя велізарныя рэгіёны трапілі пад маскоўскую ўладу яшчэ ў Высокім і Познім Сярэднявеччы або на самым пачатку Новага часу. Раней за ўсё гэта адбылося з Паволжам. У складзе Маскоўскай дзяржавы аб салютная б ольшасць сялян па волжскіх народаў – марыйцаў, мардвы, удмуртаў, чувашоў – трапіла ў разрад дзяржаўных, якія п лацілі падаткі непасрэдна ў дзяржаўную казну. Зямля *комі-пермякоў* бы ла аддадзена ва ўласнасць прамыслоўцам Строганавым; у выніку тамтэйшыя сяляне з часам трапілі да апошніх у прыгон. *Комі-зыране* заставаліся ў якасці чарнасошных сялян. Гэта, а таксама недахоп у рэгіёне ўрадлівых земляў паспрыяла таму, што да пачатку XIX ст. у межах гэт ай этнічнай групы с фарміравалася досыць вялікая група багатых купцоў (напрыклад, Суханавы і Апарыны), а таксама г андляроў-пасярэднікаў. Сяр од значнай час ткі *комі-зыранскіх* сялян распаўсюдзілася такая з’ява, як адыходніцтва: цэлыя сем’і арцелямі адпраўляліся нават у далёкую Сібір. Дзейнасць прадпрымальніцкай пр аслойкі *комі* адбывалася па д велізарным уплывам велікарускай прафесійнай культуры. З часам, аднак, гэтая этнічная група а казалася здольнай даць свету сваіх літ аратараў і вучоных (раней згаданы літаратар і лінгвіст Іван Куратаў, празаік Фёдар Філіпаў, этнограф Георгій Лыткін).

Сярод *удмуртаў, мардвы, марыйцаў і чувашоў* у выніку пашырэння сельскагаспадарчай таварнай вытворчасці ў XIX ст. с фарміравалася моцная верхавіна з ліку багатых сялян, якая імкнулася скарыстацца з абшчынна-калектывісцкіх традыцый вёскі. Досыць актыўна развіваліся і бытавыя промыслы, але пад прэсам моцнай прафесійнай велікарускай культуры ўласныя культуры там знаходзіліся збольшага ў зачаткавым стане, хоць у галіне літаратуры гэтыя этнасы мелі ўжо свае здабыткі (гл. раздзелы, прысвечаныя культуры XIX і пачатку XX ст.).

Два народы Паволжа, *башкіры і калмыкі*, яшчэ да сяр эдзіны XIX ст. займаліся амаль выключна гадоўляй скаціны, і гэта фарміравала іх асаблівы лад жыцця. У паслярэформенны час значная частка башкірскіх сялян бы ла па збаўлена ранейшых пашаў і апынулася ў надзвычай цяжкім стане. Пачалося масавае адыходніцтва, збольшага ў батракі, або выезд на працу на ўральскіх заводах. Рост праслойкі

мясцовых прадпрымальнікаў адбываўся ў асноўным у выніку арганізацыі прадпрыемстваў перапрацоўкі сельгаспрадукцыі, гандлёва-перакупной дзейнасці, а таксама за кошт узаемавыгадных здзелак з багатымі сялянамі-башкірамі.

Уфа і Арэнбург былі ў той час вядучымі цэнтрамі мусульманскай адукацыі ў Расіі: тут існавала каля 300 медрэсэ, у шэрагу якіх з ініцыятывы бацькоў на вучэнцаў пачалі выкладаць і некаторыя свецкія навукі. З гэтых навучальных устаноў выходзілі прадстаўнікі нацыянальнай інтэлігенцыі (самыя яскравыя асобы – Міфтахетдзін Акмула, Ахметзакі Валідзі, Мухаметсалім Уметбаеў, Зайнула Расулеў, Сагіт Мрасаў, Юнус Бікбоў ды іншыя), хоць станаўленне свайго прафесійнай культуры адбывалася павольнымі тэмпамі. У 1892 г. у Арэнбургу башкірскі асветнік і лінгвіст Уладзімір Катарынскі выдаў першы буквар на башкірскай мове; ён жа саў аўтарам першых башкірска-рускага і руска-башкірскага слоўнікаў.

Толькі ў 1917 г. было створана *Цэнтральнае башкірскае шуро* (рада), пачалі адбывацца ўсебашкірскія кзурултаі (з'езды), на якіх башкіры ўзялі голас за свае нацыянальныя правы.

У *Калмыкіі* на пачатку XIX ст. тагоддзя панавалі традыцыйныя сярэднявечныя лад, звязаны з качавым укладам жыцця бальшасці мясцовага насельніцтва. У 1822 г. ва ўрочышчы Зінзілі былі скліканы з'езд калмыцкіх ламаў і землеўласнікаў, на якім былі прыняты поўны звод звычайў калмыцкага народа. Яшчэ праз тры гады, у нязбыўным клопаце пра тое, як усталяваць кантроль над качавым народам будыцкага веравызнання, царскі ўрад выдаў свае адмысловыя «Правілы для кіравання калмыцкім народам».

У другой палове XIX ст. фарміравалася праслойка багатых калмыцкіх прамыслоўцаў-уласнікаў у якіх с таткаў, якія на ймалі беднякоў пастухамі скаціны. Развіваліся таксама прамысловае багаводства і агародніцтва. Гэта спрыяла пераходу качэўнікаў-сялян на аселы лад жыцця. Патрэбы калмыкаў у пісьменнасці і шырэйшай асветы былі ў асноўным звязаны з будыцкай рэлігіяй. Сярод асветнікаў і літаратараў пачатку XX ст. найбольш вядомае імя задазнага намі раней Бавана Бадмы, які быў прыхільнікам рэфармавання традыцыйнага будызму і арганізаваў вышэйшую багаслоўскую і філасофскую школу ў Малых Дэрбетах.

Пасля далучэння да Расійскай імперыі *татарскіх земляў* мясцовыя сяляне таксама пачалі належаць казне. З часоў Сярэднявечча ў гарадах існавала досыць моцная праслойка татарскіх рамеснікаў і гандляроў. Пасля далучэння да Расійскай дзяржавы Татарыя робіцца цэнтрам экспартнага гандлю, на йперш з мусульманскімі краінамі Каўказа, гістарычнай Персіі, Сярэдняй Азіі. Мясцовыя знатныя роды (Урусавы, Юсупавы, Адашавы, Мяшчэрскія, Карамзіны) з часам абрусачыліся і пачалі належаць да найбуйнейшых землеўласнікаў Расіі.

Традыцыі свецкай адукацыі на татарскай мове былі закладзены яшчэ ў 1769 г., калі ў Казанскай гімназіі аўтар «Татарскага слоўніка і граматыкі» Сагіт Хальфін пачаў выкладаць родную мову вучням. Гэтую справу прадоўжылі яго сын Ісхак і ўнук Ібрагім.

У XIX ст. розныя слаі татарскага грамадства былі даволі моцна інтэграваныя ў розныя сферы агульнарасійскай жыццядзейнасці, але ўнутрыэтнічныя сувязі былі істотным чынам аслабленыя. Арыентаванасць татарскіх гандляроў і прадпрымальнікаў на аддаленыя рынкі прыводзіла да таго, што ўнутры краю ініцыятыва ў значнай ступені апыналася ў руках велікарускіх гандляроў і прамыслоўцаў. Спробы татарскіх прадпрымальнікаў заснаваць буйныя прамысловыя прадпрыемствы натыкаліся на жорсткую канкурэнцыю з боку тых, каму спрыяла цэнтральная ўлада. Сярод сялян, як і ў выпадку з шэрагам іншых нар одаў Паволжа, пачало распаўсюджвацца а дыходніцтва. Усё гэта па зітыўна не ўплывала на ма гчымасці на цыянальнай кансалідацыі т атараў на прыэдадні бурных па дзей па чатку XX ст. Інтэлігенцыя краю, мусульманская паводле свайго характару, пачала шукаць шляхоў, пагрэбных дзеля таго, каб вырашаць гэтую праблему. Менавіта сярод паволжскіх татараў (поруч з башкірамі і крымскімі татарамі) узнік раней згаданы прагрэсіўна-рэфармісцкі рух джадыдызму, які адстойваў свае ідэі ў змаганні з кансерватыўнай плынню кадымізму. Татарамі былі заснавальнікі джадыдызму: Шыгабутдзін Марджані, Хусаін Фаізханаў, Муса Бігееў, Рызаэтдзін Фахрэтдзінаў; джадыдыстаў а ктыўна па дтрымлівалі т атарскія прадпрымальнікі Ахмед Хусаінаў, Закір Раміеў, Абдулвалі і Мулагалі Яушавы.

Першая ў гісторыі газета на т атарскай мове «Нур» пачала выходзіць у Пецярбургу ў 1905 г. і праіснавала да па чатку Першай сусветнай вайны. Крыху пазней ужо ў самой Татарыі з'явіліся такія

перыядычныя выданні, як «Ёддыз», «Каяш», у Арэнбургу – «Вақыт». У іх, сярод іншага, публікаваліся згаданыя ў папярэдніх раздзелах татарскія паэты, празаікі, публіцысты.

Татарскія палітычныя актывісты прынялі актыўны ўдзел у стварэнні першай усерасійскай ісламскай партыі «Ітъфак-аль-Муслімін» («Мусульманская Згода»), якая ўжо ў жніўні 1905 г. сабралася ў Ніжнім Ноўгарадзе на св. ой з'езд. Досыць моцную арганізацыю ў Татарстане ў той час мела і РСДРП.

У лістападзе 1917 г. на з'ездзе Мілет-Меджліса народаў Паволжа было прынята рашэнне аб намеры абвясціць на тэрыторыях тагачасных Казанскай і Уфійскай губерняў *Рэспубліку (Штат) Ітыль-Урал*.

Абсалютная большасць народаў *Сібіры* пасля іх далучэння да Расійскай імперыі і да 1917 г. так і не здолела выйсці на ўзровень самастойных нацый. Як мы адзначалі, прычына гэтага палягала ў тым, што адсамага пачатку велікарускія каланізатары адчувалі ў гэтым рэгіёне сваё вайскова-палітычнае дамінаванне і самым рашучым чынам узялі ў свае рукі вытворчасць і гандаль футравымі вырабамі, які да XIX ст. заставаўся галоўнай галіной сібірскай эканомікі. Мясцовыя ж народы, з рэдкім выняткам, не мелі традыцый самастойнага дзяржаўнага ці нават протадзяржаўнага існавання, іх культура абмяжоўвалася падтрыманнем сарадаўніх традыцый, з большага звязаных з шаманскімі культурамі. Гандаль, які вялі велікарускія купцы ў Сібіры, не быў эквівалентным: неадукаванае насельніцтва не магло мець нават прыблізнага ўяўлення пра рынкавыя кошты футра. Панавалі ашуканства, спойванне абарыгенаў, скуплянне забяцэнак, марадзёрскія метады ўзаемаадносін. Больш устойлівымі выглядаў гаспадарчы побыт тых народаў, у якіх у сельскай гаспадарцы дамінавала жывёлагадоўля (бураты, хакасы, алтайскія народы, якуты ды іншыя). Гандлёва-прамысловая дзейнасць стварыла пэўныя ўмовы для фарміравання свайго праслояк прадпрымальнікаў, але гэтыя праслоякі былі надзвычай тонкімі. Сёй-той з іх прадстаўнікоў, павучыўшыся ў рускіх школах, пачынаў задумвацца пра лёс свайго народа, пра стварэнне прафесійнай культуры, але наогул такіх было няшмат (імёны прадстаўнікоў літаратуры гэтых народаў пералічваюцца ў адпаведных раздзелах, прысвечаных культуры). Крыху асобна сярод названых народаў стаяць *бураты*,

сярод якіх і снавала гістарычная памяць аб в елічы колішній Мангольскай дзяржавы; у гэтым краі ўзнік вялікі эпас «Гэсэр», а самае галоўнае было то е, што бу раты спа вядалі будызм, мелі значную праслойку святароў-ламаў. У разгляданы перыяд і снавала багатая перакладная літаратура будысцкай традыцыі. Галоўнымі асяродкамі культурніцкай дзейнасці былі манастыры-дацаны, якія нярэдка мелі багатыя бібліятэкі.

На пачатку ХХ с т. р азгарнулася ф алькларыстычная дз ейнасць Цыбена Жамцарано і згаданага раней Сяргея Балдаева. Жамцарано і Данііл Абашэеў склалі праграму для пачатковай бурацкай школы.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі паводле праекта бурацкага гісторыка Міхаіла Багданава была ўтворана нацыянальная дзяржава буратаў – *Дзяржава Бурат-Манголія*, на йвышэйшым органам як ой бы ў Буратнацкам на ча ле з прабальшавіцкім дз ейчам Элбекам-Даржы Рынчыно.

Падагульняючы змест гэт ага р аздзела, в арта адзначыць, што, нягледзячы на в ялікія п оспехі каланізатарскай палітыкі р асійскіх цароў, апошні перыяд іх уладарання над вялікімі нярускімі абшарамі імперыі быў адзначаны ростам этнічнай самасвядомасці шматлікіх народаў і нястрымным працэсам нацыяўтварэння, найперш сярод тых народаў, якія м елі т радыцыі св аёй дзяр жаўнасці. Усё гэт а п аспрыяла працэсу р аспаду Р асійскай імперыі (1917–1921), г аворка пра які пойдзе ніжэй.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Асіміляцыя – зліццё, пр ывадабненне, пр ысвойванне; у ліццё аднаго народа ў іншы, мацнейшы, якое цягне за сабой страту першым сваёй мовы, культуры, нацыянальнай свядомасці.

Імперыя – тэрытарыяльна вялікая, цэнтралізаваная і іерархізаваная поліэтнічная дзяржава, звычайна ма нархічнага аб о т аталітарнага тыпу, у якой душыцца дзейнасць адцэнтрабежных сілаў. Ствараецца шляхам падпарадкавання раней незалежных народаў, падкупу і/або запалохвання мясцовых эліт.

Калонія – залежная тэрыторыя, якая знаходзіцца пад уладай іншазем-

нага дзяржаўнага ўтварэння (метраполіі), з дапамогай спецыяльнага рэжыму кіруецца і, як правіла, эксплуатаецца апошнім.

Метраполія – дамінантнае ў дачыненні да сваіх калоній і/або залежных тэрыторый і тэрыторый, якія эксплуатауюцца, дзяржаўнае ўтварэнне.

Нацыянальны рух – арганізаваная грамадзянская дзейнасць, арыентаваная на абарону мовы і культуры пэўнага народу, замацаванне іх адукацыі, дасягненне розных формаў самакіравання – ад лакальнага да стварэння незалежнай нацыянальнай дзяржавы.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Блауг, М. Экономический империализм // *Яго ж. Экономическая мысль в ретроспективе* / пер. с англ. Москва: Дело, 1994. С. 240–244.
- Буровский, А. Оживший кошмар русской истории. Страшная правда о Московии. Москва: Эксмо, 2010. 384 с.
- Бутуліс, І., Зунда, А. Гісторыя Латвіі / пер. з латыш. Мінск: Зміцер Колас, 2017. С. 55–64, 78–87.
- Валіцкі, А. Нацыя, нацыяналізм, патрыятызм / пер. з пол. Мінск: Медысон, 2012. 528 с.
- Гісторыя Беларусі. Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай імперыі / аўт.: М. Біч [і інш.]. Мінск: Экаперспектыва, 2005. С. 67–74, 94–102, 269–291, 401–433.
- История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. / под ред. Б. А. Рыбакова. Москва: Высшая школа, 1983. 415 с.
- Карлов, В. В. Введение в этнографию народов СССР (Стадийные закономерности и локально-исторические особенности этнокультурных процессов в XIX–XX вв.). Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990. С. 43–120, 130–133.
- Крип'якевич, І. П. Історія Украіны. Львів: Світ, 1990. С. 294–298.
- Магун, А. В. Империализация (Понятие империи и современный мир) // *Полис. Полит. исследования*. 2007. № 2. С. 63–80.
- Мейнандэр, Х. Гісторыя Фінляндыі: лініі структуры, пераломныя моманты / пер. са швед. Мінск: Маст. літ., 2017. С. 83–87, 94–97.
- Нарыс гісторыі Польскай Дзяржавы і Народа: X–XXI стст. / рэд. і ўкл. тэксту: М. Семаковіч; пер. з пол. Выд. 3-е. Варшава: DEMART, 2007. С. 122–125, 144–145, 151–153, 161–163.

- Новая имперская история Северной Евразии / И. Герасимов, М. Могильнер, С. Глебов при уч. А. Семенова. В 2 ч. Казань: «Ab imperio», 2017. Ч. 1: 364 с.; ч. 2: 630 с.
- Радзік, Р. Вытокі сучаснай беларускасці / пер. з пол. Мінск: Медысонт, 2012. 376 с.
- Рерих, Ю. Н. История Средней Азии. Москва: Междунар. Центр Рерихов, 2004. 472 с.
- Российский Кавказ: кн. для политиков / под ред. В. А. Тишкова. Москва: Росинформагротех, 2007. С. 73–103.
- Сибирь в составе Российской империи / отв. ред. Л. М. Дамешек, А. В. Ремнев. Москва: Новое лит. обозрение, 2007. 368 с.
- Сміт, Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі / пер. з англ. Мінск: БФС, 1995. С. 11–14.
- Федотов, Г. П. Судьба и грехи России. Киев: София, 1991. 704 с.
- Хоскинг, Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / пер. с англ. Смоленск: Русич, 2000. 512 с.
- Эйдзінтас, А. [і інш.]. Гісторыя Літвы / пер. з літ. Вільня: SANTARA, 2014. С. 99–129.
- Allworth, E. (ed.). Central Asia: A Century Of Russian Rule. Columbia Univ. Press, 1967. 552 p.
- Hobsbawm, E. J. Nations and Nationalism since 1780. 2nd ed. Cambridge University Press, 1992. 206 p.
- Kappeler, A. Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall. München: C. H. Beck, 2008. 416 S.
- Marturano, Aldo S. La nascita dell'Impero Russo. [Raleigh, NC:] Lulu.com, 2016. 380 p.
- Nolde, B. La formation de l'empire russe. Etudes, notes et documents. Vol 1 et 2. Paris: Institut d'études slaves, 1952–1953. 300 et 408 p.
- The Cambridge History of Russia. Vol. 2 / ed. by Dominic Lieven. Cambridge University Press, 2006. P. 9–63.
- Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γ. Η αυτοκρατορική Ρωσία 1613–1917. Αθήνα: Gutenberg, 2008. 311 σελ.

11. САВЕЦКАЯ РАСІЯ І ЗАЛЕЖНЫЯ АД ЯЕ КРАІНЫ (1917–1991)

11.1. Распад старой імперскай структуры. Гісторыкі да гэтага часу спрачаюцца наконт існавання дзвюх версій паводзінаў царскай Расіі падчас заключнага этапу Першай сусветнай вайны. Большасць лічыць, што царызм хацеў дамагчыся перамогі за любы кошт і такім чынам падоўжыць сваё палітычнае існаванне.

Калі Лют аўская рэвалюцыя перадала ўладу ў краіне тым, каго называлі змоўшчыкамі і хто ў сапраўднасці, свядома ці несвядома, руйнаваў царскі лад, выявілася, што праграмы ў новых кіраўнікоў краіны не было.

Створаны Камітэтам Дзярждумы і зацверджаны апошнім указам цара Мікалая II *Часовы ўрад* на чале з былым старшынёй Земскага саюза князем Георгіем Львовым, які ўключыў прадстаўнікоў былой парламенцкай апазіцыі, абвясціў сваёй мэтай працяг вайны і скліканне Устаноўчага сходу дзеля вызначэння будучага дзяржаўнага ладу Расіі. Вялікі князь Міхаіл Аляксандравіч, на карысць якога 2 (15) сакавіка адрокся ад трона апошні расійскі імператар, на заўтра ж, пасля сваёй сустрэчы з кіраўнікамі думскіх фракцый, абвясціў, што ён

Князь Георгій Львоў

мога прыняць уладу толькі паводле рашэння Устаноўчага сходу. Асноўнай сілай Часовага ўрада былі канстытуцыйныя дэмакраты (кадэты – такія як міністр замежных спраў Пётр Мілюкоў, міністр земляробства Андрэй Шынгароў) і акцыябрысты («Саюз 17 кастрычніка») на чале з вайсковым і марскім міністрам Аляксандрам Гуч-

ковым. Быў у першым складзе ўрада таксама прадстаўнік Петраградскага савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў (Петрасавета) Аляксандр Керанскі, які заняў пасаду міністра юстыцыі.

Рэвалюцыйныя партыі, якія цвёрда ведалі, што па водле вучэння Маркса ў Расіі на чарзе была буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя, не прэтэндавалі на ўладу: буржуазія мусіла выканаць прызначаную ёй гісторыяй задачу, а толькі потым мелася прыйсці чарга сацыялістаў. Не паверыў у Лютаўскую рэвалюцыю і бальшавіцкі правадыр Уладзімір Ленін (Ульянаў), які ўбачыў з Цюрыха, што падзеі ў Петраградзе з'яўляюцца вынікам «змовы англа-французскіх імперыялістаў».

Слабасць Часовага ўрада, што выявілася з першых жа дзён яго існавання: адсутнасць дакладнай праграмы, няўпэўненасць у сабе – дазволілі Петраградскаму савету, які з моманту стварэння 27 лютага 1917 г. узначальвалі раней згаданыя Чхеідзэ (старшыня), Керанскі, а таксама Мацвей Скобелеў (намеснікі старшыні), зрабіцца фактычна другой уладай у краіне. Асабістая вядомасць Чхеідзэ і Керанскага спрыяла імкліваму росту ўплываў эсэраў і меншавікоў. Паспех эсэраў забяспечвала іх папулярная аграрная праграма, меншавікі ж у сваёй прапагандзе рабілі акцэнт на ўсталяванне ў краіне свабоды і вяршэнства права. Партыя эсэраў была па тым часе самай масавай у Расіі (ад 800 тыс. да 1 млн членаў), другое месца паводле колькасці займалі меншавікі (каля 240 тыс.). Эсэры і меншавікі падтрымлівалі лозунгі «абарончай рэвалюцыйнай вайны», склікання Устаноўчага сходу, кантролю за размеркаваннем і цэнаўтварэннем з боку дзяржавы пры адначасовым захаванні прыватнай уласнасці. Пачынаючы з сакавіка 1917 г., патрабаванні склікання Устаноўчага сходу на аснове ўсеагульнага, роўнага, беспасярэдняга і таёмнага галасавання зрабіліся ў Расіі дастаткова масавай з'явай. Варта адзначыць таксама, што на пачатку сакавіка 1917 г. мандаты Петрасавета мелі каля 1300 дэпутатаў, і толькі не больш за 40 з іх належала бальшавікам.

Аляксандр Керанскі

Але і саветы на чале з Петраградскім не трымаліся выразнай лініі паводзінаў у пытаннях вайны і міжнароднай палітыкі. 1 (14) сакавіка 1917 г. Петрасавет выдаў знакаміты «загад № 1», згодна з якім у частках сталічнага гарнізона ўводзіліся выбарныя камітэты. У іх распараджэнні знаходзілася зброя, якая не павінна была выдавацца афіцэрам. Гэтыя загады, які таксама скасуюць традыцыйныя вайсковыя формы дысцыпліны, былі неадкладна распаўсюджаны на ўсю расійскую армію, нягледзячы на тлумачэнні савета, што ён датычыцца выключна тылавых частак. Загад № 1 стаў найважнейшым чыннікам дэмаралізацыі расійскай арміі, на якую савет такці іначай разлічваў дзеля працягу вайны з Германіяй (апошняя не адказвала на прапанову заключыць мір без анексій і кантрыбуцый). Вагаліся і бальшавікі. 12 (25) сакавіка з высылкі ў Петраград прыбылі былы дэпутат Дзярждумы Мацвей Муранаў, член старой рэдакцыі «Правды» Леў Каменеў (Разенфельд) і член ЦК бальшавіцкай партыі Іосіф Сталін (Джугашвілі). Яны тут жа захапілі кіраўніцтва газеты «Правда», у якой 15 сакавіка былі апублікаваны артыкул Каменева, дзе, у прыватнасці, гаварылася: «Калі армія стаіць супраць арміі, самай недарэчнай палітыкай была б тая, якая прапанавала б адной з іх скласці зброю і разысціся па хатах... Свабодны народ будзе трывала стаяць на сваім пасту, на кулю адказваць куляй...»

На палітычную сцэну краіны ў 1917 г. выйшлі тры палітычныя сілы: буржуазія і памешчыкі ў выглядзе партыі кадэтаў (або «буржуазна-ліберальная» дэмакратыя), дробная буржуазія, сяляне і сярэднія слаі гараджан у выглядзе партыі меншавікоў і эсэраў (або «дробнабуржуазная» дэмакратыя), пралетарыят у выглядзе партыі бальшавікоў (або «пралетарская» дэмакратыя).

Манархісты і чарнасоенцы, а таксама ақцябрысты перайшлі ў апазіцыю і сталі апірышчам контррэвалюцыі. Кадэты сталі кіраўнічай партыяй і занялі ў Часовым урадзе ўсе галоўныя пасты. Яны выступалі за парламенцкую рэспубліку, за выкуп дзяржавай і сялянамі земляў у памешчыкаў і за працяг вайны да перамогі на баку Антанты.

Эсэры былі самай масавай партыяй. Яны выступалі за стварэнне федэратыўнай рэспублікі вольных нацый, за перадачу зямлі сялянам і заключэнне міру без анексій і кантрыбуцый. Улетку 1917 г. сярод

іх утварылася *левая фракцыя*, якая адмаўлялася ад супрацоўніцтва з Часовым урадам. Увосень левыя эсэры сталі самастойнай палітычнай арганізацыяй.

Меншавікі выступалі за дэмакратычную рэспубліку, правы нацыі на самавызначэнне, канфіскацыю зямлі ў памешчыкаў і перадачу яе ў валоданне органам мясцовага самакіравання.

Кадэты, эсэры і меншавікі адкладалі рэалізацыю сваіх планаў да канца вайны і склікання Устаноўчага сходу.

Сярод правых партый у 1917 г. найбольшую арганізаванасць выяўлялі кадэты, якія ў сакавіку і траўні паспелі правесці два свае з'езды і галоўнай мэтай краіны абвясцілі «вайну да пераможнага канца».

Петраградскі савет падтрымаў Часовы ўрад, і ў краіне склалася двоеўладдзе. Часовы ўрад стаў афіцыйнай, але намінальнай уладай, а Петраградскі савет, які апіраўся на войска, прымушаў Часовы ўрад узгадняць з ім усе свае дзеянні. Двоеўладдзе ў Расіі існавала з сакавіка да пачатку ліпеня 1917 г.

Часовы ўрад абвясціў амністыю палітычным зняволеным, увёў палітычныя свабоды, скасаваў абмежаванні ў правах па нацыянальнай і рэлігійнай прыкметах, адмяніў смяротнае пакаранне і вайскова-палявыя суды. Пачалася падрыхтоўка да выбараў ва Устаноўчы сход на асн ове ўсеагульнага, беспасярэдняга, роўнага і таёмнага галасавання. Царская сям'я была арыштавана і выслана ў Табольск.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Петрасавет пачалі прыходзіць «наказы»: так было прынята на зываць скаргі і прапановы грамадзян, перш за ўсё сялян і рабочых. Аналіз першых ста сялянскіх наказаў паказвае, што яны паграбавалі перш за ўсё канфіскацыі памешчыцкіх, дзяржаўных і іншых земляў і перадачы іх сялянам, а таксама неадкладнага заключэння «справядлівага міру». Першыя з іх рабочых наказаў сведчаць, што рабочыя былі настроены менш рэвалюцыйна, чым сяляне. Іх паграбаванні мелі перадусім эканамічна-побытавы характар (8-гадзінны працоўны дзень, падвышэнне зарплаты і г. д.). Характэрна, што паграбаванне міру ўтрымлівалася ў 23 з 100 сялянскіх наказаў і толькі ў двух са ста рабочых наказаў. Пасля прыезду ў Расію з эміграцыі Уладзіміра Леніна і іншых лідараў бальшавіцкай партыі, якая раней выступала супраць прыватнага сялянскага землеўладання, пераймае галоўны лозунг партыі эсэраў: «Зямля – сялянам».

У гэты самы час Часовы ўрад ніяк не мог выпрацаваць больш-менш выразную праграму сваіх дзеянняў. За першыя два з паловай месяцы яго існавання змяніліся чатыры склады ўрада, прычым міністэрскія пасты займалі прадстаўнікі амаль дзясятка розных палітычных партый: кадэты, аццябрысты, прагрэсісты, трудавікі; пазней да іх далучыліся эсэры, меншавікі, народныя сацыялісты, радыкальныя дэмакраты. У эканамічнай палітыцы Часовы ўрад спрабаваў дзейнічаць праз ужыванне метадаў дзяржаўнага рэгулявання. 25 сакавіка (7 красавіка) 1917 г. была ўведзена манополія на куплю і продаж збожжа. Уводзіліся хлебныя карткі, агаварвання якіх, аднак, улады не гарантавалі. Стварыўшы «Хлебармію забеспячэння», урад паспрабаваў ажыццявіць ідэю харчразвёрсткі, але вялікага поспеху ў гэтым не дамогся. Да восені ў Паволжы, Калужскай, Разанскай і іншых губернях лютаваў сапраўдны голад, які суправаджаўся масавай смерцю дзяцей. Усё гэта стварала глебу для папулярнасці чарговага бальшавіцкага лозунга: «Хлеб – галодным!» Аднак зрабіць канкрэтныя крокі ў вырашэнні актуальнага і балючага зямельнага пытання ніводзін са складаў Часовага ўрада так і не наважыўся.

Да восені 1917 г. прамысловая вытворчасць у Расіі перажыла спад на 35 %. Рубель абясцэніўся ў 15 разоў, а дзяржаўная запасычанасць павялічылася на 14 млрд руб. і склала да канца восені 49 млрд залатых рублёў.

Распачаты 18 чэрвеня (1 ліпеня) з ініцыятывы новага вайсковага і марскога міністра Керанскага наступ расійскіх войскаў на Паўднёва-Заходнім фронце ўжо 6 (19) ліпеня скончыўся поўным правалам.

Толькі 1 (14) верасня 1917 г. Расія была фармальна абвешчана рэспублікай. Гэтаму папярэднічала стварэнне двух *кааляцыйных складаў Часовага ўрада* (у якіх частку міністэрскіх пасадаў занялі эсэры і меншавікі): 5 (18) траўня зноў на чале з князем Львовым і 24 ліпеня (6 жніўня) на чале з эсэрам Керанскім.

Што да нацыянальнага пытання, дык тут таксама ніякіх істотных зрухаў не адбывалася – найперш таму, што кадэты, якія адыгрывалі істотную ролю ў Часовым урадзе, цвёрда стаялі на пазіцыях адзінай і непадзельнай Расіі. На словах Часовы ўрад быў згодны прызнаць аўтаномію Фінляндыі і Польшчы, але калі ў ліпені 1917 г. фінскі сейм абвясціў незалежнасць краіны, ён быў разагнаны расійскімі войскамі.

На пачатку кас трычніка Керанскі фактычна разарваў адносіны са створанай яшчэ ў сакавіку *Украінскай Цэнтральнай Радай*.

Усё гэта спрыяла пашырэнню антыўрадавых настройў. Колькасць тых, хто страйкаваў у гарадах, у верасні-кастрычніку склала блізу 2,4 млн чалавек; адбылося больш за 5 тыс. сялянскіх выступленняў у розных рэгіёнах былой імперыі.

Трэба адзначыць, аднак, што ў той самы час быў зламаны рэпрэсіўны апарат старой царскай улады: ліквідаваны паліцыя (яе замянілі атрады міліцыі), жандармерыя, установы цензуры. У траўні – кастрычніку 1917 г. былі распушчаны Дзяржаўны савет і Дзяржаўная дума. Заканадаўчыя акты прымаліся непасрэдна распараджэннямі Часовага ўрада. Рэформа мясцовага самакіравання палягала ў пашырэнні на ўсю Расію сеткі земстваў; пачынаючы з траўня, галоўнымі органамі ўлады на месцах рабіліся *грамадскія выканаўчыя камітэты*.

Адначасова адбывалася і фарміраванне *савецкіх органаў*. Увесну 1917 г. на ўсёй неакупаванай тэрыторыі Расіі былі створаны 593 розныя саветы, да кастрычніка іх колькасць павялічылася да 1,5 тыс.; у арміі таксама стварылася некалькі тысяч *салдацкіх камітэтаў*. У траўні таго самага года адбыўся Усерасійскі з’езд Саветаў сялянскіх дэпутатаў, у чэрвені – першы з’езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Дэлегатаў на гэтыя з’езды выбіралі адкрытым галасаваннем, без захавання дэмакратычных працэдур па месцы працы або службы вылучаных кандыдатаў. Абодва з’езды стварылі свае кіраўнічыя органы – *Выканкам Усерасійскага Савета сялянскіх дэпутатаў і Усерасійскі цэнтральны выканаўчы камітэт (УЦВК)*. Закладзеная адразу пасля звяржэння манархіі сістэма дwoеўладдзя атрымала фактычнае падмацаванне. Саветы, як і Часовы ўрад, імкнуліся спадабацца на сельніцтву: публічна выступалі з прапановамі грамадзянскага міру, сацыяльных рэформаў, цвёрдых спажывецкіх цэн на тавары першай неабходнасці, скарачэння дзяржаўных выдаткаў. У знешняй палітыцы яны прапагандавалі ідэю вядзення выключна абарончай вайны.

11.2. Узмацненне бальшавіцкай партыі. У дні Лютаўскай рэвалюцыі бальшавіцкая партыя, да якой тады належаў больш за 10 тыс. актывістаў, не адыгрывала практычна ніякай ролі.

Адной з яе праблем было тое, што Ленін і іншыя лідары партыі працяглы час жылі далёка ад Расіі, у Заходняй Еўропе. Але вядомыя сёння дакументы сведчаць пра тое, як у 1917 г. кайзераўскія спецслужбы актыўна падтрымлівалі і фінансавалі прыход да ўлады ў Расіі менавіта бальшавіцкай партыі. Так, у сакрэтнай запісцы начальніка берлінскай секцыі палітычнага аддзела германскага Генеральнага штаба на адрас германскага МЗС за 17 (30) сакавіка 1917 г. прапанавалася вырашыць пытанне аб праспуску ў Расію праз тэрыторыю Германіі групы палітыкаў з ліку бальшавікоў, эсэраў і бундаўцаў. У запланаваным вагоне, які пасля Германіі яшчэ праехаў праз тэрыторыю Швецыі і Фінляндыі, 3 (16) красавіка ў Расію прыбыла 31 асоба на чале з бальшавіцкімі дзеячамі Леніным і Георгіем Зіноўевым (Радамысльскім). У данясенні нямецкага Генеральнага штаба за 8 (21) красавіка 1917 г. кайзераўскі ўрад атрымаў наступную інфармацыю ад свайго прадстаўніка ў Стасгольме: «Прыезд Леніна ў Расію ўдаўся. Ён працуе цалкам паводле нашых пажаданняў...»

Аднак нямецкія ўлады не проста даставілі бальшавіцкіх правадыроў да месца прызначэння: яны шчодро фінансавалі іх дзейнасць, скіраваную супраць Часовага ўрада. Пра гэта пераканаўча сведчаць апублікаваныя ў 40-х – 50-х гг. XX ст. дакументы германскага міністэрства замежных спраў, а яшчэ ў пачатку 1921 г. нямецкі са-

цыял-дэмакрат Эдуард Бернштайн засведчыў, што на той момант бальшавікі атрымалі з нямецкіх крыніц велізарную суму – больш за 50 млн за латых марак. (Для давадкі: вартасць адной залатой маркі ў той час адпавядала 0,36 г чыстага золата.)

У красавіку 1917 г. колькасць членаў бальшавіцкай партыі ўжо істотна вырасла (да 77 тыс. членаў). Бальшавіцкія правадыры пачалі атрымліваць салідныя заробкі, ад 250

Уладзімір Ульянаў (Ленін)

да 5000 руб. у месяц, прычым выдавалі іх і ў нямецкіх марках (часам фальшывых), і ў шведскіх кронах, і ў швейцарскіх франках. Дзеля параўнання: жалаванне паручніка расійскай арміі ў той час складала 55 рублёў.

Партыя Леніна актыўна разбудоўвала свае структуры, і было б памылкай сцвярджаць, што гэт а вынікі ла толькі з факту до брай матэрыяльнай забяспечанасці бальшавікоў. Прыняўшы на ўзбраенне эсэраўскі («Зямля – сялянам») і левапапулісцкі («Хлеб – галодным») лозунгі, бальшавікі выразна сфармулявалі і лозунг іншы: «Мір – народам!» Такія лозунгі бальшавіцкіх агітатараў леглі на прыдатную глебу: в ялікая колькасць жых ароў т агачаснай Расіі адчувала не толькі стомленасць вайною, нястачамі і няпэўнасцю што да будучыні ўсёй краіны, але і прагнула перамен менавіта ў размеркаванні зямлі і нерухомасці.

Пры ўсім гэтым п етраградскі Часовы ўрад бы ў у пэўнены, што ахвотнікаў узяць уладу ў Расіі няма. Словы Леніна аб тым, што ўладу гатовыя атрымаць бальшавікі, тады сур’ёзна не ўспрымаліся. Палітычных дзеячаў звычайна папракаюць за тое, што яны хлусяць, утойваюць свае планы. Гісторыя дэманструе, аднак, што, калі палітычныя дзеячы – такія як Ленін, Сталін, Мусаліні, Гітлер, Мао Цзэдун, Пол Пот, – кажуць праўду пра свае планы, ім ніхто не верыць.

Слабасць улады ў краіне зняла ўсе перашкоды на шляху рэвалюцыйнай хвалі ў Расіі. Рэвалюцыя ператваралася ў бунт, які дазваляў выліцца шматвяковай нянавісці, назапашанай у народзе. І чым больш відавочнай рабілася слабасць улады, тым ма цнейшым станавіўся бунт. Часовы ўрад, урад расійскага капіталу і інтэлігенцыі, няўхільна ішоў на лева, імкнучыся паспець з а бунтам народа, але ўвесь час прайграваў у гэтым саборніцтве.

У ліпені 1917 г. бальшавікі паспрабавалі выкарыстаць чарговы ўрадавы крызіс і арганізавалі ў Петраградзе выступленне, вельмі падобнае да спробы путчу. Дэманстранты, якіх актыўна падбухторвалі бальшавікі, а кружылі Таўрычаскі па лац (сядзіба Петрасавета і УЦВК) і запатрабавалі ад савета ўзяць усю ўладу ў свае рукі. На вуліцах па чаліся с утыкненні. У адказ урад выклікаў в айсковыя падраздзяленні з фронту (дзе 18 чэрвеня пачаўся напачатку адносна паспяхова вы наступ расійскай арміі) і спыніў б еспарадкі. Гэтыя

меры падтрымаў УЦВК. 20 ліпеня быў аддадзены загад аб арышце Леніна, які, аднак, сышоў у падполле; паліцыя затрымала Льва Каменева і Льва Троцкага (апошні далучыўся да бальшавіцкай партыі незадоўга перад тым). Сама партыя, аднак, працягвала дзейнічаць абсалютна легальна. Ацэньваючы праваленую спробу путчу, Сталін казаў: «Узяць уладу 3 (16) і 4 (17) ліпеня мы маглі; мы маглі абавязаць УЦВК санкцыянаваць нашу ўладу. Але пытанне ў тым, ці маглі мы ўтрымаць гэтую ўладу. На нас падняліся б фронт, правінцыі, саветы... Захопам улады пры такіх умовах мы б аскандаліліся».

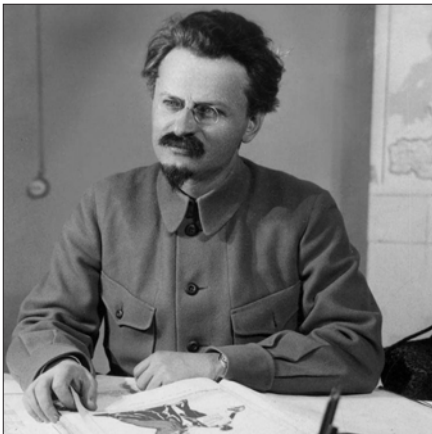
На ролі Троцкага ў падзеях 1917 г. трэба спыніцца асобна.

Леў Троцкі (сапраўдныя імя і прозвішча Лейба Бранштэйн) нарадзіўся ва Украіне ў 1879 г. у багатай сям'і. Ён рана далучыўся да рабочага, а потым і сацыял-дэмакратычнага руху. Актыўна ўдзельнічаў у рэвалюцыі 1905 г., быў некалькі разоў арыштаваны, потым жывіў у эміграцыі.

Палітычныя погляды Троцкага былі прамежкавымі паміж бальшавіцкай і меншавіцкай ідэалогіяй, і ён часта выступаў за аб'яднанне гэтых плыняў у межах РСДРП. Перад Лютаўскай рэвалюцыяй Троцкі знаходзіўся ў Нью-Ёрку, і калі пра яе даведаўся, адразу вырашыў вярнуцца ў Расію. Па дарозе яго арыштавалі англічане, і толькі дзякуючы просьбе Часовага ўрада яго вызвалілі, пасля чаго ён здолеў праз Швецыю і Фінляндыю 4 (17) траўня

1917 г. вярнуцца ў Петраград.

У ліпені на VI з'ездзе РСДРП(б) Троцкі канчаткова далучыўся да бальшавікоў і, нягледзячы на тое што ён знаходзіўся падчас праездзення ў турме, быў абраны ў склад ЦК. Напачатку верасня вызвалілі, а 7 (20) верасня лістаршыёй Петраграда Савета. Паколькі Ленін хаваўся ад арышту ў Фінляндыі, Троцкі стаў фактычнымі дэмакратычнымі бальшавікамі.

Леў Троцкі

Падзеі ў краіне развіваліся імкліва, і Часовы ўрад спужаўся тэмпаў дэмакратычных пераўтварэнняў. 12 (25) жніўня 1917 г. у Маскве ім была склікана *Дзяржаўная нарада*, на якой прысутнічалі прадстаўнікі ўсіх палітычных партый, а крамя бальшавіцкай, а старшыняваў на нарадзе міністр-старшыня, вайсковы і марскі міністр Аляксандр Керанскі. Народа запатрабавала ліквідацыі двоеўладдзя і стала на бок урада. На нарадзе з праграмай уратавання краіны з дапамогай вайсковай дыктатуры выступіў і генерал Лаўр Карнілаў, які з 6 (19) ліпеня меў паўнамоцтвы Вярхоўнага галоўнакамандуючага расійскай арміі. 25 жніўня (7 верасня) на загад Карнілава на Петраград рушыў 3-і конны корпус на чале з генералам Аляксандрам Крымавым. У гэтай сітуацыі Керанскі звярнуўся па дапамогу да саветаў, рабочых і салдат Петраграда. Спроба вайсковага пучку была ліквідаваная 30 жніўня (12 верасня), а ўдзел бальшавікоў у антыкарнілаўскіх дзеяннях падвысіў падпалы аўтарытэт гэтай партыі. Яе колькасць склад пачаў зноў павялічвацца і да кастрычніка 1917 г. дасягнуў прыкладна 400 тыс. чалавек.

Радыкалізацыя мас, стымуляваная дзяржаўным бязладдзем, узрасла. У верасні 1917 г. бальшавікі ўжо мелі большасць як у Петраградскім, так і ў Маскоўскім саветах. Усё гэта на тхняла самых радыкальных бальшавіцкіх правадыроў на чале з Леніным на спробу нарэшце захапіць уладу ўзброеным шляхам. 10 (23) і 16 (29) кастрычніка адбыліся пасяджэнні Цэнтральнага камітэта партыі бальшавікоў (дакладней – часткі членаў ЦК і групы партыйных актывістаў), на якіх абмяркоўваліся пытанні арганізацыі ўзброенага перавароту. 12 (25) кастрычніка пры Петрасавеце быў утвораны *Ваенна-Рэвалюцыйны камітэт* (ВРК) на чале з Троцкім, які і стаў штабам перавароту. Супраць гвалтоўнага захопу ўлады, дарэчы, выступілі Каменеў і Зіноўеў: яны прапанавалі партыйнаму кіраўніцтву ўзяць курс на парламенцкае змаганне ў будучым Устаноўчым сходзе, а на дадзеным этапе прыняць удзел у працы Дэмакратычнай нарады і так званага *Перадпарламента*. Іх жорстка раскрытыкаваў Ленін, які пачаў патрабаваць неадкладнага выступлення, пакуль Часовы ўрад не здолеў перадыслакаваць франтавыя часткі ў расійскую сталіцу. Напачатку ЦК не падтрымаў Леніна, але пасля таго як сваю пазіцыю ў падтрымку ўзброенага выступлення выказаў Троцкі, рашэнне было

прынята. Сам жа Ленін ажно да вечара 24 кастрычніка працягваў хавацца ў заграміраваным выглядзе на адной з канспіратыўных кватэр.

11.3. Кастрычніцкі пераварот 1917 г. і прыход да ўлады бальшавікоў. 25 кастрычніка (7 лістапада) у Петраградзе пачынае працу Другі з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. У ноч на 26 кастрычніка (8 лістапада) 1917 г. на загад Льва Троцкага баявыя групы ВРК па дэкадамі Уладзіміра Антонава-Аўсеенкі захапілі рэзідэнцыю Часовага ўрада – Зімовы палац у Петраградзе, які на той момант абаранялі толькі падраздзяленні юнкераў і ўдарніцы добраахотніцкага жаночага батальёна (колькасна вялікі Петраградскі гарнізон аб'явіў аб сваім нейтралітэце). Кіраўнік урада Керанскі пакінуў сваю рэзідэнцыю яшчэ днём 25 кастрычніка, не даўшы ніякіх указанняў астатнім міністрам.

З'езд Саветаў (які пасля сыходу правых эсэраў і меншавікоў, што адмовіліся прызнаць бальшавіцкі пераварот, склаўся выключна з бальшавікоў і левых эсэраў) зацвердзіў склад часовага рабоча-сялянскага ўрада – *Савета народных камісараў* (СНК). Гэты ўрад павінен быў кіраваць краінай надалей, аж да склікання Устаноўчага сходу. У склад урада ўвайшлі толькі бальшавікі. Старшынёй СНК быў зацверджаны Ульянаў-Ленін, наркамам замежных спраў – Троцкі, унутраныя справы даручаліся Аляксею Рыкаву, фінансы – Івану Скварцову-Сцяпанаву земляробства – Уладзіміру Мілюціну, юстыцыя – Георгію Ломаву (Апокаву), гандаль і прамысловасць – Віктару Нагіну, праца – Аляксандру Шляпнікаву, пошта і тэлеграф – Мікалаю Глебаву-Авілаву, харчаванне – Івану Тэадаровічу, асвета – Анатолю Луначарскаму, справы нацыянальнасцяў – Сталіну. Заважлівыя і марскія справы павінен быў адказваць трыўмвірат у складзе зданага Антонава-Аўсеенкі таксама Мікалая Крыленкі і Паўла Дыбенкі.

Трэба заўважыць, што ніхто з гэтых асоб, акрамя Сталіна, не дажыве да 1941 года, прычым сваёй смерцю памруць толькі Ленін, Нагін, Скварцов-Сцяпанав і Луначарскі. Астатнія будуць фізічна знішчаны ў 1937–1940 гг., фактычна на загад свайго былога калегі Сталіна. Пры гэтым ахвярамі бальшавіцкага тэрору стануць і жонкі першых наральных камісараў Рыкава, Антонава-Аўсеенкі, Троцкага, Шляпнікава, у некаторых расстраляюць і дзяцей.

Новым старшынёй УЦВК на з'ездзе быў выбраны бальшавік Леў Каменеў. Былая імперыя агрымала новую назву – *Расійская Савецкая Федэратыўная Сацыялістычная Рэспубліка (РСФСР)*.

Другі з'езд Саветаў з ацвердзіў падрыхтаваныя Леніным *дэкрэты аб міры і аб зямлі*. У першым дэкрэце бальшавікі прапаноўвалі Германіі і Аўстра-Венгрыі пайсці на замірэнне і неадкладна пачаць перамовы аб міры на сваіх Паўночна-Заходнім, Заходнім і Паўднёва-Заходнім франтах. У дэкрэт аб зямлі былі ўключаны асноўныя пастулаты эсэраўскай аграрнай праграмы: скасаванне прыватнай уласнасці на зямлю, перадача дзяржаве прыбытковых гаспадарак, недапушчэнне наёмнай працы на зямлі, канфіскацыя памешчыцкіх і царкоўных землеўладанняў, ураўнавальнае землекарыстанне.

2 (15) лістапада бальшавікі апублікавалі Дэкларацыю прароў народаў Расіі, падпісаную наркамам па справах нацыянальнасцяў Сталіным і старшынёй Саўнаркама Леніным. У ёй абвешчаліся наступныя палажэнні:

- 1) роўнасць і суверэннасць народаў Расіі;
- 2) права народаў Расіі на свабоднае самавызначэнне, аж да аддзялення і ўтварэння самастойных дзяржаў;
- 3) скасаванне любых нацыянальных і нацыянальна-рэлігійных прывілеяў і абмежаванняў;
- 4) свабоднае развіццё нацыянальных меншасцяў і этнічных груп, што насяляюць тэрыторыю Расіі.

І абодва дэкрэты, і згаданая дэкларацыя, відавочна, былі створаны бальшавікамі найперш з адной-адзінай мэтай – любым коштам утрымацца ва ўладзе, выбіўшы як мага больш козыраў з рук сваіх палітычных праціўнікаў. Пазнейшае развіццё бальшавіцкага рэжыму выразна паказала, што грамадзян Расіі і залежных ад яе савецкіх тэрыторый чакалі высылкі, катаванні і расстрэлы – за імкненне сялян мець сваю ўласную зямлю і працаваць на ёй, за выказванне кім бы тое ні было сумневу ў правамернасці вядзення войнаў у імя міфічнай «сусветнай рэвалюцыі» або захопаў тэрыторый бліжэйшых суседзяў, нарэшце, за самае асцярожнае выступленне ў абарону сваёй нацыянальнай мовы і культуры.

Першыя дні пасля кастрычніцкага перавароту не былі для бальшавікоў лёгкімі. Выехаўшы з Петраграда ў Пскоў, Керанскі здолеў

угаварыць камандзіра 3-га коннага корпуса генерала Пятра Краснова з яго 700 кавалерыстамі рушыць на сталіцу. Красноў займае Гатчыну, Царскае Сяло, але на Пулкаўскіх узвышшах яго наступ спыняе атрад Чырвонай гвардыі, камандаваць якім пагадзіўся армейскі палкоўнік Павел Вальдэн.

Найбольш сур’ёзны супраціў у першы тыдзень пасля прыходу да ўлады большавікі сустрэлі ў шэрагах найбліжэйшых таварышаў: у ЦК і ўрадзе. Калі Усерасійскі выканкам прафсаюза чыгуначнікаў 29 кастрычніка, па лохаючы ўсеагульнай чыгуначнай з абастоўкай, запатрабаваў стварэння аднастайнага сацыялістычнага ўрада з усіх прасавецкіх партый, у ЦК большавіцкай партыі і ва ўрадзе адбыўся раскол. У дні кастрычніцкага перавароту нейтралітэт прафсаюза, які не прапускаў эшалоны з фронту ў Петраград, спрыяў перамозе большавікоў. І калі кіраўніцтва прафсаюза выставіла свой ультыматум, ЦК у адсутнасць Леніна і Троцкага, занятых мабілізацыяй сіл супраць Краснова, пагадзіўся з «неабходнасцю пашырэння ўрадавай базы і магчымасцю змены складу ўрада». Дэлегацыя ЦК, якая з’явілася на нараду, скліканую прафсаюзам, дала згоду на стварэнне кааліцыйнага ўрада з 18 членаў, які ўключаў бы 5 большавікоў, але без Леніна і Троцкага.

Ленін, падтрыманы Троцкім, адхіліў саму думку аб кааліцыі і прыгразіў сваім партыйным калегам звярнуцца па дапамогу да магросаў Балтыйскага флоту. У адказ на гэта Каменеў, Рыкаў, Зіноўеў, Мілюцін і Нагін выйшлі са складу ЦК; а крамя таго, Рыкаў, Тэадаровіч, Мілюцін і Нагін адмовіліся далей працаваць у Саўнаркаме. У сваёй заяве яны падкрэслівалі, што ёсць толькі адзін шлях захавання чыста большавіцкага ўрада – «сродкамі палітычнага тэрору». У сваю чаргу Ленін заклікаў публічна да ўстанаўлення ў краіне дыктатуры пралетарыяту (лозунг, запазычаны ў позняга Карла Маркса і ідэолагаў Парыжскай камуны 1871 г.).

Што праўда, ужо ў снежні 1917 г. Ленін быў усё-такі вымушаны пагадзіцца на ўключэнне ў склад свайго ўрада некалькіх левых эсэраў: наркамам земляробства стаў Андрэй Калягаеў, поштаў і тэлеграфа – Прош Праш’ян, мясцовага самакіравання – Уладзімір Трутоўскі, юстыцыі – Ісак Штэйнберг, маёмасці – Уладзімір Карэлін. Зразумела, што пры канцы 1930-х гг. і гэтыя асобы (з выняткам памерлага ад

тыфусу яшчэ ў 1918 г. Праш'яна, а таксама Штэйнберга, які эміграваў з Расіі ў сярэдзіне 20-х) былі расстраляны сталінскімі памагатымі.

Савецкая ўлада (так пачала называць свой рэжым партыя бальшавікоў) распаўсюджвалася па значнай частцы расійскіх тэрыторый, не сустракаючы сур'эзнага ўзброенага супраціву. Што праўда, у Маскве, пра якую Ленін казаў, што «перамога там забяспечана і біцца няма каму», супраціў доўжыўся 8 дзён. Найчасцей, аднак, мясцовыя гарнізоны і ўзброеныя працоўныя аграды адносна лёгка спраўляліся з усімі спробамі перашкодзіць захопу ўлады бальшавікамі. Забойства чырвонагвардзейцамі і натоўпам людзей у цывільным вярхоўнага галоўнакамандуючага генерала Мікалая Духоніна ў Магілёве, на тэрыторыі Беларусі, якое мела месца 20 лістапада (3 снежня) 1917 г., фактычна завяршыла знішчэнне старой расійскай арміі.

У паэнейшай міфалагізаванай бальшавікамі псеўдагістарычна-прапагандысцкай літаратуры бальшавікі ды іх духоўныя нашчадкі назавуць падзеі кастрычніка-лістапада 1917 г. у Петраградзе і шэрагу гарадоў Расіі «Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыяй». На пачатку, аднак, яны выказваліся больш сціпла: так, Сталін свайму артыкулу, прысвечанаму першай гадавіне згаданых падзей і апублікаванаму ў газеце «Праўда» 6 лістапада 1918 г., дасць на зву «Кастрычніцкі пераварот».

Бальшавіцкая ўлада здолела адразу ўсталяваць свой кантроль далёка не над усімі тэрыторыямі былой імперыі. 7 (20) лістапада 1917 г. у Кіеве была абвешчана *Украінская Народная Рэспубліка*, якая імкнулася не дапусціць прыходу бальшавізму на не акупаваныя нямецкімі войскамі тэрыторыі. На чале Генеральнага сакратарыята (урада) УНР стаяў пісьменнік і грамадскі дзеяч, сябар Украінскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі Уладзімір Віннічэнка. 15 (28) лістапада ў Тыфлісе (Тбілісі) быў утвораны небальшавіцкі кааліцыйны *Вакаўказскі ўрад* на чале з меншавіком Яўгенам Гегечкоры. 14 снежня 1917 г. у Сімферопалі была абвешчана *Крымская Народная Рэспубліка*, яе ўзначаліў аўтарытэтны крымска-татарскі дзеяч Наман Чэлебіджыхан (праіснавала кароткі час, да канца студзеня наступнага года). У лістападзе 1917 г. на тэрыторыі цяперашніх Чачні, Інгушэціі, Дагестана была абвешчана *Горская рэспубліка* і створаны самастойны ўрад на чале з землеўласнікам і нафтапрамыслоўцам

Абдул-Меджыдам Чармевым. 28 лістапада 1917 г. на тэрыторыі Сярэдняй Азіі ўтварылася і *Туркестанская аўтаномія*, на чале якой стаяў прэм'ер-міністр Мухамеджан Тынышпаеў (пазней яго замяніў Мустафа Шакай). На яе месцы ў красавіку 1918 г. бальшавікам удалося стварыць *Туркестанскую аўтаномную савецкую рэспубліку* (ва ўрад якой, ачолены Фёдарам Колесавым, не ўваходзіў ніводзін прадстаўнік карэнных нацыянальнасцяў), але *Хівінскае ханства* (на чале з Саідам-Абдулой) і *Бухарскі эмірат* (на чале з Сеід Алім-ханам) абвясцілі пра сваю незалежнасць ад Масквы.

Вынікі кастрычніцкага перавароту з першага дня не былі прызнаны атаманам Арэнбургскага казачага войска, палкоўнікам Аляксандрам Дутавым. Войскі Дутава ўзялі пад свой кантроль вялікую частку тэрыторыі Паўднёвага Урала. 7 (20) снежня 1917 г. у Арэнбургу быў утвораны вайсковы ўрад, пад кіраўніцтвам якога антыбальшавіцкая вайна Арэнбургскага казачага войска працягвалася аж да далучэння яго ўвесну 1919 г. да белай арміі адмірала Аляксандра Калчака.

Менш працяглым і менш эфектыўным было існаванне *Данскога вайсковага ўрада*, галоўную ролю ў якім адыгрывалі згаданы раней Лаўр Карнілаў і яшчэ адзін генерал, Міхаіл Аляксееў. На чале ўрада стаяў генерал кавалерыі Аляксей Калядзін. Бальшавікам удалося задушыць казацкія выступленні да пачатку лютага 1918 г.

11.4. Устаноўчы сход і пачатак грамадзянскай вайны. Брэсцкая дамова. Шт уршком да пачатку працяглай і кровапралітнай *грамадзянскай вайны ў Расіі* сталі дзве падзеі: разгон бальшавікамі Устаноўчага сходу і заключэнне ленінскім урадам Брэсцкага міру.

Выбары ва Устаноўчы сход адбыліся 12 (25) лістапада 1917 г. і не прынеслі жаданай перамогі бальшавікам, якія атрымалі толькі 24 % галасоў выбаршчыкаў, у той час як 40,4 % выбаршчыкаў прагаласавала за эсэраў, 16 % – за кадэтаў ды іншыя праавія і правацэнтрысцкія партыі, 2,7 % – за меншавікоў. Устаноўчы сход сабраўся ў петраградскім Таўрычаскім палацы 5 (18) студзеня 1918 г. Старшыня УЦВК Якаў Свядлоў (які яшчэ ў сярэдзіне лістапада 1917 г. замяніў на гэтай пасадзе Каменева) зачытаў бальшавіцка-леваэсэраўскую дэкларацыю, у якой было прапанавана прыняць вынікі бальшавіцкага перавароту. Аднак Устаноўчы сход пад кіраўніцтвам

абранага ім с таршыні, э сэра Віктара Чарнова а дразу перайшоў да раней з апланаванага аб меркавання зямельнага пытання. Пасля гэтага бальшавікі і левыя эсэры выйшлі з залы пасяджэнняў, а бальшавіцкая ахова сходу аб'явіла аб спыненні працы Устаноўчага сходу. У ноч на 7 (20) студзеня УЦВК абвясціў сваё рашэнне аб яго роспуску, фактычна здзейсніўшы гэтым заключны этап дзяржаўнага перавароту. Дэманстрацыя рабочых некалькіх петраградскіх заводаў на знак пратэсту супраць разгону Устаноўчага сходу была расстраляна Чырвонай гвардыяй. Так у савецкай Расіі скончылася эпоха парламенцкай дэмакратыі, хоць на той час і вельмі абмежаванай.

Рэалізацыяй даўнейшых дам оўленасцяў бальшавікоў з кайзераўскай Германіяй выглядае заключэнне 3 сакавіка 1918 г. мірнай *Брэсцкай дамовы*, якое, аднак, адбылося не ў тым выглядзе, якое напачатку планавалі бальшавікі. У кіраўніцтве ленінскай партыі зноў адбываліся жорсткія дэбаты наконт таго, якімі тэрыторыямі можна заплаціць Германіі за мір ва ўмовах адсутнасці ў савецкай Расіі баяздольнай арміі. Ленін, які ўступіў у зацятую спрэчку з Троцкім, Апокавым-Ломавым, а таксама з Мікалаем Бухарыным, Майсеям Урыцкім, Феліксам Дзяржынскім, іншымі членамі бальшавіцкага ЦК і левымі эсэрамі, паставіў ультыматум: мір з Германіяй павінен быць заключаны за любы кошт! У выніку тэкст падпісанай у Брэсце дамовы змяшчаў наступныя палажэнні:

– бальшавіцкая Расія адмаўлялася ад прэтэнзій на ўладу ў Польшчы, Літве і Курляндыі: будучы статус гэтых тэрыторый павінен быць рэгулявацца Германіяй па ўзгадненні з мясцовымі народамі згодна з іх правам на самавызначэнне;

– Эстонія і Ліфляндія, а таксама амаль уся тэрыторыя Беларусі (на захад ад Дняпра) заставаліся пад кантролем нямецкіх войскаў;

– Украіна і Фінляндія прызнаваліся ў якасці незалежных дзяржаў;

– Цэнтральныя дзяржавы адмаўляліся ад анексій і кантрыбуцый;

– Расія страчвала 26 % ранейшай еўрапейскай тэрыторыі, 27 % ворнай зямлі, 26 % чыгуначнай сеткі, 33 % тэкстыльнай, 73 % металургічнай прамысловасці, 73 % вугальных шахтаў;

– народы былых ускраін Расійскай імперыі мянялі расійскую ўладу на пратэктарат з боку Цэнтральных дзяржаў.

Усе тэрыторыі, ад прэтэнзій на якія адмовіўся расійскі бальшавікі

ўрад пасля па дпісання вышэ йзгаданай дам овы, а гулам ск ладалі 1,42 млн кв. км, на якіх тады жыло каля 60 млн чалавек – больш за ½ ад агульнай колькасці насельніцтва былой Расійскай імперыі. Паводле дадатковага пагаднення, падпісанага кайзераўскім і бальшавіцкім урадамі ў Берліне 27 жніўня 1918 г., Расія адмаўлялася ад прэтэнзій на Эстонію, Ліфляндыю ды Грузію і абавязвалася выплаціць кампенсцыю ў памеры 6 млрд залатых марак за раней адчужаныя Расіяй без кампенсатыі нямецкія актывы. Кайзераўскі бок даў абяцанне, пры ўмове атрымання адпаведных выплат, вывесці войскі з тэрыторыі Беларусі на ўсход ад ракі Бярэзіны і не ўмешвацца ў справы на баку праціўнікаў бальшавіцкага ўрада, а таксама не спрыяць утварэнню новых дзяржаў на тэрыторыі былой Расійскай імперыі.

Гісторыкі дагэтуль не могуць прыйсці да адзінай высновы, навішта бальшавікам спатрэбілася падпісваць згаданае дадатковае пагадненне з кайзераўскім урадам. У жніўні 1918 г. сітуацыя Германіі на Заходнім фронце стала крытычнай: нямецкая армія якраз пацярпела вырашальнае паражэнне ў *бітве пад Ам'енам*. Згода бальшавіцкага ўрада заплаціць немцам велізарную суму кантрыбуцыі (узамен за зафіксаваны ў Брэсце мір б ез рэпарацый і кантрыбуцый) м ожа тлумачыцца не іначай, як неабходнасцю расплаціцца за ранейшую кай э раў скую дапамогу бальшавікам.

11.5. Грамадзянская вайна на тэрыторыі Расіі. «Чырвоны» і «белы» тэрор. 7 (20) снежня, праз 5 тыдняў пасля кастрычніцкага перавагу, бальшавікі ствараюць новы орган – *Усерасійскую надзвычайную камісію па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам* (руская абрэвіатура: ВЧК). Думка пра такі орган нарадзілася ў Леніна адразу пасля перавароту, і ён шукаў адпаведнага чалавека, які б яго ўзначаліў. Такі кандыдат быў знойдзены ў асобе Фелікса Дзяржынскага, колішняга шляхціча беларускага паходжання. Выступаючы ў Саўнаркаме, апошні выклаў сваё крэда: «Не думайце, што я шукаю формаў рэвалюцыйнай юстыцыі: юстыцыя цяпер нам не патрэбна. Цяпер патрэбна барацьба – грудзі з грудзьмі, барацьба не на жыццё, а на смерць – чыя возьме! Я прапаную, я патрабую арганізацыі рэвалюцыйнай расправы над дзеячамі контррэвалюцыі!»

За фармулёўкай «барацьбы з сабатажам» зноў-такі хавалася ім-

кненне бальшавікоў любым коштам захаваць сваю ўладу, ня глядзячы на ўсе правалы ва ўнутранай і знешняй палітыцы якія сталі відавочнымі яшчэ да сярэдзіны 1918 г. У траўні таго года старшыня Усерасійскага цэнтральнага савета прафсаюзаў (УЦСПС) Міхаіл Томскі канстатаваў: «Па дэне прадукцыйнасці працы ў цяперашні момант дайшло да той фатальнай рысы, за якой (дакладней, на якой) краіне пагражае найпаўнейшы распад і крах». Зніжэнне прадукцыйнасці працы было адным з праяў росту незадаволенасці рабочых: шмат дзе пачаліся забастоўкі, а частка рабочых, дзеля таго каб выжыць, рушыла на вёску.

Фелікс Дзяржынскі

Радыкальная *аграрная рэформа*, якая праайшла па краіне, дала вынікі нечаканыя: на долю спрэчковых зямляробаў прыйшлося ў сярэднім, у пераважнай большасці губерняў, не больш за паўдзесяціны прырэзанай зямлі. Кінуўшыся з горада ў вёску, рабочыя заводаў, рамеснікі, прыслуга і іншыя з апатрабавалі сабе на дзеляў і атрымалі іх «ад Савецкай улады». Асноўнай прычынай расчаравання сялянства было, аднак, не гэта: зрэшты, пэўны надзел зямлі атрымаў шмат хто, канчаткова было ліквідавана памешчыцкая землеўладанне. Незадаволенасць новай уладай пачалася з таго моманту, калі апашня з апатрабавала ад сялян сельскагаспадарчых прадуктаў, не даючы нічога ўзамен. Да гэтага часу інфляцыя цалкам абясцэніла грошы, прамысловасць перастала вырабляць тавары, патрэбныя вёсцы. Да сабатажу пралетарскага далучыўся сабатаж сялянскі. Калі ў лістападзе 1917 г. была нарыхтавана 641 тыс. т збожжа, то ў снежні гэты паказчык склаў 136 тыс., у студзені 1918 г. – 46 тыс., у красавіку – 38 тыс., у траўні – 3 тыс., у чэрвені – 2 тыс. т. У гарадах шэрагу рэгіёнаў Расіі фактычна зноў пачынаўся голад.

Бальшавіцкаму ўраду не выпадала разлічваць і на падтрымку ін-

тэлігенцыі. Праз тыдзень пасля касстрычніцкага перавароту УЦВК спрабаваў арганізаваць сустрэчу новай улады з творчай інтэлігенцыяй, на якую, аднак, з'явіліся толькі рэжысёр Усевалад Меерхольд ды паэты Аляксандр Блок, Уладзімір Маякоўскі і Рурык Іўнеў (апошнія двое належалі да бальшавіцкай партыі). Нават самы вядомы на той час празаік, якога самі бальшавікі абвяшчалі пралетарскім, Максім Горкі, вельмі крытычна ставіўся да тагачаснай дзейнасці ленінскай партыі, публікуючы рэзкія крытычныя артыкулы ў меншавіцкай газеце «Новая жизнь».

Правадыры бальшавікоў, захапіўшы ўладу, пачалі жорстка змагацца не толькі са сваімі традыцыйнымі палітычнымі праціўнікамі – манархістамі, па літычнымі партыямі пр авага кірунку, «класавачужымі элементамі». У марах пра светлую сацыялістычную будучыню Расіі яны пачалі барацьбу на вынішчэнне са сваімі колішнімі папечнікамі. Увесну 1918 г., неўзабаве пасля смерці бацькі расійскай сацыял-дэмакратыі Георгія Пляханова, яны разграмілі Усерасійскую сацыял-дэмакратычную партыю «Адзінства», якая рэзка асуджала бальшавікоў за вайсковы пераварот і паслякастрычніцкую палітыку. Бальшавіцкі друк у адзін голас пачаў называць меншавікоў «сацыял-зраднікамі»; іх абвіна вачвалі ў непасрэдным саўдзельніцтве ў контррэвалюцыі, супрацоўніцтве з інтэрвентамі і замежнымі спецслужбамі. У сапраўднасці меншавікі, як і левыя эсэры, спрабавалі працягваць працу ў саветах, займаючыся збольшага канструктыўнай крытыкай канкрэтных дзеянняў бальшавіцкай улады. Мы адзначалі, што з канца лістапада – пачатку снежня 1917 г. некалькі левых эсэраў уваходзілі ў склад Саўнаркама; прадстаўнікі гэтай партыі працавалі і ў УЦВК. Але пасля ратыфікацыі апошнім органам Брэсцкай дамовы і зацвярджэння дэкрэтаў аб харчовай дыктатуры і камітэтах беднаты (травень–чэрвень 1918 г.) левыя эсэры выйшлі са складу ленінскага ўрада. У сваіх знешнепалітычных сімпатыях яны арыентаваліся не на Германію, як бальшавікі, а хутчэй на Антанту, а палітыка харчразвёрсткі наўпрост пярэчыла асноўным палажэнням праграмы партыі сацыял-рэвалюцыянераў.

Яшчэ ў большай ступені сітуацыя абвастрылася ў сярэдзіне лета 1918 г. На V з'ездзе саветаў 5 ліпеня адна з лідараў левых эсэраў Марыя Спірыдонава ахарактарызавала бальшавікоў як «зраднікаў

рэвалюцыі» і «прадаўжальнікаў па літыкі Керанскага», а назаўтра ў Маскве блізкімі да левых эсэраў баевікамі быў забіты нямецкі амбасадар граф Вільгельм фон Мірбах. Пасля гэтага эсэраўскія дэлегаты з'езда саветаў былі арыштаваны бальшавіцкай ВЧК, але неўзабаве адзін з палкоў ВЧК перайшоў на эсэраўскі бок і фактычна ўзяў пад кантроль уладу ў Маскве. Леніну і Троцкаму ўдалося, аднак, мабілізаваць самыя баяздольныя чырвоныя часткі латышскіх стралкоў (вярхоўным камандзірам Чырвонай арміі на той момант быў латыш, палкоўнік Юкумс Вацэціс) і задушыць выступленне левых эсэраў. З гэтага моманту ў падсавецкай Расіі рэальна запанавала *аднапартыйная дыктатура* (пазнейшая, падчас будучай грамадзянскай вайны, кароткатэрміновая легалізацыя некаторых групавак меншавікоў і правых эсэраў істотным чынам на гэтае становішча не паўплывала).

Натуральна, што палітыка бальшавікоў няўхільна вяла кантраляванія імі абшары былой імперыі да *грамадзянскай вайны*, пачатак якой шэраг гісторыкаў адносіць яшчэ да студзеня – красавіка 1918 г. Але тады гаворка ішла пра ўтрыманне антысавецкімі сіламі ўлады ў тых рэгіёнах, куды, нягледзячы на стварэнне Дэкрэтам Саўнаркама ў студзені 1918 г. *Рабоча-Сялянскай Чырвонай арміі*, бальшавіцкая ўлада дайсці не магла, у тым ліку і пасля высадкі падраздзяленняў замежных узброеных сіл (*інтэрвенцыі*) у Мурманску (французы, англічане, японцы, пазней амерыканцы), якая абгрунтоўвалася заключанымі раней саюзніцкімі дамовамі Раіі Антанты.

Асноўныя падзеі *першага перыяду* грамадзянскай вайны (травень – кастрычнік 1918 г.) былі звязаны з задушэннем бальшавікамі бунту Чэхаславацкага корпуса* на сібірскай магістралі (травень),

* Чэхаславацкі корпус – на цыянальнае добрахвотніцкае вайскове злучэнне, сфарміраванае ў складзе расійскай арміі ў гады Першай сусветнай вайны, з'явіўся з палонных чэхаў і славакаў – былых вайскоўцаў аўстра-венгерскай арміі, якія выкавалі жадае ўдзельнічаць у вайне супраць Германіі і Аўстра-Венгрыі. На падставе дэкрэта французскага ўрада аб арганізацыі аўтаномнай Чэхаславацкай арміі ў Францыі Чэхаславацкі корпус у Расіі з 15 студзеня 1918 г. быў фармальна падпарадкаваны французскаму камандаванню.

сялянскіх выступленняў у Паволжы і Заходняй Сібіры пад лозунгамі «свабоды гандлю» і «абароны Устаноўчага сходу» (травень–чэрвень). У гэты час мелі месца: стварэнне антыбальшавіцкіх урадаў у Самары (т. зв. *Камітэт членаў Устаноўчага сходу*, паводле рускай абрэвіятуры: «Камуч»), у Новамікалаеўску, на Доне, у Архангельску і ўтварэнне Усходняга фронту бальшавікоў (чэрвень); антысавецкія бунты ў Цэнтральнай Расіі (Рыбінск, Яраслаўль, Мурам, ліпень); узяцце Казані меншавіцка-эсэраўскімі сіламі і чэхаславацкімі атрадамі, баі ў наваколлі Свяжска (жнівень); наступы вайсковых злучэнняў пад камандай генералаў Антона Дзянікіна на Кубані, вышэйзгаданага Краснова ў раёне Варонежа і Царыцына (ліпень – жнівень); падзенне савецкай улады ў Сібіры і на Далёкім Усходзе (ліпень – верасень).

У ліпені 1918 г. бальшавікі прынялі *першую савецкую канстытуцыю*, якая заклала падмурак жорсткага цэнтралізаванага аднапартыйнага кіравання дзяржавай. Тады ж Саўнаркам РСФСР зацвердзіў новы *герб краіны*. У якасці дзяржаўнага сцяга бальшавікі па першым часе выкарыстоўвалі прамавугольнае чырвонае палотнішча без якіх-кольчы дадатковых знакаў на ім.

Яшчэ раней, у траўні, была ўведзена абавязковая вайсковая павіннасць «для працоўных». На ўсіх прыступках уладнай лесвіцы ўводзілася адзінаўладдзе. 2 верасня быў утвораны *Рэўваенсавет рэспублікі*, які ўзначаліў наркам па вайсковых і марскіх справах Леў

Першапачатковы герб РСФСР (магчымы аўтар Аляксандр Леа)

Троцкі. З ініцыятывы апошняга ў Чырвоную армію пачалі прыцягвацца былыя царскія вайсковыя спецыялісты, вышэйшыя афіцэры і нават генералы. У вялікай ступені дзякуючы гэтаму бальшавіцкім сілам удалося перайсці ў наступ на Усходнім фронце і ўвосень 1918 г. захапіць Сібірска і Казань. Трэба заўважыць, што ў гэты перыяд савецкай улады ўжо не існавала амаль на 75 % тэрыторыі былой царскай імперыі. Але антыбальшавіцкія сілы былі моцна раздробленыя.

Гэты час вызна чыўся пачаткам *чырвонага тэрору*. У якасці не-пасрэднай нагоды для яго ўвядзення бальшавікі выкарысталі замах на жыццё свайго правадыра Леніна, здзейснены 30 жніўня ў Маскве эсэркай Фанні Каплан. Комплекс карных мераў супраць «класава-чужых элементаў» (як па тэнцыйных контррэвалюцыянераў) быў легалізаваны пастановай Саўнаркама РСФСР за 5 верасня 1918 г. «Аб чырвоным тэрору». Гістарычныя дакументы і паказанні сведкаў данеслі да нас шчадкаў звесткі пра лютыя ка таванні і забойствы, здзейсненыя такімі бальшавіцкімі апырчнікамі, як Петэрс, Краўзе, Арлоў (Масква), Урыцкі (Петраград), Пласцініна (Волагда), Саенка, «таварыш Эдуард» (Харкаў), Лацыс (Судрабс), Аўдохін, Роза Шварц, «таварыш Вер а» (Кіеў), Фрыдман (Екацярынадар), Грабеннікава, Дэйч, Яўлінская, Віхман (Адэса), Бэла Кун, Ашыкін, Дзёмшыаў (Крым) ды іншыя.

Для «чырвонага тэрору» характэрна тое, што яго ахвярамі рабіліся не толькі асобы, якія актыўна змагаліся супраць улады бальшавікоў, але і цэлыя класавыя праслойкі – памешчыкі, святары розных канфесій, прадпрымальнікі, студэнты і нават гімназісты. Як сведчыла ўжо ў 1970-х гг. колішняя бальшавічка Маргарыта Фофанава, яе тагачасныя аднапартыйцы проста ў лазарэтах расстрэльвалі параненых і хворых салдат ды афіцэраў. Практыкавалі яны таксама расстрэлы дактароў, медыцынскіх сяцёр, санітараў. Расстрэльвалі пажылых людзей, жанчын і нават малых дзяцей. Турмы ў гарадах былі поўныя закладнікаў. Напрыклад, у Керчы (Крым) па лонных салдат і афіцэраў бальшавікі вывозілі на баржах у адкрытае мора і тапілі.

Паводле ацэнкі ааанглійска-амерыканскага гісторыка, даследчыка «чырвонага тэрору» Роберта Конквеста, агульная колькасць асоб, заможных і расстраля-

Ахвяры «чырвонага тэрору» ў Еўпаторыі (Крым)

ных у 1917–1922 гг. большевіцкімі карнымі органамі, складае каля 140 тыс. чалавек. Расійскі даследчык, доктар гістарычных навук Сяргей Волкаў ацэньвае агульную колькасць смяротных ахвяр большевізму, з улікам людзей, якія памерлі ў гэты час ад голаду, выкліканай палітыкай большевізму страты карміцеляў у сем'ях і г. д., прыкладна ў два мільёны чалавек.

У 1919 г. ВЧК стварае першы комплекс канцэнтрацыйных лагераў на поўначы Расіі, які атрымае назву: *Паўночныя лагеры спецыяльнага прызначэння* (руская абрэвіатура: С ЛОН). За 14 гадоў існавання найцяжэйшыя ўмовы чалавечага існавання ў іх перажывуць дзясяткі тысяч па літзняволеных, тысячы загінуць ад хвароб і жорсткага абыходжання ахоўнікаў.

Дзеянні з боку праціўнікаў большевіцкай улады таксама нярэдка выходзілі да лёка па-за межы цывілізаваных. Гэтую з'яву прынята ў гістарычнай літаратуры называць *белым тэрорам*. Пачатак «белага тэрору» можна аднесці да зімы 1918 г., калі генерал Лаўр Карнілаў, узначаліўшы першы паход белага Добраахвотніцкай арміі на Кубань, звярнуўся да сваіх вайскоўцаў са словамі: «Я аддаю вам загад, вельмі жорсткі: палонных не браць! Адкажасць за гэты загад перад Богам і рускім народам я бяру на сябе!» Пра падзеі названага паходу яго ўдзельнік Мікалай Багданаў сведчыў наступнае: «Асобы, узятыя ў палон, пасля атрымання ад іх звестак аб дзеяннях большевікоў, расстрэльваліся каменданцкімі атрадам. Афіцэры гэтага атрада пры канцы паходу былі зусім хворымі людзьмі... У Корвін-Крукоўскага з'явілася нейкая адмысловая балючая жорсткасць. На афіцэрах каменданцкага атрада ляжаў цяжкі абавязак расстрэльваць большевікоў, але, на жаль, я ведаў шмат выпадкаў, калі пад уплывам нянавісці да большевікоў афіцэры бралі на сябе абавязкі добраахвотна расстрэльваць звычайных ваеннапалонных...»

Прыход да ўлады прыхільнікаў Устаноўчага сходу ў гарадах Паволжа ўлетку 1918 г. суправаджаўся расправай над многімі партыйна-савецкімі работнікамі, з абаронай большевікам і левым эсэрам служыць ва ўладных структурах. На тэрыторыі, якую кантраляваў «Камуч», былі створаны структуры дзяржаўнай аховы, вайскава-палявыя суды, выкарыстоўваліся «баржы смерці». Агулам ахвярамі антыбольшевіцкага тэрору там сталі каля 5 тыс. чалавек.

Разам з тым сёння няма абгрунтаваных падстаў казаць, што белы тэрор ажыццяўляўся паводле прыкметы класовай прыналежнасці ахвяр. Карных органаў, падобных паводле свайго маштабу і размаху да ВЧК, цэнтры белага руху таксама не стварылі.

Другі этап грамадзянскай вайны ў Расіі звязваецца з заканчэннем Першай сусветнай вайны і яе наступствамі. На працягу 1918 г. у выніку савецка-кайзераўскіх дамоваў і капітуляцыі Балгарыі, Турцыі, Аўстра-Венгрыі, а потым і самой Германіі ўтварыліся свае ўрады ў Эстоніі, Латвіі, Літве, Польшчы, Галіччыне, у астатняй Украіне; была таксама абвешчана *Беларуская Народная Рэспубліка*. У Адэсе і ў Крыме высадзіліся англа-французскія войскі; галоўны горад Азербайджана Баку апынуўся пад кантролем англічан. У Омску антыбальшавіцкія сілы ўсталявалі вайсковую дыктатуру на чале з адміралам Калчаком. Краіны Антанты прызналі Аляксандра Калчака «вярхоўным правіцелем Расіі». У адказ на наступ Чырвонай арміі на Доне (студзень-люты 1919 г.) і распачатую бальшавікамі палітыку «расказачвання» (пазбаўлення казакоў традыцыйна замацаваных за імі па літычных і вайсковых правоў) у сакавіку – траўні ўспыхнула паўстанне на Верхнім Доне. У той самы час войскі Калчака, насупаючы з усходу Расіі і падтрымліваючы паход белавардзейцаў Дзянікіна на Маскву, занялі Уфу, Бугульму, Іжэўск і падышлі да самай Казані.

У сваю чаргу бальшавікі ў сакавіку 1919 г. утварылі *Камуністычны інтэрнацыянал (Камінтэрн)* як сусветную камуністычную партыю з секцыямі паасобных краінах і цэнтрам у Маскве. Якраз у гэты час камуністычным і анархістам удаецца абвясціць сябе рэспублікай у Венгрыі (сакавік – ліпень) і Балгарыі (кавіць). Акрамя таго, прадаўся Камінтэрн у Заходняй Еўропе і ЗША ўдалося ўнесці свой уклад у пашырэнне незадавальнення сярод насель-

Белавардзейскі бронецягнік
«Адзіная Расія» пад Царыцынам,
1919 г.

ніцтва адпаведных дзяржаў умяшаннем у справы Расіі і яе суседзяў (рух «Рукі прэч ад Расіі!»).

Бальшавіцкія правадыры ў гэты перыяд істотна змянілі сваю ўнутраную аграрную палітыку, ліквідавалі непапулярныя камітэты беднаты і высунулі лозунг пра «саюз з сярэдняком і апору на беднату». Як вынік гэтага, пачало расці незадавальненне сялян на вялікіх тэрыторыях, кантраляваных калчакаўцамі.

Пачынаючы з красавіка 1919 г. можна гаварыць пра *трэці этап* грамадзянскай вайны. Узнік даволі моцны партызанскі рух у тыле сіл Калчака, а Чырвоная армія перайшла ў наступ на Усходнім фронце (красавік – чэрвень). У красавіку хваляванні сярод французскіх маракоў на Чорным моры прывялі да вываду адтуль флоту інтэрвентаў. Бальшавікі таксама ўтварылі Туркестанскі фронт і працягвалі адцягненне войскаў Калчака на ўсход. У ліпені апошні, трымаючыся сваіх перакананняў пра «адзіную і непадзельную Расію», адхіліў прапанову генерала Карла-Густава Манергейма скіраваць на Петраград статысячную фінскую армію. Таксама Калчак уступіў у канфлікт са сваімі французскімі дарадцамі і вышэйзгаданым Чэхаславацкім корпусам, які абвясціў аб сваім нейтралітэце. Урэшце, калі надыйшла зіма, становішча арміі Калчака моцна пагоршылася. На пачатку студзеня 1920 г. ён па чаў адступіў ужо ў глыб Усходняй Сібіры, а пазней здаўся бальшавікам і быў расстраляны паводле прысуду рэвалюцыйнага трыбунала ў ноч з 6 на 7 лютага.

Улетку 1919 г. войскі Добраахвотніцкай арміі генерала Дзянікіна актыўна наступалі з паўднёвага ўсходу на Маскву, заняўшы Кіеў, Варонеж, Курск, Арол. Супраць іх змагаліся не толькі Чырвоная армія, але і аб'яднаныя ўзброеныя сілы Украінскай Народнай Рэспублікі ды Заходнеўкраінскай Народнай Рэспублікі пад камандай Сымона Пятлюры, а таксама партызаны на чале з таленавітым народным камандзірам, анархістам Нестарам Махно. У кастрычніку войскі арміі Дзянікіна пачалі адступіць; у сакавіку 1920 г. яе апошнія баяздольныя часткі эвакуіраваліся ў Крым, дзе яны перайшлі пад камандаванне генерала Пятра Урангеля.

Увесну 1919 г. пачалася *савецка-польская вайна*, актыўная фаза якой доўжылася з красавіка па кастрычнік. Наваствораная польская армія пад камандаваннем кіраўніка дзяржавы Юзафа Пілсудскага

вызваліла ад бальшавікоў Мінск і Кіеў, але ў чэрвені савецкія войскі на чале з Міхаілам Тухачэўскім перайшлі ў контрнаступ пад лозунгамі здзяйснення сусветнай рэвалюцыі і «ўз'яднання з пралетарыятам Германіі праз ліквідацыю панскай Польскай дзяржавы». У сярэдзіне жніўня Чырвоная армія была разбіта ў *бітве пад Варшавай*, с траціўшы (забітымі, параненымі і палоннымі) не менш за 100 тыс. вайскоўцаў, і адступіла далёка на ўсход, на тэрыторыю цэнтральнай Беларусі. Пасля заключэння ў кастрычніку замірэння пачаліся бальшавіцка-польскія перамовы, вынікам якіх стала *Рыжская дамова* (сакавік 1921 г.). Паводле яе часткі тэрыторый Украіны і Беларусі адышлі да Польшчы, а бальшавікі мусілі пагадзіцца на існаванне фармальна незалежных Украінскай і Беларускай савецкіх рэспублік, якія яны тут жа цалкам сабе падпарадкавалі.

У траўні – кастрычніку 1919 г. Паўночна-Заходняя армія генерала Мікалая Юдзеніча два разы спрабавала заняць Петраград, але была разбітая Чырвонай арміяй, пасля чаго адступіла на тэрыторыю Эстоніі і да студзеня 1920 г. была расфарміраваная ўрадам гэтай краіны. На пачатку лютага таго самага года вайскі і флот англа-амерыканскіх інтэрвентаў пакінулі Мурманск і Архангельск, і гэтыя тэрыторыі таксама перайшлі пад бальшавіцкі кантроль.

Апошні этап грамадзянскай вайны, межы якога гісторыкі вызначаюць ад восені 1920 да вясны 1921 г., быў адзначаны наступнымі падзеямі. У лістападзе 1920 г. Чырвонай арміі ўдалося дасягнуць апошняй перамогі над белагвардзейскімі сіламі: у Крыме былі разгромлены рэшткі вайска генерала Урангеля.

Да пачатку 1921 г. асноўныя фронты грамадзянскай вайны перасталі існаваць. З тактычных меркаванняў яшчэ ў красавіку 1920 г. бальшавікі пайшлі на стварэнне так званай *Далёкаўсходняй рэспублікі* (руская абрэвіатура: ДВР) на чале з камуністамі з удзелам у яе Устаю чымсходзе прадстаўнікоў

Рэўваенсавет 1-й Коннай арміі чырвоных. Злева направа: Клімент Варашылаў, Сямён Будзённы (камандарм), Яфім Шчадзенка, 1920 г.

партый меншавікоў, эсэраў ды іншых. У выніку паўстання антыбальшавіцкім сілам 26 траўня 1921 г. удалося стварыць у горадзе Уладзіва-стоку часовы ўрад Прымор'я, які ўзначаліў Спірыдон Мяркулаў. Але армія ДВР пад камандай Васілія Блюхера, пры поўнай падтрымцы Масквы, да канца 1922 г. здолела вызваліць Прымор'е ад узброеных фарміраванняў гэтага ўрада і японскіх вайскаў. Пасля гэтага ДВР была ліквідавана ўключна склад Савецкай Расіі.

Аднак апошні перыяд грамадзянскай вайны не быў для савецкай улады беспраблемным. Палітыка *ваеннага камунізму*, якая с тала вынікам увядзення шэрагу прымусовых мераў у эканоміцы – найперш вышэйгаданай харчразвёрсткі, а таксама ўраўнавальнага размеркавання паводле класавага прынцыпу, нацыяналізацыі ўсёй прамысловасці і ўвядзення ўсеагульнай працоўнай павіннасці, абавязковай прыналежнасці работнікаў да камуністычных прафсаюзаў – да пачатку 1921 г. пас тавіла краіну на мяжы гаспадарчага краху. Пачаўся сапраўдны харчовы і паліўны крызіс. Спыніліся заводы ў Петраградзе і іншых гарадах Расіі. Для шмат каго з дэмабілізаваных не было ні жытла, ні працы. Вытворчасць падала абвальнымі тэмпамі; скарачаліся пасяўныя плошчы, пагалоўе скаціны. Касмічных маштабаў дасягнула інфляцыя: у параўнанні з 1913 г. рубель паганнеў у 5600 разоў!

Палітыка ваеннага камунізму выклікала ўсё большую незадаволенасць сярод розных слаёў насельніцтва. Пачаліся сялянскія паўстанні, найбольш маштабным сярод іх было Тамбоўскае пад кіраўніцтвам эсэра Аляксандра Антонова (жнівень 1920 – чэрвень 1921). Узніклі хваляванні і ў пяцімільённай на той час Чырвонай арміі. Пры канцы 1920 – на пачатку 1921 г. супраць бальшавікоў выступілі былы камандзір кавалерыйскага палка Кірыл Вакулін, пазней стала вядома пра бунт чырвонаармейцаў камандзіра брыгады 1-й Коннай арміі Рыгора Маслакова. У сакавіку 1921 г. успыхнуў так званы Кранштацкі мяцеж маракі Балтыйскага флоту, дзеля задушэння якога старшыня Рэўваенсавета Троцкі, галоўнакамандуючы войскамі Чырвонай арміі Сяргей Каменеў і камандарм Тухачэўскі не толькі скіравалі адборныя падраздзяленні арміі і ВЧК, але і дэмабілізавалі каля 300 дэлегатаў Х з'езда бальшавіцкай партыі, што якрэз у тым дні адбываўся ў Маскве. Менавіта на гэтым з'ездзе бальшавікі былі

вымушаны пайсці на тактычныя палітычныя саступкі – абвясціць пра пачатак *новай эканамічнай палітыкі (НЭП)*. Як з’явіў у сваім выступе Ленін: «Толькі па гадненне з сялянствам можа выр’атаваць сацыялістычную рэвалюцыю, пакуль рэвалюцыя не пачалася ў іншых краінах». Гэтае рашэнне бальшавікоў, аднак, ужо не магло прадухіліць масавага голаду, які пачаўся ў шэрагу рэгіёнаў Савецкай Расіі ў 1921–1922 гг. і звёў у магілу не менш за пяць мільёнаў чалавек.

Аналізуючы прычыны адноснага поспеху бальшавікоў у расійскай грамадзянскай вайне, трэба адзначыць, што іх колькасна шматлікія праціўнікі сталі ахвярэй сваіх памылковых уяўленняў пра тагачасны стан грамадства. Шмат хто з праціўнікаў Леніна ўтапічна верыў, што большасць насельнікаў былой Расійскай імперыі толькі і сніць пра адраджэнне «адзінай і непадзельнай Расіі»; другія меркавалі, што ўсе нар’оды былой царскай Расіі аднолькава с’аспелі да с’тварэння эфектыўнай сістэмы народаўладдзя; трэція звязвалі сваю веру ў поспех толькі з матэрыяльнай і вайскавай падтрымкай заходніх краін. Найбольш цынічнымі і паслядоўнымі ў гэтай сітуацыі выявілі сябе бальшавікі, якія паставілі сабе за мэту любымі спосабамі ўтрымацца ва ўладзе.

11.6. Неакаланіялізм ба л’шавіцкіх уладароў. Стварэнне СССР. Па меры атрымання ваенных перамог на р’озных франтах бальшавіцкае кіраўніцтва Савецкай Расіі ўсё больш актыўна прапагандавала і дэю экспарту с’усветнай рэвалюцыі, г’алоўным прыхільнікам якой быў блізкі паплечнік Леніна Леў Троцкі. Фактычна ў гэтым выпадку гаворка павінна ісці пра разнавіднасць каланіялізму.

Галоўным інструментам такой палітыкі павінна была, безумоўна, стаць Чырвоная армія. Пасля сыходу ў выніку *Версальскай дамовы* нямецкіх войскаў з тэрыторыі Балтыі, Беларусі і Украіны, і асабліва пасля з’амірэння бальшавікоў з Польшчай, гэтай арміі на працягу прыкладна года ўдалося па з’бавіць на цыянальныя ўкраінскі і беларускі ўрады кантролю над сваімі тэрыторыямі. Іх месца занялі марыянеткавыя савецкія ўрады *Украінскай ССР і Беларускай ССР*. Ужо ў ліпені 1918 г. бальшавікам удалося па дпарадкаваць сабе паўночна-каўказскі рэгіён і абвясціць там аб с’тварэнні *Паўночна-Каўказскай савецкай рэспублікі*.

Апіраючыся на камуністычную агентуру Закаўказзя, на працягу 1920 – пачатку 1921 г. бальшавіцкім в ойскам удалося акупаваць Азербайджан, Арменію і Грузію і пасадыць там падкантрольныя сабе ўрады. Акупацыя і падзел Арменіі адбыліся ў 1920 г. паводле таемнай дамовы бальшавіцкага ўрада з кіраўніком Турцыі Мустафой Кемалем. Дзеля большай цэнтралізацыі і ажыццяўлення поўнага кантролю над мясцовымі камуністычнымі кіраўнікамі рознага этнічнага паходжання 12 сакавіка 1922 г. Азербайджан, Арменія і Грузія былі аб’яднаны Масквою ў *Закаўказскую Савецкую Федэратыўную Сацыялістычную Рэспубліку (ЗСФСР)*.

У лютым і верасні 1920 г. бальшавікі канчаткова ліквідавалі былыя *Хівінскае ханства* і *Бухарскі эмірат* у Сярэдняй Азіі, часова стварыўшы там быццам бы незалежныя народныя рэспублікі, што былі пазней далучаны да Савецкага Саюза. Кіраўнікі мусульманскіх камуністаў, якія, пачынаючы з 1917 г., ажыццяўлялі прабальшавіцкую ўладу на асобных тэрыторыях Туркестана, былі пасупова заменены на камуністаў-інтэрнацыяналістаў.

Захапіўшы цалкам або часткова суседнія краіны, бальшавіцкія правадыры Савецкай Расіі фізічна знішчылі або вымусілі выехаць за іх межы вялікую колькасць нацыянальных лідараў розных палітычных кірункаў, а таксама вайсковых правадыроў, такіх як Уладзімір Віннічэнка, Сымон Пятлюра, Мікіта Шапавал (Украіна), Вацлаў Ластоўскі, Антон Луцкевіч, Пётра Крачэўскі, Язэп Варонка, Канстанцін Езавітаў (Беларусь), Наман Чэлебіджыхан (Крым), Іраклій Цэрэтэлі, Мікалай-Карло Чхеідзе, Ной Жарданія (Грузія), Аляксандр Хаціян, Амазасп Аганджян, Сімон Врацян (Арменія), Насіб-бек Усуббекаў, Халіл-бек Хасмамедаў (Азербайджан), Мадмін-бек, Сеід Алім-хан, Джунаід-хан, Ібрагім-бек, Мустафа Шакай, Абдул Раўф Фітрат (краіны Сярэдняй Азіі), Гаяз Ісхакі (Татарстан), Ахмад Закі Валідзі (Башкартастан) і іншых. Некаторыя з іх, паверыўшы камуністычнай прапагандзе (4 лістапада 1921 г. УЦВК РСФСР прыняў пастанову аб амністыі для часткі ўдзельнікаў антыбальшавіцкай барацьбы), пазней вярталіся на радзіму, каб, у сваю чаргу, ужо ў савецкай краіне стаць ахвярамі бальшавіцкага тэрору.

Пазбавіўшы нацыянальныя эліты магчымасцяў рэальнага ўплыву на палітыку ў сваіх краінах, бальшавікі прыступілі да насупна-

га этап с тварэння «сусветнай рэспублікі саветаў». У 1922 г. на тэрыторыі былой Расійскай імперыі існавала 9 савецкіх рэспублік разам з Далёкаўсходняй, Харэзмінскай і Бухарскай. Але, як адзначае сучасны расійскі гісторык Сяргей Палтарак, рэальнай самастойнасці гэтыя ўтварэнні не мелі, бо іх усе ўзначальвалі прадстаўнікі адной (бальшавіцкай) партыі і ўсе асноўныя пытанні вырашаліся ў Маскве – у палітбюро ЦК і на пленумах ЦК гэтай партыі. Адзінае маскоўскае падпарадкаванне мелі і найважнейшыя дзяржаўныя структуры: Чырвоная армія і органы ВЧК (з 6 лютага 1922 г. – ГПУ, руская абрэвіатура для Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення). На прапанову Леніна, ЦК партыі бальшавікоў 6 кастрычніка 1922 г. ухваліў праект *Федэратыўнай дамовы*, паводле якога ўсім рэспублікам (на той час гэта былі Расійская СФСР, Украінская ССР, Беларуская ССР і Закаўказская СФСР) гарантаваліся роўныя правы ўнутры будучага Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР) і тэарэтычна даваліся права свабоднага выхаду з гэтай, паводле сваёй сутнасці каланіяльнай, падпарадкаванай бальшавіцкай Расіі структуры.

Праект быў фармальна зацверджаны Першым з'ездам Саветаў СССР 30 снежня 1922 г., а ў студзені 1924 г. была прынятая першая *Канстытуцыя СССР*. Адпаведна змянілася і назва бальшавіцкай партыі: замест Расійскай яна пачала называцца Усесаюзнай камуністычнай партыяй (бальшавікоў), скарачана па-руску – ВКП(б). ГПУ было перайменаванае ў ОГПУ і легалізавалася як усёмагутнае саюзнае ведамства.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел тэрыторыі СССР не быў пастаянны. Так, у 1926 г. у склад новай імперыі фармальна ўваходзілі 6 саюзных рэспублік (да першых чатырох даліся Туркменская ССР і Узбекская ССР), 3 асобныя рэспублікі ў складзе 3 СФСР, 15 аўтаномных рэспублік, 17 аўтаномных абласцей, 114 акруг, два краі, а ўсяго разам 47 губерняў. Перад канчатковым распадам Савецкага Саюза ў 1989 г. у яго склад уваходзілі 15 саюзных рэспублік, 20 аўтаномных рэспублік, 8 аўтаномных абласцей, 10 аўтаномных (нацыянальных) акруг, 6 краёў, усяго разам 126 абласцей.

У 1920-х гг., згодна з тагачаснымі ўяўленнямі бальшавікоў пра нацыянальную палітыку, былі прынятыя асновы так званай *палітыкі каранізацыі*. Паколькі ў большасці нярускіх рэгіёнаў царскай Расіі

складалася такая сіт уацыя, што ру скамоўныя ў сваёй б'ольшасці гарады былі літаральна абкружаныя сельскімі мясцовасцямі, дзе насельніцтва размаўляла на сваіх нацыянальных мовах, то б'ольшавіцкія правадыры не бачылі іншай магчымасці заваявання мас, а крамя як падтрымліваць лаяльныя да сябе нацыянальныя кадры ў саюзных рэспубліках і аўтаномных адміністрацыйных утварэннях. Гэтая палітыка пачала згортвацца пры канцы 1920-х – сярэдзіне 1930-х гг., калі Сталін і яго агачэнне вырашылі вярнуцца да расійскага вялікадзяржаўнага шавінізму ў яго б'ольшавіцкай версіі.

11.7. Палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Савецкай Расіі і залежных ад яе краін у 20-я гады XX ст. 21 студзеня 1924 г. у Горках пад Масквой памёр лідар б'ольшавікоў Уладзімір Ленін. Фактычна ж у выніку цяжкай хваробы ён не ўдзельнічаў у палітычным жыцці краіны ад позняй восені 1922 г. Натуральна, у партыйным кіраўніцтве ў гэты час пачала абвастрацца барацьба за ўладу. На пленуме партыі б'ольшавікоў 3 красавіка 1922 г. была заснавана хутчэй канцылярская, чым палітычная, пасада – *генеральнага сакратара (генсека) ЦК* партыі. На гэтую пасаду, згодна з прапановай Леніна, быў выбраны Іосіф Сталін. З іншага боку, у савецкім кіраўніцтве найбольшымі арганізацыйнымі здольнасцямі на той момант вылучаўся Леў Троцкі.

Пачалася зацятая барацьба двух правадыроў, асабістыя стасункі якіх і раней не выглядалі добрымі. Гэта ўстрыжыла нават моцна хворага Леніна, які, паколькі адпаведных кандыдатаў на дыктатара ў партыі не бачыў, пачаў выступаць за калегіяльнае кіраўніцтва. Сталін, майстар апаратных гульняў і інтры, прыцягнуўшы на свой бок Каменева ды Зін'оўева (якіх ён знішчыць у 1936 г.), перахапіў ініцыятыву падчас пахавання Леніна: у гэты час Троцкі якраз быў падарозе на курорт у абхазскі Сухумі. Выступіць адкрыта супраць б'ольшасці палітбюро Троцкі не мог, бо ў свой час пагадзіўся з рэзалюцыяй X з'езда партыі, якая з абараняла любую ф'ракцыйную дзейнасць унутры яе.

У 1926 г. былыя праціўнікі – Троцкі, Каменев, Зіноўев – выступілі ў якасці аб'яднанай апазіцыі супраць Сталіна, Бухарына, Рыкава, Томскага, патрабуючы ўсталяваць больш-менш дэмакратычны кан-

Іосіф Сталін, Аляксей
Рыкаў, Георгій Зіноўеў,
Мікалай Бухарын
у 1924 г.

троль над партаратам. Пасля ўдзелу ў лістападаўскай дэманстрацыі 1927 года па д сваімі ўласнымі лозунгамі Троцкі і Зіноўеў і яшчэ 93 удзельнікі гэтай групойкі былі выключаны з бальшавіцкай партыі.

Далейшы лёс Троцкага (пазбаўленне ўплывовага пасада у партыі і дзяржаве, выключэнне з партыі, высылка з СССР, нарэшце, яго забойства агентам с талінскіх спецслужбаў) быў прадвызначаны. Што да Каменева, Зіноўева, а таксама былых сталінскіх паплечнікаў Бухарына, Рыкава, Томскага, то бальшавіцкі правадыр знішчыў іх фізічна ў 1936–1938 гг.

Прапаноўваць альтэрнатыўную праграму развіцця савецкай імперыі ў першыя месяцы і гады пасля смерці Леніна таксама не выпадала. Прызначаны на пасаду старшыні Саўнаркама СССР Аляксей Рыкаў ажыццяўляў адносна памяркоўны сцэнар развіцця савецкай эканомікі, выкарыстоўваючы пазітыўныя бакі НЭПу. У 1925 г. валавы збор збожжавых у Савецкім Саюзе перавысіў сярэднегадавы ў Расійскай імперыі напярэдадні Першай сусветнай вайны; з'явілася магчымасць прадаваць за мяжу штогод прыкладна па 180 млн пудоў збожжа. У перыяд з 1922 па 1926 г. штогадовы прырост прамысловай вытворчасці складаў ад 30 да 40 %. Даволі паспяхова была праведзеная радыкальная *фінансавая рэформа*, якая ажыццяўлялася пад кіраўніцтвам наркама фінансаў Рыгора Сакольнікава (Гірша Брыліянта). Уведзеныя ў абарачэнне савецкія залатыя чырвонцы пэўны час цаніліся на сусветных фінансавых рынках вышэй за брытанскі фунт стэрлінгаў.

Пры канцы 1926 г. на тэрыторыі Украіны паводле амерыканскага праекта пачалося будаўніцтва Дняпр оўскай гідраэлектрастанцыі

Будаўніцтва Новакузнецкага
металургічнага камбіната.
Канец 1920-х гг.

(Дне пра гэ), на тэрыторыі Казахстана наі Кыргызстана – пракладка Туркестана-Сібірскай чыгункі (Турксіб). Але самягалаўнянонабудоўлі другой паловы 1920-х гг. разюрталіся на тэрыторыі РСФСР (заўдсельмашыну Раствоена-Доно, электразаўдому Маскве, Магнітгорскай Кузнецкім залургічнымі).

Больш аптымістычнай пасля жахаў грамадзянскай вайны стала атмасфера ў расійскім

грамадстве. Нягледзячы на ўсе бальшавіцкія перакосы, на «пільнае вока» ОГПУ, моладзь сялянскай у сваёй аснове дзяржавы ўбачыла жыццёвыя шанцы на атрыманне бясплатнай адукацыі і прафесіі, на паспяховы кар’ерны рост.

Аднак эканамічная сітуацыя не была вельмі добрай. Пры канцы 1920-х гадоў адставанне Расіі ў абсалютных паказчыках ад вядучых краін Захаду ўзрастала. Захоўваўся, з аднаго боку, велізарны лішак працоўнай сілы на вёсцы, а з другога боку – беспрацоўе ў гарадах, якое пастаянна павялічвалася (у 1924 г. складала 1 млн 240 тыс. чалавек). Не была пераадолена праблема нізкай таварнасці сельскагаспадарчай прадукцыі, што прыводзіла да зніжэння экспартнага патэнцыялу Расіі і рэспублік-сатэлітаў. У 1927–1928 гг. у СССР быў адзначаны сур’ёзны крызіс хлебнарыхтовак.

Усё гэта адбывалася на фоне ідэалагічнай барацьбы: бальшавікі-дагматыкі баяліся наступу «нэпманскай буржуазіі», які мог бы пазбавіць іх звыклых прывілеяў. Для партработнікаў ніжэйшага і сярэдняга ўзроўню быў уведзены так званы партмаксимум – фіксаваны аклад. А прывілеі партыйных вярхоў былі куды як больш значныя: партыйная наменклатура знаходзілася на поўным дзяржазабеспячэнні, мела багатыя пайкі, аўтамабілі, дачы. Як вынік, у працягу НЭПу не былі зацікаўленыя ні звычайныя партыйцы, якія надалей жылі паводле законаў «ваеннага камунізму», ні партыйныя бонзы.

11.8. Змаганне бальшавікоў з рэлігіяй. Уклад ва ўнутрыпалітычныя канфлікты ўносіла дзейнасць ОГПУ: яе агенты рыхтавалі палітычныя працэсы, пільна сачылі за настроямі ў грамадстве. Сваім сур'ёзным ідэалагічным праціўнікам бальшавікі, натуральна, лічылі рэлігійныя канфесіі і іх слўжак. Бальшавікі на чале з Леніным занялі пазіцыю ваяўнічага атэізму. У красавіку 1922 г. пачала сваю дзейнасць сумнавядомая Камісія па аддзяленні царквы ад дзяржавы, якую ўзначальваў чэкіст Яўгеній Тучкоў. Вынікі гэтай працы доўга сябе чакаць не прымусілі, хоць пераслед святароў розных канфесій, разбурэнне святыняў, рабаванне іх маёмасці па чаліся адразу пасля прыходу бальшавікоў да ўлады.

У 1917 г., напрыклад, у адной толькі Маскве існавала 568 дзейных цэркваў. За гады савецкай улады з іх былі разбураныя 426, астатнія пераважна зачынены або спаскуджаны. На пачатку 1920-х гг. бальшавікі арганізавалі шэраг спецаперацый па гвалтоўнай канфіскацыі каштоўнасцяў з праваслаўных цэркваў. Да 1 красавіка 1923 г., паводле афіцыйных звестак, у іх руках апынулася больш за 26 пудоў золата, 24,5 тыс. пудоў срэбра, паўтара пуда брыльянтаў і іншых каштоўных камянёў – на суму, роўную тагачасным 8 трлн рублёў.

У першай палове 1920-х гг. органы ВЧК–ГПУ спрабавалі арганізаваць судовы працэс над патрыярхам Рускай праваслаўнай царквы Ціханам (выбраны на гэты пасад 5 лістапада 1917 г.), а ў выніку змусілі яго пісаць пакаяннае пісьмо.

У красавіку 1925 г. паводле рашэння Аргбюро ЦК партыі бальшавікоў быў створаны «саюз ваяўнічых бязбожнікаў» (канчатковая назва зацверджана ў 1929 г.) – арганізацыя, якая павінна была забяспечваць масавую падтрымку пагромным дзеянням улады ў дачыненні да ўсіх веравызнанняў. Арганізацыя была

Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі Ціхан (Васілій Бялавін)

распушчана ў 1947 г., пасля таго як у значнай ступені дасягнула заяўленых сталіністамі мэтаў.

Адначасова ОГПУ падтрымлівала стварэнне так званай абнаўленчай прыватна-царквы, якая аформілася ў 1922 г. і адразу аб'явіла пра сваю лаяльнасць да бальшавіцкай улады. Пасля смерці патрыярха Ціхана ў 1925 г. ОГПУ не давала магчымасці правесці выбары новага патрыярха, а месцазахавальнік патрыяршага трону мітрапаліт Пётр (Палянскі) быў неўзабаве пасля пачатку выканання сваіх паўнамоцтваў арыштаваны і амаль усе астатнія гады свайго жыцця правёў у турмах і высылках (расстраляны 10 кастрычніка 1937 г. у турме НКВД у Магнітагорску).

Яшчэ да яго смерці, насуперак кананічным правілам, бальшавікі прывялі да ўлады ў прыватна-царкве аднаго з лаяльнага да іх мітрапаліта Сергія (Страгародскага). Падчас Другой сусветнай вайны пад пільным вокам НКВД былі праведзены выбары новага патрыярха Рускай прыватна-царквы (ім стаў Сергій); таксама аднавіў сваю працу ў новым складзе Сінод.

Шмат якія прыватна-царквы і іерархі былі фізічна знішчаныя бальшавіцкімі арышчэнікамі. Так, яшчэ ў чэрвені 1918 г. быў схоплены пермскі прыватна-царквы архіепіскап Андронік (Нікольскі), які супраціўляўся бальшавіцкаму загаду абавання цэркваў. Чэкісты выразалі ў яго шчокі, выкалалі вочы, абрэзалі вушы і нос і ў такім выглядзе вазілі па горадзе, перш чым расстралялі. Наогул толькі ў сувязі з канфіскацыяй бальшавіцкай царкоўных каштоўнасцяў і рэліквій было расстраляна каля 8100 святароў і манахаў.

За першае дваццацігоддзе бальшавіцкай улады закатаваныя і забітыя былі: мітрапаліт Петраградскі і Гдоўскі Венямін, мітрапаліты Леанід Казанскі і Свяжскі Кірыл (Смірноў), мітрапаліты Горкаўскі і Арзамаскі Феафан (Тулякоў) і Яўгені (Зёрнаў), архіепіскап Казанскі і Свяжскі Венедзікт (Плотнікаў), архіепіскап Самарскі Пётр (Руднеў). Расстрэльвалі і архіепіскапаў нерасійскіх епархій – напрыклад, патрыяршага экзарха Украіны, мітрапаліта Кіеўскага Канстанціна (Дзьякава), мітрапаліта Кіеўскага і Галіцкага Уладзіміра (Багаўленскага), архіепіскапа Мінскага і Беларускага Феафана (Семяняку), архіепіскапа Херсонскага і Мікалаеўскага Пракопія (Цітова), епіскапа

Адэскага Ціхана (Русінава), архіепіскапа Магілёўскага Паўліна (Крошачкіна). Наогул у 1937–1939 гг. быў фізічна вынішчаны амаль увесь даўнейшы епіскапат Рускай праваслаўнай царквы.

Татальны пераслед вярнікаў-хрысціян у Расіі прывёў да ўзнікнення так званай католічнай царквы, якую ў другой палове 20-х гг. узначалілі вышэйзгаданыя праваслаўныя мітрапаліты Іосіф (Петравых) і Кірыл (Смірноў) і да якой у той ці іншай форме з часам далучыліся прадстаўнікі неpravаслаўных арганізацый, пратэстантаў, «іааннітаў», «фёдараўцаў», а пасля Другой сусветнай вайны – і ўкраінскіх грэка-католікаў. Яшчэ раней, на пачатку 20-х гадоў, аформілася *Руская замежная праваслаўная царква*, дзейнасць якой ажыццяўлялі афіцыйна рукапакладзеныя праваслаўныя іерархі, што былі змушаныя выехаць у эміграцыю.

Бязлітасную вайну бальшавікі вялі таксама супраць саміх храмаў – сімвалаў царквы. Так, у 1931 г. у цэнтры Масквы быў узарваны вялікі сабор Хрыста Збаўцы, які быў пабудаваны ў пачатку XIX ст. паводле праекта архітэктара Канстанціна Тона. На яго месцы стваральнікі «новага свету» хацелі ўзвесці велізарны Палац Саветаў, на дах якога збіраліся ўсталяваць 100-метровую статую Уладзіміра Леніна. Гэты план не быў ажыццёўлены ў сувязі з Другой сусветнай вайной, а пры канцы 1980-х – першай палове 1990-х гадоў храм быў наоў пабудаваны пры падтрымцы расійскага прэзідэнта Барыса Ельцына паводле праекта католічнага архітэктараў на чале з Міхаілам Пасохіным.

Зазналі пераслед і велізарныя абмежаванні з боку бальшавікоў і прыхільнікаў ісламу. Толькі ў адным Татарстане да 1930 г. з 12 тыс. мусульманскіх мячэцяў было зачынена больш за 10 тыс. На ўсёй тэрыторыі СССР да 1937 г. да 97 % мулаў і муэдзінаў былі па збавленні чыма сядзімаў праўляць рэлігійныя брады. Пасля смерці

Вярхоўны муфцін
Рызаэтдін Фахрэтдзінаў

Рабін
Ёсеф-Іцхок Шнеерсон

ў 1936 г. вярхоўнага муфція савецкіх мусульман Рыаэтдзі на Фахрэтдзі нападціскам НКВД н овым вярхоўным муфцём прызначылі больш лаяльнага да бальшавікоў Габдрахмана Расулева.

Ужо ў 1920-х гг. *іудаізм* у Савецкай Расіі і на залежных ад яе тэрыторыях падвяргаўся жорсткім нападкам. Былі арыштаваны шмат якія габрэўскія духоўныя лідары, высланы рабін Ленінграда Ёсеф-Іцхок Шнеерсон, асуджаны на 10 гадоў турмы рабін Слуцка Іехезкель Абрамскі, расстраляны рабін Масквы Шмар'яху Медалье. З 1922 г. фактычна была забаронена дзейнасць

усіх іўдзейскіх навучальных устаноў; да пачатку 1930-х зачынілася мноства ешыботаў і хедараў. Шмат якія святары мусілі эміграваць з Савецкай Расіі. Да снежня 1933 г. бальшавікі закрылі 57 % усіх сінагог, што дзейнічалі раней на тэрыторыі Расіі і суседніх рэспублік.

З канца 1920-х гг. бальшавіцкая ўлада на месцах на загад з цэнтра пачала масава пераследаваць *будыстаў*: з ачыняліся храмы (дацаны і хурулы); арыштоўвалі святароў, як у выпадку з 85-гадовым бурацкім ламам Агванам Даржыевым, які памёр у турэмнай бальніцы горада Улан-Удэ ў 1938 г.

Маёмасць будысцкіх храмаў (жывапіс, скульптуру, кнігі) знішчалі, спальвалі, часткова вывозілі ў музеі. Да канца 30-х гг. будысцкая культура ў Калмыкіі і Бураціі фактычна перастала афіцыйна існаваць.

Масава ліквідоўваліся і *пра тэстаниця абшчыны*. Яшчэ ў 1919 г. у бальшавіцкай турме скончыў жыццё самага губствам суперінтэндант Маскоўскай

Бурацкі лама
Агван Даржыеў

лютэранскай кансісторыі Паўль Вілігеродэ. Старшы пастар (пробст) лютэранскіх прыходаў Паволжа Натаніэль Гептнер, пачынаючы з 1922 г., неаднаразова арыштоўваўся, адбываў тэрміны па караня ў турме і ў высылцы (памёр у вёсцы на р. ацэ Лене ў 1933 г.). Такі ж лёс чакаў шматлікіх іншых пастараў, якія не эмігравалі ў 1920-х – 1930-х гг. Да 1937 г. у СССР не засталася ніводнага лютэранскага пастара (апошнімі былі арыштаваныя Паўль і Бруна Райхерты), а праз два гады былі канчаткова ліквідаваныя ўсе лютэранскія прыходы.

Яшчэ ў сакавіку 1923 г. ОГПУ пачало вобскі і арышты сярод *баптыстаў і евангельскіх хрысціян* з наступнай ліквідацыяй іх абшчын. Да 1930 г. было арыштавана ўсё кіраўніцтва саюза вернікаў-пяцідзясятнікаў.

Натуральна, што *рыма-каталіцкім* святарам літасці ад савецкай улады таксама чакаць не прыходзілася: ОГПУ лёгка фабрыкавала супраць іх розныя справы – на йчасцей з «шпіянаж на карысць панскай Польшчы». У 1919 г. быў пасаджаны ў турму магільёўскі біскуп Эдуард фон дэр Роп, якога, аднак, праз кароткі час абмянялі на арыштаванага ў Польшчы бальшавіка. У сакавіку 1923 г. у Петраградзе былі арыштаваны і асуджаныя 15 каталіцкіх святароў, сярод якіх – біскуп Ян Цепляк і пралат, беларус з паходжання Канстанцін Буткевіч. Апошні быў расстраляны, а Яна Цепляка бальшавікі памілавалі і да зю лілі яму выехаць у эміграцыю. Арышты, зняволенні, высылкі рыма-каталіцкіх святароў працягваліся ў лістападзе. Тры гады каардынавала на Салаўках у 1927 – 1930 гг. адбываўся лаўрэатам біскуп, адміністратар Мінскай дыяцэзіі Баляслаў Слоскан. Пазней ён быў высланы ў Сібір, а ў 1933 г. пасля настойлівых зваротаў Папы Рымскага яму было дазволена выехаць за мяжу. Пасля шматлікіх аперацый ОГПУ і НКВД па выкрыцці «польскай агентуры» пры канцы 1930-х гг.

Пралат
Канстанцін Буткевіч

дзеінасць рымакаталіцкага касцёла ў СССР была ў значнай ступені паралізаваная.

8 красавіка 1929 г. была прынятая пастанова УЦВК і Саўнаркама РСФСР «Аб рэлігійных аб'яднаннях», якая ў законіла велізарныя абмежаванні легальнай дзеінасці ў сiх канфесій Савецкай Расіі. З гэтага часу закрыццё храмаў, мячэцяў, малітоўных дамоў, арышты і забойствы святароў розных веравызнанняў сталі масавай з'явай. Будаўніцтва новых храмаў наогул забаранялася. Названая пастанова дзеінічала фактычна аж да краху камуністычнай улады ў пачатку 1990-х гг.

Усе дзеіні савецкай улады супраць канфесій, духоўных асоб і шчырых вернікаў суправаджаліся агрэсіўнай атэістычнай прапагандай, якая шчодро фінансавалася бальшавіцкім урадам.

11.9. Знешняя палітыка позняленінскай і раннясталінскай Расіі. У Савецкай Расіі існавалі і знешнепалітычныя праблемы. Але яшчэ ў 1921 г. і асабліва на пасляваеннай Генуэзскай канферэнцыі (красавік-травень 1922 г.) бальшавіцкім дыпламатам на чале з наркамам замежных спраў Георгіем Чычэрыным удалося зрабіць істотныя крокі па дыпламатычным прызнанні Савецкай Расіі. Да 1925 г. у той ці іншай форме гэтае прызнанне адбылося з боку Вялікабрытаніі, Італіі, Нарвегіі, Аўстрыі, Грэцыі, Швецыі, Польшчы, краін Балты, Мексікі, некаторых дзяржаў Азіі.

Пасля паражэння ў савецка-польскай вайне 25 кастрычніка 1920 г. Чычэрын на пасяджэнні УЦВК у Маскве заявіў, што варта пайсці на вялікія саступкі дзеля заключэння мірнай дамовы з Польшчай, але пры адной умове: Польшча ні ў якой форме не павінна падтрымліваць стварэнне «буферных» незалежных дзяржаў – «ва Украіне, Беларусі і на Кубані». У польскім кіраўніцтве ішлі складаныя дэбаты наконт гэтай прапановы, але ў выніку згаданая раней Рызская мірная дамова за 18 сакавіка 1921 г. фактычна зафіксавала менавіта такую пазіцыю.

16 красавіка 1922 г. была заключана (па старой памяці) чарговая дамова з Германіяй (цяпер – *Ваймарскай рэспублікай*). У выніку гэтага, сярод іншага, у 1927–1928 гг. на долю Германіі прыпадала ўжо больш за 30 % знешнегандлёвага абароту СССР.

З другой паловы 1920-х гадоў актыўна развівалася расійска-

нямецкае вайсковае супрацоўніцтва. На аснове заключанай у 1926 г. дамовы аб сярбр оўстве і нейтралітэце паміж Германіяй і Савецкім Саюзам пачаліся цесныя кантакты паміж ваенна-прамысловымі структурамі абедзвюх дзяржаў, а таксама паміж камандзірамі рэйхсверу (германскай арміі) і Чырвонай арміі. На расійскім авіязаводзе ў Філях (па д Масквой) быў размешчаны германскі заказ па вытворчасці баявых самалётаў фірмы «Юнкерс». У вытворчасці танкаў наладжвалася супрацоўніцтва паміж савецкім урадам і нямецкімі фірмамі «Гробтракторэн» і «Райнмэтал». У горадзе Чапаеўску (Куйбышаўская вобласць) з дапамогай Германіі быў пабудаваны хімічны завод «Бэрсоль», які вырабляў штодня прыкладна па 6 тон атрутных рэчываў.

Ліпецкая лётная вучэльня стала сапраўдным цэнтрам падрыхтоўкі для германскай вайсковай авіяцыі. Там удасканалвалі свае баявыя навыкі будучыя гітлераўскі маршал авіяцыі Герман Гёрынг, генералы Люфтвафэ часоў Другой сусветнай вайны Карл Барлен, Альфрэд Бонер, Ота Дэслах, Понтэр Кортэн, Андрэас Нільзен, Карл Файт, будучыя лётчыкі-асы Альберт Блумензат, Эрнст Гайн, Эдмунд Росінг... У танкавай школе «КаМа» ў Казані пабывалі будучыя генералы гітлераўскага вэрмахта Гайнц Гудэрыян, Эрых Гёпнер. У Акадэміі Генштаба імя Фрунзэ ў Маскве сярод слухачоў былі будучыя фельдмаршалы рэйха Манфрэд фон Браўхіч, Вільгельм Кайтэль, Эрых фон Манштайн, Вальтэр Модэль ды іншыя.

У сваю чаргу, у Акадэміі германскага Генштаба слухалі лекцыі савецка-расійскія вайсковыя камандзіры: Павел Дыбенка, Аляксандр Ягораў, Аўгуст Корк, Іона Якір, Ернім Убарэвіч, Канстанцін Мерацкоў, Іосіф Уншліхт ды іншыя, а камандарм Тухачэўскі ў верасні 1932 г. быў прыняты прэзідэнтам Германіі, генерал-фельдмаршалам Паўлем фон Гіндэнбургам.

Савецка-расійскія і германскія вайскаводаў аб'ядноўвала іх супольная нянавісьць да суседняй Польшчы. Так, у 1930 г. на сустрэчы з прадстаўнікамі фірмы «Райнмэтал» камандарм Убарэвіч дазволіў сабе наступнае выказванне: «Ці будзем мы праз два гады так далёка, каб змагчы адрэгуляваць межы і нанесці Польшчы смяротны ўдар? Мы павінны будзем зноў дзяліць Польшчу».

Пры гэтым, аднак, працяг арыентацыі бальшавіцкіх правадыроў

Рускі паэт Мікалай Гумілёў

не апошнім ранейшага пагаднення аб сумеснай эксплуатацыі Кітайска-Усходняй чыгункі.

на прывідную сусветную рэвалюцыю (напрыклад, падштурхоўванне камінтэрнаўскіх дзеячаў да стварэння заклотаў у Балгарыі і той жа Ваймарскай рэспубліцы ў 1923 г., у Вялікабрытаніі ў 1927 г.) істотным чынам псаваў клімат двух- і шматбаковых адносінаў СССР з іншымі дзяржавамі. Да таго ж заставалася нявырашанай праблема міжнародных пазык Расіі, сума якіх у той час складала 18,5 млрд залатых рублёў.

У 1929 г. адбыўся ўзброены канфлікт паміж Савецкім Саюзам і Гамінь данаўскім Кітаем праз парушэнне

11.10. *Культура і навука Савецкай Расіі ў 1917–1929 гг.* Пасля 1917 г., як і раней, Расія дала свету нямала таленавітых навукоўцаў, літаратараў, мастакоў, людзей іншых творчых прафесій. Але менавіта тады ў гэтай краіне была створана палітычная сістэма, якая спарадзіла таталітарызаваную сацыякультурную міфалогію. Сёння паняцці «савецкая культура» і «культура савецкай эпохі» звычайна не атыясамліваюцца.

Рэвалюцыя і кастрычніцкі пераварот 1917 г. нанеслі расійскай культуры вялікія страты. Творчая інтэлігенцыя разглядалася бальшавікамі, якія захапілі ўладу, у якасці аднаго з найбольш небяспечных для свайго адзінаўладдзя праціўнікаў. Органы ВЧК, а потым ГПУ/ОГПУ расправіліся з шэрагам вядомых расійскіх творцаў (напрыклад, у 1921 г. за «пасобніцтва белагвардзейцам» быў расстраляны знакаміты рускі паэт Мікалай Гумілёў; памёр, пазбаўлены магчымасці выехаць на лячэнне за мяжу, Аляксандр Блок); яны ж прымусілі эміграваць на Захад вялікую колькасць творчых асоб.

Так, у 1922 г. на двух нямецкіх параходах з Савецкай Расіі былі высланы за мяжу каля двухсот вядомых дзеячаў інтэлігенцыі, най-

перш гуманітарнай: сярод іншых Мікалай Бярдзьеў, Сяргей Булгакаў, Сямён Франк, Мікалай Лоскі, Леў Кар савін, Піцір ым Сарокін ды іншыя. Т аксама па кінуплі Расію пісьменнікі Іван Бунін (у 1933 г. атрымае Нобелеўскую прэмію), Марына Цвятаева, Уладзімір Хадасевіч, Аляксей Талстой, кампазітары Сяргей Рахманінаў, Сяргей Пракоф'еў, Ігар Стравінскі, балерына Ганна Паўлава, мастак Канстанцін Каровін, оперны спявак Фёдар Шаляпін, спявак шапсона Аляксандр Вярцінскі, інжынер, адзін з вынаходнікаў сучаснага тэлебачання Уладзімір Зварыкін, вучоны-хімік Уладзімір Іпацьеў, гісторык Сяргей Мельгуноў ды іншыя.

Рускі пісьменнік
Іван Бунін. Парыж, 1928 г.

Пры гэтым частка рускай інтэлігенцыі так ці іншай супрацоўнічала з бальшавікамі (паэты Сяргей Ясенін, Валерый Брусаў, згаданыя паэт Уладзімір Маякоўскі і тэатральны рэжысёр Усевалад Меерхольд, біёлаг Канстанцін Ціміразеў), іншыя спачувалі беламу руху (вышэйзгаданы Гумілёў, а таксама такія літаратары, як вышэйпамянёны Іван Бунін, Міхаіл Булгакаў, Аляксей Купрын, Зінаіда Гіпіус, Дзмітрый Меражкоўскі, лінгвіст Мікалай Трубяцкой).

Паэт Максімільян Валашын, прэзікі Уладзімір Караленка і той жа Максім Горкі імкнуліся ратаваць калег ад чырвонага тэрору.

Савецкая ўлада і асабіста наркам асветы Ана толь Луначарскі зрабілі пэўныя пазітыўныя крокі ў набліжэнні здабыткаў расійскай і сусветнай культуры да звычайных людзей: быў нацыяналізаваны шэраг прыватных музеяў, карцінных галерэй, найбуйнейшыя тэатры Расіі. Меліся поспехі і ў пераадоленні суцэльнай непісьменнасці – як адзін з вынікаў прынятага 26 снежня 1919 г. адпаведнага дэкрэта Саўнаркама. Была створана Надзвычайная камісія па пераадоленні непісьменнасці (рускі скарот: лікбез). Толькі за першыя тры гады Савецкай улады курсы лікбэзу прайшлі больш за 5 млн чалавек. Разам з тым у сярэдніх школах адмянялася вывучэнне класічных моў, а ўзамен уводзіліся і дэагагізаваныя грамадскія дысцыпліны.

Адукацыя то р абілася ца лкам бясплатнай, то ў выніку цяжкай эканамічнай сітуацыі – самоўплатнай.

Нягледзячы на прынятыя меры, у 1926 г. 45 % жыхароў РСФСР заставаліся непісьменнымі; вялікая колькасць мела толькі пачатковыя навыкі чытання і пісьма. У 20-я гг. бальшавікі не чынілі істотных пераашкодаў навучанню ў школах не толькі на рускай, але і на іншых мовах, якімі карысталася насельніцтва новай імперыі. Былі зробленыя радыкальныя крокі, каб пашырыць доступ людзей да вышэйшай адукацыі: перыядычна скасоўвалася плата за навучанне; з 1919 г. пачалі функцыянаваць так званыя рабфакі, на якіх цягам трох гадоў вялася падрыхтоўка да паступлення ў ВНУ тых, хто не меў сярэдняй адукацыі. Аднак адмена вучоных ступеняў і званняў (1918) і вельмі слабая матэрыяльная база шмат якіх устаноў, што агрымалі назву інстытутаў і ўніверсітэтаў, моцна зніжалі ўзровень падрыхтоўкі спецыялістаў. Дзеля падрыхтоўкі «правільных» марксісцкіх кадраў для ВНУ ў 1921 г. быў заснаваны Інстытут чырвонай прафесуры.

У СССР высокімі тэмпамі разгортвалася сістэма прафесійнай падрыхтоўкі працоўных спецыяльнасцяў на базе ФЗН (устаноў фабрычна-заводскага навучання).

Даволі сур’ёзная як на тыя часы падтрымка аказвалася навуковым даследаванням. Пры наркамаце асветы былі заснаваны навуковы аддзел; навукоўцы, найперш у сферы негуманітарных навук, атрымлівалі харчовыя паёкі і іншую мінімальную матэрыяльную падтрымку. Былі заснаваны дзясяткі новых навукова-даследчых інстытутаў: да 1927 г. іх агульная колькасць у СССР складала больш за 90. У гэты перыяд былі апублікаваныя значныя працы Івана Паўлава па фізіялогіі, Абрама Ёфава па ядзернай фізіцы, Уладзіміра Вярнадскага па мінералогіі і геахіміі Зямлі, Мікалая Вавілава па генетыцы, Уладзіміра Сцяклова па матэматычнай фізіцы, Фрыдрых Цандэра па ракетнай тэхніцы.

Адначасова ўвядзены ўжываліся бальшавіцкі кантроль за складам думак інтэлігенцыі. У 1921 г. былі заснаваны аддзел агітацыі і прапаганды ЦК бальшавіцкай партыі (*Агітпрап*), а яшчэ годам пазней магутнае ведамства ідэалагічна-палітычнай цензуры – *Галоўліт*. У 1923 г. была створана *Галоўная рэпертуарная камісія*, якая павінна

была сачыць за ідэалагічнай выверанасцю тэатральных рэпертуараў. На працу названых в едамстваў вы даткоўваліся велізарныя бюджэтныя сродкі. Ужо тады была ўведзеная забарона на публікацыю твораў шэрагу літаратараў (рускія паэты Ганна Ахматава, Во сіп Мандальштам, татарскі паэт Дэрдменд ды іншыя). Пачынаючы са студзеня 1922 г., правядзены розных з'ездаў, літаратурна-мастацкіх нарадаў, с тварэнне тв орчых суполак дазвалялася толькі з санкцыі ОГПУ.

Тым не менш у названы перыяд у перыядычных выданнях, у кнігах, што вы даваліся ўзноўленымі прыватнымі і ка аге ра тьў ны мівыдавецтвамі, яшчэ пры сьт ні чаіэлементы свабоды слова.

Працягваючы сваю дзейнасць с твораны яшчэ ў 1916 г. гурток літаратурных крытыкаў-фармалістаў і лінгвістаў пад назвай «Таварыства вывучэння паэтычнай мовы» (руская абрэвіатура: «ОПОЯЗ»: Віктар Шклоўскі, Барыс Эйхенбаўм, Юрый Тынянаў, Раман Якабсон, Яўгеній Паліванаў ды іншыя). У 20-я гг. у Расіі дзейнічала нямала розных літаратурных групак, с амыя вядомыя сярод іх – «Серапіёнавы браты» (Усевалад Івананаў, Канстанцін Федзін, Міхаіл Зошчанка), «Перавал» (Міхаіл Прышвін, Эдуард Багрыцкі), «Леф» (Уладзімір Маякоўскі, Велімір Хлебнікаў, Мікалай Асееў, Во сіп Брык), група імажыністаў (Сяргей Ясенін, Анаталій Марыенгоф, Вадзім Шаршаневіч), Расійская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў (РАПП: Дзям'ян Бедны, Міхаіл Шолахаў, Аляксандр Фадзееў). І ўсётакі сапраўдныя літаратурныя шэдэўры гэтага часу збольшага былі напісаныя іншымі творцамі – Міхаілам Булгакавым («Сабакае сэрца», «Дні Турбіных», «Белая гвардыя», «Бег»), Яўгеніем Замяціным («Мы»), Андрэем Платонавым («Чэвенгур»), Барысам Пільняком («Голы год», «Апавесць непагашанага месяца»), Ісакам Бабелем («Конармія»), Арцёмам Вясельым («Расія, крывёю вымытая»), вершы, паэмы Барыса Пастарнака, тых жа Ахматавай і Мандальштама. Гэтую

Руская паэтэса
Ганна Ахматава

Міхаіл Булгакаў

Барыс Пастарнак

Андрэй Платонаў

групу літаратараў бальшавіцкія ідэолагі ў абсалютнай большасці залічвалі да «спадарожных асоб» («попутчиков») сваёй рэвалюцыі.

Адметнай з'явай гэтай эпохі была творчасць літаратараў нярускіх народаў Расіі: аварскага паэта Махмуда з Кахаб-Расо, асецінскага паэта і празаіка Гіно Баракава, башкірскіх паэтаў Абуза і Тухвата Янабі, бурацкага паэта Салбанэ Туя, комі паэта Віктара Савіна, габрэйскіх творцаў паэта Іцыка Фефера, паэта і драматурга Шмуэла Галкіна, кумыкскага празаіка і драматурга Юсупа Герэева, лезгінскага паэта Сулеймана Стальскага, мардоўскага (макшанскага) паэта Захара Дарафеева, мардоўскага (эрзянскага) паэта Васілія Радаева, татарскага і башкірскага паэта Мажыга Гафуры, татарскага паэта Хадзі Такташа, татарскага паэта і драматурга Мірхайдара Файзуліна, удмурцкай паэткі Ашалычы Акі, чувашскіх паэтаў Мішы Сеспеля і Віктара Рзяя, якуцкага паэта і празаіка Анемпадыста Сафронава, якуцкага паэта Аляксея Ексекюляха (Кулакоўскага), башкірскага празаіка Ібрагіма Кыпсака, калмыцкага празаіка і драматурга Німфіра Манджыева, празаіка комі Івана Сажына, марыйскага празаіка Валяр'яна Васільева-Улымарыя, татарскага празаіка Шарыфа Камала, удмурцкага празаіка Кедр-Мітрэя, чачэнскіх празаікаў Саіда Бадыева і Саідбея Арсанава, чувашскага празаіка Івана Юркіна, якуцкага празаіка Мікалая Няўстроева, адыгейскага драматурга Ібрагіма Цэя, асецінскіх драматургаў Елбіздыко Брытаева і Цамака Гадзіева,

башкірскага драматурга Мухаметша Бурангулава, бурацкага драматурга Хаца Намсараева, марыйскага драматурга С. Эчана (Савінава), чувашскага драматурга Георгія Тал-Мрзы ды іншых. Няма ла хто з гэтых творцаў пры канцы 1930-х гадоў таксама стане ахвярай сталінскага тэрору.

Тагачасныя расійскія *мастакі* таксама стварылі свае творчыя суполкі – такія як «ВХУТЕМАС» (руская абрэвіятура назвы Вышэйшых мастацка-тэхнічных майстэрняў), Таварыства маскоўскіх мастакоў, Таварыства мастакоў-станкавістаў, Асацыяцыя мастакоў рэвалюцыйнай Расіі, «Майстры аналітычнага мастацтва», Таварыства маладых мастакоў. У гэтых суполках у той ці іншай меры раскрыліся таленты такіх творцаў, як рускія мастакі Канстанцін Медунецкі, Аляксандр Родчанка, руска-габрэйскі мастак Эль Лісіцкі ды іншыя.

У больш традыцыйнай манеры досыць плённа працавалі рускія мастакі Барыс Кустодзіеў, Барыс Іагансон, Канстанцін Юон, Ігар Грабар, Сяргей Герасімаў, Кузьма Пятроў-Водкін, Павел Філонаў. З Татарстанам цесна звязана творчасць мастачкі-партрэтystкі Надзеі Сапожніквай, з Башкартастанам –

Праца Сцяпана Эрзя з іспанскага музея Кірогі

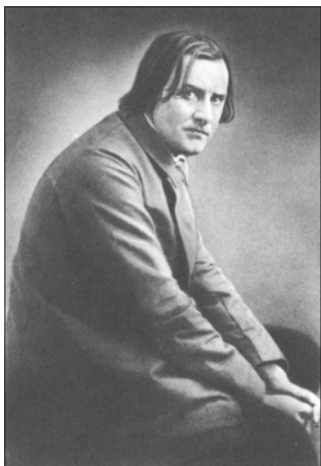
з Башкартастанам – Ка сі маДэўлеткільдзеева. Увагі за слуў яе творчасць крымскатаўр скага графіка і жыўпісца УсеінаБаданінскага.

Адметным стылем вылучаліся *скульптурныя працы* Івана Шадра, Мацвея Манізера. Шырока вядомасць, у тым ліку па-за межамі Расіі, набылі працы мардоўскага скульптара Сцяпана Эрзя.

Свой уклад у культуру расійскага Поўдня ўнёс асецінскі разьбяра Сасланбек Ядзіеў.

Татарска-башкірскі паэт Мажыт Гафуры

Актор Васіль Качалаў
(Шверубовіч)

Акрамя Меерхольда публіка высокая ацэньвала творчасць такіх рэжысёраў, як Канстанцін Станіслаўскі, Уладзімір Неміровіч-Данчанка, Аляксандр Таіраў, Канстанцін Марджанаў, Валяр'ян Бебутаў. Надзвычай папулярнай была праца актораў Васіля Качалава (беларуса з паходжаннем), Марыя Ярмавай, Міхаіла Чэхава (у 1928 г. выехаў у ЗША), Алісы Конен, Вольгі Кніпер-Чэхавай, Ігара Ільінскага, Марыя Бабанавай, Эраста Гарына, Міхаіла Жарава і іншых.

У кінамастацтве самай яскравай фігурай стаў вучань нямецкіх кінематаграфістаў экспрэсіянісцкага напрамку Сяргей Эйзенштэйн, які ў 1925 г. стварыў свой знакаміты фільм «Браняносец «Пацёмкін».

Таленавітыя кінастужкі «Маці», «Нашчадак Чынгіс-хана» зняў таксама Усевалад Пудоўкін. У рэчышчы кінаавангарду працаваў Дзіга Вертаў.

У стылістыцы ар-дэко і канструктывізму значныя працы стварылі рускія *архітэктары* Аляксей Шчусеў, браты Аляксандр, Віктар і Леа ідэя Вячаслаў Леанідаў. Будынкі, узбудзеныя Канстанцінам Мельніковым, Іванам Голдывым, былі блізка да традыцыяў хрысціянскай рапеды функцыяналізму і архітэктурныя працы Эль Лісіцкага – мецэданландскай школы «Дэ Стэйл» («Стыль»).

Дастаткова плённа, з выкарыстаннем мастацкага эксперыменту, у названы перыяд працавалі Вялікі драматычны тэатр і Дзяржаўны тэатр камічнай оперы ў Петраградзе, тэатр Меерхольда, Камерны тэатр імя Вахтангава ў Маскве.

Тэатральны рэжысёр
Усевалад Меерхольд

Музыкант Аляксандр Цфасман у 1926 г. стварыў першы ў Ма с кв джазавы аркестр «АМА- джав». Та лэ наві ую апэртэу «Жа ні хі»на піаў кам пазітар І сак Дунаеўскі. Паступова па чала набываць усеагульную па пу лярнасцьтвор часцьэс традна а спе в каЛеа нідаУцёсава.

Кадр з мастацкага фільма
«Браняносец «Пацёмкін»
рэжысэра Сяргея Эйзенштэйна

Прыкметнай з’яві гэт ай эпохі бы ла тв орчасць башкірскага і татарскага кампазітара і спе в каГазіза Альмухаметава, башкірскага кампазітара Хабібулы Ібрагімава, мардоўскага кампазітара і дырыжора Леаніда Воінава, марыйскага кампазітара Якава Эшпая, татарскіх кампазітараў Саліха Сайдашава, Султан-Ахмеда Габяшава, Васілія Вінаградава.

11.11. Сталінская мадэрнізацыя і бальшавіцкі тэрор у 1929 і 1930-х гг. На XV з’ездзе бальшавіцкай партыі, які адбыўся ў снежні 1927 г., Сталін адчуваў сябе пераможцам. На гэты час у складзе партыйнага кіраўніцтва ўжо не было яго рэальных супернікаў – Троцкага, Каменева і Зіноўева. Пры не да канца высветленых абставінах памерлі старыя партыйцы, шмат у якіх пытаннях непрыхільныя да Сталіна Міхаіл Фрунзэ і Фелікс Дзяржынскі. Цяпер Сталін рыхтаваў новую палітыку – вялікага скачка ў «светлую будучыню». Яго доўгатэрміныя мiны мiнаплечнікамі ў партыйна-дзяржаўным кіраўніцтве зрабіліся Вячаслаў Молатаў (Скрабін), Міхаіл Калінін, Клімент Варашылаў (крыху пазней – Лазар Кагановіч, Андрэй Андрэеў), часовымі – Рыкаў, Бухарын, Сярг Арджанікідзэ, Станіслаў Касіёр, Яніс Рудзутак (усе яны не дажывуць да 1939 г.).

З’езд прыняў рашэнне аб фактычным згортванні палітыкі НЭПу і пачатку палітыкі індустрыялізацыі і калектывізацыі сельскай гаспадаркі ў СССР (за што пазней заплацяць галавою Рыкаў і Бухарын). Натуральна, прымаецца і чарговая рэзалюцыя аб немагчымасці якой-коліч апазіцыі курсу «вернага ленінца» Сталіна і яго паплечнікаў.

Вячаслаў Молатаў
(Скрабін)

Старшыня савецкага
УЦВК Міхаіл Калінін

Трэба зазначыць, што ў 1928 г. у Расіі рэзка скараціліся ўсе віды прыватнага прадпрымальніцтва. Таварны голод абмяжоўваў аб'ём магчымых гандлёвых аперацый. Да таго ж дзяржава ціснула на вытворцаў зверху. З аднаго боку, прыватнікам быў адрэзаны шлях да банкаўскіх крэдытаў (на іх мелі права толькі дзяржпрадпрыемствы), на транспарце яны палілі дыскрымінацыйна высокія тарыфы, а з іншага – яны мусілі сплываць са звышвысокімі стаўкамі падаткаў і збораў. Нарыхтоўчы крызіс прывёў да яшчэ большага «закручвання шрубаў» у дачыненні да прадпрымальных сялян – найбольш заможных (кулакоў) і так званых сярэднякоў. Ануляваліся дамовы на здачу прыватнікам у арэнду прадпрыемстваў.

Савецкі дзяржаўны, эканамічны, партыйны апарат не перастае павялічвацца. У тым жа 1928 г. ён налічвае ўжо 4 млн чыноўнікаў. Але гэты гіг-анціапарат, кіраваны з цэнтра, не можа справіцца з кіраваннем краінай у нармальных умовах. Сталін бачыць у гэтым нагоду смела заняцца чысткай апарату. Найперш пад каток рэпрэсій трапляюць тыя, хто дазваляе сабе ўсумніцца ў мэтазгоднасці палітыкі паскоранай індустрыялізацыі і суцэльнай калектывізацыі. Пад гэтую марку прымаецца палітычнае рашэнне пра аддушэнне ўсіх нацыянальных сіл у рэспубліках Савецкага Саюза і вяртанні да мадэрнізаванай даўняй імперскай ідэалагемы: «а дзін цар (гэтым

разам правадыр партыі) – адна вера (гэтым разам бальшавіцкая) – адзін народ (велікарскі, перайменаваны ў савецкі)».

Каб надаць гэтаму працэсу новыя рысы – у першую чаргу ў мэтак прапаганды, – у 1928 г. прымаецца першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі. Народжаны ў нетрах дзвюх бюракратычных устаноў – Усесаюзнага савета нар аднай гаспадаркі (на ча ле з Валяр’янам Куйбышавым) і Дзяржплана (яго ўзначальваў Глеб Кржыжаноўскі), што ў весь час спааб орнічалі паміж с абою – гэты план павінен быў стаць своеасаблівым кампрамісам і даць людзям надзею, што планавая гаспадарка вырашыць праблемы з харчаваннем і побытавымі таварамі. Задачы першай пяцігодкі абмяркоўваліся на XVI партканферэнцыі бальшавікоў. Кіраўнік Саўнаркама Рыкаў, падпарадкоўваючыся дысцыпліне, мусіў бараніць праект, сутнасці якога ён не ўхваляў (за што і расплаціўся пасадай у 1930 і жыццём у 1936 г.).

Бальшавіцкае кіраўніцтва вызначае 1929 год як год вялікага пералому. Пад гэтым маецца на ў вазе вынішчэнне рэштак НЭПу; пачатак татальнай індустрыялізацыі – найперш за кошт суцэльнай калектывізацыі, адхіленне ад кіраўніцтва саюзных рэспублік так званых нацыянал-камуністаў. Адначасова пачынаецца рэканструкцыя старых заводаў у Маскве, Ленінградзе, Ніжнім Ноўгарадзе: заводы пашыралі, завозілі на іх імпартнае абсталяванне. Будаўніцтва новых прадпрыемстваў нярэдка вялося паводле праектаў, замоўленых за мяжою, найперш у Германіі і ЗША.

Пяцігадовы план вызначаў у якасці прыярытэтаў цяжкую прамысловасць, металургічную, машынабудаўнічую, хімічную індустрыю, а таксама электраэнергетыку. Самымі вядомымі новабудоўлямі лічыліся *Магнітагорскі і Кузнецкі металургічныя камбінаты*.

Магнітагорскі
металургічны камбінат.
Здымак 1945 г.

У той самы час бу давалі *Сталінградскі, Чалябінскі трактарныя заводы*, вялізныя прадпрыемствы цяжкага машынабудавання ў Свядрдоўску, аўтамабільныя заводы ў Маскве і Ніжнім Ноўгарадзе. З вялікай цяжкасцю кіраўніцтва рэспублік-сатэлітаў Расіі дамагалася, каб і на іх тэрыторыі паўставалі значныя прамысловыя аб'екты, такія як трактарны завод у Харкаве або завод цяжкага машынабудавання ў Краматорску. Маскоўскае бальшавіцкае кіраўніцтва паслядоўна выконвала ленінскае разуменне цэнтра і перыферыі: апошняя павінна была з аставацца ў сваёй аснове расійскім а аграрным прыдаткам. Скіраванасць палітыкі індустрыялізацыі паводле сталінскага ўзору была відавочная. Узровень жыцця працоўных цікавіў бальшавікоў у апошнюю чаргу. Галоўным было падрыхтаваць з абяспечаную тэхнікай і рэсурсамі Чырвоную армію, каб у зручны момант вярнуцца да палітыкі здзяйснення сусветнай рэвалюцыі. Бюджэтныя выдаткі на гэта ўвесь час павялічваліся: у 1928–1929 гг. яны складалі 880 млн руб., у 1931 – 1288 млн руб., а ў 1934 г. – 5 млрд руб.

За кошт каго і чаго ажыццяўляліся грандыёзныя планы паскоранай індустрыялізацыі Расіі? Найперш, вядома, у выніку абрабавання багацейшай часткі сялянства праз прымусовую і паскораную ка лек ты віацыю – стварэнне кантраляваных партыйнымі органамі *кал г аў і саў г саў*. У межах вырашэння гэт ай з задачы Прэзідыум УЦВК СССР 4 лютага 1930 г. прыняў сакрэтную інструкцыю, паводле якой пачалося масавае высяленне к улакоў р азам з сем'ямі ў аддаленыя раёны Расіі і Казахстана, а таксама фактычна поўная канфіскацыя іх маёмасці. Але вынік гэтых захадаў не даў бальшавікам жаданага плёну: прадукцыйнасць працы ў наваствораных прымусова калектыўных гаспадарках пачала няўхільна падаць. Так, з 1928 па 1933 г. вытворчасць збожжа скарацілася з 73,3 да 69,9 млн т, але куды больш яркавым паказчыкам стала падзенне пагалоўя: буйной рагатай жывёлы (з 70,5 млн да 38,4 млн), коней (з 33,5 да 16,6 млн), свіней (з 26 да 12,1 млн), авечак і коз (з 146,7 да 50,2 млн). Страчаныя збожжа, жывёлу бальшавіцкія камісары спрабавалі кампенсаваць за кошт поўнай экспрапрыяцыі іх у калгаснікаў і членаў саўгасаў. У адказ перад пагрозай голаду апошнія пачалі выкрадаць забраныя ў іх ураджай і маёмасць. Савецкая ўлада неадкладна зрагавала: 7 жніўня 1932 г. была прынятая пастанова УЦВК і Саўнаркама, згод-

на з якой такія дзеянні караліся расстрэлам і толькі пры наяўнасці змякчальных акалічнасцяў – турэмным зняволеннем тэрмінам не менш як на 10 гадоў з канфіскацыяй маёмасці.

Не менш злавесным быў і прыняты пры канцы 1932 г. закон аб увядзенні ў СССР сістэмы ўнутраных па шпартоў. Гэтыя дакументы абмяжоўвалі свабоду перамяшчэння грамадзян, спрашчалі кантроль за імі. Галоўнае ж: па колькі па шпарты выдавалі толькі гарадскім жыхарам, то калгаснікі па шпартоў не атрымалі і апынуліся прымацаванымі да зямлі. Пачаўся *новы этап расійскага прыгону* – гэтым разам у імя светлай камуністычнай будучыні.

Меры непасрэднай помсты «непаслухмяным» сялянам былі жаклівымі: адбывалася татальная экспрапрыяцыя ўраджаяў у паўднёвай Расіі, суседняй Украіне, а часткова і ў Казахстане ды Беларусі, што прывяло да масавага голоду. Ахвярамі гэтага бальшавіцкага эксперыменту сталі мільёны людзей (паводле некаторых ацэнак, да 10 млн). Жудасных маштабаў голод набыў найперш ва Украіне. Людзі паміралі цэлымі сёламі; жывыя не мелі магчымасці хаваць памерлых. Часта сустракаліся выпадкі людаедства і паядання трупаў, у тым ліку дзіцячых. У гэты самы час на суседніх чыгуначных станцыях пад узброенай аховай знаходзіліся тысячы пудоў збожжа, прызначанага для вывазу, не ў апошнюю чаргу – за мяжу. Непасрэдную адказнасць за гэтае масавае злачынства неслі сакратар ЦК бальшавіцкай партыі Лазар Кагановіч, упаўнаважаны таго самага ЦК Павел Постышаў, а таксама камуністычныя кіраўнікі тагачаснай Украінскай ССР – Станіслаў Касіёр і Улас Чубар. Натуральна, што ўсё гэта рабілася без ведама бальшавіцкага правадыра Сталіна.

Другой крыніцай паскоранай індустрыялізацыі Расіі пры канцы 1920-х – на пачатку 1930-х гг. была эмісія грошай. За чатыры гады, з пачатку 1929 да пачатку 1933 г. грашовая маса, што знаходзілася ў абарачэнні ў Савецкім Саюзе, павялічылася ў 4 разы. Усё меншы эффект давалі дзеянні ОГПУ па канфіскацыі ў насельніцтва золата і каштоўных камянёў (найбольш актыўныя ў 1928–1929 гг.). Усё гэта непазбежна вяло да падвышэння цэн на асноўныя спажывецкія тавары, якое было асабліва заўважным пачынаючы з 1931 г.

У 1935 г., на васьмнадцатым годзе пасля рэвалюцыі, пераважная большасць насельніцтва Расіі і залежных ад яе рэспублік жыла горш,

чым да рэвалюцыі. Паводле афіцыйных савецкіх звестак, у 1935 г. спажыванне найважнейшых сельскагаспадарчых прадуктаў складала ў сярэднім штомесяц: хлеба і крупаў – 21,5 кг, бульбы – 15,9 кг, ма- лака і малочных прадуктаў – 4,07 кг. Цікава параўнаць гэтыя лічбы з лічбамі, якія прыводзіліся Уладзімірам Леніным у адным з ягоных артыкулаў пачатку 1900-х гг. Як па длічыў Ленін, у 1892 г. наёмны парабак у Саратаўскай губерні спажываў у сярэднім у год 419,3 кг збожжавых прадуктаў. Савецкі ж грамадзянін у 1935 г. спажываў у сярэднім 261,6 кг такіх прадуктаў.

Пры канцы 1936 г. «цвёрдыя» савецкія цэны на спажываемыя тавары складалі: на белы хлеб – 1 р. 20 кап., на мяса – ад 5 да 9 руб. Кілаграм бульбы каштаваў 40 кап., кілаграм сала – 18 руб.; за мужчынскія туфлі трэба было плаціць у сярэднім 290 руб., за мужчынскія боты – 315 руб., за жаночыя чаравікі – 280 руб., за мужчынскае паліто – 350 руб., за дзіцячы касцюм – 288 руб., за мужчынскую кашулю – ад 39 да 60 руб.

У гэты самы час сярэдняя налічаная заробатная плата рабочага была ў памеры 150–200 руб., пенсія – 25–50 руб. Бясплатны адпачынак складаў 12 дзён. Працоўныя павінны былі ў абавязковым парадку падпісвацца на дзёржаўную па зыку ў памеры двух- або чатырохтыднёвага заробку.

Савецкі знешні гандаль таксама рэзка скарачаўся. Калі ў 1930 г. яго агульны аб'ём складаў 1643 млн руб., то да 1935 г. ён знізіўся да 477 млн руб., а ў 1939 г. ужо не перавышаў 271 млн руб. і складаў крыху больш за 1 % ад усяго аб'ёму сусветнага гандлю.

Нельга не заўважыць, што ў асобных галінах савецкай эканомікі ўсё-такі, нягледзячы ні на што, адзначаліся пэўныя поспехі. У абсалютных лічбах праамысловая вытворчасць (у асноўным за кошт металургіі, металапрацоўкі, электраэнергетыкі) у 1937 г. перавысіла ўзровень 1932 г. на 120 %, хоць велізарнае адставанне ад індустрыяльных краін Захаду зменшылася адносна нязначна.

Яшчэ да вайны Савецкі Саюз здолеў у разы павялічыць вытворчасць бавоўны (з 0,7 млн т у 1913 г. да 2,5 млн т у 1939 г.) і забяспечыць сабе незалежнасць ад імпарту гэтай тэхнічнай культуры. За кошт значнага пашырэння адпаведных пасяўных плошчаў таксама ўдалося павялічыць вытворчасць цукровых буракоў і сланечнікавага алею.

Адной з самых галоўных крыніц рэалізацыі гіганцкіх планаў індустрыялізацыі было выкарыстанне *паднявольнай працы*. Першыя канцэнтрацыйныя лагеры з'явіліся ў Савецкай Расіі яшчэ ў 1918 г. і былі створаны з ініцыятывы самога Уладзіміра Леніна. Цяпер жа, у 1930-х гг., сістэме турмаў і канцэнтрацыйных лагераў, якая распачала сваё бурнае развіццё ў гады першай пяцігодкі, была адведзена роля «школы», «асяродку перавыхавання». Праца зняволеных уключаецца ў пяцігадовы план. У 1928 г. крымінальнае з аканадаўства пачынае пераглядацца, прыстасоўваецца да пашырэння сістэмы лагераў, якія становяцца неабходнымі ў выніку рэзкага павелічэння колькасці вязняў. У 1930 г. з адача аховы грамадства ад «асабліва сацыяльна небяспечных прывапарушальнікаў» шляхам ізаліцыі, спалучанай з грамадска карыснай працай, і прыстасавання іх да ўмоў працоўнага інтэр'яру» ўскладаецца на *напраўча-працоўныя лагеры*. Усе лагеры яшчэ ў 1929 г. былі перададзеныя ў падпарадкаванне ОГПУ, якое перад тым доўгія гады распараджалася лагерам-мадэллю – Салаўкамі. 7 красавіка 1930 г. ствараецца адмысловае ўпраўленне лагераў ОГПУ, якое годам пазней атрымоўвае поўную назву «Галоўнае ўпраўленне праўча-працоўных лагераў ОГПУ» (руская абрэвіятура: ГУЛАГ). Праз некалькі гадоў пасля заснавання сістэма ўжо аб'ядноўвала 53 лагерныя ўпраўленні з тысячамі лагерных аддзяленняў і пунктаў; 425 калоній, а таксама больш за 2000 спецакмендатур, а агулам – больш за 30 000 месцаў зняволення. Штогод, з 1930 па 1956 г. у ГУЛАГу ўтрымлівалася ад 500 тыс. да 1,7 млн зняволеных, сярод якіх палітычныя складалі значную частку (да 54 % ад агульнай колькасці).

Зняволеныя Дзмітраўлага
на будаўніцтве канала
Масква – рака Волга,
1930-я гг.

Такім чынам, у 1930 г. ОГПУ становіцца найбуйнейшай будаўнічай арганізацыяй краіны. Ва лодаючы пр актычна не абмежаванай крыніцай некваліфікаванай рабочай сілы, ОГПУ выкарыстоўвае масавыя арышты інжынераў і тэхнікаў для кіравання работамі. Узнікае новы, чыста савецкі, інстытут – «шарашкі»: інжынеры, навукоўцы, даследчыкі працуюць па спецыяльнасці, але пры гэтым знаходзяцца ў зняволенні. На найбуйнейшых будоўлях, заводах-гігантах з’яўляліся інжынеры і тэхнікі, якія кіравалі працамі ў суправаджэнні вартых. Найбуйнейшы аб’ект першай пяцігодкі, *Беламорск-Балтыйскі канал*, фактычна будавалі зняволеныя пад кіраваннем тым «інжынераў-шкоднікаў».

Своеасаблівым рэсурсам індустрыялізацыі і калектывізацыі быў прапагандысцкі рэсурс, які ў сапраўднасці ўзаконьваў фальсіфікацыю рэальнага стану рэчаў у народнай гаспадарцы. Так, пачынаючы з 1933 г. у СССР новыя нормы нарыхтовак сельгаспрадукцыі вызначаліся для раёнаў і асобных калгасаў не на падставе рэальнага ўраджаю, сабранага на палетках да канца адпаведнага сезона, а на аснове гіпатэтычных выкладак, якім гэты ўраджай павінен быць паводле стану пасеваў яшчэ да пачатку жніва (так званы «біялагічны ўраджай»). Прыпідкі пагалоўя сельскагаспадарчай жывёлы хаваліся за кошт затушоўвання розніцы паміж жывой і прыдатнай для перапрацоўківагою жывёлы.

Наступным пасля 1929 г. годам пералому ў бальшавіцкай Расіі стаў 1934-ы. 10 ліпеня гэтага года пастановай ЦВК С ССР ОГПУ было рэарганізаванае і ўвайшло ў склад новаўтворанага НКВД (руская абрэвіатура Наркамата ўнутраных спраў) СССР. На чале гэтага ведамства быў пастаўлены малавядомы да гэтага Генрых Ягода. Яму, безумоўна, было што даказваць свайму ўсёмагутнаму шэфу, Сталіну, і неўзабаве такая нагода падварнулася.

Рэч у тым, што ў студзені-лютым таго самага года ў Маскве адбыўся XVII з’езд бальшавіцкай партыі, на якім у першыню пасля вымушанай эміграцыі Троцкага ў 1929 г. прагучалі (хутчэй, шэптам, у кулуарах) размовы, якія сведчылі пра недавер некаторых уплывовых партыйцаў да палітыкі Сталіна. Больш-менш адкрыта гэта выявілася таксама ў дыскусіі пра другую пяцігодку і тыя нерэальныя лічбы, якія прапанаваліся с талінскімі палітыкамі Молатавым

і Куйбышавым. У калідорах з'езда на ват узнікла і дэя памянцэ Сталіна на пасадзе генсека ВКП(б) на маладзейшага – Сяргея Кірава, які ўзначальваў Ленінградскую партарганізацыю і раней праславіўся «трыумфальным» змяшчэннем (пры дапамозе таго ж Сталіна) з адпаведнай пасады вярнага ленінца Зінюева. Для савецкага правадыра сама думка, што на з'ездзе ягонага «ордена мечаносцаў» (так Сталін аднойчы назваў бальшавіцкую партыю) могоць яго некая абмяркоўваць, была непрымальнай. І тым не менш вышэйзгаданы Кіраў абвясціў XVII з'езд «з'ездам пераможцаў» (між іншым, праз паўгода ў германскім Нюрнбергу дакладна такую самую назву дасць чарговаму з'езду нацысцкай партыі Адольф Гітлер). Сапраўдныя ж вынікі бальшавіцкага з'езда былі падведзеныя праз 5–6 гадоў, і яны аказаліся проста шаламляльнымі, беспрэцэдэнтнымі для ўсёй найноўшай гісторыі: з 1966 дэлегатаў XVII партз'езда з вырашальным і дарадчым голасам за «контррэвалюцыйную дзейнасць» была асуджаная больш як палова – 1108 чалавек, а з 139 членаў і кандыдатаў у члены ЦК партыі, абраных на XVII з'ездзе партыі, 70 % былі арыштаваны і расстраляны ў 1937–1940 гг. як «ворагі народа». Узнікае пытанне: хто ж тады кіраваў Савецкай дзяржавай і хто падбіраў гэтыя кадры на працягу больш як дзесяці гадоў знаходжання Сталіна на пасадзе генсека партыі?

З Сяргеем Кіравым сітуацыя склалася для правадыра яшчэ прасцей: 1 снежня 1934 г. ён быў застрэлены маладым камуністам Леанідам Нікалаевым проста ў Смольным – тагачаснай сядзібе Ленінградскага абкама ВКП(б). Расследаванне, па сутнасці, не паспела пачацца, як у той жа дзень, 1 снежня, быў прыняты закон, што прадуладжваў разгляд палітычных спраў у паскораным парадку і неадкладнае выкананне прысудаў аб найвышэйшай меры пакарання. У наступныя гады будуць знішчаны мільёны расійскіх (і не толькі расійскіх) грамадзян, абвінавачаных у самых розных злачынствах. Адразу ж пасля забойства Кірава да смяротнага пакарання прыгаворваюцца 37 «белагвардзейцаў» у Ленінградзе, пасля яшчэ 33 у Маскве, потым новыя 28 у Кіеве. 8 красавіка 1935 г. асобны закон пашырае ўсе санкцыі Крымінальнага кодэкса, у тым ліку расстрэл, на дзяцей, пачынаючы з 12-гадовага ўзросту. Справы па палітычных абвінавачваннях цяпер пачалі разглядацца ў пазасудовым рэжыме так званымі

тройкамі, у склад якіх у ваходзілі партыйныя кір аўнікі рэспублік і абласцей, пракуроры і начальнікі адпаведных упраўленняў НКВД. «Савецкі гуманізм» няўхільна набліжаўся да сваіх вяршыняў.

5 снежня 1936 г. VIII надзвычайны з'езд Саветаў прыняў новую Канстытуцыю СССР, якую нездарма назвалі сталінскай. На паперы працоўным савецкай імперыі даваліся вялікія правы, у рэальнасці малаабароненым з аставалася і самае галоўнае права ча лавека – права на жыццё. Так, гэтая канстытуцыя не дала шанцаў выжыць нават аднаму з яе галоўных аўтараў – ветэрану бальшавіцкай партыі Мікалаю Бухарыну.

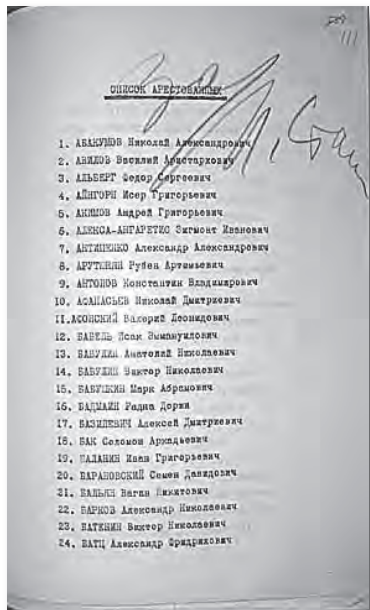
Канстытуцыя 1936 года зафіксавала склад Савецкай дзяржавы: на той момант 11 саюзных рэспублік, сярод якіх РСФСР (*Расійская Федэрацыя*) уяўляла сабою спецыфічнае ўтварэнне. Фармальна яна не мела «сваёй» камуністычнай партыі і нават Акадэміі навук, але адпаведныя структуры Савецкага Саюза працавалі ў першую чаргу ў інтарэсах расійскага цэнтра.

У жніўні 1936 г., калі яшчэ пр аходзіла «ўсенароднае абмеркаванне» праекта сталінскай канстытуцыі, у Маскве адбываўся сфабрыкаваны працэс па справе «трацкісцка-зіноўеўскага аб'яднанага цэнтра». Зіноўева, Каменева і іншых былых партыйных кіраўнікоў за «шпіянаж, шкодніцтва і тэрарызм» прысудзілі да найвышэйшай меры пакарання і назаўтра расстралялі.

У студзені і чэрвені 1937 г. с сталінская машына смерці дабралася да чарговай порцыі даўніх ленінцаў: былі расстраляны Рыгор Сакольнікаў, Георгій Пятякоў, а таксама згаданыя раней высокапастаўленыя камандзіры Чырвонай арміі Тухачэўскі, Убарэвіч, Якір і многія іншыя. Усяго да пачатку савецка-нямецкай вайны загінулі тры з пяці маршалаў, тры з чатырох камандармаў першага рангу, усе 12 камандармаў другога рангу, 60 з 67 камандзіраў карпусоў, 133 са 199 камандзіраў дывізій, 221 з 397 камандзіраў брыгад, усе 10 поўных адміралаў. У сакавіку 1938 г. прыйшла чарга «стаць да сценкі» чарговай групе былых бальшавіцкіх правадыроў – тым жа Бухарыну, Рыкаву, Рудзутаку, а таксама Мікалаю Красцінскаму, Хрысціяну Ракоўскаму.

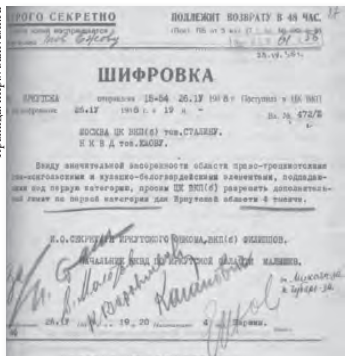
Калі бальшавіцкія кіраўнікі самі спрычыніліся да стварэння партыйнай інквізіцыі і сталі яе ж ахвярамі, то ахвяры сталінскага

тэрору сярод звычайных грамадзян (а іх у выніку аказаліся мільёны) найчасцей былі вінаватыя ў тым, што трапілі ў расстрэльныя спісы, якія паводле зацверджаных бальшавікамі «кантрольных лічбаў» рыхтавалі органы НКВД на тэрыторыі ўсяго Савецкага Саюза. Так, у верасні 1937 г. з НКВД у Палітбюро ЦК ВКП(б) паступіў «Спіс асоб, якія падлягаюць суду вайсковай калегіі Вярхоўнага суда Саюза ССР». У яго былі ўключаны многія сютні прызвішчаў «ворагаў народна» з тэрыторыі ўсяго Савецкага Саюза, ад Далёкаўсходняга краю да Беларускай і Украінскай ССР, ад паўночнай аўтаномнай рэспублікі Комі да Крыма. У спісе па БССР прапанавалася «асудзіць па першай катэгорыі» (гэта значыць да расстрэлу) 103 чалавекі; сярод іх былі вядомыя беларускія паэты і празаікі Ана толь Вольны (Ажгірэў), Алесь Дудар (Дайлідовіч), Міхась Зарэцкі (Касянюк), Васіль Каваль (Кавалёў), Тодар Кляшторны, Міхась Кудзелька (Чарот), Юрка Лявонны (Юркевіч), Валеры Марак, Залман Півавараў, Янка Нёманскі (Іван Пятровіч), Васіль Шашэўскі, Юлі Таўбін, былы наркам асветы БССР Аляксандр Чарнушэвіч, былы намеснік наркама земляробства Аскар Сапрыцкі, былы адказны сакратар Беларускага Саўнаркама Іван Бурдыка, навукоўца Ана ній Дзякаў (былы рэктар Белдзяржуніверсітэта), фізік Яўген Успенскі, вучоны вэтэрынар Навум Замалін, географ Сцяпан Маргелаў, педагог Міхаіл Рыздзевскі (былы загадчык вучэбнай часткі Мінскага педінстытута) і іншыя. На вышэйзгаданым спісе сцяіць слова «за» і ўласнаручныя подпісы Сталіна, членаў палітбюро Молатава, Кагановіча, Варашылава і кі-

Крыніца: <http://worldofphorism.ru/kraticke-biografi/isak-babel/>

Адзін з расстрэльных спісаў з прозвішчам вядомага пісьменніка Ісака Бабеля, уласнаручна завязаны Сталіным

Шыфроўка партыйных кіраўнікоў Іркуцкай вобласці з просьбай дазволіць расстраляць звыш даведзенага ліміту 4 тыс. грамадзян.

Унізе можна бачыць візы членаў кіраўніцтва ВКП(б) на чале са Сталіным

раўніка савецкага НКВД Мікалая Яжова, а таксама дата: 7 верасня 1937 г. Выкананне расстрэлу большасці асоб з названага спісу адбылося ў ноч з 29 на 30 кастрычніка 1937 г. у Мінску. Такіх спісаў, дзе адным росчырмам п'ера прадвызначаўся жахлівы лёс грамадзян «першай сацыялістычнай краіны», было нямала, хоць, вядома, далёка не ўсе такія спісы зацвярджаліся найвышэйшымі маскоўскімі бальшавіцкімі кіраўнікамі: мясцовыя ініцыятывы таксама віталіся.

Арыштоўвалі і ў шэрагу выпадкаў расстрэльвалі таксама членаў «сем'яў ворагаў народа» – жонак і мужоў асуджаных тройкамі. Іх малалетнія дзеці забіраліся і адпраўляліся ў спецыяльныя дзіцячыя інтэрнаты лагернага тыпу.

Дзе ж выконваліся смяротныя прысуды сталінскіх троек? Сёння дакументальна пацверджана і снвананне дзя сяткаў месцаў масавых расстрэлаў на тэрыторыі Расіі і былых саюзных рэспублік: Бутаўскі палігон паблізу вёскі Дрожжына (Маскоўская вобласць), «Сабачая Пустка» недалёка ад пасёлка Токсава (Ржэўскі раён), Левашоўская пустка на ўскаіне Ленінграда, Залатая Горка ў Чалябінску, урочышча Сандармох у Карэліі, некалькі пасёлкаў уздоўж берага ракі Лакчым у Комі, Курапаты (Брод) пад Мінскам і Шакотаўскі лес пад Гомелем (Беларусь), Быкіўня пад Кіевам (Украіна); большасць лагераў ГУЛАГу, такіх як Акмолінскі лагер недалёка ад Астаны (Казахстан) ды інш.

Якая ж колькасць грамадзян Расіі і залежных ад яе савецкіх рэспублік заплаціла сваімі жыццямі за жаданне Сталіна быць нязменным правадыром у Маскве? Розныя крыніцы падаюць розныя лічбы. Былы камуніст, а пазнейшы член Брытанскай акадэміі, аўтар даследа-

На месцы расстрэлу
зняволеных НКВД
у Львове, 1941 г.

Крыніца: <http://photo-lviv.in.ua>

вання «Вялікі тэрор. Сталінскія чысткі 30-х» (1968) Руберт Конквест называе лічбу 20 мільёнаў чалавек за ўвесь перыяд кіравання Сталіна, у якія ўвайшлі не толькі асобы, неспасрэдна пакараныя смерцю, але і ахвяры масавага галаду, а таксама звязаных са зняволеннем у сталінскіх лагерах хвароб. Іншы член Брытанскай акадэміі, прафесар эканомікі ўніверсітэта ў Глазга Алек Ноўв на падставе архіўных і дэмаграфічных звестак, сабраных ім у 30-я гады, называе лічбу каля 11 млн чалавек, але гэтыя датычыць толькі перыяду да пачатку Другой сусветнай вайны. У сучаснай Расіі гісторыкі, найперш блізкія да сённяшняй улады, сцвярджаюць, што такія лічбы моцна перабольшаныя. Натуральна, дакладную лічбу смяротных ахвяр сталінскага тэрору (які ў савецкай і постсавецкай літаратуры сарамліва назвалі рэпрэсіямі) наўрад ці будзе магчыма хоць калі-небудзь дазнацца, бо да нас дайшлі далёка не ўсе дакументы, а выпадкаў, калі забойствы не дакументаваліся, у практыцы дзеянняў НКВД было нямала. Але нават у некаторыя расійскія ўніверсітэцкія падручнікі трапілі такія «звышдакладныя» лічбы: нібыта ў 1930–1953 гг. (да смерці Сталіна) па абвінавачанні ў контррэвалюцыйных злачынствах у СССР былі асуджаныя 3 млн 778 тыс. 234 асобы; з іх 786 тыс. 098 было расстраляна. Вядома, і гэтыя лічбы моцна ўражваюць нас, людзей пачатку XXI стагоддзя, але хіба можна казаць пра іх хоць нейкую мінімальную паўнату, калі па сёння з дзясяткаў тысяч ахвяр тых жа К урапатаў (пахаванні былі адкрытыя і даследаваныя беларускімі археолагамі) ідэнтыфікаваныя толькі некалькі прозвішчаў?

11.12. Знешняя палітыка Савецкай Расіі ў 1930-х гг. У 1928 г. з ініцыятывы Сталіна VI кангрэс Камінтэрна назваў сацыял-дэмакратыю «самым небяспечным ворагам рабочага руху» і запатрабаваў ад камуністычных партый адмовіцца ад усялякага супрацоўніцтва з ёю. Гэта, сярод іншага, паспрыяла прыходу Гітлера да ўлады ў Германіі. Адначасова змянілася знешнепалітычнае становішча Расіі. У 1920-х гг. яе кіраўніцтва бачыла галоўную пагрозу для сябе ў Англіі, Францыі і ўсяляк імкнулася набыць сабе хайўрусніка ў асобе Ваймарскай рэспублікі. Аднак з прыходам да ўлады ў Германіі Гітлера, які не хаваў сваіх экспансіянісцкіх намераў, расійскае бальшавіцкае кіраўніцтва атрымала канкурэнта ў змаганні за навязванне свайго поглядаў і парадкаў іншым краінам. Урад Гітлера пачаў ігнараваць умовы Версальскага міру 1919 г., увёў усеагульны вайсковы абавязак, у 1935 г. акупаваў Рэйнскую вобласць, пачаў паскоранае даўзбраенне арміі і флоту. У 1936 г. паміж Германіяй і Японіяй былі заключаны «Антыкамінтэрнаўскі пакт», да якога неўзабаве далучылася Італія на чале з фашысцкім кіраўніком Беніта Мусаліні. Савецкая Расія ў перспектыве магла апынуцца пад пагрозай вайны на два франты, што ніяк не ўваходзіла ў планы Сталіна. У сувязі з гэтым пасля ўступлення СССР у Лігу Нацый (1934) савецкі ўрад падпісаў дамовы аб узаемадапамозе з Францыяй і Чэхаславакіяй; таксама па лепшым расійска-англійскім адносіны. Аднак Сталін па-ранейшаму імкнуўся пераўтварыць Камінтэрн у звышцэнтралізаваную сусветную партыю, якая павінна была ўзгадняць з ім усе свае дзеянні. Савецкія вайсковыя спецыялісты і цэлыя падраздзяленні прымалі актыўны ўдзел у баявых дзеяннях на баку рэспубліканскага ўрада Іспаніі ў 1936–1939 гг.

З іншага боку, развязаўшы масавы тэрор супраць народаў Расіі і залежных ад яе краін у 1930-х гг., сталінскае кіраўніцтва, відавочна, страціла надзею на здзяйсненне поўнамаштабнай сусветнай рэвалюцыі і вырашыла папросту аднавіць сваё панаванне хоць бы на ўсёй або амаль усёй тэрыторыі былой царскай імперыі. Перашкодай гэтаму былі несавецкія ўрады Польшчы, Фінляндыі, Літвы, Латвіі, Эстоніі, Румыніі.

Такія планы, натуральна, не павялічвалі даверу да савецкіх кіраўнікоў з боку Англіі, Францыі, ЗША, не кажучы пра Польшчу,

краіны Балтыі або Фінляндыю. Дэмакратычныя краіны Захаду, у сваю чаргу, дапусцілі экспансію «антыкамітэрнаўскага блока» ў Іспаніі, Эфіопіі, Маньчжурый, захоп Германіяй (аншлюс) Аўстрыйскай рэспублікі. Апафеозам такой палітыкі стала падпісанне 30 верасня 1938 г. *Мюнхенскага пагаднення* паміж Англіяй, Францыяй, Германіяй і Італіяй, згодна з якім фактычна было дадзена зьлёнае святло для гітлераўскага падзелу і акупацыі вялікай часткі тэрыторыі Чэхаславакіі. Англіійскія і французскія палітыкі хацелі такім чынам абараніць сябе ад удзелу ў вядзенні вайны ў Еўропе і жорстка з гэтым пралічыліся.

На Далёкім Усходзе сітуацыя таксама была дастаткова крытычная: у 1938 і 1939 гг. адбыліся сутыкненні Чырвонай арміі і арміі японскага імператара ў раёне *возера Хасан*, паблізу кітайска-расійскай мяжы, і каля *ракі Халхін-Гол* у Манголіі. Толькі 13 красавіка 1941 г. паміж СССР і Японіяй быў нарэшце падпісаны пакт аб нейтралітэце (разарваны савецкім урадам у красавіку 1945 г.).

У той жа час Германія пачала размаўляць мовай ультыматумаў з Польшчай і Літвой, паграбуючы ад Польшчы так звананага «Данцыгскага калідору» (тэрыторыі, якая дазволіла б злучыць нямецкую Усходнюю Прусію з Данцыгам-Гданьскам, што меў у той час статус вольнага горада), а ад Літвы – горад Клайпеду (Мемель) з прылеглай тэрыторыяй.

Тут сталінскі ўрад зноў выступіў з лозунгам стварэння сістэмы калектыўнай бяспекі ў Еўропе. Ініцыятыва канкрэтных дзеянняў, аднак, зыходзіла з боку Англіі і Францыі. 21 сакавіка 1939 г. амбасадар караля Вялікабрытаніі ў СССР Уільям Сідс уручыў савецкаму наркаму замежных спраў Максіму Літвінаву праект адпаведнай дэкларацыі, якую меліся падпісаць Англія, Францыя, Савецкі Саюз і Польшча. Але сталінскія дыпламаты пачалі абстаўляць падпісанне гэтай дэкларацыі рознымі ўмовамі і ўсяляк адцягвалі падпісанне. 3 траўня Літвінава, які меў рэпутацыю больш праанглійскага, чым прагерманскага дыпламата, адхіляюць ад пасады, якая пераходзіць да найбліжэйшага сталінскага паплечніка Молатава. Англійска-французска-савецкія перамовы па дыпламатычных каналах працягваліся, хоць і без колькіх будзь заўважна прагрэсу.

11.13. Умовы развіцця адукацыі, навукі і культуры Савецкай Расіі ў 30-я гг. XX ст. У галіне асветы ў 30-я гады Савецкая Расія і некаторыя з залежных ад яе рэспублік фармальна дасягнулі істотных поспехаў. У гэты час было ўведзена абавязковае пачатковае навучанне, у гарадах абавязковай павінна была стаць школа-сямігодка. Павялічылася колькасць сярэдніх школ. Пры гэтым, аднак, значную долю ў змесце адукацыі займала ўсхваленне асабіста Сталіна і «мудрай па літкі» яго бальшавіцкай партыі. Пасля чарговых хваляў сталінскага тэрору з падручнікаў выдзіраліся старонкі з прозвішчамі і выявамі асобаў, якія рэспублікам з герояў ператварыліся ў «ворагаў народа». Навучальны працэс на ўсёй тэрыторыі савецкай імперыі ўніфікаваўся рэгламентаваўся рознымі інструкцыямі.

Працягвалі працаваць школы для малапісьменных, курсы па ліквідацыі непісьменнасці. Паводле афіцыйных звестак у 1940 г. каля 90 % насельніцтва Савецкай Расіі ва ўзросце ад 9 да 50 гадоў ужо ўмелі чытаць і пісаць.

Высокімі былі тэмпы росту колькасці ўстаноў прафесійна-вытворчай адукацыі, ФЗН і тэхнікумаў: агулам у 1930-х гг. ва ўсім СССР іх заахчыла каля 2,8 млн чалавек. Працавала 817 універсітэтаў і іншых ВНУ, якасць падрыхтоўкі спецыялістаў у якіх, аднак, увесь час падала – у сувязі з радыкальным узмацненнем ідэалагізаванасці навучання і асабліва з прычыны арыштаў і забойства многіх навукоўцаў-выкладчыкаў падчас сталінскага тэрору. Тым не менш у інжынерна-тэхнічнай адукацыі былі і пазітыўныя зрухі.

У складаным становішчы апынулася расійска-савецкая навука. У Акадэміі навук СССР і рэспубліканскіх акадэміях ствараліся новыя інстытуты і лабараторыі, на базе якіх узніклі навуковыя цэнтры. Ва ўмовах абвешчанага курса на індустрыялізацыю ўзрасла роля прыкладных навук. Важныя адкрыцці зрабілі навукоўцы Генрых Графіца, Міхаіл Шатэлен (энергетыка і электратэхніка), Аляксандр Ферсман (геалогія), Іван Бардзін (металургія), Сяргей Вавілаў (оптыка). Над стварэннем мадэляў тэхнікі працавалі арганізатары Сяргей Ільюшын, Уладзімір Петлякоў, Арцём Мікаеян, Аляксандр Тупалеў, Аляксандр Якаўлеў; канструктары: бранятанкавай тэхнікі (Жазэф Коцін, Аляксандр Марозаў), артылерыйскай зброі (Іван Кляймёнаў, Васіль Грабін), стралковай зброі (Георгій Шпагін, Васіль

Дзегцяроў, Уладзімір Фёда раў) і іншыя.

Шмат хто з канструктараў (на прыклад, Сяргей Каралеў, Аляксей Тупалеў, Валянцін Глушко) быў арыштанымі працашчыцамі спецыяльных лагерах («шарашках»). Яшчэ горшы лёс – фізічна наважныя – чакаў такіх выбітныя вучоўцаў, як фізікі Леў Шубнінаў, Ганс-Густав Гельман, Барыс Гесэн, Аляксандр

Вучоны-геолаг Аляксандр Ферсман

Сатаніч, радзёных нікваліраваў, маёматых кудзімірнатаўскі, Ян Шпільрайн, мінералог Мікалай Федаскі, мікрамікалай Гарбуноў, глебазнаўцаў беларусы Якаў Афанасіў і Мікалай Тулакаў, гідролог Павел Бутаў, гідратэхнік і гідродынамік Гр. Глушчэў...

Гуманітарныя навукі ў Расіі і іншых савецкіх рэспубліках былі практычна разгромленыя. Мноства вучоўцаў пасаджылі за кратамі (гісторыкі Яўген Тарле, Сяргей Платонаў, Мацвей Любаўскі, першы рэктар Белдзяржуніверсітэта Уладзімір Пічэта; філосаф Аляксей Лосеў, гісторык і мастацтвазнаўца Мікалай Ліхачоў, этнограф Мікалай Конрад, філолаг і культуролог Дзмітрый Ліхачоў ды інш.). Эканамісты Аляксандр Чаянаў, Мікалай Кандрацьеў, Валер'ян Асінскі-Абаленскі, філосаф Іван Лупал, этнограф Аляксандр Самайловіч, мовазнаўцаў Яўгеній Паліванаў, Мікалай Дурнава, Рыгор Ільінскі, Рыгор Цэрэтэлі, гісторыкі Уладзімір Бянішэвіч, Васіль Дружынін, Мікалай Лукін і іншыя вядомыя дзеячы навукі загінулі адруксталінскіх прычынаў.

Лінгвіст Яўгеній Паліванаў

У той самы час падтрымку з боку бальшавіцкіх кіраўнікоў атрымоўвалі вучоныя з сумнеўнай якасці, т акія як м овазнаўца Мі калай Мар, гісторык Пётр Паспелаў, філосаф Павел Юдзін.

У дачыненні да дзеячаў літаратуры і мастацтва бальшавікі паводзілі сябе яшчэ больш рашуча. Дзеля забеспячэння поўнага кантролю над гэтымі сферамі яны стварылі прафесійныя саюзы *ма с такў* (1931), *архітэктараў, кампазітараў* (аб одва – 1932), *пісь менні каў* (1934; дзеля гэтай мэты Сталін выкарыстаў аўтарытэт Максіма Горкага, які за тры гады перад тым канчаткова вярнуўся ў СССР). У 1932 г. было створана т аксама *Усерасійскае тэатральнае таварыства*. Адзіным сапраўдным метадам мастацкай творчасці быў абвешчаны «сацыяліс тыч нэрэалізм» (*сацрэалізм*). Героём большасці формаў мастацкай творчасці сацрэалізму меўся стаць «просты савецкі чалавек», галоўная якасць якога – адчуванне ім поўнага шчасця толькі таму, што ён жыве пры бальшавіцкай уладзе на чале з яе вялікім правадыром. Такому літаратурнаму герою прызначаліся рознага кшталту ворагі, і яны, вядома, знаходзіліся – у выглядзе «класава чужых элементаў», «ку лаюў і пад ку лан ні кў», «шкод ні кў», «шпі ёнаў». Аў та ры тво раў павінны былі заўсёды станавіцца «на бок народа» або выказваць быццам бы яго думку. Паступова ў сацрэалістычных творах выпрацоўвалася іерархія вобразаў, на вяршыні якой стаялі бальшавіцкія правадыры Ленін і Сталін. Пасля пышнага святкавання 60-годдзя Сталіна ў 1939 г. ён і стаў першым галоўным героем. Парадныя партрэты жывалісцаў

Плакат сталінскага часу

і скульп та раў, творы лі та ра ту ры, кі не матэрафа ад лост руў вялі вы знача нныя самім жа С таліным ідэа лае мы: «Сталін – гэта Ленін с ёння», «Права дыр – мудры кі раўнік краіны», «Права дыр – вя лі кі пал каю дзец», «Права дыр – мудры настаў нік», «Права дыр – пр о сты і душэўны, але строгі чалавек».

Высылкамі і расстрэламі караліся адхіленні творцаў ад сацыялізму ў выглядзе, напрыклад, «аўтарства кантрарэвалюцыйных твораў», «фармалізму ў мастацтве» або «абароны кулацтва» (рускія паэты Восіп Мандалыштам, Мікалай Ключоў, Павел Васільеў; празаікі Ісак Бабель, Барыс Пільняк; жывапісец і музыкант Мікалай Бруні; мастакі Леў Гальперын, Вера Ермалаева, Мікалай Сянкевіч, Міхаіл Каменскі; тэатральны рэжысёр Усевалад Меерхольд; рэлігійны філосаф Павел Фларэнскі). За «буржуазны нацыяналізм» і «шпіянаж на карысць буржуазных дзяржаў» расстрэльваліся і паміралі ў высылках не толькі (у вялікай колькасці) паэты, празаікі, драматургі ў савецкай Украіне, савецкай Беларусі ці ў савецкіх рэспубліках Сярэдняй Азіі, але і, напрыклад, башкірскія (Габдула Амантай, Булат Ішэмул, Гайнан Хайры, Давут Юлтый), бурацкія (Базар Барадзійн, Дон Цыдэн), дагестанскія (Рабадан Нуроў), інгушскія (Тэмбат Бекаў), калмыцкія (Намто Ачыраў, Санджы Каляеў), крымска-татарскія (Амдзі Гірайбай, Абдула Лятыф-Задэ), мардоўскія (Фёдар Часнакоў), марыйскія (Нікан Ігнацьеў, Алык Іпай, Сяргей Чавайн, Осып Шайдар, Яныш Ялкайн, М. Шкетан), татарскія (Гумер Тулумбай, Шаміль Усманаў, Галімджан Ібрагімаў), чацэнскія (Шамсудзін Айсханаў, Абдзі Дудаеў, Саід Бадуаеў, Ахмад Нажаеў), удмурцкія (Кузубай Герд), чувашскія (Аркадзій Арыс, Мікалай Шубасінні, Метры Юман, Несцер Янгас). Расстраляны былі і таленавіты башкірска-татарскі кампазітар ды спявак Газіз Альмухаметаў.

Тым не менш і ва ўмовах татальнага шукання ворагаў, страху, даносніцтва ў 30-я гады ў Расіі культурнае жыццё не замірла. Менавіта тады з'явіліся (хоць былі апублікаваныя толькі ў рэдкіх выпадках) не толькі найлепшыя творы «расстралянага пакалення», але і такія літаратурныя шэдэўры, як творы раней згаданых пісьменнікаў: раман «Майстар і Маргарыта» Міхаіла Булгакава, аповесці «Катлаван», «Ювенільнае мора», «Джан» Андрэя Платонава, эпапеі «Жыццё Кліма Самгіна» Максіма Горкага і «Ціхі Дон» Міхаіла Шалахава, маладая проза Міхаіла Прышвіна, паэма Ганны Ахматавай «Рэквіем», таленавітыя паэтычныя зборнікі Барыса Пастарнака, а таксама паэзія і аповесць «Старая» Данііла Хармса, лірыка Мікалая Забалоцкага, апавяданні Канстанціна Паўстоўскага.

Самабытнай з'явай 30-х гадоў была паэзія габрэйскага паэтаў

Міхаіл Шолахаў на балконе
свайго дома ў станцыі Вёшанскай
(левы бераг Дона)

Пераца Маркіша, Льва (Лейба) Квітко, празаіка і драматурга Давіда Бергельсона. На іншых мовах народаў Расіі значныя творы на пісьмі: ады гэі скі пісь мен нік Тэмбот Ке рашаў, асе цінскіпаэт і празаік Барон Бацыёў, бурацкі драматург Намжыл Балдано, даўстанскіяпаэты: аварскі – Гамзат Цадаса, кумыцкі – Аткай Аджаматаў, лакскі і кумыцкі – Эфендзі Капіёў, лезгінскі – Тагір Хурчскі, табасранскі – Абу-муслім Джафару; калмыцкія

паэты Канстанцін Эрэнджэнаў і Цэрэн Ліджынаў, карачаеўскі драматург і кампазітар Шахарбій Эбзееў, карэльскі паэт і празаік Тобіас Гутары, кумыцкі пісьменнік Аткай Аджаматаў, кумыцкі літаратар, тэатральны рэжысёр, кампазітар і актор Тэмір-Булат Бейбулатаў, татарскія літаратары Муса Джаліль, Даржыя Апакава, Ібрагім Газі, Каві Наджмі, удмурцкі празаік Міхаіл Лямін, удмурцкі драматург Ігнацій Гаўрылаў, чувашскія літаратары Іван Саламбек, Васіль Міта, Мікалай Шэлебі, Якаў Ухсай, чукоцкі празаік Тынэтэгын, эвенкійскі празаік Мікіта Сахараў, якуцкі празаік Мікалай Мардзінаў ды іншыя.

Прыцягвалі да сябе ўвагу працы рускіх мастакоў Пятра Канчалюўскага, Уладзіміра Фаворскага, Арыстарха Лянтулава, Паўла Корына, Аляксандра Дэйнекі, асецінскага мастака Аслан-Гірэя Хохава, татарскага мастака Бакі Урманчэ, бурацкага мастака і паэта Філіпа Балдаева, чукоцкага мастака, гравёра і паэта Міхаіла Вуквола; творы рускіх скульптараў Сяргея Канёнкава, Веры Мухінай, Мікалая Томскага, Аляксандра Мацвеева. Адметнымі былі таксама будынкі, спраектаваныя рускімі архітэктарамі Уладзімірам Шчуко, Аркадзіем Лангманам, Уладзімірам Рудневым, Іванам Фаміным, Уладзімірам Сямёнавым, Барысам Ёфанам, Уладзімірам Гельфрэйхам.

Тэатр у Савецкай Расіі перажываў крызіс. Тым не менш на сцэне глядачы маглі бачыць выбітных актараў – таго ж Васіля Качалава, Івана Масквіна, Алу Тарасаву, Мікалая Багалава. Працягвалі праца-

ваць вядомыя рэжысёры Неміровіч-Данчанка, Таіраў. Папулярнымі зрабіліся марыйскі актор Ёыван Кырла, асецінская актрыса Васіліса Камаева ды іншыя. Вядомасцю карыстаўся Габрэйскі дзяржаўны тэатр у Маскве, галоўным рэжысёрам якога быў Саламон Міхоэлс.

У галіне класічнай музыкі вылучаліся творы рускіх кампазітараў Сяргея Пракоф'ева (вярнуўся ў Расію ў 1936 г.), Дзмітрыя Шастаковіча, Мікалая Мясніскага, Дзмітрыя Кабалевскага, асецінскага кампазітара Барыса Галаева, башкірскага кампазітара Султана Галяшы, татарскага кампазітара Ісмаіла Ісмаілавіча Сяітдзіна, чувашскага кампазітара Фёдара

Марыйскі актор Ёыван Кырла ў кінафільме «Пуцёўка ў жыццё» (рэжысёр Мікалай Эк, 1931)

Галіна Уланова ў спектаклі «Бахчысарайскі фантан» на музыку Барыса Асаф'ева

Паўлава. Зрэшты, опера Шастаковіча «Кацярына Ізмайлава» і яго ж балет «Светлы ручай» былі выключаны з рэпертуараў савецкіх тэатраў паводле загадаў указання Сталіна (за «какафонію ў музыцы»).

Сярод оперных выканаўцаў, якія не эмігравалі з Расіі, вылучаўся свайго роду адметным голасам рускі спявак Сяргей Лемешаў.

Ва ўсім свеце сталі вядомыя імёны рускіх балерын Галіны Уланавай, Волгі Лепашынскай, габрэйска-рускіх танцора балета Асафа Месерэра, піяніста Эміля Гігеля, скрыпача Давіда Ойстраха, рускіх оперных спевакоў Аляксандра Пірагова, Антаніны Няжданавай, Максіма Міхайлава, Надзеі Абу-

хавай. Музыку для аперэт, папулярныя песні пісалі Ісак Дунаеўскі, Мацвей Блантэр, Барыс Аляксандраў. Спявак Леанід Уцёсаў стварыў вядомы на той час ленынградскі джаз-аркестр.

У 1930-х гг. з'явіліся таленавітыя мастацкія кінастужкі «Чапаеў» (пастаноўка братоў Васільевых, у галоўнай ролі Барыс Бабачкін), «Вясёлыя дзецюкі» і «Цырк» (рэжысёр Рыгор Аляксандраў, выканаўца галоўных роляў Лю боў Арлова), «Трынаццаць» (рэжысёр Міх аіл Ром, выканаўца галоўнай ролі Іван Навасельцаў).

11.14. Перадумовы і пачатак Другой сусветнай вайны.

20 траўня 1939 г. старшыня Саўнаркама і наркам замежных спраў СССР Вячаслаў Молатаў нечакана шмаг для каго прыняў германскага пасла ў Маскве графа Фрыдрыха-Вернера фон Шуленбурга. Адна заўвага Молатава ў разіла Шуленбурга: «...аб одва ў рады па вінны падумаць над тым, як стварыць лепшую палітычную аснову для іх адносінаў». Гэтая ідэя стала актыўна прасоўвацца савецкім часовым павераным у Берліне Георгіем Астахавым, які пачаў весці актыўныя кансультацыі з уплывовымі палітыкамі рэйха. Усё гэта, натуральна, не стварала на йлепшага фону для аангліиска-французска-савецкіх перамоў, якія пачалі з розных прычынаў з ацягвацца. Разам з тым Гітлер ужо распрацаваў план вайны супраць Польшчы і быў зацікаўлены ў тым, каб не дапусціць у той час вайны на два фронты – супраць Англіі і Францыі на захадзе і супраць СССР на ўсходзе. Падзеі развіваліся імкліва: 3 жніўня гітлераўскі шэф дыпламатыі Ёахім фон Рыбентроп сустрэўся з Астахавым у Берліне, і ў гэты ж самы дзень Молатаў зноў прыняў Шуленбурга ў Маскве. Наступныя два з паловай тыдні, відавочна, распрацоўваўся канчатковы тэкст савецка-германскага пакта, але пры гэтым бальшавіцкі ўрад імітаваў перамовы з англійска-французскай дэлегацыяй, якая ў сярэдзіне месяца прыбыла ў Маскву.

19 жніўня на таемным пасяджэнні палітбюро ЦК бальшавіцкай партыі Сталін абвясціў: «Мы зр обім св ой выб ар, і ён зразумелы. Мы павінны прыняць нямецкую прапанову і ветліва адаслаць назад аангліиска-французскую місію. Першай перавагай, якую мы атрымаем, будзе знішчэнне Польшчы да самага наваколля Варшавы, уключаючы ўкраінскую Галіччыну». Палітбюро аднадушна падтры-

мала Сталіна, і ўжо на заўтра Гітлер і Сталін абмяняліся тэлеграмамі між уякіх кантатавалі, што падпісанне савецка-германскага пакта ў гэты момант стане «паваротным пунктам для суцэльнага паляпшэння паляўчых адносін» паміж Расіяй і Германіяй.

23 жніўня 1939 г. у Маскву прыбыў Рыбентроп, і дамова была падпісаная. Сам тэкст дакумента нагадваў тэксты аналагічных «пактаў аб непадзе», што заключаліся паміж рознымі міжражывамі свету ў розныя гады. А саблівасцю гэтай дамовы, аднак, было тое, што да яе далучаўся *сакрэтны пратакол*, дзе чорным па белым было напісана пра «размежаванне сфераў узаемных інтарэсаў» Расіі і Германіі ва Усходняй Еўропе. Гэтае размежаванне ў рэальнасці азначала знішчэнне і падзел Польшчы, аддачу пад савецкае ўладаранне незалежных Латвіі і Эстоніі (Літва павінна была напачатку застацца ў межах «сферы інтарэсаў» рэйха).

У некаторых гістарычных працах цяжка ігнараваць пытанне, што ж сапраўды падмуркам рэальнага збліжэння нацысцкай Германіі і бальшавіцкай Расіі пры канцы 1930-х гг. На наш погляд, тут адыграла сваю ролю, сярод іншага, сутнасная блізкасць гітлераўскага і сталінскага рэжымаў. Нягледзячы на з'яўленне ў неаднолькавых гістарычных умовах, нацысцкі і камуністычны тыпы таталітарызму мелі падобныя прыкметы:

- у абодвух выпадках было дасягнута поўнае дамінаванне адной-адзінай партыі (камуністычнай партыі ў СССР і нацыянал-сацыялістычнай партыі ў Германіі);
- і там, і там велізарную ролю адыгрывала ідэалогія, якая ўяўляла сабой сістэму ідэй (ідэя расавай перавагі ў Германіі, ідэя барацьбы пралетарыята з капіталістычным ладам у СССР); ідэалогія

Молатаў прыняты Гітлерам у Берліне.
Старонка савецкай газеты,
лістапад 1939 г.

ахоплівала ўсе без вынятку сфэры прыватнага і грамадскага жыцця і мелася быць агульнапрызнанай;

- для абодвух гэтых рэжымаў быў характэрны пастаянны пошук ворагаў, як унутраных, так і знешніх: Германія лічыла ворагамі камуністаў, сацыял-дэмакратаў, габрэяў; у СССР у ворагі залічвалі ўсіх, хто не прытрымліваўся класавай тэорыі марксізму-ленінізму;
- і там, і там існавалі разгалінаваная, шчодро фінансаваная дзяржавай сістэма прапаганды, татальны кантроль над СМІ, жорсткая цэнзура лю бой інфармацыі і ізаляцыя народа ад крыніц аб'ектыўнага інфармавання;
- і ў Германіі, і ў СССР было цалкам забяспечана падпарадкаванне ўсіх дзяржаўных устаноў (войска, спецслужбы, суды, органы мясцовага самакіравання) кіраўнічай партыі;
- у абодвух выпадках адбывалася абсалютная ідэалізацыя вобраза правядыра рэжыму;
- важным складнікам таталітарных рэжымаў і Германіі, і СССР стала сістэма рэпрэсіўных органаў, якая склалася з судовых і пазасудовых органаў: ажыццяўляўся нагляд і кантроль над кожным грамадзянінам незалежна ад яго сацыяльнага становішча;
- і ў Германіі, і ў СССР масава ствараліся канцлагеры, у якія адпраўляліся тысячы людзей, у большасці выпадкаў невінаватых.

Такім чынам, с тановіцца відавочным падабенства асноўных тэндэнцый станаўлення таталітарных рэжымаў у Савецкім Саюзе пры Іосіфе Сталіне і ў Германіі пры Адольфе Гітлеру, прытым што ў дэталях існавалі пэўныя адрозненні паміж імі: напрыклад, савецкі рэжым ажыццяўляў тэрор супраць усіх народаў імперыі, у той час як нацысты асноўны ўдар наносілі па іншых расах і нацыянальнасцях.

11.15. Саюзніцкія адносіны паміж бальшавіцкай Расіяй і нацыскай Германіяй на першым этапе вайны. Пасля нападу Германіі на Польшчу 1 верасня 1939 г. на захадзе і ўвядзення 17 верасня дывізій Чырвонай арміі на тэрыторыю тагачаснай усходняй Польшчы (Заходняя Украіна і Заходняя Беларусь) савецкая імперыя і нямецкі рэйх падпісалі 28 верасня новую дамову (якая гэтым разам мела назву «аб сяброўстве і межах») і 2 новыя сакрэтныя пратаколы да яе. У першым пратаколе ўдакладнялася раней вызначанае размежаванне

сфер інтарэсаў рэйха і СССР: лёс Літвы перадаваўся цяпер у рукі бальшавікоў, а частка акупаванай тэрыторыі паміж рэкамі Наравам, Віслай, Санам і Заходнім Бугам адыходзіла да гітлераўскай Германіі. У другім сакрэтным пракаоле было зафіксавана, што абодва бакі «не дапускаць на сваіх тэрыторыях ніякай польскай прапаганды, якая дзейнічае на тэрыторыі другой краіны. Яны ліквідуюць зародкі падобнай агітацыі на сваіх тэрыторыях і будуць інфармаваць адно аднаго пра захады, неабходныя дзеля гэтага».

Савецкія і некаторыя сучасныя расійскія гісторыкі сцвярджаюць, што бальшавіцкія кіраўнікі СССР, аддаўшы загад на ўвядзенне сіл Чырвонай арміі ў Заходнюю Украіну і Заходнюю Беларусь, «рабілі вымушаны крок» і «бралі пад ахову насельніцтва гэтых тэрыторый і іх маёмасць». Такого кшталту сцвярджэнні цалкам абвяргаюцца даўно ўжо апублікаванымі дакументамі з архіва міністэрства замежных спраў Германіі. У сакрэтнай тэлеграме Рыбентропа свайму паслу ў Маскве за 3 верасня 1939 г. (№ 253) апошніау прапаноўвалася абмеркаваць пытанне з Молатавым на конттаго, «ці палічыць Савецкі Саюз пажаданым, каб руская армія выступіла ўспрыяльны момант супраць тых польскіх вайсковых сіл, якія знаходзяцца ў рускай зоне ўплыву». У сваю чаргу пасол Шуленбург 17 верасня ў тэлеграме (№ 371) інфармаваў свайго шэфа наступным чынам: «Сталін у прысутнасці Молатава і Варашылава прыняў мяне ў 2 гадзіны ночы і заявіў, што Чырвоная армія перасячэ савецкую мяжу ашостаў гадзіне раніцы на ўсёй яе працягласці ад Полацка да Камянец-Падольска». Больш даверлівыя адносіны паміж дзвюма дзяржавамі ў напружанай міжнароднай сітуацыі таго часу было цяжка сабе ўявіць.

22 верасня 1939 г. на знак сумеснай перамогі Чырвонай арміі і гітлераўскага вермахта над зненавіджанай з абодвух бакоў Польшчай у беларускім Брэсце адбыўся *супольны савецка-германскі вайсковы парад*, які прымалі камандзір XIX механізаванага корпуса германскай арміі генерал Гайнц Гудэрыян і камандзір савецкай 29-й асобнай танкавай брыгады Сямён Крывашэін.

Кіраўнік савецкага ўрада Вячаслаў Молатаў падвёў вынікі гэтай вайны наступным чынам: «Кіраўнічыя колы Польшчы нямала фанабэрыліся «трываласцю» свайго дзяржавы і «магутнасцю» свайго

Германска-савецкі супольны парад у Брэсце, які прымаюць генерал Г. Гудэрыян і камандарм С. Крываашэін, 22 верасня 1939 г. Злева – генерал Мориц фон Віктарын

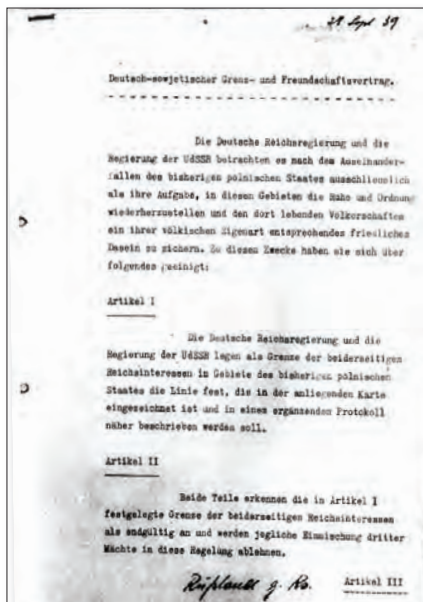

войска. Адна к а казалася дастаткова кароткага ўдару па Польшчы з боку спачатку германскай арміі, а потым – Чырвонай Арміі, каб нічога не засталася ад гэтага звыродлівага стварэння Версальскай дамовы». Такім чынам, савецкае кіраўніцтва пацвердзіла свой чынны ўдзел у развязванні Другой сусветнай вайны.

Акт помсты Сталіна палякам за паражэнне ў савецка-польскай вайне 1920 г., аднак, меў свой жахлівы працяг. Калі Чырвоная армія ўвайшла на тэрыторыі Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі, камандаванне польскай арміі да ла з агад св аім в ойскам на гэ т ай тэрыторыі трымацца палажэнняў Дамовы аб ненападзе паміж СССР і Польшчай за 25 ліпеня 1932 г. і не аказваць узброенага супраціву савецкім часткам. Далёка не ўсюды гэты з агад выконваўся, але ў выніку вялікая колькасць вайскоўцаў – сярод якіх больш за 20 тысяч складалі толькі што прызваныя ў польскае войска (найперш з тэрыторый Украіны і Беларусі) афіцэры-рэзервісты з ліку настаўнікаў, медыкаў, інжынераў, цывільных службоўцаў – бы ла інтэрнаваная органамі НКВД, Інтэрнаваных р азмясцілі ў некалькіх лагерах на тэрыторыі Расіі і Украіны. Па першым часе яны мелі адносна нармальныя ўмовы: ім дазвалялася насіць вайсковыя знакі адрознення, нават мець пры сабе халодную зброю; рацыён іх харчавання як на савецкія ўмовы быў не самы горшы. Аднак 5 сакавіка 1940 г. кіраўнік

НКВД Лаўрэнцій Берыя даслаў Ста лі ў дакладную нататку за №794/5, у якой абвінаваціў ін тэр нашых вайскоўцаў у «антысавецкай агітацыі» і прапанаваў «справы аб заходжанні ў лагерах для ваеннапалонных 14 700 чалавек, былых польскіх афіцэраў, чыноўнікаў, папашчыкаў, разведчыкаў, жандараў, асаднікаў і наглядчыкаў турмаў... разгледзець у асобым парадку, з прымяненнем да іх найвышэйшай меры пакарання – расстрэлу». У гэтай жа нататцы ў дадатак прапанаваў расстраляць 11 000 «былых памешчыкаў, фабрыкантаў, афіцэраў», якія знаходзіліся ў турмах Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. На згаданым дакуменце стаяць візы членаў бальшавіцкага палітбюро – Сталіна, Варашылава, Молатава, Анастаса Мікаяна з прыпіскай: «т. Калінін – за; т. Кагановіч – за». Інтэрнаваных асоб, якія знаходзіліся ў лагерах у Казельску (Смаленская вобласць), Асташкаве (Калінінская вобласць) і Старабельску (Варашылаўградская вобласць Украіны), на працягу тых тыдняў, да 10 красавіка 1940 г., дастаўлялі ў лес паблізу вёскі *Катынь*, недалёка ад Смаленска, а таксама ў Калінінскае і Харкаўскае ўпраўленні НКВД і забівалі стрэламі са стралковай зброі ў патыліцы. Ахвярамі гэтай «аперацыі» (разам з асобамі, забітымі ў Кіеве, Мінску, Херсоне) сталі 21 857 чалавек, сярод якіх значную частку складалі беларусы, украінцы, габрэі.

Наступнай мэтай экспансіянізму с сталінскай Расіі стала Фінляндыя, якая, як мы ведаем, здолела адстаяць сваю незалежнасць падчас расійскай грамадзянскай вайны. 14 кастрычніка 1920 г. паміж

Сакрэтны пратакол да германска-савецкай дамовы за 28 верасня 1939 г.

Расіяй і Фінляндыяй быў заключаны пакт аб ненападзе, які ў 1934 г. быў пралангаваны на наступныя 10 гадоў.

Тым не менш, згодна з дадатковым пратаколам да с талінска-гітлераўскай дамовы за 23 жніўня 1939 г., Фінляндыя павінна была пагадзіцца на «тэрытарыяльна-палітычнае пераўладкаванне», і права на такое «пераўладкаванне» а ддавалася маскоўскім б альшавікам. Адпаведныя дзеянні сталінскага ўрада і Чырвонай арміі не прымусілі сябе доўга чакаць. Савецкая Расія напала на Фінляндыю 30 лістапада 1939 г. без абвяшчэння вайны. У якасці падставы для нападу савецкая прапаганда вылучыла тэзіс, нібыта «праходжанне савецка-фінскай мяжы за 32 км ад Ленінграда несла пагрозу Савецкай дзяржаве і Ленінграду». Прапагандысты, аднак, забываліся дадаваць, што ўсё насельніцтва Фінляндыі на той час было меншым за насельніцтва таго ж Ленінграда з прыгарадамі.

Перад гэтым то лкі ў верасні-кастрычніку дз еяч Камінт эрна, этнічны фін Ота Куўсінен пабываў у кабінцеце Сталіна не менш за 20 разоў. Першыя дні савецка-фінскай вайны выявілі прычыну гэтых выклікаў. 1 снежня ў памежным гарадку Тэрыёкі раптоўна аб'явіў пра сваё існаванне «рабоча-сялянскі ўрад Дэмакратычнай Рэспублікі Фінляндыі» на чале з тым самым Куўсіненам.

Рушыўшы ў бой, савецкія дывізіі адразу ж наткнуліся на зацяты супраціў. Высветлілася, што Чыр воная армія бы ла абсалютна не падрыхтаваная да вайны ў зімовых умовах. Перакінутыя з Украіны дывізіі не мелі зімовага абмундзіравання, пачаліся масавыя выпадкі абмаражэння. У савецкіх дывізіях не хапала патрэбнай аўтаматычнай зброі. Савецкія транспартныя сродкі таксама не былі прыстасаваныя да б аявых дзеянняў ва ўмовах суровай зімы. Чыр вонаармейцы не ў мелі весці агонь на б ягу, на лыжах. Р аптоўна з'яўляючыся ў нечаканых месцах, фінскія снайперы на носілі савецкім в ойскам адчувальныя страты. Няўменне чырвонаармейцаў хадзіць на лыжах спрабавалі кампенсаваць мабілізацыяй у дзейную армію прафесійных лыжнікаў-спартсменаў, і шмат хто ў выніку бясслаўна загінуў.

Спробы адкінуць фінскую армію лабавым ударам па ўмацаваннях працяглай, але ўжо не надта сучаснай на той момант «лініі Манергейма» ска нчваліся в елізарнымі с тратамі. Галоўныя камандзіры Чырвонай арміі дэманстравалі сваю некампетэнтнасць. Сталіну

давялося выклікаць з Далёкага Усходу генерала Рыгора Штэрна і замяніць камандуючага Ленінградскім фронтам генерала Мерацкова на маршала Сямёна Цімашэнку. Каб узяць дух савецкіх войскаў, на фронт былі адпраўлены добраахвотнікі – камсамольцы Ленінграда і Масквы. Шмат хто з іх прайшоў толькі кароткатэрміновую, якая доўжылася ўсяго некалькі тыдняў, вайсковую падрыхтоўку. Кінутыя ў бой добраахвотнікі неслі велізарныя страты.

У цэнтральных гарадах Расіі, Маскве і Ленінградзе, неўзабаве пачаў адчувацца недахоп харчавання. Незвычайна суровыя маразы ўзімку 1939–1940 гг. прывялі да транспартных перабояў. Вайна супраць маленькай Фінляндыі нечакана аказалася для савецкага кіраўніцтва зусім не пераможнай. Толькі ў пачатку лютага 1940 г., сканцэнтраваны на фронце 27 дывізіяў (якім супрацьстаялі толькі дзевяць фінскіх), тысячы гармат і танкаў, Чырвоная армія пад камандаваннем Цімашэнкі здолела прарваць «лінію Манергейма». Савецкія танкі выйшлі на аператыўную прастору, і Фінляндыя, якая сутыкнулася з перспектывай атрымання ў сябе ўрада Куўсінена, нічога не заставалася, як звярнуцца да СССР з просьбай аб замірэнні. 12 сакавіка 1940 г. была заключана мірная дамова, згодна з якой фактычна ўвесь Карэльскі перашыек і значная частка тэрыторый на поўнач ад яго, усё Ладажскае возера, шэраг астравоў у Фінскім заліве, часткі астравоў Рыбачы і Сярэдні аддаваліся Саветам. Таксама сталінскі ўрад атрымоўваў у арэнду тэрмінам на 30 гадоў паўвостраў Ханка. Разам з тым бальшавіцкі «ўрад» Фінляндыі давялося распусціць. Вернаму сталінцу Куўсінену ва ўзнагароду была дадзена Масквой пасада старшыні Вярхоўнага Савета новаўтворанай *Карэла-Фінскай ССР* (праіснавала да 1956 г. і была анексавана Расіяй).

Згодна з цяперашнімі ацэнкамі гісторыкаў, Савецкі Саюз страціў падчас зімовай вайны каля 100 тыс. чалавек з абітымі супраць прыкладна 20 тыс. з боку фінскай арміі і мірнага насельніцтва. Але не толькі цяжкімі фізічнымі стратамі вымяраўся вынік фінскай вайны для сталінскай Расіі. У снежні 1939 г. Ліга Нацый фармальна асудзіла СССР за агрэсію і выключыла яго са складу Лігі. Да гэтага часу толькі тры дзяржавы былі асуджаныя Лігай Нацый як агрэсары: мілітарызцкая Японія, фашысцкая Італія і нацысцкая Германія. Цяпер да гэтага спісу дадаўся бальшавіцкі Савецкі Саюз.

Гэта ўсё, аднак, толькі рэзвязала рукі с талінскаму кіраўніцтву Расіі, якое ў якасці наступных мішэняў сваёй агрэсіўнай палітыкі выбрала краіны Балтыі і румынскую Бесарабію. Адразу пасля сумеснага выступу СССР і Германіі супраць Польшчы на пачатку Другой сусветнай вайны Савецкі Саюз ва ўльтыматыўнай форме запатрабаваў ад урадаў Латвіі, Эстоніі і Літвы падпісання каланіяльных пагадненняў пра стварэнне на іх тэрыторыях савецкіх вайсковых баз. Такія пагадненні былі ў выніку падпісаны ўжо ў кастрычніку 1939 г., бо ўрады балтыйскіх краін апынуліся сам-насам супраць двух магутных на той час агрэсараў. Да савецкіх вайскоўцаў там неўзабаве далучыліся супрацоўнікі НКВД і вайскавай рэзведкі. Каб крыху пацешыць самалюбства літоўскіх кіраўнікоў, Вільня і Віленскі край былі перададзены Сталіным Літве. У снежні 1939 г. Заходняя Украіна і Заходняя Беларусь былі фармальна далучаны да дэпаўдэнтаваных савецкіх рэспублік.

Улетку 1940 г. у Латвіі, Літве і Эстоніі практычна адначасова былі здзейснены дзяржаўныя перавароты і ўсталяваны бальшавіцкія рэжымы. У жніўні таго самага года былі створаныя Эстонская, Латвійская і Літоўская ССР у складзе Савецкага Саюза. Пры гэтым частка тэрыторый Эстоніі і Латвіі была далучана да Савецкай Расіі.

Нямецкі дыпламат Паўль Шміт, рэчы на таткі пра с сустрэчу Гітлера і Молатава 12 лістапада 1940 г. у Берліне, адзначыў, што «фюрэр выказаў сваё задавальненне» той акалічнасцю, што «дзякуючы абмену Літвы на Люблінскае ваяводства былі знятыя ўсе магчымыя непаразуменні паміж Расіяй і Германіяй» (маецца на ўвазе зафіксаваны вышэйзгаданым сакрэтным пратаколам да савецка-нямецкай дамовы за 28 верасня 1939 г. перападзел сфер інтарэсаў паміж Сталіным і Гітлерам).

28 чэрвеня 1940 г. войскі Чырвонай арміі пад камандай генерала арміі Георгія Жукава без абвясчэння вайны Румыніі пераправіліся цераз Днестр і неўзабаве захапілі тэрыторыі Бесарабіі і Паўночнай Букавіны. Гэтыя тэрыторыі былі неўзабаве ўключаны ў склад Малдаўскай аўтаномнай (якая пасля гэтага стала саюзнай) рэспублікі і савецкай Украіны.

Гітлераўскія войскі ў Заходняй Еўропе дзейнічалі практычна сінхронна са сталінскімі ва Усходняй. У красавіку таго самага года вер-

махт акупаваў Данію, у траўні – Нідэрланды, Люксембург і Бельгію, у чэрвені капітулявалі Нарвегія і Францыя. Улетку 1940 г. Германія пачала сапраўдную паветраную вайну супраць Вялікабрытаніі, у якой, аднак, перамогі не атрымала. Гэта памяннула планы Гітлера: замест таго каб пачаць поўнамаштабную вайну супраць Лондана, ён прыняў рашэнне ў першую чаргу рыхтавацца да ваенных дзеянняў супраць Масквы. Увесну 1941 г. наступнымі ахвярамі гітлераўскіх нашэсцяў сталі Грэцыя і Югаславія. Сталін жа ў гэты час разбіраўся на новадалучаных савецкіх тэрыторыях з мясцовым насельніцтвам: дзясяткі тысяч палякаў, беларусаў, украінцаў, літоўцаў, латышоў, эстонцаў былі дэпартаваны ў глыб тэрыторыі савецкай імперыі – найбольш на Поўнач Расіі, у Сібір і ў Казахстан.

Такім чынам, па лажэнні сакрэтных пратаколаў с талінска-гітлераўскіх пактаў 1939 года былі выкананы і нават перавыкананы.

З іншага боку, бальшавіцкі ўрад СССР у 1940–1941 гг. самым стараным чынам забяспечваў гітлераўскую Германію стратэгічнай сыравінай, нафтай і харчаваннем – фактычна дапамагаючы ёй у падрыхтоўцы вайны... супраць самога сябе.

Савецка-германскія эканамічныя адносіны вызначаліся гандлёвымі крэдытнымі дамовамі за 19 жніўня 1939 г. і 10 лютага 1940 г. Рэйху для вядзення вайны прабаваліся стратэгічныя матэрыялы: яе эканоміка ў пачатку Другой сусветнай вайны знаходзілася ў вялікай залежнасці ад імпарту. Асабліва вострай была залежнасць па волаве – 90 %, па каўчуку – больш за 85 %, па тэкстыльнай сыравіне – блізу 70 %, па баксітах – 99 %. Германія мела таксама значную патрэбу ва ўвозе некаторых прадуктаў харчавання.

На працягу 17 месяцаў пасля падпісання савецка-германскага пакта і да нападу Германіі на СССР Германія атрымала ад Савецкага Саюза 865 тыс. тон нафты, 1462 тыс. тон збожжа, 101 тыс. тон бавоўны-сырцу, 11 тыс. тон ільну, больш за 1 млн тон лесаматэрыялаў, 15 тыс. тон азбесту, 14 тыс. тон медзі, 3 тыс. тон нікелю, 140 тыс. тон марганцавай руды, 26 тыс. тон хромавай руды, 184 тыс. тон фасфату, 2736 кг плаціны.

Пастаўкі выконваліся савецкім бокам з выключнай дакладнасцю і пунктуальнасцю. Апошні эшалон з сыравінай перасек савецкую мяжу ў бок Нямеччыны за некалькі гадзін да пачатку германскага

нападу ўначы 22 чэрвеня 1941 г. У той самы час тэхніка (у тым ліку ваенная), якую павінен быў пастаўляць у СССР нямецкі бок, паступала нерэгулярна, са спазненнем.

11.16. Савецкі Саюз пасля нападу нацысцкай Германіі. Нягледзячы на то, што з дня нападу нямецкіх войскаў на рэспубліку Савецкага Саюза прайшло шмат дзясяткаў гадоў, пачаўся дыялог гісторыкаў і публіцыстаў аб гэтым падзеі. Ці быў гэта напад сапраўды нечаканым для рэспублікі і ці не планаваў Сталін сам першым ударыць па войсках вермахта тады ж, улетку 1941 года?

Прывядзем на пачатку дакументальныя факты. 26 чэрвеня 1940 г. быў прыняты ўказ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, паводле якога прымаліся жорсткія меры па ўмацаванні дысцыпліны на працоўных месцах: уводзілася ўсеагульная васьмігадзінная працягласць працоўнага дня, сямі дзённая працоўная нядзеля, пад страхам сур'ёзнага пакарання забараняўся самавольны сыход людзей з працы. У каментарых афіцыйных савецкіх СМІ савецкія людзі заклікаліся «ўсямерна ўмацоўваць абаронную магутнасць краіны». Паводле прынятага яшчэ 1 верасня 1939 г. закону аб усеагульным вайсковым абавязку праводзілася імклівае павелічэнне асабовых складу Чырвонай арміі. У студзені 1941 г. ён налічваў 4 млн 200 тыс. вайскоўцаў, а ўжо да 1 чэрвеня таго самага года гэтая лічба складала 5 мільёнаў. Толькі за адзін 1940 год былі сфарміраваны 42 новыя вайсковыя вучэльні. За перыяд са студзеня 1939 г. да 22 чэрвеня 1941 г. Чырвоная армія атрымала ад прамысловасці 17 745 баявых самалётаў, больш за 7 тыс. танкаў, 29 637 палявых артылерыйскіх устаноў, 52 407 мінамётаў. У складзе Ваенна-марскога флоту СССР на дзень пачатку вайны з Германіяй знаходзіліся тры лінкоры, сем крэйсераў, 59 лідараў і эсмінцаў, 218 падлодак, 269 тарпедных катараў, 2581 самалёт; берагавая абарона мела на ўзбраенні больш за тысячу гармат.

У студзені 1941 г. вайскамасобам (па тэнцыйных прыфрантавых) вайсковых акружэнняў было загадана перайсці ў стан павышанай гатоўнасці да баявых дзеянняў. Тэрмінова назахад пачыналі стратэгічныя рэзервы Чырвонай арміі з Урала, Забайкалля, рэспублік

Сярэдняй Азіі. З глыбіні Савецкага Саюза перадыслакаваліся 28 дывізій, 9 упраўленняў вайсковых карпусоў, чатыры ўпраўленні армій. Паводле сведчання савецкага маршала Андрэя Грэчкі, ужо праз 11 дзён пасля зацвярджэння Гітлерам 18 снежня 1940 г. плана вядзення вайны супраць СССР (так званы «План Барбаросы») гэты факт і асноўныя пункты рашэння германскага камандавання сталі вядомыя савецкай выведцы.

5 траўня 1941 г. было абвешчана аб прызначэнні Сталіна старшынёй Саўнаркама СССР – гэта сведчыла пра ўсведамленне маскоўскім кіраўніцтвам патэнцыйнай магчымасці пачатку вайны ў найбліжэйшы час. Савецкія разведчыкі і дыпламаты не раз перадавалі Сталіну звесткі пра тое, што плануецца напад Германіі на Савецкі Саюз і называлі канкрэтныя даты такога нападу, у тым ліку і дату 22 чэрвеня 1941 г.

Цяпер што да магчымасці нанясення Чырвонай арміяй прэвентыўнага ўдару па вермахце. Яшчэ раней, у снежні 1940 г. у Маскве была праведзена вялікая дзевяцідзённая нарада ўсяго найвышэйшага камандавання Чырвонай арміі, падчас якой вялікая ўвага аддавалася паланаванню менавіта нас тупальнай аперацыі на патэнцыйных франтах будучай вайны. Сёе-тое ў гэтым пытанні прасвятляе таксама гэтак званы «план Жукава», прадстаўлены тагачасным начальнікам Генштаба Чырвонай арміі найвышэйшаму кіраўніцтву СССР 17 траўня 1941 г. Згодна з далучанай да дакладу картай савецкія войскі павінны былі нанесці папэраджальныя ўдары па сілах вермахта з раёна Львова і Перамышля ў напрамку Кракава і далей на захад да Катавіцаў, Аполе, чэшскага Оламаўца і на поўнач, праз Лодзь, Ловіч, да самай мяжы Усходняй Прусіі, у той час як з раёна Брэста планавалася ўдар на захад у напрамку Астрэлэнкі і Варшавы.

Канчатковая рэакцыя Сталіна на гэты план па сёння застаецца нам невядомай, і менавіта з гэтай прычыны існуюць розныя версіі гісторыкаў.

Так ці іначэй, на доўгі час 22 чэрвеня 1941 г. сілы вермахта пры падтрымцы іх хаўруснікаў адначасова атакавалі тэрыторыі Беларусі, Украіны, Малдовы, Расіі. У гэты дзень Сталін прамаўчаў, а да народаў СССР праз радыё звярнуўся наркам замежных спраў Молатаў. У сваёй прамове ён абвінаваціў гітлераўскую Германію, што яна «напала на

Савецкі Саюз без аб'яўлення вайны і не прад'явіўшы ніякіх прэтэнзій да яго». У сапраўднасці гэта не зусім так. А 4-й гадзіне ўранку 22 чэрвеня ў Берліне германскі рэйхсміністр замежных спраў Ёахім Рыбентроп сустрэўся з савецкім амбасадарам Уладзімірам Дэканозавым і ўручыў апошняму мемарандум, у якім патлумачыў, што «Германскі рэйх вырашыў прыняць контрмеры ў сувязі з недружалюбнымі паводзінамі Савецкага Саюза ў дачыненні да яе», якія праявіліся, сярод іншага, у заключэнні 5 красавіка 1941 г. скіраванага супраць Германіі пакта з Югаславіяй і ў «небывалай канцэнтрацыі расійскіх войскаў на германскай усходняй мяжы».

Паводле сучасных расійскіх гісторыкаў, суадносіны сіл паміж Германіяй і яе саюзнікамі, з аднаго боку, і Савецкім Саюзам, з другога, 22 чэрвеня 1941 г. выглядалі наступным чынам:

<i>Колькасны склад жывой сілы і ўзбраенняў</i>	<i>Вермахт і саюзнікі, Венгрыя, Румынія і Фінляндыя (у т. л. на Усходнім фронце)</i>	<i>Чырвоная армія (у т. л. у дзейнай арміі)</i>
Жывая сіла, чалавек	4 306 800	3 289 851
Танкі	6 700 (4 300)	22 600 (14 200)
Самалёты	13 700 (5 900)	20 000 (9 200)
Гарматы і мінамёты (без мінамётаў 50-мм калібру)	90 300 (47 200)	76 500 (32 900)

Як відаць, перавага сіл вермахта разам з саюзнікамі была ў жывой сіле, а па колькасці танкаў і самалётаў Чырвоная армія была значна наперадзе. Аднак у заходніх прымежных акругах на той момант было дыслакавана 170 дывізій і 2 брыгады, што складала 54 % колькасці ўсёй Чырвонай арміі (блізу 2,9 млн чалавек).

Самай вялікай праблемай савецкіх узброеных сіл у першыя месяцы вайны была дэарганізацыя функцыянавання камандавання, вельмі кепскі стан сувязі. У выніку, напрыклад, ужо ў першы дзень вайны было знішчана 1200 баявых савецкіх самалётаў, пры гэтым большасці з іх нават не ўдалося падняцца ў паветра. Няўдалы загад галоўнакамандуючага савецкімі войскамі маршала Сямёна Цімашэнкі – перайсці ў наступ адразу на трох франтах – прывёў да таго, што

велізарная колькасць чырвонаармейцаў тут жа апынулася ў меншых і большых «каглах», падрыхтаваных камандзірамі войскаў праціўніка. Толькі на чацвёрты дзень вайны Стаўка Галоўнага Камандавання зразумела нерэальнасць спробаў арганізаваць контрнаступ. Да гэтага часу нямецкія вайскі прасунуліся на розных напрамках ад 130 да 250 км у глыб тэрыторыі Савецкага Саюза. Перадавыя танкавыя сілы вермахта рассякалі савецкую абарону і імкліва рухаліся наперад, ахоплваючы сваімі клінамі значныя сілы Чырвонай арміі. 28 чэрвеня, праз тыдзень пасля пачатку вайны, была занятая сталіца Беларусі – Мінск. У рукі ворага патрапіла 319 тыс. палонных і вялікая колькасць ўзбраення. У стане маральнага паралічу знаходзіліся не толькі бальшавіцкі правадыр Сталін, але і камандуючы Заходняга фронту, генерал арміі Дзмітрый Паўлаў, які ў пачатку ліпеня быў выкліканы ў Маскву і расстраляны паводле прысуду вайсковага трыбунала. Такі ж лёс чакаў яго начальніка штаба генерала Уладзіміра Клімаўскіх. Сталін жа не толькі застаўся жывым-здаровым, але і прызначыў сябе старшынёй навастворанага Дзяржаўнага Камітэта Абароны ды замяніў на пасадзе галоўнакамандуючага маршала Цімашэнку.

Нягледзячы на лакальныя поспехі Чырвонай арміі (напрыклад, пры абароне Магілёва), праз месяц пасля пачатку баявых дзеянняў яна страціла каля мільёна вайскоўцаў, у тым ліку каля 725 тысяч трапіла ў нямецкі палон і памірала там ад голаду, холаду і эсэсаўскіх здзекаў. Да восені 1941 г. у руках Германіі і яе хаўруснікаў апынуліся Эстонія, Латвія, Літва, Беларусь, Малдова, большая частка Украіны і Крыма, значныя абшары расійскай тэрыторыі.

8 верасня вайскам групы «Поўнач» у вермахта пад камандай фельдмаршала Вільгельма фон Лейба ўдалося дайсці да прыгарадаў Ленінграда і замкнуць блакаду вакол яго (з поўначы горад блакавалі саюзныя вермахту вайскі Фінляндыі). 22 верасня Гітлер прыняў рашэнне «цалкам зруйнаваць Пецярбург» – пачаліся лютыя бамбаванні горада. Але самым цяжкім выпрабаваннем для жыхароў Ленінграда стаў голод. Пачалася масавая гібель насельніцтва: ужо ў снежні памерлі 53 тыс. чалавек, у наступныя месяцы памірала па 95–100 тыс.

У сярэдзіне верасня на левым беразе Дняпра сілы вермахта (група «Поўдзень» пад камандай фельдмаршала Герда фон Рундштэта) акружылі вялікую групоўку Паўднёва-Заходняга фронту Чырвонай

арміі, якім кама ндаваў генерал-палкоўнік Міхаіл Кірапанос. Гэта адбылося перш за ўсё таму, што Сталін ні ў якім разе не пагаджаўся на адступленне сваёй арміі з Кіева. Камандуючы фронтам скончыў жыццё самагабствам (паводле іншай версіі, загінуў ад асколка міны), а 19 верасня Кіеў усё адно быў пакінуты савецкімі войскамі.

На гэты момант (канец верасня) незваротныя страты жывой сілы Чырвонай арміі (забітыя, памерлыя ад ран і няшчасных здарэнняў) склалі ўнушальную лічбу – каля 2 млн 130 тыс. чалавек. Страты ў баявой тэхніцы склалі: 14 006 танкаў, 6988 самалётаў і 66 888 гармат і мінамётаў. Ваенна-марскі флот СССР страціў адзін крэйсер, 18 лідараў і эсмінцаў, 23 падводныя лодкі, 18 вартавых караблёў, 13 кананерскіх лодак, 37 загараджальных суднаў і тральшчыкаў. Усё гэта адбылося з Чырвонай арміяй і флотам на працягу толькі трох месяцаў і дзевяці дзён вайны, нягледзячы на масавы гераізм і самаахвярнасць соцень тысяч салдат і афіцэраў.

Трэба адзначыць, што вялікая доля страт Чырвонай арміі ў баявой тэхніцы не была вынікам непасрэднага знішчэння яе ворагам. Няма было выпадкаў, калі, напрыклад, танкі проста псаваліся і траплялі ў рукі праціўніка або падчас руху патаналі ў балотах і вадаёмах.

30 верасня 1941 г. гітлераўскія войскі з раёна Смаленска (які яны захапілі яшчэ ў ліпені) пачалі наступ на Маскву. Група армій «Цэнтр» пад камандай фельдмаршала Федара фон Бока мела ў сваім распараджэнні 1,8 млн салдат і афіцэраў, 1700 танкаў і 1390 самалётаў. Ёй на гэтым напрамку супрацьстаяла групоўка Чырвонай арміі (тры франты пад камандай генералаў Івана Конева, Андрэя Яроменкі і маршала Сямёна Будзённага) у складзе 1,25 млн вайскоўцаў, 900 танкаў і 667 самалётаў. 7 кастрычніка, падышоўшы да Вязьмы, войскі вермахта абкружылі вялікую колькасць вайскоўцаў Чырвонай арміі: толькі пад Вязьмай і Бранскам у палон трапіла больш за 600 тыс. чырвонаармейцаў. Масква апынулася пад непасрэднай пагрозай акупацыі, большая частка ўрада і партыйна-савецкіх устаноў эвакуявалася на Волгу, у горад Куйбышаў (Самару). У выніку далейшых баявых дзеянняў гітлераўскім войскам удалося ў некаторых месцах падысці на адлегласць да 30 км ад расійскай сталіцы. Іх далейшаму наступу перашкаджалі прыродныя ўмовы – вялікія сумёты і маразы, бо жаўнеры вермахта не мелі адпаведнага абмундзіравання. Савец-

каму камандаванню ўдалося перакінуць з усходу краіны сібірскія дывізіі, улічыць досвед зімовай вайны супраць Фінляндыі.

5 і 6 снежня 1941 г. Чырвоная армія здолела перайсці ў контрнаступ (камандуючых франтоў Яроменку і Будзённага да гэтага часу замянілі генерал арміі Жукаў і маршал Цімашэнка). Да пачатку 1942 г. сілы вермахта былі адкінутыя на 100–150 км ад Масквы. Пазней былі вызваленыя расійскія гарады Тула, Разань, Арел, Растоў-на-Доне. Вялікая заслуга ў гэтых перамогах байцоў-сібіракоў: іх традыцыйныя навыкі ў абыходжанні са стралковай зброяй і ўменне лёгка прыста-соўвацца да суровай зімы вельмі прыдаліся Чырвонай арміі. Аднак сілы савецкіх войскаў увесну 1942 г. былі ў значнай ступені вычарпаныя, і вайсковыя камандзіры прапаноўвалі Сталіну стабілізаваць фронт, даць сабе перадышку, на што правадыр не пагадзіўся. У выніку гітлераўскія войскі нанеслі Чырвонай арміі некалькі сур'ёзных паражэнняў: так, у бітвах пад Ржэвам і Вязьмай загінула больш за 272 тыс. савецкіх салдат і афіцэраў, у раёне Варонежа і ракі Дон – больш за 370 тыс. Страты баявой тэхнікі падчас гэтых баталій: каля 3,4 тыс. танкаў, больш за 1300 самалётаў і больш за 21 тыс. гармат і мінамё таў.

Агулам за першы год вайны Чырвоная армія страціла большую колькасць асноўнай баявой тэхнікі, чым мела яе паводле стану на 22 чэрвеня 1941 г. Савецкім кіраўнікам з ужываннем законаў ваеннага часу ўдалося ў значнай ступені ўзнавіць вытворчасць ваеннай тэхнікі і амуніцыі, у асноўным на ўсходзе Расіі.

Аб'ёмы вытворчасці асноўных відаў баявой тэхнікі і ўзбраення за гады вайны ў Савецкім Саюзе (адзінак)

<i>Від тэхнікі</i>	<i>Колькасць</i>
Танкі і самаходныя артылерыйскія ўстаноўкі (САУ)	98 300
Баявыя самалёты	122 100
Гарматы і мінамёты	525 200
Стралковая зброя	19 830 000
Ваенныя караблі розных тыпаў	70

Велізарныя ахвяры, па несення народамі савецкай імперыі падчас вайны, не маглі не адбіцца на нас творах людзей. Унутраная сітуацыя ў «братнім» Савецкім Саюзе была таксама зусім не про-

стай. Ледзьве пачалася вайна, як «сацыялістычныя нацыянальныя аднюсі няжывінны былі вытрымаць сур'ёзныя выпрабаванні. Першыя расколіны з'явіліся ў нядаўна далучаных абласцях дзяржавы – у заходніх частках Беларусі і Украіны і ў Балтыі. Палітыка «чыстак» і дэпартацый карэнных жыхароў, першыя мерапрыемствы, праведзеныя савецкай уладай у 1939–1940 гг., пасеялі немалы страх і нянавіць да бальшавікоў сярод мясцовага насельніцтва. Нярэдка немцаў і іх хаўруснікаў там сустракалі як вызваліцеляў. Агулам каля 1 млн 200 тыс. савецкіх грамадзян удзельнічалі ў вайне на баку Германіі і яе сатэлітаў.

Але і ва ўнутраных раёнах справа ішла далёка не найлепшым чынам. І зноў у гэтым была вінавата савецкая дзяржава і яе рэпрэсіўная палітыка. Так, у жніўні 1941 года была ліквідаваная *аўтаномная рэспубліка немцаў Паволжа*, карэннае насельніцтва якой, немцы, пасялілася тут на два стагоддзі раней. Іх абвінавацілі ў супрацоўніцтве з гітлераўскай Германіяй, хоць у сапраўднасці яны былі ці ледзь не самай лаяльнай часткай насельніцтва Расіі. Савецкія немцы былі дэпартаваны на ўсход і крайнюю поўнач краіны. Такім чынам, першыя ўдары, якія падрывалі міжнацыянальныя адносіны, былі нанесены не акупантам-ворагам, а самай савецкай дзяржавай – дакладней, яе пільнымі мёрганамі НКВД.

Пры канцы 1943 і ў пачатку 1944 г. па абвінавачанні ў супрацоўніцтве з ворагам з тэрыторыі спрадвечнага пражывання былі выселены народы *Кавказу: чачэнцы, інгушы, балкарцы, карачаеўцы*, па зней *калмыкі і крымскія татары*. Заадно выдалі і іншых «нярускіх» з Чарнаморскага ўзбярэжжа: *грэкаў, балгараў, крымчакоў* (напэўна, іх суседства было непрыемным для жыхароў тамтэйшых урадавых дачаў). Такі самы лёс на паткаў *курдаў, туркаў-месхецінцаў*. На поўначы Расіі цалкам выселілі *фінаў-інгерманландцаў*. Ва ўсіх выпадках ліквідавалася аўтаномія народаў – там, дзе яна існавала. Дэпартацыя закранула больш за мільён чалавек. Звычайна людзей грузілі ў вагоны для скаціны і адпраўлялі ў Сібір, на Урал і ў Сярэднюю Азію. Асноўная мэта дэпартацыі палягала ў тым, каб пасяліць у раёнах, дзе адчувалася напружанне, а таксама ўздоўж савецкіх межаў рускае насельніцтва. Гароды і вёскі Паўночнага Кавказу, Стаўрапальшчыны і Крыма былі заселены рускімі і ўкраінцамі.

Падчас вайны насельніцтва сталінскага ГУЛАГу сур'ёзна папоўнілася за кошт асоб, дэпартаваных з Прыбалтыкі, Заходняй Украіны і Беларусі, Малдовы, палякаў, немцаў, каўказцаў і крымскіх татарцаў, «паражэнчых элементаў», «акружэнцаў» і іншых «старых» і «новых» грамадзян СССР. Пазней з'явіліся асобы, «якія супрацоўнічалі з ворагам» – бургамістры, старасты, паліцаі, «члены нацыяналістычных арганізацый», уласаўцы, нямецкія і японскія ваенныя злачынцы. У дачыненні да апошніх катэгорый ужываўся ўказ 1943 г. аб смяротнай кары цераз павешанне або аб высылцы на катаргу.

Іх пасылалі на 17-ю шахту ў Варкуце, пазней – у Нарыльск і ў казахскі Джэзказган. Там фактычна існавалі лагеры знішчэння. Жыццё зняволеных было настолькі жудасным, што ў Нарыльску, напрыклад, былі выпадкі, калі зняволеныя аддавалі перавагу смерці пад коламі вагонаў... Паводле паблікаў даследчыкаў, толькі ў 1939 – 1941 гг. у савецкіх лагерах памерлі 1,8 млн зняволеных. Трэба разумець, што віна гэтых людзей далёка не заўсёды была належным чынам даказана: нярэдка гэта былі ахвяры звычайных даносаў.

Вязні тарылі дарогі ў тундры на Крайняй Поўначы. Яны ўзвялі сталіцу калымскага краю горад Магадан. Яны пабу давалі таксама аэрадромы і пасадачныя пляцоўкі, у тым ліку падземныя, у Сароку, Анезе, Северадзвінску, Каргопалі, а таксама на Паўночным Урале і на Пячоры. Нявольніцкую працу выкарыстоўвалі на ваенных заводах, дзеля разбудовы партоў на Паўночным моры, пры пракладцы дарог на Урале, у Сібіры і Закаўказзі. Вязні паміралі тысячамі ад недаядання, ад таржнай працы, ад нечалавечага абыходжання з імі з боку аховы і адміністрацыі лагераў, ад прадуманай энкавэдысцкай сістэмы прыніжэння чалавечай годнасці і знішчэння асобы. Памяншэнне колькасці зняволеных загадзя планавалася ў лагерах. Тыя, хто працаваў на цяжкіх рэботах, звычайна не жылі больш за тры гады. На месца памерлых прысылалі новых вязняў, і так гэтая машына круцілася бясконца.

Вельмі цяжкі быў лёс і абсалютнай большасці савецкіх ваеннапалонных, што трапілі ў нямецкія лагеры. Паводле звестак расійскіх даследчыкаў, іх агульная колькасць за ўсю вайну склала 4 млн 559 тыс. чалавек, нямецкія крыніцы падаюць іншую лічбу – 5 млн 160 тыс.

Калона савецкіх ваеннапалонных. 1941 г.

Даведзеныя да адчаю савецкія ваеннапалонныя стварылі падмурак новай з'явы – *Рускай вызваленчай арміі* (руская абрэвія ура: РОА). Каля яе вытокаў стаяў былы генерал Чырвонай арміі, камандзір 20-й арміі Андрыей Уласаў, які вызначыўся ў баях супраць гітлераўскіх

войскаў пад Масквою і займеў рэпутацыю аднаго з улюбёных камандзіраў Сталіна. Перакінуты на Волхаўскі фронт пад Ленінград, Уласаў стаў намеснікам камандуючага фронту і камандзірам 2-й ударнай арміі, якая ў траўні-чэрвені 1942 г. апынулася ў акружэнні. Сам генерал Уласаў трапіў у нямецкі палон. Пачаўшы супрацоўнічаць з акупантамі, ён на пачатку 1943 г. стаў на чале нова сфарміраванай РОА. Пачаткі гэтай арміі можна весці ад Рускай нацыянальнай народнай арміі (РННА), якая была сфарміраваная ў верасні 1942 г. у раёне беларускага пасёлка Асінторф (цяпер – Дубровенскі раён Віцебскай вобласці), на чале з былым чырвонаармейскім палкоўнікам Уладзімірам Баерскім.

Афіцэры і салдаты РОА ўдзельнічалі ў шэрагу баёў на баку вермахта на Усходнім фронце, прытым іх рэпутацыя, асабліва ў былых заходніх савецкіх рэспубліках і пазней у Польшчы, у цэлым не была добрай. Прычынай гэтага быў іх актыўны ўдзел у рэпрэсіях супраць мірнага насельніцтва, што не хацела падпарадкоўвацца Гітлеру.

З часам РОА стала стрыжнем агульных узброеных сіл так званага «Камітэта вызвалення народаў Расіі» (руская абрэвіятура: КОНР), колькасны склад якіх у красавіку 1945 г. налічваў каля 130 тыс. чалавек. У гэты час сам Уласаў ды іншыя камандзіры вышэйзгаданых фарміраванняў ужо схіляліся на бок заходніх удзельнікаў антыгітлераўскай кааліцыі. Сталіца Чэхаславакіі Прага была фактычна вы-

Парад уласаўскай арміі
пад расійскім трыкалорам.
22 чэрвеня 1943 г., Пскоў

Крыніца: <https://foto-history.livejournal.com>

звалена ад нямецкіх акупантаў 7 траўня 1945 г. сіламі 1-й пяхотнай дывізіі КОНР пад камандай генерал-маёра Сяргея Бунячэнкі.

Пры канцы вайны генерал Уласаў трапіў у савецкі палон, быў асуджаны за «зраду Радзіме» і пакараны смерцю 1 жніўня 1946 г.

11.17. Фарміраванне антыгітлераўскай кааліцыі і карэнны пералом у баявых дзеяннях на савецка-нямецкім фронце. Ужо ў першыя дні вайны прэм'ер-міністр Вялікабрытаніі Уінстан Чэрчіль, даўні праціўнік Сталіна і большавізму, выказаў публічную падтрымку Чырвонай арміі ў змаганні з вермахтам, «нягледзячы на розніцу палітычных сістэм Брытаніі і Расіі». 12 ліпеня 1941 г. паміж урадамі абедзвюх дзяржаў было заключана пагадненне аб узаемнай падтрымцы ў змаганні з нацысцкай Германіяй. Увосень таго ж года, падчас Маскоўскай канферэнцыі, да Вялікабрытаніі і СССР далучыліся ЗША. Так была запачаткавана *антыгітлераўская кааліцыя*, якая з часам пашыралася за кошт прыхільных да яе краін, і ў тым ліку эміграцыйных урадаў. Асабліва важную ролю напачатку адыгрывала ваенна-тэхнічнае і гуманітарнае супрацоўніцтва.

Панесеныя Чырвонай арміяй страты ў баявой і іншай тэхніцы, складанасці з абеспячэння арміі і тылу харчаваннем, асабліва на першым этапе вайны, кампенсаваліся былі практычна немагчыма. Тут істотную ролю адыграла дапамога саюзнікаў СССР па кааліцыі.

Грунтуючыся на законе аб *ленд-лізе*, прынятым 11 са каві ка1941 г., урад амерыканскага прэзідэнта Франкліна Дэлано Рузвельта пачаў аказваць вельмі значную ваенна-тэхнічную і іншую матэрыяльную дапамогу СССР. Пра яе аб'ёмы сведчаць наступныя табліцы.

Пастаўкі ЗША ў СССР (1941–1945)

а) баявая і іншая тэхніка (адзінак):

<i>Назва</i>	<i>Колькасць</i>
Танкі і самаходныя артылерыйскія ўстаноўкі	12 537
Самалёты	15 481
Гарматы	7 944
Аўтаматы «Томсан»	150 000
Ваенныя караблі розных тыпаў	362
Аўтамабілі розных тыпаў	409 500
Матацыклы	32 200
Паравозы*	1 900
Дызель-электравозы*	66
Грузавыя вагоны	11 075
Металарэзныя станкі	38 100
Радыёстанцыі	35 000 000
Радыёлакатары	989
Прыёмнікі	5 899
Палявыя тэлефоны	189 000

б) камплектавальныя:

Аўтапакрышкі (шт.)	3 606 000
Чыгуначныя рэйкі (тыс. т)	685,7
Кабель палявы тэлефонны (міляў)	956 700
Кабель марскі (міляў)	2 100
Кабель падводны (міляў)	1 100

в) матэрыялы, сыравіна, паліва, абмундзіраванне:

Авіябензін (т)	242 800
Алюміній (т)	256 400
Выбуховыя рэчывы (т)	295 600
Бранявая сталь (т)	827 185
Каўчук натуральны (т)	103 500
Медзь першасная (т)	387 700
Мыльная аснова (т)	60 000 000
Шавецкая скура (т)	10 500 000
Боты вайсковыя (тыс. пар)	1 500

г) прадукты харчавання (тон):

Алей	120 000 000
Кансерваванае мяса	664 464 000
Масла	12 000 000
Мяса	180 000 000
Свіное сала	144 000 000
Цукар (да 1942 г.)	610 000

Новы этап Другой сусветнай вайны, падчас якога сілы вермахта і яго саюзнікаў страцілі стратэгічную ініцыятыву, пачаўся са стварэннем у ліпені 1942 г. Сталінградскага фронту. Пасля няўдач Чырвонай арміі ў папярэдніх аперацыях на поўдні Расіі і на Каўказе пад пагрозай нацыскай акупацыі апынуліся Паволжскі рэгіён і тэрыторыі на ўсход ад яго. 28 ліпеня 1942 г. Сталін падпісаў загад № 227, які атрымаў папулярную назву «Ні кроку назад!» Каб спыніць нас туп варожай арміі, загад прадпісваў, сярод іншага: «...с фарміраваць у межах фронту ад аднаго да трох (гледзячы па сітуацыі) штрафных батальёнаў (па 800 чалавек), куды накіроўваць сяродніх і старшых камандзіраў і адпаведных палітработнікаў усіх родаў войскаў, якія за віна ціліся ў парушэнні дысцыпліны па баязлівасці або маральнай няўстойлівасці, і ставіць іх на б ольш цяжкія ў часткі фронту, каб даць ім магчымасць выкупіць крывёю свае злачынствы супраць Радзімы... Сфарміраваць у складзе армій па 3–5 добра ўзброеных загараджальных атрадаў (да 200 чалавек у кожным), пас тавіць іх у не па срд ным тыле ня ўстой лі выхдывізій і аба вя заць іх у вы падку па ні кій бяз лац наа адыходу час так дывізіі рас стрэль шць на месцы па ні ё раў і ба яз лў цаў і такім чынам дапамагчы сумленным байцам дывізіі выканаць свой абавязак перад Радзімай».

Тым не менш у ся рэдзіне жні ўня 1942 г.

Сталінград, бой у цэху завода «Красный Октябрь». 1942 г.

войскі вермахта пры падтрымцы італьянскіх і румынскіх вайсковых злучэнняў фарсравалі Дон, а 13 верасня ўварваліся ў Сталінград.

Пасля двух месяцаў кр овапралітных баёў у гэтым горадзе, дзе названым в ойскам супрацьстаялі арміі пад камандай генералаў Васілія Чуйкова і Міхаіла Шумілава, злучэнні 6-й германскай палявой арміі пад камандай фельдмаршала Фрыдрыха фон Паўлюса трапілі ў акружэнне і былі разбіты (капітуляцыя адбылася 2 лютага 1943 г.). У выніку *бітвы за Сталінград* Германія і яе хаўруснікі страцілі каля 700 тыс. салдат і афіцэраў, больш за 1400 самалётаў і каля тысячы танкаў. Незваротныя страты Чырвонай арміі склалі 478 тыс. салдат і афіцэраў, 2,8 тыс. самалётаў, 4,3 тыс. танкаў.

Параза гітлераўскіх в ойскаў пад Сталінградам, па с утнасці, стала *наваротным пунктам* у ходзе в айны ва Усходняй Еўропе. У Чырвонай арміі адбылася замена старога пакалення камандзіраў: былі адхілены ад непасрэднага камандавання баявымі злучэннямі маршалы Клімент Варашылаў, Сямён Будзённы, Рыгор Кулік, Сямён Цімашэнка, шэраг генералаў і афіцэраў. На першыя месцы вылучыліся камандзіры, якія ў мелі дасягаць перамог – няхай сабе і коштам вялікіх страт у жывой сіле і тэхніцы: Георгій Жукаў, Іван Коней, Аляксандр Васілеўскі, а таксама нядаўні вязень турмы НКВД Канстанцін Ракасоўскі ды іншыя.

Маршал Георгій Жукаў
з камандзірамі саюзнікаў
па антыгітлераўскай кааліцыі

Камандарм 2-га рангу
Іван Коней.
Здымак пачатку 1940-х гг.

Маршал
Канстанцін Ракасоўскі
ў 1960-х гг.

Маршал Аляксандр
Васілеўскі.
Здымак 1970-х гг.

Паспяховыя дзеянні Чырвонай арміі ў першай палове 1943 г. дазволілі вызваліць каля 500 тыс. кв. км тэрыторыі, у асноўным расійскай, у тым ліку гарады Варонеж, Вязьму, Ржэў, Курск, Белград, Харкаў, часткі Паўночнага Каўказа і Данбаса. Пры канцы сакавіка 1943 г. была прарваная блакада Ленінграда.

На пачатку 1943 г. актывізаваўся партызанскі рух. Агулам на працягу ўсёй вайны ў партызанскіх фарміраваннях Расіі прымалі ўдзел больш за 250 тыс. чалавек (прыкладна $\frac{1}{4}$ ад агульнай колькасці партызан на тэрыторыі СССР), дзейнічалі 35 тыс. падпольшчыкаў. Супольнымі намаганнямі яны вывелі са строю 650 тыс. нямецкіх акупацыйных і калабранцаў, падарвалі больш за 4 тыс. эшалонаў, сотні танкаў, аўтамашын, самалётаў, мастоў і іншых аб'ектаў інфраструктуры.

З надыходам лета 1943 г. гітлераўскія войскі зноў паспрабавалі перахапіць стратэгічную ініцыятыву на Усходнім фронце. Галоўныя падзеі адбываліся на *Курскай дузе*, дзе існаваў клін-выступ пазіцыі Чырвонай арміі ў дыслакацыі вайскаў праціўніка. Дзве групыкі вермахта, якімі камандавалі фельдмаршалы Гюнтэр фон Клуге і Эрых фон Манштайн, павінны былі прабіць аснову выступу і ўзяць у кола абкружання злучэнні Чырвонай арміі. Ім супрацьстаялі войскі савецкіх, Цэнтральнага і Варонежскага, франтоў пад каман-

дай генералаў Канстанціна Ракасоўскага і Мікалая Ватуціна. Бітва пачалася 5 ліпеня, а яе кульмінацыяй стала танкавая баталія *над Прохараўкай*, у якой з абодвух бакоў удзельнічала больш за 1,5 тыс. танкаў і самаходных артылерыйскіх устаноў (САУ). Напачатку наступ гітлераўскіх войскаў быў спынены, а падчас контрнаступу Чырвонай арміі ў жніўні былі вызвалены чарговыя значныя тэрыторыі Расіі і часткова Украіны. Увосень баявыя дзеянні разгарнуліся на расійска-ўкраінскім і расійска-беларускім памежжы, Чырвоная армія ўвайшла ва ўкраінскі Кіеў і беларускі Гомель.

Падзеі на савецка-германскім фронце істотна уплывалі на палітычную сітуацыю ў Еўропе і свеце. Блок «Цэнтральнай вострыжы» пачаў распадацца. У верасні 1943 г. у Маскве адбылася канферэнцыя кіраўнікоў знешнепалітычных ведамстваў Савецкага Саюза, Вялікабрытаніі і ЗША, падчас якой былі прынятыя рашэнні дзеля вайны з нацысцкай Германіяй і яе саюзнікамі да пераможнага канца, распрацаваныя прынцыпы пасляваеннага ўладкавання свету, намечаны план стварэння *Арганізацыі Аб'яднаных Нацый*.

На канферэнцыю, якая адбылася 28 лістапада – 1 снежня 1943 г. у іранскім *Тэгеране*, з удзелам Чэрчыля і Рузвельта, першы і апошні раз у жыцці самалётам прыляцеў Сталін. Гэты «подзвіг» ён здзейсніў не дарма: падчас канферэнцыі яму ўдалося дамагчыся ад кіраўнікоў ЗША і Вялікабрытаніі цвёрдага абяцання адкрыць у 1944 г. другі фронт на захадзе Еўропы, а галоўнае – абяцанняў гарантаваць далейшае існаванне палітычных сфераў уплыву на пасляваенны час.

Сталін, Рузвельт і Чэрчыл падчас Тэгеранскай канферэнцыі

Рашэнні Тэгеранскай канферэнцыі былі дэталізаваны на мірнай канферэнцыі, якая адбылася 4–11 лютага 1945 г. у крымскай *Ялце*. Заходнія лідары канчаткова пагадзіліся на пасляваенны падзел не толькі самой Германіі, але і ўсёй Еўропы. Не ўсе рашэнні гэтай канферэнцыі былі дабрадзумаўныя, што прывяло да кансервацыі сталінскіх парадкаў у савецкай імперыі і да шматгадовай «халоднай вайны».

11.18. Заклучны перыяд Другой сусветнай вайны. Разгром і капітуляцыя нацысцкай Германіі. Заканчэнне вайны ў Азіі. На пачатку 1944 г. Чырвоная армія пайшла ў новы наступ. Пры канцы студзеня высылкамі трох франтоў пад камандай генералаў Леаніда Говарава, Канстанціна Мерацкова і Маркіяна Папова, а таксама Балтыйскага флоту на чале з адміралам Уладзімірам Трыбуцам была канчаткова знятая блакада Ленінграда. Цягам двух наступных месяцаў савецкія войскі занялі большую частку Правабярэжнай Украіны і ў некаторых месцах выйшлі да даваенных межаў СССР. У траўні ад нацысцкіх войскаў былі ачышчаны Крым, крыху пазней Чырвоная армія выйшла да Карпатаў, дасягнула межаў Чэхаславакіі і ўступіла на тэрыторыю Румыніі, якая ў выніку перайшла на бок антыгітлераўскай кааліцыі.

У ліпені-жніўні 1944 г. адбылася адна з самых паспяхоўных аперацый Чырвонай арміі пад назвай «Баграціён». Войскі франтоў пад камандай маршала Ракасоўскага, генералаў Івана Баграмяна, Георгія Захарава і Івана Чарняхоўскага пры актыўнай падтрымцы беларускіх партызан занялі ўсю тэрыторыю даваеннай Беларусі. Савецкі Саюз вярнуў сабе кантроль над тэрыторыямі краін Балтыі (акрамя значнай часткі Курляндыі), Малдовы, Паўднёва-Заходняй Украіны. Былая хаўрусніца Германіі Балгарыя пры канцы жніўня аб'явіла Гітлеру вайну. У верасні было заключана з амірэннымі савецка-фінскім фронце.

Адкрыццё саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі другога фронту 6 чэрвеня 1944 г., калі сумесныя англа-амерыканскія сілы на чале з генералам *Дуайтам Эйзенхаўэрам* пры падтрымцы патрыятычна настроеных французцаў высадзіліся ў Францыі, паскорыла разгром гітлераўскай арміі.

На пачатку 1945 г. была пастаўлена задача дамагачыся канчатковай капітуляцыі вермахта. Чырвоная армія вяла актыўныя баявыя дзеянні ўжо толькі на тэрыторыях іншых краін. Паспяхова праведзеная *Вісла-Одэрская аперацыя* (12 студзеня – 3 лютага) дазволіла савецкім войскам у саюзе з польскімі пракамуністычнымі сіламі і партызанамі заняць большую частку Польшчы. Да сярдзіны вясны 1945 г. войскі вермахта былі разбітыя на тэрыторыі Усходняй Прусіі, польска-нямецкага Памор'я (Памераніі). 13 лютага Чырвоная армія ўвайшла ў Будапешт, 4 красавіка – у Браціславу, 13 красавіка – у Вену. *Берлінская наступальная аперацыя*, якая вялася сіламі трох франтоў пад камандай маршалаў Жукава, Ракасоўскага, Конева, была не да канца падрыхтаванай, што асабліва выявілася ў вялікіх стратах жывой сілы (да 100 тыс. забітых і тых, хто прапаў без звестак) на Зелайскіх узвышшах на ўсход ад Берліна. Тым не менш вялікая перавага савецкай арміі (у людзях у 2,5 разу, у гарматах і мінамётах у 4,2 разу, у танках і САУ ў 4,1 разу, у самалётах у 2,3 разу) дазволіла ім праз 10–12 дзён пасля пачатку аперацыі перайсці непасрэдна да штурму Берліна. 30 красавіка скончылі жыццё самагубствам Адольф Гітлер і яго найбліжэйшыя памататы, міністр прапаганды Ёзэф Гёбельс, а 2 траўня берлінскі гарнізон капітуляваў канчаткова. 8 траўня (паводле маскоўскага часу – 9 траўня) 1945 г. у берлінскім прыгарадзе *Карлсгорце* быў падпісаны заключны, афіцыйны акт капітуляцыі нацысцкай Германіі. Назаўтра быў канчаткова зломлены супраціў

Бітва за Берлін, красавік 1945 г.

гітлераўскіх вайскаў у сталіцы Чэхаславакіі Празе.

Рашэнні праведзенай у нямецкім *Патсдаме* 7 ліпеня – 2 жніўня 1945 г. апошняя сумесная канферэнцыя саюзнікаў пад кіраўніцтвам амерыканцаў, сярод іншага, падцвердзілі новыя межы Савецкага

Саюза (да яго былі далучаны Усходняя Прусія, тэрыторыі на Карэльскім перашыйку, у Балтыйскім раёне). Частина тэрыторыі Беларускай вобласці СССР стала перадаць будучай камуністычнай Польшчы.

У адпаведнасці з рашэннямі канферэнцыі ў Ялце і Патсдаме Савецкая армія прыняла ўдзел у баявых дзеяннях супраць Японіі на Далекім Усходзе (найперш у Маньчжурый), якія яна пачала 9 жніўня 1945 г. У выніку сумесных аперацый узброеных сіл СССР і ЗША 2 верасня 1945 г. Японія таксама капітулявала. Расія атрымала тэрыторыю Паўднёвага Сахаліна і Курыльскія выспы (апошнія адбылося без згоды Японіі).

Так скончылася Другая сусветная вайна. У гэтай вайне, паводле афіцыйных падлікаў расійскіх гісторыкаў, Расія і залежныя ад яе савецкія рэспублікі страцілі 26,6 млн сваіх грамадзян, пры гэтым 17,9 млн склалі ахвяры сярод мірнага насельніцтва (з улікам тых, хто загінуў ад рук савецкага НКВД). Іншыя крыніцы падаюць нават большыя лічбы – да 41,98 млн чалавек (у тым ліку 22,57 млн мірнага насельніцтва). Беззваротныя страты Германіі і яе саюзнікаў за шэсць гадоў Другой сусветнай вайны склалі больш за 10 млн чалавек (паводле іншых падлікаў – да 12,15 млн).

Перамога над нацысцкай Германіяй і яе хаўруснікамі, з аднаго боку, дазволіла нанесці вырашальны ўдар па нацысцкай і фашысцкай ідэалогіі, але, з іншага боку, як адзначае згаданы раней расійскі гісторык Сяргей Палтарак, яна «паказала бесчалавечную сутнасць сталінскай сістэмы, яе пагардлівае стаўленне да людзей, іх жыццяў. Трагічнасць сітуацыі палягала ў тым, што гістарычную перамогу здабывалі не толькі салдаты, афіцэры і генералы і свабодныя працаўнікі тылу, але і мільёны бязвінна асуджаных грамадзян ды спецыяльна сляненцаў».

На думку двух іншых аўтарытэтных гісторыкаў, нашага земляка Міхаіла Гелера і Аляксандра Некрыча, было б «справядліва ўскласці адказнасць за вялізныя ахвяры, панесеныя савецкім народам, не толькі на нямецкіх нацыстаў, іх сатэлітаў і калабарантаў, не толькі на перыпетыі вайны, на спадарожныя ёй няшчасці, але і на вышэйшае партыйна-палітычнае кіраўніцтва краіны. Аднак ніхто з членаў кіраўніцтва не быў асуджаны за гэтыя злачынствы».

11.19. Тупіковая э валюцыя сталінскага рэжыму (1946–1953): сацыяльна-эканамічная сітуацыя ў Савецкай Расіі і залежных ад яе краі нах. За канчэнне Другой сусветнай вайны прынесла жаданую свабоду да лёка не ўсім яе ўдзельнікам і ахвярам, якім удалося выжыць. Пры канцы баявых дзеянняў у Еўропе на яе тэрыторыях знаходзілася больш за 5 млн грамадзян Расіі і залежных ад яе саюзных рэспублік. Зг одна з ялцінскімі па гадненнямі яны падлягалі рэпатрыяцыі. Працэс рэпатрыяцыі доўжыўся да 1947 г. У СССР з дапамогай англійскіх, амерыканскіх, французскіх, польскіх і іншых уладаў было агулам рэпатрыявана 2 млн 272 тыс. савецкіх і «прыроўненых» да іх грамадзян (тых, хто свядома адмаўляўся ад навізанага ім грамадзянства да вайны). Пры гэтым вельмі значная іх колькасць была абвінавачаная ў здрадзе і калабаранцтве. Прысуды ў дачыненні да іх зн оў жа вын осіліся «тройкамі»: 20 % з ліку тых, хто вярнуўся на тэрыторыю СССР, атрымалі смяротны прысуд або 25 гадоў знаходжання ў лагерах; 15–20 % былі асуджаныя на тэрмін ад 5 да 10 гадоў; 10 % высланыя ў аддаленыя раёны Сібіры, дзе прабылі не менш за 6 гадоў; 15 % пасланыя на прымусовыя работы па аднаўленні разбураных вайной раёнаў, і толькі 15–20 % атрымалі дазвол вярнуцца дадому, але і яны не ўсе даехалі: нехта загінуў падчас транспартавання, а нехта, не чакаючы прыбыцця, уцёк і згубіўся.

У першыя пасляваенныя гады на тэрыторыі Савецкага Саюза працягвалі дзейнічаць узброеныя фарміраванні асоб, якія не прымалі савецкай палітыкі і не хацелі быць расстралянымі або апынуцца ў высылцы. У лясках Беларусі і Заходняй Украіны гэтыя былі падраздзяленні Арміі Краёвай, Украінскай Паўстанцкай арміі (УПА), у краінах Балтыі – атрады партызан, якіх называлі «ляснымі братамі». Велізарнымі намаганнямі савецкага МГБ і арміі яны былі канчаткова ліквідаваны толькі ў сярэдзіне 1950-х гг.

Перамога над нацысцкай Германіяй стала своеасаблівай індульгенцыяй сталінскаму рэжыму: пры наяўнасці такой колькасці бязвінных ахвяр гітлераўскіх войнаў і злачынстваў с упраць мірнага насельніцтва прыгадваць Сталіну пра яго долю віны ў развязванні Другой сусветнай вайны і велізарных памылках ды праліках ва ўнутранай і знешняй палітыцы было практычна немагчыма, нават рызыкаўна.

Разбураны вайной
Сталінград

Масква, 1947 г.

Вайна абышлася ў Расіі і залежным ад яе тэрыторыям СССР не толькі ківелі арнымі людскімі мітражыякамі гаворка ішла вышэй. Да гэтага можна дадаць больш за 1700 моцна разбураных гарадоў, 70 тыс. дашчэнту вынішчаных селяў і вёсак, 32 тыс. прамы-

словых прадпрыемстваў, 65 тыс. км выведзеных са строю чыгуначных шляхоў і г. д. У цэлым сума матэрыяльнай шкоды ў 5,5 разы перавысіла памер нацыянальнага даходу, атрыманага ў 1940 г. Пачаўся няпросты, нягледзячы на рэпарацыі, атрыманыя ад пераможаных у вайне краін, працэс аднаўлення эканомікі.

Паводле зацверджанага ў 1946 г. чацвёртага пяцігадовага плана, выразны прыярытэт аддаваўся аднаўленню і пабудове прадпрыемстваў у аэна-прамысловага комплексу (ВПК). Кліопат пра тое, як накарміць, а прануць, абуць насельніцтва, зааваоліць яго іншыя, не надта вялікія на той час патрэбы, а дкладаўся на нявызначаны тэрмін. Капіталаўкладанні ў пасляваенным Савецкім Саюзе на 88% накіроўваліся на патрэбы развіцця машынабудавання і толькі на 12% – у лёгкую прамысловасць. Сельская гаспадарка з гэтых капіталаўкладанняў фактычна не атрымлівала нічога: сагнаныя

ў калгасы і саўгасы сяляне па-ранейшаму павінны былі працаваць збольшага за «палачкі», якімі брыгадзіры сельгасбрыгад пазначалі адпрацаваныя працадні. У сярэднім, каб купіць, напрыклад, адзін кілаграм масла, калгаснік павінен быў адпрацаваць 60 працадзён. Жыхары вёсак, на першым этапе, усялякімі праўдамі-няпраўдамі імкнулася абысці ўзаконенае згаданым намі раней рашэннем УЦВК з 1932 г. новае прыгоннае права і з'ехаць у горад, дзе патрабавалася некваліфікаваная працоўная сіла. З 1947 па 1950 г. колькасць вясковага насельніцтва ў Савецкім Саюзе скарацілася на 4 млн чалавек. У 1947 г., пасля вельмі засушлівага папярэдняга года, вялікую частку савецкіх тэрыторый ахапіў голод, загінулі сотні тысяч сялян, а мільёны канчаткова збыдзелі, дайшлі да жабрацкага стану.

Развіццё пасляваеннай расійскай народнай гаспадаркі апіралася на буйныя індустрыяльныя рэсурсы ўсходу краіны. Аднаўленне цяжкай прамысловасці было скончана ў цэлым пры канцы 1950 г. Значна ўзрасла, у параўнанні з даваенным узроўнем, вытворчасць сталі, пракату, станкоў і машын. Аднак патэнцыял савецкай цяжкай прамысловасці развіваўся на аснове састарэлых тэхналогій. Абсалютна заняўдбанай заставаліся такія стратэгічна важныя галіны, як нафтахімія: у паліўна-энергетычным балансе вялікая перавага, як і даўней, аддавалася вугалю.

У Расіі ў гэты час былі пабудаваны некалькі магутных электрастанцый на Волзе і на рацэ Ангара ў Сібіры, уведзены ў эксплуатацыю канал Волга – Дон.

Канал Волга – Дон пасля яго адкрыцця ў 1952 г.

Савецкі Саюз спяшаўся вырабіць *атамную бомбу*, каб не дапусціць стварэння перавагі ў свеце на карысць адзінага на той час уладальніка атамнай зброі – Злучаных Штатаў Амерыкі. На стварэнне атамнай бомбы былі мабільныя найлепшыя саветскія вядомыя вучоныя. Узначалі ў гэтую працу ўсема-

гутны «наркам тэрору» Лаўрэнцій Берыя, які ў той час займаў пост намесніка старшыні савецкага ўрада. Савецкая выведка пачала масава вербаваць агентаў дзеля здабывання любой інфармацыі, якая датычыла атамнай энергіі. На расійскай тэрыторыі з'явілася некалькі спецыяльных устаноў, закрытых гарадкоў і палігонаў; было створана спецыяльнае міністэрства сярэдняга машынабудавання – фактычна міністэрства будаўніцтва і выкарыстання атамнай энергіі. У 1949 г. Масква абвясціла аб стварэнні атамнай бомбы, а яшчэ праз чатыры гады – і пра стварэнне бомбы *вадароднай*, патэнцыял знішчэння якой быў беспрэцэдэнтным у свеце. За год да смерці Сталіна беспасярэдня ваенныя выдаткі СССР складалі амаль чвэрць усяго яго гадовага бюджэту.

Прымусовае выкарыстанне працоўнай сілы ў пасляваенны перыяд набыло новы размах. Вязні ГУЛАГу скіроўваліся для выканання самых цяжкіх прац на бязлюдных абшарах Крайняй Поўначы, Сібіры і Далёкага Усходу Расіі. У вырашальнай ступені іх рукамі і нярэдка коштам іх жыцця ў будаваўся канал Волга – Дон, здабывалася золата і ўран, будаваліся ўстаноўкі па вытв орчасці ядзернай энергіі. Трэба адзначыць, што жажлівая ў мовы знаходжанне ў ГУЛАГу, здэкі наглядчыкаў са зняволеных сталі прычынай шматлікіх бунтаў і сапраўдных паўстанняў у вязняў; нярэдка імі кіравалі кадравыя афіцэры Савецкай арміі з ліку тых самых вязняў. У 1950 г. у розных лагерах адбыліся масавыя расстрэлы зняволеных: афіцэры МГБ выконвалі пас таўленую кіраўніцтвам задачу скараціць колькасць вязняў на 5 %.

У той самы час бальшавіцкае кіраўніцтва імкнулася прадэманстраваць усяму свету, як яно дбае пра інтарэсы звычайных людзей. Яшчэ ўвосень 1947 г. Сталін даў указанне скараціць картачную сістэму з абеспячэння насельніцтва на йважнейшымі прадуктамі харчавання – крок, на які ў той час не маглі па ісці нават урады іншых пацярпелых у вайну еўрапейскіх краін. Аднак вынік такоў акцыі сталінскага кіраўніцтва меў свой адваротны бок: устанавленне фіксаваных цэн у СССР прывяло да таго, што рознічная цана 1 кг чорнага хлеба павялічылася з 1 да 3,40 руб., 1 кг мяса – з 14 да 30 руб., 1 кг цукру – з 5,50 да 15 руб., 1 кг масла – з 28 да 66 руб., 1 л малака – з 2,50 да 8 руб.

Мінімальная зароботная плата складала 300 руб. у месяц. Сярэдняя зароботная плата была роўная 475 руб. у 1946 г. і 550 руб. у 1947 г. Для нізкааплатных катэгорый рабочых і службоўцаў адначасова з усталяваннем адзіных дзяржаўных коштаў існавала надбаўка – да 110 руб. у месяц (у старым вылічэнні) у выглядзе павелічэння зарплаты для тых, хто зарабляў менш за 900 руб.

Грашовая рэформа канца 1947 г. фактычна канфіскавала наяўныя грошы ў насельніцтва. Фармальна абмен праводзіўся паводле курсу 10:1, а днак большыя (ад 3 тыс. руб.) сумы гатоўкі абменьваліся паводле горшых і горшых курсаў. Гэта моцна ўдарыла найперш па найлепшых працаўніках – высокакваліфікаваных рабочых, тэхнічнай інтэлігенцыі. Аднак партыйна-савецкія работнікі даведаліся пра меркаваны абмен раней за звычайных грамадзян і паспелі перавесці свае грошы на ашчадныя кніжкі, зрабілі іншыя аперацыі, што дазволіла ім нават выйграць у выніку гэтага абмену.

Сталінісцкая і несталінісцкая прапаганда як вялікае дасягненне бальшавіцкага рэжыму пасля вайны падавала і цяпер падае той факт, што тады фактычна кожны год абвясчалася зніжэнне рознічных цэн на важныя прадукты і тавары. Аднак гэтак зніжэнне адбывалася з большага на фоне той самай нізкай прадукцыйнасці працы, асабліва ў сельскай гаспадарцы. Гісторыкі Міхаіл Гелер і Аляксандр Некрыч прааналізавалі сутнасць такога «цуду» і высветлілі наступнае. Сакрэт па ніжэнню коштаў на дзвычай просты: ён заснаваны перш за ўсё на велізарным узлёце цэн пасля пачатку калектывізацыі. У сапраўднасці, калі прыняць цэны 1937 года за 100, то высветліцца, што цэны на печаны жытні хлеб ўзраслі з 1928 па 1937 г. у 10,5 разу, а да 1952 г. амаль у 19 разоў! Цэны на ялавічыну 1-га гатунку ўзраслі з 1928 па 1937 г. у 15,7, а да 1952 г. – у 17 разоў; на свініну адпаведна ў 10,5 і ў 20,5 разу. Цана на селядцы вырасла да 1952 г. амаль у 15 разоў. Кошт цукру падняўся да 1937 г. у 6 разоў, а да 1952 г. у 15 разоў. Цана на алей павялічылася з 1928 па 1937 г. у 28 разоў, а з 1928 да 1952 г. у 34 разы. Цэны на яйкі ўзраслі з 1928 па 1937 г. у 11,3 разу, а да 1952 г. у 19,3 разу. І, нарэшце, кошты на бульбу падняліся з 1928 па 1937 г. у 5 разоў, а ў 1952 г. былі ў 11 разоў вышэйшымі за ўзровень цаны 1928 г.

Праблемы развіцця расійскага грамадства, з якімі сутыкнуліся бальшавіцкія лідары ў першыя пасляваенныя гады, прывялі да

ўзмацнення сяр од іх ж орсткай лініі. С упраць людзей, якія хо ць чым маглі не спа дабацца Сталіну і яго найбліжэйшаму а тачэнню, усчыналіся кампаніі, узбуджаліся крымінальныя справы.

У 1946 г. у складзе савецкага ўрада, які цяпер пачаў называцца *Саветам Міністраў*, былі ўтвораны два міністэрствы, якія павінны былі гарантаваць неапахіснасць ма дэлі а днаасобнага кіравання Сталіна – Міністэрства ўнутраных спраў (руская абрэвіатура: МВД) і Міністэрства дзяржаўнай бяспекі (адпаведна: МГБ). Адна-часова Берыя, узяўшы сабе за хаўрусніка Георгія Малянкова, пачынае разбірацца з прыхільнікамі іншага вернага с талінца, Андрэя Жданова. Пачалася чарговая хваля партыйных чы стак, ад якой пацярпела больш за 2 тыс. партыйных, дзяр жаўных, г аспадарчых функцыянераў. Як з аўсёды, не абышлося без расстрэлаў, ахвярамі якіх сталі, сяр од іншых, ас уджаныя па т ак зв анай «ленінградскай справе» старшыня Дзяржплана СССР Мікалай Вазнясенскі, сакратар ЦК ВКП(б) Аляксей Кузняцоў, старшыня Савета Міністраў РСФСР Міхаіл Радзіёнаў, першы сакратар Ленінградскага абкама і гаркама ВКП(б) Пётр Папкоў і іншыя.

Палітыка рэпрэсіў з акранула таксама шэраг кама ндзіраў Савецкай арміі і Ваенна-марскога флоту (ВМФ): партыйныя кіраўнікі баяліся, што генералы, адміралы, якія мелі до свед удзелу ў жахлівай в ай-не, могуць арганізаваць пераварот. У 1946 г. пад «суд гонару» былі аддадзеныя га люў нака мн дуючы ВМФ адмірал Мікалай Кузняцоў, адміралы Леў Галер, Уладзімір Алафузаў, Георгій Сцяпанаў. Усе яны агрымалі турэмныя тэрміны ад 4 да 10 гадоў, аднак адмірал Кузняцоў у выніку быў вызвалены ад адбывання пакарання, а Галер памёр у турэмным лазарэце. У 1946 г. быў арыштаваны галоўны маршал а віяцыі Аляксандр Новікаў. Былі сфабрыкаваны таксама «справы» с упраць маршала а віяцыі Сяргея Худзякова, генерал-пал юў ні ка

Адмірал Мікалай Кузняцоў

Васілія Гордава, генерал-маёраў Паўла Панядзеліна і Мікалая Кірылава, у выніку чаго ўсе яны пасля некалькіх гадоў знаходжання ў турмах былі ў жніўні 1950 г. расстраляны. Стандартныя абвінавчванні (ніколі не даказаныя) супраць гэтых асоб гучалі як «шпіянаж на карысць англійскай і амерыканскай разведка», «здрада Радзіме». Пасля смерці Сталіна ўсіх вышэйзгаданых камандзіраў рэабілітавалі.

Сталін таксама працягваў палітыку масавых дэпартацый насельніцтва, скіраваную перадусім супраць жыхароў краін Балтыі, Заходняй Украіны і Беларусі, якія не падтрымлівалі палітыкі гвалтоўнай калектывізацыі. У першыя пасляваенныя гады ў названых краінах дзейнічалі і ўзброеныя рухі с упраціву, на прыклад, *Арганізацыя ўкраінскіх нацыяналістаў* (украінская абрэвіятура: ОУН) ды інш.

Пры канцы 1948 г. у МГБ была сфабрыкавана яшчэ адна гучная справа – аб «Габрэйскім антыфашысцкім камітэце». Гэтая арганізацыя была створана падчас Другой сусветнай вайны савецкімі ўладамі дзеля «мабілізацыі савецкай і сусветнай грамадскай думкі супраць злачынстваў фашызму». Цяпер жа ў Савецкай Расіі пачыналася кампанія супраць «бязродных касмапалітаў», галоўнай мэтай якой была дыскрэдытацыя гістарычнай падзеі – заснавання на Блізкім Усходзе самастойнай *Дзяржавы Ізраіль*. Група вядомых дзеячаў-габрэяў (чын оўнікі, дзеячы культуры і мастацтва) была арыштаваная, шмат хто (Барыс Шымеліёвіч, Саламон Лазоўскі, Юсіф Юзэфовіч, Эмілія Тэўмін і іншыя) расстраляны.

Крыху пазней МГБ распрацавала яшчэ адну справу, якую пачалі называць «справой урачоў». Па ёй былі затрыманы дзясяткі вядомых дактароў, у асноўным таксама габрэяў (Мірон Воўсі, Міхаіл і Барыс Коганы, Якаў Этынгер, Аляксандр Фельдман, Мікалай Шарашэўскі, Аляксандр Грынштэйн і іншыя), але адразу пасля смерці Сталіна яны былі адпушчаны і ў большасці вярнуліся на ранейшае месца працы.

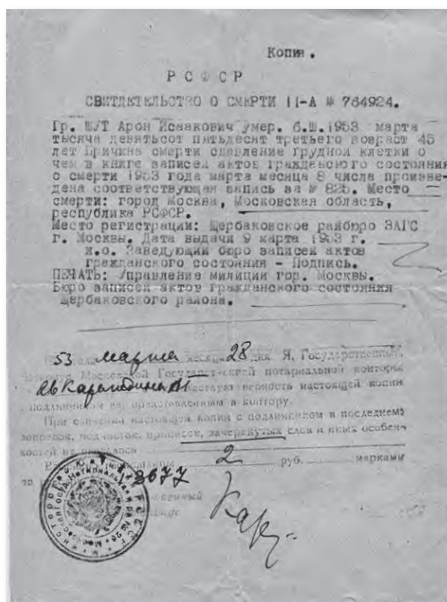
Пад наглядом МГБ, пры падтрымцы прыватнага патрыярха Маскоўскага і ўсяе Русі Алексія (Сіманскага), у 1946 г. быў скліканы так званы Львёўскі сабор грэка-каталіцкай царквы, у якім не прыняў удзел ніводзін дзейны на той час уніяцкі біскуп. На гэтым мерапрыемстве было вызначана далучыць грэка-каталіцкія епархіі да Рускай праваслаўнай царквы. Такое рашэнне не было падтрымана ні Ватыканам, ні вялікай колькасцю вернікаў, і грэка-каталіцкая царк-

ва ў СССР фактычна сышла ў пад гале.

Бальшавіцкі правадыр Іосіф Сталін памёр 5 сакавіка 1953 г. Цісканіна на ву ліцах Масквы падчас яго пахавання з абрала жыцці соцень (паводле іншых звестак – тысяч) людзей і стала апошнім зла весным а кордам у палітычнай бія гра фі бальшавіцкага тырана.

11.20. Пасляваеннае ўладкаванне свету; знешняя палітыка савецкай ім перыюдыста ліна скаж часу. Спа дзя внні многіх людзей, што ў пасляваенны час пр адоўжыцца цеснае супрацоўніцтва краін, якія супольна перамагалі гітлераўскую Германію, ака за ліся марны мі. Кіраўнікі Вялікабрытаніі і ЗША, беручы ўдзел у канферэнцыях у Тэгеране, Ялце і Патсдаме, фактычна пагадзіліся на працяг дыскрэдытаванай яшчэ перад вайной палітыкі падзелаў сфер інтарэсаў. Ад Сталіна патрабавалася толькі, каб ён пааб'ячаў, што ў краінах, якія трымаюць пад кантроль Расіі, будуць праведзены свабодныя дэмакратычныя выбары. Верыць у такое і чакаць гэтага ад чалавека, які сам ні ў якіх сапраўдных выбарах не ўдзельнічаў і ажыццяўляў дыктатарскую ўладу, а піраючыся на свайой «ордан мечаносцаў» – бальшавіцкую партыю, маглі толькі вельмі наіўныя людзі. Працэс анексіі чужых тэрыторый Расія прадоўжыла ў 1944 г.: 17 кастрычніка паводле Указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР (!) у склад РСФСР была «добраахвотна» прынятая Тувінская Народная Рэспубліка (Тынну-Тува), незалежнасць якой СССР прызнаў яшчэ ў 1924 г.

Пад кантролем прысутных у Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі,

Копія пасведчання аб смерці адной з ахвяр падзей падчас пахавання Сталіна

Румыніі савецкіх войскаў і агентуры МГБ на працягу 1946–1948 гг. там былі арганізаваны звычайныя выбарчыя фарсы, у выніку якіх пераможцамі нязменна абвясчаліся мясцовыя камуністычныя партыі. У 1947 г. пад назвай «*Камінфарм*» была адроджаная мадэль новага бальшавіцкага Інтэрнацыянала з першапачатковай сядзібай у югаслаўскім Бялградзе.

З іншага боку, новы прэзідэнт ЗША Гары Труман абвясціў сваю дактрыну, дзе сусветная камуністычная пагроза падавалася перабольшана. Пры гэтым пацяпелым ад вайны еўрапейскім краінам дзеля аднаўлення іх эканамічнай і культурнай вагі прапаноўвалася вельмі значная дапамога ў выглядзе «плана Маршала» (назва паходзіць ад прозвішча тагачаснага дзяржсакратара ЗША Дж. Дж. Маршала). Гэты план на суму 12,4 млрд тагачасных долараў ЗША 3 красавіка 1948 г. быў ухвалены Кангрэсам Злучаных Штатаў і разлічаны на 4 гады. Савецкі Саюз імгненна назваў гэты план «умяшаннем ва ўнутраныя справы еўрапейскіх краін», і не толькі сам адмовіўся прыняць дапамогу, але і змусіў да гэтага падпарадкаваныя сабе ўрады новых «краін народнай дэмакратыі» (яго не паслухалася толькі Югаславія), а таксама ўрад Фінляндыі, які трымаўся палітыкі падкрэсленай лаяльнасці да суседняй Расіі.

Лаяльнымі да Расіі былі ў той час таксама Балгарыя на чале з даўнім дзеячам Камінтэрна Георгіем Дзімітровым і Югаславія, якую ўзначальваў кіраўнік тамтэйшага партызанскага руху ў гады Другой сусветнай вайны Ёсіп Броз Цітэ. Гэтыя абодва лідары распрацавалі праект мытнай уніі і магчымай будучай канфедэрацыі сацыялістычных краін Усходняй Еўропы. Такі праект, вядома, не мог спадабацца Сталіну. У выніку Югаславія (Георгій Дзімітроў якраз у гэты час памёр, і кіраўніцтва Балгарыяй перайшло ў рукі адкрытых сталіністаў) была фактычна абвешчана краінай-зdraдніцай, а яе адносіны з СССР да 1956 г. былі замарожаны.

Узамен Савецкі Саюз прапанаваў сваім астатнім еўрапейскім сатэлітам стварыць новую паўкаланіяльную эканамічную структуру, якая была заснавана ў 1949 г. у Маскве пад назвай *Савета эканаміч найузаемадапамогі* (СЭУ). Функцыянаванне СЭУ мела на мэце прывязаць эканомікі краін-членаў да савецкай, што падразумявала іх уніфікацыю зноў-такі на савецкі ўзор.

Прывязванне ўсходнееўрапейскіх краін да савецкай імперыі ажыццяўлялася і праз адкрытае навязванне ім сталінскіх уяўленняў пра функцыянаванне дзяржавы на чале з камуністычнай партыяй. Адначасова з хваляй палітычных працэсаў у СССР аналагічныя працэсы супраць рэвізіяністаў адзіна слухнай сталінскай лініі адбыліся ў Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі, Балгарыі, Албаніі... Шэраг былых лідараў кампартый быў там пакараны смерцю.

У дачыненні да адносінаў краін савецкага блоку з астатнімі краінамі ў Еўропе ў другой палове 1940-х гг. усё часцей пачаў ужывацца тэрмін «*халодная вайна*». Падзел Еўропы на два ідэалагічна несумяшчальныя лагера завяршыўся ў красавіку 1949 г. стварэннем *Ар-га нэ за цыі Паўночнаатлантычнай дамовы* (англійская абрэвіятура: *НАТО*), у якую напачатку ўвайшлі Бельгія, Вялікабрытанія, Данія, ЗША, Ісландыя, Італія, Канада, Люксембург, Нарвегія, Нідэрланды, Партугалія, Францыя, а ў 1952 г. – таксама Грэцыя і Турцыя. У значнай ступені гэты вайскова-палітычны блок паўстаў у выніку савецкай блакады Заходняга Берліна, якая пачалася ўлетку 1948 г. і была знятая толькі пасля падпісання дамовы аб стварэнні *НАТО*.

У Азіі ў сферу расійска-савецкага ўплыву былі ўцягнутыя Паўночны В'етнам на чале з Хо Шы Мінам, Паўночная Карэя на чале з Кім Ір Сенам і Кітай, які 1 кастрычніка 1949 г. абвясціў сябе «народнай рэспублікай» пад кіраўніцтвам Мао Цзэдуна. Савецкія і кітайскія вайсковыя дарадцы і баявыя падраздзяленні ўдзельнічалі ў *вайне на Карэйскім паўвостраве*, якая працягвалася з чэрвеня 1950 па ліпень 1953 г.

11.21. Навука і культура Савецкай Расіі ў 1940-х – пачатку 1950-х гг. Асноўныя дасягненні расійскай навукі ў гэты перыяд звязаныя з ваеннымі праектамі. Працягвалі сваю плённую працу згаданыя ў адпаведных раздзелах пра 1930-я і 1940-я гг. навукоўцы і канструктары. Эфектыўную сістэму лячэння параненых і асновы эпідэміялагічнай абароны распрацавалі хірургі Аляксандр Вішнеўскі і Юсцін Джа нелідзэ. Вялікі ўклад у стварэнне савецкіх ядзерных і тэрмаядзерных устаноў і рэактараў унеслі Абрам Ёфэ, Георгій Флёраў, Леў Арцімовіч, Юлій Харытон, Ігар Там, Андрэй Сахараў, беларускі навуковец Якаў Зяльдовіч, нямецкія навукоўцы Манфрэд

фон Ардэнэ, Густаў Герц, Гайнц Барвіх, Нікалаўс Рыль, Гайнц Позэ, Макс Фольмер, Густаў Рых тэр ды іншыя. Ака дэмікі Леў Ландау і Віталій Гінзбург у 1950 г. распрацавалі тэорыю звышправоднасці.

Разам з тым сталінская сістэма паграбавала ворагаў і ў навучы. Так, з падачы ўлюбёнца правадыра, псеўданавукоўца Тараса Лысенкі ў 1949 г. быў учынены пагром расійскай школы генетыкаў (марганістаў), аб'яўленай і лжэнавукай. Яшчэ а дной і лжэнавукай была названа кібернетыка.

«Няправільныя» з ідэалагічнага гледзішча выказванні філосафаў, гісторыкаў, эканамістаў і нават мовазнаўцаў суправаджаліся іх высылкай на поўнач або ў Сібір.

У 1947 г. у Інстытуце гісторыі Акадэміі навук СССР была арганізавана дыскусія, падчас якой ацэньвалася гістарычная роля кіраўніка вызвольнай барацьбы народаў Паўночнага Каўказа ў XIX ст. Шаміля. Былі перагледжаны ранейшыя ацэнкі, і Шаміль быў абвешчаны агентам англійскай разведкі, а ўвесь яго рух – увасабленнем рэакцыі. Ідэалагі савецкай імперыі скідалі, такім чынам, свае апошнія маскі. Імперыя па вінна была ў выніку зрабіцца в елікарускай. Вялікія сілы былі кінуты на тое, каб распрацаваць міф аб адзінай с таражытнарускай нар аднасці, зг одна з якім в елікаросам, натуральна, прыпісвалася роля «старэйшых братоў».

Пасля тэроу супраць вядучых расійскіх лінгвістаў, што меў месца ў 1930-х гг., найлепшыя лінгвісты расійскага паходжання, такія як, напрыклад, Раман Якабсон або Мікалай Трубяцкой, рабілі свае даследаванні за мяжою (ЗША, Чэхія, Францыя, Германія).

Сістэма адукацыі ў Расіі і большасці іншых рэспублік савецкай імперыі знаходзілася ў гэты час у крытычным стане. Не спрыяла яе развіццю абавязковая плата за навучанне ў старэйшых класах сярэдняй школы, сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных установах, уведзеная савецкім урадам у кастрычніку 1940 г. У выніку праведзеных рэформаў колькасць выпускнікоў гэтых устаноў скарацілася ўдвая.

Фактычна Сталін у той час пачаў фарміраванне новай саслоўнасці, а рабочыя і сяляне пазбавіліся шанцаў выйсці па-за межы свайго кола. Варта нагадаць, што ў сем'ях таго часу нормай было мець па пяцёра-сямёра дзяцей у сялян і па тры-чацвёра ў рабочых – плаціць

Аляксандр Твардоўскі

Муса Джаліль

за навучанне дваіх-траіх дзяцей шмат каму было проста не пад сілу. Што да магэрыяльна-тэхнічнай базы навучальных устаноў, то ў шмат якіх школах і ВНУ яна папросту адсутнічала.

Час вайны немінуча адбіўся на характары расійскай *літаратуры і мастацтва*. У 1940-я гг. значныя творы напісалі рускія літаратары Канстанцін Сіманаў і Сямён Гудзенка (лірыка), Аляксандр Твардоўскі (лірыка, паэма «Васілій Цёркін»), Васілій Гросман (аповесць «Народ неўміручы»), Віктар Някрасаў (аповесць «У а копах Сталінграда»), Аляксандр Бек (аповесць «Валакаламская шаша»), Эміль Казакевіч (аповесць «Зорка»), Вольга Берггольц (дз ённікі), Ілья Эр энбург (публіцыстыка). Пр анікнёныя радкі на лежалі т аксама г абрэйскім паэтам Давіду Гафштэйну, Перэцу Маркішу і Іцыку Фэферу, карэльскаму паэту Мікалаю Лайне, лакскаму паэту з Дагестана Абугалібу Гафураву, мардоўскаму паэту Аляксандру Мартынаву, татарскім паэтам Ахцям у Аміневу і згаданаму раней Мусе Джа лілю. Св аімі творамі звярнулі на сябе ўвагу таксама татарскі праязік і паэт Абдула Ахметаў, хантыйскі паэт Рыгор Лазараў, чувашскі паэт Пётр Хузангай, башкірскія праязікі Сагіт Агіш і Кірэй Мэргэн, тувінскі драматург Віктар Кок-оол ды іншыя.

Кампазітар Дзмітрый Шастаковіч

Нягледзячы на тое што тэатральныя пастаноўкі ў гэты час асабліва жорстка цэнзураваліся, адметным талентам вылучалася творчасць такіх рускіх актараў, як Вер а Марэцкая, Ала Та ра а в, Мі хіл Жа раў, Аляксей Грыбаў ды інш.

У часы вайны, жывучы ў блакадным Ленінградзе, кампазітар Дзмітрый Шастаковіч стварыў сваю знакамітую *Сёмую сімфонію*.

Сярод музыкантаў Расіі з'явіліся і іншыя кампазітары: Масалім Валееў, карэльскі кампазітар Лаўры Ёўсінен, татарскія кампазітары Мансур Музафараў і Фарыд Ярулін, татарская оперная спявачка і кампазітар Мар'ям Рахманкулава, татарская спявачка і актрыса Галія Кайбіцкая.

Прыкметнымі з'явіліся і расійскае выяўленчае мастацтва і графічныя серыі мастака Дзяменція Шмарынава «Не забудзем, не даруем!» (1942), асабліва карціны «Аркадзія Пластава», а таксама згаданых вышэй жывапісцаў Сяргея Герсімава, Пятра Канчалюскага, Паўла Корына, Аляксандра Дэйнекі, скульптара Веры Мухінай.

Аднаўляючы пасляваеннае аблічча расійскага народа, дастаткова плённа працавалі рускія архітэктары Леў Руднеў, Аляксандр Храмаў, Павел

Дз. Шмарынаў. Маці
(з цыкла «Не забудзем, не даруем!»)

Аб ро сі мй, руска-габрэйскі архітэктар Міхаіл Баршч, башкірскі дойдлід Барый Калімулін ды іншыя.

Пасляваенны час а дзначаны далейшым узмацненнем і дэалагічнага кантролю над літаратурай і мастацтвам, які рабіўся з падачы сакратара ЦК ВКП(б) Андрэя Жданава і атрымаў назву «жданаўшчына». У 1946 г. Жданаў абрынуўся на с авецкія літ аратурныя ча сопісы «Ленинград» і «Звезда», вынікам ча го сталася забарона на публікацыі твораў па э з сы Ганны Ахматавай і прэзаіка Мі х і ла Зо ш чн кі. Былі жорстка асуджаны «безыдэйныя» кінафільмы «Вялі каежыц цё»рэ жыё ра Леаніда Лукава і «Іван Жажлівы» (2-я серыя) вышэйпамянёнага Сяргея Эйзенштэйна, а таксама Шостая сімфонія Сяргея Пракоф'ева, опера «Вялікая дружба» Ваню Мурадэлі.

У сувязі са справай «Габрэйскага антыфашысцкага цэнтра», пра якую гаворка ішла вышэй, быў учынены сапраўдны пагром габрэйскай літаратуры і культуры ў СССР. Расстралялі асоб, якія на той час былі галоўнымі прадстаўнікамі літаратуры на ідыш – Іцыка Фэфера, Перэца Маркіша, Льва Квітко, Давіда Бергельсона, Давіда Гафштэйна, а рэжысёр Саламон Міхоэлс быў забіты агентамі МГБ проста падчас гастроляў яго тэатра ў Мінску.

11.22. Крызіс камуністычна-савецкай сістэмы ў 1953–1985 гг.: хрушчоўскі эт ап. Яшчэ з а некалькі г адзін да см ерці Сталіна яго паплечнікі р азмержавалі асноўныя пас ады ў партыйна-савецкім кіраўніцтве. Старшынёй Савета Міністраў с танавіўся Георгій Малянкоў – і на той момант гэта была рэальна найвышэйшая пасада ў савецкай імперыі. Дзве іншыя найвышэйшыя прыступкі займалі Лаўрэнцій Берыя, які зн оў н епасрэдна ў значаліў службы бяспекі і парадку, і Мікіта Хрушчоў, які па вінен быў засяродзіцца на партыйна-бюракратычнай працы.

Тэатральны рэжысёр
Саламон Міхоэлс

Георгій Малянкоў

Лаўрэнцій Берыя

Мікіта Хрушчоў

Іншыя кіраўнікі Прэзідыума ЦК Камуністычнай партыі Саветаў Саюза (КПСС – такую назву партыя насіла з 1952 г.), а найперш Лазар Кагановіч, Вячаслаў Молатаў, Клімент Варашылаў, Анастас Мікаян, а таксама Мікалай Булганін (які стаў міністрам абароны), больш за ўсё баяліся Берыі, пасля яго – Малянкова, таму да пачатку в осені на першыя пазіцыі ў дзяржаве выйшаў Хрушчоў, якога і абралі першым сакратаром ЦК. З ініцыятывы апошняга яшчэ 26 чэрвеня проста на пасяджэнні Прэзідыума ЦК маршал Жукаў разам з некалькімі генераламі арыштаваў Берыю. Той быў неўзабаве аб'яўлены англійскім шпіёнам, асуджаны (але зусім не за ўчыненыя ім шматлікія злачынствы) і расстраляны 23 снежня таго самага года.

Георгій Малянкоў, узначаліўшы ўрад, у жніўні 1953 г. выказаўся за змены ў палітыцы інвестыцый на карысць лёгкай і харчовай прамысловасці, каб нармалізаваць рынак самых неабходных насельніцтву тавараў. Ён таксама выказаў думку, што пры наяўнасці вадародных і атамных бомбаў новая сусветная вайна непазбежна прывядзе да гібелі ўсёй цывілізацыі. Такія выказванні не маглі падабацца партыйна-савецкаму кіраўніцтву, дзе дамінавала ваенна-прамысловае лобі. Гэта прадвызначыла лёс Малянкова як кіраўніка ўрада: у лютым 1955 г. яго на гэтай пасадзе замяніў Мікалай Булганін. Трэба адзначыць, што ўрад да гэтага часу пачаў ажыццяўляць палітыку асцярожнай дэсталінізацыі: з высылак пачалі вяртацца ацалелыя партыйныя і савецкія функцыянеры, а крыху пазней – і іншыя нядоўні

вязні. Палітычныя абвінавачванні былі знятыя з тых народаў, якія некалі былі дэпартаваны са сваіх гістарычных тэрыторый. Толькі па-ранейшаму не дазволілі вярнуцца на Паволжа мясцовым немцам, у перададзены Украінскай ССР Крым – крымскім татарам, а ў Грузію – туркам-месхецінцам.

XX з'езд КПСС (люты 1956 г.) стаў падзеяй, якая агрымала розгалас і па-за межамі савецкай імперыі. У першую чаргу гэта адбылося таму, што на з акрытым пасяджэнні з'езда быў з ачытаны даклад Хрушчова «Аб кульце асобы і яго наступствах», у якім упершыню называліся некаторыя злачынствы сталінізму. Галоўная адказнасць за іх ускладлася на Сталіна і яго памагатых Яжова і Берыю; пра ўдзел свой ды іншых членаў партыйнага кіраўніцтва ў тэроры Хрушчоў не сказаў ні слова. Не было пастаўлена пытанне аб адказнасці створанай кампартыяй сацыяльна-палітычнай сістэмы за тое, што адбылося. Акрамя таго, п'юны тэкст хрушчоўскага дакладу ўпершыню быў апублікаваны толькі ў 1989 г., у часы перабудовы.

Тым не менш агучаны даклад дазволіў істотным чынам паскорыць працэс рэабілітацыі бязвінна асуджаных вязняў ГУЛАГу. Сотні тысяч людзей выйшлі на свабоду. Гэты працэс спрыяў распаўсюджванню крытычных думак наконт самога найвышэйшага кіраўніцтва СССР, асабліва сярод творчай і навуковай інтэлігенцыі ды моладзі. Захіталіся і пачалі знікаць з палітычнай арэны прасталінскія рэжымы ў «краінах народнай дэмакратыі». Увосень 1956 г. справа дайшла да адкрытых выступленняў рабочых і інтэлігенцыі ў Польшчы і Венгрыі. У Будапешце адбылося сапраўднае народнае паўстанне, якое было адушана савецкімі вайскамі на загад Хрушчова, прычынным удзеле будучага кіраўніка КГБ (руская абрэвіатура Камітэта дзяржбяспекі, што прыйшоў на змену ранейшаму МГБ) і КПСС Юрыя Андропова.

Хрушчоўскія антысталінскія выпадкі былі з незадавальненнем успрынятыя даўнімі сталінскімі паплечнікамі з партыйнага кіраўніцтва Расіі. У чэрвені 1957 г. група, якую ўзначалілі Молатаў, Кагановіч, Малянкоў, выступіла супраць Хрушчова і паспрабавала зняць яго з пасады кіраўніка партыі. Але, апіраючыся на падтрымку тагачаснага міністра абароны Жукава і верных яму вайсковых злучэнняў, Хрушчову ўдалося перамагчы. Удзельнікі «антыпар-

тэйнай групы» с трацілі свае высокія пасады і ў большасці былі адпраўлены на гаспадарчую працу. Мікалай Булганін, які не выступіў на баку Хрушчова і Жукава, неўзабаве с траціў пост с таршыні Саўміна, які ў сакавіку 1958 г. заняў сам Хрушчоў. Зрэшты, на ўсялякі выпадак апошні, выкарыстаўшы фармальную нагоду абвінаваціць Жукава ў «банапартызме», неўзабаве дамогся таксама зняцця таго з пасады міністра абароны.

За гэты час с авецкая эканоміка вялікіх п оспехаў не дасягнула. Асаблівая ўвага хрушчоўскага кіраўніцтва была звернутая на сельскую гаспадарку. Але замест таго, каб ужываць выпрабаваныя ў свеце спосабы павышэння прадукцыйнасці адпаведнай вытворчасці, кіраўніцтва СССР вырашыла і далей ісці экстрэнсіўным шляхам. Пачалася грандыёзная кампанія па *засваенні ц алінных з емляў*, на йперш на тэрыторыі Казахскай ССР і ў Заходняй Сібіры. Велізарныя фінансавыя ўліванні па першым часе збольшага кампенсаваліся адносна высокімі ўраджаямі на новых угоддзях, але пазней усё большую і большую праблему пачалі ствараць так званыя чорныя буры, якія нішчылі пасевы. Спроба Мікіты Хрушчова запазычыць у ЗША досвед пашырэння пасеваў кукурузы, як на йважнейшай злакавай і тэхнічнай культуры, без уліку кліматычных і сацыяльна-эканамічных умоў савецкіх рэспублік пацярпела няўдачу. У 1959 – 1964 г. сярэднегадавая вытворчасць збожжа на душу насельніцтва ў СССР рэдка калі перавышала ўзровень царскай Расіі паводле стану на 1913 г. Ад пачатку 1960-х гг. СССР зноў пачаў закупляць збожжа за мяжою.

У 1958 г. калгасы і саўгасы атрымалі ў сваё распараджэнне тэхніку, якая да таго належала *машынна-трактарным станцыям* (МТС), але чаканага эфекту гэта не дало: самі гаспадаркі не спраўляліся з аплатай і рамонтам тэхнікі, якасць якой была наогул невысокай.

У выніку правалаў сельскагаспадарчай палітыкі адмененыя пасля смерці Сталіна абавязковыя пастаўкі прадуктаў з сялянскіх падвор'яў паступова пачалі кампенсавать праз уразанне зямельных участкаў, рознага кшталту забароны трымаць асабістую скаціну. Пры гэтым прапаганда раз за разам паўтарала высунуты Мікітам Хрушчовым лозунг «Дагонім і перагонім Амерыку!»

Па-ранейшаму жыхары вёскі не мелі пашпартаў і колькі-небудзь значных пенсійных выплат. У канчатковым выніку сельская гаспа-

дарка савецкай імперыі апынулася ў сур’ёзным крызісе: у 1962 г. рознічныя цэны на мяса былі падвышаныя на 3%, а на масла – аж на чвэрць. Гэта выклікала незадавальненне людзей, якое найбольш ярка выявілася сярод тысяч нядарожных і 2 чэрвеня года ў Навачаркаску

«Дагонім Амерыку!»

Прапагандысцкі плакат пачатку 1960-х гг.

(Рагасцкая вобласць), расстраляны падцягнутымі войскамі і міліцыяй (загінула не менш за 26 чалавек, сярод іх некалькі дзяцей).

У 1957 г. з ініцыятывы Хрушчова пачалася рэформа кіравання прамысловасцю. На тэрыторыі РСФСР былі створаны 67 саветаў народнай гаспадаркі (саўнаргасаў), якія павінны былі замяніць сабой галіновае кіраванне вытворчасцю. Напачатку рэформа давала пэўныя пазітыўныя вынікі, але па меры росту мясцовай бюракратыі, якая падмяніла сабою ранейшыя міністэрствы, сітуацыя пачала зноў пагаршацца. Па-ранейшаму ў развіцці эканомікі выразны акцэнт рабіўся на цяжкую прамысловасць, аб’ём якой складаў 3/4 ад агульнага аб’ёму прамысловай вытворчасці ў СССР.

Лёгкая прамысловасць у савецкіх рэспубліках надалей хранічна адставала ад цяжкай. Меліся праблемы і ў іншых галінах народнай гаспадаркі. З гэтай прычыны партыйным кіраўнікам давялося адмовіцца ад раней запланаваных паказчыкаў 6-й пяцігодкі (1956–1960) і прыняць цяпер ужо сямігадовы план (1959–1965), які, зрэшты, таксама да канца выкананы так і не быў.

І ўсё-такі першыя некалькі гадоў пасля смерці Сталіна запамніліся шмат каму з грамадзян савецкіх рэспублік шматлікімі ўрадавымі мерамі па паляпшэнні ўмоў жыцця насельніцтва, галоўным чынам гарадскога. 25 красавіка 1956 г. быў адменены антырабочы закон 1940 года, які прымацоўваў працоўных да іх прадпрыемстваў. Цяпер працоўныя маглі мяняць месца працы, паведаміўшы пра гэта адміні-

страцыі за два тыдні. Мінімальняя зароботная плата ў дзяржаўным сектары была падвышана прыкладна на 35 % і вызвалена ад падатку. Памер пенсій амаль падвоіўся; пенсійны ўзрост быў зніжаны да 60 гадоў для мужчын і 55 гадоў для жанчын. Калгаснікі ж надалей заставаліся абдзеленымі: толькі ў 1964 г. яны атрымалі права на пенсію, а пенсійны ўзрост надыходзіў для іх на пяць гадоў пазней, чым для іншых катэгорый працаўнікоў. Працягласць працоўнага тыдня была скарачана з 48 да 46 гадзін (для металургаў – 42 гадзіны, для шахцёраў і падлеткаў – 36). Водпуск працяжарнасці і родах (скарачаны пры Сталіне да 70 дзён) зноў стаў 112-дзённым. Урад абавязваў больш не прымушаць грамадзян да падпіскі на абавязковыя дзяржаўныя пазыкі (па якіх да гэтага забіралася каля 6 % гадавых заробкаў людзей), але на 20 гадоў замарозіў выплату працэнтаў па папярэдніх пазыках. Урэшце, доўгі час пачало паскарэнне будаўніцтва жылля. Вельмі выгаднымі ўмовамі дзяржава заахвочвала будаваць кааператыўныя кватэры. За дзесяць гадоў, з 1955 па 1964 г., агульны гарадскі фонд жылля павялічыўся на 80 %, хоць істотным чынам жыллёвая праблема так і не была вырашана аж да сённяшняга дня існавання савецкай імперыі. Як, зрэшты, і харчовая праблема.

Няшмат сапраўдных поспехаў хрушчоўскае кіраўніцтва мела ў галіне знешняй палітыкі. Яна апіралася, з аднаго боку, на паказную зацікаўленасць савецкага кіраўніцтва ў наладжванні адносін з самымі рознымі краінамі свету (візіты савецкіх кіраўнікоў у ЗША, Югаславію, Кітай), а з іншага боку, пра-ранейшаму арыентавалася на прасоўванне камуністычнай утопіі ў свеце, прычым – з улікам да сягоння савецкіх ядзершчыкаў – апошняе падмацоўвала маляваўся сій ным, а часам і прымітыўным ядзерным шантажом. Раней ужо казалася пра крывавае задушэнне народнага паўстання ў Венгрыі ў 1956 г. Перад гэтым, у 1955 г., Савецкі Саюз стварыў разам са сваімі еўрапейскімі краінамі-сатэлітамі ваенна-палітычны блок – *Арگانізацыя Варшаўскай дамовы*, з дапамогай якога ён займеў дадатковыя сродкі ўплыву на ўнутрыпалітычную сітуацыю ў тых краінах. У наступныя гады камуністычныя кіраўнікі зрабілі ўсё, каб сапасаваць адносіны не толькі з Захадам (узвядзенне Берлінскага муру ў 1961 г., размяшчэнне савецкіх ракет на Кубе, паблізу тэрыторыі ЗША, і выклікі каньігэтым Карыбскі крызіс 1962 г.), але і з некаторымі мікра і намі

народнай дэмакратыі – такімі як Кітай, Албанія, Румынія. Нягледзячы на тое што найбуйнейшым дзяржавам свету ўдалося дамовіцца аб падпісанні вельмі важнай Дамовы аб забароне ядзерных выпрабаванняў у атмасферы, касмічнай прасторы і пад вадой (*Маскоўская дамова* за 5 жніўня 1963 г.), мір у свеце падчас кіравання Хрушчовым савецкай кампартыяй і ўрадам больш трывалым, відавочна, не стаў.

У кастрычніку 1961 г. на XXII з’ездзе КПСС была прынята чарговая праграма, у якой савецкім людзям абяцалі, што да 1980 года будзе «ў асноўным пабудавана камуністычнае грамадства». Мікіта Хрушчоў таксама працягнуў тэму агучвання самых жахлівых сталінскіх злачынстваў. Дэ легаты з’езда выка заліся за вынас це ла Сталіна з маўзалея на маскоўскай Краснай плошчы, дзе яно з 1953 г. ляжала побач з целам Леніна.

Аднак, каб надалей трымацца ва ўладзе, аднаго антысталінскага пафасу ўжо, відавочна, не х апала. Незадаволенасць хрушчоўскімі дзеяннямі ў розных сферах жыцця мацнела і мацнела.

11.23. *Навука і культура Савецкай Расіі ў 1953–1964 гг.* Перапыненне найбольш адыёзных праяў сталінскага тэрору і паступовая дэсталінізацыя духоўнага жыцця Расіі стварылі адносна спрыяльныя ўмовы для ўздыму навукі і культуры ў краіне. Найбольшыя поспехі, безумоўна, былі дасягнуты ў засваенні космасу – найперш дзякуючы таленту канструктараў Сяргея Каралёва і Валянціна Глушко. 4 кастрычніка 1957 г. быў запушчаны *першы штучны спадарожнік*

Першы касманаўт
Юрый Гагарын
і канструктар
касімічных караблёў
Сяргей Каралёў

Зямлі, а 12 красавіка 1961 г. старшы лейтэнант ваенна-паветраных сіл Юрый Гагарын здзейсніў *першы палёт чалавека ў космас*.

У 1959 г. першыя здымкі па верхні Месяца з космасу атрымала савецкая станцыя «Луна-3». У 1963 г. здзейсніла палёт на арбіту Зямлі першая ў свеце жанчына-касманаўт Валяціна Церашкова, беларуска з паходжання.

Таксама ў некаторых іншых важных галінах навукі і тэхнікі Саветскаму Саюзу ўдалося выйсці на перадавыя пазіцыі ў свеце. У горадзе Обнінску (Калужская вобласць) у 1954 г. была ўведзена ў эксплуатацыю першая ў свеце *атамная электрастанцыя*. Да чарговых бяспрэчных дасягненняў расійскай навукі і тэхнікі гэтага часу належаць: стварэнне Мікалаем Басавым і Аляксандрам Прохаравым першага ў свеце лазера (1954), увядзенне ў эксплуатацыю першага ў свеце рэактыўнага пасажырскага самалёта Ту-104 (канструктарскае бюро Тупалева, 1955), пабудова першага ў свеце атамнага ледакола (1957), стварэнне Віталіем Гінзбургам і Львом Пітаеўскім тэорыі звышплывкасці (1958), выпрабаванне самай магутнай у гісторыі тэрмаядзернай бомбы, створанай пад кіраўніцтвам Ігара Курчатава (1961).

Пэўныя пазітыўныя зрухі ў другой палове 1950-х гг. мелі месца ў савецкай сістэме адукацыі. У 1958 г. была ўведзеная *абавязковая васьмігадовая адукацыя*, за два гады перад гэтым скасаваная плата за навучанне ў старэйшых класах і ВНУ, што існавала з 1940 г. Істотна павялічылася колькасць спецыялістаў з вышэйшай адукацыяй, хоць якасць гэтай адукацыі па-ранейшаму рэдка калі адпавядала сусветным стандартам. Імкненне ж да татальнай уніфікацыі адукацыйнай сістэмы прыводзіла да пагаршэння сітуацыі з вывучэннем моў, гісторыі і культуры нярускіх народаў Расіі.

Перыяд хрушчоўскага кіравання быў адзначаны далейшым наступам на рэлігійнае жыццё ў краіне. Кіраўнік кампартыі і ўрада публічна паабяцаў калі не ў сярэдзіне, то да канца 60-х гадоў «паказаць апошняга папа ў тэлевізары». У гэты час па ўсёй савецкай імперыі пракацілася чарговая хваля з акрыцця храмаў розных канфесій. Пераследаваліся духоўныя дзеячы, якія крытычна ставіліся да падобных з'яваў улады. Асаблівы ўціск з азналі *евангельскія хрысціян-баптысты*, якія дзелі абароны сваёй веры стварылі не-

легальны «Совет евангельскіх хрысціян-баптыстаў»; яго найбольш актыўныя чальцы арыштоўваліся, штрафаваліся, зазнавалі іншыя формы пераследу за свае перакананні. Функцыю колішняга Саюза ваяўнічых бязбожнікаў у пэўнай ступені пераняло афіцыйнае савецкае таварыства «Веды», якое займалася актыўнай атэістычнай прапагандай. Дысцыпліна «Асновы навуковага атэізму» была абавязковай дысцыплінай у ВНУ Савецкага Саюза.

Спыненне адкрытага тэратэру, даклад Хрушчова на XX з'ездзе КПСС, спробы ўладаў дэмакратызаваць пэўныя сегменты грамадскага жыцця адразу ж па з'яўленні адбіліся на сцене і якасці расійскай літаратуры і мастацтва. Літаратура пачала адыгрываць вельмі значную ролю. Невялікая апавесць Ільі Эрэбургі «Адліга» (1954) дала назву цэлай эпосе ў духоўным жыцці Расіі. Праз два месяцы пасля XX з'езда скончыў жыццё самагубствам першы сакратар Саюза пісьменнікаў СССР Аляксандр Фадзееў, які пры Сталіне даваў фармальную згоду на арышты і забойствы не аднаго пісьменніка ў СССР.

У друку з'явіліся такія вострыя творы, як раманы рускіх празаікаў Уладзіміра Дудзінцава «Не хлебам адзіным» і Веры Пановай «Поры года. З хронік горада Энска». Менш вядомай, але таксама адметнай з'явай стала публікацыя сатырычнага рамана мардоўскага пісьменніка Васілія Каламасава «Лаўгінаў». Антысталінскае крыло творцаў гуртавалася вакол часопісаў «Новыі мир» (галоўны рэдактар Аляксандр Твардоўскі) і «Юность», які ўзначальваў Валянцін Катаеў, пазней – Барыс Палявой. Адкрытыя і прыхаваныя сталіністы мелі ў сваім распараджэнні часопісы «Октябрь» (Усевалад Кочатаў), «Нева» (Сяргей Варонін).

Велізарныя аўдыторыі ўжо пры канцы 1950-х гг. пачалі збіраць публічныя выступы паэтаў Яўгенія Еўтушэнкі, Бэлы Ахмадулінай, Андрэя Вазнясенскага, Роберта Раждзественскага, паэтаў-бардаў Булата Акуджавы, Аляксандра Галіча.

Пры гэтым асабіста Хрушчоў і яго партпарат імкнуліся сачыць за любымі рухамі, якія маглі б неяк паставіць пад сумнеў дамінаванне кампартыі. Пасля таго як, не маючы магчымасці надрукаваць у СССР раман «Доктар Жывага», пісьменнік старой школы Барыс Пастарнак здолеў апублікаваць яго за мяжой і ў 1958 г. атрымаў Нобелеўскую

Рускі паэт
Яўгеній Еўтушэнка

Паэт-бард Булат Акуджава

прэмію ў галіне літаратуры, пачалася кампанія ганьбавання гэтага творцы, цалкам у сталінскім духу. Пастарнак быў выключаны з саюза пісьменнікаў, уведзены ў стан дэпрэсіі і неўзабаве памёр. Што праўда, губляючы падтрымку інтэлігенцыі, у 1962 г. Хрушчоў усё-такі даў да звол на публікацыю ў часопісе «Новый мир» а нтылагернай аповесці былога вязня ГУЛАГу таленавітага прэзаіка Аляксандра Салжаніцына «Адзін дзень Івана Дзянісавіча» (зрэшты, твор не абышоўся без цензуравання). Пры канцы таго самага года адбылося сумнавядомае наведванне Хрушчовым выставы маладых маскоўскіх мастакоў і скульптараў у маскоўскім Манежы, якое скончылася пагромам усёй выставы.

Літаратурнае жыццё названай эпохі, аднак, не канцэнтравалася выключна ў Маскве і Ленінградзе. У іншых аўтаномных утварэннях РСФСР з'явіліся такія таленавітыя творцы, як варскі паэт Расул Гамзатаў, башкірскі паэт Назар Наджмі, башкірскі прэзаік Мустай Карым, прэзаікі з Комі Якаў Рочаў, Васілій Юхнін, комі-ненецкі пісьменнік Іван Істомін, нанайскі пісьменнік Рыгор Ходжэр, ненецкі паэт Леанід Лапцуй, татарскі пісьменнік Ахмет Файзі, удмурцкі прэзаік Міхаіл Пятроў, хакаскі прэзаік Мікалай Дамажакаў, чувашскі і рускі паэт Генадзій Айгі.

Вярнуліся разам са сваімі народамі з месцаў сталінскіх дэпар-

тацый (дзе яны мелі поўную забарону на творчасць і на карыстанне роднай мовай) і ўключыліся ў літаратурны працэс тае навітыя творцы: калмыцкія пісьменнікі Давад Кукуевы, Аляксей Бадмаев, Канстанцін Эрэнджон, балкарскія паэты Кайсын Куліев,

Аварскі паэт з Дагестана Расул Гамзатаў

Танзіла Зумакулава, Керым Атараў, інгушскія творцы Ахмет Бокаў, Ахмет Вядзіж, Багудзін Зязікаў, карачаеўская пісьменніца Халіма Байрамукава, крымскія татарскія паэты Абдула Дэрменджы, кумыкскія драматургі празаік Магамед-Султан Ях'яев, Амір Курбанаў, чачэнскія пісьменнікі Абузай Айдаміраў, Магамед Мусаев, Хамзат Саракаев, якуцкі празаік і драматург Суарун Амалоон, расійска-нямецкія літатары Фрыдрых Бальгер, Барыс Брайнін (Зэп Эстэрайхер), Ёган Варкентын.

У расійскім жывапісе гэтай эпохі побач з раней згаданымі Фаворскім, Герасімавым, Коруным, Платавым ацтыўна працуюць рускія мастакі Мікалай Рамадзін, Георгій Ніскі, Сямён Чуйкоў, Барыс Няменскі, Мікалай Андронаў, скульптары Міхаіл Анікушын, Аляксандр Кібальнікаў, ненецкі мастак Іван Істомін, татарскі жывапісец і скульптар Бакі Урманчэ, татарскі мастак Кандрат Максімаў, хакаскі скульптар Ірына Карачакава-Карціна, чувашскі скульптар і графік Герасім Пілеш ды іншыя.

Новая з'ява гэтага часу – узнікненне «другога мастацтва». У 1954 г. у Маскве пачынае працаваць Студыя эксперыментальнага мастацтва пад кіраўніцтвам Элія Бялюціна. Пры канцы 50-х гг. вакол Яўгенія, Валянціны, Льва Крапіўніцкіх, Вольгі Патапавай, Аскара Рабіна ўзнікае так званая «Ліянозаўская група», у якую ўваходзілі рускія мастакі Уладзімір Нямухін, Лідзія Масцяркова, Барыс Свешнікаў, Аскар Рабін, маладыя паэты Генрых Сапгін, Усевалад Някрасаў ды іншыя.

Вядомасць набываюць працы рускіх архітэктараў Льва Рудне-

Аскар Рабін. Памыйка № 8, 1958 г.

прапануюць таксама рускія рэжысёры Алег Яфрэмаў, Анатолій Эфрас, іх татарскі калега Марсель Салімжанаў. Знакамітымі робяцца імёны такіх рускіх актараў, як Эліна Быстрыцкая, Кірыл Лаўроў, Сяргей Юрскі, Аляксей Баталаў, беларус з паходжання Інакенцій Смактуноўскі ды іншыя.

У 1958 г. першы і пакуль што апошні раз у гісторыі «Залатую пальмавую галінку» Між-

Будынак Барадзінскай панарамы ў Маскве (архітэктары Аляксандр Карабельнікаў і Сяргей Кучанаў)

на, Міхаіла Паўхіна. У 1961–1962 гг. у Маскве ўзводзіцца навукова-вытворчы будынак Барадзінскай панарамы.

Адным з вядучых тэатраў Расіі ў гэты час зноў становіцца Ленінградскі Вялікі драматычны тэатр на чале з рэжысёрам Георгіем Таўсаноўцам. Цікавыя рэжысёрскія працы

прапануюць таксама рускія рэжысёры Алег Яфрэмаў, Анатолій Эфрас, іх татарскі калега Марсель Салімжанаў. Знакамітымі робяцца імёны такіх рускіх актараў, як Эліна Быстрыцкая, Кірыл Лаўроў, Сяргей Юрскі, Аляксей Баталаў, беларус з паходжання Інакенцій Смактуноўскі ды іншыя.

У 1958 г. першы і пакуль што апошні раз у гісторыі «Залатую пальмавую галінку» Міжнароднага кінафестывалю ў Каннах атрымаў расійскі фільм «Ляццяць жураўлі» групаў зінскага рэжысёра Міхаіла Калатозава паводле сцэнара рускага драматурга Віктара Бокава. З наступнага года прэстыжны міжнародны кінафестываль працягваецца ў Маскве. У 1962 г. стужка тады

Кадр з фільма
Міхаіла Калатозава
«Ляццяць жураўлі».
У галоўнай ролі –
Аляксей Баталаў

маладога кінарэжысёра Аляксандра Таркоўскага «Іванова дзяцінства» (якая з вялікімі праблемамі прайшла праз партыйную цензуру) здабыла галоўную ўзнагароду Венецыянскага кінафестывалю.

У музычным мастацтве Расіі ў гэты час поспехам карысталіся творы рускіх кампазітараў Георгія Свірыдава, Мікалая Карэтнікава, рэабілітаванага па справе «ўрачоў-забойцаў» габрэйскага кампазітара Майсея Вайнберга, рускага дырыжора Яўгенія Мравінскага, карэльскіх кампазітараў Гельмера-Райнера Сінісала, Карла Раўціа, марыйскага кампазітара Аляксея Іскандарава, татарскіх кампазітараў Загіда Хабібুলіна, Латыфа Хамідзі, Энвера Бакірава, Мансура Музафарова.

Сусветную вядомасць набыў ае тв орчасць рускіх о перных спевакоў Ірыны Архіпавай, Галіны Вішнеўскай, Валянціны Ляўко, Івана Пятрова, Аляксандра Вядзернікава, татарскага спевака Фахры Насрэтдзінава, габрэйска-рускіх балерыны Маі Плісецкай, піяніста Святаслава Рыхтэра, віртуоза-віяланчэліста Мсціслава Растрпавіча. Пры канцы 1950-х гг. пачаў сваю кар’еру татарскі танцор балета Рудольф Нурэеў (Нурыеў), які ў 1961 г. не вярнуўся з гастролёў у Англіі і пазней зрабіў у эміграцыі бліскучую кар’еру.

11.24. Хрушчоўская «адліга» і брэжнеўская «стагнацыя». Эка намічныя крызісы і чарговыя спробы рэформы. Сапраўднае значэнне дэсталінізацыі Расіі глыбока разумела толькі адукаваная частка тагачаснага расійскага грамадства, але Мікіта Хрушчоў і ў дачыненні да яе не-не ды ў жываў гвалтоўныя, а часам і проста хамскія метады. Ён, амаль як і Сталін, імкнуўся павучаць пісьменнікаў, пра што ім пісаць, мастакоў – што ім маляваць або ляпіць, кампазітараў – якую

музыку ім ствараць. Вучоныя-гуманітарыі таксама адчувалі пільную ўвагу да ідэалагічнай выверанасці сваіх прац.

Чыноўнікі, стаміўшыся ад палітычных хістанняў то ў адзін, то ў іншы бок, рабіліся ўсё больш і больш незадаволенымі. Генералы і вышэйшыя афіцэры не маглі дараваць Хрушчову значнага скарачэння ўзброеных сіл падчас яго кіравання. На парадку дня паўстала пытанне адстаўкі кіраўніка партыі і ўрада. У кастрычніку 1964 г. адбыўся Пленум ЦК КПСС, на якім Хрушчоў быў пазбаўлены ўсіх сваіх пасадак. Новым першым (пазней – генеральным) сакратаром ЦК КПСС стаў выхадзец з украінскай партнаменклатуры Леанід Брэжнеў, а на чале ўрада – Аляксей Касыгін, які да гэтага паспеў пакіраваць некалькімі міністэрствамі, пабыць с таршынёй Саўнаркама і Саўміна РСФСР і папрацаваць намеснікам (у тым ліку першым) кіраўніка савецкага ўрада пры Малянкове, Булганіне і Хрушчове.

Забяспечваць ідэалагічную «правільнасць» партыйнай лініі даручылі асобе, якая паспела зрабіць кар’еру ў гэтай сферы яшчэ пры Сталіне, – сакратару ЦК па ідэалогіі Міхаілу Суславу. На доўгі час

Леанід Брэжнеў і Аляксей Касыгін на трыбуне Маўзалея Леніна. 9 траўня 1965 г.

ён с тановіцца трэцім па водле ўплыву чалавекам у савецкай імперыі.

Характэрнай рысай грамадска-палітычнага жыцця с талі прапаганда ідэі стабільнасці ды стварэнне паказнога дабрабыту і ўдаванай еднасці «новай гістарычнай супольнасці – савецкага народа». Бясконцыя «ўдарныя працоўныя тыдні», «камсамольскія ініцыятывы вышэйшай лейтэнянскай вахты», «тыдні месячнай дружбы і культуры» ішлі адно

за адным, заканчваліся рознымі святкаваннямі, раздачай узнагарод. Сам Брэжнеў да канца жыцця паспеў атрымаць пяць савецкіх зорак героя, безліч розных ордэнаў і прэміяў.

Пры гэтым унутры савецкага кіраўніцтва не спынялася «паддыманная» барацьба: месцы як найбліжэй да ўладнага стырна імкнуліся

Прапагандысцкія плакаты
брэжнеўскага часу

заяць то пр адстаўнікі КГБ і ваенна-прамысловага комплексу, то выхадцы з нацыянальных рэспубліканскіх эліт, то рознага кшталту выскачкі і прайдзісветы.

Аднак у самыя першыя гады пасля адхілення ад улады Хрушчо-ва ўрад Аляксея Касьбіна на важыўся пр авесці пэўныя рэформы, асновы якіх былі распрацаваныя харкаўскім вучоным-эканамістам Яўсеем Ліб ерманам. У прыватнасці, а пошні пр апанаваў зрабіць крытэрам ацэнкі дзейнасці прадпрыемства яго рэнтабельнасць, гэта значыць прыбытковасць. Трэба было ўлічваць дагэтуль невядомыя савецкай эканоміцы прынцыпы – попыт і прапанову, выкарыстоўва-

Яўсей Ліберман,
бацька «касыгінскай»
эканамічнай рэформы

ючы матэрыяльнае стымуляванне работнікоў і прадаўцаў у цэлым. Неабходнай умовай ажыццяўлення гэтай рэформы было даць прадпрыемствам шырокую аўтаномію, выдзяліўшы адно аднаму з бакоў плана выхорганіць і дзяржаўны кантроль. У сельскай гаспадарцы неабходна было істотна зменшыць падаткі на ўкладанні (апазіцыя, пачаць іх рабіць), значна падвысіць закупачныя кошы прадукцыі, увесці льготную аплату звышплановага ўраджаю, знізіць цэны на апаратны і тэхнічны змест, зменшыць стаўкі падатку на сялян. Акрамя таго, сяляне нарэшце вызваляліся ад савецкага прыгону і маглі атрымаць пашпарты.

Прыняты ў 1966 г. васьмы пяцігадовы план грунтаваўся, наколькі гэта было магчымым ва ўмовах панавання партыйна-бюракратычнай сістэмы, на вышэйзгаданых прынцыпах. Афіцыйныя крыніцы сведчаць, што гэта дало вельмі значныя вынікі: на працягу 1966–1970 гг. сярэднегадавыя тэмпы росту нацыянальнага даходу СССР складалі 6,1 %.

Адразу зробім агаворку: савецкая статыстыка была вельмі своеасаблівай. У ліпені 2013 г. намеснік дырэктара Цэнтра развіцця Вышэйшай школы эканомікі Расійскай Федэрацыі Сяргей Смірноў абнародаваў праведзены ў яго ўстанове даследаванні працы Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення (ЦСУ) у савецкі час. Паводле іх, маштабы прыпісак у савецкай статыстыцы проста агаломшваюць (пра гэта сведчаць і аўтары ўніверсітэцкага падручніка па крыніцазнаўстве гісторыі Расіі, выдадзенага ў 1998 г., прафесар Ігар Данілеўскі ды інш.).

Паводле звестак ЦСУ, у 1990 г. прамысловасць СССР у параўнанні

з 1940 г. вырасла прыкладна ў 30 разоў, а ўсярэднены альтэрнатыўны індэкс вырас толькі ў 10 разоў. Атрымоўваецца, што да кожнай *вырабленай умоўнай адзінкі прадукцыі* савецкая статыстыка, ігнаруючы існаванне інфляцыі, «дамалёўвала» *яшчэ дзве!*

Акрамя таго, згодна са звесткамі ЦСУ, за ўвесь пасляваенны перыяд тэмпы росту прамысловасці РСФСР у 93 % выпадкаў былі ніжэйшымі за тэмпы росту савецкай прамысловасці. Гэта дае ўсе падставы меркаваць, наколькі фальшывай была тэза, што свядома распаўсюджвалася і распаўсюджваецца рознага кшталту расійскімі шавіністамі і лжэпатрыётамі, нібыта Расія карміла саюзныя рэспублікі. Усё было якраз наадварот!

Афіцыйны паказчык росту прамысловасці на 3–4 % для ўсяго Савецкага Саюза – праз недаўлічванне савецкім статыстычным ведамствам тэмпаў рэальнай інфляцыі – фактычна быў раўназначны стагнацыі.

Калі, аднак, вярнуцца да паказчыкаў васьмай пяцігодкі, нельга ігнараваць той факт, што падчас яе на тэрыторыі РСФСР, напрыклад, былі ўведзены ў эксплуатацыю (няхай сабе і з недапрацоўкамі) такія значныя аб'екты, як Брацкая, Краснаярская і Саратаўская гідраэлектрастанцыі, першая чарга Волжскага аўтамабільнага завода ў Тальяці (пабудаваная сумесна з італьянскімі спецыялістамі), Заходне-Сібірскі металургічны камбінат, трыкатажныя фабрыкі ў Валгаградзе і Ле ні наор ську, абутковыя фабрыкі ў Валгаградзе і Чарапаўцы.

© Здымак П. Гуранюка

Брацкая ГЭС,
2008 г.

Хранічна адсталая галіной савецкай эканомікі была сельская гаспадарка. Адмовіўшыся ад чароўных сродкаў, прапанаваных Хрушчовым сельскай гаспадарцы, – ад кукурузы, далейшага пашырэння аб’ёмаў сям’яў у засушлівых раёнах і г. д., новае кіраўніцтва звярнулася да іншых чароўных сродкаў, перш за ўсё да капіталаўкладанняў і хіміі. Пасля неўраджаю 1963 г., які быў пастаўлены ў віну Хрушчову, былі сур’ёзныя няўроды 1965, 1967, 1972 гг. і самы драматычны – у 1975 г. Каб прадухіліць неўраджаі, у сельскую гаспадарку рабілі зусім не малыя інвестыцыі: у 1973 г. доля капіталаўкладанняў у сельскую гаспадарку складала 26,5 % у параўнанні з 23 % пры канцы 60-х гг.; у 1975 г. гэтая доля наогул дасягнула 27 %. Агулам жа за перыяд з 1966 па 1980 г. у сельскую гаспадарку было накіравана каля 400 млрд тагачасных савецкіх рублёў. Інвестыцыі пайшлі збольшага на будаўніцтва хімічных прадпрыемстваў: у выніку, пачынаючы з 1970 г., Савецкі Саюз апыраўся на ЗША па выкарыстанні ўгнаенняў. Значная частка ўжо вырабленай сельскагаспадарчай прадукцыі гублялася падчас яе транспартавання, згнівала ў малападрахтаных сховішчах. Да таго ж уведзеная падчас касыгінскай рэформы гарантаваная аплата працы калгаснікаў у расійскіх умовах нараджала спажывецкія настроі, незацікаўленасць у павышэнні прадукцыйнасці свайго працы.

Крызіс сельскай гаспадаркі фактычна не меў перспектывы быць пераададзеным. Становішча ў сельскай гаспадарцы адлюстроўвала агульную сітуацыю ў эканоміцы СССР, заснаванай на некампетэнтным умяшанні ўладаў у эканамічныя працэсы, на вольнарызме, прыпісках і г. д.

У гады дзявятай пяцігодкі (1971–1975) рост савецкай эканомікі істотна запаволіўся нават на паперы. Яшчэ горшая сітуацыя склалася ў другой палове 1970-х гг. Савецкі ўрад спрабаваў падтрымліваць бачнасць дабрабыту людзей за кошт павелічэння распродажу прыродных рэсурсаў. Спрыяльныя ўмовы для гэтага ўтварыліся ў выніку засваення нафтавых і газавых радовішчаў Заходняй Сібіры, а таксама неаднаразовага скачка сусветных коштаў на энерганосьбіты ў сярэдзіне 70-х гг. Паводле ацэнак эканамістаў, СССР толькі ў 1970-х гг. атрымаў 180 млрд нафтадолараў, якія былі, аднак, выдаткаваныя не на вырашэнне вострых структурных праблем савецкай эканомікі, а на вайсковыя мэты, закупку харчавання, тавараў маса-

вага попыту ды на іншыя бегучыя патрэбы. Толькі закупкі збожжа за мяжою за 70-я гады выраслі больш чым у 10 разоў (1970 г. – 2,2 млн т, 1980 г. – 27,8 млн т, 1985 г. – 44,2 млн т). Вынік быў, тым не менш, слабы. Стандартны набор тавараў у харчовых крамах РСФСР (паза Масквой, Ленінградам і некаторымі іншымі бу йнымі гарадамі) складаўся з аднаго-двух гатункаў чорнага і белага хлеба, запалак, воцату, солі, двух-трох відаў нізкагатунковых крупаў і макароны, алею або камбінаванага тлушчу, рыбных кансерваў (звычайна кілек і часціку), гарэлкі, пладова-ягаднага віна. Малако, смятана, сыр і масла траплялі ў крамы з перабоямі; пра каўбасы (акрамя крывянай і лівернай) гаворкі нават не ішло.

Да сярэдзіны 1980-х гг. тэмпы эканамічнага росту Расіі няўхільна зніжаліся. Камуністычныя кіраўнікі ганарыліся велізарнымі аб'ёмамі здабычы нафты і вугалю (часта ігнаруючы праблемы навакольнага асяроддзя), у той час як свет пачаў актыўна пераходзіць на жергаашчадныя тэхналогіі, адмаўляўся ад доменнай вытворчасці ў металургіі, выкарыстоўваў комплексную механізацыю і аўтаматызацыю, найноўшую на той час электроніку. У Савецкім Саюзе, паводле стану на пачатак 1980-х гг., доля ручной працы складала ў прамысловасці ад 35 да 40 %, у будаўніцтве – ад 50 да 60 %, у сельскай гаспадарцы – да трох чвэрцяў ад усіх аб'ёмаў працы.

Вялікую нагрузку на эканоміку Расіі і залежных ад яе краін стваралі *ваенныя выдаткі*, на якія ў розным выглядзе ішло да 80 % нацыянальнага даходу СССР.

Абвастралася і дэмаграфічная сітуацыя: вёска імкліва бязлюднела. Штогод з карты Расіі знікала прыблізна па тры тысячы вёсак.

Прылаўкі расійскіх крамаў познесавецкага часу

Паводле сярэдняй працягласці жыцця Р асія на па чатку 1980-х гг. займала ў свеце месца пры канцы чацвёртага дзясятка краін.

Не справіўшыся з выклікамі эканомікі, кіраўніцтва савецкай кампартыі, якое было ўжо далёка не ў працаздольным стане (сярэдні ўзрост членаў Палітбюро ЦК у 1980 г. перавысіў 71 год), узялося ствараць бачнасць росквіту асаблівай, «савецкай» дэмакратыі. Гэтаму павінна было паслужыць прыняцце ў 1977 г. *новай Канстытуцыі СССР*, якую назвалі «брэжнеўскай». Галоўнай навацыяй гэтага дэкларацыйнага дакумента было фіксаванне ў яго шостым артыкуле «кіроўнай і накіроўвальнай ролі КПСС». Як і ў папярэднія дзесяцігоддзі бальшавіцка-камуністычнага кіравання ў савецкай імперыі, выбары дэпутатаў р озных узроўняў былі звычайным фарсам: на кожны мандат прэтэндаваў адзін кандыдат, вызначаны адпаведнымі партыйнымі органамі (фармальна сам ён мог быць і беспартыйным).

Разам з усім вышэйзгаданым савецкая мадэль развіцця грамадства ў некаторых сферах спрацоўвала лепш. У 1970-я гг. у Расіі і большасці іншых савецкіх рэспублік быў фармальна ажыццёўлены пераход да *ўсесагульнай 10-гадовай адукацыі*. У пэўнай ступені па ліч в лісязаробкі тых, хто працаваў у прамысловасці, будаўніцтве і асабліва ў сельскай гаспадарцы. Дзяржаўныя пенсіі з большага забяспечвалі не на дта высокія пагрэбы савецкіх людзей. З'явіліся пэўныя зрухі ў вырашэнні жыллёвай праблемы, аднак для інгэлігенцыі – настаўнікаў, работнікаў сферы культуры, сярэдняга медыцынскага персаналу – гэтая праблема заставала сянадзвычай вострай. Ня рэдкімі гарадах былі выпадкі, калі працаўнікі гэтых сфер выходзілі на пенсію, так і не атрымаўшы асобнай добраўпарадкаванай кватэры (трэба мець на ўвазе, што свабодны рынак жылля ў СССР адсутнічаў).

11.25. Савецкая знешняя палітыка ў 1965–1985 гг. Прышоўшы да ўлады, брэжнеўская групоўка паставіла тры прыярытэтныя задачы:

– паслядоўна ажыццяўляць палітыку падтрымкі «прагрэсіўных» рухаў і рэжымаў ва ўсім свеце. (Гэтая палітыка была асабліва актыўная – і часам перарастала ў непасрэдную інтэрвенцыю – у дачыненні да краін, якія знаходзіліся ў непасрэднай сферы ўплыву СССР: напрыклад, Афганістан);

Падзеі ў Празе.
1968 г.

– з апабягаць пагрозе распаду сацыялістычнага лагера і яшчэ больш шчыльна згуртаваць яго ў палітычных, вайсковых і эканамічных нахадносінах;

– нармалізаваць дачыненні паміж Усходам і Захадам. (Гэты курс, які меў на звы«разрадка на пружанасці», «мірнае суічашанне»;

зрэшты, быў узяты толькі пасля абстраэння ў пачатку 1970-х гг. канфлікту з Кітаем і пачатку збліжэння апошняга са Злучанымі Штатамі, калі савецкія кіраўнікі адчулі ўзнікненне новай небяспекі.)

Спосабы рэалізацыі гэтых задач можна праілюстраваць трыма найважнейшымі падзеямі ў знешняй палітыцы 1965–1985 гг. Гэта савецкая інтэрвенцыя ў Чэхаславакію (1968 г.), падпісанне двух першых пагадненняў аб абмежаванні стратэгічных узбраенняў падчас візіту амерыканскага прэзідэнта Рычарда Ніксана ў Маскву ў траўні 1972 г., уварванне Савецкага Саюза ў Афганістан (канец 1979 г.).

У першай палове 70-х гг. Масква таксама пагадзілася на заключэнне шэрагу двухбаковых пагадненняў аб узаемным прызнанні межаў з Заходняй Германіяй, Польшчай, Чэхаславакіяй. Было падпісана і чатырхбаковае пагадненне, якое да часу рэгулявала статус Заходняга Берліна. У 1975 г. СССР разам з 32 дзяржавамі Еўропы, ЗША,

Леанід
Брэжнеў
падпісвае
Хельсінкскі
акт.
1 жніўня
1975 г.

Канадай падпісаў Заключны акт Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе, які с ёння прынята называць *Хельсінкскім актам*. Формальна савецкія кіраўнікі прызнавалі непарушнасць пасляваенных межаў, права іншых краін на суверэнітэт і тэрытарыяльную цэласнасць, а таксама бралі на сябе пэўныя абавязкі ў галіне выканання найважнейшых правоў чалавека.

Далейшыя падзеі ў свеце (працяг гонкі ядзерных узбраенняў паміж ЗША і СССР, савецкая інтэрвенцыя ў Афганістане, узмацненне рабочага і незалежнага прафсаюзнага руху ў Польшчы, арабска-ізраільскі канфлікт на Блізкім Усходзе) не прывялі да змяншэння міжнароднай напружанасці і далі магчымасць захоўваць у расійскім кіраўніцтве вырашальны ўплыў прыхільнікаў канфрантацыі з Захадам, прадстаўнікоў вайсковага лобі.

Кіраўніцтва Савецкага Саюза аказвала істотную матэрыяльную і вайскова-тэхнічную падтрымку шмат якім рэжымам у краінах трэцяга свету, што дэкларавалі сваю прыхільнасць да камуністычнай ідэалогіі або прыналежнасць да «нацыянальна-вызваленчага змагання» (Куба, В'етнам, Ангола, Мазамбік, Зімбабве, Эфіопія, Гвінея, Самалі, Паўднёвы Емен, Нікарагуа ды інш.).

У часы кіравання Брэжнева абвастрыўся канфлікт з *мааісцкім Кітаем*, што асабліва ярка выявілася ў ваенных сутыкненнях Савецкай і Кітайскай народна-рэвалюцыйнай арміяў, самы востры сярод якіх меў месца на *востраве Даманскі* на далёкаўсходняй раёне Усуры ў сакавіку 1969 г. Паводле некаторых сведчанняў, саступіўшы гэтую

тэрыторыю Кітаю, Савецкі Саюз праз некалькі месяцаў рыхтаваўся нанесці я дзерны ўдар па аб'ектах у КНР, але ад гэтага кроку яго засцераглі ЗША.

11.26. Спробы духоўнага супраціву камуністычнай уладзе ў часы стагнацыі. Яшчэ за хрушчоўскім часам у СССР паступова нараджаліся зародкі арганізацый, удзельнікі якіх не пагаджаліся з палітыкай кампартыі ці яе асобнымі аспектамі. Адна з такіх груп, *Саюз на прэ ётаў Расіі*, у знікла ў Маскоўскім дзяржаўным універсітэце (МДУ) у 1956 г. Яе ўзначальваў аспірант кафедры гісторыі КПСС, выпускнік гістарычнага факультэта МДУ Леў Краснапеўцаў, які неўзабаве быў асуджаны на дзесяцігадовае зняволенне. Прыкладна ў той самы час у Сібіры ўтварылася нелегальная студэнцкая група «Свабода слова», якая была неўзабаве арыштавана і асуджана. Улетку 1958 г. група маладых людзей (Уладзімір Букоўскі, Эдуард Кузняцоў, Ілья Бахштэйн ды іншыя) арганізавала паэтычныя чытанні каля помніка Маякоўскаму ў Маскве, якія выйшлі за межы дазволенага камуністамі. Арганізатары чытанняў былі зняволены і асуджаны. У лістападзе таго самага года была выкрытая і арыштаваная яшчэ адна група студэнтаў МДУ, абвінавачаная ў заснаванні антысавецкай арганізацыі і спробе стварэння падпольнай друкарні. У 1959–1961 гг. пачалі з'яўляцца рукапісныя часопісы – такія, як «Сінт аксіс» (яго стваральнік Аляксандр Гінзбург быў выключаны з універсітэта, а потым асуджаны на два гады лагераў) або «Фенікс-61» (заснавальнік, былы студэнт Гісторыка-архіўнага інстытута Юрый Галанскаў быў арыштаваны значна пазней, у 1967 г.; памёр у лагеры).

Пры канцы 50-х гг. у Расіі нарадзіўся «самвыдат». Так была названа літаратура, якая распаўсюджвалася ў выглядзе машынапісаў. Сярод твораў, якія з'явіліся спачатку ў самвыдаце, былі ўспаміны Яўгенія Гінзбург «Круты маршрут» і «Калымскія апавяданні» Варлама Шаламава. Гэтыя кнігі ніколі, аж да часу позняй перабудовы, не друкаваліся ў Савецкім Саюзе, але атрымалі шырокую вядомасць на Захадзе, дзе іх апублікавалі таксама і на рускай мове. Аўтары адбылі немалыя тэрміны ў савецкіх канцлагерах. Яны распавялі пра нечалавечыя пакуты мільёнаў людзей, якія сталі ахвярамі бальшавіцкага рэжыму.

7 верасня 1961 г. на чальнік кафедры Ваіскавай акадэміі імя Фрунзэ, удзельнік Другой сусветнай вайны генерал-маёр Пётр Грыгарэнка выступіў на маскоўскай раённай партыйнай канферэнцыі з крытыкай новай праграмы кампартыі. Яго адправілі службы на Далёкі Усход, але там ён з аснаваў «Саюз барацьбы за адраджэнне ленінізму», мэтай якога абвешчалася «ліквідацыя ўсіх скрыўленняў ленінскага вучэння, адраджэнне ленінскіх нормаў партыйнага жыцця і вяртанне рэальнай улады саветам дэпутатаў працоўных». Пачынаючы з 1964 г., улады не раз змяшчалі Грыгарэнку ў псіхлякарні, потым неаднаразова арыштоўвалі і кідалі ў турмы. У 1977 г. ён быў пазбаўлены грамадзянства Расіі і мусіў застацца ў эміграцыі.

Брэжнеўска-суслаўскае кіраванне таксама пачалося з паказальных працэсаў супраць іншадумцаў. У верасні 1965 г. былі арыштаваны пісьменнікі Андрэй Сіняўскі і Юлій Даніэль за тое, што яны выдалі за мяжою пад псеўданімамі свае творы, якія былі ўжо ў надрукаваным выглядзе ўвезены ў Расію. У лютым 1966 г. іх прысудзілі кожнага да некалькіх гадоў лагераў. Гэта быў першы выразна палітычны працэс у паслясталінскую эпоху.

У ЦК партыі быў накіраваны ліст з асуджэннем спробаў адрадзіць «метады культуры асобы Сталіна»; сярод яго падпісантаў – знакамітыя фізікі, акадэмікі Леў Арцімовіч і Пётр Капіца; пісьменнікі Канстанцін Паўстоўскі, Віктар Някрасаў, Уладзімір Цендракоў, Карней Чукоўскі, Барыс Слуцкі, рэжысёры Георгій Таўстаногаў і Алег Яфрэмаў, актор Інакенцій Смактуноўскі, мастакі Сямён Чуйкоў, Барыс Няменскі ды інш.

Аднак камуністычныя ўлады ўжо не спыняліся: аб'ектамі іх пераследу сталі чарговыя асобы (дэсідэнтаў), якія наважваліся мець і выказваць свае думкі наконт таго, што адбывалася ў савецкай імперыі – Леанід Барадзін, Ігар Агурцоў, Анатоль Марчанка, Андрэй Амальрык, Анатоль (Натан) Шчаранскі, Андрэй Цвердахлебаў, Людміла Аляксеева, Юрый Арлоў, Людміла Агапава, нар аджаная ў Беларусі Валерыя Навадворская, Аляксандр Падрабінек, праваслаўныя святары Глеб Якунін і Дзмітрый Дудко. Усе яны неаднаразова затрымліваліся спецслужбамі, іх арыштоўвалі, пазбаўлялі права працаваць і службыць; некаторыя мусілі пакінуць радзіму...

25 жніўня 1968 г. на знак пратэсту супраць увядзення савецкіх войскаў у Чэхаславакію група дэсідэнтаў, у якую ўвайшлі паэтка

Наталля Гарбанеўская, фізік Павел Літвінаў, мастацтвазнаўца Віктар Файнберг, мовазнаўцы Ларыса Барзіна і Канстанцін Барзіна кілітарна Віктар Вадзім Дэланэ, студэнтка Таццяна Баева, экс-студэнт, электрык Віктар Драмлюга, артыстаў літэратурнага дэманстрацыю на Краснай плошчы ў Маскве. Усе яны былі арыштаваны, Гарбанеўскую і Файнберга адправілі ў станцыю прымушанага псіхіятрычнага лячэння, Дэланэ і Драмлюга трапілі ў турму, Літвінаў, Барзіна і Барзіна атрымалі тэрміны высылкі.

Наталля Гарбанеўская, расійская паэтка і дысідэнтка

У СССР сярод дысідэнткіх рухаў вылучаўся *крымска-татарскі нацыянальны рух*, узначалены токарам і электраслесарам Мустафой Джамілевым. У 1969 г. Джамілеў далучыўся да «*Ініцыятыўнай групы па абароне правоў чалавек у СССР*», іншымі актывістамі якой былі Пётр Якір, Віктар Красін, Таццяна Веліканава, Сяргей Кавалёў, Уладзімір Барысаў, Аляксандр Лавут, вышэйзгаданая Наталля Гарбанеўская ды іншыя.

Дысідэнт, змагар за правы крымскіх татарцаў Мустафа Джамілеў (злева) з Лявонам Баршчэўскім. Здымак 2014 г.

Расійскі дысідэнт Павел Літвінаў (справа) з Лявонам Баршчэўскім. Здымак 2014 г.

Акадэмік, праваабаронца
Андрэй Сахараў

Пасля падпісання Брэжневым Хельсінскага акта як бы павінны былі з'явіцца фармальныя падставы для існавання грамадскіх артаграфіі, якія б сачылі за выкананнем тых або іншых палажэнняў гэтага аб'ёмнага дакумента. 12 траўня 1976 г. у Маскве было абвешчана пра стварэнне *Маскоўскай Хельсінскай групы* (МХГ). Адаптыўная прэс-канферэнцыя адбылася на кватэры знакамітага фізіка-ядзершчыка, ад пачатку 1960-х гадоў саўладальнікам якой быў Сахарав, які сваімі публічнымі выступамі паміж іншымі актыўна прыцягваў увагу да фактаў парушэння найважнейшых правоў чалавека ўладамі СССР. Да МХГ далучыўся шмат хто са згаданых раней

дэлегатаў. Супраць іх у сваю чаргу прэсе разгарнулася прапаганда дыскампанія, па ішлі арышты, зняволенні, высылкі, прымусовыя выгнанні эміграцыю... 22 студзеня 1980 г. падарозе на працу ў Акадэмію навук Сахараў быў затрыманым КГБ і разам з жонкай, таксама маючы найудзельніцай МХГ Аленай Бонэр, высланы без усялякага судовага рашэння ў Ніжні Ноўгарад (тады – Горкі).

Літоўскі паэт і праваабаронца
Томас Вянцава (злева)
з Лявонам Баршчэўскім.
Здымак 2012 г.

Расійскія дысідэнты, з якімі ў той або іншай ступені кантактавалі ўкраінцы Ляўко Лук'яненка, Вячаслаў Чарнавіл, Валянцін Мароз, Васіль Стус, Леанід Плюшч, Багдан і Міхайла Гарыні, Рыгор Чубай, беларус Міхал Кукабака, літовец Томас Вянцлава, а зербайджанец Абульфаз Эльчыбей, грузін Звіяд Гамсахурдзія, армянін Георгій Хамізуры і іншыя, унеслі свой уклад у тое, што не далі брэжнеўскаму кіраўніцтву канчаткова вярнуцца да сталінскіх метадаў абыходжання з людзьмі.

Дзякуючы неймаверным высілкам, нярэдка рызыкуючы жыццём, яны інфармавалі сусветную грамадскую супольнасць пра злачынствы камуністычна-савецкіх уладароў, пра рэпрэсіі супраць любых іншадумцаў у СССР.

11.27. *Культура і навука Савецкай Расіі ў 1964–1985 гг.* Хоць сам дысідэнцкі рух у Расіі не быў шматлікім, ён як бы а трымліваў немалое пашырэнне праз мастацкую творчасць, а найперш, вядома, праз літаратуру. Мастацкая проза і дакументальна-мастацкае даследаванне «Архіпелаг ГУЛАГ» Аляксандра Салжаніцына, праязныя творы Юрыя Дамброўскага, Льва Копелева, Барыса Шыраева, іншыя кнігі, якія дахо дзілі да расійскага чытача ў самвыдаце або калі іх чыталі на замежных радыёстанцыях, расказвалі звычайным людзям страшную праўду пра нядаўна перажыты краінай бальшавіцкі тэрор. Працягвалася т радыцыя друку самвыдатаўскіх выданняў (напрыклад, ленінградскага часопіса «37» у 1976 г., дзе былі, сярод іншага, змешчаныя вершы Вольгі Седаковай, Дзмітрыя Прыгава, Генрыка Сапгіра, а таксама не выдадзеныя да таго часу творы Барыса Пастарнака і Ганны Ахматавай).

Не ўпісваліся ў канон тагачаснай афіцыйнай ідэалогіі некаторыя песні Уладзіміра Высоцкага, Юлія Кіма, таго ж Аляксандра Галіча; лірыка Юсіфа Бродскага, ваенная проза Канстанціна Вараб'ёва, Рыгора Бакланава, Юрыя Бондарова, Вячаслава Кандрацьева, беларускага пісьменніка Васіля Быкава (у перакладзе і аўтарскім перакладзе на рускую мову); творы так званай вясковай прозы Васілія Шукшына, Барыса Мажаева, Фёдара Абрамава, Васілія Бялова, Валянціна Распуціна, творы на праблемныя тэмы сучаснасці Юрыя Трыфанава, Уладзіміра Цендракова, рускамоўныя раманы і аповесці кіргізкага

творцы Чынгіза Айтматава... Творчасць названых літаратараў гарманічна дапаўнялася творчасцю рускіх паэтаў, празаікаў, драматургаў – Барыса Слуцкага, Арсенія Таркоўскага, Навелы Матвеевай, Рымы Казаковай, Ана толія Жыгуліна, Сяргея Залыгіна, Данііла Граніна, Юрыя Нагібіна, Уладзіміра Маканіна, Андрэя Бітава, Веняміна Каверына, Аляксандра Вампілава, аварскай паэтэсы Фазу Аліевай, адыгейскага паэта Ісхака Машбаша, адыгейскага паэта і празаіка Аскера Яўтыха, асецінскага драматурга Георгія Хугаева, башкірскіх паэтаў Батыра Ва ліда, Галі Мусы, Рамі Гарыпава, Рына та Ха йрэтдзінава, башкірскага празаіка Ібрагіма Абдуліна, бурацкага паэта і празаіка Цакто Намтоева, габрэйска-рускага празаіка і драматурга Фрыдрыха Гарэнштэйна, комі празаіка Генадзія Фёдарова, калмыцкага паэта Ліджы Інджыева, калмыцкіх паэтаў і празаікаў Міхаіла Ханінава і Босі Сангаджыевай, карэльскіх творцаў Яака Ругаева, Уладзіміра Брэндаева, Тойва Флінка, мансійскага паэта і празаіка Ювана Шасталава, марыйскіх драматургаў і празаікаў Аляксандра Юзыкайна і Мікалая Рыбакова, татарскага паэта Сібгата Хакіма, татарскага паэта і празаіка Хасана Туфана, татарскіх празаікаў Амірхана Енікі і Гумера Башырава, татарскага драматурга Туфана Мінуліна, тувінскага паэта Даржу Мангуша, тувінскага празаіка Ана толія Емяльянава, тувінскага драматурга Уладзіміра Серэн-оола, удмурцкага паэта Флора Васільева, удмурцкага празаіка Рамана Валішына, чачэнскага пісьменніка Абдул-Хаміда Хамідава, чувашскага паэта і празаіка Юхма Мішшы, чукоцкага празаіка Юрыя Рытхэу, эвенкійскага пісьменніка Аліта Нямушкіна, якуцка-эвенкійскага паэта Мікалая Каліціна, юкагірскага паэта Улура Адо і іншых.

Чукоцкі пісьменнік
Юрый Рытхэу

У выяўленчым мастацтве значную ўвагу прыцягнулі працы рускіх жывапісцаў Дзмітрыя Жылінскага, Віктара Іванова, Віктара Папкова, графіка Дзмітрыя Бісці, скульптараў Яўгенія Вучэціча, Уладзіміра Цыгала, Дзмітрыя Шахаўскога, Алега Комава. Ініцыятыву, аднак, перахоплівала альтэрнатыўнае мастацтва. У 1964 г. з'явілася група «Рух», у склад якой уваходзілі Леў Нусберг, Галіна Біт, Франсіска Інфантэ ды іншыя. У 1967 г. у Ленінградзе Міхаіл Шэмякін (пазней эмігрант), Яўгеній Есауленка, Алег і Уладзімір Лігачовы, Анатолій Васільеў і іншыя мастакі абвясцілі пра стварэнне групы «Метафізічны сінтэтызм». Прыкладна ў той самы час у Маскве ўзнікае група «Мастакі Срэценскага бульвара», да якой належаў Эрык Булатаў, Аляксандр Півавараў, Уладзімір Янкілеўскі, Алег Васільеў ды іншыя. У 1973 г. у Ленінградзе ўзнікае «Таварыства эксперыментальных выстаў» на чале з Юрыем Жаркіх; з 1976 г. робіцца вядомай праграма групы «Калектыўны дзеянні» (Аляксей Манастырскі, Мікіта Аляксееў, Сяргей Рамашка); яшчэ пазней паўстаюць «Група 6-ці» (Аляксандр Тэгін, Ігар Капысцянскі, Сяргей Шарсцюк), «Мухаморы» (Мікіта Аляксееў, а таксама Свен Гундлах, Уладзімір і Сяргей Міроненкі), «Афрыка» на чале з Сяргеем Бугаевым, «Дзіцячы садок» (Сяргей Шутаў, Сяргей Волкаў, Уладзімір Наумец). У 1978 г. робіцца вядомай дзейнасць групы майстроў перформансу «Гняздо» (Генадзій Данской, Міхаіл Рашаль, Віктар Скерсіс). Парадзіруючы савецкую культуру сталінскага часу, працавалі Віталій Комар і Аляксандр Меламід (карціны «Сталін і музы», «Што рабіць?», «З дэманстрацыі», «Ленін жыў. Ленін жывы. Ленін будзе жыць» і іншыя, створаныя ў 1981–1983 гг.).

Мастак
Міхаіл
Шэмякін

© Фотг. Міхаіл Шэмякін

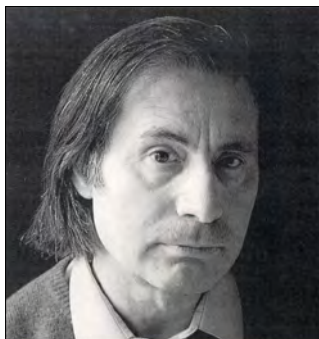
У працяг традыцыі, з акладзенай яшчэ Хру шчовым, выставы авангардыстаў не толькі рабіліся аб'ектамі разгромнай крытыкі ў камуністычнай перыёдыцы, але супраць іх прымянялі бульдозеры і нават міліцэйскія дубінкі. Вышэйзгаданы Міхаіл Шэмякін, Леанід Лам дастаўляліся ў псіхлякарні, Івана Чуйкова дапытвалі ў КГБ.

Зварнулі на сяб е ўвагу працы рускіх *скульптараў* Міхаіла Анікушына, Віталія Заікова, расійска-габрэйскіх разьбяроў Ісака Бродскага, Льва Кербеля, татарскага скульптара Махмата Гасімава.

Сярод рускіх *архітэктараў* на званай эпохі з арэкамендавалі сябе Якаў Белапольскі, Валянцін Каменскі, Мікалай Нікіцін, Міхаіл Пасохін.

У *класічнай музыцы* сусветную вядомасць займелі творы рускіх кампазітараў Радзівона Шчадрына, Андрэя Пятрова, Эдысана Дзянісава, Алены Фірсавай, Георгія Свірыдава, а таксама расійска-нямецкага кампазітара Альфрэда Шнітке і татарскага кампазітара ды выканаўцы Сафіі Губайдулінай. Таленавітыя творы належаць марыйскаму кампазітару Анатолю Лупаву, татарскім кампазітарам Алмазу Манасыпаву, Фасілю Ахметаву.

Сярод выканаўцаў найлепшых оперных партый вылучаліся рускія спевакі Алена Абраццова, Ірына Багачова, Тамара Мілашкіна, Тамара Сіняўская, Уладзімір Атлантаў, Аляксандр Варашыла, татарскі выканаўца Зінат Абасаў. Сусветнавядомай стала творчасць пастаноўшчыка *баэтаў* Юрыя Грыгаровіча, такіх майстроў рускага балетнага танца,

Руска-нямецкі кампазітар
Альфрэд Шнітке

Расійска-татарскі кампазітар
Сафія Губайдуліна

як Кацярына Максімава, Надзея Паўлава, Наталля Бяссмертнава, Ніна Цімафеева, Уладзімір Васільеў, Вячаслаў Гардзеў, Аляксандр Багатыроў; татарскай балерыны Ліліі Сабітавай ды іншых.

Розгалас набыла творчасць рускіх дырыжораў Яўгенія Святланава і Уладзіміра Співакова, руска-асецінскага дырыжора Валерыя Гергіева, каб ардзіна-балкарскага дырыжора Юрыя Тэмірканавы, руска-габрэйскіх піяніста Гвідона Крэмера, альтыста-віртуоза і дырыжора Юрыя Башмета.

Вельмі папулярнымі былі *эстрадныя песні* кампазітараў Марка Фрадкіна, Эдуарда Калманоўскага, Аляксандры Пахмутавай, Давіда Тухманавы, Аляксандра Зацэпіна, Яўгена Крылатава, Мікаэла Тарывердзіева ды іншых. Новай з'явай сталі выступы поп-гуртоў («вакальна-інструментальных ансамбляў») «Поющие гитары», «Веселые ребята», «Синяя птица», «Лейся, песня», «Цветы», «Земляне», «Самоцветы», «Поющие сердца», «Ариэль», «Голубые гитары», рок-гуртоў «Машина времени», «ДДТ» або «Аквариум». Ледзье не ўвесь Савецкі Саюз ведаў і падчас канцэртаў падпяваў, у тым ліку па-беларуску, песні німніскага гурта «Песняры» на чале з Уладзімірам Мулявіным. Велізарнай папулярнасцю карысталіся такія рускія поп-выканаўцы, як Людміла Зыкіна, Вольга Варанец, Ірына Бржэўская, Аіда Вядзішчава, Ала Пугачова, Юрый Антонаў, Іосіф Кабзон, Леў Лешчэка, Сяржэі Захароў, Валерыя Ляонцьеў, Алена Камбурава, Жанна Бічэўская, татарскія спевакі Рэнат Ібрагімаў і Альберт Асатулін, на якія скіравана Кала Бельды, руска-габрэйскія спевакі (якія пры канцы 60-х – пачатку 70-х гг. мусілі эміграваць на Захад) Эміль Гаравец, Ларыса Мондрус, Вадзім Мулерман, руска-польская спявачка Эдыта Пёжа, руска-армянскія выканаўца Жан Татлян, руска-грэцкія кісяк Лакісоглу.

Савецкая цензура па-ранейшаму была вельмі пільная: уладатрымальнікі клапаціліся пра тое, каб савецкія грамадзяне не «паддаліся ўплыву буржуазнай ідэалогіі» праз творы літаратуры і мастацтва. З падачы спецслужбаў партыйнымі і камсамольскімі органамі ствараліся «чорныя спісы» выканаўцаў, якіх забаранялася слухаць у сацыялістычных імперыях.

У *тэатральным мастацтве* Расіі знакавай падзеяй стала стварэнне ў 1964 г. маскоўскага Тэатра драмы і камедыі на Таганцы на чале

Пролетарии всех стран, соединитесь!
ВСЕСОЮЗНЫЙ ЛЕНИНСКИЙ КОМУНИСТИЧЕСКИЙ СОЮЗ МОЛОДЕЖИ
НИКОЛАЕВСКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ ЛКСМ УКРАИНЫ

Для служебного пользования
Секретарям ГК, РК ЛКСМ Украины

Направляем примерный перечень зарубежных музыкальных групп и исполнителей, в репертуаре которых содержится идеологически вредные произведения, а также список тарифицированных вокально-инструментальных ансамблей СССР.

Рекомендуем использовать эти сведения для усиления контроля за деятельностью дискотек.

Данной информацией необходимо обеспечить все ВИА и молодежные дискотеки района.

Секретарь обкома комсомола

П. Гришин

13. Блек Сабат	— насилье, религиозное мракобесие
14. Элвис Купер	— насилье, вандализм
15. Назарет	— насилье, религиозный мистицизм, садизм
16. Скоурпюн	— насилье
17. Чингиз Хан	— антикоммунизм, национализм
18. Уфо	— насилье
19. Пинк Флойд (1983)	— извращение внешней политики СССР («Агрессия СССР в Афганистане»)
20. Толкинхедз	— миф о советской военной угрозе
21. Перрон	— эротизм
22. Бозаннов	— эротизм

Примерный перечень зарубежных музыкальных групп и исполнителей, в репертуаре которых содержится идеологически вредные произведения

Название коллектива Что пропагандирует

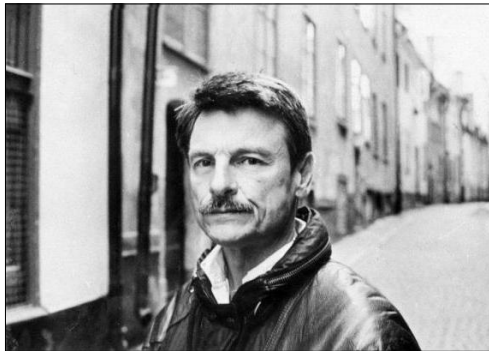
1. Секс Гистолз	— панк, насилье
2. B-52	— панк, насилье
3. Мэнессек	— панк, насилье
4. КЛЭШ	— панк, насилье
5. Стронгларс	— панк, насилье
6. Кисс	— неонацизм, панк, насилье
7. Крокус	— насилье, культ сильной личности
8. Стукс	— насилье, вандализм
9. Айрон Мейден	— насилье, религиозное мракобесие
10. Джудас Прист	— антикоммунизм, насилье
11. АЙ Си Да Си	— неонацизм, насилье
12. Спаркс Спаркс	— неонацизм, расизм
23. Оринджинелз	— секс
24. Дюна Саммер	— эротизм
25. Тина Тернер	— секс
26. Джанвор Энглиз (Ретти)	— секс
27. Кенед Хит	— гомосексуализм
28. Манч Мешин	— эротизм
29. Рамонс	— панк
30. Ван Хейлен	— антисоветская пропаганда
31. Хулио Иглесас	— неонацизм
32. Язоз	— расизм
33. Данч Мод	— панк, насилье
34. Вилдж Пилл	— насилье
35. Тен Си Си (ТСС)	— неонацизм
36. Стоджес	— насилье
37. Бойз	— панк, насилье
38. Блоуди	— панк, насилье

«ВЕРНО» зав. обкомом комсомола Е. Пряжнская

з рэжысёрам Юрыем Любімавым. У іншых рускіх тэатрах поспехам карысталіся спектаклі, пас таўленья такімі рэжысёрамі, як Іосіф Хейфіц, Марк Захарав, Галіна Волчак, Раман Вікцюк, Валянцін Плучак, Георгій Таўстаногаў, Алег Яфрэмаў, Анаголь Эфрас. Адметныя пастаноўкі стварылі балкарскі рэжысёр Барыс Куліч, асцінская рэжысёрка актрыса Зарыфа Брытаева, башкірскі рэжысёр і актор Рыфка Ісрафілаў, карэльскі рэжысёр і актор Тойва Хаймі, руска-цыганскі рэжысёр, актор і спявак Мікалай Слічанка ды іншыя. Сярод актараў тэатра, якія ярка праявілі сябе і ў кіно, вартазнаваць імёны Вольгі Аросевай, Руфіны Ніфантавай, Клары Лучко, Іны Чурывай, Людмілы Гурчанка, Анастасіі Вярцінскай, Святланы Немалевай, Маргарыты Церахавай, Алы Дзямідавай, Наталлі Гундаравай, Наталлі Фацевай, Ірыны Алфёвай, Расціслава Плята, Міхаіла Ульянава, Уладзіміра Самоілава, Анатоля Папанова, Юрыя Нікуліна, Андрэя Міронава, Алега Даля, Міхаіла Пугаўкіна, Юрыя Якаўлева, Алега Табакова, Уладзіміра Басова, Уладзіміра Высоцкага, татарскай актрысы Фірдаус Хайрулінай ды іншых.

Сярод кінарэжысёраў вялікую папулярнасць здабылі рускія творцы Андрэй Таркоўскі, Рыгор Чухрай, Станіслаў Растоцкі, Сяргей Бандарчук, Сяргей Герасімаў, Эльдар Разанаў, Леанід Гайдай, Мікіта Міхалкоў, Элем Клімаў, Ларыса Шапіцька, Аляксей Герман, Уладзімір Мяньюшоў, Пётр Тадароўскі, Васілій Шукшын, беларус паходжання Уладзімір Матэль, кінадакументаліст Міхаіл Ром, руска-татарскі

рэжысёр Вадзім Абдрашы таў, расійска-грузінскія рэжысёры Марлен Хуцыеў і Георгій Данелія ды іншыя. Не змаглі дайсці да гледача за барэныяцэнзурай мастацкіяфільмы Аляксея Германа «Праверка на дарогах», «Мой сябар Іван Лапшын», знятая паводле рамана Уладзіміра Караткевіча«Хрыстос пры зямліўся ў Гародні» на «Беларусьфільме» стужка расійскага рэжысёра Уладзіміра Бычкова «Жыццё і ўзнясенне Юрася Братчыка».

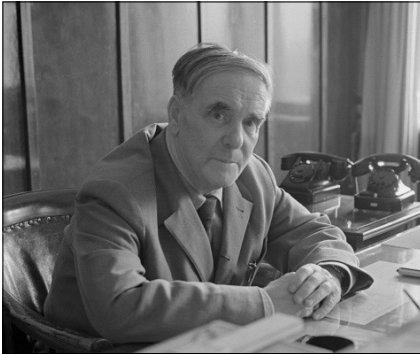
Крыніца: Г.В.П.

Кінарэжысёр Андрэй Таркоўскі

Кінарэжысёр Андрэй Таркоўскі

Навука ў Расіі і залежных ад яе савецкіх рэспубліках ужо не выйшла на ўзровень канца 50-х – пачатку 60-х гг. Аднак за кошт сур’ёзнага фінансавання дзяржавай мэтавых фундаментальных навукова-даследчых праграм (да 25 млрд руб. у 1980 г.) сетка навуковых устаноў і даследчых цэнтраў значна пашырылася. На першы план былі вылучаны задачы інтэнсіфікацыі навуковых даследаванняў і ўзмацнення сувязі навукі з вытворчасцю. Ствараліся рэгіянальныя, міжведамасныя каардынацыйныя навуковыя саветы. Каб ператварыць навуку ў рэальную прадукцыйную сілу, яшчэ ў 60-я гг. пачалі ствараць навукова-вытворчыя аб’яднанні (НВА), такія як Ленінградскае опытка-механічнае аб’яднанне, ваенна-прамысловыя аб’яднанні па выпуску найноўшых узораў вайскавай тэхнікі (НВА «Энергія») ды іншыя. Усяго да 1985 г. у СССР дзейнічала 250 такіх НВА. Асабліва значнымі былі дасягненні савецкай навукі ў сферы тэарэтычнай і эксперыментальнай фізікі (квантавая электроніка і лазерная тэхніка). Важныя адкрыцці ў гэтых галінах здзейснілі Аляксандр Прохараў, Мікалай Басаў, Леў Арцімовіч, а таксама Ілья Ліўшыц, Аляксандр Андрэеў, Юрый Каган ды іншыя. У 1978 г. акадэміку Пятру Капіцу была прысуджана Нобелеўская прэмія па фізіцы «за фундаментальныя вынаходніцтвы і адкрыцці ў галіне фізікі нізкіх тэмператур».

Шырокі размах атрымалі даследаванні ў розных галінах хіміі і біялогіі. Пспехам савецкіх навукоўцаў сталі працы па расшыфроўцы

Акадэмік Пётр Капіца

матэрыяльных і фінансавых сродкаў. У выпадку яе ажыццяўлення наступствы маглі быць катастрофічнымі для ўсёй планеты.

Развіццё гуманітарных даследаванняў у СССР на далей стрымлівалася жорсткімі і ідэалагічнымі рамкамі, што ас абліва згубна ўплывала на вывучэнне праблем савецкага перыяду а ічыннай гісторыі. Значнае месца ў рабоце грамадазнаўцаў адводзілася стварэнню шматтомных прац, у тым ліку па гісторыі КПСС, Другой сусветнай вайны, Кастрычніцкай рэвалюцыі, рабочага класа, сялянства і т. д., а таксама рознага кшталту юбілейных выданняў.

Варта ўзгадаць пра вядомых ва ўсім свеце філолагаў так званай «ленінградскай школы», да як ой на лежалі Віктар Жырмунскі, Саламон Кацнельсон, Уладзімір Адмоні, а таксама звярнуць увагу на працы выбітных культуролагаў і філосафаў Міхаіла Бахціна, Сяргея Аверынцава ды іншых.

11.28. Андронаўска-чарненкаўскае «міжцараванне»; прыход да ўлады Міхаіла Гарбачова; пачатак палітыкі паскарэння, галоснасці, перабудовы. Смерць Леаніда Брэжнева ў лістападзе 1982 г. Расія і залежныя ад яе савецкія рэспублікі сустрэлі з надзеяй. Камуністычную партыю ўзначаліў Юрый Андропаў. Вяртанне Андропава ў Сакратарыят ЦК (пасля працы там у 1962–1967 гг.), дзе ён з амяніў памерлага ў лютым 1982 г. Суслава, зрабіла яго на шэсць апошніх месяцаў брэжнеўскай эпохі галоўным савецкім ідэолагам і тым самым дазволіла стаць канкурэнтам прызначанага Брэжневым сваім наступнікам Кан-

стан ці на Чар ьн кі (уплы-
во ва я ся б р «дне пра пят-
роў скай гру поў кі»). У гэ ты
час шмаг хто пачаў дапыт-
вац цапраў дзі выхры чын,
якія зм усілі с авецкае кі-
раў ніц та аддаць перавагу
чалавеку, ка р'е р якога
збольшага не а дпавядала
традыцыйным крытэрам
выбару на пасаду кіраўніка
пар тыі дзяр жавы.

Юрый Андропоў

Што праўда, яго канкурэнты былі або старэйшыя за яго, або хво-
рыя, або проста занадта «шэрыя». Паводле распаўсюджанага мер-
кавання, Юрый Андропоў быў кампетэнтны, і яго інтэлектуальныя
якасці, веданне становішча ўнутры краіны, якое ён займаў за гады
працы ў КДБ, яго дасведчанасць у пытаннях эканомікі, а таксама
рэпутацыя прыхільніка навядзення парадку – усё гэта так ці іначай
забяспечыла яму падтрымку тых, хто выступаў за пераход да больш
эфектыўнай эканомікі і за пэўныя неабходныя перамены.

Разам з тым варта звярнуць увагу на ацэнку асобы Юрыя Андро-
пава, якую прапануюць тыя ж Міхаіл Гелер і Аляксандр Некрыч:

«Калі Брэжнеў быў успрыняты на Захадзе на пачатку сваёй кар'еры
генеральнага сакратара як «памяркоўны», то Андропоў быў прэзен-
таваны як дзяржаўны дзеяч новай школы яшчэ задоўга да таго, як
ён стаў лідарам. Штаб Андропова – кансультанты ў Міжнародным
адзеле ЦК КПСС, у акадэмічных колах, у апарате КДБ – працаваў
над стварэннем «вобразы» будучага генсека доўгія гады. Не засталіся
ўбаку і некаторыя дысідэнты, ад якіх пайшлі легенды пра лібералізм
Андропова. Урэшце нама лявалася аблічча сур'ёзнага, энергічнага
дзяржаўнага мужа, досыць цвёрдага, які, аднак, здольны кіраваць,
не ўпадаючы ў ваяўнічую рыторыку і ў крайнасці кансерватыўнага
экстрэмізму; ас обу, якая ў мела разбіраецца ў хітраспляценнях
міжнароднай палітыкі і сусветнага камуністычнага руху; эксперта
па псіхалогіі Захаду і нават знаўцы яго культуры.

Чалавека, які душыў дысідэнцкі рух і паслаў у Афганістан ката-

Канстанцін Чарненка
з партыйнымі чыноўнікамі

вальныя каманды КГБ, заходнія СМІ ды прызнаньня эксперты ў саўцкіх справах спрабавалі паказваць як в етлівага г аспадара, які га дзі на міутарыць з ды сідн та мі ў сва ім доме і па с ляд праў ля іх дадому на ўласнай машыне. Пра гэт а пісала, на прыклад, «Вашынгтон пост»... Услед за ёй па добнае паў та ра ла «Нью-Ёрк таймс», рас паў сьдзж ва ючывыдумкі пра вы ѡ ка ду кав наа вяльможу, які цудоўна валодае англійскай мовай і бавіць св ой вольны час за французскім каньяком,

чытаннем аме ры кан скіхра манаў і слуханнем «Голасу Амерыкі»...

Увесь кароткі перыяд кіравання Андропова быў адзначаны сабатажам усіх спробаў рэформаў, абвешчаных ім, а потым – пасля яго смерці ў лютым 1984 г. – абсалютнай стагнацыяй. Нарэшце выбраны наступным генсекам ЦК Чарненка нічым не запомніўся абсалютнай большасці грамадзян Расіі. У стане цяжкай хваробы ён не быў здольны выконваць нават звыклую для яго апаратную працу.

Ва ўнутранай палітыцы кароткае знаходжанне Андропова ва ўладзе было адзначана перш за ўсё паказальнай спробай скончыць з найбольш абуральнымі праявамі карупцыі, якая пашырылася ў свайго кшталту «сямейных колах» партыі з прычыны закаснеласці сістэмы і абсалютнай беспакаранасці пры Брэжневе вялікай колькасці мясцовых партыйных кіраўнікоў. Як старшыня КГБ Андропоў меў усю інфармацыю пра шматлікія справы, звязаныя з кумаўствам і карупцыяй сярод найвышэйшага слою савецкай наменклатуры, асабліва ў другой палове 1970-х гг. У гэты перыяд ценявая эканоміка разраслася да таго, што моцна закранула практычна ўсе сферы эканамічнай дзейнасці. Аднак і пазітыўная праграма Андропова шмат у чым звязалася да агалашэння лозунгаў «умацавання дысцыпліны», «навядзення парадку» і адпаведных кампаній, якія толькі крыху ўскалыхнулі

партыйна-савецкае балота. Так, быў а дпраўлены ў адстаўку кіраўнік Міністэрства ўнутраных спраў СССР Мікалай Шчолакаў, які пазней за сгрэ лў ся. У турму пасадзілі яго намесніка, зяця Бр эжнева Юрыя Чурбанава. Св ае пасады страцілі каля двух дзя сят кў іншых мі нісраў, 37 сакратароў розных абкамаў партыі. Але ўсё гэта былі чыста касметычныя меры, у той час як патрабаваліся радыкальныя перамены.

Міхаіл Гарбачоў

10 сакавіка 1985 г., адразу ж пасля смерці Канстанціна Чарненкі, новым генеральным сакратаром ЦК КПСС быў абраны самы малады на той час член Палітбюро, 54-гадовы Міхаіл Гарбачоў. Гэта быў тыповы прадстаўнік партыйнага апарату, які меў рэпутацыю знаўцы савецкай сельскай гаспадаркі.

Напачатку Гарбачоў узяўся ажыццяўляць сфармуляваную ім задачу «ўдасканалення развітога сацыялізму». У адпаведнасці з гэтым была распрацавана стратэгія развіцця СССР, якую назвалі стратэгіяй паскарэння. Гэтае паскарэнне меркавалася ажыццявіць за кошт укаранення дасягненняў на вукова-тэхнічнага прагрэсу, абнаўлення матэрыяльна-тэхнічнай базы машынабудавання і актывізацыі «чалавечага фактару» праз паліпшэнне тэхналагічнай і працоўнай дысцыпліны, павышэнне адказнасці партыйна-гаспадарчых работнікаў розных узроўняў. Дзякуючы гэтаму ў 1985–1986 гг. удалося дамагчыся пэўнага ўздыму вытворчасці. У сваёй дзейнасці Гарбачоў апіраўся на новых асоб, якія ўвайшлі ў кіраўніцтва партыі і ўрада ў 1980-х гг., – Мікалая Рыжкова, Аляксандра Якаўлева, Эдуарда Шэварднадзе, Ягора Лігачова, Барыса Ельцына, Анатоля Лук’янава ды іншых.

У траўні 1985 г. пачалася *антыалкагольная кампанія*, якая павінна была забяспечыць усеагульную цвярозасць і павысіць прадукцыйнасць працы. Да цвярозасці кампанія не прывяла, з таго з’явіліся

Перабудовачныя
плакаты

вялізныя чэргі па спіртныя напоі. Рэзка выраслі аб'ёмы нелегальнай вытворчаці і продажу самагону; узніклі праблемы з цукрам, які з'яўляецца важным кампанентам самагонаварэння. Узмацнілася сацыяльная напружанасць у грамадстве.

У красавіку 1986 г. выбухнула атамная электрастанцыя ў *Чарнобылі*, на памежжы Украіны і Беларусі. Партыйна-савецкае кіраўніцтва адразу не знайшло спосабаў ратаваць сотні тысяч людзей, што апынуліся пад пагрозай прамянёвых захворванняў. На пачатку чэрвеня таго самага года Гарбачоў на сакрэтным пасяджэнні Палітбюро канстатаваў: «Страты прадукцыі толькі цяпер ужо на 1 млрд 800 млн рублёў. Выдаткі на сам аб'ект ужо цяпер каля 2 млрд рублёў – словам, гаворка ідзе пра вельмі сур'ёзныя рэчы». У сваю чаргу, член Палітбюро, стары партыйны дзеяч і дыпламат Андрэй Грамыка настойваў: «Пытанне аб размяшчэнні АЭС не павінна вырашацца нідзе, акрамя дзяржаўнага кіраўніцтва. На Палітбюро павінна яно вырашацца, за гэтым сталом. Ужо цяпер трэба забараніць будаваць АЭС паблізу шчыльна населеных пунктаў. Што ў нас – няма месца? Мы не Бельгія, не Японія. Абсалютнай упэўненасці ў АЭС быць не можа. А мы будзем нават у Крыме! Неадкладна будаўніцтва трэба спыніць. Наогул у еўрапейскай частцы больш не пачынаць, а дзе

пачалі – спыніць». Адна к праз нейкі час кір аўнік савецкага ўрада Рыжкоў ас удзіць тых, х то ўдзельнічаў у «Чарнобыльскім шляху» ў Мінску – у прыватнасці, выдатнага беларускага пісьменніка Алеся Адамовіча ды акадэміка АН СССР Яўгенія Веліхава і скажа: «Трэба фарміраваць грамадскую думку па пытаннях а тамнай энергіі, без якой нам не абысціся».

У траўні 1986 г. для кантролю за якасцю прадукцыі быў уведзены новы кантрольны орган, названы *дзяржпрыёмкай*. Гэта прывяло да павелічэння чыноўніцкага апарату і матэрыяльных выдаткаў – пры гэтым якасць прадукцыі практычна не палепшылася.

Навукова-тэхнічны прагрэс такасама не прыйшоў у савецкую эканоміку: дзеля гэтага толькі закліку да свядомасці а казалася недастаткова. У прадпрыемстваў не было матэрыяльных і эканамічных стымуляў для таго, каб абнаўляць і ўдасканальваць вытворчасць.

Неўзабаве кіраўніцтву краіны стала зразумелым, што па літыка паскарэння шмат у чым апіраецца на прыгожыя заклікі, не мае рэальных перспектыў, а для паўнаватаснага росту эканомікі патрэбны іншыя, больш кардынальныя меры.

У 1987 г. канцэпцыю паскарэння замянілі на канцэпцыю перабудовы. На прапанову Гарбачова тагачасныя вядучыя эканамісты Расіі (Леанід Абалкін, Абель Аганбегян, Таццяна Заслаўская, Павел Бунін ды іншыя) распрацавалі праграму эканамічных рэформаў. Яна прадугледжвала пашырэнне самастойнасці прадпрыемстваў на аснове гаспадарчага разліку і самафінансавання, развіццё прыватнага сектара эканомікі ў выглядзе кааператываў у горадзе і фермерства на вёсцы, адмову дзяржавы ад манополі знешняга гандлю, больш глыбокую інтэграцыю СССР у сусветны рынак, скарачэнне колькасці міністэрстваў, чыноўніцкага апарату. Некаторыя палажэнні праграмы супярэчылі ўсталяваным ідэалагічным стэрэатыпам, але тым не менш яна была прынята.

У ходзе рэалізацыі праграмы ў краіне адбыліся сур'ёзныя змены. У СССР пачалося фарміраванне прыватнага сектара. Прычым гэты працэс паступова набывае вельмі сур'ёзныя маштабы. Пачалі з'яўляцца кааператывы, усё больш людзей пераходзіла на індывидуальную працоўную дзейнасць, і да 1991 г. агульная колькасць прыватных прадпрыемстваў у СССР перавысіла 8 млн чалавек.

Але ў дзяржаўным сектары эканомікі справы лепш так і не пайшлі. Адчувальных змяненняў праграма рэформаў у дзяржаўную эканоміку не прынесла. Рабілася відавочным, што эканоміка, заснаваная выключна на дзяржаўнай уласнасці, наогул не мае перспектывы, і Гарбачоў усё больш арыентаваўся на пераход да рынку. У той жа час меры, якія ім прапанаваліся, не мелі паслядоўнага характару. Так, ён правёў праз Вярхоўны Савет СССР у чэрвені 1990 г. пастанову «Аб канцэпцыі пераходу да рэгуляванай рыначнай эканомікі», а пазней і канкрэтныя законы. Яны праадгледжвалі перавод прамысловых прадпрыемстваў на арэнду, паступовую дэцэнтралізацыю і раздзяржаўленне ўласнасці, стварэнне акцыянерных таварыстваў, развіццё прыватнага прадпрыемства ды іншыя захады.

Аднак рэалізацыя большасці названых мерапрыемстваў адкладалася да 1991 г., а перавод толькі 20 % прадпрыемстваў на арэнду расцягнуўся ў Расіі аж да 1995 г.

Генсек Гарбачоў баяўся не толькі кансерватараў, здольных спыніць рэформы, але і сацыяльнага выбуху, чым тлумачыцца яго пастаянная атрымка ў рэфармаванні крэдытнай і цэнавай палітыкі, цэнтралізаванай сістэмы забеспячэння. Усё гэта вяло да паглыблення эканамічнага крызісу.

Рэфармаванне сельскай гаспадаркі таксама насіла палавіністы характар. У траўні 1988 г. Гарбачоў абвясціў аб мэтазгоднасці арэнднага падраду на вёсцы: меркавалася заключэнне сялянамі або фермерамі дамовы аб арэндзе зямлі на 50 гадоў і поўнае распараджэнне атрыманай прадукцыяй. Аднак усе правы па надзяленні зямлёю, вызначэнні памераў індывідуальных участкаў і пагалоўя жывёлы павінны былі належаць калгасам, якія, вядома, не былі зацікаўленыя ў з'яўленні канкурэнта. Да лета 1991 г. на арэндных умовах апрацоўвалася толькі 2 % прыдатных да ўраблення зямель і ўтрымлівалася 3 % пагалоўя жывёлы. Самі ж калгасы ў ходзе рэформаў так і не атрымалі рэальнай самастойнасці, застаючыся пад пастаяннай, часам дробязнай апекай раённых партыйных уладаў.

Такім чынам, ніводная з рэформаў, пачатых у эканоміцы, за гады перабудовы так і не дала істотных пазітыўных вынікаў. З 1988 г. пачалося агульнае скарачэнне вытворчасці ў сельскай гаспадарцы, з 1990 г. – у прамысловасці. Дэфіцыт элементарных прадуктаў хар-

У цэнтральным маскоўскім універмагу. Канец 1980-х гг.

Чарга па гарэлку ў расійскай краме пасля ўвядзення гарбачоўскіх нормаў

Крыніца: dlf.com/media

чавання прывёў да таго, што нават у Маскве было ўведзена іх нарміраванае размеркаванне (чаго не было ад 1947 г.). Чэргі па найважнейшыя прадукты ды іншыя тавары першай неабходнасці, наогул характэрныя для ўсяго савецкага часу, моцна павялічыліся. Ва ўмовах імклівага падзення ўзроўню жыцця насельніцтва простыя людзі ўсё менш верылі ў здольнасць уладаў дамагчыся перамен да лепшага.

Улетку 1989 г. пачаліся першыя масавыя страйкі рабочых, якія сталі з тых часоў звычай з'явай. Нацыянальныя эліты нерасійскіх рэспублік былі незадаволены неспяждоўнасцю гарбачоўскіх рэформаў або ўвогуле самімі гэтымі рэформамі. Усё гэта таксама адбівалася не толькі на жанамічным, але і на палітычным становішчы Савецкага Саюза. У 1990–1991 гг. звычай з'явай станавілася забеспячэнне насельніцтва найважнейшымі прадуктамі і прамысловымі таварамі на кароткі.

Чарга па хлеб у Пераяслаўлі-Залескім (Яраслаўская вобласць). 1991 г.

Дэманстрацыя
з лозунгам
«Дэмакратыя –
аснова
перабудовы».
Другая палова
1980-х гг.

У знешняй палітыцы адмова савецкіх кіраўнікоў ад ідэі ажыццяўлення сусветнай рэвалюцыі стала здзейсненым актам. На пачатку 1989 г. Савецкі Саюз вывёў свае войскі з Афганістана і скончыў, такім чынам, бессэнсоўную вайну, якая забрала жыцці немалой колькасці маладых расіянаў і не толькі. Спыненне актыўнай палітычнай падтрымкі камуністычных рэжымаў ва Усходняй Еўропе прывяло да падзення апошніх. У 1990 г. распаўся СЭУ, а ў пачатку 1991 г. – і Арганізацыя Варшаўскай дамовы. Актывізаваліся перамовы Гарбачова з амерыканскімі прэзідэнтамі па спыненні гонкі ўзбраенняў, якая моцна падрывала на йперш савецкую эканоміку. У 1990 г. была падпісана дамова аб ліквідацыі ракет малога і сярэдняга дыяпазону дзеяння. Каб неяк залапіць дзірку ў неэфектыўнай савецкай народнай гаспадарцы, савецкае кіраўніцтва пачало актыўна браць замежныя крэдыты, знешняя запазычанасць СССР вырасла ў некалькі разоў.

11.29. Пачаткі дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў Савецкай Расіі і залежных ад яе краінах. Разам з тым несумненнай заслугай Міхаіла Гарбачова і часткі ягонага атачэння стала палітыка галоснасці і дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця СССР. Няўдачы эканамічных рэформаў па меры развіцця перабудовачных працэсаў пачалі ўсё больш актыўна кампенсаватца праз спробы рэфарматарства па шырыць працэсы дэмакратызацыі і галоснасці на Расію і іншыя савецкія рэспублікі. У рашэннях пленума ЦК КПСС, які адбыўся ў студзені 1987 г., галоўны лозунг перабудовы сфармулявалі наступным чынам: «Больш дэмакратыі,

больш сацыялізму». Мэтай меркаванай палітычнай рэформы было наданне сацыялізму «чалавечага аблічча».

Найбольшых поспехаў гэтая кампанія дасягнула ў сферы выкрыцця злачынстваў сталінізму. У 1987 г. пры ЦК КП СС была створана камісія па рэабілітацыі ахвяр сталінскіх рэпрэсій на чале з сакратаром ЦК Аляксандрам Якаўлевым. Яна перагледзела ўсе сфальсіфікаваныя ў 1920-я – 1930-я гг. буйныя палітычныя справы. У 1989 г. былі прызнаныя незаконнымі і злачыннымі сталінскія дэпартацыі цэлых народаў; не адпаведнымі законнасці былі прызнаныя гвалтоўныя дзеянні бальшавіцкай улады супраць сялян у гады масавай калектывізацыі.

У 1988 г. у сувязі з 1000-годдзем хрышчэння Русі с авецкае кіраўніцтва на чале з Гарбачовым абвясціла пра неабходнасць масавага вяртання храмаў розных канфесій вернікам і пра падтрымку закладання і пабудовы новых храмаў там, дзе ў гэтым была неабходнасць.

Велізарную ролю ў абуджэнні крытычнай свядомасці жыхароў савецкай імперыі да кам уністаў і іх сістэмы адыгралі дзеячы літаратуры і мастацтва, рэдактары перыядычных выданняў, на йперш літаратурна-мастацкіх часопісаў у Расіі, ва Украіне, у Беларусі. Пра гэта гаворка пойдзе ніжэй, у адпаведным раздзеле.

Пры канцы 80-х гг. ажывілася афіцыйнае савецкае тэлебачанне, некаторыя перадачы якога сталі вельмі папулярнымі дзякуючы іх шчырасці і свабоднай тэмацы (праграмы «Погляд», «Дванаццаць паверх», «Да і пасля паўночы», «Пятае кола»). Гэтыя перадачы наважыліся звярнуцца да самых балючых і самых трагічных тэмаў, напрыклад, такіх як няўвага ўладаў да моладзі, якая прывяла да росту наркаманіі, алкагалізму і злачыннасці; экалагічныя катастрофы Чарнобыля, Арала і Волгі; самавольства бюракратыі і да т. п. Улетку 1990 г. канчаткова былі ліквідаваныя ўстановы савецкай цензуры і так званы спецхран.

Пачалі фарміравацца зародкі шматпартыйнасці. У траўні 1988 г. быў заснаваны *Дэмакратычны саюз* на чале са згаданай раней савецкай дысідэнткай Валерыяй Навадворскай. Пазней у знікаючы Дэмакратычная партыя на чале з інжынерам Мікалаем Траўкіным і Ліберальна-дэмакратычная партыя на чале з палкоўнікам запасу, цюрколагам Уладзімірам Жырыноўскім, а пазіцыйнасць якіх да КПСС, аднак, па-сапраўднаму так і не выявілася.

Сталінізм, аднак, не здаваўся. Партыйныя кіраўнікі ў Маскве і на месцах у шматлікіх выпадках бачылі ў новай партыйнай палітыцы пагрозу свайму далейшаму палітычнаму існаванню і, галоўнае, добрабыту. 13 сакавіка 1988 г. кансерватыўная газета «Советская Россия» апублікавала артыкул ленаградскай артадаксальнай камуністкі Ніны Андрэевай з красамоўнай назвай «Не магу паступіцца прынцыпамі», якую праз некалькі тыдняў кантраляваная Якаўлевым «Правда» назаве «маніфестам антыперабудовачных сіл».

Было зразумела, што ідэі перабудовы для большасці жыхароў імперыі па-ранейшаму заставаліся або незразумелымі, або непрымальнымі, бо думаць і нешта праадпрымаць паводле сваёй ініцыятывы савецкі чалавек у сваёй масе быў адвучаны.

На пачатку 1989 г. у Расіі і залежных ад яе рэспубліках былі праведзены *выбары народных дэпутатаў СССР*. Упершыню ў савецкай гісторыі ў гэтых выбарах маглі ўдзельнічаць альтэрнатыўныя кандыдаты. Але кіраўнічая наменклатура і спецслужбы зрабілі ўсё, каб трымаць працэс вылучэння і рэгістрацыі такіх кандыдатаў на месцах пад поўным сваім кантролем. У выніку ў Расіі непадпарадкавання КПСС і КГБ людзі атрымалі перавагу толькі на шэрагу акруг у Маскве, Ленінградзе і ў некаторых буйных прамысловых цэнтрах, у той час як у рэспубліках Балты ці ў Заходняй Украіне КПСС прайграла гэтыя выбары з грукатам. Каб з абяспечыць хоць якое з аўважнае прадстаўніцтва неартадаксальных сіл у будучым савецкім парламенце, Гарбачоў і яго атачэнне арганізавалі выбары часткі дэпутатаў ад грамадскіх арганізацый. Так, на прыклад, дэпутатам па спісах Акадэміі навук СССР здолелі стаць выпушчаны незадоўга перад тым з ніжагародскай высылкі акадэмік Андрэй Сахараў.

Па выніках выбараў у траўні 1989 г. быў скліканы *з'езд народных дэпутатаў СССР*, які выклікаў велізарную цікавасць сярод актыўных жыхароў імперыі (пасяджэнні з'езда ў жывую трансляваліся па савецкім тэлебачанні і радыё). Актыўная меншасць дэпутатаў не адклад насфарміравала *Міжрэгіянальную дэпутацкую групу*, галоўнымі асобамі ў якой сталі той жа акадэмік Сахараў, а таксама юрыст Анатоль Сабчак, эканаміст Гаўрыіл Папоў, гісторык Юрый Афанасьеў, Барыс Ельцын – былы прадстаўнік высокай партыйнай наменклатуры, па збаўлены сваёй пасады Гарбачовым. На пачатку

дзеясці да гэтай групы (якая складалася з 388 чалавек, каля 20 % ад агульнай колькасці выбраных дэпутатаў) далучыліся прадстаўнікі саюзных рэспублік, сярод якіх былі беларускія пісьменнікі Васіль Быкаў і Алесь Адамовіч, эстонскія навукоўцы Мар’ю Лаўрысцін і Віктар Пальм (адзін з лідараў групы), украінскія літаратары Віталь Кароціч і Уладзімір Яварыўскі, вучоны Іван Вакарчук; літоўскі навуковец Ант анас Бурачас, латышка-руская пісьменніца і журналістка Марына Касцянецкая, будучы кіраўнік незалежнай Беларусі фізік Станіслаў Шушкевіч ды іншыя. Гарбачоў выбраў тактыку манеўравання паміж кансерватыўнай большасцю і «міжрэгіяналамі», а таксама згуртаванымі фракцыямі дэпутатаў ад рэспублік Балтыі. Імкнучыся неяк утрымацца ва ўладзе, ён пр авёў праз з’езд народных дэпутатаў законапраект аб заснаванні пасады *прэзідэнта СССР* і 15 сакавіка 1990 г. быў зацверджаны з’ездам на гэтай пасадзе.

11.30. Распад савецкай імперыі. Расійская Федэрацыя як с амастойная дзяржава. Палітыка Гарбачова, па праўдзе, толькі па-

скарала распад савецкай імперыі. Увесну 1990 г. ва ўсіх яе частках прайшлі выбары ў Вярхоўныя Саветы адпаведных тэрыторый. Гэтыя выбары аказаліся больш дэмакратычнымі ў параўнанні з выбарамі народных дэпутатаў СССР, у выніку чаго нацыянальныя эліты, а найперш іх рэфарматарскія часткі, займелі істотнае прадстаўніцтва ў Расіі, а таксама ў рэспубліках Балтыі, ва Украіне, у Беларусі, Малдове, Грузіі, Арменіі, Азербайджане. Праз кароткі час пасля гэтых выбараў акты аб незалежнасці сваіх краін або пра пацверджанне раней абвешчанай незалежнасці прынялі ў сенародна абраныя парламенты краін

Першы прэзідэнт Расійскай Федэрацыі Барыс Ельцын.
Здымак 1994 г.

Балтыі, а таксама Грузіі і Арменіі. Неўзабаве Вярхоўныя Саветы РСФСР, Украіны і Беларусі прынялі свае дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце, якія, аднак, пакідалі магчымасць заключэння рэальнай саюзнай дамовы. 12 чэрвеня 1991 г. Барыс Ельцын быў абраны ў выніку ўсеагульнага галасавання прэзідэнтам Расійскай Федэрацыі: за яго прагаласавалі 45,5 млн расіян (57,3 %), у той час як яго галоўны канкурэнт, былы саюзны прэм'ер Мікалай Рыжкоў набраў толькі каля 13,4 млн галасоў (16,9 %).

Міхаіл Гарбачоў апынуўся сярод маскоўскіх палітыкаў у прайгрышным стане: ініцыятыва рэформаў перайшла ад саюзнага цэнтра да Расіі і іншых складовых частак імперыі. На фоне далейшага фатальнага пагаршэння сацыяльна-эканамічнай сітуацыі іншага выйсця, акрамя як праводзіць сапраўды радыкальныя рэформы, не заставалася. Але Гарбачоў і яго атачэнне ўжо не мелі для гэтага ані крэдыту даверу, ані рэальных рэсурсаў. Давер да самога Гарбачова быў істотна падарваны таксама ў выніку зрушэння з яго вёдама спробы сіламі савецкіх вайскаў акупаваць Літву, парламент якой у студзені 1991 г. абвясціў пра аднаўленне незалежнасці Літоўскай Рэспублікі. У выніку ваеннай авантуры, учыненай у Вільні 11–13 студзеня, загінулі людзі, збольшага маладыя.

Апошняе, на што спадыявалася крамлёўская групоўка, было заключэнне пад патранатам Міхаіла Гарбачова новай саюзнай дамовы.

У сакавіку 1991 г. з ініцыятывы савецкага кіраўніцтва быў арганізаваны рэферэндум, у якім у той ці іншай форме прынялі ўдзел жыхары 9 з 15 краін савецкай імперыі. Зацвярджаючы яшчэ ў снежні 1990 г. рашэнне аб правядзенні такога рэферэндуму, з'езд народных дэпутатаў СССР не прадугледзеў аніякіх заканадаўчых або юрыдычных наступстваў любога рашэння, за якое прагаласуе большасць. Мала таго, самі фармулёўкі пытанняў рэферэндуму выглядалі надзвычай забытаны: звычайным грамадзянам трэба было галасаваць за тое, што яны сабе наўрад ці неяк рэальна ўяўлялі – за «абнаўлены Саюз». Хто, якім чынам і калі яго будзе «абнаўляць», не тлумачылася. Акрамя таго, парламенты рэспублік унеслі свае змены ў фармулёўкі і пералік пытанняў, што прапаноўваліся на рэферэндум, а ў Беларусі, насуперак дзеянню з аканадаўству, арганізацыяй рэферэндуму заняўся не Вярхоўны Савет, а яго прэзідыум.

Прэс-
канферэнцыя
путчыстаў
у Маскве
19 жніўня 1991 г.

Згодна з вынікамі рэферэндуму 80 % жыхароў Расіі падтрымалі правядзенне ўсеагульных выбараў уласнага прэзідэнта, і толькі каля 50 % масквічоў і ленінградцаў выказалі жаданне захаваць Саветскі Саюз у прапанаваным выглядзе.

Так ці інакш, метадамі эканамічнага шантажу, выкарыстання кампрамату, сабранага КГБ на кіраўніцтвы рэспубліканскіх кампартый, саюзным кіраўнікам удалося дамагчыся ад дзевяці рэспублік згоды на падпісанне новай саюзнай дамовы, якое было прызначана на дзень 21 жніўня 1991 г. Але ў ноч на 19 жніўня, калі Міхаіл Гарбачоў знаходзіўся на сваёй дачы ў Крыме, група савецкіх кіраўнікоў на чале з шэфам КГБ Уладзімірам Кручковым, прэм'ер-міністрам С С С Р Валянцінам Паўлавым, міністрам абароны маршалам Дзмітрыем Язавым і міністрам унутраных спраў Барысам Пугам здзейсніла путч і паспрабавала перадаць уладу намінальнаму віцэ-прэзідэнту СССР Генадзію Янаеву.

У гэтай сітуацыі ўсенародна абраны прэзідэнт Расіі Барыс Ельцын, аднак, ніяк не мог падпарадкавацца ініцыятыве дзелячай сумнеўнай легітымнасці. Выдаўшы ўказ з асуджэннем путчу, ён згуртаваў вакол сябе актыўную частку насельніцтва Масквы і не даў путчыстам ажыццявіць свае намеры. Арганізатары путчу былі арыштаваны, а міністр Барыс Пуга скончыў жыццё самагубствам (гэтае самае зрабіў і захавальнік партыйнай касы КП СС Мікалай Кручына). Міхаіл Гарбачоў вярнуўся ў Маскву, але яго паўнамоцтвы на гэты момант нагадвалі па літычныя паўнамоцтвы сучаснай англійскай

каралевы. На яго вачах 23 жніўня 1991 г. Барыс Ельцын падпісаў указ аб спыненні дзейнасці кампартыі на тэрыторыі Расіі.

У гэтыя дні былі вернуты ва ўжытак дарэвалюцыйныя дзяржаўныя сімвалы Расіі – бела-сіне-чырвоны сцяг і герб з двухгаловым арлом (адпаведны федэральны закон будзе прыняты значна пазней, 25 снежня 2000 г.).

Дзяржаўны сцяг
Расійскай Федэрацыі
(1991 г.)

Дзяржаўны герб
Расійскай Федэрацыі,
зацверджаны ў 2000 г.

Сітуацыя разбрак у Маскве паміж Ёрбачовым, путчыстамі і Ельцыным выразна прадэманстравала дэпутатам Вяроўных Саветаў рэспублік, што з аставацца да лей у выбухованебяспечнай імперыі папросту рызыкаўна. На працягу дз есяці дз ён пасля кр аху путчу парламенты Эстоніі, Латвіі, Украіны, Беларусі, Малдовы, Азербайджана прынялі з аконы аб п оўнай незалежнасці св аіх кр аін (Літва, Грузія, Арменія зрабілі гэта яшчэ раней). Праз пэўны час маскоўскім палітыкам стала зразумела, што яны ўжо не могуць сабраць кворум для пасяджэнняў з'езда народных дэпутатаў СССР, які, нагадваем, выконваў функцыі саюзнага парламента.

8 снежня 1991 г. падчас візіту ў Беларусь прэзідэнта Расіі Ельцына і новаабранага прэзідэнта Украіны Леаніда Краўчука ў *Віскулях* на беларускай Брэстчыне была падпісана дэкларацыя, у якой канста-

Падпісанне пагаднення ў Віскулях (Беларусь) 8 снежня 1991 г.

Злева направа сядзяць: Вігольд Фокін (прэм'ер міністр Украіны), Леанід Краўчук (прэзідэнт Украіны), Станіслаў Шушкевіч (старшыня Вярхоўнага Савета Беларусі), Вячаслаў Кебіч (прэм'ер-міністр Беларусі), Барыс Ельцын (прэзідэнт Расіі), Генадзій Бурбуліс (дзяржсакратар Расіі)

тавалася, што Савецкі Саюз перастаў існаваць як гэапалітычная рэальнасць. Узамен у якасці «абнаўленага саюза» прапанавалася стварыць канфедэратыўнае ўтварэнне ў выглядзе Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД) з цэнтрам у Мінску. Падрабязны механізм гэтага працэсу быў распрацаваны і прыняты на сустрэчы кіраўнікоў 11 былых савецкіх рэспублік у горадзе Алматы (Казахстан), якая адбылася 19–21 снежня 1991 г. і ў якой у якасці члена беларускай дэлегацыі прымаў удзел адзін з аўтараў гэтай кнігі.

Пасля таго як Міхаіл Гарбачоў 25 снежня склаў з сябе паўнамоцтвы прэзідэнта СССР, Расійская федэрацыя дэ-юре і дэ-факта зрабілася незалежнай і суверэннай дзяржавай, пасля чаго яе кіраўніцтва пачало ўсё больш і больш адыходзіць ад выканання першапачатковых віскулёўскіх і алматынскіх дамоўленасцяў. Так, нерасійскія саюзныя рэспублікі так і не атрымалі сваёй долі ў замежнай маёмасці Савецкага Саюза, у тым ліку той, што да тычылася яго дыпламатычных прадстаўніцтваў. Не былі справядліва ацэньваныя прадпры-

емствы (на йперш па ліўна-энергетычнага комплексу), у стварэнні і функцыянаванні якіх бралі ўдзел далёка не толькі грамадзяне Расіі. Расійскія войскі так і не былі выведзеныя з тэрыторыі Малдовы або Грузіі (якая крыху пазней на пэўны час таксама далучылася да СНД).

Сённяшнія імперскія палітыкі і гісторыкі Расіі, а таксама расійскія сродкі дзяржаўнай і калядзяржаўнай прапаганды схільныя бачыць нейкі «з аходні след» у распадзе савецкай імперыі, што а дбыўся ў 1990–1991 гг. Факты, аднак, сведчаць зусім пра іншае.

Падчас сустрэчы прэзідэнта ЗША Дж. Буша-старэйшага і прэзідэнта СССР Міхаіла Гарбачова 17 ліпеня 1991 г. амерыканскі прэзідэнт адназначна заявіў Гарбачову: «З рэспублікамі вы разберацеся. Нам нічога не дасць, калі СССР пачне распадацца...» 6 верасня таго ж года Дзяржсавет СССР афіцыйна прызнаў незалежнасць Латвіі, Літвы, Эстоніі, але супраць незалежнасці іншых рэспублік пераможна выступалі і гарбачоўскае кіраўніцтва Савецкага Саюза, і найбуйнейшыя краіны Захаду. Так, 6 лістапада 1991 г., калі саюзныя структуры ўжо не функцыянавалі, тагачасны пасол ЗША ў Маскве Роберт Шварц Страўс на сустрэчы з Гарбачовым чарговы раз пацвердзіў такую пазіцыю: «...ЗША з ацікаўленыя ў захаванні Саюза і ў поспеху Гарбачова».

Так або іначай, у самым канцы 1991 года пачаўся новы этап развіцця суверэннай расійскай дзяржаўнасці.

11.31. *Культура Расіі часоў перабудовы.* Як ужо адзначалася вышэй, спробы гарбачоўскага партыйнага кіраўніцтва дэмакратызаваць грамадска-палітычнае жыццё ў савецкай імперыі другой паловы 1990-х гг. прывялі да небывалага ўсплёску з ацікаўленасці даволі вялікай колькасці насельніцтва літаратурна-мастацкімі здабыткамі, якія замоўчваліся ў папярэднія гады камуністычнай улады.

Выхад у свет твораў, раней забароненых цензурай, прыпаў найперш на 1987–1989 гг.: тады масаваму чытачу сталі даступныя такія пражэктныя творы несавецкіх аўтараў, як «Мы» Яўгенія Замяціна, «Сабачае сэрца» Міхаіла Булгакава, «Ювенільнае мора» і «Катлаван» Андрэя Пла тонава, «Ка лымскія а павяданні» Варлама Шаламава, «Аповесць непагашанай поўні» Барыса Пільняка, «Соф'я Пятроўна» Лідзіі Чукоўскай; забароненыя раней паэмы рускіх паэтаў Ганны Ах-

матавай («Рэквіем»), Аляксандра Твардоўскага («Па праву памяці»), аварскага паэта Расула Гамзатава («Людзі і цені»), калмыцкага паэта Міхаіла Ханінава («Мой шлях») і іншых. Акрамя мастацкай прозы пабачылі свет шматлікія мемуары, дакументы, дзённікі: успаміны Надзежды Мандалыштам, Лізаветы Драбкінай, дзённік Канстанціна Сіманова «Вачыма чалавека майго пакалення».

Кульмінацыйным пунктам працэсу вызвалення слова можна лічыць зняццё з абароны з творчасці прадстаўнікоў тэатра хвалі эміграцыі, якія пакінулі СССР у 1970-х гг. або наогул вызначаліся сваім дысідэнцтвам. У гэтым сэнсе значнай падзеяй стала выданне кнігі паэзіі Іосіфа Бродскага і Аляксандра Галіча, прозы Віктара Някрасава, Васілія Аксёнава і асабліва Аляксандра Салжаніцына.

Свабода ў вырашэнні творчых задач, выбары рэпертуару, адмова ад адміністрацыйных метадаў кіраўніцтва ў другой палове 80-х гг. таксама далі свае вынікі ў галіне *тэатральнага мастацтва*. «Срэбнае вяселле» Аляксандра Мішарына ў тэатры МХАТ (пастаноўка Алега Яфрэмава), «Круты маршрут» паводле Яўгеніі Гінзбург у «Сучасніку» (пастаноўка Галіны Волчак), «Гавары!» паводле Валянціна Авецкіна ў Тэатры імя М. Ярмалавай (пастаноўка Валерыя Фокіна), «Цытата» Леаніда Зорына ў Тэатры імя М. Асавета (пастаноўка Паўла Хомскага), «Самазабойца» Мікалая Эрдмана ў тэатры на Таганцы (пастаноўка Юрыя Любімава), «Браты і сёстры» паводле Фёдора Абрамава ў ленинградскім Малым драматычным тэатры (пастаноўка Льва Додзіна) ды іншыя адрэствалі перамены ў жыцці краіны. Сур'ёзным фактам узбагачэння рэпертуару тэатраў стала вяртанне на сцэну канфіскаваных з культурнай спадчыны краіны твораў савецкіх класікаў. Шмат якія тэатры паставілі «Сабачае сэрца» паводле Міхаіла Булгакава; п'еса Андрэя Платонава «14 чырвоных хатак» атрымала прызнанне ў пастаноўцы Аляксандра Дзекуна на сцэне Саратаўскага драматычнага тэатра.

Вельмі папулярнымі ў гэты час былі *мастацкія кінафільмы*, знятыя рэжысёрамі Эльдарам Разанавым («Забытая мелодыя для флейты»), «Дарагая Алена Сяргееўна», «Нябёсы абяцаныя»), Пятром Тадароўскім («Інтэрдыяўчынка»), Леанідам Гайдаем («Прыватны дэтэктыў, або Аперацыя «Кааперацыя»), Сяргеем Салаўёвым («Ас-са»), Савам Кулішом («Трагедыя ў стылі рок»), Васіліем Пічулам («Малень-

Кінарэжысёр Эльдар Разанаў

кіная «Вера»), Ігарам Госцевым («Бязмежжа»), Аляксандрам Раюжкіным («Міс мільянерка»), Ісакам Фрыдбергам («Лялечка») і іншымі. Добра вядомымі ў Расіі былі фільмы грумінскага рэжысёра Тэнгіза Абуладзе «Пакаянне» (13,6 млн пралятаў у СССР), стужкі беларускіх рэжысёраў Віктара Дашука («Двое на востраве слёз») і Валерыя Рыбарава («Мяне завуць Арлекіна»).

Сярод мастакоў-жыванісаў класічнай школы ў гэты час папулярнымі зрабіліся Ілья Глазуноў і Аляксандр Шылаў (хоць стаўленне да іх твораў пасёння неадназначнае), карэльскі мастак Алег Юнтунен. Цікава выглядалі эксперыменты з колерамі мастака Барыса Маркоўнікава.

Адметнымі былі працы башкірскіх мастакоў Міраса Даўлетбаева і Міхаіла Назарава. Легальна пачалі працаваць вядомыя мастакі авангарду і поставангарду (Дзмітрый Прыгаў, Ігар Вулах, Сяргей Міроненка, Георгій Кішэльтэр, Аляксандр Касяноў, Леанід Іваноў ды іншыя). Вядомасць займелі скульптурныя працы дагэтанскага разьбяра Юрыя Ішханова.

Асаблівае гучанне набылі творы руска-карэйскага рок-музыканта Віктара Цоя, а яго песня «Пераменаў!» стала своеасаблівым гімнам эпохі перабудовы.

Барыс Маркоўнікаў.
Чырвоны рытм. 1990 г.

Істотнае значэнне для дэмакратызацыі к ультурнага жыцця на савецкай прасторы мела стварэнне пры канцы 1986 г. *Савецкага Фонду культуры*, які ўзначаліў акадэмік Дзмітрый Ліхачоў.

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Апазіцыя – групоўка асоб, не згодных з афіцыйнай дзяржаўнай палітыкай.

Бальшавікі – удзельнікі палітычных групак радыкальнага напрамку, якія выступалі ў гісторыі па дназвамі Расійскай сацыял-дэмакратычнай партыі (бальшавікоў), Расійскай камуністычнай партыі (бальшавікоў), Усесаюзнай камуністычнай партыі (бальшавікоў), Камуністычнай партыі Савецкага Саюза (КПСС). Мэтай дзейнасці гэтых групак была поўная маапаалізацыя і бестэрміновае ўтрыманне ў сваіх руках палітычнай улады ў Расіі і падкантрольных ёй краінах, элімінацыя любых палітычных апанентаў з выкарыстаннем неабмежаванай прапаганды, мааніпулявання грамадскай свядомасцю, а пры неабходнасці – з дапамогай тэрору і фізічнага вынішчэння. Лідарамі бальшавіцкай групоўкі былі Уладзімір Ленін і Іосіф Сталін. Пазнейшыя кіраўнікі (Мікіта Хрушчоў, Леанід Брэжнеў ды іншыя) удасканалівалі метады тэрору праз яго «кропкавае» ўжыванне.

Бюракратыя – прааслойка грамадства, праадстаўнікі якога лежаць да найвышэйшай чыноўніцкай адміністрацыі; у недэмакратычных дзяржавах бюракратыя трымае ў сваіх руках вырашэнне практычна ўсіх канкрэтных жыццёвых пытанняў грамадзян.

Вялікая Айчынная вайна – прынятае ў савецкай і сучаснай расійскай гістарычнай літаратуры абазначэнне пераходу Друагога са светлай вайны пасля нападугітлера на Савецкі Саюз і перапыненне саюзніцкіх адносінанаў паміж Гітлерам і Сталіным (чэрвень 1941 – травень 1945).

Грамадзянская вайна ў Расіі – арганізаванае ўзброенае змаганне за ўладу, якое вялося ў 1918–1923 гг. па ўсёй краіне і ў асобных яе рэгіёнах паміж рознымі групоўкамі з выкарыстаннем замежнай вайскавой і фінансавай падтрымкі.

ГУЛАГ – руская абрэвіятура на звы «Галоўнае ўпраўленне праўчапрацоўных лагераў». Гэты арганізацыя быў створаны пра водле рашэння

большавікоў дз еля з абеспячэння ма гчымасцяў ар ганізацыі па д-нявольнай пр ацы ў Савецкім С аюзе. А фіцыйна фу нкцыянаваў у 1934–1956 гг.

Камунізм – утапічная мадэль бяскласавага грамадства будучыні, кожны ў дзельнік як ога бу дзе пр ацаваць б ез э канамічных с тымулаў. Прыдуманая ня м ецкімі мы слярамі Кар лам Марксам і Фрыдрыхам Энгельсам.

Дыктатура – улада, не абмежаваная і не звязаная ніякімі з аконамі, прынятымі л егітымнымі ор ганамі, якая з абеспечвае па літычнае панаванне то й аб о інша й па літычнай гру поўкі, а таксама сп асоб утрымання гэтай улады; палітычны рэжым.

Дэпартацыя – прымутовае перасяленне карэннага насельніцтва пэўнай тэрыторыі з ідэалагічных або палітычных прычын.

Калгасы і саўгасы – большавіцкія структуры новага запрыгоньвання сялян. Ствараліся пачынаючы з канца 1920-х гг. гвалтоўнымі метадамі праз адбіранне ў сялян зямлі і інвентару пад выглядам «калектывізацыі сельскай гаспадаркі». Да сярэдзіны 1960-х гг. калгаснікі былі пазбаўлены права мець пашпарт, атрымоўваць грашовае ўзнагароджанне за сваю працу і дзяржаўныя пенсіі.

Калабарацыя – добраахвотнае супрацоўніцтва з іншаземнымі акупантамі.

Камсамол – структура, створаная большавіцкай групоўкай у 1918 г. дзеля пр апагандавання св аіх м етадаў кір авання сяр од час ткі м оладзі ды ажыцця ўлення палітычнага кантролю над усёй моладдзю Расіі і залежных ад яе краін.

Кантрыбуцыя – прымусовыя плацяжы, якія спа ганяюцца пасля з аканчэння вайны краінамі-пераможцамі з пераможаных краін.

Канцэсія – дамова аб перадачы на пэўны тэрмін прыналежных пэўнай дзяржаве прыродных багаццяў або гаспадарчых аб'ектаў.

Культ асо бы – прыдуманая постбольшавіцкімі камуністамі метафара для тлумачэння тэрору, арганізаванага ў Расіі і залежных ад яе краінах Сталіным і яго памагатымі.

Латышскія стралкі – прафесійныя вайскоўцы былой расійскай арміі латышкага паходжання, якія ў першы час існавання большавіцкай улады з абеспечвалі н еабходны мінім ум в айсковай сі лы для я е ўтрымання маскоўскай кіраўнічай групоўкай. Вялікая колькасць іх была фізічна знішчана падчас сталінска-большавіцкага тэрору.

Левыя эсэры – адзіная палітычная групоўка на тэрыторыі былой імператарскай Расіі, якой бальшавікі пасля захопу ўлады дазвалялі легальна дзейнічаць да сярэдзіны 1918 г., калі яны ўваходзілі таксама ў склад урада Леніна, і на кароткі тэрмін на пачатку 1920-х гг. Лідары групоўкі – Марыя Спірыдонова, Марк Натансон, Ісак Штэйнберг.

Народныя камісарыяты (наркаматы) – структуры галіновага дзяржаўнага кіравання ў бальшавіцкіх урадах; у 1946 г. былі ператвораны ў міністэрствы.

Наменклатура партыйная – у савецкі час вызначаны бальшавіцкімі ўладамі пералік асоб, якія рэкамендуюцца для заняцця партыйна-дзяржаўных пасадаў.

НЭП (новая эканамічная палітыка) – палітыка вым ушаных саступак бальшавіцкай групоўкі сялянам на тэрыторыі былой Расійскай імперыі, абвешчаная ў 1921 г. Сутнасць НЭП у палягала ў замене гвалтоўнай харчазавёрсткі на харчовы пададак, дзякуючы яму сялянін атрымоўваў магчымасць сам распараджацца рэшткамі вырабленай ім сельгаспрадукцыі. Гэтыя крокі ўлады змусілі яе пагадзіцца таксама на абмежаванае функцыянаванне прыватнай уласнасці ў іншых сферах эканомікі. Гэта апалягала бы лагорунатая пасля абвешчэння палітыкі «калектывізацыі сельскай гаспадаркі» пры канцы 1920-х гг.

Палітбюро (у пэўны перыяд – Прэзідыум) Цэнтральнага камітэта (ЦК) – назва калектывнага дарадчага органа бальшавіцкай партыі, на пасяджэннях якога абмяркоўваліся найважнейшыя пытанні ажыццяўлення ўлады бальшавікоў у Расіі і залежных ад яе краінах.

Перабудова (перестройка) – новы курс, абвешчаны кіраўніком расійскіх камуністаў Міхаілам Гарбачовым у другой палове 1980-х гг., паводле якога кіраўнічы рэжым на фоне сур’ёзнага сацыяльнага і эканамічнага крызісу павінен быў стварыць прыкметы ўнутранага і знешнепалітычнага лібералізацыі. Палітыка пацягнула краіну ў сувязі з адарванасцю камуністычных функцыянераў ад рэальнага жыцця народаў савецкай імперыі.

Путч – дзяржаўны пераварот або яго спроба.

Руская вызвольная армія – назва вайсковых злучэнняў так званага «Камітэта вызвалення народаў Расіі», створаных пад кантролем нацысцкай Германіі дзеля змагання з бальшавікамі на чале з былым савецкім генералам Андрэем Уласавым.

Рэабілітацыя – вяртанне правоў і добрага імя р аней рэпрэсаваным або інакш пакараным асобам.

Савет народн ых к амісараў – на зва б альшавіцкіх у радаў да 1946 г. Пазней перайменаваны ў Савет міністраў.

Савецкая ўлада – сістэма структур у Расіі і залежных ад яе краінах, якая была створана для фармальнага прыкрыцця рэальнай улады бальшавіцкай і постбальшавіцкай па літычнай групоўкі. Выбары ў саветы арганізаваліся на безальтэрнатыўнай аснове пад поўным кантролем названай групоўкі. Фармальна найвышэйшымі органамі гэтай сістэмы з’яўляліся цэнтральныя выканаўчыя камітэты (пазней – Вярхоўныя Саветы) Расіі і залежных ад яе саюзных рэспублік, якія дапаўняліся губернскімі (пазней – абласнымі), павятовымі (пазней – раённымі), гарадскімі і сельскімі саветамі на месцах.

Сацыялізм – паводле марксісцкай тэорыі, першая фаза камунізму, калі дапускаецца сацыяльнае расслаенне грамадства і існаванне іншай, акрамя агульнай, уласнасці на сродкі вытворчасці.

Саюзныя рэспублікі – тэрытарыяльна-дзяржаўныя ўтварэнні, узаконеныя пры канцы 1922 г. дзеля забеспячэння бальшавіцка-імперскага кантролю над элітамі і насельніцтвам нярускіх нацыянальнасцяў.

Свяшчэнны сінод Рускай праваслаўнай царквы – створаны ў 1943 г. пад кантролем бальшавіцкіх кіраўнікоў на йвышэйшы орган канфесіі, які ў значальваецца патрыярхам і традыцыйна цесна супрацоўнічае з любой расійскай дзяржаўнай уладай.

Сепаратны мір – дамова аб міры, заключаная двума бакамі ваеннага канфлікту без згоды трэціх удзельнікаў.

Стагнацыя – эканамічны крызіс.

Сталінска-бальшавіцкі тэрор – сістэма мераў запалохвання і фізічнага вынішчэння насельніцтва Расіі з мэтай выключэння людзей праяў крытыкі бальшавікоў з аіхняўдачы ў ажыццяўленні сацыяльна-эканамічнай па літыкі, а таксама спынення спрэбаў ажыўлення іншанацыянальных эліт. Метады яго ажыццяўлення былі адпрацаваны падчас «чырвонага тэрору», абвешчанага ў ленінскі час.

Устаноўчы сход – прадстаўнічы орган у Расіі, мэтай дзейнасці якога павінна было стаць вызначэнне дзяржаўнага ладу будучай Расіі. Яго дэпутаты былі выбраныя падчас усеагульных выбараў 1917 г., ужо пасля захопу ўлады бальшавікамі; тым не менш апошнія разагналі яго ў студзені 1918 г.

Харчразвёрстка (п родразвёрстка) – сі стэма нар ыхтовак с ельгас-прадуктаў у Савецкай Расіі; існавала ў 1919–1921 гг. і палягала ў забеспячэнні прымусовай здачы сялянамі ўсёй вырабленай імі с сельгаспрадукцыі па вызначаных бальшавіцкімі чыноўнікамі коштах.

Цэнтральны камітэт (ЦК) – кіраўнічы орган бальшавіцкай, потым камуністычнай, партыі, які з ацвярджаў прынятыя ву зкім к олам партыйных лідараў рашэнні.

ЧК – руская размоўная абрэвіатура назвы «Надзвычайная камісія па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам». Адпаведны орган быў створаны ў снежні 1917 г. для т эрарызавання нас ельніцтва, як ое з тых аб о іншых пр ычын н е па дпарадкоўвалася б альшавіцкай уладзе. П аклаў па чатак і снаванню б альшавіцкіх сп ецслужбаў, якія пазней функцыянавалі пад назвамі Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (руская размоўная абрэвіатура: ГПУ), Народнага камісарыята / міністэрства дзяржаўнай бяспекі (НКГБ/МГБ), Камітэта дзяржаўнай бяспекі пры Савеце Міністраў (КГБ). Гэтыя с труктуры дзейнічалі выключна на падставе рашэнняў кіраўнічых органаў бальшавіцкай партыі і выкарыстоўвалі самыя разнастайныя метады, уключна з тэарыстычнымі.

Халодная вайна – тэрмін, якім абазначаецца ідэалагічнае ды палітычнае супрацьстаянне Расіі і дэмакратычных краін Захаду. Сваіх найбольшых маштабаў яна дасягала ў 1946–1985 гг. і пасля 2014 г.

Чырвоная армія – афіцыйная назва ўзброеных сіл бальшавіцкай дзяржавы, створаных у 1918 г. з ініцыятывы Льва Троцкага; з 1946 г. называлася Савецкай арміяй, якая пры канцы 1991 г. дала пачатак сучасным Узброеным сілам Расійскай Федэрацыі. Мела несумненныя заслугі ў нанясенні паражэння гітлераўскай Германіі і вайскаваму рэжыму Японіі ў Другой сусветнай вайне.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

Арутюнов, А. А. Ленин. Личностная и политическая биография (Документы, факты, свидетельства): в 2 т. Москва: Вече, 2003. 960 с.

Боффа, Дж. История Советского Союза: в 2 т. / пер. с ит. Москва: Междунар. отношения, 1994. 1264 с.

В Политбюро ЦК КП СС...: По записям Ана толия Черняева, Ва дима

- Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / сост. А. Черняев (рук. пр оекта), А. Вебер, В. Медведев (Горбачев-Фонд). Москва: Альпина Бизнес Букс, 2006. 784 с.
- Великая Отечественная война. Книга потерь / Г. Ф. Кривошеев [и др.]. Москва: Вече, 2009. 384 с.
- Вішнеўскі, А. Ф. Палітыка-прававы рэжым савецкай дзяржавы (1917–1953). Мінск: ТЭСЕЙ, 2002. 224 с.
- Геллер, М. Я., Некрич, А. М. Утопия власти. Москва: МИК, 2000. 856 с.
- Деготь, Е. Русское искусство XX века. Москва: Трилистник, 2002. 224 с.
- История России. XX век / под ред. А. Б. Зубова: в 2 т. Москва: АСТ, 2009. Т. I – 1894–1939 гг.: 1024 с. Т. II – 1939–2007 гг.: 848 с.
- История России. XX век / под ред. В. И. Меньковского и О. И. Яновского. Минск: РИВШ, 2005. С. 37–572.
- Коряков, М. Жив ая и стория. 1917–1975. Мюнхен: Echo Press, 1977. 514 с.
- Ложь и статистика: как данные об экономике СССР зависили в три раза // Финмаркет. 22.07.2013. *Рэжым доступу*: <http://www.finmarket.ru/main/article/3407649>.
- Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ / авторы-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2003. 768 с.
- Маракоў, Л. Ахвяры і карнікі. Мінск: [б. в.], 2007. 440 с.
- Мельтюхов, М. И., Проректор, Д. М. Блицкриг в Европе, 1939–1941. Польша. Москва: АСТ, Terra Fantastica, 2004. 480 с.
- Ратьковский, И. Хроника красного террора ВЧК. Карающий меч революции. Москва: Яуза, 2017. 320 с.
- СССР – Германия. 1939–1941: с б. документов / сост. Ю. Фельштинский. Вильнюс: Моклас, 1989. Ч. 1: 128 с. Ч. 2: 192 с.
- Савенко, С. И. История русской музыки XX столетия: От Скрябина до Шнитке. Москва: Музыка, 2008. 232 с.
- Сміт, Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі / пер. з англ. Мінск: БФС, 1995. С. 124–157.
- Улейчик, Н. Л. История культуры России XX века. Гродно: ГрГУ, 2014. 47 с.
- Філіпенка, У. С. Гісторыя на вейшага час у: вуч.-метад. комплекс для студэнтаў: у 2-х ч. Наваполацк: ПДУ, 2012. Ч. 1 – 268 с.; Ч. 2. – 356 с.
- Хлевнюк, О. В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва: РОССПЭН, 2012. 479 с.

- Хоффманн, Й. История власовской армии / пер. с нем. Париж: YMCA-Press, 1990. 379 с.
- Художественная культура. XVIII – начало XXI века: пособие / авт.-сост. С. Ю. Лебедев. Минск: Дизайн ПРО, 2007. С. 222–231, 237–247, 262–268, 288–305, 307–313, 319–326, 357–378.
- Fischer, A., Prof. Dr. Sowjetische Außenpolitik 1917–1945. Stuttgart: Klett-Verlag, 1973. 137 S.
- Germany and Revolution in Russia 1915–1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. Ed. by Z. A. B. Zeman. L., N. Y., Toronto, Oxford University Press, 1958. 158 p.
- Hildermeier, M. Geschichte der Sowjetunion. 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. 2. überarb. Aufl. München: C. H. Beck, 2017. 1348 S.
- Hosking, G. A History of the Soviet Union. 1917–1991. N. Y.: Harpers Collins Publishers 2002. 525 p.
- Schlaglichter der Weltgeschichte. In Zusammenarbeit mit Helmut M. Müller u. a. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1992. S. 368–600.
- Werth, N. Histoire de l'Union soviétique. De l'Empire russe à la Communauté des États indépendants. (Collection Themis histoire). Paris: Puf, 2008. 576 p.
- Werth, N. La Terreur et le désarroi. Staline et son système. (Collection Tempus). Paris: Perrin, 2007. 614 p.

12. ПОСТСАВЕЦКАЯ РАСІЯ: ЭВАЛЮЦЫЯ АД ФАРМІРАВАННЯ АСНОЎ ДЭМАКРАТЫЧНАГА РАЗВІЦЦЯ ДА СПРОБ АДРАДЖЭННЯ ІМПЕРЫІ

12.1. Расійская Федэрацыя за часамі прэзідэнта Барыса Ельцына. У тых умовах, якія склаліся ў Расіі пры канцы 1991 г. (велізарная інфляцыя, калапс эканомікі, пустыя паліцы ў дзяржаўных крамах), краіна вымушана была стаць на шлях радыкальных рэформаў. У кастрычніку 1991 г. новы ўрад на чале з эканамістам Ягорам Гайдарам прапанаваў праект рэформы, скіраванай на ўкараненне рынковых адносінаў.

Спадзяванні рэфарматараў на поспех звязваліся з тым, што даведзены папярэднімі кіраўнікамі да паўжабрацкага стану расійскі народ быў гатовы ўспрыняць хуткую «шокавую тэрапію», і з тым, што Расіі ўдасца атрымаць буйныя с табілізацыйныя крэдыты ад *Міжнароднага валютнага фонду* (МВФ) ды з іншых значных замежных крыніц. Радыкальны характар рэформы дазваляў надаць ёй незваротны характар: любы наступны кіраўнікі, прыйшоўшы да ўлады, ужо не здолелі б без крывавай рэвалюцыі і тысяч ахвяр вярнуць назад неэфектыўную планавую эканоміку савецкага тыпу. Галоўнай задачай першага этапу рэформы с тала імкненне да фінансавай с табілізацыі: г. зн. неабходна было ў найкарацейшыя тэрміны дасягнуць раўнавагі паміж платаздольным попытам насельніцтва, прадыпрыемстваў і таварнай прапановай. Гэта было магчыма толькі пры вызваленні цэн.

Дзеля фарміравання новых рынковых адносінаў і стварэння неабходных умоў патрабаваліся гады. У распараджэнні рэфарматараў былі месяцы – самае большае паўгода. Гэта быў складаны час і для грамадства, і для ўлады. Адказнасць за правядзенне рэформаў на сябе ўзяў прэзідэнт Расіі Барыс Ельцын, які ў той момант асабіста ўзначаліў кабінет міністраў.

Першым мерапрыемствам урада па правядзенні рэформаў стала лібералізацыя эканомікі, якая ўключала ў сябе: пераход да свабодных цэн і свабоднага гандлю; дэмантаж планава-размеркавальнай сістэмы кіравання; адмену манаполіі знешняга гандлю і разняволенне эканомікі; увядзенне свабоднага рынкавага курсу рубля.

2 студзеня 1992 г. амаль усе цэны былі адпушчаны. Рашучым крокам стаў і апублікаваны 29 студзеня 1992 г. указ «Аб свабодзе гандлю», згодна з якім і прадпрыемствам (незалежна ад формы ўласнасці), і грамадзянам давалася права весці гандлёвую, пасярэдніцкую і закупачную дзейнасць без спецыяльных дазваляў. У гарадах і пасёлках пачалі ўзнікаць шматлікія стыхійныя, а пазней і арганізаваныя рынкі.

Паступова спажывецкі рынак пачаў насычацца таварамі. Упершыню ад часу НЭПу зніклі аварны дэфіцыт, што змяніла жыццё і псіхалогію расійскіх грамадзян. У вольным продажы з'явіліся тавары, якія раней савецкі чалавек наогул не мог купіць ні за якія грошы. Сярод іх былі не толькі прадметы раскошы, але і, скажам, найноўшыя лекі. Прадукты харчавання, што з'явіліся ў вольным продажы, прадухілілі рэальную ў той час пагрозу голаду.

Аднак наступствы лібералізацыі эканомікі былі вельмі неадназначнымі. З аднаго боку, імкліва знікаў дэфіцыт, з другога – не менш хутка раслі цэны. На працягу года яны выраслі ў 26 разоў. Такага выніку ніхто не чакаў: ані ўрад, які абяцаў, што кошты вырастуць не больш чым у тры разы, а ні грамадзяне краіны, якія па верылі абяцанням і далі расійскай уладзе крэдыт даверу.

Беднасць, а часам і галеча, сталі звычайнай і распаўсюджанай з'явай. Сярэднямесячная налічаная заробатная плата ў 1992 г. упала ў адпаведным эквіваленце да 22 долараў ЗША. Рацыён харчавання насельніцтва паводле агульнай каларыйнасці знізіўся на 30–40 %.

Яшчэ ў ліпені 1991 г. Вярхоўны Савет РСФСР прыняў закон аб прыватызацыі, зрабіўшы выбар на карысць так званай *ваўчарнай прыватызацыі*. «Народнай» прыватызацыі, якую абяцаў яшчэ тагачасны ўрад Івана Сілаева, не атрымалася, ды і не магло атрымацца. Але пры ўсіх выдатках працэсу прыватызацыі менавіта яна стварыла ўмовы для рэалізацыі свабоднай эканамічнай сістэмы ў Расіі, стала адной з галоўных умоў, якія забяспечылі эканамічны ўздым Расіі

Віктар Чарнамырдзін

пазней, у 2000-я гады. Падчас прыватызацыі была *легалізавана прыватная ўласнасць*, якая стала матэрыяльнай асновай свабоды расійскіх грамадзян.

Першыя вынікі рэформаў тады, у 1990-х гг., былі вельмі цяжкімі для нас ельніцтва. Узровень жыцця значна знізіўся, абяцанні пазітыўных пераменаў да канца 1992 г. не былі выкананы. У краіне мацнела незадаволенасць. Усё гэта прывяло да ма-

гутнага супраціву далейшаму рэфармаванню эканомікі. Пад ціскам апазіцыі ўрад Ягора Гаідара мусіў сысці ў адстаўку. Наступны ўрад на чале з Віктарам Чарнамырдзіным, які быў сфарміраваны ў самым канцы 1992 г., запаволіў тэмпы рэформаў, але ў цэлым не адмовіўся ад раней прынятай стратэгіі на стварэнне рынкавай эканомікі ў Расіі. Зрэшты, найбольш балючыя крокі ўжо былі зробленыя да гэтага.

1993 год быў адзначаны актыўным фарміраваннем камерцыйных банкаў і фінансавага капіталу. Значная частка гэтага капіталу (да 2,5 млрд долараў ЗША ў 1995 г.) пачала вывозіцца з краіны. Такія працэсы прывялі да сур'ёзнага палітычнага крызісу, ініцыятарамі якога былі людзі, якія адчувалі сябе абдзеленымі ў працэсе пераацэнкі маёмасці ды капіталаў, і адкрыта прафашысцкія, шавіністычныя сілы. Прэзідэнт Барыс Ельцын вырваўся ў пайсці ў змаганні з імі на радыкальныя меры, што вылілася ў яго супрацьстаянне з Вярхоўным Саветам Расійскай Федэрацыі. Кіраўніцтва апошняга, разам з Канстытуцыйным судом, позняй восенню 1993 г. паспрабавала адхіліць Ельцына ад улады, але пацярпела няўдачу: пры гэтым у Маскве былі чалавечыя ахвяры. 12 снежня таго самага года ў Расіі на рэферэндуме была прынята новая Канстытуцыя, якая ўзаконвала моцную прэзідэнцкую ўладу з двухпалатным (Савет Федэрацыі і Дзяржаўная Дума) парламентам.

На выбарах у Дзярждуму перавагу атрымалі прадстаўнікі камуністычнай партыі (КПРФ) на чале з Генадзіем Зюганавым і шаві-

ністычна-папулісцкай Ліберальна-дэмакратычнай партыі (ЛДПР) на чале з Уладзімірам Жырыноўскім. Урад павінен быў ісці з імі на кампрамісы, якія, аднак, палягалі найперш у забеспячэнні бязбеднага існавання новых расійскіх, ужо фармальна шматпартыйных, па лі тыч нывяршкоў.

У 1994 г. у Расійскай Федэрацыі фактычна завяршылася ваўчарная прыватызацыя, вынікі якой былі не заўсёды пазітыўнымі. З яе скарысталіся таксама рознага кшталту прайдзівствы, якія з дапамогай створаных імі фінансавых пірамід скралі ў насельніцтва велізарныя сумы грошай. Толькі ў сталіцы краіны ад іх па цярпела каля двух мільёнаў чалавек.

Паглыбляўся раскол у дэмакратычным, рэфарматарскім лагеры. Прычынай рознагалоссяў сталі не толькі адрозненні ў поглядах на ліберальныя эканамічныя рэформы. Своеасаблівым водападзелам у дачыненнях адміністрацыі Ельцына і вялікай часткі дэмакратычна настроеных расійскіх палітыкаў сталі падзеі 1990-х гг. у Чачні. Падчас распаду СССР група чачэнскіх лідараў абвясціла незалежнасць Рэспублікі Ічкерыя, якая доўжылася ўсе 90-я гг., нягледзячы на адсутнасць яе афіцыйнага прызнання з боку іншых краін. У 1992 г. кіраўнік Чачні-Ічкерыі, былы савецкі генерал-маёр авіяцыі Джахар Дудаеў адмовіўся падпісаць пагадненне аб асацыяцыі з Расійскай Федэрацыяй – аналагічнае таму, якое падпісаў тагачасны прэзідэнт Татарстана Мінцімер Шайміеў (дамова з Татарстанам была фактычна скасаваная Масквою пазней, у 2006 г.).

Расія не прыняла гэтай адмовы і ў 1994 г. пачала вайну з мэтай цалкам падпарадкаваць сабе Чачню-Ічкерыю. Першы канфлікт у 1996 г. завяршыўся паражэннем рэгулярнай расійскай арміі і перамогай

Генерал Джахар Дудаеў,
кіраўнік Чачні-Ічкерыі
ў 1991–1996 гг.

незалежнікаў. Другая спроба падпарадкаваць рэспубліку ў 1999 г. (да таго часу у Дудаеў быў з абіты ў выніку спецаперацыі расійскіх спецслужбаў, а прэзідэнтам Чачні-Ічкерыі быў абраны былы савецкі палкоўнік Аслан Масхадаў) у Расіі атрымалася. Коштам вялікіх страт з абодвух бакоў, пасля акупацыі ўсёй тэрыторыі федэральнымі войскамі ў 2002 г. Расія абвясціла аб афіцыйным заканчэнні вайны. Аслан Масхадаў загінуў пазней, у 2005 г.

Незалежныя на зіральнікі, журналісты прыводзілі шматлікія факты пра ўжыванне расійскімі вайсковымі падраздзяленнямі тэрору, у тым ліку супраць грамадзянскага насельніцтва Чачні, што не магло не быць заўважана расійскімі праваабаронцамі і ліберальнымі палітыкамі. За сваю пільную ўвагу да пакутаў чачэнцаў шмат хто пацярпеў: у прыватнасці, пры розных абставінах былі з абіты чачэнскія рэпарцёры Рамзан Межыдаў (1999 г.), Адам Тэпсуркаеў (2000 г.), рускія журналісты Віктар Папкоў (2001 г.), Ганна Палітская (2006 г.).

Абедзве расійска-чачэнскія вайны прывялі да вялікай шкоды і амаль цалкам разбурылі большую частку Чачні. Афіцыйнае апраўданне вайны расійскага ўрада з Чачнёй-Ічкерыяй выяўлялася ў словах пра «абарону тэрытарыяльнай цэласнасці Расіі» і «змаганне з сепаратызм і кіміфундаменталісцкімі мусульманскімі групамі».

У 1995 г. расійскаму ўраду нарэшце ўдалося дасягнуць стабілізацыі валюты: быў уведзены так званы валютны калідор, створаны золатавалютныя запасы ў памеры каля 13 млрд долараў ЗША. Адваротным бокам гэтай стабілізацыі сталі: недахоп крыніц унутраных інвестыцый, пагаршэнне агульнага гандлёвага балансу, даляйшы спад вытворчасці і інш. Пры гэтым – найперш дзякуючы актыўнаму продажу нафты і газу за мяжу (Чарнамырдын узначальваў на той час савет дырэктараў канцэрна-манапаліста «Газпрам») – агульны знешнегандлёвы прыбытак павялічыўся ў параўнанні з 1992 г. у тры разы і дасягнуў пры канцы 1995 г. 30 млрд долараў.

Неабходнасць фінансавання сваёй бюджэтнай сферы і падтрымкі лаяльных Расіі рэжымаў у некаторых былых савецкіх рэспубліках, асабліва ў Беларусі і Таджыкістане, змушала расійскія ўрады ўводзіць усё новыя і новыя федэральныя падаткі, якія разам з мясцовымі падаткамі дасягалі 90 капеек на 1 руб. прыбытку. Гэта непазбежна

вяло да пашырэння нелегальнага сектара эканомікі з крымінальным адценнем. Паводле расійскага гісторыка Уладлена Ізмозіка, у сярэдзіне 90-х гг. да 90 % прадпрыемстваў і фірмаў Расіі павінны былі п'лаціць мафіёзным структурам да ніну за «ахову» ад іншых бандытаў, «спагнанне» пазык, подкуп і замену адпаведных судовых і арбітражных органаў. Раёны буйных гарадоў і цэлыя рэгіёны былі падзеленыя паміж сабою рознымі крымінальнымі групамі («чачэнская», «тамбоўская», «казанская», «сонцаўская» ды іншыя мафіі).

У 1996 г. чарговыя выбары прэзідэнта Расіі выйграў моцна хворы на той час Барыс Ельцын, які а трымаў у другім туры галасавання больш за 53,8 % галасоў, у той час як за камуніста Генадзія Зюганова прагасавала крыху больш за 40,3 % выбаршчыкаў з ліку тых, што ўзялі ўдзел у галасаванні.

Той жа год быў адзначаны разнастайнымі палітычнымі канфліктамі. Прагрымелі выбухі ў маскоўскіх тралейбусах, метро, на вакзалах у Армавіры і Пяцігорску. Быў падарваны дзевяціпавярховы дом памежнікаў у Каспійску (Дагестан).

У 1997 г. расійскаму ўраду, у эканамічным блоку якога на той момант ключавую ролю адыгрывалі Анатолій Чубайс і Барыс Нямцоў, на думку шэрагу экспертаў, удалося ажывіць жанамічныя рэформы. Золатавалютныя рэзервы павялічыліся яшчэ на 4 млрд долараў ЗША. Аднак і гэтакі складу ўрада не ўдалося зрабіць рэальныя крокі ў напрамку структурнай перабудовы расійскай эканомікі, пераадолець наступствы дэіндустрыялізацыі, што мела месца ў вялікай колькасці рэгіёнаў пачынаючы з 1990 г.

Увосень 1997 г. былі дасягнуты пэўныя поспехі ў змяншэнні падатковага цяжару на прадпрыемствы, узяты пад кантроль некаторыя натуральныя манаполіі, узноўлена дзяржманаполія на продаж алкаголю. Інфляцыя апусцілася ніжэй за 11 %, быў атрыманы адносна высокі ўраджай збожжавых. Сярэдні заробак у краіне павялічыўся прыкладна да 1 млн тагачасных расійскіх рублёў (пасля праведзенай у 1998 г. дэнамінацыі – 1000 руб.).

Канцом часовай эканамічнай стабілізацыі с талі жнівень – верасень 1998 г. Прызначаны незадоўга перад тым Барысам Ельцыным новы прэм'ер-міністр, 36-гадовы Сяргей Кірыенка аб'явіў аб адмове ўрада на далей трымацца в валютнага калідору і рабіць

Яўгеній Прымакоў

правілі ў адстаўку, а новым прэм'ер-міністрам РФ быў зацверджаны стаўленік спецслужбаў і расійскага ВПК Яўгеній Прымакоў.

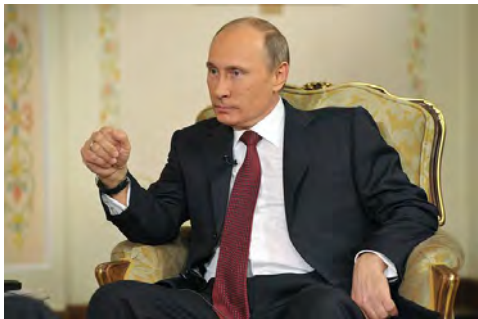
Урад Прымакова абвясціў курс на ўзмацненне дзяржаўнага рэгулявання ў эканоміцы. Інфляцыя была запланавана на ўзроўні 30 % у год. Прымакову і яго камандзе ў пэўным сэнсе пашанцавала: якраз у той час пачаўся істотны рост цэн на нафту на сусветным рынку. Тым не менш спробы вярнуцца да савецкіх метадаў кіравання эканомікай (адпаведны блок ва ўрадзе ўзначальваў перакананы камуніст, былы сакратар ЦК КПСС Юрый Маслюкоў) не маглі аказацца паспяховымі. Так, з ініцыятывы гэтага ўрада істотна павялічылася грашовая маса: быў уключаны друкарскі станок. Разам з тым вырашальную ролю ў адстаўцы Прымакова з пасады прэм'ера, якая адбылася ўжо ў траўні 1999 г., адыграла якраз пазіцыя камуністаў: Генадзій Зюганаў баяўся моцнага канкурэнта на левым фланзе расійскага палітычнага бамонду. Факт застаецца фактам: хоць у Дзярждуме камуністы, як магутны, паўтаралі свае запэўніванні аб падтрымцы ўрада, аднак менавіта яны правальвалі там практычна ўсе ўнесеныя туды рынковыя законапраекты (напрыклад, вельмі важны Зямельны кодэкс), а «прэм'ер парламенцкай большасці» не толькі не спрабаваў

чарговыя выплаты па дзяржаўных кароткатэрміновых абавязацельствах (*дэфолт*). У выніку цягам 6 месяцаў курс долара ЗША ў адносінах да рубля вырас прыкладна ў 3,5 разу, а паказчык інфляцыі за 1998 г. склаў больш за 80 %.

Між тым у краіне нарасталася сацыяльная напружанасць: узняліся новыя хвалі страйкавага руху ў рэгіёнах. Былі забітыя тэарыстамі лідар апазіцыйнага руху вайскоўцаў генерал Леў Рохлін, а таксама застрэлена ў пад'ездзе свайго дома ў Пецярбургу вядомага дэмакратычнага актывістка Галяна Старавойтава.

У верасні 1998 г. урад Кірыенкі ад-

націснуць на іх сваім аўтарытэтам, але і не выказваў сваёй незадаволенасці нават на сл. овах. Да таго ж прад стаўнікі КПРФ па чалі шумную кампанію за вынясенне імпічменту прэзідэнту Ельцыну, што паставіла Прымакова ў практычна безвыходнае становішча.

Уладзімір Пуцін. Здымак 2013 г.

Да канца XX ст. Расія паводле сумы паказчыкаў эканамічнага развіцця апынулася на 55-м, а паводле паказчыкаў прамысловага развіцця – наогул на 95-м месцы ў свеце. Беспрацоўе закранула да 15 % працаздольнага насельніцтва краіны. 10 % самых заможных грамадзян РФ мелі сукупныя даходы, у 20 разоў вышэйшыя за сукупныя даходы дзесяці працэнтаў найбяднейшых грамадзян. Колькасць насельніцтва за 1990-я гг. скарацілася прыкладна з 150 млн да 146 млн чалавек.

У траўні 1999 г. урад Расіі ўзначаліў былы міністр унутраных спраў Сяргей Сцяпашын, але ўжо 9 жніўня таго самага года гэтую пасаду заняў былы (пры мэру Аляксандру Сабчаку) высокі санкт-пецярбургскі чын оўнік і кіраўнік Федэральнай службы бяспекі (ФСБ) Уладзімір Пуцін.

Прызначэнне Пуціна прэм'ер-міністрам супала (дагэтуль ідуць спрэчкі – выпадкова ці не) з тэрарыстычнымі актамі: выбухамі дамоў у Маскве, Буйнакску, Валгадонску, у выніку якіх загінула каля 300 цывільных жыхароў. Федэральныя ўлады ўсклалі адказнасць за гэтыя тэракты на «чачэнскіх баевікоў», і менавіта Уладзімір Пуцін пачаў выступаць перад СМІ ў якасці ратавальніка Расіі. Пры канцы 1999 г. прайшлі чарговыя выбары ў Дзярждуму, па выніках якіх прапуцінскі блок «Адзінства» атрымаў каля 20 % галасоў.

Так ці іначай, у апошні дзень 1999 года ў жывым эфіры Расійскага тэлебачання з'явіўся Барыс Ельцын і абвясціў, што ён сышо дзіць у сувязі са станам здароўя ў адстаўку з паста прэзідэнта краіны. Выканаўцам абавязкаў прэзідэнта быў прызначаны зноў-такі Уладзімір Пуцін. Гэта прадвызначыла яго перамогу на прэзідэнцкіх выбарах,

якія адбыліся 26 сакавіка 2000 г. Паводле афіцыйных вынікаў ужо ў першым туры Пуцін набраў каля 52 % галасоў, у той час як яго найбліжэйшы канкурэнт, той жа камуніст Зюганав, задаволіўся паказчыкам у межах 29,5 %. Астатнія галасы падзялілі дзевяць іншых кандыдатаў.

12.2. Кіраванне Уладзіміра Пуціна. Самыя першыя крокі Пуціна на пасадах прэм'ер-міністра, а потым і прэзідэнта Расійскай Федэрацыі не пакідалі сумневу: галоўным у яго кіраванні будзе спроба адрадыць імперыю (якую напачатку некаторыя паспрабуюць называць ліберальнай). Дзевяці расійскай арміі ў паўночнакаўказскай вайне (у іх быў уцягнуты і Дагестан) зрабіліся больш жорсткімі. Нашмат складаней было паводзіць сябе расійскаму прэзідэнту ў сітуацыі з катастрофай падводнай лодкі «Курск» у Барэнцавым моры (жнівень 2000 г.). Пасля шматлікіх спроб правесці выратавальную аперацыю сваімі рэсурсамі толькі праз тыдзень пасля здарэння былі прыцягнуты сілы нарвежскага флоту, з дапамогай якіх удалося дабрацца да затопленай лодкі. Аднак нікога з членаў экіпажа сярод жывых ужо не было...

Умацаванне ідэі адраджэння імперыі Уладзімір Пуцін пачаў з заснавання ў краіне (на думку шэрагу экспертаў, насуперак Канстытуцыі Расійскай Федэрацыі) новых адміністрацыйных адзінак у выглядзе сямі *федэральных акруг*, якія ва ўладнай структуры фактычна былі пастаўлены вышэй за існуючыя губерні ды аўтаномна-тэрытарыяльныя ўтварэнні. Савет Федэрацыі, вышэйшая палата расійскага парламента, перастаў быць органам, у якім засядалі кіраўнікі рэгіёнаў. Адна часова ствараліся праекты вайскавай, судовай, падатковай, аграрнай рэформаў. Пры правядзенні чарговых выбараў улады розных узроўняў выканаўчая ўлада пачала нашмат актыўней і агрэсіўней, чым раней, выкарыстоўваць адміністрацыйны рэсурс. Як вынік, прапуцінская партыя «Единая Россия» неўзабаве займела большасць у Дзярждуме і ў шмат якіх органах мясцовага самакіравання, што да зволіла Пуціну афіцыйна ацвярджаць працоўкі сваёй адміністрацыі ў самых розных пытаннях.

Напачатку камаўда Уладзіміра Пуціна крыху прыхоўвала сваё імкненне да дыскрымінацыі інтарэсаў нярускіх нацыянальных груп

дзімір Пуцін сутыкнуўся з няпростай задачай. З аднаго боку, ён павінен быў забяспечыць непахіснасць сваёй улады, а з другога – неабходна было знайсці вырашэнне вялікай колькасці праблем у эканоміцы і жыцці грамадства. Умацоўваючы свае пазіцыі ва ўладзе, новы прэзідэнт мусіў мець дачыненне з сіламі, якія сфармаваліся ўжо ў эпоху Ельцына: апарат з адміністрацыяй ранейшага прэзідэнта, урадавай бюракратыяй, буінымі групамі капіталу і найбольш аўтарытэтнымі рэгіянальнымі кіраўнікамі.

Грошы, з дапамогай якіх пуцінская каманда рэальна магла ажыццяўляць сваю палітыку, былі знойдзены зноў-такі праз выкарыстанне кампрамату на існуючых алігархаў і поўнае падпарадкаванне ўраду самых прыбытковых кампаній Расіі – у асноўным тых, што належалі да нафта- і газадобыўнай сферы. Так, усёмагутны «Газпрам» праз адпаведны націск на папярэдняе кіраўніцтва кампаніі быў перададзены ў кіраванне былому падначаленаму Уладзіміра Пуціна ў санкт-пецярбургскай мэрыі Аляксею Мілеру.

Прышоўшы да ўлады не без дапамогі непапулярных у народзе алігархаў, Пуцін праз пэўны час стаў дэманстраваць сваю нязгоду з імі. Пачынаючы прыкладна з сакавіка 2000 г. супраць шэрагу буйных прадпрыемстваў пачаліся канкрэтныя дзеянні з выкарыстаннем СМІ і праваахоўных органаў. Гэта выклікала значны непакой, асабліва ў колах кіравання эканомікай. Але, па вядомым рахунку, Уладзімір Пуцін выступіў толькі супраць некаторых «палітычных» прадпрыемстваў, такіх як Барыс Беразоўскі або Уладзімір Гусінскі, якія мелі значны палітычны ўплыў на СМІ. Пасля гэтага Гусінскі і Беразоўскі пакінулі краіну, а СМІ, кантраляваныя імі, трапілі ў рукі адміністрацыі Пуціна. У выніку апазіцыя атрымала новыя велізарныя магчымасці ўплываць на грамадскую думку.

Стаўленне прэзідэнта Пуціна да прадпрыемстваў, не цалкам падкантрольных яму, выявілася зноў у выстаўленні ім абвінавачванняў супраць Міхаіла Хадаркоўскага, на той час самага багатага чалавека ў Расіі, які стаяў на чале нафтавай кампаніі ЮКОС. Гэта адбылося за некалькі месяцаў да выбараў у Дзярждуму ў 2003 г. Хадаркоўскі падтрымліваў шэраг апазіцыйных партый і рухаў, а прэса сцвярджала, што ён мае ўласна і прэзідэнцкія амбіцыі. Паколькі супраць яго і некаторых яго супрацоўнікаў была ўзбуджана крымінальная

справа, гэтыя з ахады адміністрацыі Пуціна былі інтэрпрэтаваныя як сігнал аб тым, што бу йныя фінансавыя групы павінны як ма га далей трымацца ад палітыкі.

Аслабленне рэгіёнаў і адхіленне вялікіх фінансавых груповак ад прыняцця палітычных рашэнняў змянілі расстаноўку сіл у расійскай палітыцы. Цягам двух гадоў Уладзімір Пуцін здолеў умацаваць свае пазіцыі ва ўладзе і карэнным чынам змяніць палітычны баланс сіл. У наступныя гады гэтае ўмацаванне ішло далей.

Важным чыннікам фу нкцыянавання н овай у лады з'я ўлялася кадравая палітыка, якая пас тупова прывяла на к лючавыя пазіцыі ў структуры выканаўчай улады людзей, якім Пуцін давяраў асабіста. Сярод іх было нямала супрацоўнікаў Федэральнай службы бяспекі, якіх ён в едаў з часоў службы ў савецкім КГБ аб о з той пары, калі ён сам стаяў на ча ле Ф СБ. Ад былося зліццё чын оўнікаў т ак зв анай «пецярбургскай групойкі» з супрацоўнікамі спецслужбаў, што істотным чынам умацніла пазіцыі прэзідэнта Расіі ў супрацьстаянні з патэнцыяльнымі апанентамі.

Яшчэ адным элементам умацавання пазіцыій Пуціна была падтрымка з боку большасці бізнэс-супольнасці. У той час як прэзідэнт рэзка пайшоў супраць асобных алігархаў – Беразоўскага, Гусінскага або Ха даркоўскага, іншым а лігархам ён с тварыў больш выгодныя рамкавыя ўмовы для дзейнасці. Нарэшце, трэба ўзяць пад увагу яшчэ адзін важны момант: адкрыта папулісцкія выказванні і некаторыя практычныя дзеянні Пуціна, ас абліва што да тычыць «а працоўкі» СМІ, дазволілі яму стварыць пэўнага кшталту «саюз з масамі» – забяспечыць сабе істотную падтрымку сярод розных груп расійскага насельніцтва.

Узяўшы за аснову св аёй э канамічнай праграмы на працоўкі шэрагу ліберальных эکانамістаў і палітыкаў, урад, які да 2004 г. узначальваў Міхаіл Касьянаў, дасягнуў сур'ёзнага паляпшэння макраэканамічных паказчыкаў. Так, па водле афіцыйных звестак у 2000–2004 гг. у эканоміцы Расіі адзначаўся істотны рост аб'ёму валавага ўнутранага прадукту (ВУП): у 2000 – 10 %, у 2001 – 5,7 %, у 2002 – 4,9 %, у 2003 – 7,3 %, у 2004 – 7,2 %.

Адбыўся адчувальны рост прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці, аб'ёмаў будаўніцтва, рэальных даходаў насельніцтва.

Дзмітрый Мядзведзеў.
Здымак 2013 г.

Істотна знізілася колькасць людзей, якія жылі ніжэй за ўзровень беднасці. Але ліберальныя погляды Касьянава былі не да спадабы шмат каму з новага пуцінскага а тачэння. Наступныя два ўрады Расіі ў значальвалі асобы, звязаныя са спецыяльнымі службама – Міхаіл Фрадкоў (да верасня 2007 г.) і Андрэй Зубкоў (да траўня 2008 г.).

Прэзідэнцкія выбары, якія адбыліся ў 2004 г., Уладзімір Пуцін выйграў з вялікім адрывам ад усіх супернікаў, набраўшы больш за 71 % галасоў, хоць міжнародныя назіральнікі з Арганізацыі па Бяспецы і супра-

цоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ) адзначылі, што ў працэсе правядзення выбарчай кампаніі «не былі выкананыя важныя абавязацельствы, якія датычаць не дыскрымінацыйнага стаўлення дзяржаўных СМІ да кандыдатаў і прынцыпу таемнага галасавання».

У наступны перыяд свайго кіравання прэзідэнт Пуцін стаў ініцыятарам некалькіх нацыянальных праектаў – «Адукацыя», «Ахова здароўя», «Даступнае жыццё» (усе – 2005 г.), якія ажыццяўляліся з рознай ступенню поспеху. Так, цягам пяці гадоў выканання апошняй з названых праграм план уваду новага жылля быў выкананы на 72,6 %, план павелічэння аб'ёмаў іпатэчнага крэдытнага фінансавання пабудовы жылля – на 81,5 %, план павелічэння долі сем'яў, здольных набыць кватэру або дом з дапамогай уласных і пазычаных сродкаў, – на 66 %. Працэнт зношанасці жыллёвага фонду не змяніўся і застаўся на ўзроўні 60 %. Разам з тым дзякуючы найперш высокім сусветным цэнам на газ і нафту рост ВУП Расіі і ў гэты перыяд дасягаў (паводле афіцыйных звестак) узроўню да 8 % у год.

У 2008 г. згодна з дзейнай Канстытуцыяй Уладзімір Пуцін не мог балатавацца на чарговы прэзідэнцкі тэрмін. Пры канцы 2007 г. ён

назваў наступнікам свайго супрацоўніка, юрыста, а на той момант віцэ-прэм'ера ўрада Дзмітрыя Мядзведзева. Падчас выбараў 2008 г. Мядзведзеў, нягледзячы на то е, што а дмовіўся ўдзельнічаць у перадвыбарных дэбатах, лёгка перамог сваіх супернікаў, атрымаўшы, паводле звестак Цэнтральнай выбарчай камісіі РФ, прыкладна 70 % галасоў. Пры гэтым назіральнікі ад АБСЕ так і не змаглі дамовіцца з расійскімі ўладамі, каб прыняць удзел у назіранні за выбарчым працэсам.

Уладзімір Пуцін ізноў з аняў пасаду кіраўніка расійскага ўрада. Трэба заўважыць, што ярк аз у гэты час на зіралася зніжэнне цэн на энерганосьбіты на сусветным рынку, што пачало вельмі істотна ўплываць на стан расійскай эканомікі. Рост прамысловай вытворчасці ў Расіі запаволіўся: у 2008 г. ён склаў толькі 2,1 %, а ў 2009 г. ужо скараціўся на 10,8 %. Інвестыцыі, якія ў 2007 г. выраслі на 21,1 %, у наступным годзе павялічыліся толькі на 9,1 працэнта, каб у 2009 г. скараціцца на 17 адсоткаў. Гэты крызіс яшчэ раз падкрэсліў, наколькі Расія з яе эканомікай, арыентаванай на гандаль энерганосьбітамі, залежала ад кан'юнктуры на сусветным рынку.

У адказ на рэзкае пагаршэнне эканамічнай сітуацыі Дзмітрый Мядзведзеў увосень 2009 г. абвясціў аб неабходнасці паскоранай мадэрнізацыі. Тэхналагічнае абнаўленне ўсёй сферы вытворчасці планавалася ажыццяўляць з дапамогай замежных інвестараў ды імпортных тэхналогій. Каб актыўна спрыяць развіццю, Мядзведзеў заклікаў да праўтварэння дзяржаўнага сектара, а таксама да асцярожнай прыватызацыі. На словах асаблівая ўвага павінна была аддавацца развіццю ўласнага навукова-тэхнічнага патэнцыялу, але канкрэтныя крокі ў гэтым напрамку былі вельмі сціплыя. Што праўда, сваім указам новы расійскі прэзідэнт у 2010 г. загадаў пачаць амбітны праект пабудовы велізарнага інавацыйнага цэнтра (навукаграда) у Сколкаве (Маскоўская вобласць). Да 2020 г. у гэты праект мелася быць укладзена каля 40 млрд долараў адных толькі бюджэтных сродкаў. Ужо сёння стала зразумелым, што ажыццяўленне гэтага праекта не дае чаканых вынікаў: пры яго стварэнні выкарыстоўваюцца састарэлыя распрацоўкі; ад 60 да 80 % першапачаткова заяўленых удзельнікаў з праекта ўжо выйшлі; маюць месца вялікія памеры крадзяжу бюджэтных сродкаў і карупцыя. Не да канца прадуманымі

аказаліся і лагістычныя параметры праекта. Самае ж галоўнае, што, на думку навуковага кіраўніка Інавацыйнага інстытута пры Маскоўскім фізіка-тэхнічным інстытуце Юрыя Амосава, ва ўмовах, калі ў Расіі адсутнічае попыт на інавацыі, стварэння ў Сколках праекты па вялікім рахунку не здолеюць вывесці расійскую эканоміку на інавацыйны шлях развіцця. Падобнай пазіцыі прытрымліваюцца, напрыклад, і эксперты з вядомай расійскай аўдытарска-кансалтынгавай кампаніі ФБК.

У палітычнай сферы Мядзведзеў зрабіў усё, на што быў здольны, каб умацаваць ва ўладзе існуючы рэжым. Адразу пасля атрымання прэзідэнцкіх паўнамоцтваў ён паклапаціўся пра тое, каб тэрмін такіх паўнамоцтваў у будучым (пасля 2012 г.) складаў не чатыры (як было дагэтуль), а шэсць гадоў, а Дзярждума павінна была перавыбірацца раз на 5 гадоў (замест ранейшых чатырох).

Да гэтага моманту кіраўнічая партыя «Единая Россия» на чале з Пуціным мела 315 з 450 месцаў у Дзярждуме, і зацвердзіць там адпаведныя папраўкі ў канстытуцыю не ўяўляла ніякай цяжкасці.

Так або інакш, палітыка прэзідэнта Мядзведзева і прэм'ера Пуціна ў 2008–2012 гг. не мела выразных пазітыўных вынікаў. На наступных выбарах у Дзярждуму, якія адбыліся ў снежні 2011 г., паводле афіцыйных звестак партыя Пуціна – Мядзведзева набрала менш за палову галасоў. Пры гэтым, напрыклад, у Яраслаўскай вобласці працэнт падтрымкі гэтай партыі ледзьве перавысіў 29 пунктаў. Паводле альтэрнатыўнага падліку галасоў, арганізаванага грамадскай асацыяцыяй «Голас», па ўсёй краіне за «Единую Россию» рэальна прагаласавала крыху менш за 35 % выбаршчыкаў з ліку тых, што прынялі ўдзел у галасаванні. Прэса і незалежныя назіральнікі ў адзін голас пачалі весці гаворку пра масавыя фальсіфікацыі і неабмежаванае выкарыстанне адміністрацыйнага рэсурсу з боку расійскай выканаўчай улады ў цэнтры і на месцах. Пасля выбараў у Маскве і шэрагу іншых буйных гарадоў Расіі прайшлі дэманстрацыі пратэсту, масавасць якіх была ў краіне самай вялікай пасля 1995 г. Шмат каго з расіян выклікалі пытанні і афіцыйныя лічбы, абвешчаныя па выніках прэзідэнцкіх выбараў 2012 г., згодна з якімі Уладзімір Пуцін (а ён зноў удзельнічаў у выбарах) меўся набраць 63,6 % галасоў. Усе яго канкурэнты на гэтых выбарах таксама ў адзін голас заявілі пра

непразрыстасць падліку галасоў у шматлікіх выпадках, а галоўнае, пра з аведама няроўныя ўмовы, у якіх знаходзіліся, з аднаго боку, сам Пуцін, з іншага – усе яго супернікі.

Каб вярнуць давер сапраўды большасці выбаршчыкаў, кіраўнічай партыі (якую ўзначаліў пасля прызначэння на пасаду кіраўніка ўрада Расійскай Федэрацыі Дзмітрый Мядзведзеў) заставаліся два шляхі: істотным чынам палепшыць жыццё грамадзян або арганізаваць хоць бы невялікую «пераможную вайну». Быў выбраны значна прасцейшы ў расійскіх умовах другі шлях. Кіраўніцтва РФ мела ў гэтым немалы досвед. Задушэнне чачэнскага супраціву пры канцы 1990-х – на пачатку 2000-х гг. прынесла вялікія палітычныя дывідэнды ўнутры краіны Уладзіміру Пуціну.

Яшчэ ў 1994 г. рускі філосаф Юрый Барадай сфармуляваў канцэпцыю «ўз’яднання Расійскай імперыі». Яго галоўнай рухальнай сілай павінны былі стаць рускія, якія воляю гістарычнага лёсу апынуліся за межамі Расійскай Федэрацыі. Прычым «а порны с трыжань» аб’яднання філосаф вызначаў так: «Без Беларусі, Усходняй Украіны і Наваросіі, без Крыма і рускай часткі Казахстана Расіі не жыць».

Пры канцы 2006 г., выступаючы ў Доме Дзяржавіна ў Санкт-Пецярбургу на сустрэчы з творчай інтэлігенцыяй напярэдадні Года рускай мовы, прэзідэнт Уладзімір Пуцін падкрэсліў: «Рускі свет можа і павінен аб’яднаць усіх, каму дарагія рускае слова і руская культура, дзе б яны ні жылі, у Расіі ці за яе межамі». «Часцей ужывайце гэтае словазлучэнне – *рускі свет*», – заклікаў Пуцін творчых інтэлігентаў падчас гэтай сустрэчы.

Указам прэзідэнта Расіі за 21 чэрвеня 2007 г. быў створаны фонд «Русский мир», прыярытэтам дзейнасці якога, як высветлілася пазней, стала з усім не па дтрымка расійскай культуры: яго рэальная дзейнасць, на думку некаторых расійскіх і іншых экспертаў, шмат у чым нагадвае дзейнасць колішняга Камінтэрна.

У 2008 г. ва ўмовах жорсткага эканамічнага крызісу пасля атрымання прэзідэнцкага мандата Дзмітрыем Мядзведзевым расійскія войскі былі выкарыстаны для таго, каб адлучыць ад тэрыторыі Грузіі аўтаномныя рэспублікі Абхазію і Паўднёвую Асецію, якія атрымалі фармальную незалежнасць, а ў сапраўднасці сталі сатэлітамі Расіі.

Цяпер, калі Пуцін другі раз на выбарах атрымаў прэзідэнцкія

паўнамоцтвы, патрабавалася новая вайна. Нагоду для яе вядзення крамлёўскім кіраўнікам даў палітычны крызіс у суседняй Украіне, які пачаўся позней восенню 2013 г. і прывёў у лютым наступнага года да ўцёкаў з краіны ўкраінскага прэзідэнта Віктара Януковіча і яго скарумпаванага найбліжэйшага атачэння. Паводле заключанай раней дамовы паміж РФ і Украінай, Расійская Федэрацыя захоўвала за сабой права на 25 гадоў рэспубліканскага вайскова-марскога базавання ў крымскім Севастопалі і ўтрымліваць у гэтым украінскім рэгіёне да 25 тыс. сваіх вайскоўцаў. Гэтыя сілы былі выкарыстаны для захопу будынка парламента Крымскай аўтаноміі і паспешлівага абвешчэння рэферэндуму аб незалежнасці Крыма. Рэферэндум, без запрашэння міжнародных назіральнікаў, прыводзіўся ў рэкордна кароткія для сусветнай гісторыі тэрміны: ад дня абвешчэння да дня правядзення плебісцыту прайшло 17 дзён (!), хоць на пачатку было абвешчана, што рэферэндум мае адбыцца праз няпоўныя тры месяцы. Фармальна ініцыятарам рэферэндуму выступала партыя «Русское единство», якая мела чатырохпрацэнтнае прадстаўніцтва ў Вярхоўным Саўеце Крыма. У бюлетэнях для галасавання не былі пададзеныя словы для выбару ТАК або НЕ – як гэта павінна рабіцца згодна з міжнароднымі рэкамендацыямі па правядзенні выбараў і рэферэндумаў. Гэта адкрывала магчымасці для неабмежаваных фальсіфікацый.

Створаная насуперак украінскаму з аканадаўству Цэнтральная выбарчая камісія Крыма неадкладна абвясціла вынікі плебісцыту 16 сакавіка 2014 г., згодна з якімі больш за 95 % яго ўдзельнікаў прагаласавала за «незалежнасць Крыма» з наступным яго далучэннем да Расіі. У Маскве не зацягвалі з тым, каб «падаць руку братняму народу Крыма», і ўсяго за некалькі дзён прынялі федэральны закон аб прыёме гэтай часткі ўкраінскай тэрыторыі ў склад РФ. У гэтым законе не выкажвалася стаўленне да абавязальстваў, прынятых урадам Расіі пры далучэнні да ліку ўдзельнікаў Хельсінкскага акта ў 1992 г., згодна з якім Расія павінна была паважаць тэрытарыяльную цэласнасць іншых краін-падпісантаў гэтага акта (да якіх належаў і Украіна).

Меджліс (парламент) крымска-татарскага народа, які рэпрэзентаваў інтарэсы карэннага крымскага насельніцтва, не прызнаў вынікаў крымскага рэферэндуму і неўзабаве стаў аб'ектам ціску

і рэпрэсій з боку расійскай улады. Яго старшыні, наодину дэпутату Украіны Рэфату Чубараву, расійскія ўлады папросту забаранілі знаходзіцца ў Крыме. Не можа туды сёння легальна прыехаць і згаданы намі раней лідар крымскіх татараў, праваабаронца, дэпутат украінскага парламента Мустафа Джамілеў. Між іншым, калі Уладзімір Пуцін у 1975 г. пачынаў сваю службу ў савецкім КГБ, Джамілеў чацвёрты раз адбываў пакаранне ў савецкай турме і трымаў чарговую галадоўку на знак пратэсту супраць жорсткага абыходжання з ім. Так гісторыя зрабіла яшчэ адзін свой галавакружны паварот...

Вынікі паспешліва арганізаванага, насуперак дзейнай Канстытуцыі Украіны і міжнародным нормам, галасавання ў Крыме не былі прызнаныя абсалютнай большасцю краін свету – з выняткам КНДР, Афганістана, Венесуэлы, Кубы, Нікарагуа і Сірыі. Яшчэ 7 сакавіка 2014 г. Генеральная Асамблея ААН прыняла рэзалюцыю рэкамендацыйнага характару ў падтрымку тэрытарыяльнай цэласнасці Украіны, абвясціўшы, што агульнакрымскі рэфэрэндум 16 сакавіка 2014 г. не мае законнай сілы. У сваю чаргу, 19 снежня 2016 г. тая ж Генеральная Асамблея ААН прыняла рэзалюцыю «Сітуацыя з правамі чалавека ў Аўтаномнай Рэспубліцы Крым і горадзе Севастопалі (Украіна)», у якой сітуацыя ў Крыме ахарактарызаваная як «часовая акупацыя» і «анексія» Расійскай Федэрацыяй часткі тэрыторыі Украіны – Аўтаномнай Рэспублікі Крым і горада Севастопаля.

Каб адцягнуць увагу свайго міжнароднай грамадскасці ад сітуацыі ў Крыме, расійскае кіраўніцтва вырашыла пашырыць сваю экспансію. У тым жа 2014 г. прарасійскімі сіламі ва ўсходняй частцы Украіны было абвешчана аб стварэнні нібыта незалежных Луганскай народнай рэспублікі (ЛНР) і Данецкай народнай рэспублікі (ДНР). Адкуль растуць ногі гэтых «рэспублік», можна сабе ўявіць хоць бы на падставе таго факта, што сын згаданага намі раней тэарэтыка адраджэння Расійскай імперыі Юрыя Барадава Аляксандр ад самага пачатку ўзначальваў урад самаабвешчанай ДНР (на момант падрыхтоўкі гэтай кнігі да друку ён – намеснік кіраўніка гэтага ўрада).

Гэтыя ўтварэнні былі ўзятыя пад кантроль вайсковымі фарміраваннямі, у якіх, паводле прызнання самога расійскага прэзідэнта, бралі і бяруць удзел «расійскія добраахвотнікі». Спробы стварыць

падобныя «рэспублікі» вакол Харкава, Марыупаля або Адэсы поспеху не мелі дзякуючы пазіцыі большасці тамтэйшага насельніцтва і ўзмацненню ўкраінскіх узброеных сіл.

Дзеянні кіраўніцтва Расіі ва Украіне, учынення насуперак міжнародным дамоваў гэтай жа краіны і прынятым нормам міжнароднага права, змусілі нават пасі ўныя на міжнароднай арэне краіны падтрымаць палітыку санкцый, прапанаваную ЗША і ўсімі 27 краінамі Еўрапейскага саюза.

Экспансіянісцкія дзеянні крэмлёўскіх палітыкаў маўкліва, а часам і амаль адкрыта ўхваляліся іерархамі Рускай праваслаўнай царквы ды іншых традыцыйных расійскіх канфесій. Яшчэ ў 2007 г., падчас першага тэрміну прэзідэнцтва Уладзіміра Пуціна, прадстаўнікам Маскоўскага патрыярхату ўдалося дамагчыся для сябе прызнання свайго фармальнага аўтарытэту на дачыну да прыходаў Рускай замежнай праваслаўнай царквы.

Разам з тым, анексія Крыма, расійская падтрымка сепаратыстаў ва ўсходняй частцы Украіны і заходнія санкцыі ў адказ на расійскае эмбарга на прадукты харчавання – усё гэта прывяло да крызісу ў эканоміцы Расіі.

Нават згодна з падлікамі праўрадавага Знешэканомбанка Расійскай Федэрацыі (руская абрэвіятура: ВЭБ), з лістапада 2014 г. (эмбарга ўступіла ў сілу ў жніўні-верасні таго самага года) да сярэдзіны 2017 г. рост коштаў на спажывецкія тавары склаў 25,7 %. У выніку цягам трох гадоў эскалацыі канфлікту Расіі з Украінай і Захадам грамадзяне Расіі страцілі амаль 20 % сваіх прыбыткаў. З кастрычніка 2014 да траўня 2017 г. рэальныя даходы расіяў зменшыліся на 19,2 %. Усё за гэты час падаралася. Большасць цэн на прадукты харчавання вырасла ў сярэднім на 28,5 %, прамысловых тавараў – на 26,2 %, паслугі – на 21,3 %. Шмат якія жыхары Расіі вярнуліся да метадаў, правяраных падчас сур'ёзных крызісаў камуністычнай эпохі, – зноў пачала карміцца са сваіх уласных садоў і участкаў, трымаць свайскую птушку або свіней на дачах. Гэтак робіць 32 % рэспандэнтаў. «Вярнуліся архаічныя формы выжывання, вядомыя да 1990 года, а ніякіх актыўных інавацыйных практыкаў няма», – падкрэсліваюць эксперты ВЭБ.

Сёння пенсіі ў Расіі – адны з самых нізкіх у Еўропе (у сярэднім

блізу 13,7 тыс. руб. у год, г. зн. крыху больш за 200 долараў ЗША ў месяц). З 2014 г. яны таксама зменшыліся ў рэальным вылічэнні амаль на 7 %.

Паводле сучасных ацэнак экспертаў расійскай Вышэйшай школы эканомікі (ВШЭ), у 2–4 кварталах 2016 г. ВУП Расіі павялічваўся з хуткасцю 0,1 % у квартал. Такую сітуацыю нельга лічыць ажыўленнем, а больш слушна разглядаць як стагнацыю.

Паводле звестак Федэральнай службы дзяржстатыстыкі РФ (Расстату) і ВЭБ, аб'ём В УП краіны ў 2016 г. знізіўся на 0,2 % (у 2015 г. – на 2,8 %). У першым квартале 2017 г. ВУП Расіі упаў яшчэ на 0,3 % у параўнанні з аналагічным перыядам мінулага года. Індэкс прамысловай вытворчасці за першы квартал 2017 г. вырас толькі на 0,1 %. Нязначна павялічылася вытворчасць сыравіны і прамежкавых тавараў, а выпуск інвестыцыйных і спажывецкіх тавараў, наадварот, знізіўся. У першым квартале 2017 г. рост адбыўся толькі ў нешматлікіх галінах: так, павялічыліся аб'ёмы вытворчасці электрады цеплаэнергіі і здабычы карысных выкапняў (галоўным чынам за кошт здабычы газу і вугалю, якія акрамя ўнутранага спажывання ідуць на экспарт) ды пяску. На 0,7 % вырасла вытворчасць прадуктаў сельскай гаспадаркі.

У астатніх сферах вытворчасці назіраецца падзенне. Больш за ўсё знізілася вытворчасць у сферы водазабеспячэння, водаадвядзення і ўтылізацыі адходаў (-5,1 %), а таксама ў сферы будаўніцтва (-4,3 %). У прыватнасці, у краіне было пабудавана на 25,8 % менш жылых дамоў, чым годам раней. Прыкметы стагнацыі, якая можа змяніцца рэцэсіяй, назіраюцца таксама ў дынаміцы фондавых індэксаў, якія адлюстроўваюць кошт ацый расійскіх кампаній, і ў дынаміцы інвестыцый у асноўны капітал.

Толькі пры канцы 2017 г., на йперш дзякуючы знгоў-такі больш спрыяльнай кан'юнктуры на паліўным рынку ў свеце, расійскаму ўраду ўдалося дасягнуць адносна невялікага (у межах 2 %) эканамічнага росту.

Тым не менш ва ўмовах, калі нацыянальнай ідэяй для в'ялікай колькасці расіян стала пашырэнне тэрыторыі імперыі, адміністрацыя Пуціна – Мядзведзева адчула сябе досыць камфортна. Гэта дазволіла ёй уцягнуць краіну ў яшчэ адзін сумнеўны знешнепалітычны пра-

ект – выступіць у падтрымку аўтарытарнага рэжыму сір'йскага прэзідэнта Башара Асада ў канфлікце апошняга з апазіцыяй. Пачынаючы з верасня 2015 г., расійская армія адкрыта ўмяшалася ў гэты канфлікт. Не дасягнуўшы, аднак, якой-небудзь рэальнай выгады і страціўшы жыцці дзясяткаў вайскоўцаў, у тым ліку высокапастаўленых афіцэраў, а таксама нямаючы ваеннай тэхнікі, Расія вуснамі свайго прэзідэнта пры канцы 2017 г. афіцыйна абвясціла аб пачатку вываду з Сірыі сваіх войскаў.

На думку заходніх аналітыкаў, ход вайны ў Сірыі сведчыць, што гнаны Захадам і падтрыманы Расіяй прэзідэнт Асад – толькі нязначная фігура ў шахматнай партыі, якую разыгрываюць на Блізкім Усходзе больш моцныя сусветныя дзяржавы. План па Сірыі, які прапануюць шматлікія амерыканскія эксперты, складаецца з трох асноўных этапаў. Першае – гэта абавязковае адхіленне ад пасады прэзідэнта Башара Асада. Другое: усталяванне ў Сірыі рэжыму бяспекі, які забяспечыць нармальнае існаванне грамадзянскай супольнасці. І трэцяе: стварэнне бяздольных сіл абароны, якія не дазваляць так званай «ісламскай дзяржаве» (ІД) скарыстацца зменай улады дзеля захопу новых тэрыторый. Аднак у ажыццяўленні гэтага плана Запад не можа спадзявацца на дапамогу Расіі. Для Масквы, адзначаюць эксперты, першачарговая задача ў Сірыі палягае не ў тым, каб стабілізаваць краіну, а каб рабіць як мага больш крокаў насуперак Злучаным Штатам.

Палітолаг Уладзімір Іназемцаў нядаўна адзначаў: «Цяпер, калі сам Пуцін і шмат якія расійскія чыноўнікі прызнаюць, што ўжо некалькі тысяч расіян ваююць на баку ІД, удары па ім і наогул стабілізацыя ў Сірыі ў значнай меры правакуюць уцёкі гэтых баевікоў. Таму... нанясенне ўдараў з мяжой, пра якія кажа Пуцін, можа прывесці да нечаканых для яго вынікаў і да зваротнай інфільтрацыі баевікоў ІД у Расію».

Эксперты звяртаюць увагу і на другі чыннік: невялікая вайна за межамі краіны дазваляе прэзідэнту Пуціну спісаць на яе эканамічныя праблемы Расіі, якія ўсё павялічваюцца. Да таго ж узмацненне ваенна-прамысловага комплексу дапамагае расійскай уладзе змагацца з эканамічным спадам, ствараючы дадатковыя працоўныя месцы. Паводле некаторых падлікаў, цяпер на вайну працуюць прыкладна 16 % працаздольных расіян.

Не выпадкова таксама, што ў апошнія месяцы 2017 г. у Крамлі з візітамі пабываў цэлы шэраг лідараў і дыпламатаў вядучых арабскіх дзяржаў. Так, пасля с устрэчы прадстаўнікоў Масквы і Эр-Рыяда Сірыя паабяцала ў класці ў расійскую эканоміку ў бліжэйшы час 10 млрд долараў.

Якая ж сітуацыя складалася на палітычным полі ў Расіі да канца 2017 года? Ранейшае пакаленне апазіцыйных лідараў страціла свае ўплывы, а большасць з іх папросту ўжо не жыве. Так, у лютым 2015 г. у цэнтры Масквы быў забіты ўплывовы апазіцыйны палітык Барыс Нямцоў, і абставіны гэтага забойства па сёння да канца не раскрыты. Актыўныя дзеянні аднаго з арганізатараў масавых пратэстаў у 2011–2017 гг. Аляксея Навальнага прывялі да таго, што ён быў абвінавачаны расійскай пракуратурай у розных злачынствах і адхілены ад магчымасці ўдзельнічаць у чарговых прэзідэнцкіх выбарах.

Допінгавы скандал на Алімпіядзе, якую Расія праводзіла ў 2014 г. у Сочы, прывёў да таго, што кантраляваны ўладамі (нашуперак Алімпійскай хартыі) Нацыянальны алімпійскі камітэт Расіі быў выключаны са складу Міжнароднага алімпійскага камітэта, і на зімовай Алімпіядзе 2018 г. у карэйскім Пхёнчхане расійская зборная выступала пад нейтральным алімпійскім флагам. Расія таксама атрымала права правесці ў 2018 г. чарговы чэмпіянат свету па футболе.

Паводле звестак раёнскага Цэнтрвыбаркама, на чарговых прэзідэнцкіх выбарах, што адбыліся 18 сакавіка 2018 г., Уладзімір Пуцін перамог у першым туры, набравшы 76,69% галасоў, хто браў удзел у гэтых выбарах.

© Фото Улада Давыгина (svetinfo.org)

Акцыя пратэсту «Ён нам не Цар!» пасля чарговых прэзідэнцкіх выбараў. Масква, травень 2018 г.

12.3. Культура і навука Расіі постсавецкага часу. Пасля распаду СССР у 1991 г. і крушэння камунізму перад расійскімі мастакамі адкрыліся новыя магчымасці. Сёння можна весці гаворку пра адносна поўную свабоду аб'яднанняў і творчага выяўлення. З'явіліся мастацкія групы і прыватныя галерэі; з іх шмат якія карыстаюцца спонсарскай падтрымкай банкаў і камерцыйных прадпрыемстваў. Што да с тылю, то ў сучасным мастацтве можна знайсці ўсё: ад неапрымітывізму ды с тылізацый па днардныя промыслы да сюррэалізму і абстракцыянізму. Кардынальнае змяненне сістэмы каштоўнасцяў прывяло да глыбокага крызісу грамадскай думкі. Шмат каго цяпер займае пытанне, ці не сказіць новы дух камерцыі тое высокае пакліканне, на якое ў культурным і палітычным жыцці Расіі заўсёды прэтэндавала мастацтва?

Сярод старэйшага постсавецкага пакалення расійскіх мастакоў сёння найбольш папулярныя па водле паказчыкаў продажу выкананых імі прац Георгій Гур'янаў, Цімур Новікаў, Леанід Пурьгін, Валеры Кашылякоў. Рэйтынг прац маладых мастакоў узначальвае Яўгеній Антуф'еў, за ім ідуць Цімафей Радзя, Ягор Кошалеў. Цікавыя творы ёсць у даробку інгушкага мастака Дауда Аздоева, татарскага жывапісца Азада Хабібুলіна, удмурцкага мастака Валерыя Чтака, якуцкага мастака Ісае Капітонава.

Вельмі вядомымі (хоць і неадначасна ацэненымі) сталі працы рускага скульптара Вячаслава Клыкава, расійска-грузінскага рэзбярэ Зураба Цэрэтлі, а таксама асецінскага скульптара Станіслава Тавасіева, чачэнскага скульптара Дарчы Хасаханова, дагестанска-лезгінскага рэзбярэ Шарыфа Шахмарданова. Вярнуліся ў Расію шматлікія творы руска-габрэйскага скульптара-эмігранта Эрнста Неізвеснага.

У расійскай *архітэктуры* вядомасць набылі працы рускіх архітэктараў.

Эрнст Неізвесны. Прарок

тараў Уладзіміра Белавусава, Юрыя Гнядоўскага, Уладзіміра Кубасава, Уладзіміра Папова, Ірыны Бенуа, татарскіх дойлідаў Іскандэра Сайфуліна, Саяра Айдарова.

У літаратуры ў гэты час яскрава пра сябе заявілі рускія творцы Людміла Петрушэўская, Віктар Ерафееў, Віктар Пялевін, Уладзімір Сарокін, Таццяна Талстая, Вячаслаў П'еух, адыгейскі празаік Сафер Панеш, башкірскі паэт Сафуан Алібай, башкірскі празаік і драматург Нажыб Асанбаеў, марыйскі празаік Юрый Салаўёў-Косатан, татарская пісьменніца Гузель Яхіна, тувінскі паэт Майнай Саая, хакаскі празаік Андрэй Халараў, чачэнскі паэт Зелімхан Яндарбі, чачэнскі празаік Канта Ібрагімаў, чувашскія паэты Пурхі Ахван, Альбіна Юрату ды іншыя.

Як і ў папярэдні перыяд, значныя пастаноўкі ў розных расійскіх тэатрах ажыццявілі рускія рэжысёры Галіна Волчак, Алег Табакоў, Валерый Фокін, да іх, сяр ад іншых, далучыліся Пётр Фаменка, татарскі рэжысёр Рашыд Загідулін.

У *кінамастацтве* побач з выбітнымі рускімі рэжысёрамі Эльдарам Разанавым, Мікітам Міхалковым, Аляксандрам Рагожкіным, Леанідам Гайдаем, Пятром Тадароўскім вылучыліся такія яскравыя асобы, як Аляксандр Сакураў, Андрэй Звягінцаў, Андрэй Балабанаў, Павел Лунгін, Аляксей Учыцель, Рэната Літвінава, Кірыл Сярэбранікаў, Павел Чухрай, руска-габрэйскі пастаноўшчык Дзмітрый Астрахан, руска-марыйскі кінарэжысёр Андрэй Эшпай ды іншыя. Папулярнымі зрабіліся рускія акторы Канстанцін Хабенскі, Сяргей Гармаш, Кацярына Вілкова, Аляксандр Балаеў, Сяргей Бязрукаў, Аляксей Чадаў, Андрэй Мярзлікін, Аксана Акіньшына, Сяргей Макавецкі, Ганна Кавальчук, татарскія актрысы Чулпан Хаматава, Роза Хайруліна і г. д.

Сярод *кампазітараў* постсавецкай Расіі варты адзначыць творы рускіх музыкантаў Эдуарда Арцём'ева, Ільі Дэмуцкага, Антона Лубчанкі, карэльскага кампазітара Аляксандра Белабародава, татарскіх кампазітараў Іраіды Юсупавай, Зульфійі Раупавай.

Сапраўдную славу, у тым ліку па-за межамі Расіі, займелі сучасныя рускія *оперныя выканаўцы* Ганна Нятрэбка, Дзмітрый Хварастоўскі, Вольга Барадзіна, Сяргей Лейферкус, Вячаслаў Полазаў, башкірскія спевакі Таццяна Ніканорава і Ільдар Абдразакаў, бурацкая спявачка

Вольга Жыгмітава, татарская спявачка Венера Гімадзіева, а таксама рускія *балерыны* Ульяна Лапаткіна, Святлана Захарава, Дзіяна Вішнёва, бурацкая балерына Марыя Магзолава. Шмат каго здзіўляе сваім унікальным голасам чачэнскі спявак Шарып Умханаў.

Дасягненні расійскай *навукі* апошніх гадоў маюць супярэчлівы характар. Вялікая колькасць таленавітых навукоўцаў выехала за мяжу, галоўная прычына гэтага – фінансаванне навуковых даследаванняў паводле асцяжкавага прынцыпу, нямалыя бюракратычныя перашкоды, слабая матэрыяльна-тэхнічная база шмат якіх навуковых цэнтраў.

Разам з тым у 2000-х гг. некалькі расійскіх вучоных атрымалі Нобелеўскія прэміі ў галіне фізікі: беларус Жарэс Алфёраў (2000), а таксама Аляксей Абрывосаў і Віталій Гінзбург (2003), Андрэй Гейм і Канстанцін Навасёлаў (2010). Павялічылася колькасць навукова-папулярных часопісаў і выдадзеных кніг падобнага характару. У 2014 г. урадам Расіі была зацверджана Дзяржаўная праграма развіцця навукі і тэхналогій на 2013 – 2020 гг.; у выніку палепшылася фінансаванне некаторых навуковых напрамкаў, найперш звязаных з ВПК. Так, бюджэтнае фінансаванне фундаментальных даследаванняў на 2017 год павінна было скласці 89 524 214,1 тыс. руб. (каля 1,5 млрд долараў ЗША).

АСНОЎНЫЯ ТЭРМІНЫ І ПАНЯЦЦІ

Алігархія – рэжым, пры якім палітычная ўлада ў краіне належыць вузкаму колу асоб. Як правіла, гэтыя асобы з’яўляюцца мільярдэрамі і мультымільянерамі, належаць да вайскова-палітычнай эліты або спецслужбаў і дапамагаюць вызначаным імі палітычным кіраўнікам у забеспячэнні трываласці функцыянавання такога рэжыму.

Анексія – гвалтоўны захоп тэрыторыі чужой краіны або яе часткі.

Ваўчар – каштоўная папера мэтавага прызначэння, якая па віннагаўтаграфаванню б’яссплатную перадачу яе трымальніку час ткі былой агульнадзяржаўнай маёмасці.

Вялікадзяржаўны шавінізм – агрэсіўная форма нацыяналізму вялікай паводле тэрыторыі і насельніцтва дзяржавы ў дачыненні да малых дзяржаў.

Губернатар – на йвышэйшая сл ужбовая асоба рэгіёна – суб’екта сучаснай Расійскай Федэрацыі; пачынаючы з 2012 г. выбіраецца насельніцтвам з ліку падтрыманых прэзідэнтам кандыдатур.

Дзяржаўная Дума Расійскай Федэрацыі – ніжэйшая палата сучаснага расійскага парламента, у якой засядаюць прадстаўнікі розных палітыч ных груп.

Контррэформы – рэформы, скіраваныя на вяртанне да рэанейшых парадкаў.

«Ліберальная імперыя» – канцэпцыя ўнутранай і знешняй палітыкі дзяржавы, у межах якой моцная дэмакратычная дзяржава з рынкавай эканомікай ажыццяўляе экспансію ў іншых дзяржавах з мэтай дасягнення стабільнасці ў зносінах з апошнімі. Грунтуецца на ідэі стварэння «прывабнага вобраза» экспансіянісцкай дзяржавы.

Прыватызацыя – раздзяржаўленне маёмасці, якое праводзіцца з ініцыятывай дзяржавы.

Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі – кіраўнік сучаснай Расійскай дзяржавы, які мае амаль не абмежаваныя паўнамоцтвы ў ажыццяўленні яе ўнутранай і знешняй палітыкі, з’яўляецца вярхоўным галоўнакамандуючым расійскай арміі, валодае правам роспуску Дзярждумы. Гэтую пасаду дагэтуль займалі 3 асобы: Барыс Ельцын, Уладзімір Пуцін і Дзмітрый Мядзведзеў.

«Рускі свет» – паўафіцыйная дактрына ўладаў сучаснай Расійскай Федэрацыі, згодна з якой яны прыўлашчылі права «бараніць інтарэсы рускамоўнага насельніцтва» па ўсім свеце, асабліва ў постсавецкіх дзяржавах.

Савет Федэрацыі – вышэйшая палата сучаснага расійскага парламента, у якой фармальна прадстаўлены рэгіёны дзяржавы.

Савет муфціяў – адна з цэнтралізаваных арганізацый мусульман сучаснай Расіі, створаная ў 1996 г. на чале з шэйхам Равілем Гайнутзінам.

Суд прысяжных – суд, вердыкт у якім накіраваны на вінаватасці або невінаватасці абвінавачаных выносяць асобы, якія прынялі спецыяльную прысягу.

Федэральная сл ужба бяспекі (с карочана: Ф СБ) – орган афіцыйна створаны дзеля абароны бяспекі Расійскай Федэрацыі і падпарадкаваны непасрэдна прэзідэнту краіны. Кадровы склад Ф СБ сфарміраваўся на аснове супрацоўнікаў былога Камітэта дзяржаўнай бяспекі СССР.

Ценовая экономика – система вытворчасці, якая існуе насуперак дзейнаму ў краіне заканадаўству.

ЛІТАРАТУРА ДА РАЗДЗЕЛА

- Абарин, В., Си дорова, Г. «Русский мир», бессмысленный и беспощадный. 15.02.2015 // *Рэжым д'оступу*: <https://www.svoboda.org/a/26855650.html>.
- Аликин, А. Экономика России: От спада к стагнации и обратно к спаду? // *Иносми.ру. Россия сегодня*. 4.05.2017. *Рэжым доступу*: <https://inosmi.ru/economic/20170504/239278406.html>.
- Андреева, Е. Ю. Постмодернизм: Искусство второй половины XX – начала XXI века. С.-Петербург: Азбука-классика, 2007. 488 с.
- Возрождение русского искусства в конце XX века – начале XXI века: монография / под ред. Ю. А. Бревновой. Новосибирск: Изд-во «СибАК», 2016. 108 с.
- Гайдар, Е. Т. Дни поражений и побед. Москва: ВАГРИУС, 1996. 365 с.
- Зыгарь, М. Вся кремлевская рать. Краткая история современной России. 2-е изд. Москва: Альпина-Паблицер, 2018. 408 с.
- История России / под ред. В. И. Меньковского и О. И. Яновского. Минск: РИВШ, 2005. С. 573–657.
- Короткевич, В. И. История современной России. 1991–2003: учеб. пособие. С.-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2004. 296 с.
- Крайз, С. Придуманный мир Путина. О чем молчат в России. Москва: Алгоритм, 2017. 224 с.
- Нагаева, Г. История России в формате ЕГЭ. Новейшее время. Ростов-на-Дону: Феникс, 2017. С. 63–69.
- Путин, В. В. 100 и 1 цитата. Москва: Проспект, 2017. 192 с.
- Церашковіч, П. Глобальныя праблемы чалавецтва: нарысы эканамічнай і сацыяльнай геаграфіі сучаснасці. Мінск: Зміцер Колас, 2017. 176 с.
- Чубайс, И. Б. Чубайс против Путина. Чем заменить «вертикаль власти». (Проект «Путин»). Москва: Алгоритм, 2016. 208 с.
- Эпоха Ельцина: Очерки политической истории / Ю. М. Батурич [и др.]. Москва: ВАГРИУС, 2001. 815 с.
- Lourie, R. Putin: His Downfall and Russia's Coming Crash. N. Y.: Thomas Dunne Books – St. Martin's Press, 2017. 272 p.

- Morozov, V. Russia's Postcolonial Identity: A Subaltern Empire in a Eurocentric World. Basingstoke, N. Y.: Palgrave Macmillan, 2015. 209+viii p.
- Rosja. Rozważania imperiologiczne / red. A. Skrzypek, S. Bielań. Warszawa: ASPRA, 2015. 262 s.
- Roxburgh, A. The Strongman. Vladimir Putin and the Struggle for Russia. London: I. B. Tauris, 2014. 398 p.
- Schröder, Hans Henning, Prof., Dr. Russland unter den Präsidenten Putin und Medwedew, 1999–2012. (Bundeszentrale für politische Bildung, 6.07.2012) *Рэжым д'остуны*: <https://www.bpb.de/internationales/europa/russland/47926/russland-unter-den-praesidenten-putin-und-medwedew-1999-2012?p=all>.
- Van Herpen, M. Putin's Propaganda Machine. Lanham, MD – N. Y.: Rowman & Littlefield, 2016. 319 p.

13. ЗАМЕСТ ЗАКЛЮЧЭННЯ: КУДЫ ІДЗЕ РАСІЯ?

У сённяшняй Расійскай Федэрацыі існуе дзіўная блытаніна з імперскай ідэалогіяй. З аднаго боку, адбываецца ўшанаванне памяці ахвяр сталінскага тэрору, а з другога – усё часцей з’яўляюцца думкі пра тое, што «не ўсё так кепска было ў СССР». Больш за тое, трагедыя, маўляў, была якраз у тым, што Саюз разваліўся. У адных газетах пішуць пра рускіх дваран, пра іх высокую духоўнасць, узгадваюць Аляксандра Салжаніцына, а ў другіх – пра тое, якім «магутным дзяржаўнікам быў Сталін».

«Для Расіі, з яе гіганцкай тэрыторыяй і незлічонай колькасцю карысных выкапняў у яе нетрах «ніякай альтэрнатывы «чырвонай мадэлі» няма і быць не можа, і гісторыя гэта даказала», – чытаем у Іллі Пажыдаева ў артыкуле, дзе ён, сяр ад іншага, перасцерагае: «Гаворка пры гэтым ідзе не пра Хрушчова, Брэжнева, Чарненку і іншых падобных маразматыкаў. Яны менавіта з прычыны сваёй абсалютнай дзяржаўнай бяздарнасці і ідыятызму, зрэшты, і заклалі наш цяперашні імперыялістычны падмурак. А гаворка ідзе пра Леніна, Сталіна, Мао, Дэн Сяопіна, Хо Шы Міна, Фі дэля Кастра, Гамаль Абдэль Насэра ды іншых вельмі нешматлікіх кіраўнікоў-геніяў такога маштабу. Дык вось адзіная нацыя магчымая толькі пры іх і пры іхняй палітыцы». Яшчэ ў адным месцы той самы Пажыдаеў піша: «Калі Руская Праваслаўная Царква на важыцца далучыць Сталіна да грона святых, то гэтае яе рашэнне будзе адным з самых смелых і значных за шмат апошніх гадоў. І самае галоўнае – гэта будзе абсалютна справядліва!» (сайт «Русская Народная Линия»). Заўважым, што ўсё гэта піша не пенсіянер, а 30-гадовы дыпламананты юрыст: будучыню Расіі ён бачыць фактычна ў панаванні ў ёй тэрарыстаў.

Першы са згаданых артыкулаў з’явіўся не дзе-небудзь, а ў маскоўскай «Літаратурнай газете» 4 лістапада 2016 г. – у дзень, калі Расія дванаццаты раз адзначала свой Дзень народнага адзінства.

У 2005 г., калі Расія яшчэ знаходзілася ў стане выпаўзання з багны бальшавіцкай і дэалогіі, там выр ашылі прыдумаць «г алоўнае расійскае нацыянальнае свята», а ле т ак, каб ян о больш-менш супадала са святкаваннем 7 лістапада – днём бальшавіцкага тэарарыстычнага перавароту.

Расійскія прыўладныя і дэолагі пачалі шукаць нешта гераічнае. Пасля напружаных пошукаў, нарэшце, знайшлі: «4 лістапада 1612 года воіны народнага апалчэння пад камандаваннем Кузьмы Мініна і Дзмітрыя Пажарскага шт урмам узялі Кіт ай-горад, вызваліўшы Маскву ад польскіх інтэрвентаў». Тое, што ў войску гэтых с амых «інтэрвентаў» у большасці в аявалі беларусы, а таксама літоўцы, украінцы і нават самі в елікаросы, згаданых і дэолагаў, здаецца, не надта хвалявала. Якім чынам гэтая перамога магла б стаць агульнарасійскай, расійскім народам таксама ніхто не патлумачыў. Наўрад ці жыхары Каўказа або волжска-ўральскія ды сібірскія народы ўбачылі ў гэтай даце хоць нешта святочнае для сябе...

У апошнія гады ў Расіі пачалася глабальная пераацэнка гістарычных падзей. Некаторыя сумленныя гісторыкі адразу ўзнялі трывогу: маўляў, гэтае дзіўнае свята ніякім чынам не можа аб’яднаць усе народы федэрацыі, большасць з якіх у той час жыла зусім не пад святлом крамлёўскіх зорак. Калі разабрацца, наогул там святкаваць няма чаго, бо пасля т аго як Маскву вызвалілі, яшчэ шэ сць гадоў у дзяржаве панавала «смута» – войны з суседзямі і міжусобіцы працягваліся. Дзень народнага адзінства мае, такім чынам, вельмі сумнеўны, хісткі гістарычны падмурак.

Але больш істотным выглядае іншае. Асноўная маса расіян, якая скептычна глядзіць на лю быя гучныя ініцыятывы лю бых уладаў, і гэтую ініцыятыву, мякка кажучы, не сустрэла з вялікім энтузіязмам. Затое да святочных шэсцяў у гонар гэтай даты далучыўся, скажам, «Рух супраць нелегальнай іміграцыі» – тыя ас обы, што голяць галовы, змагаюцца за «этнічную чысціню Расіі» і лупцюць «чорных». Яны пачалі выходзіць на дэманстрацыі з лозунгамі «Расія для рускіх!» Такая хваля пракацілася не толькі па Маскве, але і па ўсіх буйных гарадах Расіі. У выніку ў прэсе падобныя зборышчы пачалі называць «Днём фашыста». Улада кінулася разганяць і арыштоўваць іх удзельнікаў, але выставіць ім сур’ёзных абвінавачванняў папросту не

было каму. Нешта падобнае адбываецца цяпер у Расіі штогод, прычым колькасць нацыянал-шавіністаў там, прынамсі, не змяншаецца.

У 2016 г. на Дзень адзінства ў Маскве быў адкрыты помнік кіеўскаму князю Уладзіміру. І зноў завіравалі дыскусіі, у якіх адны расейскія гісторыкі счапіліся з іншымі. Думка пра тое, што Уладзімір да Масквы не мае ніякага дачынення, што ў сапраўднасці такі помнік «з’яўляецца, перш за ўсё, прыкметай узмацнення рэлігійнай экспансіі ў Расіі», дзе царква «ператварылася ў своеасаблівага алігарха, які валодае велізарнай фінансавай моцай», перакрываецца версіяй пра тое, што «Уладзімір стварыў тую самую агульнасць, якую мы цяпер называем *Рускім светам*».

Між тым з’яўленне помніка князю Уладзіміру у Маскве выглядае цалкам лагічным пасля таго, як у 2014 г. прэзідэнт Пуцін заявіў у Крыме, што «менавіта тут, у Крыме, у старажытным Херсанэсе... прыняў хрышчэнне князь Уладзімір, а пасля была ахрышчана і ўся Русь». Гэта было нічым іншым, як і дэалагічным абгрунтаваннем далучэння Крыма да Расійскай Федэрацыі.

Хістанні ў розныя бакі ў расійскай імперскай ідэалогіі цягнуцца яшчэ з царскай эпохі. А цяперашнім часам ізноў пачалася глабальная пераацэнка гістарычных падзей. Мясцовыя публіцысты і нават людзі з навуковымі ступенямі ў вялікай колькасці выкінулі на кніжны рынак Расіі і суседніх краін свае опусы, у якіх яны то даводзяць надзвычайную старажытнасць рускай нацыі і яе паходжанне ад гіпербарэяў, то літ аральна лямантуюць, што Украіна, Беларусь або Казахстан – гэта «недадзяржавы» або, нават больш вытанчана, «эканамічна непатрэбныя структуры». Федэральныя тэлеканалы разказваюць даверлівым гледачам пра тое, што нібыта ў Рыме знойдзены рэшткі старадаўняй рускай «ізбы».

Вядомы беларускі журналіст і літаратар Аляксандр Лукашук не так даўно ска заў: «Будучае змяніць н емагчыма – змяніць м ожна толькі мінулае». Вось у Расіі сёй-той і спрабуе гэта рабіць, прытым вельмі актыўна.

Але куды ўсё-такі ідзе сённяшняя Расія? У сваёй нядаўна выдзенай кнізе «Чубайс супраць Пуціна. Чым замяніць сённяшнюю вертыкаль улады?» палітолаг, брат аднаго з «архітэктараў ельцынскай Расіі» і яго палітычны апанент (паводле ўласных слоў) Ігар Чубайс

ускладае надзею на пазітыўныя змены ў будучай Расіі, на то е, што некалі ў Расіі вертыкаль улады цяперашняга кшталту будзе замененая «шырокім самакіраваннем». На жаль, мы вымушаны выказаць вялікія сумневы ў тым, што некалі нешта такое ў прынцыпе можа адбыцца. Па-першае, амаль тысячагадовая гісторыя існавання Маскоўскай і Расійскай дзяржавы паказвае, што ніколі ў гісторыі ўладныя колы па-сапраўднаму не былі зацікаўлены ў тым, каб нешта падобнае мела месца. Можна, вядома, паверыць у шчырасць слоў першага прэзідэнта РФ Барыса Ельцына, які ў жніўні 1990 г. прапанаваў расійскім аўтаноміям браць «столькі суверэнітэту, колькі яны здольныя праглынуць», але, прыкладам, падзеі дзвюх чачэнскіх войнаў 1990-х гг., большасць якіх адбывалася пры тым жа Ельцыне, паказваюць, што гэт а былі адно словы... Па-другое, знаходжанне пры любой уладзе, хоць самай маленькай, у гэтай краіне заўсёды звязвалася з велізарнымі эканамічнымі выгодамі для адпаведных людзей. Насіць на руцэ гадзіннік коштам у некалькі тысяч долараў лічыцца фірмовым знакам сённяшняй расійскай улады і асоб, якія яе непасрэдна абслугоўваюць.

На жаль, сённяшнія праблемы Расіі ва ўзаемадачыненнях з яе суседзямі не з'яўляюцца вынікам дзейнасці цяперашняга кіраўніцтва Расійскай Федэрацыі і яе сучасных эліт. Каранёў гэтых з'яўтрэба дашуквацца ў глыбокай мінуўшчыне, якая і стварыла ментальнасць гэтых самых эліт. Шэраг даследчыкаў выказвае меркаванне, што паваротным момантам у расійскай гісторыі стала Высокае і Позняе Сярэднявечча: тады на велікарускіх землях пачала фармавацца яшчэ адна ўсходнеславянская супольнасць, наўгародска-пскоўская (ці дзве асобныя), адметнасць якой знішчыла Масква праз заваяванне і татальнае падпарадкаванне сабе. З таго часу ўсё мацней і мацней пачалі сябе выяўляць адрозненні дзяржаўнага ладу еўрапейскіх краін і Маскоўскай дзяржавы (пазней – Расійскай імперыі, Савецкага Саюза, Расійскай Федэрацыі). Да Пятра I Расія фактычна функцыянавала як асобная цывілізацыя. Апошняя у Еўропе яна ліквідавала прыгон, апошняя увяла канстытуцыйную манархію, не маючы аж да рэвалюцыі 1905 г. ні канстытуцыі, ні парламента (у той самы час як Польшча і Фінляндыя мелі і тое, і другое)... На жаль, і сёння на самым высокім узроўні ў нашых усходніх суседзях чуюцца галасы, што

Расія – гэта, па-ранейшаму, нейкая незвычайная цывілізацыя, пры гэтым дэ-факта падразумяецца яе «асаблівая чысціня» і – што самае горшае – «вышэйшасць» у параўнанні з суседнімі «недадзяржавамі» і нават іншымі цывілізацыямі. Усё гэта і сілкуе рознага кшт алту радыкальныя (часам нацысцкія) групоўкі, небяспеку якіх сёння не варта недаацэньваць.

Амаль усе аўтары гэтай кнігі маюць у сваім радаводзе велікарускія карані. Ім асабліва баліць душа за цяперашнюю Расію, якая, няледзячы на велізарныя багацці сваіх нетраў, так і не навучылася належным чынам будаваць уласную эканоміку, а самае галоўнае – разумець і паважаць іншыя народы свету, у тым ліку сваіх найбліжэйшых суседзяў. Цэбры нянавісці і хлусні штодня выліваюцца на тых жыхароў былой імперыі, якія хочуць мець уласную мову, культуру і жыць паводле правіл, усталяваных імі самімі.

У 1974 г. на савецкія экраны выйшаў зняты выдатнымі рэжысёрамі розных нацыянальнасцяў – Міхаілам Ромам, Элемам Клімавым, Марленам Хуцыевым, Германам Лаўровым – дакументальны фільм пад назвай «І ўсё-такі я веру». Аўтары-складальнікі гэтай кнігі таксама ўсё-такі вераць, што вялікадзяржаўны шавінізм і ксенафобія, якія досыць моцна ўкараніліся сярод эліт суседняй дзяржавы, калі-небудзь там будуць пераадолены. А бы гэта толькі адбылося без чарговых усяленскіх катастроф.

ХРАНАЛОГІЯ НАЙВАЖНЕЙШЫХ ПАДЗЕЙ У ГІСТОРЫІ РАСІІ

(усе даты да 1 сакавіка 1918 г. падаюцца
паводле юліянскага календара)

- V –IV тыс. да н. э. – засяленне тэрыторыі сённяшняй еўрапейскай часткі Расіі на поўначы плямёнамі археалагічнай культуры ямачна-грабеньчатай керамікі (большасць даследчыкаў адносяць іх да продкаў сучасных фінна-уграў), на поўдні – плямёнамі днэпра-данецкай культуры, якія, магчыма, размаўлялі на праіндаеўрапейскай мове.
- II тыс. да н. э. – час засялення часткі сучаснай тэрыторыі паўднёва-заходняй Расіі протаскіфскімі плямёнамі археалагічнай культуры драўляных зрубавых пахаванняў.
- II – I тыс. да н. э. – час засялення тэрыторыі басейна Волгі і Акі протабалцкімі плямёнамі фациянаўскай археалагічнай культуры.
- VIII –IX стст. н. э. – прыход з захаду на зямлі сучаснай Расіі, засялення фінна-ўгорскімі і часткова балцкімі плямёнамі, славянскіх плямён вяцічаў (роменска-баршчоўская культура), пскоўскіх крывічоў (культура доўгіх курганоў) і ільменскіх славянаў (культура сопак). З’яўленне на наўгародскіх землях (у Ладазе) першых скандынаўскіх (варажскіх) дружын.
- IX ст. – княжанне ў Ноўгарадзе Рурыка і яго швагера Аллага; падпарадкаванне Ноўгарадам Кіева (княжанне там сына Рурыка Ігара). Узнікненне Кіеўскай Русі.
- 980-я гг. – звяржэнне наўгародскім князем Уладзімірам Святаслававічам кіеўскага князя Яраполка.
- Канец X – пачатак XI ст. – пачатак хрышчэння ўсходніх славян кіеўскім князем Уладзімірам.
- 1010–1034 гг. – княжанне ў Ноўгарадзе (у 1016 –1054 гг., з перапынкам, таксама ў Кіеве) Яраслава Уладзіміравіча (Мудрага).
- 1020 і 1067 гг. – войны кіеўскіх і наўгародскіх князёў з полацкімі Ізяслававічамі.

- 1055–1067, 1078–1088 гг. – княжанне ў Ноўгарадзе Ізяслававічаў.
- 1067 –1078, 1094–1095 гг. – княжанне ў Ноўгарадзе Святаслававічаў.
- 1136 г. – утварэнне Наўгародскай феадальнай рэспублікі (праіснавала да 1479 г.).
- Першая палова XII ст. – узвышэнне Растова-Суздальскага княства на чале з Юрыем Далгарукім, сынам вялікага кіеўскага князя Уладзіміра Манамаха.
- 1147 г. – магчымая дата заснавання горада Масквы Юрыем Далгарукім (?).
- 1157–1174 гг. – княжанне ва Уладзіміры Андрэя Багалюбскага, сына Юрыя Далгарукага і дачкі палавецкага хана Аепы; узвышэнне Уладзімірскага княства.
- 1176 –1212 гг. – княжанне ва Уладзіміры Усевалада Вялікае Гняздо, малодшага брата Андрэя Багалюбскага.
- 31 траўня 1223 г. – разгром аб’яднаных усходнеславянска-палавецкіх войскаў манголамі на рацэ Калцы.
- 1237 г. – пачатак нашэсця войскаў мангольскага хана Бату (Батыя) на паўночна-ўсходнеславянскія землі.
- 1240 –1242 гг. – уварванне сіл шведскіх і лівонскіх рыцараў на ўгародскія землі; перамогі над імі князя Аляксандра Неўскага.
- 1243 г. – утварэнне Залатой Арды; прызначэнне ханам Арды Батыем уладзімірскага князя Яраслава Уладзіміравіча вялікім князем кіеўскім.
- 1246 г. – Батый карае смерцю кіеўскага князя Міхаіла Усеваладавіча.
- 1249 –1263 гг. – княжанне (паводле ханскага ярлыка) Аляксандра Неўскага ва Уладзіміры.
- 1299 г. – пераезд кіеўскага праваслаўнага мітрапаліта Максіма ва Уладзімір.
- 1318, 1325 гг. – хан Залатой Арды Узбек карае смерцю ўладзімірскіх князёў Міхаіла Яраслававіча і яго сына Дзмітрыя.
- 1327 г. – паўстанне супраць Залатой Арды жыхароў Цвяры; задушана войскамі маскоўскага князя Івана Каліты.
- 1331 г. – ярлык ад хана Узбека на княжанне ва Уладзіміры атрымоўвае Іван Каліта (княжыў да 1341 г.).
- Пачатак 1330-х гг. – пераезд праваслаўнага мітрапаліта Пятра з Уладзіміра ў Маскву.
- 1348 г. – абвясчэнне незалежнасці Пскоўскай рэспублікі (праіснавала да 1510 г.).

- 1350 г. – узмацненне самастойнасці Вялікага княства Разанскага (праіс навла да 1521 г.).
- 1362 г. – маскоўскі князь Дзмітрый (Данской) атрымоўвае ад ханскага цемніка Мамая ярлык на ўладзімірскае княжанне.
- 1368, 1370, 1372 гг. – паходы вялікага князя Альгерда на Маскву.
- 8 верасня 1380 г. – разгром войска Мамая на Кўліковым полі аб’яднанымі сіламі ўсходнеславянскіх княстваў на чале з Дзмітрыем Данскім.
- 1382 г. – знішчэнне Масквы ханам Залатой Арды Тахтамышам.
- 1385–1485 гг. – існаванне самастойнага Цвярскага княства.
- 1389–1425 гг. – княжанне ва Уладзіміры (паводле ярлыка, выдадзенага ханскім паслом Шахматам) Васілія I, сына Дзмітрыя Данскага.
- 1404 г. – у тварэнне Сма ленскага в аяводства, як ое знаходзілася ў васальнай залежнасці ад Вялікага Княства Літоўскага.
- 1425–1433 гг. – княжанне ў Маскве і Уладзіміры (паводле ярлыка, выдадзенага ханам Улу Мухамедам) Васілія II Цёмнага, сына Васілія I і Соф’і Вітаўтаўны.
- 1439 г. – маскоўскі праваслаўны мітрапаліт Ісідар падтрымлівае Фларэнтыйскую дам ову аб аб’я днанні пр аваслаўнай цар квы з рыма-каталіцкай; гэтае рашэнне не прымае Васілій Цёмны і адхіляе Ісідара ад пасады мітрапаліта.
- 1447 г. – Васілій Цёмны абв яшчае сяб е г асударом Маскоўскім і ўсяе Русі; годам пазней такі ж тытул атрымоўвае яго сын Іван III.
- Кастрычнік–лістапад 1480 г. – стаянне расійскіх войскаў і войскаў хана Ахмата на рэчцы Угры; фактычнае набыццё маскоўскімі ўладарамі незалежнасці ад ханаў Залатой Арды.
- 1492–1494 гг. – першая абв ешчаная в айна М аскоўскай дзяр жавы з ВКЛ.
- 1497 г. – выданне Іванам III свайго Судзібніка.
- 1500–1503 гг. – другая вайна Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ.
- 1503 г. – сабор Маскоўскай праваслаўнай царквы, на якім асуджаны за ерась Ніл Сорскі.
- 1505–1533 г. – уладаранне ў Маскоўскай дзяржаве Васілія III.
- 1506–1508, 1512–1522 гг. – трэцяя і чацвёртая войны Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ.
- 1514 г. – захоп Масквой Смаленска.
- 8 верасня 1514 г. – паражэнне войскаў Масковіі ў бітве пад Оршай супраць войскаў ВКЛ і Польшчы.

- 1521 г. – р азрабаванне Масквы кр ымскімі т атарамі на ча ле з ханам Мухамед-Гірэем.
- 1533–1584 гг. – у ладаранне ў Маскве Ів ана IV Жахлів ага (у 1547 г. абвясціў сябе гасударом Расійскага царства).
- 1534–1537 г. – пятая вайна Маскоўскай дзяржавы з ВКЛ.
- 1549 г. – першы Земскі сабор («сабор замірэння») Івана IV у Маскве.
- 1550 г. – выдадзены Судзэбнік Івана IV.
- 1551 г. – Стагаловы сабор расійскай праваслаўнай царквы ў Маскве.
- 1552 г. – захоп расійскімі войскамі Казані; падпарадкаванне Казанскага ханства.
- 1556 г. – захоп Масквой Астрахані; ліквідацыя Астраханскага ханства.
- 1558–1583 гг. – Лів онская (Ін флянцкая) в айна. Ак упацыя П олацка ў 1563–1579 гг.
- 1565–1572 гг. – апрычніна ў Расіі.
- Чэрвень–ліпень 1566 г. – другі Земскі сабор у Маскве.
- Травень 1571 г. – крымскі хан Дэўлет-Гірэй спальвае Маскву.
- Ліпень 1572 г. – п ерамога р асійскіх в ойскаў на д кр ымскімі т атарамі ў бітве каля Моладзьяў.
- 1575–1576 г. – указам Івана IV Сімяон Бекбулатавіч аб’яўлены вялікім князем Маскоўскім.
- 1581 г. – з абойства Ів анам Жахлівым св айго спа дкаемцы на т роне Івана Іванавіча.
- 1582 г. – атрады Ермака заваёўваюць Сібірскае ханства.
- 1584–1598 г. – цараванне ў Масковіі Фёдара Іванавіча пры фактычным кіраванні дзяржавай Барыса Гадунова.
- 1589 г. – стварэнне асобнага ад Канстанцінопаля расійскага патрыярхату царквы ўсходняга абраду.
- 1591 г. – смерць царэвіча Дзмітрыя Іванавіча ў Углічы.
- 24 лістапада 1597 г. – выданне царом Фёдарам Іванавічам указа аб запы юньванні сялян.
- 1598–1605 гг. – афіцыйнае цараванне Барыса Гадунова.
- 1601–1603 гг. – масавы голад у Расіі.
- 1603–1613 гг. – Смутны час у Расійскім царстве.
- 1604–1605 гг. – паход Ілжэдзмітрыя I на Маскву. Каранаванне яго на расійскага цара пасля смерці Барыса Гадунова.
- 17 траўня 1606 г. – дзяржаўны пераварот у Маскве, звяржэнне і забойства Ілжэдзмітрыя I.

- 1606–1610 гг. – цараванне Васілія Шуйскага.
- 1606–1607 гг. – паўстанне пад кіраўніцтвам Івана Балотнікава.
- 1607–1610 гг. – ваенныя дзеянні з боку атрадаў Ілжэдзітрыя II.
- 1609–1618 гг. – ваенныя дзеянні атрадаў Швецыі і Рэчы Паспалітай на тэрыторыі Расійскай дзяржавы.
- 1610–1612 гг. – ваенныя дзеянні в ойскаў Уладзіслава Вазы на Смаленшчыне і ў Маскве.
- 27 жніўня 1610 г. – прыняцце прысягі каралевічам Уладзіславам у якасці расійскага цара.
- Сакавік 1611 г. – выступленне Першага апалчэння пад камандай Пракопія Ляпунова.
- 24 чэрвеня 1612 г. – разгром расійскіх войскаў атрадамі Рэчы Паспалітай у бітве пад Клушынам.
- Красавік-кастрычнік 1612 г. – ваенныя дзеянні Другога апалчэння на чале з Кузьмой Мініным і Дзмітрыем Пажарскім. Вызваленне Масквы ад войскаў Уладзіслава Вазы.
- 1613–1645 гг. – цараванне Міхаіла Фёдаравіча Раманава.
- 1632–1634 гг. – вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (Смаленская вайна).
- 1637 г. – захоп турэцкай крэпасці Азоў данскімі і запарожскімі казакамі.
- 1645–1676 гг. – цараванне Аляксея Міхайлавіча.
- 1649 г. – прыняцце Саборнага Улажэння; канчатковае запрыгоньванне расійскіх сялян.
- 1652–1666 гг. – знаходжанне Нікана на пасадзе маскоўскага праваслаўнага патрыярха; рэфармаванне царквы.
- 8 студзеня 1654 г. – паводле рашэння ўкраінскай казацкай рады ў Пераяславе Левабярэжная Украіна часова пераходзіць у расійскае падданства.
- 1654–1667 гг. – вайна Расійскага царства з Рэччу Паспалітай з Беларусі, якая завяршылася Андрусавымі мірнымі ўмовамі (10 студзеня 1667 г.) тэрмінам на 13 гадоў.
- 1662 г. – народнае паўстанне («медны бунт») у Маскве.
- 1670–1671 гг. – сялянска-казацкая вайна пад кіраўніцтвам Сцяпа на Разіна.
- 1672–1681 гг. – расійска-турэцкая вайна.
- 1676–1682 гг. – цараванне Фёдара Аляксеевіча.
- 1682–1696 гг. – сепаратысцкія дзеянні Івана V Аляксеевіча і Пятра I Аляксеевіча пры рэгенцтве царэўны Соф’і Аляксееўны (да 1689 г.).

- 1696–1725 гг. – аднаасобнае цараванне Пятра I (з 1721 г. абвясціў сябе ўсерасійскім імператарам).
- 1697–1698 гг. – знаходжанне Пятра I у Заходняй Еўропе.
- 1700–1721 гг. – Паўночная вайна паміж Паўночным саюзам (Расія, Данія, Саксонія, Рэч Паспалітая) і Швецыяй.
- 1703 г. – заснаванне Пятром I горада Санкт-Пецярбурга як новай сталіцы Расійскай дзяржавы.
- 1721 г. – далучэнне (па водле Нішт-ацкай мірна-й дамовы) Эстляндцыі, Ліфляндцыі, Інгерманландцыі і часткі Карэліі да Расіі.
- 27 чэрвеня 1709 г. – перамога войска на чале з Пятром I у бітве з арміяй шведскага караля Карла XII пад Палтавай (Украіна).
- 24 студзеня 1722 г. – указ Пятра I аб стварэнні «Табеля аб рангах».
- 1725 г. – заснаванне Пецярбургскай Акадэміі навук.
- 1725–1727 гг. – уладаранне імператрыцы Кацярыны I.
- 1727–1730 гг. – уладаранне імператара Пятра II.
- 1730–1740 гг. – уладаранне імператрыцы Ганны Івановны; «бір-онаўшчына».
- 1730-я – 1740-я гг. – далучэнне да Расійскай імперыі Малога і Сярэдняга жузаў Казахстана.
- 17 кастрычніка 1740 – 25 лістапада 1741 г. – рэгенцтва Эрнста Ёгана Бірона (да 7 лістапада 1740 г.) і Ганны Леапальдаўны пры малалетнім цару Іване Антонавічу.
- 25 лістапада 1741 г. – прыход да ўлады ў выніку дзяржаўнага перавароту Лізаветы Пятроўны (імператрыца ўсерасійская да 1761 г.).
- 1755 г. – заснаванне імператарскага ўніверсітэта ў Маскве.
- 1756–1762 гг. – у дзел Расіі ў Сямігадовай вайне на бачку Аўстрыі, Францыі, Саксоніі і Прусіі, Вялікабрытаніі і Шэрагу нямецкіх герцагстваў.
- 1756 г. – заснаванне Імператарскага тэатра ў Пецярбургу.
- 1761–1762 гг. – уладаранне імператара Пятра III. Пачатак знаходжання дынастыі Галштэйн-Готарф-Раманавых на расійскім троне.
- 18 лютага 1762 г. – абвясчэнне імператарскага Маніфеста аб вольнасці дваранства.
- 22 верасня 1762 г. – прыход да ўлады ў выніку дзяржаўнага перавароту Кацярыны II (імператрыца ўсерасійская да 1796 г.).
- 1764 г. – ліквідацыя Кацярынай у краінскага генерал-губернатарства і стварэнне Маларасійскага генерал-губернатарства.

- 1767 г. – уведзена забарона сялянам падаваць скаргі на памешчыкаў.
- 1767–1768 гг. – праца створанай Кацярынай «Камісіі па Улажэннях».
- 1768–1774 гг. – расійска-турэцкая вайна. Пашырэнне тэрыторыі Расіі за кошт земляў паўночных узбярэжжаў Чорнага і Каспійскага мораў, а таксама прычарнаморскіх стэпаў.
- 1771 г. – поўнае далучэнне Калмыцкага ханства да Расіі.
- 1772–1795 гг. – актыўны ўдзел Расійскай імперыі ў трох падзелах Рэчы Паспалітай і пашырэнне імперскай тэрыторыі на захад.
- 1773–1775 гг. – сялянска-казацкая вайна на чале з Емяльянам Пугачовым.
- 1775 г. – адміністрацыйная рэформа Кацярыны II. Ліквідацыя Запарожскай Сечы.
- 1783 г. – ліквідацыя Крымскага ханства і далучэнне Крыма да Расійскай імперыі.
- 1785 г. – прынятыя Жалаваныя граматы дваранству і гарадам.
- 1786 г. – зацверджаны Статут народных вучэльняў.
- 1787–1791 гг. – расійска-турэцкая вайна. Адсоўванне мяжы паміж імперыямі да Днястра.
- 1788–1790 гг. – расійска-шведская вайна.
- Сакавік-лістапад 1794 г. – паўстанне ў Рэчы Паспалітай пад камандай Тадэвуша Касцюшкі. Задушэнне паўстання в ойскамі Аляксандра Суворова. Разняў варшаўскай Празе.
- 1796–1801 гг. – уладаранне імператара Паўла I.
- 1799 г. – італьянскі і швейцарскі паходы расійскіх экспедыцыйных сіл пад камандай Аляксандра Суворова.
- 12 сакавіка 1801 г. – прыход да ўлады ў выніку дзяржаўнага перавароту Аляксандра I (імператар усерасійскі да 1825 г.).
- 1801 г. – з’яўленне першага ў гісторыі праекта расійскай канстытуцыі.
- 1801 г. – далучэнне да Расіі Усходняй Грузіі, Картлі і Кахеціі.
- 1801 г. – указ аб дазvole недваранам купляць ненаселеныя землі.
- 1802 г. – утварэнне васьмі міністэрстваў: унутраных спраў, замежных спраў, ваяннага, ваянна-марскога, юстыцыі, камарцовага, фінансавага, народнай асветы.
- 1803 г. – указ «Аб вольных хлебаробах» аб наданні памешчыкам права адпускаяць прыгонных на волю з зямлёй за выкуп.
- 1803 г. – першае расійскае кругасветнае падарожжа пад камандай Ёгана (Івана) Крузенштэрна.

- 1804 г. – зацвярджэнне першага ўніверсітэцкага статута.
- 1805 г. – удзел Расіі ў трэцяй і чацвёртай антыфранцузскіх кааліцыях.
- 1805 г. – паражэнне расійска-аўстрыйскіх войскаў у бітве з Напалеонам пад Аўстэрліцам.
- 1807 г. – Тэльзіцкі мір з Францыяй.
- 1808 г. – расійска-шведская вайна.
- 1809 г. – план дзяржаўных пераўтварэнняў Міхаіла Спяранскага.
- 1809 г. – Фр ыдрыхгамскі мір с а Шв ецыяй; да лучэнне Фін лянды і Аланскіх выспаў да Расіі.
- 1810 г. – стварэнне імператарам Дзяржаўнага савета.
- 1812 г. – высылка ініцыятара расійскіх рэформаў Міхаіла Спяранскага ў Сібір.
- 1812 г. – Бухарэсцкая мірная дамова з Турцыяй; далучэнне Бесарабіі да Расіі.
- 1812 г. – пераход войскаў Напалеона цераз Нёман; пачатак Айчыннай вайны Расіі (скончылася ў 1813 г.).
- 26 жніўня 1812 г. – Барадзінская бітва.
- 1813–1814 гг. – замежныя паходы расійскай арміі.
- 18–19 сакавіка 1814 г. – уступленне аўстрыйскіх, вюртэмбергскіх, прускіх і расійскіх войскаў у Парыж; адхіленне Напалеона ад улады.
- Кастрычнік 1815 г. – стварэнне манархамі Аўстрыі, Прусіі і Расіі кансерватыўнага Св яшчэннага с аюза (ка нчаткова р аспаўся па дчас Крым скай вайны).
- Канец 1810-х – пачатак 1820-х гг. – стварэнне ў Расійскай імперыі шэрагу таемных антыцарскіх таварыстваў.
- 1825 г. – выступленне дэкабрыстаў на С енацкай плошчы ў Пецярбург.
- 1825–1855 гг. – уладаранне імператара Мікалая I.
- 1826–1828 гг. – расійска-персідская вайна; далучэнне Нахічэвані і Ерэвана да Расіі.
- 1827 г. – вы дазена р аспараджэнне аб пр ыёме дзяцей ся лян то лькі ў пачатковыя школы; канчаткова ўстаноўлена рыса аселасці для га б рэ яў імперыі.
- 1828 г. – павятовыя вучэльні а ддзеленыя ад гімназій, вучыцца ў якіх атрымалі магчымасць толькі дзеці дваран і чыноўнікаў.
- 1828–1829 гг. – р асійска-турэцкая в айна; Р асія а трымала б ольшую частку ўсходняга берага Чорнага мора і дэльту Дуная.

- Лістапад 1830 – кастрычнік 1831 гг.– антырасійскае паўстанне ў Польшчы і былым ВКЛ. Задушана царскімі войскамі пад камандай фельдмаршала Івана Паскевіча.
- 1832 г. – абнар одавана пр апанова міні стра нар одной асв еты Сяр гея Уварава па класці ў аснову ў сёй унутранай па літыкі ў рада л озунг «Самадзяржаўе, пр аваслаўе, нар однасць!»; узнікненне т эорыі афіцый най народнасці.
- 1833 г. – публікацыя Поўнага збору законаў Расійскай імперыі і Збору законаў Расійскай імперыі.
- 1835 г. – першае скарачэнне аўтаноміі расійскіх універсітэтаў.
- 1837–1841 гг. – рэформа Пятра Кісялёва ў справе кіравання дзяржаўны мясялянамі.
- 1849 г. – удзел Расіі ў задушэнні венгерскай рэвалюцыі.
- 1851 г. – увод у эксплуатацыю чыгункі Санкт-Пецябург – Масква.
- 1853–1856 гг. – Крымская вайна; паражэнне Расійскай імперыі.
- 1855–1881 гг. – уладаранне імператара Аляксандра II.
- 1857 г. – створаны сакрэтны камітэт па справах памешчыцкіх сялян.
- 1858 г. – падпісаны ўказ, які даваў асабістую свабоду ўдзельным сялянам.
- 1860 г. – прапанаваны праект «Палажэння аб сялянах».
- 19 лютага 1861 г. – абнародаваны імператарскі маніфест аб скасаванні пры юн нага права.
- Лістапад 1830 – кастрычнік 1831 гг.– антырасійскае паўстанне ў Польшчы і былым ВКЛ. Задушана царскімі войскамі пад камандай фельдмаршала Івана Паскевіча.
- 1863 г. – прыняцце новага ўніверсітэцкага статута, пашырэнне аўтаноміі ўніверсітэтаў.
- 1864 г. – земская рэформа: падпісана «Палажэнне аб губернскіх і павятовых земскіх установах».
- 1864 г. – стварэнне бессаслоўных, галосных і незалежных судоў; увардзэнне суда прысяжных.
- Кастрычнік 1864 г. – канчатковае задушэнне паўстання ў Польшчы, Беларусі і Літве расійскімі вайсковымі і паліцэйскімі сіламі.
- 19 лістапада 1864 г. – прыняты гімназічны статут, пачатак стварэння класічных і рэальных гімназій.
- 1865 г. – прынятыя «Часовыя правілы для друку», скасавана папярэдняя цензура для кніг і прэсы.
- 1865 г. – узяцце Ташкента войскамі пад камандай Міхаіла Чарняева.

- 4 красавіка 1866 г. – няўдалы замах Дзмітрыя Каракозава на Аляксандра II.
- 1867 г. – пр одаж Расіі Аляскі Пачынаючы-Амерыканскім Злучаным Штатам; далучэнне вялікай часткі Цэнтральнай Азіі да Расіі і стварэнне Туркестанскага генерал-губернатарства Расійскай імперыі.
- 1870 г. – стварэнне Таварыства пачасоўных маістэрняў расійскіх мастакоў-рэалістаў.
- 1871 г. – Лонданская канферэнцыя; адмена артыкулаў Парыжскай дамовы аб нейтралізацыі Чорнага мора.
- 1873 г. – хівінскі паход расійскіх войскаў, ператварэнне Хівінскага ханства ў васала Расійскай імперыі.
- 1873 г. – стварэнне Саюза трох імператараў (Расіі, Аўстрыі і Прусіі) супраць Асманскай імперыі.
- 1874 г. – увязненне ўдзельніц вайсковай павіннасці, скасаванне рэкрутчыны.
- 1874 г. – «Паход у народ» сацыялістаў-рэвалюцыянераў.
- 1875 г. – Пецярбургская дамова паміж Расіяй і Японіяй; прызнанне апошняй вострава Сахаліна выключна расійскім валоданнем.
- 1876 г. – дзейнасць народніцкай арганізацыі «Зямля і воля» дзеля прапаганды ідэі расійскага абшчыннага сацыялізму.
- 1877 г. – пачатак расійска-турэцкай вайны; узяцце турэцкай Плевэны расійскімі войскамі пад камандаваннем генерала Міхаіла Скобелева. Вайна скончылася мірнай дамовай у 1878 г.
- 1879 г. – тэарэтычная дзейнасць арганізацыі «Народная воля»: «паляванне на цара».
- 1880 г. – выбух у Зімовым палацы, арганізаваны нарадавольцам Сцяпанам Халтурным.
- 1881 г. – забойства Аляксандра II нарадавольцам Ігнатам Грынвядзікім.
- 1855–1894 гг. – уладаранне імператара Аляксандра III.
- 29 красавіка 1881 г. – абвешчэнне царскага Маніфеста аб непахіснасці самадзяржаўя.
- 1881 г. – указ аб пачатку пераводу на абавязковы выхад у інтэрэсах памешчыкаў.
- 1883 г. – стварэнне Сялянскага банка, праз які сялянам пачынаюць выдавацца крэдыты для набыцця зямлі.
- 1883 г. – стварэнне ў Жэневе групу «Вызваленне прачы»; пачатак расійскай сацыял-дэмакратыі.

- 1884 г. – увядзенне новага ўніверсітэцкага статута, ліквідацыя ўніверсітэцкай аўтаноміі ў Расіі.
- 1885 г. – завяршэнне далучэння Цэнтральнай Азіі да Расіі.
- 1885 г. – Марозаўскі страйк з вылучэннем працоўнымі эканамічных паправаў.
- 6 чэрвеня 1887 г. – заключана расійска-германская «дамова перастрахоўкі» – пацверджанне існавання саюза трох імператараў.
- 1890 г. – зямская контррэформа, праз якую быў узмоцнены кантроль імператарскай улады над мясцовым самакіраваннем.
- 1890 г. – пачатак значнага эканамічнага ўздыму Расіі.
- 1891 г. – пачатак будаўніцтва Транссібірскай магістралі з мэтай падтрымання адзінства імперскай прасторы Расіі.
- 1894–1917 гг. – уладаранне імператара Мікалая II.
- 1895 г. – увядзенне дзяржаўнай манополіі на продаж гарэльні.
- Лістапад 1895 г. – стварэнне пецярбургскага «Саюза барацьбы за вызваленне рабочага класа» на чале з Уладзімірам Ульянавым.
- 18 траўня 1896 г. – «Хадынская катастрофа» падчас каранацыі Мікалая II.
- 1897 г. – грашовая рэформа Сяргея Вітэ; увядзенне залатога стандарту рубля.
- 1897 г. – арганізаваны першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва.
- 1–3 сакавіка 1898 г. – першы з’езд РСДРП у Мінску.
- 1899 г. – пачатак эканамічнага крызісу, які нанёс сур’ёзны ўдар па эканоміцы Расіі.
- 1900–1902 гг. – першая расійская палярная экспедыцыя на чале з баронам Эдуардам Толем.
- Сакавік 1901 г. – студэнцкія і рабочыя бунты ў буйных гарадах Расіі; у некаторых з іх уведзена ваенная становішча.
- 1902 г. – стварэнне партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў).
- 1904–1905 гг. – расійска-японская вайна.
- 9 студзеня 1905 г. – «Крывая нядзеля»: пачатак першай рускай рэвалюцыі.
- Красавік 1905 г. – узнікненне чарнасоценных Рускай манархічнай партыі і «Саюза рускага народа».
- 12 траўня–1 чэрвеня 1905 г. – усеагульны страйк у Іванава-Васкрасенску; стварэнне першага савета рабочых дэпутатаў.
- 14–15 траўня 1905 г. – паражэнне расійскага флоту ў Цусімскай бітве.

- 14–24 чэрвеня 1905 г. – паўстанне маракоў на браняносцы «Пацёмкін».
- 23 жніўня 1905 г. – Портсмутская мірная дамова з Японіяй.
- 7 кастрычніка 1905 г. – пачатак Усерасійскага палітычнага страйку.
- 12–18 кастрычніка 1905 г. – устаноўчы з’езд канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі (кадэтаў).
- 13 кастрычніка 1905 г. – стварэнне Пецябургскага Савета рабочых дэпутатаў на чале з Львом Троцкім.
- 17 кастрычніка 1905 г. – маніфест Мікалая II «Аб удасканаленні дзяржаўнага парадку».
- Лістапад 1905 г. – Утварэнне «Саюза 17 кастрычніка» (партыі акцябрыстаў).
- 9–19 снежня 1905 г. – Маскоўскае ўзброенае паўстанне.
- 27 красавіка – 8 ліпеня 1906 г. – пасяджэнні I Дзяржаўнай думы.
- 9 лістапада 1906 г. – пачатак аграрнай рэформы Пятра Сталыпіна.
- 20 лютага–2 чэрвеня 1907 г. – праца II Дзяржаўнай думы.
- 1 лістапада 1907 г. – 9 ліпеня 1912 г. – дзейнасць III Дзяржаўнай думы.
- 1908 г. – стварэнне чарнасоцённага «Саюза Міхаіла Архангела».
- 15 лістапада 1912 г. – 25 лютага 1917 г. – праца IV Дзяржаўнай думы.
- 19 ліпеня 1914 г. – аб’яўленне Германіяй вайны Расіі. Пачатак Першай сусветнай вайны (скончылася ў лістападзе 1918 г.).
- Жнівень 1914 г. – сталіца Расійскай імперыі атрымоўвае новую назву – Петраград.
- 7–14 верасня 1914 г. – першая Мазурская бітва; паражэнне расійскіх войскаў і іх адступленне з Усходняй Прусіі.
- 2 студзеня – 12 красавіка 1915 г. – наступ расійскіх войскаў у Карпатах.
- 7–22 лютага 1915 г. – другая Мазурская бітва; наступ германскіх войскаў.
- Лета 1915 г. – аўстрыйска-германскія наступальныя аперацыі ў Заходняй Украіне і Польшчы; в ойскі Цэнтральных дзяржаў з аймаоць Перамышль, Львоў, Варшаву.
- Верасень-кастрычнік 1915 г. – наступ германскіх войскаў на тэрыторыю Беларусі і Літвы; заняцце Вільні; стабілізацыя сітуацыі на беларуска-літоўскім участку фронту.
- Люты – красавік 1916 г. – наступ расійскіх войскаў у Турцыі і ва Усходняй Арменіі.
- 22 траўня–31 ліпеня 1916 г. – брусілаўскі прарыв на аўстра-венгерскім фронце.
- 17 снежня 1916 г. – забойства Рыгора Распуціна ў Пецябургу.

- 27 лютага 1917 г. – Лютаўская рэвалюцыя; звяржэнне самадзяржаў у Расіі.
- 2–3 сакавіка 1917 г. – дэкларацыя аб утварэнні Часовага ўрада на чале з князем Георгіем Львовым.
- 9–24 чэрвеня 1917 г. – I Усерасійскі з’езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў.
- Ліпень 1917 г. – антыўрадавыя выступленні ў Петраградзе з актыўным удзелам бальшавікоў.
- 12–15 жніўня 1917 г. – Дзяржаўная нарада ў Маскве.
- 25 жніўня–1 верасня 1917 г. – карнілаўскі мяцеж.
- 14–22 верасня 1917 г. – Усерасійская дэмакратычная нарада ў Петраградзе.
- 12 кас трычніка 1917 г. – у тварэнне петраградскага Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта (ВРК) на чале з Львом Троцкім.
- 24–25 кас трычніка 1917 г. – узброены бальшавіцкі пераварот і звяржэнне Часовага ўрада.
- 25 кастрычніка 1917 г. – адкрыццё II Усерасійскага з’езда Саветаў; утварэнне першага бальшавіцкага ўрада (Савета народных камісараў – СНК) на чале з Уладзімірам Леніным.
- 26 кастрычніка 1917 г. – прынятыя дэкрэты саветаў аб міры, аб зямлі і Дэкларацыя правоў народаў Расіі.
- 7 лістапада 1917 г. – абвешчэнне ў Кіеве Украінскай Народнай Рэспублікі.
- 12 лістапада 1917 г. – выбары ў Устаноўчы сход.
- 7 снежня 1917 г. – прынятае рашэнне бальшавіцкага ўрада аб стварэнні Усерасійскай надзвычайнай камісіі па барацьбе з контррэвалюцыяй (ВЧК).
- 14 снежня 1917 г. – прыняты дэкрэт Усерасійскага Цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК) аб нацыяналізацыі банкаў.
- 18 снежня 1917 г. – абвешчана незалежнасць Фінляндыі.
- 1918–1922 гг. – грамадзянская вайна на тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Час чырвонага і белага тэрору.
- Першая падова 1918 г. – стварэнне бальшавікамі Рабоча-сялянскай Чырвонай арміі.
- 6 студзеня 1918 г. – разгон бальшавікамі Устаноўчага сходу.
- 28 студзеня 1918 г. – абвешчэнне ў Екацярынадары (сёння Краснадар) незалежнасці Кубанскай Народнай Рэспублікі.

- 3 лютага 1918 г. – абвяшчэнне ў Вільні незалежнасці Літоўскай дзяржавы.
- Сакавік 1918 г. – перанос бальшавікамі расійскай сталіцы з Петраграда ў Маскву; пераход краіны на грыгарыянскі календар; рэформа правапісу велікарускай мовы.
- 3 сакавіка (паводле грыгарыянскага календара) 1918 г. – заключэнне Брэсцкага міру.
- 25 сакавіка 1918 г. – абвяшчэнне ў Мінску незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі.
- 25 траўня 1918 г. – пачатак паўстання Чэхаславацкага корпуса ў Расіі.
- 6 ліпеня 1918 г. – левая эсэраўскае выступленне супраць левінскага ўрада ў Маскве.
- 10 ліпеня 1918 г. – прыняцце першай Канстытуцыі РСФСР.
- Лета 1918 г. – стварэнне першых савецкіх канцэнтрацыйных лагераў.
- 16 студзеня 1920 г. – зняцце блокады Савецкай Расіі з боку Антанты.
- 1920 г. – савецка-польская вайна; паражэнне Чырвонай арміі.
- 28 лютага – 18 сакавіка 1921 г. – кранштацкае антыбальшавіцкае паўстанне.
- 8–16 сакавіка 1921 г. – X з’езд бальшавіцкай партыі, на якім прынята рашэнне аб новай эканамічнай палітыцы (НЭП).
- 18 сакавіка 1921 г. – Рыжская мірная дамова РСФСР з Польшчай.
- 3 красавіка 1922 г. – Іосіф Джугашвілі (Сталін) абраны генеральным сакратаром бальшавіцкай партыі.
- 10 красавіка – 19 траўня 1922 г. – міжнародная Генуэзская канферэнцыя з удзелам Савецкай Расіі.
- 16 красавіка 1922 г. – у горадзе Рапала заключана сепаратная мірная дамова РСФСР з Германіяй.
- 1921–1922 гг. – масавы голад у расійскім Паволжы, ахвярамі якога сталі да 5 млн чалавек.
- 8 чэрвеня 1922 г. – створаны Галоўліт, орган татальнай бальшавіцкай цензуры.
- Снежань 1922 г. – стварэнне Савецкага Саюза (СССР).
- 30 снежня 1922 г. – першы з’езд Саветаў СССР.
- 1922 – пачатак 1940-х гг. – антырэлігійны тэрор у СССР: рэпрэсіі супраць святароў розных канфесій; масавыя ачысткі з акрыццё храмаў, канфіскацыя царкоўнай маёмасці.
- 1923–1929 гг. – пад кіраўніцтвам ВЧК/ОГПУ функцыянуюць Паўноч-

- ныя ла геры сп ецыяльнага пр ызначэння (С ЛОН), у якіх а ктыўна выкарыстоўваецца і праца палітычных зняволеных.
- 26 студзеня 1924 г. – пасля смерці бальшавіцкага правадыра Леніна горад Петраград перайменаваны ў Ленінград.
- 31 студзеня 1924 г. – зацверджана першая Канстытуцыя СССР.
- Красавік 1926 г. – фарміраванне ўнутры бальшавіцкай партыі апазіцыі на чале з Львом Троцкім і Георгіем Зіноўевым.
- Кастрычнік 1928 г. – снежань 1932 г. – першая пяцігодка і пачатак індустрыялізацыі ў СССР.
- Студзень 1929 г. – Леў Троцкі высланы за межы Савецкага Саюза.
- 1929 г. – пачатак суцэльнай калектывізацыі сельскай гаспадаркі.
- 1931 – верасень 1944 г. – дэпартацыі фінаў-інгерманландцаў у Архангельскую вобласць і на іншыя тэрыторыі СССР.
- 1 кастрычніка 1930 г. – пераўтварэнне раней створанага ў праўлення папраўча-працоўных лагераў ОГПУ ў Галоўнае ўпраўленне лагераў (ГУЛАГ), якое праіснавала да 1956 г.
- 1931–1934 гг. – стварэнне ў СССР цэнтралізаваных, падкантрольных уладзе творчых саюзаў пісьменнікаў, мас такоў, архітэктараў, кампазітараў, для якіх аб авязковым з’я ўлялася прызнанне да ктрыны са цы ялістычнага рэалізму.
- 1932–1933 гг. – масавы голад у Расіі і залежных ад яе краінах (Украіна, Казахстан, Беларусь), ахвярамі якога сталі да 10 млн чалавек.
- 1933–1937 гг. – другі пяцігадовы план у СССР.
- 1 снежня 1934 г. – забойства бальшавіцкага кіраўніка Ленінграда Сяргея Кірава. Разгортванне масавага тэрору ў СССР.
- 5 снежня 1936 г. – прыняцце другой Канстытуцыі СССР.
- 1936–1938 гг. – фізічна вынішчаны амаль усе даўнейшыя лідары бальшавіцкай партыі (Леў Каменеў, Георгій Зіноўеў, Мікалай Бухарын, Аляксей Рыкаў, Рыгор Сакольнікаў, Аляксандр Шляпнікаў, Георгій Ломаў-Апокаў, Міхаіл Томскі), а таксама шэраг вядомых армейскіх камандзіраў (Міхаіл Тухачэўскі, Васілій Блюхер, Аляксандр Ягораў, Іона Якір, Еранім Убарэвіч, Юкумс Вацэціс, Павел Дыбенка).
- 1937 г. – пік масавага тэрору бальшавіцкай улады супраць грамадзян СССР.
- 1938–1939 гг. – узброеныя канфлікты СССР з Японіяй у Маньчжурый і Манголіі.

- 23 жніўня 1939 г. – у Маскве падпісаны савецка-германскі пакт аб ненападзе (пакт Молатава-Рыбентропа) і сакрэтны пратакол да яе.
- 1 верасня 1939 г. – напад Германіі на Польшчу; пачатак Другой сусветнай вайны.
- 17 верасня 1939 г. – уваход савецкіх войскаў на ўсходнія тэрыторыі Польскай Рэспублікі (Заходнюю Беларусь і Украіну).
- 28 верасня 1939 г. – падпісаныя савецка-германская дамова «аб дружбе і межах» і два сакрэтныя пратаколы да яе.
- 30 лістапада 1939 г. – 12 сакавіка 1940 г. – савецка-фінская вайна; далейшае пашырэнне савецкай тэрыторыі.
- Сакавік-красавік 1940 г. – масавыя расстрэлы інтэрнаваных афіцэраў арміі Польскай Рэспублікі ў Катыні і іншых месцах на тэрыторыі СССР.
- 28 чэрвеня 1940 г. – увядзенне савецкіх войскаў у Бесарабію.
- Чэрвень-ліпень 1940 г. – пачатак савецкай акупацыі Латвіі, Літвы і Эстоніі.
- 21 жніўня 1940 г. – у Мексіцы ў выніку замаху, арганізаванага НКВД, памірае Леў Троцкі.
- 22 чэрвеня 1941 г. – напад нацысцкай Германіі і яе саюзнікаў на Савецкі Саюз; у СССР абвешчана пра пачатак Вялікай Айчыннай вайны.
- Чэрвень-верасень 1941 г. – армія Гітлера і яго хаўруснікаў акупае вялікую частку еўрапейскай тэрыторыі СССР і выходзіць на подступы да Масквы.
- Жнівень 1941 г. – пачатак масавай дэпартацыі немцаў Паволжа ў аддаленыя рэгіёны СССР.
- 8 верасня 1941 г. – 27 студзеня 1944 г. – блокада горада Ленінграда сіламі германскага вермахта і арміі Фінляндыі.
- 30 верасня 1941 г. – 20 красавіка 1942 г. – бітва за Маскву, у выніку якой ліквідуецца непасрэдная пагроза захопу нямецкімі войскамі расійскай сталіцы.
- 13 кастрычніка 1941 г. – падпісана савецка-японская дамова аб нейтралітэце.
- 17 ліпеня 1942 г. – 2 лютага 1943 г. – Сталінградская бітва, якая завяршаецца перамогай Чырвонай арміі; карэнны пералом у вайне на саўсавецка-германскім фронце.
- Кастрычнік 1943 г. – ліпень 1944 г. – масавая дэпартацыя народаў Паўночнага Каўказа і Крыма (калмыкі, карачаеўцы, чачэнцы, інгушы,

- балкарцы, крымскія татары, туркі-месхецінцы) на ўсходнія тэрыторыі СССР.
- 5 ліпеня – 23 жніўня 1943 г. – бітва пад Курскам.
- 4–11 лютага 1945 г. – у Ялце (Крым) праходзіць канферэнцыя кіраўнікоў Вялікабрытаніі, ЗША і СССР аб пасляваенным уладкаванні свету; яе вынікі з амацавання ў рашэннях Патсдамскай канферэнцыі (17 ліпеня – 2 жніўня 1945 г.).
- 8 (9 паводле маскоўскага часу) траўня 1945 г. – падпісанне акта аб безумоўнай капітуляцыі Германіі.
- 2 верасня 1945 г. – падпісаны акт аб безумоўнай капітуляцыі Японіі; канец Другой сусветнай вайны.
- 1 кастрычніка 1945 г. – 20 лістапада 1946 г. – Нюрнбергскі працэс над галоўнымі германскімі ваеннымі злачынцамі.
- 1946–1950 гг. – чацвёртая пяцігодка ў СССР; аднаўленне разбуранай народнай гаспадаркі.
- 1946 г. – пачатак халоднай вайны Савецкага Саюза і заходніх краін.
- Жнівень 1948 г. – пачатак кампаніі па барацьбе з марганізмам і касмапалітызмам.
- 1946–1947 гг. – масавы голад у Расіі (часткова таксама ва Украіне і Малдове), ахвярамі якога сталі больш за 1 млн чалавек.
- 5–8 студзеня 1949 г. – стварэнне ў Маскве Савета Эканамічнай Узаемадапамогі (СЭУ).
- 29 жніўня 1949 г. – першае выпрабаванне атамнай бомбы ў СССР.
- 1952 г. – бальшавіцкая партыя атрымлівае новую назву – Камуністычная партыя Савецкага Саюза (КПСС).
- Сакавік 1953 г. – смерць Сталіна; прыход да ўлады новага кіраўніцтва КПСС на чале з Мікітам Хрушчовым.
- 1954 г. – пачатак засваення цалінных зямляў на Падур'е Урале, у Паволжы, Крыме, на Далёкім Усходзе і ў Казахскай ССР.
- 27 чэрвеня 1954 г. – пуск першай у свеце атамнай электрастанцыі ў Обнінску.
- 14 траўня 1955 г. – стварэнне ваеннай Арганізацыі Варшаўскага дамовы.
- 14–25 лютага 1956 г. – XX з'езд КПСС, падчас якога ўпершыню ў СССР абнародуюцца факты пра сталінскі тэрор.
- 30 чэрвеня 1956 г. – прынята антысталінская пастанова Цэнтральнага камітэта КПСС «Аб пераадоленні культуры асобы і яго наступстваў».

- Пачатак лістапада 1956 г. – задрушэнне савецкімі войскамі пад камандай маршала Георгія Жукава антыкамуністычнага паўстання ў Венгрыі.
- 4 кас трычніка 1957 г. – у СССР здз ейснены з апуск першага ў свеце штучнага спадарожніка Зямлі.
- Лістапад 1959 г. – стварэнне падкантрольнага ўладам Саюза журналістаў СССР.
- 12 кр асавіка 1961 г. – першы па лёт ча лавека ў космас, здз ейснены Юрыем Гагарыным на касмічным караблі «Восток».
- Верасень-лістапад 1962 г. – Карыбскі крызіс ва ўзаемаадносінах СССР і ЗША.
- 5 жні ўня 1963 г. – у Маскве падпісана Дамова аб абароне ядзерных выпрабаванняў у атмасферы, касмічнай прасторы і пад вадой.
- 14 кастрычніка 1964 г. – Мікіта Хрушчоў адхілены ад пасада кіраўніка КПСС і савецкага ўрада. Новымі кіраўнікамі сталі адпаведна Леанід Брэжнеў і Аляксей Касыгін.
- 18 сакавіка 1965 г. – першы выхад чалавека ў адкрыты космас, здзейснены Аляксеем Лявонавым падчас палёту на касмічным караблі «Восход-2».
- 1965 г. – рэформа гаспадарчага механізму кіравання эканомікай у СССР (рэформа Яўсея Лібермана, касыгінская рэформа).
- Восень 1965 г. – пачатак у Маскве судовага працэсу супраць літаратараў Андрэя Сіняўскага і Юлія Даніэля.
- Лістапад 1965 г. – стварэнне падкантрольнага ўладам Саюза кінематографістаў СССР.
- 21 жні ўня 1968 г. – інтэрвенцыя краін Варшаўскай дамовы ў Чэхаславакію.
- 1968 г. – акадэмік Андрэй Сахараў піша брашуру «Роздум аб прагрэсе, мірным суіснаванні і інтэлектуальнай свабодзе» з крытыкай палітыкі савецкага кіраўніцтва.
- Сакавік – жнівень 1969 г. – узброеныя сутыкненні сіл Савецкай арміі і Кітайскай народна-рэвалюцыйнай арміі на межах СССР і Кітая.
- 24 лістапада 1969 г. – СССР далучыўся да міжнароднай Дамовы аб непашырэнні ядзернай зброі.
- 26 траўня 1972 г. – падпісанне ў Маскве «Асноўнага ўзаемаадносінаў паміж СССР і ЗША», а таксама пагадненняў аб абмежаванні сучасных ракетнай абароны і стратэгічных узбраенняў; абвешчаны пачатак палітыкі рэформ.

- Люты 1974 г. – высылка з СССР Аляксандра Салжаніцына, аўтара антысталінскіх літаратурных твораў.
- 15–21 ліпеня 1975 г. – сумесны савецка-амерыканскі касмічны палёт па праграме «Саюз-Апалон».
- 30 ліпеня – 1 жніўня 1975 г. – нарада па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (Хельсінкі); падпісанне заключнага акта 33 краінамі Еўропы, ЗША і Канадай (ад імя СССР свой подпіс паставіў Леанід Брэжнеў).
- 12 траўня 1976 г. – абвешчана аб стварэнні Маскоўскай Хельсінскай групы, у якую ўвайшлі праваабаронцы Юрый Арлоў, Алена Бонэр, Людміла Аляксеева, Аляксандр Гінзбург, Пётр Грыгарэнка ды іншыя.
- 7 кастрычніка 1977 г. – прыняцце канстытуцыі «развітога сацыялізму» ў СССР.
- 18 чэрвеня 1979 г. – падпісанне ў Вене кіраўнікамі СССР і ЗША другога пагаднення аб абмежаванні стратэгічных узбраенняў (выконвалася дэ-факта).
- 24 снежня 1979 г. – пачатак інтэрвенцыі савецкіх войскаў у Афганістане.
- Студзень 1980 г. – высылка акадэміка Сахарова ў Горкі (Ніжні Ноўгарад).
- 19 ліпеня – 3 жніўня 1980 г. – XXII летнія Алімпійскія гульні ў Маскве, Таліне, Ленінградзе, Кіеве і Мінску.
- 24 траўня 1982 г. – прыняцце ў СССР Харчовай праграмы, якая так і не была выканана.
- Лістапад 1982 г. – сакавік 1985 г. – на чале савецкай кампартыі стаяць цяжкахворыя генсекі Юрый Андрэпаў (да лютага 1984 г.) і Канстанцін Чарненка.
- 11 сакавіка 1985 г. – кіраўніком КПСС абіраецца Міхаіл Гарбачоў; пачатак палітыкі галаснасці, эканамічнага паскарэння.
- 19–21 лістапада 1985 г. – сустрэча Міхаіла Гарбачова і прэзідэнта ЗША Роналда Рэйгана ў Жэневе; аднаўленне савецка-амерыканскага палітычнага дыялогу.
- 26 красавіка 1986 г. – катастрофа на Чарнобыльскай АЭС (Паўночная Украіна); замоўчванне яе наступстваў савецкім партыйным кіраўніцтвам.
- Чэрвень-ліпень 1987 г. – пачатак палітыкі перабудовы ў СССР.
- 9 красавіка 1989 г. – брутальны разгон савецкімі вайсковымі часткамі мірнай дэманстрацыі ў Тбілісі.
- 25 траўня – 9 чэрвеня 1989 г. – у Маскве адбываецца першы з’езд народ-

ных дэпутатаў СССР, абраных на аснове змяненняў у Канстытуцыі СССР.

- 11 сакавіка 1990 г. – прыняцце новаабраным Вярхоўным Саветам Літвы акта аднаўлення незалежнасці Літоўскай рэспублікі.
- 1 траўня–12 чэрвеня 1990 г. – адбылася першы з’езд у сенароднаабраных дэпутатаў РСФСР; прынята Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Расіі.
- Студзень 1991 г. – увядзенне савецкіх войскаў у Вільню; спроба дзяржаўнага перавароту ў Літве.
- 17 сакавіка 1991 г. – з парушэннем законаў у частцы рэспублік Савецкага Саюза праводзіцца рэферэндум аб захаванні савецкай імперыі.
- 12 чэрвеня 1991 г. – абранне Барыса Ельцына першым прэзідэнтам Расіі.
- 1 ліпеня 1991 г. – роспуск у Празе Арганізацыі Варшаўскай дамовы.
- 19–21 жніўня 1991 г. – няўдалая спроба дзяржаўнага перавароту ў СССР (путч ГКЧП); пачатак заключнага этапу распаду савецкай імперыі.
- 8–21 снежня 1991 г. – падпісанне ў Віскулях (Беларусь) і ў Алматы (Казахстан) кіраўнікамі Расіі, Украіны, Беларусі ды ў асямі іншых рэспублік былога СССР дакументаў аб роспуску Савецкага Саюза і дамовы аб фарміраванні Садружнасці Незалежных Дзяржаў.
- 25 снежня 1991 г. – Міхаіл Гарбачоў складае з сябе абавязкі прэзідэнта СССР.
- 2 студзеня 1992 г. – абвешчана лібералізацыя цэн у Расіі.
- 1 лютага 1992 г. – прымаецца дэкларацыя Расіі і ЗША аб спыненні халоднай вайны.
- 13 сакавіка 1992 г. – парафіраванне ў Маскве Федэральнай дамовы рэспублік у складзе Расійскай Федэрацыі.
- 25 красавіка 1993 г. – адбылася ўсерасійскі рэферэндум аб даверы палітыцы прэзідэнта Расіі, на якім Барыс Ельцын атрымоўвае вотум даверу.
- Чэрвень 1993 г. – працуе канстытуцыйная нарада па падрыхтоўцы праекта новай Канстытуцыі Расіі.
- 21 верасня 1993 г. – падпісаны ўказ Барыса Ельцына «Аб паэтапнай канстытуцыйнай рэформе», у якім абвешчана аб роспуску Вярхоўнага Савета Расійскай Федэрацыі.
- 3–4 кастрычніка 1993 г. – дэманстрацыі і ўзброеныя выступленні пракамуністычнай апазіцыі ў Маскве; штурм будынка Вярхоўнага Са-

- вета рэгулярнымі войскамі і АМАПам, пасля якога арыштоўваюць некаторых кіраўнікоў Вярхоўнага Савета.
- 12 снежня 1993 г. – першыя выбары ў Дзяржаўную Думу і Савет Федэрацыі; рэферэндум па зацвярджэнні новай Канстытуцыі Расіі.
- 11 снежня 1994 г. – пачатак узброенага канфлікту ў Чачні-Ічкеры; паражэнне расійскіх войскаў пры спробе захапіць сталіцу рэспублікі горад Грозны.
- Ліпень 1996 г. – выбары прэзідэнта Расійскай Федэрацыі: на другі тэрмін абраны Барыс Ельцын.
- 31 жніўня 1996 г. – па дпісанне мір нага па гаднення паміж р асііскім урадам і ўрадам Чачні-Ічкеры ў Хасаўюрце.
- Жнівень 1998 г. – тэхнічны дэфолт і імклівае абясцэньванне расійскага рубля.
- Жнівень 1999 г. – прызначэнне Уладзіміра Пуціна кіраўніком расійскага ўрада.
- 1999 г. – шматразовыя выбухі жылых дамоў у розных гарадах Расіі.
- 25 снежня 1999 г. – у Маскве падпісана пагадненне аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі, шэраг палажэнняў якога ўваходзяць у супярэчнасць з Канстытуцыямі Расійскай Федэрацыі і Рэспублікі Беларусь.
- 31 снежня 1999 г. – абнар одаваны ўказ аб до браахвотным спын енні выканання паўнамоцтваў прэзідэнта Расіі Барысам Ельцыным.
- 26 сакавіка 2000 г. – абранне Уладзіміра Пуціна новым прэзідэнтам Расіі.
- 13 траўня 2000 г. – выданы ўказ прэзідэнта Пуціна аб стварэнні ў Расіі 7 федэральных акругаў і зацвярджэнне Палажэння аб паўнамоцным прадстаўніку прэзідэнта Расіі ў федэральнай акрузе.
- Жнівень 2000 г. – гібель у Баранцавым моры экіпажа (118 чал.) расійскай атамнай падводнай лодкі «Курск».
- Кастрычнік 2002 г. – захоп тэратарыстамі мюзікла «Норд-Ост» у Маскве на Дуброўцы.
- Сакавік 2004 г. – абранне Уладзіміра Пуціна прэзідэнтам Расіі на другі тэрмін.
- Верасень 2004 г. – захоп тэратарыстамі школы ў Беслане (Паўночная Асеція).
- 2005 г. – першы «Рускі марш» экстрэмісцкіх шавіністычных сіл.
- 2006 г. – міжэтнічны канфлікт у горадзе Кандапозе (Карэлія).

- Травень 2008 г. – прэзідэнтам Расійскай Федэрацыі абраны Дзмітрый Мядзведзеў.
- Жнівень 2008 г. – вайна Расіі з Грузіяй; усталяваны кантроль расійскіх войскаў над тэрыторыямі Абхазіі і Паўднёвай Асеціі.
- 2009 г. – крызіс прамысловай гаспадаркі ў Расіі; амаль поўнае спусташэнне Стабілізацыйнага фонду дзеля падтрымання крэдытаздольнасці банкаў.
- 11 снежня 2010 г. – сутыкненні футбольных заўзятараў з АМАПам на Манежнай плошчы ў Маскве.
- 2011 г. – забарона «Руху супраць нелегальнай іміграцыі» як фашысцкай арганізацыі.
- Травень 2012 г. – прэзідэнтам Расіі на чарговы тэрмін абраны Уладзімір Пуцін; старшынёй урада з ацверджаны Дзмітрый Мядзведзеў; масавыя акцыі пратэсту ў Маскве; прыняцце дакумента аб павышэнні канкурэнтаздольнасці расійскіх ВНУ («Праект 5–100»).
- Чэрвень 2012 г. – аднаўленне выбараў кіраўнікоў рэгіёнаў у Расійскай Федэрацыі.
- Ліпень 2012 г. – уступленне Расіі ў Сусветную гандлёвую арганізацыю (ВТО).
- 2013 г. – тэракты 21 кастрычніка, 29 і 30 снежня ў Валгаградзе; самая моцная з а 115 гадоў па водка на Д алёкім Усходзе (в ерасень-кастрычнік).
- 2014 г. – XXII зімовыя Алімпійскія гульні у расійскім Сочы (з 7 па 23 лютага); уключэнне ў выніку в айскавай а перацыі Р эспублікі Крым у склад Расіі, н е прызнанае аб салютнай б ольшасцю кр аін свету (сакавік); фактычная падтрымка Расіяй утварэння неканстытуцыйных структур ДНР і ЛНР на тэрыторыі Украіны.
- 2015 г. – уступленне ў сілу дамовы аб стварэнні Еўразійскага эканамічнага саюза (ЕАЭС); забойства аднаго з лідараў расійскай палітычнай а пазіцыі Барыса Нямцова (люты); па чатак в аеннай а перацыі Расіі ў Сірыі (верасень); катастрофа самалёта А-321 над Сінайскім паўвостравам (кастрычнік); збіццё турэцкім самалётам расійскага Су-24 паблізу турэцка-сірыйскай мяжы (снежань).
- 2016 г. – пробны ракетны пуск з касмадрома «Усходні», першага поставацкага гр амадзянскага касмадрома Расіі (красавік); з абойства амбасадара Расіі ў Турцыі Андрэя Карлава (снежань).
- 2017 г. – значны спад у расійскай эканоміцы; істотны рост коштаў на

прадукты харчавання і на тарыфы ЖКГ; пры гэтым сярэдня зароботная плата ў большасці рэгіёнаў застаецца на дакрызісным узроўні.

Травень 2017 г. – ураган у Маскве і Маскоўскай вобласці.

2018 г. – абранне 4-га прэзідэнта Расіі Уладзіміра Пуціна на другі тэрмін (сумарна – чацвёрты); пажар у гандлёва-забаўляльным цэнтры «Зімовая вішня» ў Кемераве (25–26 сакавіка); акцыі пратэсту супраць абвешчаных вынікаў прэзідэнцкіх выбараў (5 траўня).

АСНОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ

- Анисимов, Е. В. Ил люстрированная и стория Р оссии. С.-П етербург: Норинт, 2003. 208 с.
- Анисимов, Е. История России от Рюрика до Путина. Люди. События. Факты. 4-е изд., доп. С.-Петербург [и др.]: Питер, 2018. 624 с.
- Вологодско-Пермская летопись / предисл. Б. М. Клосса. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2006. 432 с.
- Всеобщая история России с древнейших времён до конца XVIII века / О. Яновский [и др.]. Москва: Наше Слово; ЭКСМО, 2008. 622 с.
- Геллер, М. И стория Российской империи. В 3 т. Москва: МИК, 1997. Т. I – 448 с., т. II – 320 с., т. III – 304 с.
- Грушевский, Мих. Ил люстрированная история Украины. С приложениями и дополнениями. Донецк: «ПКФ» «БАО», 2011. 768 с.
- Густынская летопись / подг. Ю. В. Анхимюк [и др.]. С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. 202 с.
- Дворниченко, А. Ю. [и др.]. Русская история с древнейших времен до наших дней. Изд. 4-е. С.-Петербург: Лань, 2004. 448 с.
- Ипатьевская летопись. (С ерия «Русские летописи», т . 11). Р язань: Александрия, 2001. 674 с.
- История Оте чества в терминах и понятиях. С л оварь-справочник / сост. В. Блохин. Москва: Курсив; Смоленск: Русич, 1999. 527 с.
- История Р оссии (IX – на чало XXI в.) / п од р ед. А. Ю. Дв орниченко и В. С. Измозика. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Гардарики, 2007. 479 с.
- История России и Украины (IX–XVIII вв.): у чеб. п особие / п од р ед. О. А. Яновского. Минск: БГУ, 2012. 503 с.
- История России и Украины (XIX – на чало XX в.): в 2 ч. / п од р ед. В. В. Сергеевской, О. А. Ян овского, В. И. М еньковского. Ч. 2. Минск: БГУ, 2010. 535 с.
- История России с древнейших вр емен до на ших дн ей / А. Сахаров, В. Шестаков, Л. Морозова. Москва: АСТ, 2017. 1744 с.
- Краткая х удожественная э нциклопедия. Искусство с тран и народов мира. Т. 3. Москва: Сов. Энцикл., 1971. С. 301–767.

- Краткий курс истории России с древнейших времён до начала XXI в.: учеб. пособие / Р. А. Арсланов [и др.]; под ред. В. В. Керова. Москва: Астрель, 2013. 846 с.
- Культурология. История культуры России / сост. А. И. Алексеев [и др.]. С.-Петербург: СЗЗТГУ, 2005. 220 с.
- Лаврентьевская летопись. (Серия «Русские летописи», т. 12). Рязань: Александрия, 2001. 586 с.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. (Серия «Русские летописи», т. 10). Рязань: Александрия, 2001. 656 с.
- Новгородские летописи. В 2 кн. (Серия «Русские летописи»). Рязань: Александрия. 2002. Кн.1: 308 с.; кн. 2: 292 с.
- Платонов, С. Ф. Учебник русской истории. С.-Петербург: Наука, 1994. 429 с.
- Повесть временных лет / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. И. Адриановой-Перетц; [доп. М. Б. Свердлова]. 2-е изд., испр. и доп. С.-Петербург: Наука, 1996. 667 с.
- Радзивилловская летопись / подг. М. С. Приселков. Москва: Наука, 1989. 177 с.
- Словарь исторических терминов по дисциплине «Отечественная история» / сост. Р. Х. Хайретдинов. Уфа: УГНТУ, 2007. 41 с.
- Соловьев, С. М. Чтения и рассказы по истории России. Москва: Правда, 1990. 768 с.
- Трусаў, А. Гісторыя сярэднявечнай Еўропы (V–XV стагоддзі). Выд. 2-е, папр. Мінск: Зміцер Колас, 2017. 356 с.
- Фортунагов, В. В. История: учеб. пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. С.-Петербург [и др.]: Питер, 2013. 464 с.
- Хрестоматия по истории России с древнейших времен. В 4 т. / с ост. И. В. Бабич [и др.]. Москва: Междунар. отношения, 1994–1995. Т. 1: 352 с. Т. 2 (ч. 1): 279 с.
- Bazyłow, L., Wiczorkiewicz, P. Historia Rosji. Wrocław: Ossolineum, 2006. 632 s.
- Bezemer, J. W., Jansen, M. C. Een geschiedenis van Rusland: van Rurik tot Poetin. Amsterdam: Van Oorschot, 2008 (7e druk). 490 blz.
- Christian, D. A History of Russia, Central Asia and Mongolia. [Hoboken, NJ:] Wiley-Blackwell. Vol. 1 – 1998, 498 p.; vol. 2 – 2018, 696 p.
- Dějiny Ruska / M. Švankmajer, V. Veber, Z. Sládek, V. Moulis. Praha: Lidové noviny, 2017. 504 s.

- Magocsi, P. R. A History of Ukraine. Toronto: University Press, 2010. 896 p.
- Opeide, G. Russisk historie fra Rjurik til Gorbatsjov. Fakta og resonnement. Oslo: Solum, 2009. 231 s.
- Riasanovsky, N., Steinberg, M. A History of Russia. Eighth Edition. Oxford Univ. Press, 2016. 816 p.
- Strahl, Ph., Herrmann, E. Geschichte des russischen Staates. [Ravensburg:] Nabu Press (Taschenbuch), 2011. 500 S.
- The Cambridge History of Russia. Cambridge University Press, 2006. Vol. 1 / ed. by Maureen Perrie, 777 (+xxii) p.; vol. 2 / ed. by Dominic Lieven, 765 (+xx) p.; vol. 3 / ed. by Ronald Grigor Suny, 842 (+xxii) p.

ЗМЕСТ

1. Пачаткі расійскай гісторыі	3
2. Кіеўская Русь і сучасная Расія.....	11
Асноўныя тэрміны і паняцці	27
Літаратура да раздзела.....	28
3. Н аўгародская Русь	30
Асноўныя тэрміны і паняцці	52
Літаратура да раздзела.....	53
4. Маскоўскае княства і Залатая Арда.....	54
Асноўныя тэрміны і паняцці	90
Літаратура да раздзела.....	92
5. Этнічная гісторыя і традыцыйная культура неславянскіх народаў Наўгародскай, Маскоўскай і Паўднёвай Русі.....	94
Асноўныя тэрміны і паняцці	102
Літаратура да раздзела.....	103
6. М асковія-Расія ў XVI ст.....	105
Асноўныя тэрміны і паняцці	126
Літаратура да раздзела.....	128
7. Смутны час у Маскоўскай дзяржаве. Маскоўскае царства ад пачатку ўладарання Раманавых і да канца XVII ст.	129
Асноўныя тэрміны і паняцці	174
Літаратура да раздзела.....	176
8. Расійская імперыя ў XVIII ст.	177
Асноўныя тэрміны і паняцці	210
Літаратура да раздзела.....	212
9. Расійская імперыя ў XIX – пачатку XX ст.	214
Асноўныя тэрміны і паняцці	261
Літаратура да раздзела.....	265

10. Асаблівасці ўзнікнення і эвалюцыя Расійскай імперыі (падагульненне)	267
Асноўныя тэрміны і паняцці	303
Літаратура да раздзела.....	304
11. Савецкая Расія і залежныя ад яе краіны (1917–1991).....	306
Асноўныя тэрміны і паняцці	467
Літаратура да раздзела.....	471
12. Постсавецкая Расія: эвалюцыя ад фарміравання асноў дэмакратычнага развіцця да спроб адраджэння імперыі.....	474
Асноўныя тэрміны і паняцці	498
Літаратура да раздзела.....	500
13. Замест заключэння: куды ідзе Расія?	502
Храналогія найважнейшых падзей у гісторыі Расіі.....	507
Асноўныя крыніцы	530